

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

*“Edmond Picard est mort depuis près de soixante ans et, en dépit des nombreux domaines dans lesquels il s’est illustré, malgré la place considérable qu’il occupe dans l’histoire de Belgique, l’homme et l’œuvre n’ont fait l’objet que de quelques trop rares études soit fragmentaires, soit superficielles. [...] Le moment me semble venu d’ouvrir les livres d’Edmond Picard, sans se laisser distraire par l’image multiforme de ce personnage aux aspects contradictoires, fascinants et irritants.”*¹ Léon INGBER

Wat het verleden bij uitstek vreemd of fascinerend maakt – welke houding men aanneemt, hangt af van het gekozen perspectief –, is meestal net datgene wat in fel contrast staat met het heden. En toch liggen daarin de wortels besloten van wat zich nu voordoet en van toekomstige gebeurtenissen. Controversiële personages bieden het voordeel dat ze de historicus – in casu de rechtshistoricus – als geen ander toelaten om zicht te krijgen op de achterliggende maatschappelijke debatten en realiteiten.

Wie zijn blik wendt naar de Belgische rechtsleer van de negentiende eeuw stoot met de advocaat en rechtsgeleerde Edmond Picard (1836-1924) zonder twijfel op een beeldbepalende sleutelfiguur. Door de focus op hem te richten nemen we meer dan een kwarteeuw na datum de handschoen op die de Brusselse hoogleraar Léon Ingber naar zijn toehoorders uitwierp op de VIII^{ste} Belgisch-Nederlandse Rechtshistorische dagen om de man en zijn oeuvre tot voorwerp van academisch onderzoek te maken. Centraal in voorliggend proefschrift staat in concreto de studie van het rechtsdenken van Edmond Picard in zijn Belgische en Europese context.

1.1 SITUERING VAN HET ONDERWERP

Deze paragraaf omvat een eerste panoramische verkenning van het landschap van de Europese en Belgische rechtsleer in de negentiende eeuw, waarna specifiek wordt ingezoomd op Edmond Picard. Het belang van de studie van zijn rechtsdenken wordt uitvoerig geschetst en omwille van het voorkomen van antisemitische en racistische elementen ook uitdrukkelijk verantwoord.

¹ INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, p. 60 (citaat).

1.1.1 Evolutie van de Europese rechtsleer in de negentiende eeuw

De Europese rechtsleer van de negentiende eeuw valt uiteen in twee duidelijk te onderscheiden dominante invloedssferen, met name de Franse en de Duitse. De eerste is getekend door de Verlichting en het natuurrecht, daar waar de tweede en jongere strekking een eigen koers zou varen onder invloed van de Romantiek en het classicisme.²

De filosofen van de Verlichting beschouwden de wet – en niet het als irrationeel gepercipieerde gewoonterecht – als de uitdrukking van de volkssoevereiniteit en van het sociaal contract en zagen er het middel bij uitstek in om maatschappelijke hervormingen door te drukken. De wet moest voor alle burgers van een land gelijk zijn, wat de opheffing van het rechtstandensysteem en de privileges en immuniteiten, die daaruit voortvloeiden, impliceerde. Tegelijk beoogden de Verlichtingsfilosofen een logischer en rationeler ordening en systematisering van de wetgeving in wetboeken. Dergelijke codificaties vonden reeds plaats in de achttiende eeuw in Pruisen (*Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten*, 1794) en Beieren (*Codex Maximilianus Bavaricus Civilis*, 1756). Het codificatieproces bereikte zijn hoogtepunt aan het begin van de negentiende eeuw in Frankrijk onder Napoleon, die in nauwelijks één decennium vijf codes uitvaardigde, namelijk de *Code civil* (1804), de *Code de procédure civile* (1806), de *Code de commerce* (1807), de *Code d'instruction criminelle* (1808) en de *Code pénal* (1810). De Napoleontische codes vonden eveneens ingang in de gebieden die de Fransen veroverd hadden (ondermeer de vroegere Zuidelijke Nederlanden en Noord-Italië) en in de Franse satellietstaten.

De laatste decennia van de negentiende eeuw vormen in de West-Europese geschiedenis een ongemeen boeiende sleutelepisode, waarin de Industriële Revolutie tot een ongekende economische hoogconjunctuur leidde, maar waarin tegelijk het idee definitief ingang vond dat de overheid dringend de talrijke sociale mistoestanden die daaruit voortvloeiden moest aanpakken en zich niet meer kon veroorloven zich alleen maar als een liberale nachtwaker op te stellen, die het motto '*laissez faire, laissez passer*' huldigde. Het hoeft geen betoog dat dergelijke ingrijpende maatschappelijke gebeurtenissen ook een weerslag hadden op de ontwikkeling van het recht. Niet toevallig kende het publiekrecht – bijvoorbeeld het administratief recht – in West-Europa een

² Zie voor de volgende alinea's: COING, *Europäisches Privatrecht. Band II. 19. Jahrhundert*, pp. 7-56; GROSSI, *Assolutismo giuridico e diritto privato*; KOP, *Legisme en Privaatrechtswetenschap*, pp. 5-16 en 30-46; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 398-436; MARTENS, *Théories du droit*, pp. 217-236; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 157-159; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*, pp. 147-169; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to Western constitutional law*, pp. 194-243; WAUTERS, *Geschiedenis van het Europees privaatrecht. Deel I*, pp. 80-101.

gevoelige uitbreiding aan het einde van de negentiende eeuw en gingen steeds meer stemmen op voor de oprichting van een Raad van State in landen waar die instelling niet bestond, die dan naar Frans model als hoogste administratieve rechtbank zou fungeren. Niet toevallig nam ook in de meeste West-Europese landen het belang van het privaatrecht in verhouding enigszins af en onderging het bovendien een geleidelijke transformatie, waarbij meer en meer de nadruk werd gelegd op de lange tijd verwaarloosde derde component van de leuze van de Franse Revolutie, met name de broederlijkheid. Het recht moest zich met andere woorden aanpassen aan een samenleving waarin het belang van de burgerij stelselmatig afnam.³

Voor de studie van het rechtsdenken van Picard, dat in dit proefschrift centraal zal staan binnen de context van de Belgische rechtsleer, is het hoogst interessant en bijzonder relevant die kanteling van het recht in concreto te belichten voor Frankrijk, Duitsland en Nederland.⁴

In het zog van de codificaties domineerde de zogenaamde *Exegetische school* gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw de Franse rechtswetenschap. Deze school stond een strikt wetspositivisme voor, waarbij de wet, die nu voor het grootste deel in de wetboeken was vastgelegd, als enige rechtsbron gold. Alleen de wetgevende macht mocht nieuwe wetten uitvaardigen. Rechters moesten de wet blindelings toepassen en mochten haar in geen geval interpreteren. Wat de rechtsleer betreft, was alleen een verduidelijking mogelijk door artikelsgewijze commentaren, waarbij men zich strikt aan de letter van de wet moest houden en de maatschappelijke relevantie van een rechtsregel niet in rekening mocht brengen. De bekendste commentatoren op de Code Civil zijn Alexandre Duranton (1785-1866), Charles Aubry (1802-1883), Charles Rau (1803-1877), Charles Demolombe (1804-1887) en Raymond Troplong (1795-1869). Naarmate de eeuw vorderde, groeide onder de Franse juristen een bredere rechtsopvatting. Deze latere generatie wordt doorgaans de *Wetenschappelijke school* genoemd. Deze juristen zagen recht als een maatschappelijk verschijnsel en erkenden naast de wetgeving ook de gewoonte, de billijkheid en de rechtspraak als rechtsbronnen. Het baanbrekende werk *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif* (1899) van François Gény werd er de bekendste exponent van.

³ Zie specifiek met betrekking tot het eigendomsrecht: DERINE, *Grenzen van het eigendomsrecht*; DERINE, *Le droit de propriété en France et en Belgique*.

⁴ Op deze ontwikkelingen, die hierna summier worden geschetst, zal uitgebreider worden ingegaan in het derde en vijfde hoofdstuk. Cfr. infra.

Anders dan in Frankrijk had er in Duitsland door de territoriale verbrokkeling geen nationale codificatie plaatsgevonden. De Duitse rechtsleer van de negentiende eeuw werd gedomineerd door de *Historische school*, waarvan Friedrich Karl von Savigny (1779-1861) de grondlegger was. Deze school beschouwde onder invloed van de Romantiek het recht als een organisch gegroeid product van de Volksgeist en beoogde de reconstructie van een intern consistent Duits rechtssysteem op basis van het oude Duitse recht (Germanisten) of op basis van het Romeinse recht dat aan het einde van de Middeleeuwen in Duitsland ingang had gevonden (Romanisten of Pandectisten). Het *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB), dat in 1896 werd uitgevaardigd en op 1 januari 1900 van kracht werd, was het orgelpunt van het Pandectistische denken. Ook in Duitsland klonk in de laatste decennia van de negentiende eeuw de roep om verandering van het recht steeds luider. Vanaf de jaren 1880 werd er onder impuls van kanselier Otto von Bismarck door de overheid een sterke sociale zekerheid uitgebouwd als dam tegen het socialisme. In het spoor daarvan ontspon zich binnen de rechtsleer het debat over “*die soziale Aufgabe des Privatrechts*” en werd fel van leer getrokken tegen het ontwerp van het nieuwe BGB, dat daaraan te weinig tegemoet kwam. Rudolf von Jhering (1818-1892), aanvankelijk zelf een Romanist, nam in de tweede helft van zijn leven afstand van zijn vroegere dogmatisch-juridisch conceptualisme en propageerde in *Der Zweck im Recht* en *Der Kampf ums Recht* een sociologische benadering van het recht. In zijn voetspoor positioneerde Philipp Heck de ‘*Interessenjurisprudenz*’ tegenover de vroegere ‘*Begriffsjurisprudenz*’ van de Romanisten en kwam de *Freirechtsschule* op, die aan de rechter bij onduidelijkheden in de wet een discretionaire bevoegdheid wou geven.

De Nederlandse rechtsleer nam, anders dan de Belgische, veeleer een tussenpositie in tussen de Franse en de Duitse rechtsleer. De voormalige Verenigde Provinciën maakten immers slechts enkele jaren deel uit van Frankrijk, waardoor er veel meer weerstand bestond tegen de Napoleontische codes. Bij de creatie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd onmiddellijk beslist om eigen wetboeken te redigeren. Uiteindelijk werd na de Belgische onafhankelijkheid in 1838 het Nieuw Burgerlijk Wetboek uitgevaardigd. De bekendste commentatoren hierop waren Gerhardus Diephuis (1817-1892), Cornelis Willem Opzoomer (1821-1898) en Nicolaas Karel Frederik Land (1840-1903). In tegenstelling tot Frankrijk en België slaagden deze ‘legisten’ er echter niet in om de rechtsleer te monopoliseren en werd de Nederlandse rechtsleer ook diepgaand beïnvloed door het Duitse rechtsdenken. Vaandeldragers van de *Wetenschappelijke school*

waren in Nederland de hoogleraren Hendrik Jacobus Hamaker (1844-1911) en Willem Leonard Pieter Arnold Molengraaff (1858-1931).

1.1.2 Evolutie van de Belgische rechtsleer in de negentiende eeuw⁵

Tijdens de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onderging de Belgische rechtsleer nog een sterke Duitse invloed. Professoren als Heinrich Ahrens (1808-1874) en Leopold August Warnkönig (1794-1886) stonden in een traditie van natuurrecht, rechtsfilosofie en rechtsgeschiedenis en zagen de wet niet als de enige bron van het positieve recht. Na 1830 veranderde de universitaire rechtsopleiding inhoudelijk grondig van aanzijn en ondergingen de Belgische rechtsgeleerden de invloed van hun Franse collega's. België werd naast Frankrijk het enige land waar de *Exegetische school* zo'n dominante positie innam. Een belangrijke verklaring hiervoor was het mislukken van een herziening van de Code civil – ook de Belgische Grondwet had de herziening van de wetboeken als doelstelling opgenomen – waardoor dat Franse wetboek gedurende de hele negentiende eeuw nagenoeg ongewijzigd van kracht bleef. De Belgische vertegenwoordiger bij uitstek van de Exegetische stroming was de Gentse hoogleraar François Laurent (1810-1887), die met zijn *Principes de droit civil* (1869-1878) en zijn *Cours de droit civil* (1878) grote faam verwierf en ook de auteur werd van een voorontwerp voor een nieuw burgerlijk wetboek, dat evenwel nooit wet werd.

Na de arbeidersopstanden van 1886 ontstond in België de eerste sociale wetgeving, die ondermeer vrouwen- en kinderarbeid reguleerde, en werden de arbeiders via de toekenning van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 gedeeltelijk ingeschakeld in het democratische parlementaire bestel. In de Belgische rechtsleer zou de *Wetenschappelijke school* zich pas echt doorzetten in de twintigste eeuw met het standaardwerk *Traité de droit civil* van Henri de Page, zij het dat er wel enkele voorlopers waren die er al veel eerder voor ontvankelijk waren. Naast de namen van Charles Faider (1811-1893), gewezen minister van Justitie en procureur-generaal bij het Hof van Cassatie, en Prosper de Haulleville (1830-1898), Gents publicist, moet dan vooral gedacht worden aan de Brusselse advocaat en rechtsgeleerde Edmond Picard (1836-1924).⁶

⁵ De ontwikkelingen binnen de Belgische rechtsleer in de negentiende eeuw worden eveneens ruimer geschetst in het derde en vijfde hoofdstuk. Cfr. infra.

⁶ BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 36-63; BONNECASE, *Problème du droit et science belge du droit civil*, pp. 28-218 ; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 123-154.

1.1.3 “Een groote figuur in de Belgische rechtswetenschap”

Laatstgenoemde wordt door de Leuvense hoogleraar Emiel van Dievoet (1886-1967), mits enig voorbehoud van zijn kant, betiteld als de primus inter pares van de negentiende-eeuwse Belgische juristen:

“Voor zover de taak van den jurist bestaat in het angstvallig napluizen en het scherpzinnig bepalen van een massa wetsbepalingen, zonder dat zijn gezichtskring veel verder hoeft te reiken dan de door den wetgever gebezigde bewoordingen, is Fr. Laurent de eerste Belgische jurist van de vorige eeuw. Voor zover echter de rechtsgeleerde een open oog dient te hebben voor het recht in al zijn openbaringen, voor de sociale en economische grondslagen en voor de functie van het recht in de samenleving, komt de palm toe aan Edm. Picard. Ondanks een onmiskenbaar gebrek aan methode en aan bezadigdheid, ondanks een zekere oppervlakkigheid en een overdreven cultus voor originaliteit en voor het mooie woord, is Picard een groote figuur in de Belgische rechtswetenschap, een man, wiens verdiensten niet op hun volle waarde worden geschat.”⁷

Net zoals de filosoof die zijn aandacht wijdt aan de doorbraak van het Verlichtingsdenken in het strafrecht zich hoofdzakelijk mag beperken tot Beccaria die er de emanatie bij uitstek van vormde en zoals de criminoloog die de hervorming van het Belgische strafrecht aan het einde van de negentiende eeuw in kaart wil brengen evenzo bijna uitsluitend zijn focus moet richten op de visionaire minister van Justitie Jules Lejeune en zijn huisideoloog Adolphe Prins, kan de rechtshistoricus die het kantelend rechtsdenken in België aan het einde van de negentiende eeuw wil onderzoeken zich concentreren op één persoon, met name Edmond Picard, aan de hand van wiens evolutie hij een blik kan krijgen op de achterliggende discussies en themata.

Picard was binnen het Belgische rechtswezen aan het einde van de negentiende eeuw immers de scharnierfiguur bij uitstek, die zich afzette tegen de benadering en de methode van de *Exegetische school* en de *leading man* ervan in België, François Laurent. Binnen zijn generatie speelde Picard een zodanig prominente en pertinente rol, dat hij moeilijk of niet kan worden genegeerd. Hij lanceerde voortdurend nieuwe ideeën en schuwde daarbij de controverse niet. Kortom, door op zijn rechtsdenken te focussen wordt de

⁷ VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland van 1800 tot 1940*, p. 133 (citaat). Zie over Van Dievoet: STEVENS, “Emiel Van Dievoet”.

paradigmaverandering van de *Exegetische* naar de *Wetenschappelijke school* en de bredere sociale en maatschappelijke oriëntatie van het recht in zijn volle draagwijdte gevat.

Dat Picard als geen ander de leuze ‘*verba volant, scripta manent*’ indachtig was en nagenoeg al zijn geschriften publiceerde en herwerkte onder de vorm van boeken, essays en artikelen was een bijkomende pragmatische reden. Zijn oeuvre is bijgevolg bijzonder omvangrijk en laat toe de evolutie van zijn rechtsdenken nagenoeg perfect te volgen. Dat is nauwelijks het geval voor Faider en de Haulleville, die andere voorlopers van de *Wetenschappelijke school* in België, die een veel beperkter oeuvre hebben nagelaten.⁸

Twee centrale rechtsfilosofische uitgangspunten domineren het rijkgeschakeerde rechtsdenken van Picard. Een eerste belangrijk uitgangspunt was de indeling van het recht. Picard onderscheidde vier rechtsuitingen, namelijk het zogenaamde levend recht (*le Droit vivant*, het recht dat zich manifesteert in het dagelijks leven), het wettelijk recht (*le Droit légal*, de wetgeving en gewoonterecht), het theoretisch recht (*le Droit théorique*, de rechtsleer) en het transcendentaal recht (*le Droit transcendantal*). Tussen de verschillende rechtsuitingen heerste een duidelijke interactie. Het overkoepelend geheel duidde hij aan met het neologisme ‘*Juricité*’. Vandaar dat Picard bijvoorbeeld van leer trok tegen een te enge en puur formalistische bestudering van het recht, waarbij alleen de strikte letter van de wetgeving weerhouden werd en de andere rechtsbronnen en de invloed van de samenleving miskend werden, dat hij het belang van de rechtspraak erkende en dat hij een pleidooi hield voor een rechtsonderwijs dat meer op de praktijk gericht was.⁹

Het tweede cruciale uitgangspunt lag in het doel van het recht. Voor Picard was dat het bewerkstelligen van rechtvaardigheid voor iedereen in de samenleving: “*La Justice, pour mériter vraiment son grand nom, doit embrasser la société entière, ne pas fournir ses avantages à quelques-uns mais à tous: ne pas être seulement la servante des puissants, mais surtout des humbles [...]*.”¹⁰ In de visie van Picard mochten het recht en zijn beroepsbeoefenaars zich niet terugtrekken in een ivoren toren en moesten ze actief op de samenleving betrokken zijn en proberen die ten goede te veranderen. Hij drukte dit uit in een zogenaamde tetragram-

⁸ De kern van het oeuvre van Charles Faider wordt gevormd door de uitvoerige openingsredes die hij uitsprak als procureur-generaal bij het Hof van Cassatie. Zie voor een analyse daarvan: DELBECKE, “Gerechtelijke nationale cultuur en haar blinde vlek”. Daarnaast publiceerde Faider nog een aantal belangrijke monografieën, met name *Coup d’œil historique sur les institutions provinciales et communales en Belgique* (1834), *Etudes sur les constitutions nationales* (1842), *Etude sur l’application des lois inconstitutionnelles* (1851) en de driedelige uitgave van de costumen van Henegouwen (1871-1883). HOLTHÖFER, “Faider, Charles”, p. 197.

⁹ INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, pp. 64-65. Cfr. infra in het derde en vierde hoofdstuk voor een meer uitgebreide behandeling.

¹⁰ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 416- 417 (citaat).

formule : “*de chacun selon ses facultés – à chacun selon ces besoins – par l’effort de chaque individu – par l’effort de l’ensemble.*”¹¹ Parallel daarmee waren ondermeer zijn visie op de opdracht en de roeping van de advocaat – die bovenal moest opkomen voor de sociaal zwakkeren en benadeelden en het recht op tegenspraak waarborgen –, zijn engagement voor de invoering van het algemeen stemrecht en zijn oproep om via sociale wetgeving de belangen van het arbeidersproletariaat te verbeteren.¹²

Benevens de verhouding tussen recht en samenleving en de rechtsfilosofie heeft Picard, weliswaar in mindere mate, ook op positief-juridisch vlak bijgedragen tot een heroriëntatie van de rechtsleer. Zo moet hij samen met de Duitse jurist Joseph Kohler (1849-1919) beschouwd worden als de ‘vader van de intellectuele rechten’ en heeft hij dat rechtsdomein, dat niet los kan gezien worden van de industriële bloeiperiode die België op dat moment doormaakte, op basis van zijn praktijkervaring als advocaat ook concreet vorm gegeven. Ook op het vlak van het zeerecht was hij een bijzonder gezaghebbende stem.

Binnen het publiekrecht interesseerde Picard zich voornamelijk voor het onteigeningsrecht en het gerechtelijk recht. Vooral binnen laatstgenoemd domein, dat toen werd gevat onder de term burgerlijk procesrecht, lanceerde hij tal van vernieuwende pistes, die doorgaans aanvankelijk nogal wat controverse opwekten, maar na verloop van tijd toch werden doorgevoerd. In dit verband kan ondermeer verwezen worden naar zijn pleidooi om per kamer van de rechtbank van eerste aanleg maar één rechter te laten zetelen, in plaats van de drie rechters die de wetgever toendertijd voorzag.¹³

Tot slot kan niet ontkend worden dat Picard belangrijke impulsen heeft gegeven aan de positieve rechtsleer door de stichting van het *Journal des Tribunaux*, dat uitgroeide tot één van de belangrijkste juridische tijdschriften, en de uitgave en hoofdredactie van de kolossale reeks van de *Pandectes belges*, die beoogde het vigerende Belgische recht aan het einde van de negentiende eeuw te inventariseren en die tot de publicatie van de *Traité de droit civil* van De Page en *Les Nouvelles* voor generaties juristen het standaardwerk bij uitstek was.¹⁴

¹¹ PICARD, *Le Droit pur*, p. 417 (citaat). Cfr. infra in het derde hoofdstuk.

¹² Cfr. infra in het vijfde en zesde hoofdstuk.

¹³ Cfr. infra in het zesde hoofdstuk.

¹⁴ Cfr. infra in het vierde hoofdstuk.

1.1.4 De nevelen van de geschiedenis

*“Or, au Panthéon des grands hommes belges, la place de Picard est aussi discrète que son existence fut bruyante. La postérité observe à son égard un silence embarrassé et détourne le regard. [...] Me Picard professa pendant quarante ans, jusqu’au dernier jour de sa vie en 1924, les formes les plus effroyables du racisme et de l’antisémitisme. [...] Voilà pourquoi on évite de trop soulever le couvercle du sarcophage où il gît embaumé.”*¹⁵

Foulek RINGELHEIM

Daar waar men op basis van het voorgaande gevoeglijk zou kunnen besluiten dat er meer dan voldoende redenen aanwezig zijn om het rechtsdenken van Picard te bestuderen in zijn Belgische en Europese context, is dit de facto toch bijzonder problematisch omdat de man tegelijkertijd ook een virulent antisemiet en racist was. Bij wie de figuur kent, is dit vaak het enige dat men met hem associeert, zoals hierna zal blijken uit de bespreking van de geschiedenis van de receptie van zijn persoon en zijn rechtsdenken.¹⁶ Daarbij zou kunnen worden opgeworpen dat personen met dergelijke onfrisse, verderfelijke opvattingen die hebben geleid tot het verschrikkelijke drama van de Shoah beter niet meer voor het voetlicht worden gehaald en met recht en reden verdienen van opgesloten te blijven in de nevelen van de geschiedenis, zoals Foulek Ringelheim betoogde.¹⁷ Dat Picard antisemiet en racist was kan uiteraard onmogelijk ontkend worden – daarover zijn de bronnen eensluidend en talrijk –, maar het is te kort door de bocht om Picard alleen daarmee te vereenzelvigen. Een directe lijn zien tussen het intellectuele antisemitisme van Picard en de misdaden van de nationaal-socialisten in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw is eigenlijk een *Hineininterpretierung*. Als men dergelijke houding consequent doortrekt, hypothekeert men automatisch het historisch onderzoek naar tal van personen uit de negentiende eeuw, remedie die erger is dan de kwaal die men wil bestrijden. Belangrijk is in dezen vooral het totaalbeeld en de context in rekening te brengen. Ondanks zijn antisemitisme, waarvoor Picard ook bij leven al door velen werd bekritiseerd, blijft hij immers een sleutelpersonage voor wie de Belgische geschiedenis van de tweede helft van de negentiende eeuw bestudeert. Dat bepaalde van zijn opvattingen vandaag onmogelijk nog kunnen worden bijgetreden, doet, of men dat nu

¹⁵ RINGELHEIM, *Jurisconsulte de race*, p. 10 (citaat).

¹⁶ Cfr. infra in het tweede hoofdstuk. Terloops weze opgemerkt dat ook François Laurent aan hetzelfde euvel lijdt en nu bijna nog uitsluitend gekend is omwille van zijn anticlericalisme en niet wegens zijn juridisch oeuvre. Cfr. infra in het derde hoofdstuk.

¹⁷ Het werk van Ringelheim wordt hierna besproken bij het historiografisch overzicht.

wil of niet, niets af van zijn verdiensten voor de balie (bijvoorbeeld zijn inzet voor de professionele deontologie, de oprichting van werkinstrumenten en vakpers, zijn engagement in corporatistische organen, etc.) of van zijn vernieuwende rol in het Belgische rechtsdenken, waarbinnen hij zich afkeerde van de *Exegetische school*. De rechtshistoricus die de Belgische rechtsgeschiedenis van de tweede helft van de negentiende eeuw tot studievowerp heeft, kan zich met andere woorden niet veroorloven om Picard en zijn rechtsdenken niet te bestuderen.¹⁸

1.2 AFBAKENING, METHODE EN PROBLEEMSTELLING

Het onderwerp van het proefschrift wordt hierna terminologisch afgebakend en zowel chronologisch als geografisch begrensd. Ook de gebruikte methodologische invalshoeken worden uitgebreid geëxpliciteerd. Tot slot van deze paragraaf wordt het onderwerp van het proefschrift vertaald naar een concrete werkbare vraagstelling.

1.2.1 Afbakening

Om het uitgebreide onderwerp tot haalbare proporties te herleiden zijn zowel op terminologisch vlak als naar begrenzing in tijd en plaats een aantal weloverwogen keuzes gemaakt, waarvoor het voor een goed begrip van zaken noodzakelijk is om die hierna eerst toe te lichten.

De sleutelterm in dit proefschrift, die ook op de voorgaande pagina's al meermaals aan bod is gekomen, is het begrip '*rechtsdenken*'. Dit woord is de pendant van het Franse *pensée juridique* en het Duitse *Rechtsdenken* en is in het Nederlands niet echt courant – taalkundig gaat het eigenlijk om een neologisme –, maar toch ook niet helemaal afwezig.¹⁹ De term wordt hier door ons naar voren geschoven als koepelterm om het geheel aan rechtsopvattingen van Picard te benoemen dat we willen bestuderen. De definitie ervan is ruimer dan wat doorgaans als positief-privaatrechtelijke en publiekrechtelijke *rechtsleer* of

¹⁸ Of zoals Jean-Philippe Schreiber het uitdrukte: “*On ne peut oublier la contribution d'Edmond Picard à la construction du droit dans ce pays pour la simple raison qu'il fut un antisémite délirant.*” Replik opgenomen in: GRAINDORGE, *Edmond Picard au Rwanda*, pp. 140-142 en 141 (citaat). Cfr. infra in het zevende hoofdstuk.

¹⁹ Het woord '*rechtsdenken*' is niet opgenomen in de 13de en 14de uitgave van het *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, die respectievelijk dateren uit 1999 en 2005. De term komt in het Nederlands ondermeer voor bij: FLEERACKERS, *De huid van het recht*; WAELEKENS, *Civium causa*. Zie voor het gebruik van de Franse en Duitse pendant bijvoorbeeld: BEHREND, *Jherings Rechtsdenken*; DUBOUCHET, *La pensée juridique*; HUSSON, *Nouvelles études sur la pensée juridique*; JOUANJAN, *Une histoire de la pensée juridique en Allemagne*; VIRAILLY, *La pensée juridique*; VON LEERS, *Deutsche Rechtsgeschichte und deutsches Rechtsdenken*.

doctrine wordt begrepen doordat ook de *rechtsfilosofie* en de *visie op de verhouding tussen recht en samenleving* eronder vallen. Van meet af aan bleek namelijk duidelijk uit het bronnenmateriaal dat een loutere focus op rechtsleer Picards ideeën over recht slechts zeer onvolledig in kaart zou brengen. Veel van zijn rechtsopvattingen betreffen naar huidige normen immers geen zuiver positief recht. Minstens even essentieel achtte hij daarnaast de abstracte bovenbouw van het recht evenals de concrete maatschappelijke toepassing ervan. Bovendien is het nagenoeg ondoenbaar om die drie aspecten altijd strikt van elkaar te scheiden. Het gaat veeleer om een continuüm van nauw met elkaar samenhangende en onderling innig verbonden meningen en stellingen. Waar het positief recht begint en eindigt bij Picard, is daardoor zonder meer steeds voer voor discussie. Het door ons voorgestelde begrip rechtsdenken weerspiegelt als geen ander die ‘ruimheid’ en ‘verwantschap’ van de opvattingen van Picard over recht, die zo typerend is voor hem. Hieruit mag men evenwel niet afleiden dat de term door ons als onbegrensd wordt opgevat. Dat is helemaal niet het geval, verre van zelfs. Alle ideeën van Picard die we onder deze noemer in dit proefschrift rangschikken, hebben steeds uitsluitend betrekking op het recht of houden daar zeer uitdrukkelijk verband mee. Logischerwijze blijven daarom bijvoorbeeld zijn minstens even interessante en zeker zo uitvoerige ideeën over kunst en literatuur volledig buiten beschouwing. Daarentegen kan in dit proefschrift onmogelijk voorbij worden gegaan aan de omgang van Picard met het sociale vraagstuk, dat hij namelijk bij uitstek juridisch interpreteerde. Onvermijdelijk slaat de term rechtsdenken dus ook op wat anderen veeleer als politieke standpunten van Picard zouden omschrijven, maar dit is enkel een logisch gevolg van het consequent aanhouden van de gedachtegang van het studieobject. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor de filosofische componenten van het rechtsdenken van Picard.

Belangrijk is het wezenlijke verschil met de term ‘*rechtstheorie*’, die op het eerste gezicht naar voren zou kunnen worden geschoven als een veel frequenter voorkomend alternatief. We hebben echter om twee redenen bewust afgezien van het gebruik van deze term. Ze blijkt eerst en vooral een twintigste-eeuws anachronisme; het ontstaan ervan is voornamelijk gelieerd aan de Oostenrijkse denker Hans Kelsen, die in 1926 een *Revue internationale de la théorie du droit* oprichtte en het concept nadien verder vorm gaf. Ook inhoudelijk dekt de vlag de lading helemaal niet. Bij Kelsen is de rechtstheorie uitdrukkelijk ontdaan van elke rechtsfilosofische inslag en daarmee gepaard gaande referenties aan het rechtvaardigheidsprobleem en heeft ze een strikt neutraal en formeel-

empirisch karakter.²⁰ Voor het rechtsdenken van Picard, waarbinnen de rechtsfilosofische component een zo cruciaal onderdeel vormt en dat overduidelijk gestalte heeft gekregen in de negentiende eeuw, komt een dergelijke term dan ook niet in aanmerking.²¹

Qua afbakening naar tijd vormt het openbare leven van Picard, dat aanvangt bij zijn rechtenstudie aan de ULB (1860) en eindigt met zijn overlijden (1924), de ultieme grensmarkering van de periode die in dit proefschrift wordt bestreken. Voor 1860 heeft Picard immers geen enkel werk heeft geschreven. Postume werken ontbreken evenzeer. Daarbinnen zal het leeuwenaandeel van de aandacht uitgaan naar het tijdsblok tussen het opstarten van de *Pandectes belges* (1878) en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (1914), ongemeen boeiende scharnierperiode die in de literatuur meestal wordt gevat onder de noemers ‘*Belle Epoque*’ of ‘*fin de siècle*’, laatste fase van de lange negentiende eeuw.²² Gedurende deze decennia bereikten de activiteiten van Picard immers hun climax en kwam hij tot de kern van zijn rechtsgeleerde arbeid. Zoals voor vele tijdgenoten vormde de *Groote Oorlog* ook voor hem een radicale cesuur met het leven dat hij tot dan toe had geleid. Voor zover nodig voor de samenhang van het betoog zal evenwel soms worden teruggegrepen naar de voorafgaande periode of vooruitgezien naar de naoorlogse jaren.

Op geografisch vlak staat vooral België centraal, land waarin Picard leefde en zijn talrijke activiteiten ontplooiden. Dit perspectief wordt echter opengetrokken door de rechtsvergelijking met drie buurlanden, met name Frankrijk, Duitsland en Nederland, waardoor grotendeels de hoofdlijnen van het West-Europese rechtsdenken worden gevat.

1.2.2 Methode

Voorliggend proefschrift is doelbewust niet opgevat als een klassieke *biografie*, wat hoegenaamd geen waardeoordeel daarover inhoudt. Het louter biografische element is weliswaar niet helemaal afwezig, maar beslaat slechts één hoofdstuk en is vooral bedoeld als contextualiserend kader voor het rechtsdenken van Picard. Het is alleen een middel en fungeert dus niet als doel op zich. Dat impliceert concreet dat, gegeven de opzet van het

²⁰ CHAZAL, “Philosophie du droit”, pp. 51-57; DUBOUCHET, *La pensée juridique*, pp. 282-283.

²¹ In zoverre andere termen noodzakelijk zijn voor het betoog, worden die aldaar ter plaatse geduid.

²² Het moge volstaan er hier op te wijzen dat deze termen uiteraard ook niet neutraal zijn. In het vervolg van dit proefschrift prefereren we de term ‘*fin de siècle*’ die in elk geval neutraler overkomt dan de term ‘*Belle Epoque*’. Zie hierover: LAQUEUR, “*Fin-de-siècle*”; MOSSE, “*Fin-de-siècle*”. Ook op juridisch vlak moet de Eerste Wereldoorlog als een wezenlijke cesuur worden beschouwd. Zie in dit verband: STOLLEIS, *Der lange Abschied vom 19. Jahrhundert*.

proefschrift, de schijnwerpers vooral worden gericht op zijn rol als rechtsgeleerde en in mindere mate die van advocaat en politicus, maar dat zijn talrijke andere activiteiten nagenoeg volledig buiten het blikveld vallen. Zo men zich hiervan bewust is, verscherpt deze voor de hand liggende thematische focus het beeld. Wie daarentegen verwacht dat de totaliteit van leven en werk van Picard in al zijn volledigheid en exhaustiviteit aan bod komt, zal slechts node genoeg kunnen nemen met deze keuze. In dit proefschrift besteden we onze aandacht bovenal aan de opvattingen van Picard over recht.

Evenmin gaat het hier om een *intellectuele biografie sensu stricto*. Die aanpak zou veronderstellen dat we ons beperken tot de evolutie van het rechtsdenken van Picard. Quod non. De analyse van het rechtsdenken van Picard in se krijgt uiteraard de nodige plaats toebedeeld, maar wordt verdiept door de confrontatie ervan met opvattingen van Belgische, Franse, Duitse en Nederlandse tijdgenoten-rechtsgeleerden. Als men de behoefte voelt om een etiket op dit proefschrift te plakken betreft het dus veeleer een *intellectuele juridische biografie sensu lato*, die de ambitie heeft om een waardevolle bijdrage te leveren tot het huidige begrip van wat recht is.

Voorliggend proefschrift sluit daarmee aan bij de zich in België langzaam ontwikkelende tendens van de intellectuele geschiedschrijving. De wortels van het begrip *intellectueel* liggen zoals bekend in het Frankrijk van de Dreyfuszaak, die met Emile Zola als katalysator de culturele en maatschappelijke elite tot afgetekende stellingnames dwong. In zijn controversiële boek *L'Opium des intellectuels* (1955) definieerde de Franse schrijver Raymond Aron intellectuelen als “*ceux dont la principale profession est d'écrire, d'enseigner, de prêcher, de paraître sur la scène ou de pratiquer les arts ou les lettres*”. Kenmerk bij uitstek van een intellectueel is met andere woorden dat hij tussenkomen in het maatschappelijk debat. Anders dan in Frankrijk moesten Belgische intellectuelen hun engagement altijd uitoefenen in de schaduw van hun hoofdberoep. Bijzonder opvallend voor het fin de siècle in ons land was in dat opzicht vooral de sleutelrol van advocaten, die tot op heden nog nauwelijks in kaart is gebracht. Zonder overdrijven mag gesteld worden, dat Picard van die groep misschien wel de meest actieve vertegenwoordiger was van zijn tijd. Door de focus te richten op het rechtsdenken van die man levert dit proefschrift als een onbedoeld gevolg van zijn eigen aard tegelijk een vernieuwende bijdrage tot de Belgische historiografie over intellectuelen in het algemeen en advocaten in het bijzonder.²³

²³ SCHANDEVEYL, “Intellectuele geschiedenis in België”, pp. 301-302 (citaat Aron) en passim. Zie voor een stand van zaken van de Belgische historiografie over de advocatuur: MARTYN, “Evoluties en revoluties”, pp. 423-425; MARTYN, *Geschiedenis van de advocatuur*, inz. pp. 7-12; COPPEIN, “Edmond Picard en de deontologie van de advocaat”, p. 192.

Voorts is het proefschrift geschreven vanuit een rechtshistorische invalshoek.²⁴ Die bewering is echter nietszeggend als ze niet verder wordt ingevuld. “*There may be as many legal histories as there are legal historians*”, stelde een vakgenoot immers zeer terecht in een essay over rechtshistorische methodologie.²⁵ Grosso modo worden doorgaans toch twee types van beoefening van de rechtsgeschiedenis onderscheiden. Enerzijds is er de *traditionele rechtsgeschiedenis* – door sommige auteurs ook wel *historische rechtswetenschap* genoemd – die het recht als een autonome factor beschouwt, waarop andere maatschappelijke omstandigheden geen invloed hebben. De facto leidt dit tot ‘rechtsgeschiedenis zonder geschiedenis’ en fungeert rechtsgeschiedenis dan eigenlijk vooral als propaedeuse voor het eigentijdse vigerende positief recht. Onderzoekers die deze benadering volgen baseren zich meestal op de doctrine (*‘law in the books’*). Anderzijds is er de *contextuele rechtsgeschiedenis* die recht bovenal als een maatschappelijk fenomeen ziet, dat ten volle ingebed is in de samenleving waarin het zich manifesteert. Binnen deze benadering prefereren onderzoekers de praktijk (*‘law in action’*) boven de rechtsleer en baseren ze hun bevindingen vooral op de kwantitatieve verwerking van seriële bronnen (bijvoorbeeld rechtspraak).²⁶

In dit proefschrift combineren we eigenlijk beide types. Naar bronnenmateriaal sluiten we eerder aan bij de traditionele rechtsgeschiedenis. Het ontbreken van het kabinetsarchief van Picard maakte immers de studie van het recht in de praktijk onmogelijk. Onderzoek van de rechtsleer – in casu een beredeneerde selectie van het oeuvre van Picard – bood hier de enige uitweg.²⁷ Naar uitgangspunt wordt die benadering echter gecorrigeerd en scharen we ons veeleer achter de vlag van de contextuele rechtsgeschiedenis. We willen, met Marie-Sylvie Dupont-Bouchat: “*Non pas de faire de l’histoire du droit pour l’histoire du droit, comme on ferait de l’art pour l’art, mais une façon de lire et d’utiliser l’histoire du droit [...] comme un instrument d’analyse critique qui permet d’atteindre les ressorts profonds des mécanismes sociaux.*”²⁸ Naar de kenschetsing van de Franse historicus Marc Bloch primeert daarbij het begrijpen (*‘comprendre’*) en niet het oordelen (*‘juger’*).²⁹ Deze aanpak verklaart waarom we uitdrukkelijk aandacht besteden aan de politieke,

²⁴ Deze methode wordt in de literatuur expliciet beschouwd als één van de mogelijke onderzoeksmethoden van het rechtswetenschappelijk onderzoek. Zie bijvoorbeeld: VANGEEBERGEN en VAN DAELE, “Is de studie van het recht een wetenschap”, pp. 992-993.

²⁵ HEIRBAUT, “Reading past legal texts”, p. 92 (citaat).

²⁶ HEIRBAUT, “Reading past legal texts”, pp. 92-95; VAN DEN BRINK, “Typen van rechtshistorie”, pp. 39-40 en 45-46. Ook voor positieve juristen geldt uiteraard de leidraad dat “*recht niet los van zijn maatschappelijke kontekst [kan] bestudeerd worden*”. VAN HOECKE, “Wat is rechtswetenschap?”, pp. 11-12.

²⁷ Cfr. infra bij het overzicht van de geraadpleegde bronnen.

²⁸ DUPONT-BOUCHAT, “Histoire et droit”, p. 69.

²⁹ Zie hierover: PEEPERKORN, “Over oordelen en begrijpen”.

levensbeschouwelijke en sociaal-economische omstandigheden waarin Picard zich bewoog en welbewust een beknopte biografische schets van hem opnemen. Samengevat is het resultaat een *contextuele rechtshistorische methode sui generis*.

We hopen met een dergelijke opstelling bij te dragen tot de overbrugging van de kloof tussen rechtsgeschiedenis en geschiedenis. We beogen de relevantie en de mogelijkheden aan te tonen van het gebruik van juridische bronnen voor de algemene geschiedenis en zo een tastbaar pleidooi te houden voor de overwinning van een dergelijke ‘historische drempelvrees’. Eerder dan ons op te sluiten in *splendid isolation* streven we ernaar een concrete illustratie te leveren van interdisciplinaire rijkdom, zonder daarbij de rechtshistorische eigenheid prijs te geven. Dat betekent eveneens dat we niet streven naar een utilitaristische praktijkgerichtheid voor het geldende recht – de beoefening van de rechtsgeschiedenis vinden we namelijk op zichzelf reeds waardevol –, maar ons evenmin willen laten verleiden tot “*pure, erudiete, op zichzelf staande Spielerei zonder enige maatschappelijke legitimatie en relevantie*”.³⁰ Ook hier verkiezen we een gulden middenweg.

Naast de rechtshistorische invalshoek zal voor dit proefschrift, zij het in mindere mate, ook een beroep worden gedaan op de methode van de rechtsvergelijking.³¹ Het rechtsdenken van Picard wordt geplaatst in zijn Belgische context en tegenover de ontwikkelingen in Frankrijk, Duitsland en Nederland. De voorkeur voor de drie geselecteerde landen is ingegeven door het vermoeden dat ze het Belgische rechtsdenken in het algemeen en dat van Picard in het bijzonder op de één of andere manier hebben beïnvloed of althans een min of meer gelijkaardige ontwikkeling in hun rechtsdenken laten zien. Een vergelijking van het volledige rechtsdenken van buitenlandse rechtsgeleerden met dat van Picard was binnen het gegeven tijdsbestek geen haalbare kaart, al was het maar omdat men bij gebrek aan wetenschappelijke syntheseswerken daarvoor vaak hun oeuvre eveneens volledig zou moeten bestuderen. Veeleer zal daarom door een gerichte casuïstische aanpak een aantal onderzoekshypotheses worden geformuleerd en getoetst.

Nog een laatste praktisch aspect verdient enige toelichting. Zoals de lezer zal merken, zijn in dit proefschrift tal van citaten opgenomen.³² We zijn er ons bewust van dat we ons daarin naar de smaak van sommige lezers misschien iets te ver hebben laten gaan, maar

³⁰ VAN DEN AUWEELE, “Geschiedenis – Rechtsgeschiedenis – Recht”, pp. 247-262 en p. 259 (citaat). Zie hierover ook: DAUCHY, *De historicus en juridische bronnen*; HEIRBAUT en LAMBRECHT, *Het nut van rechtsgeschiedenis*; MONBALLYU, *Geschiedenis van het familierecht*, pp. 11-12.

³¹ Zie specifiek over de methode van de rechtsvergelijking: DEVROE en VAN DEN BERGHE, *Inleiding tot de rechtsvergelijking*, pp. 12-13.

³² Citaten van vier regels of meer worden in een apart tekstblok weergegeven; citaten van drie regels of minder worden in de doorlopende tekst opgenomen.

we zijn het fundamenteel oneens met die kritiek. Alle citaten worden door ons immers op de eerste plaats functioneel aangewend en dienen steeds als illustratie of verdere uitwerking van de hoofdtekst. In die optiek mag geen enkel citaat dus beschouwd worden als waardeloze bladvulling, integendeel. Bovendien voert een dergelijke werkwijze de lezer automatisch en letterlijk naar de bronnen terug en dwingt ze hem onvermijdelijk zich in te leven in een geheel andere tijd, waarmee hij doorgaans nauwelijks of geen voeling heeft. Consequent daarmee is er doelbewust voor gekozen om alle citaten in de brontaal (meestal het Frans) aan te halen. In het bijzonder voor de citaten die aan Picard ontleend zijn, geldt dat de lezer op die manier ten volle kan kennismaken met diens geheel eigen stijl, die wemelt van neologismen en vaak nogal ‘geconstrueerd’ overkomt. Daardoor zijn tal van termen en passages van zijn hand eigenlijk ook nauwelijks vertaalbaar.

1.2.3 Probleemstelling

De centrale vraagstelling van het onderhavige proefschrift peilt naar de betekenis en het belang van het rechtsdenken van Edmond Picard in Belgisch en Europees perspectief.

Voorafgaand en getrouw aan de gekozen methodologische invalshoek staan we eerst stil bij het leven van de man, dat de noodzakelijke achtergrond is waartegen zijn rechtsdenken moet worden geplaatst. Uiteraard zullen we daardoor vooral focussen op zijn juridische loopbaan als rechtsgeleerde en advocaat. Zijn talrijke andere activiteiten krijgen, zoals reeds opgemerkt, alleen zijdelings aandacht, in tegenstelling tot zijn receptiegeschiedenis, die om hiervoor reeds aangehaalde redenen niet terzijde kan worden geschoven.

Pas na die in verhouding erg beknopte levensschets kan het eigenlijke veelzijdige rechtsdenken van Picard in extenso aan bod komen. Om een uitwaaiering van het onderzoek te vermijden zijn doelbewust vijf themata binnen zijn rechtsdenken afgebakend, die representatief en relevant zijn voor de totaliteit ervan. Ten eerste zal ingegaan worden op zijn rechtsfilosofie. Welke rechtsbronnenleer huldigde hij en hoe paste hij die in binnen zijn rechtsfilosofie?³³ Hoe stond hij tegenover het natuurrecht? Hoe vulde hij het rechtvaardigheidsbegrip in? Daarna komt zijn visie op de vormgeving van het recht aan bod. Hoe reageerde hij op de bifurcatie en de specialisatie van het recht

³³ Vanuit een hedendaags – anachronistisch – perspectief zou men misschien geneigd kunnen zijn de rechtsbronnenleer niet als een deel van de rechtsfilosofie te beschouwen en eerder onder te willen bij de rechtsmethodiek. Zoals zal blijken, huldigde Picard evenwel een andere visie.

in zijn tijd? Hoe dacht hij over het rechtsonderwijs? Bemerkte hij een kloof tussen recht en volk en trachtte hij die desgevallend te overbruggen? Een cruciale plaats wordt ten derde ingenomen door zijn standpunt ten aanzien van de vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie. Hoe reageerde hij op de eis tot uitbreiding van het stemrecht en de vraag naar sociale wetgeving? Met andere woorden, in hoeverre aanvaardde hij de toenemende democratisering van de samenleving? In welke mate hield hij daarbij vast aan zijn oorspronkelijke opvattingen? Ten vierde worden zijn ideeën over de hervorming van het gerecht geschetst. Welk belang hechtte hij aan de deontologie van de advocaat en hoe reageerde hij op de verbreding van de klassieke procesgebonden invulling van het beroep? Hoe percipieerde hij de werking van het gerecht en welke oplossingen stelde hij voor ter remediëring? Welke positie nam hij in op het vlak van het strafrecht? Als laatste bestuderen we zijn opvattingen over de verhouding recht versus ras en vaderland. Welke samenhang vertonen zijn virulent antisemitisme en racisme met de rest van zijn rechtsdenken en wat is de precieze reikwijdte ervan? Hoe moet zijn nationalisme begrepen worden? In hoeverre schaarde hij zich achter de kolonisatie van Congo?

Parallel met die analyse wordt het rechtsdenken van Picard gecontextualiseerd binnen zijn noodzakelijk Belgisch en, waar relevant en mogelijk, ook Europees perspectief. Bedoeling is uit te maken in hoeverre het al dan niet als een emanatie of een concrete uiting van de transformatie daarvan mag gelden en in de marge daarvan in welke mate zijn opvattingen een progressief of conservatief karakter vertonen dan wel het midden houden tussen die twee opstellingen. De facto zal ten aanzien van een aantal concrete leerstukken voor de belangrijkste Belgische en Europese tijdgenoten-rechtsgeleerden onderzocht worden in hoeverre hun standpunt overeenstemde dan wel afweek van dat van Picard. Of en in welke mate ze Picard ook daadwerkelijk hebben beïnvloed of desgevallend zijn invloed hebben ondergaan vormde conform het gekozen uitgangspunt bij de selectie van de auteurs geen doorslaggevend criterium.

De hierboven geschetste probleemstelling vertaalt zich zichtbaar in de structuur van het proefschrift, die bestaat uit acht hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is deze inleiding. Daarna volgt het corpus, dat opgebouwd is uit twee delen, die respectievelijk één en vijf hoofdstuk(ken) beslaan. Het eerste deel, dat bedoeld is als stapsteen voor wat volgt, wordt gevormd door het tweede hoofdstuk, dat een summiere levensschets en een politieke situering van Picard brengt. Het tweede deel is opgevat als de kern van het

proefschrift en bestaat uit het derde, vierde, vijfde, zesde en zevende hoofdstuk. Elk van die hoofdstukken gaat nader in op één van de vijf hierboven geschetste deelelementen van het rechtsdenken van Picard en plaatst die onmiddellijk in zijn Belgische en desgevallend Europese context. In het achtste en laatste hoofdstuk zullen tot slot alle onderzoeksbevindingen worden samengebracht in een algemeen besluit.

1.3 HISTORIOGRAFISCH OVERZICHT

Tot voor enkele decennia was de Franse Revolutie voor Belgische rechtshistorici de facto meestal het eindpunt van hun onderzoek; het Ancien Régime fungeerde als een veilige en bekende cocon en al wat daarna kwam was *terra incognita* waar men zich het liefst ver van afhield. Pas na de Tweede Wereldoorlog is het rechtshistorisch onderzoek naar de negentiende en twintigste eeuw in België echt op gang gekomen.³⁴ Voor de algemene geschiedbeoefening over deze periode moet trouwens een analoog beeld geschetst worden.³⁵ Hierna wordt achtereenvolgens een overzicht gegeven van de beschikbare literatuur over het Belgische en Europese recht van de negentiende eeuw en over Picard.

1.3.1 Literatuur over het Belgische en Europese recht van de negentiende eeuw

Voor de negentiende eeuw is de literatuur over de Europese rechtsleer overvloedig, maar dit staat in scherp contrast met de al bij al karige historiografie over de toenmalige Belgische rechtsleer.³⁶ Wie min of meer het totale spectrum daarvan wil overzien, moet zich hoofdzakelijk tevreden stellen met de twee klassieke, onvermijdelijk enigszins gedateerde maar nog altijd bijzonder nuttige overzichtswerken van de Franse publicist Julien Bonnecase (1931) en de Leuvense academicus Emiel Van Dievoet (1943). Het werk van Bonnecase is een bundeling van de artikels die hij eerder publiceerde in de

³⁴ Illustratief in dit verband is de geringe aandacht in rechtshistorische literatuuroverzichten voor de negentiende en twintigste eeuw: NEVE, “Niederländische und Belgische rechtshistorische Literatur”, pp. 79-81; WINKEL, “Niederländische und Belgische rechtshistorische Literatur”, pp. 98-99. Zie ook: GODDING, “De huidige stand van het onderzoek”; STEVENS, “Een magere oogst”. De recente rechtshistoriografische aandacht voor de Nieuwste Tijd concentreert zich vooral op justitie en strafrecht: ROUSSEAUX, “L’histoire de la justice en Belgique”; ROUSSEAUX, “Crime, justice et droit”.

³⁵ LAMBERTS, “De beoefening van de nieuwste geschiedenis”; WITTE, “Pioniers en pionierswerk”. Zie specifiek voor de politieke geschiedenis: GERARD en VERLEDEN, “Quelques aspects de l’historiographie politique”; WITTE, *Over bruggen en muren*.

³⁶ Voor de volledigheid weze de lezer ook geattendeerd op een aantal werken over de rechtsleer van de Zuidelijke Nederlanden in het Ancien Régime die eerder van perifeer belang zijn voor ons onderzoek: GODDING, *La distinction entre droit public et droit privé*; VAN DEN BROECK, *De historiografie van het recht*; VAN DEN BROECK, *De rechtsleer in de Zuidelijke Nederlanden*; VAN DIEVOET, “De ontwikkeling van de rechtswetenschappen”.

Revue Générale du Droit en is uitdrukkelijk geschreven voor een Frans publiek, dat zo goed als onwetend was over de Belgische rechtsleer. Het boek van Van Dievoet bespreekt het burgerlijk recht voor België en Nederland van 1800 tot 1940; die rechtsvergelijkende aanpak zorgt voor een onbetwistbare meerwaarde.³⁷ Specifiek met betrekking tot de *Exegetische school* blijft het proefschrift van Boudewijn Bouckaert (1981) verplichte lectuur.³⁸ Bonnecase, Van Dievoet en Bouckaert richten hun blikveld voornamelijk op de rechtsbronnenleer. Alleen Van Dievoet betreft ook de wetgeving, het gewoonterecht en de rechtspraak in zijn analyse. Voorts zijn beknopte overzichten van de Belgische rechtsleer terug te vinden in het nog altijd erg degelijke handboek van John Gilissen (1979) en in twee bijdragen van Dirk Heirbaut (2005 en 2006).³⁹ In een artikel van Léon Ingber (1979) zijn slechts enkele summiere noties opgelijst.⁴⁰ Voor de volledigheid kan nog gewezen worden op een eigentijds overzichtsartikel van Léon Hennebicq (1908), dat tot op zekere hoogte nog steeds bruikbaar is voor de negentiende eeuw.⁴¹

Monografieën over het rechtsdenken van individuele rechtsgeleerden zijn witte raven.⁴² Alleen voor François Laurent werd reeds een aanzet gegeven met de publicatie van een *Liber Memorialis* (1989), dat werd uitgebracht in de nasleep van de herdenking van de honderdste verjaardag van de sterfdag van Laurent.⁴³ Daarin dragen vooral de bijdragen van Geert Baert over zijn leven en zijn tijd, A.M. Simon-Van der Meersch over zijn hoogleraarschap en Frank Simon en Dirk Van Damme over Laurent en de sociale kwestie onze interesse weg.⁴⁴ Over de mercuriales en gelegenhedsredes van Charles Faider verscheen recent een bondige analyse van Bram Delbecke (2007).⁴⁵ Biografische portretten van rechtsgeleerden besteden meestal toch enige aandacht aan hun rechtsdenken, al is het dan nooit de hoofdfocus. In dit verband kan bijvoorbeeld verwezen worden naar een themanummer van het *Tijdschrift voor Privaatrecht* (2001) met

³⁷ BONNECASE, *Problème du droit et science belge du droit civil*; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*.

³⁸ BOUCKAERT, *De exegetische school*.

³⁹ GILISSEN, *Introduction historique au droit*, pp. 470-480 ; HEIRBAUT, "L'émancipation tardive", pp. 613-618 en 624-627 ; HEIRBAUT en STORME, "The Belgian legal tradition", pp. 6-20.

⁴⁰ INGBER, "Droit et pouvoir judiciaire en Belgique".

⁴¹ HENNEBICQ, L. "Les Sciences Juridiques en Belgique de 1830 à 1905". *Journal des Tribunaux*, 27 (1908) 2233, kol. 545-556 en 2234, kol. 565-576.

⁴² Die vaststelling vormt meteen een concreet bewijs van de al eerder gesignaleerde povere staat van de beoefening van de intellectuele geschiedschrijving in België. Zie voor het meest recente bilan: SCHANDEVEYL, "Intellectuele geschiedenis in België".

⁴³ ERAUW, *Liber Memorialis François Laurent*.

⁴⁴ BAERT, "François Laurent. Zijn leven, zijn tijd en zijn strijd"; SIMON en VAN DAMME, "François Laurent en de sociale kwestie"; SIMON-VAN DER MEERSCH, "François Laurent, hoogleraar". Het artikel van Baert is een grondige herwerking van de rede die hij twee decennia eerder uitsprak bij de openingszitting van de Vlaamse Conferentie der Balie bij het hof van beroep te Gent op 24 november 1964. BAERT, "François Laurent".

⁴⁵ DELBECKE, "Gerechtigde nationale cultuur en haar blinde vlek".

daarin ondermeer bijdragen van Dirk Heirbaut over Henri De Page en Fred Stevens over Emiel Van Dievoet.⁴⁶ Specifiek voor het strafrecht en de criminologie is de door Cyrille Fijnaut geredigeerde bundel *Gestalten uit het verleden* (1993) hoogst vermeldenswaardig, waarin naast vele andere bijvoorbeeld mooie levensschetsen zijn opgenomen van de hoogleraren Jacques-Joseph Haus (door C. Hennau en J. Verhaegen), Adolphe Prins (door Stef Christiaensen) en Jean-Joseph Thonissen (door Dirk Van den Auweele).⁴⁷

Gelukkig hebben diverse deelgebieden en -aspecten van het Belgische recht van de negentiende eeuw tijdens de laatste decennia al belangstelling gekregen van vakgenoten; tal van publicaties, die in min of meerdere mate aandacht besteden aan de eigenlijke rechtsleer, kunnen ook voor deze studie relevante inzichten aanleveren.

De geschiedenis van het strafrecht is zo al voor een groot stuk verkend met het proefschrift van Stef Christiaensen over het leven en beleid van minister van Justitie Jules Lejeune (2004), panoramische bijdragen van Brice De Ruyver (1998) en Henk De Smaele (2002) over de transformatie van het strafrecht in het fin de siècle en de ontleding van het politieke discours hierover door Donald Weber (1996). Ook staat een overzichtswerk van Jos Monballyu (2006) ter beschikking, dat evenwel ook het Ancien Régime behandelt. Last but not least kan worden gewezen op een groot aantal studies door Marie-Sylvie Dupont-Bouchat en anderen over de sociaal verweer-theorie van Adolphe Prins, waarbij in de marge ook aandacht wordt besteed aan zijn sociale opvattingen.⁴⁸

Voor de geschiedenis van het sociaal recht blijft het magistrale opus van Ben-Serge Chlepner (1956, eerste uitgave) nog altijd overeind staan en hebben nadien vooral Jean Puissant (1986) en Jean-Pierre Nandrin in een prachtig kaderartikel (1997) bijgedragen tot een hernieuwde belangstelling, al kan niet worden ontkend dat er nog veel onderzoek blijft te verrichten.⁴⁹ Het proefschrift van Jo Deforme (2007) leunt hierbij aan, maar behandelt specifiek de debatten rond sociale politiek en de wijzigende politieke cultuur.⁵⁰

⁴⁶ HEIRBAUT, “Henri De Page”; STEVENS, “Emiel Van Dievoet”.

⁴⁷ CHRISTIAENSEN, “Adolphe Prins”; HENNAU en VERHAEGEN, “Jacques-Joseph Haus”; VAN DEN AUWEELE, “Jean-Joseph Thonissen”.

⁴⁸ CHRISTIAENSEN, *Leven en beleid van Jules Lejeune*; DE RUYVER, “De transformatie van het Belgische strafrecht”; MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht*; WEBER, *Homo criminalis*. Zie voor de ideeën van Prins: DUPONT-BOUCHAT, “Stratégies du maintien de l’ordre”; SENCIE, “Prins et la loi belge de défense sociale”; TULKENS, *Généalogie de la défense sociale*; VAN DER VORST en DE GOLS, “Adolphe Prins et le droit social”.

⁴⁹ CHLEPNER, *Cent ans d’histoire sociale*; NANDRIN, “La genèse du droit de travail”; PUISSANT, “1886, la contre-réforme sociale”. Zie voor een bilan van de rechthistorische productie over het sociaal recht: HEIRBAUT, “Het sociaal recht”.

⁵⁰ DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*. Eerder publiceerde dezelfde auteur al diverse artikels en bijdragen over hetzelfde onderwerp: DEFERME, “Geen woorden maar daden”; DEFERME, “De schuld van het toeval”; DEFERME, “Belgische sociale wetgeving”; DEFERME, “Debatteren over pijnstillers”; DEFERME, “‘Alles strijdt wat naar vrijheid haakt’”; DEFERME, “Van ‘burgerlijke afstandelijkheid’ naar ‘volkse betrokkenheid’”; DEFERME, “‘Aan iedere Belg wat hem toekomt’”.

Wat de geschiedenis van het publiekrecht betreft, moet men zich, naast eigentijdse overzichten zoals die van Paul Errera (1918 en 1922), helaas behelpen met handboeken, bijvoorbeeld het al vermelde werk van John Gilissen.⁵¹ Voor de rest moet men zijn toevlucht nemen tot zuiver politieke geschiedenissen, waarbij het werk van Theo Luykx (1977, vierde uitgave), ondanks zijn onvolkomenheden, boven de rest uitsteekt en voorts enkele als synthese opgevatte bijdragen van de ‘Oude’ (1949-1958) en ‘Nieuwe’ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1977-1983) als nuttige leidraad kunnen fungeren.⁵² Voor de kieswetgeving zijn echter, naast het eigentijdse werk van de Franse constitutionalist Joseph Barthélemy (1912), publicaties beschikbaar van Romain Van Eenoo (1979), Jean Stengers (1990/2005) en Marc Hooghe (1999).⁵³

De meest betrouwbare gids voor de geschiedenis van het privaatrecht is nog altijd de bijdrage van Ernst Holthöfer (1982) in het door Helmut Coing geredigeerde *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*.⁵⁴ Specifiek voor het handels- en vennootschapsrecht is er een bijdrage van dezelfde auteur (1986) in hetzelfde handboek, dat moet worden aangevuld met een recent overzicht van Koen Geens (2007).⁵⁵ Hoofdzakelijk naar aanleiding van de *bicentennaires* van de Napoleontische wetboeken verscheen een stroom publicaties, waarvan het grootste deel betrekking had op de Code civil, maar het overzichtsartikel van John Gilissen (1983) dat alle Belgische codificaties en codificatiepogingen oplijst, blijft tot nader order onovertroffen en onmisbaar.⁵⁶

Voor de justitiegeschiedenis kan teruggegrepen worden naar het boek van Ernst Holthöfer (1993), dat vooral opgevat is als een inleidend werkinstrument, en de verzamelbundel onder redactie van Dirk Heirbaut, Xavier Rousseaux en Karel Velle (2004), die evenzeer slechts bedoeld was als stapsteen naar verder onderzoek, dat

⁵¹ ERRERA, “Cinquante ans de droit public”; ERRERA, *Traité de droit public belge*.

⁵² BARTIER, “België tijdens de Eerste Wereldoorlog”; LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*; SIMON, “België van 1848 tot 1865”; SIMON, “België van 1865 tot 1884”; SIMON, “België onder katholiek bewind”; WILS, “De politieke ontwikkeling in België 1870-1894”; WILS, “De politieke ontwikkeling in België 1894-1914”. De uitgebreide historiografie over de algemene politieke geschiedenis en de verschillende Belgische negentiende-eeuwse (partij)politieke stromingen valt logischerwijze buiten het bestek van dit overzicht.

⁵³ BARTHELEMY, *L'organisation du suffrage*; HOOGHE, “Kiesrecht en democratisering”; HOOGHE, “De evolutie van de kieswetgeving in België”; STENGERS, “Histoire de la législation électorale en Belgique”; VAN EENOO, “De evolutie van de kieswetgeving in België”.

⁵⁴ HOLTHÖFER, “Belgien”.

⁵⁵ HOLTHÖFER, “Handelsrecht und Gesellschaftsrecht. Belgien”; GEENS, “Tweehonderd jaar vennootschapsrecht”.

⁵⁶ GILISSEN, “Codifications et projets de codification”. Zie over de Code civil: BEAUTHIER en RORIVE, *Le Code Napoléon, un ancêtre vénéré ?*; HEIRBAUT, “Codificatie in België en Nederland”; HEIRBAUT en BAETEMAN, *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek*; HEIRBAUT en MARTYN, *Napoleons nalatenschap*; STEVENS, “Der Code civil in Belgien”. Zie over de Code pénal: STEVENS, “La codification pénale en Belgique”.

sindsdien volop aan de gang is.⁵⁷ Een recent door Georges Martyn en anderen geredigeerde overzichtsbundel (2009) vult ten dele het hiaat met betrekking tot de geschiedenis van de advocatuur.⁵⁸

Over de verhouding tussen de Belgische rechtsleer en de Duitse *Historische school* publiceerde de Antwerpse rechtshistoricus Jan Van den Broeck twee bijdragen in *libri amicorum* (1983 en 1986).⁵⁹ Over de Belgische juridische tijdschriften uit de negentiende en twintigste eeuw verscheen een boeiende bijdrage van Dirk Heirbaut (2006) die de grote contouren van hun evolutie schetst.⁶⁰ Inzake het rechtsonderwijs zijn artikels beschikbaar van Fred Stevens (1986) en Raf Verstegen (1990). Aansluitend hierbij kan ook worden verwezen naar een artikel van Maurits De Vroede (1970) over de invoering van de algemene leerplicht.⁶¹

Met betrekking tot het twintigste-eeuwse Belgische recht, dat in deze studie alleen in zijn aanvang wordt gevat, volstaan we tenslotte met een verwijzing naar de erg lezenswaardige bijdragen van Boudewijn Bouckaert over de evolutie van het recht, van Georges Martyn over de formele rechtsbronnen en van Matthias Storme over de juridisering van de sociale verhoudingen in een recente colloquiumbundel (2006).⁶²

Voor de Europese rechtsleer van de negentiende eeuw is het historiografische beeld ontegensprekelijk veel rooskleuriger. Eerder dan een exhaustief overzicht betrachten we daarom een illustratieve staalkaart aan te reiken. In concreto beperken we ons tot een beknopte opgave van de belangrijkste syntheses en handboeken en focussen we op de literatuur over de Franse, Duitse en Nederlandse rechtsleer.

Voor een zicht op het geheel van het Europese recht moet men zich in eerste instantie wenden tot het magistrale *Europäisches Privatrecht* van Helmut Coing, waarvan de tweede band integraal aan de negentiende eeuw is gewijd (1989), de overzichten van het Europese privaatrecht en publiekrecht van Raoul Van Caenegem (1992 en 1995) en het biografisch lexicon onder leiding van Michael Stolleis (1995).⁶³ Voorts kan men terecht

⁵⁷ HOLTHÖFER, *Beiträge zur Justizgeschichte*, pp. 54-87 en 147-192; HEIRBAUT, ROUSSEAUX en VELLE, *Politieke en sociale geschiedenis van justitie*.

⁵⁸ MARTYN e.a., *Geschiedenis van de advocatuur*.

⁵⁹ VAN DEN BROECK, "De Belgische rechtsleer"; VAN DEN BROECK, "Het Burgerlijk Wetboek".

⁶⁰ HEIRBAUT, "Law reviews in Belgium".

⁶¹ DE VROEDE, "De weg naar de algemene leerplicht"; STEVENS, "Het rechtsonderwijs in België"; VERSTEGEN, "L'enseignement du droit en Belgique".

⁶² BOUCKAERT, "De evolutie van het recht"; MARTYN, "De verhoudingen tussen formele bronnen"; STORME, "De juridisering van sociale verhoudingen".

⁶³ COING, *Europäisches Privatrecht*; STOLLEIS, *Juristen. Ein biographisches Lexikon*; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to Western constitutional law*, pp. 194-243.

bij werken van ondermeer Philippe Malaurie (1996), Paul Dubouchet (1998), Olivia Robinson, David Fergus en William Gordon (2000), Randall Lesaffer (2004) en Mathias Schmoeckel en Stefan Stolte (2008).⁶⁴

Wat Frankrijk betreft, mogen – in combinatie met het eigentijdse oeuvre van Julien Bonnecase (1919 en 1924)⁶⁵ – de studie van Alfons Bürge over het Franse privaatrecht (1991), de door Olivier Beaud en Patrick Wachsmann geredigeerde bundel (1997) die de Franse en Duitse rechtsleer met elkaar vergelijkt, en het recente biografisch woordenboek over Franse juristen van de hand van Patrick Arabeyre, Jean-Louis Halperin en Jacques Krynen (2007) als meest essentiële werken worden bestempeld.⁶⁶ Over de Franse jurist Jean-Jacques Foelix en zijn bijdrage tot de rechtsvergelijkende methode verscheen daarnaast een studie van Tanja Guddat (2006). In de marge daarvan kan worden verwezen naar publicaties met eerder rechtsfilosofische inslag van Virailly (1960) en Husson (1974).⁶⁷

Voor de Duitse rechtsleer kunnen de door Joachim Lege geredigeerde colloquiumbundel *Greifswald* (2009) en de fundamentele bijdragen geleverd door Michael Stolleis over de geschiedenis van het publiekrecht (1999, 2001 en 2002) onder geen beding onvermeld worden gelaten.⁶⁸ Inleidende overzichten vindt men ondermeer bij Adolf Laufs (1996, vijfde uitgave) en bij Rudolf Gmür en Andreas Roth (2008, twaalfde uitgave).⁶⁹ Voorts vernoemen we bij wijze van voorbeelden uit de overvloedige literatuur het werk van Johann Edelmann over de Interessenjurisprudenz (1967), een door Reiner Schulze geredigeerde bundel die de invloed van de Italiaanse rechtscultuur op de Duitse rechtswetenschap overschouwt (1990), het boek van Tilman Repgen over de relatie van het privaatrecht tot het sociaal recht (2001), de studie van Olivier Jouanjan over het Duitse rechtsdenken (2005) en de bijdrage van Jan Schröder over de Duitse rechtswetenschap (2006).⁷⁰ Biografische schetsen van juristen zijn opgenomen in het

⁶⁴ DUBOUCHET, *La pensée juridique*; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 415-433; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*; ROBINSON, FERGUS en GORDON, *European legal history*, pp. 268-300; SCHMOECKEL en STOLTE, *Examinatorium Rechtsgeschichte*, pp. 180-188 en 370-394.

⁶⁵ BONNECASE, *La Notion de Droit en France*; BONNECASE, *L'Ecole de l'Exégèse*.

⁶⁶ ARABEYRE, HALPERIN en KRYNEN, *Dictionnaire historique des juristes français*; BEAUD en WACHSMANN, *La science juridique française et la science juridique allemande*; BÜRGE, *Das französische Privatrecht im 19. Jahrhundert*.

⁶⁷ GUDDAT, *Ein Europäischer Jurist des 19. Jahrhunderts*; HUSSON, *Nouvelles études sur la pensée juridique*; VIRAILLY, *La pensée juridique*.

⁶⁸ LEGE, *Greifswald*; STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts*; STOLLEIS, *Staats- und Verwaltungswissenschaft*; STOLLEIS, *Public law in Germany*.

⁶⁹ GMÜR en ROTH, *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte*; LAUFS, *Rechtsentwicklungen in Deutschland*;

⁷⁰ EDELMANN, *Die Entwicklung der Interessenjurisprudenz*; JOUANJAN, *Une histoire de la pensée juridique en Allemagne*; REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*; SCHRÖDER, "Die Deutsche Rechtswissenschaft"; SCHULZE, *Deutsche Rechtswissenschaft und Staatslehre*.

biografisch overzichtswerk van Gerd Kleinheyer en Jan Schröder (1989, derde uitgave); specifiek voor de 20ste eeuw is een door Eckart Klein, Stefan Saar en Carola Schulze geredigeerde bundel (2006) beschikbaar.⁷¹ Over het rechtsdenken van Rudolf von Jhering in het bijzonder zijn tal van werken gepubliceerd, waarvan we hier volstaan met referenties aan de door Franz Wieacker en Christian Wollschläger (1970) en Okko Behrends (1996) geredigeerde bundels en de tweedelige bijdrage van Joachim Rückert (2004 en 2005).⁷²

Ook voor de geschiedenis van de Nederlandse rechtsleer na de Franse Revolutie is een mooie staalkaart aan publicaties voorhanden. Algemene overzichten zijn bijvoorbeeld te vinden in het al vermelde standaardwerk van Van Dievoet (1943), *Voortgangh des rechtens* van Gerbenzon en Algra (1975, vierde uitgave) en *Geleerd recht* van Van den Bergh (2000, vierde uitgave).⁷³ Met betrekking tot het legisme, de herziening van het privaatrecht en de codificatie van het burgerlijk recht kan een beroep worden gedaan op de studies van Pieter Kop (1982 en 1989) en Theo Veen (2001).⁷⁴ Ook de marxistische analyse van Johan Valkhoff over de vermaatschappelijking van het privaatrecht (1949, tweede uitgave), de vervolgstudie van H.W. Heyman (1973) en de replieken van Rob Schwitters (1993 en 1994), F. Gras (1994), R. Klomp (1994) en Corjo Jansen (1995 en 1996) bieden waardevolle aanknopingspunten.⁷⁵ Over de geschiedenis van het vak Encyclopedie van het recht en de opvolger daarvan Inleiding tot de rechtswetenschap publiceerde Corjo Jansen *Van Kemper tot Hamaker* (1990) en *Van Struycken tot Telders* (1992).⁷⁶ Voor het Nederlandse publiekrecht uit deze periode kan ondermeer verwezen worden naar het proefschrift van Ruud van den Berg (2003) over de wetsbegrippen in het staatsrecht, dat ook een vergelijking met de Duitse rechtsleer bevat.⁷⁷ Voor tal van hoogleraars-rechtsgeleerden uit de negentiende en twintigste eeuw zijn bovendien biografische schetsen opgenomen in de bundels *Rechtsgeleerd Utrecht* (1986), *Acht Groningse juristen* (1986) en *Zestig juristen* (1987), waarbij in laatstgenoemd werk ook voorzien is in een

⁷¹ KLEIN, SAAR en SCHULZE, *Zwischen Rechtsstaat und Diktatur*; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten*.

⁷² BEHREND, *Jherings Rechtsdenken*; RÜCKERT, “Der Geist des Rechts. Teil I”; RÜCKERT, “Der Geist des Rechts. Teil II”; WIEACKER en WOLLSCHLÄGER, *Jherings Erbe*.

⁷³ GERBENZON en ALGRA, *Voortgangh des rechtens*, pp. 231-252 en 304-314; VAN DEN BERGH, *Geleerd recht*, pp. 105-161; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 103-225.

⁷⁴ KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*; KOP, “Savigny en de wetenschap van het privaatrecht”; VEEN, *En voor berisping is hier ruime stof*.

⁷⁵ VALKHOFF, *Een eeuw rechtsontwikkeling*; HEYMAN, “De juristen-vereniging”; GRAS, “Socialisering van privaatrecht”; JANSEN, “Popularisering van het recht”; JANSEN, “Kritiek op rechtspraak en wetgeving”; KLOMP, “Vermaatschappelijking van het handelsrecht”; SCHWITTERS, “Een calculerende solidariteit” en SCHWITTERS, “Vermaatschappelijking van het recht”.

⁷⁶ JANSEN, *Van Kemper tot Hamaker*; JANSEN, *Van Struycken tot Telders*.

⁷⁷ VAN DEN BERG, *Vormen van begrip van wet en wetgeving*.

uitvoerige inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse rechtswetenschap.⁷⁸ Ook het proefschrift van Gerardus Bos over de denkbeelden van de advocaat en politicus Samuel Van Houten (1952) blijft lezenswaardig en heeft deels als model gefunctioneerd voor voorliggend proefschrift.⁷⁹ Over het rechtsdenken van Johan Rudolf Thorbecke verscheen tot slot reeds een studie van Poortinga (1987).⁸⁰

1.3.2 Literatuur over Picard

Voor Picard is het beeld evenzeer dubbel. Er zijn tal van publicaties voorhanden, maar de meeste daarvan zijn slechts in beperkte mate bruikbaar voor ons onderzoek.

Dat een volwaardige, objectieve biografie van Picard tot op heden ontbreekt is zonder meer een spijtige zaak. De twee biografische monografieën die voorhanden zijn, voldoen om uiteenlopende redenen niet. Het oudste werk is dat van Alex Pasquier (1945, tweede uitgave). Het wordt, bij gebrek aan een beter alternatief, nog altijd door de meeste auteurs geciteerd als referentiewerk.⁸¹ De publicatie van Pasquier bestaat uit vier delen. Het eerste en langste deel is een levensschets van Picard, die thematisch is opgevat. Daarna bespreekt Pasquier in het tweede en derde deel respectievelijk het literaire en het juridische oeuvre van Picard. Tot slot volgt in het vierde deel een nagenoeg volledig, zij het niet geheel foutloos, overzicht van de werken van Picard.⁸² Pasquier maakte voor zijn publicatie dankbaar gebruik van het oeuvre van Picard. Daarnaast steunde hij zijn bevindingen op de weinige beschikbare literatuur, eigen herinneringen en anekdotes die over Picard circuleerden.⁸³ Pasquier stelt zich weinig kritisch op en is vaak nogal vergoelijkend, bijvoorbeeld met betrekking tot het antisemitisme van Picard.⁸⁴ Wie het werk van Pasquier doorneemt, kan niet anders dan daaruit diens positieve appreciatie voor de figuur van Picard afleiden.

Het tweede werk, tot dusver ook meteen de laatste over Picard uitgebrachte monografie, is *Edmond Picard. Jurisconsulte de Race* (1999) van de hand van Foulek Ringelheim (°1938), toen magistraat en later lid van de Hoge Raad voor Justitie (2000-

⁷⁸ *Acht Groningse juristen en hun genootschap*; VAN DEN BERGH, SPRUIT en VAN DE VRUGT, *Rechtsgeleerd Utrecht*; VEEN en KOP, *Zestig juristen*.

⁷⁹ BOS, *Mr. S. Van Houten*.

⁸⁰ POORTINGA, *De scheiding tussen privaat- en publiekrecht*.

⁸¹ PASQUIER, *Edmond Picard*.

⁸² Zo schrijft Pasquier ook het in 1929 verschenen werk *Croquis congolais* als postume uitgave aan Edmond Picard toe. PASQUIER, *Edmond Picard*, p. 79, nr. 212. Het werk is echter van de hand van een Franse auteur met dezelfde naam, die geen verwant was van degene die hier besproken wordt. Zie in dit verband: JADOT, "Picard (Edmond)", kol. 697.

⁸³ Pasquier vermeldt tien werken over Picard in zijn bibliografie. PASQUIER, *Edmond Picard*, p. 82.

⁸⁴ PASQUIER, *Edmond Picard*, pp. 42-44.

2004). In tegenstelling tot Pasquier is bij Ringelheim, zoals reeds vermeld, geen sprake van ook maar enige beate bewondering. Zo verklaart hij al vanaf de aanvang uitdrukkelijk: “*Mon propos n’est pas d’écrire une biographie d’Edmond Picard. Celles qui existent suffisent. Il y a eu assez d’biographies.*”⁸⁵ De auteur wil daarentegen aantonen dat het ganse leven van Picard moet worden gezien in het licht van zijn allesoverheersende en allesbepalende antisemitisme: “*Si on dépouille Picard de sa fureur anti-juive, il ne reste rien*”.⁸⁶ Terecht bestempelt Philippe Muret dit boek als “*une condamnation sans appel*”.⁸⁷ Een dergelijke vooringenomen publicatie die zich doelbewust schuldig maakt aan een anachronistische *Hineininterpretierung* door één aspect van de persoonlijkheid van Picard over te belichten zonder daarbij rekening te houden met de historische context, moet dan ook veeleer beschouwd worden als een pamflettair essay dan als een objectieve wetenschappelijke biografie. Bovendien is zijn heuristiek abominabel of zo men wil buitengewoon selectief. Met uitzondering van een deel van het oeuvre van Picard heeft hij geen andere bronnen geraadpleegd. Nederlandstalige literatuur heeft hij verzuimd door te nemen, inbegrepen het tot op vandaag meest belangwekkende artikel inzake het antisemitisme van Picard van Wim Van Rooy. Evenmin heeft hij trouwens gebruik gemaakt van de zeer relevante Franstalige verhandeling van Patricia Teitelbaum.⁸⁸ Om die redenen zullen we in dit proefschrift slechts bij hoge uitzondering en met de grootst mogelijke kritische omzichtigheid naar het werk van Ringelheim verwijzen.

Andere biografische werken over Picard zijn veel bescheidener van omvang. Op de eerste plaats moet hier het erg verdienstelijke overzichtsartikel van Lieven Dupont (1993) vermeld worden, dat werd opgenomen in de verzamelbundel *Gestalten uit het verleden*.⁸⁹ Ouder en blijk gevend van de nodige kritische aanleg is het artikel van Maurice Sulzberger in zijn bundel *Profils perdus* (1937).⁹⁰ Van Jean-Pierre Paulus verscheen een positief vooringenomen en nogal oppervlakkig boek *Aux Premices de l’Humanisme Socialiste* (1971), waarvan het eerste deel het leven van Picard behandelt.⁹¹ Publicaties zoals die van de Franse advocaat bij het hof van beroep te Parijs Achille Segard (1898), Maria Bierme (1908) en Albert Licart (1937) – eerstgenoemd werk ondanks de misleidende titel –

⁸⁵ RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, p. 13 (citaat).

⁸⁶ RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, p. 110 (citaat).

⁸⁷ MURET, *Inventaire des archives personnelles d’Albert Guislain*, p.19 noot 46 (citaat).

⁸⁸ TEITELBAUM, *Edmond Picard et l’antisémitisme*; VAN ROOY, “Ideologie en Ideologie-inconsistentie”. De zeer karige bibliografie van Ringelheim bestaat exclusief uit Franstalige publicaties. RINGELHEIM, *Jurisconsulte de race*, pp. 115-117. Zie hierover ook: HEIRBAUT, “Law reviews in Belgium”, p. 352 noot 69.

⁸⁹ DUPONT, “Edmond Picard”.

⁹⁰ SULZBERGER, *Profils perdus*.

⁹¹ PAULUS, *Aux prémices de l’humanisme socialiste*.

focussen specifiek op zijn veelzijdig oeuvre.⁹² Relevant zijn ook de gepubliceerde herinneringen van een nicht van Picard langs de kant van zijn vrouw (1959 en 1960) en de biografische schets van Pierre Henri (1984) in zijn boek *Grands avocats de Belgique*.⁹³ Voorts zijn ook tal van publicaties die voortvloeiden uit herdenkingen van Picard vanuit biografisch oogpunt niet zonder belang.⁹⁴ Tot slot is in de meeste Belgische biografische naslagwerken een lemma aan Picard gewijd; in dit verband kan verwezen worden naar de bijdragen van J. Jadot (1952), René Warlomont (1968), M. Heyse (1974) en Janine Beyers-Bell en Herman Van Goethem (1998).⁹⁵ In het al vermelde lexicon van Stolleis krijgt Picard als één van de weinige Belgische juristen de eer van een eigen bijdrage; de auteur daarvan is Ernst Holthöfer (1995).⁹⁶

Een heel aantal publicaties bestudeert slechts een deelaspect van Picards rijke activiteiten. Over de politieke activiteiten van Picard als provinciaal senator voor de BWP is een degelijke verhandeling voorhanden van Jean-Pierre Arnoldi (1966), zij het dat de raadpleging daarvan inmiddels allesbehalve evident is geworden.⁹⁷ Marleen Roossens (1979) focust in haar verhandeling op de houding van Picard tegenover de Vlaamse Beweging.⁹⁸ Picards hoofdredacteurschap van het *Journal des Tribunaux* komt aan bod in een kort herdenkingsartikel van Daniël Sterckx (1982) en in de verhandeling van Véronique Carre (1986).⁹⁹ Het antisemitisme en racisme van Picard is, naast de al aangehaalde biografie van Ringelheim, eveneens onder de aandacht gebracht door Edmund Silberner (1952), Wim Van Rooy (1980), Patricia Teitelbaum (1983), Jacques Marx (1993), Michel Graindorge (1994) en Valérie Wyns (1999); naar aanleiding van de publicatie van het werk van Ringelheim verscheen ook een verdedigingsbrochure van

⁹² BIERME, *Edmond Picard et ses œuvres*; LICART, *L'œuvre d'Edmond Picard*; SEGARD, *Edmond Picard. Etude biographique*.

⁹³ HENRI, *Grands avocats de Belgique*, pp. 154-164; SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé”; SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal Aimé (Suite)”.

⁹⁴ Cfr. infra in het vierde hoofdstuk, waar deze publicaties bij de bespreking van de receptiegeschiedenis van Picard worden becommentarieerd.

⁹⁵ BEYERS-BELL en VAN GOETHEM, “Picard, Edmond”; HEYSE, “Picard, Edmond”; JADOT, “Picard, (Edmond)”; WARLOMONT, “Picard, Edmond-Désiré”. Het eerstgenoemde lemma uit de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* is een herwerking door Herman Van Goethem van het lemma dat oorspronkelijk verschenen was van de hand van Jeanine Beyers-Bell in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*.

⁹⁶ HOLTHÖFER, “Picard, Edmond-Désiré”. Meerdere foutieve gegevens ontsieren evenwel dit lemma. Zo geeft Holthöfer mee dat Picard in de Senaat zetelde van 1893 tot 1917 en in 1884 medestichter was van de Université Nouvelle. Deze informatie is voor wat de data betreft in beide gevallen manifest verkeerd. Cfr. infra in het tweede hoofdstuk. Ook de titel van het proefschrift van Picard is niet correct.

⁹⁷ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*. Omwille van ruimtelijke besparingen in de Universiteitsbibliotheek van de ULB werd het papieren origineel er destijds vernietigd. De microfilm die als alternatief werd gemaakt, is evenwel van slechte kwaliteit, wat de leesbaarheid van de verhandeling vandaag ernstig bemoeilijkt.

⁹⁸ ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*.

⁹⁹ CARRE, *Le Journal des Tribunaux d'Edmond Picard*; STERCKX, “Un siècle de J.T.”.

Marcel Detiège (1999).¹⁰⁰ Over het aandeel van Picard in de totstandkoming van de Belgische Franstalige literatuur en zijn eigen literair oeuvre zijn ondermeer studies verschenen van François Vermeulen (1935), Christiane Deschepper (1977), Raymond Trousson (1983) en Paul Aron (1985) en zijn lemma's opgenomen in het derde deel van het verzamelwerk *Lettres françaises de Belgique* (1989).¹⁰¹ De werken van Jane Block (1984, 1991 en 1995), Nathalie Homblé (1992), Georges Colin (1996) en Valérie Demeyre (2001) portretteren Picard dan weer als kunstmecenas, -theoreticus, -verzamelaar en bibliofiel.¹⁰²

Onvermijdelijk komt Picard daarnaast in tal van publicaties over de meest diverse onderwerpen in de marge aan bod. Het is onbegonnen werk om daarvan een volledig beeld te geven; de enkele werken die we vermelden fungeren dan ook als pars pro toto. Aan de advocaat Picard is, naast de aandacht bij de al vermelde Henri, een summiere fiche gewijd in het repertorium dat Georges Van Hecke (1979) opstelde voor de balie van Cassatie; voorts wordt hij in die hoedanigheid vermeld bij Albert Guislain (s.d.) en bij Constant Matheeußen (1992).¹⁰³ De werken van André Mommen (1974), Doreen Gaublonne (1989), Johan Basiliades (2001) en Rik Röttger (2005), die inzoomen op de geschiedenis van het negentiende-eeuws (progressief)-liberalisme kunnen evenmin om Picard heen.¹⁰⁴ In bijdragen van Erik Defoort (1972), Randall Lesaffer (1992), Fred Stevens (2006) en Tom Verschaffel (2006) en de monografieën van Hervé Hasquin (1996, derde uitgave), Jean Stengers en Eliane Gubin (2002) en Maarten Van Ginderachter (2005) wordt Picard specifiek binnen de context van het vooroorlogse Belgisch nationalisme gesitueerd.¹⁰⁵ Paul Aron (1995) en Pierre Van den Dungen (2005) halen de centrale rol van Picard aan in het Brusselse en bij uitbreiding Belgische

¹⁰⁰ DETIEGE, *Edmond Picard. Défenseur de l'âme belge*; GRAINDORGE, *Edmond Picard au Rwanda*; MARX, "Regards fin de siècle sur le Maghreb sombre"; SILBERNER, "Edmond's Picards scientific and humanitarian antisemitism"; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l'antisémitisme*; VAN ROOY, "Ideologie en ideologie-inconsistentie".

¹⁰¹ ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*; DESCHEPPER, *Edmond Picard ou l'échec d'un théâtre*; FRICKX en TROUSSON, *Lettres françaises de Belgique*; TROUSSON, "Edmond Picard et son nouveau théâtre"; VERMEULEN, *Edmond Picard et le réveil des lettres belges*.

¹⁰² BLOCK, "La Maison d'Art"; BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*; BLOCK, "Les XX en La Libre Esthétique"; COLIN, "Du goût d'Edmond Picard"; DEMEYRE, *Edmond Picard: approche de la collection d'art privée*; HOMBLE, *De twee-eenheid van kunst en politiek*.

¹⁰³ GUISLAIN, *Le palais de justice*; MATHEEUSSEN, *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap*; VAN HECKE, *Notes pour servir à l'histoire du barreau de cassation*, pp. 36-37.

¹⁰⁴ BASILIADES, "De lotgevallen van het radicalisme in België"; GAUBLONNE, "Doctrinair en progressisten"; MOMMEN, "Een aspect van het reformisme"; RÖTTGER, "Een rode draad voor een blauw verhaal".

¹⁰⁵ DEFOORT, "Het Belgische nationalisme"; HASQUIN, *Historiographie et politique en Belgique*; LESAFFER, "Le Journal des Tribunaux"; STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*; STEVENS, "Histoire du droit et nationalisme en Belgique"; VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*; VERSCHAFFEL, "Spiegelpaleis".

intellectueel netwerk. Raf De Bont (2008) belicht hem in zijn proefschrift over de receptie van de evolutieleer in België. Tot slot duidt Lieven Saerens (2000) hem nog uitvoerig als antisemiet in zijn baanbrekend onderzoek over de Antwerpse joden.¹⁰⁶

Wie op basis van bovenstaand exhaustief overzicht geneigd zou zijn daaruit af te leiden dat ook de rechtsgeleerde Picard al overvloedig bestudeerd is, slaat de bal mis. Het lijkt integendeel alsof dat aspect, dat Picard voor zichzelf toch niet onbelangrijk achtte, steeds weer tussen de mazen van de (rechts)historische aandacht is geglipt. Daardoor vullen het voorliggende proefschrift en andere eigen bijdragen de facto het bestaande hiaat voor de studie van het rechtsdenken van Picard op. Naast de al bij al beperkte aandacht ervoor in de aangehaalde biografische werken is het thema tot dusver namelijk in zijn totaliteit slechts oppervlakkig aangeraakt in twee kleine bijdragen.

René Warlomont wijdde reeds in 1925 een korte beschouwing aan het rechtsdenken van Picard, maar die moet veeleer opgevat worden als een wat lang uitgesponnen in memoriam.¹⁰⁷ Belangrijker is de richtinggevende bijdrage van de Brusselse hoogleraar Léon Ingber (1984), die de bewerking is van een lezing die hij gaf op de VIII^{ste} Belgisch-Nederlandse Rechtshistorische dagen. Meer dan een kwarteeuw geleden hield Ingber daarin een vurig pleidooi voor verder onderzoek naar de denkbeelden van Picard en zette hij de bakens daarvoor uit. Hij beperkte zichzelf tot een korte analyse van twee sleutelwerken in het oeuvre van Picard (met name *Le Droit pur* en *Le droit nouveau*) en gaf daarna een beknopte levensschets van de man.¹⁰⁸

Voor de volledigheid vermelden we tot slot nog dat enkele deelaspecten van het rechtsdenken van Picard ook enige aandacht hebben gekregen in bijdragen van Jean-Pierre Nandrin (1989) over de alleenzetelende rechter, Aimé Decaluwé (1994) over de intellectuele rechten, Yvon Leblicq (2000) over het onteigeningsrecht en in de monografie van Luc Lamine, Bruno Schoenaerts en Cindy Vaes (2003) over het tergend en roekeloos geding.¹⁰⁹

¹⁰⁶ ARON, “La vie intellectuelle en Belgique”; DE BONT, *Darwins kleinkinderen*; SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*; VAN DEN DUNGEN, *Milieus de presse et journalistes en Belgique*.

¹⁰⁷ WARLOMONT, *La pensée d'Edmond Picard*.

¹⁰⁸ INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”.

¹⁰⁹ DE CALUWE, “Propriété industrielle, droits intellectuels”; LAMINE, SCHOENAERTS en VAES, *Het tergend en roekeloos geding*; LEBLICQ, “De l'expropriation pour cause d'utilité publique”; NANDRIN, “Le juge unique en Belgique”.

1.4 BRONNENOVERZICHT

Voor het beantwoorden van de vraagstelling van het voorliggende proefschrift bleek een grondige bronnenstudie een absolute conditio sine qua non. Achtereenvolgens wordt nader ingegaan op archief, pers, oeuvre van Edmond Picard en andere uitgegeven bronnen. Een aantal van deze bronnen werd nog niet eerder of slechts sporadisch gebruikt in het wetenschappelijk onderzoek. De onderlinge confrontatie van dat zeer divers ‘nieuw’ materiaal levert op zichzelf al een boeiende meerwaarde.

1.4.1 Archief

Van het eigen archief van Picard zijn helaas slechts enkele kleine, weliswaar waardevolle brokstukken overgebleven, maar die armoede wordt voor een deel gecompenseerd door de onverwachte rijkdom van secundaire archieven, in het bijzonder dat van zijn biograaf Albert Guislain.

A. Primair archief

In tegenstelling tot andere negentiende-eeuwse Belgische protagonisten heeft Picard geen eigen persoonsarchief nagelaten dat als een mooi afgebakend geheel wordt bewaard in één archiefinstelling. Dit is, samen met zijn bezwarend verleden als antisemiet, zonder twijfel de oorzaak bij uitstek voor het tot op vandaag ontbreken van een wetenschappelijke biografie over hem. Drie factoren moeten ter verklaring worden aangereikt. Om te beginnen is een belangrijk gedeelte van zijn archief en bibliotheek helaas onherroepelijk vernield door een brand die in februari 1913 woedde in het toenmalige huis van Picard in de Hertogsstraat te Brussel.¹¹⁰ Daarnaast heeft hij ook zelf een groot deel van zijn bibliotheek en inboedel verkocht op openbare verkopen in de jaren 1890 en in 1921.¹¹¹ Naar het archief van zijn advocatenkabinet zijn we het spoor bijster geraakt. Op basis van een allusie van Fernand Passelecq zou kunnen worden vermoed dat het werd bewaard in de vleugel van het Hof van Cassatie in het Brusselse

¹¹⁰ ARA, AAG, nr. 2448, pp. 144-145, Afschrift van brief van Léon Hennebicq aan Edmond Picard dd. 24 februari 1913.

¹¹¹ Zie ondermeer: SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé (Suite)”, p. 186; *Vente Publique et Volontaire de la Bibliothèque*.

Justitiepaleis. Als dat zo is, ging het eveneens in vlammen op tijdens de brand van 3 en 4 september 1944 die door de Duitse bezetter bij zijn terugtocht was aangestoken.¹¹²

Ondanks die tegenslagen van het lot bestaat er tegen alle spontane verwachtingen in wel degelijk nog een aanzienlijk aantal archiefbescheiden van Picard, wat doet vermoeden dat zeker bij de brand van 1913 een deel kon worden gered of zich misschien toen al op een andere locatie bevond.¹¹³ Wat restte van zijn persoonlijk archief en wat Picard daarvan zelf nog wilde bewaren, is waarschijnlijk ten laatste in 1921 overgebracht naar zijn buitenverblijf te Dave bij Namen. Daar bracht hij zijn laatste levensjaren door bij zijn schoondochter Marguerite, weduwe van zijn voortijdig gestorven tweede zoon William Picard. Na de dood van Picard heeft zijn schoondochter zich eerst te Dave en later te Brussel klaarblijkelijk over zijn bezittingen, inclusief zijn archief, ontfermd.¹¹⁴ Zij heeft zelf naar het zich laat aanzien een aantal stukken te koop aangeboden of in elk geval de intentie daartoe gehad, maar het meest waardevolle en persoonlijke deel zelf behouden.¹¹⁵ Via erfenis kwam dat daarna terecht bij haar dochter Nicole Picard en wellicht ook bij haar andere dochter Denise Picard.

Nicole Picard legateerde bij haar overlijden wat zij bezat bij testament in 1986 aan de Koninklijke Bibliotheek Albert I, waardoor het alsnog boven water kwam. De ontsluiting daarvan via een gedetailleerd artikel van Anne Rouzet liet echter nog een decennium op zich wachten.¹¹⁶ Dat legaat Hubert-Picard is tot op vandaag nauwelijks bekend en inhoudelijk misschien enigszins misleidend. Op het eerste gezicht gaat het immers om 77

¹¹² PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 20 noot 14 en 32 noot 25. In het algemeen zijn sowieso weinig kabinetsarchieven van advocaten bewaard gebleven, wat een pijnlijk zeer blijft voor de geschiedschrijving over de advocatuur. Zie hierover: GAZZANIGA, “Pour une introduction à une histoire des avocats”, p. 128; HENSSEN, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland*, pp. XIII-XIV; QUINTELIER en MARTYN, “De juridische vrije beroepen”, p. 1023; ROUSSEAUX, “Crime, justice et droit”, p. 64. Eén van de uitzonderingen vormt evenwel het kabinetsarchief van Albert Guislain, cfr. *infra*.

¹¹³ Slechts een aantal van die brokstukken wordt gesignaleerd in de archievenoverzichten van Marc D’Hoore (1998), Patricia Van den Eeckhout en Marc D’Hoore (1999), Luis Angel Bernardo y Garcia, Van den Eeckhout en D’Hoore (2009), zodat volgende alinea’s als een aanvulling daarop kunnen fungeren. D’HOORE, *Archives particuliers*, pp. 408-409; VAN DEN EECKHOUT en D’HOORE, “Persoonsarchieven en familie-archieven”, pp. 1081 en 1092; BERNARDO Y GARCIA, VAN DEN EECKHOUT en D’HOORE, “Archief van particuliere personen en familiearchief”, p. 1185.

¹¹⁴ Of en in hoeverre ook de twee andere zonen van Picard, Georges en Robert, zich met het archief van hun vader hebben ingelaten blijft bij gebrek aan nadere bronnen hoogst onduidelijk.

¹¹⁵ ARA, AAG, nr. 1423, Doorslag van brief van Albert Guislain aan Albert Chomé dd. 21 augustus 1945. Daarin vermeldt Guislain dat Marguerite Picard een bundel ingekomen brieven van personaliteiten aan Picard te koop had aangeboden aan uitgeverij Larcier voor de prijs van 2.000 fr. Omdat Larcier, luidens Guislain, had geprobeerd om af te dingen, was de verkoop niet doorgegaan. Doordat van deze brieven afschriften zijn opgenomen in het archief Guislain is de inhoud niet verloren gegaan (cfr. *infra*), maar het is niet bekend waar ze zijn terecht gekomen. Welke andere bescheiden nog te koop zijn aangeboden en wat daarvan is geworden, is op heden nagenoeg onmogelijk te achterhalen.

¹¹⁶ ROUZET, “Un legs fait à la Bibliothèque royale Albert Ier”, p. 11. Dit artikel van Rouzet verscheen pas in 1996.

rijklijk verluchte en prachtig ingebonden boeken, merendeels van het oeuvre van Picard zelf, en één portefeuille, waarvan men geneigd zou kunnen zijn te denken dat die buiten het esthetische aspect geen bijzondere meerwaarde hebben voor de onderzoeker. Bij nader inzien blijkt dat dit eigenlijk Picards eigen auteursexemplaren – getuige daarvan reeds de aanwezigheid van zijn ex libris op de schutbladen van de kaft of de inscriptie van het logo van Picard en zijn vrouw op de rug van de boekband¹¹⁷ – zijn, waarin vaak talrijke ingekomen brieven en in voorkomend geval krantenknipsels/recensies over het betrokken boek zijn gevoegd. In enkele gevallen bestaan de banden zelfs helemaal uit brieven.¹¹⁸ Het legaat bevat met andere woorden ook het kernarchief voor de receptie van Picard en zijn oeuvre en mag dus zeker niet louter vereenzelvigd worden met de kern van zijn huisbibliotheek. In het bijzonder willen we hier de aandacht vestigen op de rijkgepulde banden 9.036A (*La Forge Roussele*); 9.051A (*Le Droit pur*), 9.054A (Recueil de lettres manifestation 1901), 9.055A (Recueil de coupures de presse manifestation 1901), 9.070 A (*Essai d'une psychologie de la nation belge*), 9.078A (Recueil de lettres et de coupures de presse retraite du Sénat 1908) en 9.086A (Cinquantenaire professionnel 1910) en de portefeuille 9.568A met krantenknipsels aangaande het overlijden van Picard.¹¹⁹

Wat er van het erfdeel van Denise Picard, andere kleindochter van Picard, geworden is, is tot op de dag van vandaag nog steeds niet volledig duidelijk. Op zijn minst is er echter wel een sterke indicatie. Ons inziens betreft het namelijk hoogstwaarschijnlijk het niet onaanzienlijk deel primair archief van Picard dat berust in de collectie van de Archives et Musée de la Littérature, instelling die gehuisvest is in de Koninklijke Bibliotheek Albert I, en dat naar vorm en inhoud beschouwd mag worden als de logische pendant van het legaat Hubert-Picard. Ook rond het bestaan van dit geheel hangt een dichte waas van geheimzinnigheid, die in de literatuur helaas slechts hoogst sporadisch doorbroken wordt. De hoofdoorzaak daarvan ligt in een naar hedendaagse normen eerder gebrekkige ontsluiting, al is dat eigenlijk zeer relatief. Van de meeste archiefbescheiden is immers nog geen beschrijving ingevoerd in de elektronische catalogus Plume en moet men zich de kleine moeite getroosten om ter plaatse de oude papieren catalogus te raadplegen. Door de bibliotheconomische werkwijze van de instelling ontbreekt tevens een nadere inventaris die de bescheiden in hun samenhang afzondert als apart archiefbestand. Net als bij het legaat Hubert-Picard betreft het

¹¹⁷ De ex libris van Picard bevatte volgende spreuk: “*Sans craindre le pis car ne vauz que par luttés. Hodie est olim.*” Als logo werd een hoofdletter P, die een hoofdletter O omstrengelt, gebruikt. Die hoofdletters verwezen naar de initialen van de familienamen van Picard zelf en van zijn vrouw (Olin).

¹¹⁸ ROUZET, “Un legs fait à la Bibliothèque royale Albert Ier”, pp. 11-12.

¹¹⁹ Zie voor het concrete overzicht van de in deze banden opgenomen archiefbescheiden : ROUZET, “Un legs fait à la Bibliothèque royale Albert Ier”, pp. 14-46.

doorgaans zeer luxueus ingebonden boekbanden of desgevallend kunstig versierde boekdozen, bijna steeds voorzien van het ex libris en/of logo van Picard, die elk op zich een archiefdossier vormen en meestal volledig samengesteld zijn uit persknipsels, ingekomen briefwisseling, pamfletten of andere bescheiden. Zo kan er ondermeer gewezen worden op de inhoudelijk zeer rijke dossiers ML 4964 (*Annales Parlementaires. Discours de Me Edmond Picard*), ML 4965 (*Procès Vander Smissen*), ML 4966 (*Election Bisschoffsheim*), ML 4967 (*Conférences*), ML 4970 (*Articles politiques divers 1884-1886*), ML 4971 > 4973 (*La Chronique*), ML 4978 > 4983 (*Le Peuple*). Een speciale vermelding verdient de aanwezigheid van de manuscripten van Picards werken *Synthèse de l'antisémitisme* [ML 4963] en *El Mogreb al Aksa* [ML 8632]. Pronkstukken zijn het zonder meer unieke foto-album met foto's van al zijn stagiairs en medewerkers, helaas zonder identificatie, dat aan Picard werd aangeboden bij zijn vijfenzestigste verjaardag [ML 6558] en het prachtige album Félicien Rops dat tal van brieven bevat die de kunstenaar in de marge heeft voorzien van schetsen en tekeningen [ML 631]. Benevens dit erfdeel Denise Picard heeft de Archives et Musée de la Littérature grotendeels door aankoop nog tal van andere primaire archiefbescheiden verworven, waaronder een door Picard gecorrigeerde drukproef van *Au Pays des Bilingues* [ML 7250/1].

In het Handschriftenkabinet van dezelfde Koninklijke Bibliotheek Albert I wordt ook de autograaf bewaard van het dagboek dat Picard tijdens de Eerste Wereldoorlog bijhield. Zelf voorzag hij een postume publicatie, maar zover is het nooit gekomen, al vertoont het manuscript wel sporen van bewerking door een andere hand dan Picard. Concreet betreft het vier mappen met samen naar schatting ongeveer duizend losse bladen in het typische kleine maar goed leesbare handschrift van Picard, soms met bijgevoegde krantenknipsels. De oorspronkelijke titel ervan luidt *Bruxelles durant la guerre. Chronique d'un de ses habitants*. Het valt naar inhoud uiteen in vier delen, die echter niet corresponderen met de mappen, namelijk I. La guerre de 1914. Ses premiers mois à Bruxelles, II. Les années misérables (4 februari 1916 tot en met 20 juni 1917), III. Les années pourries (21 juni 1917 tot en met 11 september 1918) en IV. L'année libératrice (12 september tot en met 31 december 1918). Niet bij alle notities is de datum opgegeven. Vanaf 4 augustus 1915 tot en met 4 februari 1916 onderbrak Picard zijn dagboek, daar waar hij het pas afrondt met oudejaar 1918 en niet bij de wapenstilstand van 11 november van dat jaar. Onmiskenbaar heeft het dagboek vooral belang als egodocument – merendeels is er een verbitterde oude man aan het woord die klaagt over de ongemakken van de ouderdom en de bezetting –, maar waar Picard zich bij tijd en

wijle erg lucide uitlaat over politieke en gerechtelijke gebeurtenissen of terugblijkt op zijn oeuvre, is het toch zijdelings relevant voor het voorliggend proefschrift.¹²⁰ Voor de volledigheid valt nog op te merken dat in de Archives et Musée de la Littérature en vermoedelijk deel uitmakend van het vroegere erfdeel van Denise Picard twee kloeke – samen meer dan 700 bladzijden tellende – boekbanden aanwezig zijn met als titel *La Guerre Européo-Allemande*. Het betreft een net-versie in een ander handschrift maar met correcties door Picard zelf van het eerste deel van zijn oorlogsdagboek.¹²¹

In de bibliotheek van de Brusselse balie berust voorts een kartonnen doosje met enkele archiefbescheiden van Picard. Het betreft voornamelijk zijn diploma's (zowel van zijn rechtenstudie als van de koopvaardij), zijn zeemansboekje en enkele brieven. Dit is echter slechts een deel van de archiefstukken die François Vermeulen in 1935 gebruikte voor zijn onderzoek en die toen bewaard werden in de vergaderzaal annex bibliotheek van de Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles (CJBB). Dit was de zogenaamde *Salle Emile Laude*, waarvoor eerst even gedacht was aan de naam *Salle Edmond Picard*. Die naam bleek echter te controversieel, wat evenwel niet belette dat sommigen ze officieus toch in de mond namen. Wat er met de andere door Vermeulen vermelde en toen daar opgeslagen archiefstukken, schilderijen en kunstvoorwerpen van Picard is gebeurd, is niet bekend. Luidens Passelecq bleef de *Salle Emile Laude* zeker gevrijwaard van de brand van 1944, maar bij de herinrichting van het Justitiepaleis is de zaal klaarblijkelijk verdwenen en loopt het spoor dood.¹²²

Tot slot vermelden we dat zich nog één origineel en zeer relevant archiefstuk van Picard bevindt in het archief Albert Guislain, met name een autograaf uit 1892 over zijn socialistische opvattingen. Andere stukken in het handschrift van Picard (in het bijzonder door hem verstuurde originele brieven) die daarin opgenomen zijn, maken in archiefttechnische zin geen deel uit van het eigen archief van Picard.¹²³

¹²⁰ KBB, MS, III, nr. 228. Picard wilde zijn dagboek laten uitgeven onder de titel *La Guerre Mondiale dans le milieu bruxellois. Constatations et réflexions quotidiennes d'un avocat (4 août 1914 à 31 décembre 1918)*. PICARD, *Une grande aventure juridique*, pagina tegenover titelpagina en p. 112.

¹²¹ De twee boekbanden bestrijken in concreto de periode 4 augustus 1914 tot en met 30 juni 1915. KBB, AML, ML 2229. Om methodologische redenen zullen verwijzingen naar het oorlogsdagboek in dit proefschrift echter gebeuren naar het in voorgaande voetnoot aangehaalde manuscript van het Handschriftenkabinet, dat het meest volledige exemplaar is. 'Net-versies' van de andere delen van het oorlogsdagboek werden niet aangetroffen in de Archives et Musée de la Littérature en het is zeer de vraag of ze effectief wel ooit hebben bestaan.

¹²² ARA, AAG, nrs. 887, 1423 et 2425; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 18; STEVENS, "Joseph Pholien et le Jeune Barreau de Bruxelles", p. 86; VERMEULEN, *Edmond Picard et le réveil des lettres belges*, passim; Telefoongesprek van Ellen Tistaert met Bart Coppein dd. 22 november 2005. Cfr. infra bij de bespreking van de receptie van Picard in het tweede hoofdstuk voor de hele polemiek over de *Salle Edmond Picard*.

¹²³ ARA, AAG, nr. 2435. De archiefvormer was immers niet Picard, maar de bestemming van de brieven.

B. Secundaire archieven

Het belangrijkste secundaire archief over Edmond Picard is met voorsprong dat van zijn biograaf Albert Guislain (1890-1969), dat eveneens tot dusver nauwelijks werd aangewend voor historisch onderzoek.¹²⁴ Guislain deed zijn stage bij Jules Destrée en werd daarna advocaat bij het hof van beroep te Brussel. Tevens vervulde hij een leeropdracht aan de rechtenfaculteit van de ULB en nam hij als specialist in het auteursrecht het voorzitterschap waar van de Société des droits d'auteur. In zijn vrije tijd was hij een niet onsuccesvol schrijver van werken over Brussel en de juridische kroniek. In 1953 werd hij daarvoor opgenomen in de Académie royale de langue et de littérature françaises de Belgique. Hij was eveneens voorzitter van de Libre Académie en actief binnen vrijmetselaarskringen; naar politieke overtuiging leunde hij aan bij het socialisme, maar hij stelde zich nooit kandidaat bij verkiezingen.¹²⁵

Guislain liet bij zijn overlijden een gigantisch archief na van minstens tachtig strekkende meter, dat door zijn weduwe meteen in bewaring werd gegeven bij het Algemeen Rijksarchief. De ontsluiting daarvan liet helaas jarenlang op zich wachten, wellicht omwille van de omvang en de weinig systematische oude orde, en is nog steeds niet volledig afgerond. Het archief valt grosso modo in twee delen uiteen. Een eerste deel van circa dertig strekkende meter betreft zijn persoonlijke dossiers en briefwisseling. Het tweede nog niet ontsloten deel, dat ongeveer vijftig strekkende meter beslaat, is het archief van zijn advocatenkabinet. In 2001 verscheen van de hand van Philippe Muret de inventaris van het eerste deel.¹²⁶

Voor Picard, van wie Guislain als jonge advocaat de nadagen nog had meegemaakt en over wie ook zijn eigen patroon hem vaak had onderhouden, koesterde hij zijn leven lang een bijzondere fascinatie.¹²⁷ In de periode 1935-1944 besteedde hij een groot deel van zijn tijd aan de redactie van een biografie over Picard, waarvoor hij de titel *Le tombeau d'Edmond Picard ou cent ans de vie belge* in gedachten had en waarvan met Muret instemmend kan worden gezegd dat het “*le plus long et le mieux documenté que l'on ait jamais consacré à*

¹²⁴ Alleen Jo Deforme maakte er tot op heden voor zijn proefschrift sporadisch gebruik van. DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, passim.

¹²⁵ Zie over Albert Guislain: <http://www.arlfb.be/composition/membres/guislain.html> en MURET, *Inventaire des archives personnelles d'Albert Guislain*, pp. 9-24. Tot het oeuvre van Guislain behoren ondermeer: GUISLAIN, *Découverte de Bruxelles*; GUISLAIN, *Le palais de justice ou les confidences du Mammouth*; GUISLAIN, “Le jeu de la mémoire”. Cfr. infra in het tweede hoofdstuk met betrekking tot de Libre Académie.

¹²⁶ MURET, *Inventaire des archives personnelles d'Albert Guislain*, pp. 24-26.

¹²⁷ Jules Destrée komt niet voor in de lijst met stagiairs, die werd opgenomen in het *Journal des Tribunaux* naar aanleiding van het overlijden van Picard, maar heeft wel degelijk zijn stage vervuld bij Picard. “Stagiaires de Me Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 39 (1924) 2960, kol. 157; ARA, AAG, nr. 2413, pp. III-IV; SCHAEFFER, *Jules Destrée. Essai biographique*, p. 13.

l'auteur de l'Amiral is.¹²⁸ Zijn biografie kenmerkt zich inderdaad door een intense bronnenstudie en uitvoerige citaten met vermelding van de vindplaats onmiddellijk in het corpus, wat het ontbreken van een wetenschappelijk apparaat enigszins compenseert. Guislain heeft de neiging om bijzonder uitputtend te willen zijn: hij wil zijn lezer alles tot in de kleinste details meegeven over het leven van Picard en aarzelt daarbij niet om zijn betoog en passant te voorzien van ellenlange uitweidingen. Ondanks de inspanningen van de auteur is zijn imposante biografie nooit uitgegeven. Zelfs Larcier, dat groot was geworden met de uitgaven van Picard, verklaarde zich tot zijn spijt gedwongen af te zien van een opname ervan in zijn fonds en wees ter verklaring op commercieel-economische redenen:

“La crise énorme qui sévit en librairie, ne nous autorise vraiment pas à espérer en vendre un nombre suffisant, nous ne dirons pas pour couvrir l'édition, car en souvenir d'Edmond Picard nous accepterions volontiers de subir une perte sur l'édition de ce volume, mais pour couvrir ne fut-ce que le tiers ou la moitié de l'édition”.

Als gevolg van de omvang van de biografie en de noodzakelijk kleine oplage zou de handelsprijs immers op 500 à 600 fr. hebben moeten komen, wat als niet haalbaar werd beoordeeld. De uitgeverij voegde er nog aan toe dat ze het boek wellicht wel had kunnen publiceren, als Guislain het hen iets eerder had voorgelegd: *“Si nous avons pu éditer cet ouvrage à la fin de la guerre ou dans les premiers mois qui l'ont suivre, nul doute qu'il se serait extrêmement bien vendu, et nous n'aurions aucunement hésité à le publier.”*¹²⁹ Ongetwijfeld speelde op de achtergrond ook de onverbiddelijke antisemitische reputatie van Picard mee, die de bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog trouwens opnieuw had aangewend.¹³⁰ Her en der zijn wel korte samenvattingen of uittreksels verschenen, bijvoorbeeld als inleiding op de door Guislain samengestelde bloemlezing van het oeuvre van Picard.¹³¹

Daardoor is de biografie tot op heden alleen in zijn archief te raadplegen. Diverse manuscripten en typoscripten in verschillende ontwikkelingsstadia zijn aanwezig, maar in zijn meest definitieve vorm is de biografie opgebouwd uit twee delen. Het eerste deel is hoofdzakelijk chronologisch opgebouwd en bestaat op zijn beurt uit drie onderdelen en achtentwintig hoofdstukken. Dit deel is ingebonden in boekvorm en doorlopend

¹²⁸ MURET, *Inventaire des archives personnelles d'Albert Guislain*, p. 18 (citaat).

¹²⁹ ARA, AAG, nr. 2418, Brief van afgevaardigd beheerder Mignolet aan Albert Guislain dd. 1 december 1950 (citaten).

¹³⁰ MURET, *Inventaire des archives personnelles d'Albert Guislain*, pp. 18-19. Cfr. infra in het tweede hoofdstuk.

¹³¹ GUISLAIN, *Les meilleures pages*, pp. VII-XXXII.

genummerd; het telt 391 getypte pagina's.¹³² Het tweede deel is minder afgewerkt en omvat twee kaften met in totaal nog eens eenentwintig hoofdstukken, die niet doorlopend genummerd zijn, maar in totaal ongeveer 200 getypte pagina's beslaan.¹³³ In alle hoofdstukken heeft Guislain met de hand nog talrijke wijzigingen aangebracht.

In het kader van zijn biografie is Guislain actief op zoek gegaan naar het archief van Picard. Van tal van bescheiden die eertijds bij Marguerite Picard berustten en waarvan de huidige bewaarplaats niet meer kon achterhaald worden, heeft hij afschriften gemaakt. In het bijzonder moet hier worden verwezen naar de door Picard ontvangen brieven van tal van personaliteiten, die Guislain eveneens had willen laten uitgeven.¹³⁴ Van het oorlogsdagboek van Picard is eveneens een afschrift aanwezig.¹³⁵ Al wat (op veilingen) te koop werd aangeboden en dat enigszins verband hield met Picard heeft Guislain gekocht, waardoor in zijn archief ondermeer de originele door Picard verzonden brieven aan Jules Destrée, Marie Mali en Marguerite Picard zijn opgenomen.¹³⁶ Senu stricto betreft het eigenlijk delen van hun respectievelijke archieven. Bovendien heeft hij zelf ook uitvoerig gecorrespondeerd met tal van personen die Picard nog gekend hadden; het aldus gevormde archief levert vaak zeer interessante inlichtingen uit de eerste hand.¹³⁷ De overige geraadpleegde bescheiden betroffen voornamelijk briefwisseling over de biografie, documentatie over Picard (merendeels krantenknipsels en brochures) en bescheiden met betrekking tot de Libre Académie.

Naast het archief Guislain werden nog enkele andere secundaire archieven gebruikt. In het archief van de tweede afdeling van het algemeen secretariaat van het Ministerie van Justitie werden de benoemingsdossiers van de advocaten bij het Hof van Cassatie voor de periode 1837-1905 ingekeken. Typisch voor deze advocaten was inderdaad dat ze naast advocaat eigenlijk ook ministeriële ambtenaren zijn. Doorgaans bevatten de bundels het betreffende koninklijk besluit en sollicitatiebrieven van de kandidaten. In het dossier van Picard is uitzonderlijk ook een uittreksel uit het verslag van de algemene vergadering van het Hof van Cassatie opgenomen.¹³⁸

¹³² ARA, AAG, nr. 2413.

¹³³ ARA, AAG, nr. 2415, kaften I en II. Onder dit nummer worden nog twee andere kaften bewaard, maar deze werden terzijde gelaten. Kafte III en IV bevatten immers eerdere versies van de hoofdstukken van kaffen I en II.

¹³⁴ ARA, AAG, nr. 2448.

¹³⁵ ARA, AAG, nr. 2439.

¹³⁶ ARA, AAG, nrs. 2430-2432. Cfr. infra over Marie Mali in het tweede hoofdstuk.

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld ARA, AAG, nrs. 909, 1102, 1423, 1459 en 2425-2429.

¹³⁸ ARA, ASMJ, nr. 1561; BOUMANS, *Ministerie van Justitie*.

Het eigenlijke archief van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie is grotendeels opgegaan in de brand van 1944. Wat rest, is nadien terug gevormd en daardoor veelal minder belangwekkend. Vier dossiers werden desalniettemin geraadpleegd. De inhoud van het 'Dossier Edmond Picard' beperkt zich tot enkele brochures, een uittreksel uit het verslag van de vergadering van het Hof van Cassatie na het overlijden van Picard en nog enkele hedendaagse stukken. Het 'Dossier buste Edmond Picard' is vooral relevant voor de geschiedenis van de receptie van Picard; het bevat in hoofdzaak briefwisseling over de vernieling van de buste van Edmond Picard door Michel Graindorge in 1994 en de verdere afhandeling daarvan, die aansleepte tot in 1999. Ook het 'Dossier Jules Le Jeune' en het 'Dossier Charles Woeste' werden ingekeken, maar bevatten nauwelijks bruikbare bescheiden.

Tot slot werd nog een aantal archieven van politici geconsulteerd, maar de baten daarvan wogen niet op tegen de inspanningen. Meest relevant was het archief van Henry Carton de Wiart, waarin de briefwisseling van Picard met Carton de Wiart en een nota over zijn eigen medewerking aan het *Journal des Tribunaux* werden geraadpleegd.¹³⁹ De briefwisseling van Picard met zijn patroon Jules Lejeune werd reeds uitgegeven door Philippe Muret en werd in het archief Lejeune gecontroleerd.¹⁴⁰ Ook de archieven van van Jules van den Heuvel en van de familie Otlet bevatten nog enkele nuttige brieven van Picard.¹⁴¹

C. Niet-geraadpleegde archieven

Het spreekt voor zich dat tal van andere archieven van tijdgenoten gezien de bijzonder veelzijdige activiteit van Picard nog relevante, maar vermoedelijk erg beperkte informatie over hem bevatten.¹⁴² Binnen het toegemeten tijdsbestek en gezien de hoofdfocus van dit proefschrift op het rechtsdenken van Picard was het niet mogelijk en evenmin relevant om die door te nemen. Voor andere archieven, waarvan vermoed werd dat ze zeer interessant zouden kunnen zijn, werd helaas geen toegang tot inzage verkregen. Ten bate

¹³⁹ ARA, AHCDW, nrs. 903 en 1639; PAGNOUL, *Inventaire des papiers Carton de Wiart*, pp. 7 en 102.

¹⁴⁰ ARA, AJL, nr. 69; MURET, *Une amitié exemplaire*; VAN DERVEEGHDE, *Inventaire des papiers de Jules Le Jeune*.

¹⁴¹ ARA, AJVDH, nr. 3 ; KB, MS, II, nr. 7584; COSEMANS en PAGNOUL, *Papiers J. van den Heuvel*.

¹⁴² Voor de artistieke activiteiten van Picard is zo bijvoorbeeld een heel scala van bronnen voor handen, waaronder het fonds "Belgische kunst/L'Art belge" in het Algemeen Rijksarchief. Nota van Saskia Scheltjens aan Bart Coppein dd. 29 maart 2005; MURET, *Inventaire des archives personnelles d'Albert Guislain*, p. 138 noot 384.

van toekomstig onderzoek willen we hier in het bijzonder enkele potentiële bronnen voor het voetlicht brengen.

Op de eerste plaats staat de enorm uitgebreide briefwisseling van Picard met zijn minnares Judith Cladel. De collectie wordt bewaard in de Archives et Musée de la Littérature en beslaat meer dan vijfhonderd brieven, die Picard schreef aan Cladel gedurende de periode 1895-1915. Deze hoofdbron is van wezenlijk belang voor wie ambieert een klassieke biografie te schrijven over Picard, maar viel buiten het hier gehanteerde blikveld.¹⁴³ In datzelfde opzicht evenzeer vermeldenswaard is een mooi reisalbum met foto's van Picard in de Bourgognestreek dat in dezelfde instelling berust en eveneens deel uitmaakte van het archief van Judith Cladel.¹⁴⁴ Wie de literaire en artistieke rol van Picard volledig in kaart wil brengen zal evenzeer als vertrekpunt de uitvoerige briefwisseling daaromtrent aan en van Picard in dezelfde Archives et Musée de la Littérature integraal moeten doornemen.¹⁴⁵

De poging om toegang te krijgen tot het archief Larcier is onsuccesvol gebleken. Op basis van het archief Guislain zijn er aanwijzingen dat er zeker relevante archiefbescheiden moeten geweest zijn, op zijn minst twee delen *Conférences et Notes d'Edmond Picard* en een gekartonneerd dossier.¹⁴⁶ Ondanks herhaaldelijk aandringen werd ons evenwel door de uitgeverij voorgehouden dat er thans geen archief meer aanwezig is.¹⁴⁷

In het Institut Emile Vandervelde, Institut Jean Gol en het Liberaal Archief berusten mogelijk nog bronnen die zijdelings van belang zijn voor de politieke activiteiten van Picard, maar in vergelijking met de voor dit proefschrift aangewende bronnen en werken zullen die wellicht weinig nieuwe gegevens aanreiken.¹⁴⁸ Indien het archief van Léon Hennebicq daarentegen ooit zou worden gelokaliseerd, zou dat zeer zeker de

¹⁴³ KBB, AML, ML 2369. Deze briefwisseling werd ontsloten door twee onuitgegeven verhandelingen: DUPIR, *Inventaire de la correspondance d'Edmond Picard à Judith Cladel de 1895 à 1905*; ALLARD, *Inventaire de la correspondance d'Edmond Picard à Judith Cladel de 1905 à 1915*.

¹⁴⁴ KBB, AML, ML 3133. Het album draagt als titel *Pèlerinage aux Grands Crûs de la Bourgogne en Août 1902 par un suppot de la Dive Bouteille*.

¹⁴⁵ Een overzicht met verwijzingen naar alle briefwisseling werd hier niet opportuun geacht. Daarvoor moet men zich wenden tot de papieren kaartcatalogus van de Archives et Musée de la Littérature.

¹⁴⁶ Zie de briefwisseling tussen Albert Guislain en de administrateur-directeur van Maison Ferdinand Larcier in ARA, AAG, nr. 2426. De hier vermelde archiefbescheiden lijken ons duidelijk te moeten worden onderscheiden van de archiefbescheiden die wij hoger als het erfdeel van Denise Picard hebben betiteld en die thans in de Archives et Musée de la Littérature berusten.

¹⁴⁷ Email van Bart Coppein aan Anne Knops dd. 16 maart 2005; Telefoongesprek van Pascale Van Houtte met Bart Coppein dd. 25 maart 2005; Afschrift van brief van Bart Coppein aan de Editions Larcier dd. 21 oktober 2005.

¹⁴⁸ Voor het Institut Emile Vandervelde gaat het bijvoorbeeld om boeken van en over Picard, verslagen van partijcongressen en -besturen, de collectie *Le Peuple* en een beknopt biografisch dossier met persknipsels en documentatie. Email van Alexandre Bailly aan Bart Coppein dd. 22 februari 2005. Een groot aantal van deze bronnen zijn reeds door Jean-Pierre Arnoldi aangewend in zijn verhandeling.

Picardstudie grondig verrijken. Hennebicq stond van alle stagiairs immers het meest nabij Picard, volgde hem op als hoofdredacteur van het *Journal des Tribunaux* en de *Pandectes belges* en patroneerde bij leven de nagedachtenis van Picard.

1.4.2 Pers

De studie van de (juridische) pers bood een welgekomen aanvulling bij de beschikbare literatuur en geraadpleegde bronnen. Concreet werden drie titels bestudeerd, namelijk *La Belgique judiciaire*, het *Journal des Tribunaux* en *La Liberté*. Tot dusver werden ze hoogst zelden aangewend voor het (rechts)historisch onderzoek, wat gezien hun inhoudelijke rijkdom eigenlijk bijna een doodzonde is.¹⁴⁹

Eerstgenoemde krant werd doorgenomen voor de periode vanaf de oprichting tot en met het overlijden van Picard (1842-1924). *La Belgique judiciaire* werd gelanceerd door vier Brusselse advocaten en was het eerste Belgische juridische tijdschrift dat zich kon handhaven. De facto spiegelde het zich aan zijn Franse model, de *Gazette des tribunaux*. Het was toch vooral een blad voor praktizijnen gemaakt door praktizijnen; na verloop van tijd haalden magistraten de bovenhand in de redactie. Het besteedde in de regel het grootste deel van zijn kolommen aan binnen- en buitenlandse rechtspraak. Daarnaast publiceerde het ook rechtsgeleerde bijdragen en nam het bij de opening van het gerechtelijk jaar de mercuriales integraal op.¹⁵⁰ Als jonge advocaat was Picard trouwens één van de medewerkers van de krant. De analyse van *La Belgique judiciaire* liet vooral toe om zeer snel een overzicht te krijgen van de Belgische rechtsgeleerde productie en de hangende polemieken op het spoor te komen.

Voor een analoge periode (1881-1924) werd daarnaast het *Journal des Tribunaux* bestudeerd. De krant werd in 1881 opgericht door Picard in samenwerking met de Brusselse uitgever Ferdinand Larcier en zijn confraters Alexandre de Burlet, Victor Bonnevie en zijn stagiair Octave Maus.¹⁵¹ De eerste drie jaar kwam het blad één maal per

¹⁴⁹ Zie inzake het *Journal des Tribunaux*: CARRE, *Le Journal des Tribunaux d'Edmond Picard*, p. 3; LESAFFER, "Le Journal des Tribunaux". De uitwendige geschiedenis van *La Belgique judiciaire* en het *Journal des Tribunaux* komt wel aan bod in het overzichtsartikel van Dirk Heirbaut over de Belgische juridische pers: HEIRBAUT, "Law reviews in Belgium", pp. 347-356. Een groot deel van de voorhanden zijnde persstudies werd gepubliceerd in de bekende blauwe reeks van het ter ziele gegane Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, zie hiervoor: DUMOULIN, *Cent cahiers*, pp. 53-70.

¹⁵⁰ [LAVALLEE, H.]"Aux lecteurs". *La Belgique judiciaire*, 1 (1842-1843) 1, kol. 1-6; "Cinquantième anniversaire de la Belgique judiciaire". *La Belgique judiciaire*, 50 (1892) 97, kol. 1537-1544; HEIRBAUT, "Law reviews in Belgium", pp. 347-348.

¹⁵¹ Alexandre de Burlet (1841-1891) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel. "Mort de Me Alexandre de Burlet". *Journal des Tribunaux*, 10 (1891) 787, kol. 377-382. Victor Bonnevie (1849-1920) was advocaat bij hetzelfde hof. *Biografisch repertorium van België vanaf 1830. Letter B*, p. 104. Cfr. infra in het tweede hoofdstuk voor een nadere situering van de andere personen.

week op donderdag uit; vanaf 1884 verscheen ook een supplementaire zondagseditie. Tot 1900 trad Picard de facto op als hoofdredacteur; nadien gaf hij de fakkel door aan een redactiecomité waarin Léon Hennebicq al gauw zou domineren. Onder de leiding van Picard kenmerkte het *Journal des Tribunaux* zich door een bijzonder geëngageerde koers: het blad steunde bijvoorbeeld de eis voor uitbreiding van het kiesrecht en pleitte onomwonden voor de opkomende sociale wetgeving. Eén en ander kwam vooral tot uiting in de editoriaal en de bijdragen over rechtsleer en wetgeving. Een groot deel van die artikels zijn niet ondertekend; van een aantal daarvan heeft Picard echter zelf het auteurschap bekend, daar waar voor tal van andere op basis van stilistische argumenten het auteurschap bijna zeker aan hem moet worden toegeschreven.¹⁵² Daarenboven mag men ervan uitgaan dat tijdens zijn hoofdredacteurschap niets kon verschijnen in het blad zonder dat Picard zich erin kon vinden en er zijn fiat over had gegeven. Een uitvloeisel van de doelstelling van de krant om de kloof tussen recht en maatschappij te overbruggen was ook de keuze voor het toenmalige courante grote krantenformaat (48 x 32 cm).¹⁵³

La Liberté (1865-1867) werd tot slot in de analyse betrokken omdat daarin de kiem ligt van de denkbeelden van Picard over recht, politiek en maatschappij. Het weekblad telde doorgaans slechts vier pagina's en was een uitvloeisel van de politieke activiteit van zeven jonge liberaal-progressieve Brusselse advocaten, onder wie Picard.¹⁵⁴ Het eerste nummer verscheen op 12 maart 1865, maar nog in november van hetzelfde jaar deed zich een breuk voor binnen de reactie. Daardoor werd de redactie vanaf die datum waargenomen door het triumviraat Picard, zijn schoonbroer Xavier Olin en Charles Graux. Het laatste nummer onder die redactie werd uitgebracht op 30 juni 1867.¹⁵⁵ Net zoals dat bij het *Journal des Tribunaux* het geval is, zijn de meeste artikelen niet ondertekend, maar kan op basis van de *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge* een aantal artikelen met zekerheid worden toegeschreven aan Picard.¹⁵⁶ Ook hier geldt echter dat de standpunten die *La*

¹⁵² PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. 602-605; VAN ARENBERG, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. 610-618.

¹⁵³ De meeste andere juridische titels werden op een veel kleiner formaat gedrukt, zodat ze achteraf als boek konden worden ingebonden. PICARD, E. "Au lecteur". *Journal des Tribunaux*, 1 (1881) 1, kol. 2-4; PICARD, E. "Question de format". *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 294, kol. 1-4; CARRE, *Le Journal des Tribunaux d'Edmond Picard*, passim; HEIRBAUT, "Law reviews in Belgium", pp. 352-356; STERCKX, "Un siècle de J.T.", pp. 261-264. Cfr. infra in het vijfde hoofdstuk voor de inhoudelijke analyse van het *Journal des Tribunaux*.

¹⁵⁴ Cfr. infra in het tweede hoofdstuk voor een nadere situering van deze 'Rabougris'.

¹⁵⁵ ARA, AAG, nr. 2413, p. 107-119; PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 9-13. Nadien bleef het blad verschijnen onder dezelfde titel, maar onder een andere redactie. "A nos lecteurs". *La Liberté*, 3 (1867) 26, pp. 1-2.

¹⁵⁶ PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. 597-599.

Liberté uitdroeg sowieso werden onderschreven door de ganse redactie, met inbegrip van Picard.

Zoals uit het overzicht bij Pasquier blijkt, was de journalistieke productie van Picard nog onnoemelijk veel ruimer. Bij wijze van voorbeeld kan hier gewezen worden op zijn medewerking aan *La Discussion* en *La Chronique* of op zijn ‘zondagscolumns’ over de meest diverse onderwerpen in *Le Peuple* (1893-1907).¹⁵⁷ Gelet op de focus van het voorliggende proefschrift en gezien het beschikbare tijdsbestek werden deze kranten door ons als minder essentieel beoordeeld en bijgevolg niet systematisch geraadpleegd. De belangrijkste daarin verschenen artikelen zijn immers meestal ook elders hernomen in zijn oeuvre en bovendien vaak reeds onder de aandacht gebracht door Albert Guislain of Jean-Pierre Arnoldi.

1.4.3 Oeuvre van Edmond Picard

Het uitgebreide oeuvre van Picard zelf vormt onmiskenbaar de hoofdbron van het voorliggende proefschrift. In zijn oeuvrecatalogus komt Pasquier aan tweehonderddertien monografieën, maar daarin zijn tal van herdrukken of herwerkingen en zelfs enkele vertalingen inbegrepen, zodat het eigenlijke aantal oorspronkelijke werken veeleer rond de honderd schommelt.¹⁵⁸ Daaruit is een beredeneerde selectie gemaakt van de meest relevante publicaties.¹⁵⁹ Logischerwijze behoort het grootste deel daarvan tot zijn juridisch oeuvre, maar ook een deel van zijn niet-juridisch oeuvre bood voldoende aanknopingspunten.

De kern van het juridisch oeuvre van Picard wordt gevormd door zijn aggregatieproefschrift *Essai sur la certitude dans le droit naturel* (1864), de negenentwintig inleidingen van zijn hand voor de *Pandectes belges* met inbegrip van de nouvelles uit de cyclus ‘Scènes de la vie judiciaire’ (1878-1922), zijn hoofdwerk *Le Droit pur* (1899) en de

¹⁵⁷ PASQUIER, *Edmond Picard*, pp. 79 en 81. Een overzicht van de titels van de artikels die Picard in *Le Peuple* publiceerde is beschikbaar in: PICARD, *Quatorze ans de plume*. Picard zelf bezat banden met daarin in chronologische en genummerde volgorde de opgekleefde artikels uit *La Chronique* en *Le Peuple*, die later vermoedelijk deel uitmaakten van het erfdeel Denise Picard en inmiddels in de Archives et Musée de la Littérature berusten. KBB, AML, ML 4971 tot 4973 (*La Chronique*) en 4978 tot 4983 (*Le Peuple*). Zie in het algemeen over de journalistieke veelzijdigheid van Picard: GUISLAIN, *Edmond Picard, journaliste*.

¹⁵⁸ PASQUIER, *Edmond Picard*, pp. 69-79. Hierboven werd reeds aangegeven dat zijn oeuvrecatalogus niet geheel foutloos is. Van het aantal artikelen in kranten en tijdschriften is zelfs geen schatting te maken; met uitzondering van diegene die voorkomen in de drie geanalyseerde titels zullen ze verder niet in de analyse worden betrokken.

¹⁵⁹ Een leidraad voor de selectie van de relevante juridische werken werd gevonden bij: HOLTHÖFER, “Picard, Edmond-Désiré”, p. 484; INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, p. 60.

laatste herwerking daarvan *Les Constantes du Droit* (1921).¹⁶⁰ In tweede instantie kunnen daar nog de *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique* (1869 met Gustave Duchaine als medeauteur), de syllabi van zijn leeropdracht aan de Université Nouvelle *Le droit civil* (1899) en *L'évolution historique du droit civil français* (1896) en zijn privaatrechtelijke traktaten *Traité des brevets d'invention et de la contrefaçon industrielle* (1866 met Xavier Olin als medeauteur), *Traité usuel de l'indemnité due à l'exproprié pour cause d'utilité publique* (1867 met Xavier Olin als medeauteur) en *Traité général de l'expropriation pour cause d'utilité publique* (1869) aan toegevoegd worden.¹⁶¹ Voor de drie laatstgenoemde privaatrechtelijke werken is na rijp beraad uiteindelijk beslist om ze niet door te nemen, omdat de studie daarvan bij gebrek aan mogelijke aftoetsing aan het kabinetsarchief van Picard weinig zinvol is. Van de andere werken is in de regel steeds de eerste uitgave gelezen; consequent daarmee zijn voor de inleidingen bij de *Pandectes belges* de 'oerversies' gebruikt die in de encyclopedie zelf zijn verschenen en niet de uitgaven in brochurevorm.¹⁶²

Ook een aantal niet-juridische werken van Picard, waaronder reisverhalen en politieke geschriften, die op het eerste gezicht irrelevant schijnen voor de focus van dit proefschrift, kunnen niet worden verwaarloosd, hetzij omdat ze verwijzen naar (elementen van) zijn rechtsdenken hetzij omdat ze een biografisch-contextueel belang hebben. Tot de eerste categorie behoren vooral *Profession de foi politique* (1882), *Carillon de grelots progressistes* (1884), *Synthèse de l'antisémitisme* (1892), *El Moghreb al Aksa* (1893), *Quarante-huit heures de pistole* (1893), *Vie simple* (1894), *Comment on devient socialiste* (1895), *Le Sermon sur la Montagne et le socialisme contemporain* (1896), *En Congolie* (1896), *Vers la vie simple* (1922) en zijn laatste publicatie *Au pays des Bilingues* (1923).¹⁶³ Van de tweede categorie maken zijn mémoires *Confiteor* (1901), *Journal de mer d'un adolescent* (1910) en *Carmen octogenare* (1917) deel uit.¹⁶⁴ Ook hier is steeds de eerste uitgave geraadpleegd; daar waar dit niet mogelijk was, wordt dit ter plaatse gemotiveerd. Het spreekt vanzelf dat al deze 'ego-documenten' stevast kritisch moeten worden benaderd.¹⁶⁵

¹⁶⁰ PICARD, *Essai sur la certitude*; PICARD, *Le Droit pur*; PICARD, *Les Constantes du Droit*. Voor de opgave van de negenentwintig inleidingen bij de *Pandectes belges* verwijzen we de lezer door naar de bibliografie.

¹⁶¹ PICARD en DUCHAINE, *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*; PICARD, *Le droit civil*; PICARD, *L'évolution historique du droit civil français*; PICARD en OLIN, *Traité des brevets d'invention*; PICARD en OLIN, *Traité usuel de l'indemnité due à l'exproprié*; PICARD, *Traité général de l'expropriation*.

¹⁶² Veelbetekenend is dat alleen het antisemitische *Le droit et la race* (1891) niet werd uitgegeven als aparte brochure.

¹⁶³ PICARD, *Profession de foi politique*; PICARD, *Carillon de grelots progressistes*; PICARD, *Synthèse de l'antisémitisme*; PICARD, *El Moghreb al Aksa*; PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*; PICARD, *Vie simple*; PICARD, *Comment on devient socialiste*; PICARD, *Le Sermon sur la Montagne et le socialisme contemporain*; PICARD, *En Congolie*; PICARD, *Vers la vie simple* en PICARD, *Au pays des Bilingues*.

¹⁶⁴ PICARD, *Confiteor*; PICARD, *Journal de mer d'un adolescent* en PICARD, *Carmen octogenare*.

¹⁶⁵ Zie in dit verband: BAGGERMAN en DEKKER, "Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven".

1.4.4 Andere uitgegeven bronnen

Naast archief, pers en het oeuvre van Picard staan ook tal van andere uitgegeven bronnen ter beschikking. Zeer waardevol is allereerst het werk *Derniers entretiens* (1949) van de Brusselse advocaat Fernand Passelecq. Het bevat de neerslag van een aantal lange gesprekken die Passelecq – die zijn vakanties doorbracht in Dave-sur-Meuse waar Picard zich na de Eerste Wereldoorlog bij zijn schoondochter had teruggetrokken – met Picard had in de periode 1921-1923. Passelecq maakte zijn aantekeningen niet tijdens de gesprekken zelf, maar onmiddellijk daarna en werd blijkbaar door Picard aangemoedigd om de inhoud van hun gesprekken voor het nageslacht te bewaren: “*Le sentiment que j’avais de ce privilège me portait déjà instinctivement, à prendre note de l’essentiel de ses propos. Lui-même très tôt m’y invita avec insistance et je pris dès lors la précaution de les consigner sans délai par écrit, dès mon retour chez moi de mes visites à ‘La Retraite champêtre’.*”¹⁶⁶ Passelecq heeft zich daarbij zoveel mogelijk van commentaar onthouden en verschaft alleen enige verduidelijking in een bewust beknopt gehouden voetnotenapparaat. In deze publicatie is met andere woorden voornamelijk de oudere Picard aan het woord die terugblijkt op zijn leven. In de marge daarvan kan ook nog verwezen worden naar een brochure van Godefroid Kurth (1904) over de familiegeschiedenis van Picard.¹⁶⁷

Daarnaast kan een beroep worden gedaan op het oeuvre van eigentijdse juristen. Het spreekt vanzelf dat daarbij een rigoureuze selectie is gemaakt van wat kon worden doorgenomen. Binnen het gegeven tijdsbestek en gezien de andere al aangewende bronnen was het namelijk niet mogelijk om de totaliteit van hun oeuvre te lezen. Daarom is de voorkeur uitgegaan naar periode-markerende bundels zoals het *Livre du centenaire* (1901) en het *Livre du cinquanteenaire de la Société de Législation Comparée* (1922-1923) en naar de sleutelwerken van juristen van wie het rechtsdenken met dat van Picard zal worden vergeleken.¹⁶⁸ Wat specifiek de Belgische rechtsleer betreft, is een aantal mercuriales weerhouden die themata behandelen die Picard nauw aan het hart lagen of expliciet op zijn oeuvre reageerden.¹⁶⁹

¹⁶⁶ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 11 (citaat).

¹⁶⁷ [KURTH], *Notice sur la Famille Picard*.

¹⁶⁸ SOCIÉTÉ D’ÉTUDES LEGISLATIVES, *Livre du centenaire*; SOCIÉTÉ DE LEGISLATION COMPARÉE, *Livre du cinquanteenaire*.

¹⁶⁹ Voor de negentiende eeuw is een nagenoeg volledig overzicht van de mercuriales beschikbaar bij: LOSSEAU, L. “Bibliographie des discours de rentrée prononcés aux audiences solennelles des Cours de justice de Belgique, de France, de Luxembourg et de Monaco”. *La Belgique judiciaire*, 57 (1899) 88, kol. 1249-1404.

Met betrekking tot de politieke activiteiten van Picard in de Senaat tijdens de periode 1894-1908 hebben we in eerste instantie gebruik gemaakt van de reeks *Histoire parlementaire de la Belgique*, die een samenvatting geeft van de parlementaire debatten. De belangrijkste redevoeringen en interventies van Picard zijn echter integraal nagelezen in de *Parlementaire Handelingen van de Senaat*. Het aldus bekomen beeld werd nog aangevuld met mémoires en hoofdwerken van collega's-politici, ondermeer van Henry Carton de Wiart (1945, 1948 en 1981), Jules Destrée (1903 en 1912), Charles Woeste (1921 en 1927) en Hubert-Walthère Frère-Orban (1893).¹⁷⁰

¹⁷⁰ CARTON DE WIART, *Beernaert et son temps*; CARTON DE WIART, *Souvenirs politiques. Tome I*; CARTON DE WIART, *Souvenirs politiques. Tome II*; DESTREE, *Lettre au Roi*; DESTREE en VANDERVELDE, *Le socialisme en Belgique*; FRERE-ORBAN, *La révision constitutionnelle*; WOESTE, *Œuvres de combat*; WOESTE, *Mémoires*.

DEEL I

LE TOMBEAU D'UN SIECLE¹⁷¹

*“Le moment paraît venu de saisir, sous tous ses aspects, ce génie impétueux et souvent contradictoire. Pour reconstituer enfin, dans son ensemble, le portrait déchiré naguère, sous le coup de la colère, du ressentiment et du chagrin.”*¹⁷²

Albert GUISLAIN

*“Edmond Picard est né sous l'étoile de la Contradiction. Tout ce qu'on dira de lui sera vrai, et sera faux. Déjà la légende s'empare de sa fantasque physionomie, qui attire et déçoit. Et il faut un effort pour apprécier avec impartialité cette brillante carrière, qui connut, à travers bien des bigarrures, de singuliers contrastes.”*¹⁷³

Maurice SULZBERGER

Edmond Picard is zonder twijfel één van de meest kleurrijke en invloedrijke, maar tegelijk controversiële personages van de Belgische geschiedenis van de tweede helft van de negentiende eeuw. Pierre Henri geeft hem in zijn boek *Grands avocats de Belgique* het epitheton ornans “*le colosse du barreau belge*”.¹⁷⁴ René Warlomont noemt hem in de *Biographie nationale* “*l’avocat par excellence*” en “*une personnalité belge de premier plan*”,¹⁷⁵ daar waar een andere biograaf, Albert Guislain, spreekt van zijn “*ombre singulière*”.¹⁷⁶ M. Heyse van zijn kant bestempelt Picard in het *Nationaal Biografisch Woordenboek* als “*één van de meest interessante persoonlijkheden uit de tweede helft van de 19de eeuw*” en Jean-Pierre Paulus ziet hem als “*l’un des plus grands citoyens que la Belgique ait connus*”.¹⁷⁷ Maar evenzeer werd in minder positieve bewoordingen over hem gesproken. Zo schreef Maurice Sulzberger: “*Cet homme singulier a tenu une large place, qui va paraître bien vide et surtout silencieuse.*”¹⁷⁸ En Foulek

¹⁷¹ De deeltitel is een reminiscentie naar de titel die Guislain voor zijn onuitgegeven biografie had voorzien: *Le Tombeau d'Edmond Picard ou cent ans de vie belge*. Daarmee doelde hij op de innige verwevenheid van Picard met de geschiedenis van zijn jonge vaderland: “*Je l’ai décrit comme je l’ai vu, ondoyant, divers, multiple lorsqu’il cravachait la Belgique lente à se mouvoir, lorsqu’il le contraignait à bondir et à crever les cerceaux de papier qu’il brandissait, avec un air goguenard devant son élan. [...] Aussi, sur la fin de sa vie, lorsque vieilli et pris de faiblesse, il tomba, pareille au fauve hypocrite, elle n’hésita pas à se jeter sur lui, à le déchirer à belles dents puis à le laisser pantelant, agoniser seul. J’ai tenté de décrire et ce triomphe et cette chute, pour ne rien céler ni de l’homme, ni de son pays et de leur destin.*” ARA, AAG, nr. 2413, pp. VI-VII (citaat) en nr. 2415.

¹⁷² GUISLAIN, *Les meilleures pages*, p. IX (citaat).

¹⁷³ SULZBERGER, *Profils perdus*, p. 23 (citaat).

¹⁷⁴ HENRI, *Grands avocats de Belgique*, p. 154 (citaat).

¹⁷⁵ WARLOMONT, “Picard, Edmond-Désiré”, kol. 656 (citaten).

¹⁷⁶ ARA, AAG, nr. 2413, p. 1 (citaat).

¹⁷⁷ HEYSE, “Picard, Edmond”, kol. 776 (citaat); PAULUS, *Aux prémices de l’humanisme socialiste*, p. 63 (citaat).

¹⁷⁸ SULZBERGER, *Profils perdus*, p. 35 (citaat).

Ringelheim typeert Picard consequent als “*le vulgarisateur de l’antisémitisme racial*”, “*un ruminant de l’irrationnel*” of nog “*un homme infiniment petit*”.¹⁷⁹ De meningen over Picard blijken met andere woorden nogal verdeeld – wat gezien zijn reputatie en veelzijdige activiteiten bijna onvermijdelijk is – en zijn afhankelijk van het standpunt dat de auteur ervan ten opzichte van hem inneemt.

¹⁷⁹ RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 10, 89 en 113 (citaten).

HOOFDSTUK 2

“*UN PERSONNAGE EMBLEMATIQUE*”¹⁸⁰

Het is niet onze bedoeling om in dit hoofdstuk dé definitieve biografie over Picard neer te schrijven. Er wordt dan ook geenszins aanspraak gemaakt op volledigheid of exhaustiviteit. Wie die ambitie heeft, zou daar minstens een gans proefschrift aan moeten wijden, wil hij recht doen aan de veelheid van activiteiten en gebeurtenissen in het leven van Picard en die in al hun onderlinge relaties bevatten. Veeleer dan een biografie willen we hier een beknopte levensschets van Picard presenteren, die moet toelaten om zijn rechtsdenken in zijn biografische context, die er de voedingsbodem van vormt, te duiden. Het biografische luik fungeert met andere woorden enkel als middel en is geen doel op zich.

Over de familiale afkomst en het privé-leven van Picard worden enkel de essentialia aangereikt; ook zijn levensbeschouwelijke evolutie en zijn opleiding komen daarbij aan bod. De nadruk ligt echter op zijn juridische loopbaan als advocaat aan het hof van beroep te Brussel, advocaat bij het Hof van Cassatie, rechtsgeleerde en organisator. Tevens wordt zijn engagement als oprichter van en docent aan de Université Nouvelle belicht. Zijn talrijke literaire en artistieke activiteiten vallen daarentegen grotendeels buiten het gezichtsveld. Omwille van het grote belang ervan voor het rechtsdenken van Picard wordt in een aparte volgende paragraaf specifiek ingegaan op zijn politieke inzet en situering.

Ondanks de bescheiden opzet is toch een niet gering aantal nieuwe elementen uit de biografie van Picard aan de oppervlakte gekomen. Door de analyse van nog niet eerder aangewende (met name het legaat Hubert-Picard en het vermoedelijke erfdeel Denise Picard) of slechts fragmentarisch door anderen gebruikte archieven (bijvoorbeeld het archief Guislain) en door de confrontatie daarvan met de bestaande literatuur, die in zijn totaliteit – dat wil zeggen dat zowel de Franstalige als de Nederlandstalige werken zijn bestudeerd, wat doorgaans niet of veel minder het geval is bij Franstalige auteurs – is doorgenomen, konden tal van zaken geherinterpreteerd of *ontmythologiseerd* worden, zoals bijvoorbeeld de aanleiding voor zijn zeeperiode. Voor het eerst is ook gepoogd om de

¹⁸⁰ De uitdrukking is ontleend aan: VAN DEN DUNGEN, *Milieux de presse et journalistes en Belgique*, p. 445.

huldigingen tijdens het leven van Picard, de reacties bij zijn overlijden en de *ongemakkelijke* receptie van de man na zijn dood in de twintigste eeuw te overzien.¹⁸¹

2.1 LEVENSSCHETS

2.1.1 Familie

Edmond Désiré Picard werd geboren op 15 december 1836 te Brussel als vijfde in een gezin van zes kinderen. Hij was de zoon van François-David Picard en Marie-Josephe Moens de Roose.¹⁸²

Langs vaderszijde stamde hij af van een Ardeens-Luxemburgse familie die aanvankelijk vooral uit landbouwers bestond, maar die vanaf de achttiende eeuw ook talrijke juridische beroepsbeoefenaars onder haar leden telde.¹⁸³ Jean-François Picard (°1736), overgrootvader van Edmond Picard, vestigde zich als handelaar in Brussel. Diens oudste zoon Jean-Baptiste Picard (1763-1843) was onder het Oostenrijks bewind ontvanger van het Rekenhof en verbleef toen te Wenen; onder het Frans en Nederlands bewind was hij secretaris van de Société des Beaux-Arts te Brussel. Nicolas Picard, één van de andere zonen van Jean-François Picard en grootvader van Edmond Picard, verhuisde naar Parijs, waar hij actief was als borduurwerker in dienst van Napoleon, maar keerde aan het einde van zijn leven terug naar Brussel.¹⁸⁴

François-David Picard (1803-1869), vader van Edmond, was de enige zoon van laatstgenoemde. Hij was eerst pleitbezorger (*avoué*) en later advocaat aan de balie van het hof van beroep te Brussel. Tevens doceerde hij vanaf de oprichting aan de Université Libre de Bruxelles (ULB) burgerlijk recht.¹⁸⁵ Hij was titularis van de vakken ‘Droit civil élémentaire’ (1834-1835 tot 1852-1853), ‘Introduction historique au droit civil’ (idem), ‘Procédure civile et organisation judiciaire’ (1835-1836 tot 1840-1841) en ‘Science du notariat’ (1838-1839 tot 1852-1853).¹⁸⁶ Hij was een persoonlijke vriend van Pierre-Théodore Verhaegen, oprichter van de ULB, en een eminent lid van de Brusselse loge

¹⁸¹ Als basiswerken voor het hiernavolgende relaas werden de volgende publicaties gebruikt, waarnaar hierna in de regel geen verdere verwijzingen meer worden gegeven: BEYERS-BELL en VAN GOETHEM, “Picard, pp. 2470-2472; DUPONT, “Edmond Picard 1836-1924”, pp. 97-107; HEYSE, “Picard, Edmond”, kol. 773-777; PASQUIER, *Edmond Picard*, pp. 3-67; WARLOMONT, “Picard, Edmond-Désiré”, kol. 644-658. Bijkomende bronnen en werken worden in voetnoot weergegeven.

¹⁸² Onder ARA, AAG, nr. 2465 berust een afschrift uit het geboorteregister van de stad Brussel.

¹⁸³ PICARD, *Confiteor*, p. 12; [KURTH], *Notice sur la famille Picard*, [pp. 3-5 en 13-16]. In deze brochure zijn geen paginanummers aanwezig. De hier door ons gebruikte paginering vangt aan vanaf de kaft.

¹⁸⁴ PICARD, *Confiteor*, pp. 159-160 ; [KURTH], *Notice sur la famille Picard*, [pp. 16-17].

¹⁸⁵ [KURTH], *Notice sur la famille Picard*, [pp. 17-18].

¹⁸⁶ VANDERKINDERE, *L’université de Bruxelles 1834-1884*, pp. 186 et LXVIII.

Les Amis philanthropes. In die hoedanigheid werd hij in 1843 door zijn loge afgevaardigd om samen met Verhaegen een herdenkingsmedaille te overhandigen aan de Parijse schrijver Eugène Sue, auteur van de anticlericale roman *Le Juif errant*; de kleine Edmond Picard, amper zeven jaar oud, vergezelde bij die gelegenheid zijn vader.¹⁸⁷ Doorgaans echter nam François-David een veeleer gematigde houding aan ten aanzien van het katholicisme. Zelf ook gedoopt, woonde hij regelmatig de zondagse misviering bij; voorts hield hij eraan om minstens één maal per jaar te biechten en ter communie te gaan.¹⁸⁸

Marie-Josèphe Moens de Roose, moeder van Edmond, was afkomstig uit Lebbeke (bij Dendermonde), maar de roots van haar familie lagen in Cadzand in Zeeland. In tegenstelling tot haar echtgenoot was zij zeer katholiek en bijzonder devoot. Door haar toedoen kregen haar kinderen – drie jongens en drie meisjes – een door en door katholieke opvoeding met alles erop en eraan: ochtend- en avondgebeden, zegen voor en na de maaltijd, een kruisje voor het slapengaan, geen vlees op vrijdag en zaterdag, palmtakjes en wijwatervaten boven de kinderbedden, enzovoort. Elke zon- en feestdag werd daarenboven trouw de hoogmis bijgewoond. De kinderen van het gezin werd vanaf de paplepel meegegeven dat ze een deugdzaam, christelijk leven moesten leiden. Of met de woorden van Picard:

*“La règle morale dominante de notre conduite était la crainte de faire pleurer notre ange gardien que nous croyions toujours présent à nos côtés, [...], et d'affliger ‘le petit Jésus’, notre divin compagnon invisible que nous pressentions voltigeant autour de nous ou reposant au paradis sur les genoux de la Vierge, dans le ciel voisin [...].”*¹⁸⁹

Het gezin woonde in de Miniemenstraat en behoorde tot de Brusselse burgerij; het was gegoed, maar niet extreem rijk. Tijdens de kinderjaren van Picard was Brussel nog een gezapige groene provinciestad, die zich moeizaam een hoofdstedelijk imago trachtte aan te meten.¹⁹⁰

¹⁸⁷ [KURTH], *Notice sur la famille Picard*, [p. 18]; PICARD, *Confiteor*, pp. 56-57. Picard liet de herdenkingsmedaille inwerken in de kaft van zijn eigen exemplaar van *Confiteor*. KBB, LHP, nr. 9053A; ROUZET, “Un legs fait à la Bibliothèque royale Albert Ier”, p. 22. Dat François-David Picard door Verhaegen uit Parijs, waar hij geboren werd, naar Brussel zou zijn gehaald om er aan de pas opgerichte ULB te doceren, is weliswaar niet geheel onmogelijk, maar lijkt ons weinig waarschijnlijk. Vermoed kan worden dat François David zijn vader Nicolas Picard vergezelde bij diens terugkeer en dus al zeker van voor diens overlijden in 1827 in Brussel vertoefde. Wellicht moet de aanvang van zijn logelidmaatschap ook in de jaren 1820 worden gesitueerd.

¹⁸⁸ PICARD, *Confiteor*, p. 57.

¹⁸⁹ PICARD, *Confiteor*, p. 55 (citaat).

¹⁹⁰ LEBLICQ en DE METSENAERE, “De groei”, pp. 167-168; LEBLICQ, “De evolutie van het stadsbeeld”, pp. 257-261; PICARD, *Confiteor*, p. 13.

2.1.2 Opleiding

Picard bracht de lagere school door in het pensionaat van Vauthier. Middelbaar onderwijs volgde hij door toedoen van zijn vader aan het Atheneum van Brussel, dat toendertijd in de Twaalf Apostelenstraat was gevestigd en waar hij ondermeer Charles Woeste en Charles Graux als medeleerlingen had. Zijn ouders bestemden hem op die manier voor op een carrière in de advocatuur. Volgens Guislain behoorde Picard tot de betere studenten; bij de prijsuitreiking van 15 augustus 1850 kreeg hij tal van ereprijzen en de prijs voor uitmuntendheid.¹⁹¹

Op zeventienjarige leeftijd onderbrak Picard zijn humaniorastudies om aan te monsteren als scheepsjongen. Naar eigen zeggen kon hij de schoolse discipline niet meer verdragen. Bekend is de passage die hij daaraan wijdt in zijn autobiografische novelle *L'Amiral*. Picard vertelt daarin dat zijn leraar hen op een zekere dag in december 1853 de opdracht gaf om een vrij opstel te schrijven, wat hem de ideale gelegenheid bood om buiten de lijntjes te kleuren. Hij schreef een provocerend opstel met de titel '*Discours de Saint-Eloy au bon roi Dagobert pour l'exhorter à remettre sa culotte à l'endroit*', wat hem vier uur strafstudie opleverde. Nog steeds volgens Picard zelf stond hij diezelfde avond al in Antwerpen.¹⁹²

De realiteit is wellicht iets prozaïscher. De beslissing lijkt veeleer ingegeven te zijn door de tijdelijke precaire financiële situatie van zijn ouders, die leidde tot een drastische verlaging van de levensstandaard van het gezin. In dat licht moet er op worden gewezen dat François-David Picard zijn leeropdracht aan de ULB had beëindigd in het academiejaar 1852-1853, al hebben waarschijnlijk een aantal slechte beleggingen de doorslag gegeven.¹⁹³ Opmerkelijk is ook dat de oudere broer van Picard, Emile, een jaar voor hem dezelfde beslissing had genomen en reeds een Transatlantische reis had gemaakt en dat één van de zussen van Picard, Justine, rond dezelfde periode in het klooster van de Ursulinen te Haute-Croix trad. In elk geval stemden zijn ouders ermee in en namen ze de praktische schikkingen op zich.¹⁹⁴ Dergelijke 'verfraaiing' van de realiteit

¹⁹¹ ARA, AAG, nr. 2413, p. 19. Guislain baseert zijn beweringen op het krantenartikel "Les Forts en Thèmes" uit *La Nation Belge*.

¹⁹² PICARD, "L'Amiral", pp. XXVII-XXX.

¹⁹³ Professoren van vrije universiteiten hadden in de negentiende eeuw veelal een zeer bescheiden wedde. Aan de ULB werd de jaarwedde in 1834 vastgelegd op 1000 fr., daar waar het inschrijvingsgeld voor studenten toen reeds 215 fr. bedroeg. UYTTEBROUCK, "L'organisation de l'université", p. 105.

¹⁹⁴ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 20-23, 37 en 47-48; [KURTH], *Notice sur la famille Picard*, [p. 6] noot 1; PAULUS, *Aux prémices de l'Humanisme socialiste*, pp. 20-21. Zie ook: RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 16-17. Ook in de brieven die Picard en zijn broer aan hun ouders schreven in de periode 1854-1856 –

is vanuit het standpunt van Picard begrijpelijk. Enerzijds voelde hij wellicht net iets te veel schaamte om de feiten waarheidsgetrouw weer te geven. Anderzijds droeg hij op die manier ook bij tot de legendevorming over zijn eigen leven, waarvoor hij altijd bijzonder gevoelig zou blijven.

Picard zou in de periode 1854-1856 drie reizen maken. Hij werd voor zijn eerste reis samen met zijn broer als scheepsjongen aangemonsterd op 25 februari 1854 op de driemaster Vasco da Gama, die het anker lichtte op 1 maart 1854 en koers zette richting New York. Door tyfus geveld moest Picard op doktersbevel uitrusten in het ziekenhuis van Long Island¹⁹⁵ en kon hij pas in december 1854 de terugreis aanvatten, zij het met een ander schip, de Concordia, waarop zijn broer Emile inmiddels in dienst was getreden. In februari 1855 waren de twee broers terug in België en keerden ze terug naar Brussel om hun familie te bezoeken.¹⁹⁶ Nauwelijks een maand later, op 24 maart 1855, scheepden ze opnieuw in, zij het nu als matrozen, op de Vasco da Gama, ditmaal met bestemming Chili, waar ze de kolenlading losten en vervingen door guano. Na een door weersomstandigheden erg zware terugreis meerden ze aan in Antwerpen op 17 maart 1856. Bij zijn thuiskomst moest Picard zich aanbieden voor de loting in het Brusselse stadhuis; hij trok echter een goed nummer, waardoor hij ontsnapte aan de legerdienst.¹⁹⁷ Op 14 juni 1856 vertrok hij een laatste keer samen met zijn broer met het Franse schip l'Aimée-Victoire, waarmee hij op 16 augustus terug Antwerpen bereikte.¹⁹⁸ Met het oog op een toekomstige carrière in de Belgische koopvaardij legde hij op 18 september 1856 examen af aan de Zeevaartschool van Antwerpen. Hij behaalde op 31 december van dat jaar het diploma van tweede luitenant op de lange omvaart.¹⁹⁹

waarvan op vraag van zijn kleinkinderen een selectie in beperkte oplage werd uitgegeven in 1910 – worden geregeld bedekte financiële allusies gemaakt. Zie bijvoorbeeld: PICARD, *Journal de mer d'un adolescent*, pp. 16-17, 30-31 en 233.

¹⁹⁵ BBB, AEP, Verklaring van dokter Gaillardet over de gezondheidstoestand van Edmond Picard dd. 4 augustus 1854; PICARD, *Journal de mer d'un adolescent*, p. 190.

¹⁹⁶ Bij die gelegenheid ondertekende de vader van Edmond Picard een door de burgemeester van Brussel bekrachtigd document, waarin hij zijn zoon toestemming gaf om zich te laten aanmonsteren op een Belgisch koopvaardijship naar keuze. BBB, AEP, Verklaring van François-David Picard dd. 20 februari 1855.

¹⁹⁷ ARA, AAG, nr. 2413, p. 53.

¹⁹⁸ Het relaas van de scheepsreizen is gebaseerd op: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 26-57; PICARD, *Journal de mer d'un adolescent*, pp. 9-253. Zie ook: BBB, AEP, Zeemansboekje van de koopvaardijvloot van Edmond Picard.

¹⁹⁹ Conform artikel 38 en het tweede programma van het Koninklijk Besluit van 19 februari 1849 had Picard op basis van zijn ervaring als matroos toegang tot het examen voor dit 'brevet de capacité' en moest hij hiervoor nog slechts een zeer beperkt aantal bijkomende lessen volgen; doordat hij tijdens de twee voorgaande jaren bijna onafgebroken op zee had vertoefd, zou hij bovendien ook niet de gelegenheid hebben gehad voor voltijds onderwijs. Koninklijk Besluit van 19 februari 1849 inzake het reglement voor de zeevaartscholen van Antwerpen en Oostende, *Pasinomie*, 3de reeks, deel XIX, pp. 45-55 en hier vooral pp. 49 en 54; BBB, AEP, Brevet van tweede luitenant ter lange omvaart dd. 31 december 1856; JADOT, "Picard (Edmond)", k. 689; PICARD, *Journal de mer d'un adolescent*, pp. 255-258.

Uiteindelijk koos Picard begin 1857 toch voor de balie en schreef hij zich in aan de ULB voor de rechtenopleiding. Hij kreeg de toestemming om gratis de colleges te volgen, wat nogmaals wijst op het feit dat zijn familie toen niet echt welstellend was, alhoewel de ergste financiële moeilijkheden toen wellicht wel voorbij waren.²⁰⁰ Later zou Picard, uit principe, de tegenwaarde van die beurs terugbetalen.²⁰¹ Hij was een begenadigd rechtenstudent en behaalde op 31 juli 1857 het diploma van kandidaat in de wijsbegeerte en letteren met de grootste onderscheiding, vervolgens op 19 juli 1858 de graad van kandidaat in de rechten met onderscheiding en studeerde op 14 april 1860 af als doctor in de rechten met de grootste onderscheiding.²⁰² Tijdens zijn studentenjaren was Picard nauw bevriend met Georges Frère, de jongste zoon van de liberaal-doctrinaire politicus Hubert Walthère Frère-Orban, en werd hij kind aan huis bij zijn latere politieke tegenstander. De vriendschap bleek echter niet krachtig genoeg om de studententijd te overleven.²⁰³

Op 23 april 1860 legde hij de eed af in openbare zitting van de eerste kamer van het hof van beroep te Brussel. Op 26 april 1860 schreef hij zich in bij de balie van Brussel en begon hij zijn stage.²⁰⁴ Als patroon koos hij voor Jules Lejeune, de latere minister van Justitie die slechts acht jaar ouder dan hijzelf was en van wie hij de eerste stagiair was,

²⁰⁰ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 47-49.

²⁰¹ Picard motiveerde als volgt zijn beslissing : *“Que les bourses ne doivent être qu’un prêt fait à l’intelligence pauvre que l’intelligence aisée doit spontanément restituer, pour que l’instrument qui l’a aidée à sortir des difficultés du début puisse rendre le même service à d’autres.”* BBB, AEP, Minuut van de brief dd. 19 december 1868 van Edmond Picard aan het secretariaat van de ULB en brief dd. 23 december 1868 van de Raad van Beheer van de ULB aan Edmond Picard; ARA, AAG, nr. 2461.

²⁰² BBB, AEP, Diploma van kandidaat in wijsbegeerte en letteren van Edmond Picard dd. 31 juli 1857, Diploma van kandidaat in de rechten van Edmond Picard dd. 19 juli 1858 en Diploma van doctor in de rechten van Edmond Picard dd. 14 april 1860. Tot en met 1969 werd in België het diploma van doctor in de rechten behaald na vijf jaar studie. Dit diploma volstond, anders dan nu het geval is, niet voor een benoeming op een universitaire leerstoel. Om te mogen doceren moest volgens de wetgever nog een bijkomend aggregatiediploma behaald worden, wat onder meer het schrijven van een aggregatieproefschrift behelsde; de facto werd daar evenwel soms van afgeweken. Door het Koninklijk Besluit van 1 augustus 1969 kwam de graad van licentiaat in de rechten in de plaats van de vroegere doctorstitel; de graad van doctor in de rechten kon voortaan alleen nog behaald worden na minimum twee jaar wetenschappelijk onderzoek en het schrijven van een proefschrift. Wel werd nog voorzien in een uitlooperperiode, zodat nog tot 1972 doctors ‘oude stijl’ konden afstuderen. VERSTEGEN, “L’enseignement du droit en Belgique”, pp. 159-162.

²⁰³ Georges Frère (1838-1900) werd rechter bij de rechtbank van Eerste Aanleg te Luik en daarna raadsheer bij het hof van beroep van dezelfde stad. Deze gegevens werden ontleend aan de prosopografische databank over de Belgische magistratuur van de negentiende en twintigste eeuw van het Centre d’Histoire du Droit et de la Justice van de Université Catholique de Louvain: <http://130.104.133.129/ProsoV2D/>; MULLER, “Création et exploitation d’une base de données prosopographique”. Zie specifiek met betrekking tot de vriendschap tussen Picard en Frère: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 70-83 alwaar Guislain acht brieven van Picard aan Frère integraal overneemt; ARNOLDI, *Edmond Picard sénateur socialiste*, p. 47; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 53.

²⁰⁴ BBB, AEP, Diploma van doctor in de rechten van Edmond Picard dd. 14 april 1860. Dit diploma draagt de handgeschreven verklaringen en handtekeningen van de griffier van de eerste kamer van het hof van beroep te Brussel en van de secretaris van de Tuchtraad van de Orde van Advocaten van het hof van beroep te Brussel.

naar eigen zeggen nadat hij hem als student had horen pleiten voor het Hof van Assisen, maar mogelijk ook onder invloed van zijn ouders. Lejeune vormde Picard volgens de socratische methode en oefende op hem een diepe invloed uit. Zijn stage vormde voor Picard het begin van een intense vriendschap, die zou duren tot aan het overlijden van Lejeune.²⁰⁵

2.1.3 Privé-leven

Op 26 juli 1864 huwde Picard op achtentwintigjarige leeftijd Adèle Olin, dochter van Barbe Humé en de industrieel Nicolas Olin en zuster van zijn vriend Xavier Olin, net als hijzelf advocaat aan het hof van beroep te Brussel.²⁰⁶ Het koppel kreeg aanvankelijk de nodige tegenslagen te verwerken: een eerste zwangerschap werd door een miskraam afgebroken en hun tweede zoon Bruno overleed in zijn tweede levensjaar.²⁰⁷ Uiteindelijk bereikten drie zonen de volwassen leeftijd: Georges (°1865), William (°1868) en Robert (°1870), maar geen van hen zou advocaat worden.²⁰⁸ De oudste zoon werd ingenieur, terwijl de twee andere zonen met wisselend succes een artistieke carrière nastreefden.²⁰⁹ Naar alle waarschijnlijkheid zijn Picard en zijn vrouw na verloop van tijd uit elkaar gegroeid, alhoewel ze nooit van elkaar gescheiden zijn. In dat verband dienen de, al dan niet platonische, relaties geplaatst te worden die Picard onderhield met andere vrouwen, waarvan de bekendste ongetwijfeld Judith Cladel was. Met haar voerde hij een jarenlange, bijzonder omvangrijke correspondentie.²¹⁰

Via de familie van zijn vrouw erfde Picard aandelen in de commanditaire vennootschap Olin en zoon, die in Virginal een papierfabriek uitbaatte. Eveneens door zijn vrouw kwam hij in het bezit van een statig herenhuis aan de Guldenvlieslaan te Brussel, waarin hij zijn intrek nam in het begin van de jaren zeventig.²¹¹ Talrijk zijn de

²⁰⁵ Jules Lejeune (1828-1911) was minister van Justitie van 1887 tot 1894 in de regering Beernaert. Zie over hem: CHRISTIAENSEN, *Leven en beleid van Jules Lejeune*. Zie voor de band tussen Lejeune en Picard: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 88-93; PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 29-34. Hun briefwisseling is uitgegeven in: MURET, *Une amitié exemplaire*.

²⁰⁶ ARA, AAG, nr. 2413, p. 156.

²⁰⁷ ARA, AAG, nr. 2461.

²⁰⁸ [KURTH], *Notice sur la famille Picard*, [p. 19].

²⁰⁹ ARA, AAG, nr. 2461.

²¹⁰ ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk VIII, pp. 2-6; SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé”, pp. 68-69; VAN DE KERCKHOVE, “Léon Cladel et Edmond Picard”, pp. 313-314. Cfr. supra in het eerste hoofdstuk met betrekking tot de briefwisseling tussen Judith Cladel en Picard. Zie ook: RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 78-79. De briefwisseling van Picard met een andere vrouw, Marie Mali, is door Guislain aangekocht; het gaat om een dertigtal brieven. ARA, AAG, nr. 2431.

²¹¹ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 156-157, nr. 2424, p. 5 en nr. 2461; PAULUS, *Aux Prémices de l'Humanisme Socialiste*, p. 26 ; RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, p. 20.

getuigenissen over de bijzonder somptueuze levensstijl die het koppel daar leidde; de legendarische voorliefde van Picard voor bourgognewijn was daar slechts één exponent van.²¹² Na wat als een soort van midlifecrisis kan beschouwd worden, verkocht hij tegen de wil van zijn vrouw in, een deel van zijn inboedel en verhuisde hij half jaren negentig naar een iets bescheidener, maar naar de toenmalige normen nog altijd zeer luxueus pand aan de Hertogsstraat, in de onmiddellijke nabijheid van het Koninkrijk Paleis en schuin tegenover het Warandepark.²¹³ Na de dood van zijn vrouw in 1912 trok zijn schoondochter, die reeds in 1905 weduwe was geworden van zijn zoon William – een drama waar Picard nooit mee in het reine kwam –, daar bij hem in met haar twee dochters. In 1920 trok Picard zich terug in zijn buitenverblijf ‘La Retraite Champêtre’ te Dave-sur-Meuse, een klein dorpje dichtbij Namen, waar zijn schoondochter hem verzorgde en waar hij ook zou overlijden.²¹⁴

Tijdens zijn studententijd had Picard het geloof van zijn kinderjaren verloren, maar hij liet zich daarna nauwelijks verleiden tot een antiklerikale opstelling. Wellicht was het feit dat uiteindelijk twee van zijn zussen, Justine en Hilarie, intraden in het Ursulinenklooster te Haute-Croix daar niet vreemd aan.²¹⁵ In tegenstelling tot wat vaak wordt verondersteld, maakte Picard vermoedelijk geen deel uit van een werkplaats.²¹⁶ Zelf ontkende hij ook altijd expliciet vrijmetselaar te zijn.²¹⁷ Daarentegen bestempelde hij zichzelf wel

²¹² Een treffende omschrijving van wat daaronder moet begrepen worden, is te lezen bij Pasquier : “*Il avait en ce temps-là douze domestiques, des équipages princiers, les plus beaux chevaux. Les retours du théâtre se déroulaient en magnifique arroi. Il faisait blanchir son linge à Londres. Mme Picard possédait quatre cents toilettes. Tous les mercredis, déjeuner avec bourgogne; tous les dimanches, dîner de gala, avec quatre valets aux angles de la table.*” PASQUIER, *Edmond Picard*, pp. 15-16. Zie ook: ARA, AAG, nr. 2448, p. 85 ; SOUGUENET, *Les monstres belges*, pp. 219-220. Van Picard is zelfs een lofgedicht aan de bourgognewijn overgeleverd. ARA, AAG, nr. 2429, Brief van mevrouw Dierick aan Albert Guislain dd. 7 september 1961. Zie in dit verband ook het album dat Picard aan Judith Cladel schonk over zijn reis in 1902 naar de Bourgognestreek: KBB, AML, ML 2369.

²¹³ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 352-362; PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*, pp. 50-51; PICARD, *Vie simple*; PICARD, *Vers la vie simple*, pp. 106-110; SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal Aimé”, pp. 64-65.

²¹⁴ ARA, AAG, nr. 2461; PICARD, *Vers la vie simple*, pp. 126-127; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 10; SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé (Suite)”, pp. 181-187.

²¹⁵ PICARD, *Confiteor*, pp. 60-64.

²¹⁶ Cfr. bijvoorbeeld: DESPY-MEYER, *Les Français-Maçons dans la Cité*, p. 59.

²¹⁷ Ondermeer volgend citaat, waarin Picard plechtstatig over zichzelf in de derde persoon enkelvoud spreekt, getuigt van zijn virulente afkeer van de vrijmetselarij : “*Il avait résisté ‘avec impudence’ aux sollicitations faites aux sept rabougrs de 1860, de s’affilier à la Franc-Maçonnerie dont il insinuait qu’elle n’était qu’une mutualité d’entr’aide pour les affaires et pour les ambitions. Il avait refusé ! Tandis que ses copains avaient accepté d’être des chalands de ce qu’il nommait un magasin de béquilles où pouvaient aller se munir ceux qui croyaient n’avoir pas d’assez bonnes jambes pour marcher tout seuls.*” PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 61. Zie daarnaast: PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 13-14; PICARD, “Histoire d’une réforme législative”, p. LXIX; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 53-54; MAYNE, KIRSCHEN en VAN REEPINGHEN, “Eloge d’Edmond Picard”, p. 650. Navraag bij het Grootosten van België, dat in de negentiende eeuw de enige overkoepelende loge was in België, leverde eveneens een ontkennend antwoord op. Email van Bruno De Vuyst aan Bart Coppein dd. 25 januari 2007; Telefoongesprek van Frank Langenaken, directeur Maçonniek Documentatiecentrum, met Bart Coppein dd. 2 april 2009.

uitdrukkelijk als een vrijdenker; de facto evolueerde hij naar een soort kosmologische levensbeschouwing.²¹⁸

Alhoewel hij tijdens het gerechtelijk verlof meestal in eigen land verbleef (Limburg, Ardennen of Oostende), zou Picard in de nasleep van zijn avontuurlijke zeeperiode altijd een verwoed reiziger blijven in een periode waarin dat helemaal niet evident was. Zo vergezelde hij samen met Theo Van Rysselberghe van december 1887 tot maart 1888 de diplomatieke missie van baron Whettnall, Belgisch minister te Tanger, naar het prekoloniale sultanaat Marokko en bezocht hij in de zomer van 1896 Congo-Vrijstaat. Beide reizen oefenden een diepe invloed uit op zijn denken, zoals verder zal worden aangetoond. Daarnaast reisde hij geregeld naar Frankrijk – bekend is bijvoorbeeld dat hij een voorliefde had voor de Mont Blanc en de Bourgognestreek – en naar Duitsland (ondermeer om er te kuren of om als Wagneriaan pur sang de Festspiele te Bayreuth bij te wonen). Nog in 1912 verbleef hij te Egypte.²¹⁹ In zijn vrije tijd was hij ondermeer een gepassioneerd bibliofiel en een verwoed fietser en schermer.²²⁰ Tot slot volgde hij vanaf 1911 Jules Lejeune op als erevoorzitter van de Brusselse dierenbeschermingsorganisatie Veeweyde.²²¹

2.1.4 Juridische loopbaan

Beroepshalve was Picard advocaat aan het hof van beroep te Brussel en daarna advocaat bij het Hof van Cassatie, maar hij liet zich ook opmerken als rechtsgeleerde en organisator.

²¹⁸ PICARD, *Confiteor*, pp. 66-83; CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, pp. 68-71; LICART, *L'œuvre d'Edmond Picard*, pp. 26-28.

²¹⁹ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 257-273 en 383-391, nr. 2431 en nr. 2432; PICARD, *Confiteor*, pp. 243-245; PICARD, *El Mogreb al Aksa*; PICARD, *En Congolie*; PICARD, *Les hauts plateaux de l'Ardenne*; PICARD, *Monseigneur le Mont-Blanc*; PICARD, *Ostende centre d'art*; PICARD, *Vers la vie simple*, pp. 17-18; JADOT, "Picard (Edmond)", kol. 695-697; LICART, *L'œuvre d'Edmond Picard*, pp. 30-31; MURET, *Une amitié exemplaire*, pp. 10-11; SEGARD, *Etude biographique*, pp. 47-53. Van de reis die Picard in augustus 1902 naar de wijngaarden van de Bourgognestreek maakte, liet hij, zoals reeds opgemerkt, een prachtig fotoalbum samenstellen, waarvan ondermeer een exemplaar werd bezorgd aan Judith Cladel. KBB, AML, ML 3133.

²²⁰ ARA, AAG, nr. 2448, p. 111; SULZBERGER, *Profils perdus*, p. 27; SOUGUENET, *Les monstres belges*, p. 221; *Vente publique et volontaire de la bibliothèque*. Zie voor de bibliofilie van Picard: COLIN, "Du goût d'Edmond Picard".

²²¹ Het betrof een loutere erefunctie; Picard was voordien nooit voorzitter van deze vereniging geweest. ARA, AAG, nr. 2428, Brief van C. Delflas aan Albert Guislain dd. 29 november 1948. Vermoedelijk was Picard erg ingenomen met het verzoek. Reeds in *La Liberté* werd de oprichting van Veeweyde toegejuicht: "La société protectrice des animaux". *La Liberté*, 2 (1866) 28, p. 2.

A. Advocaat aan het hof van beroep te Brussel (1863-1880) en bij het Hof van Cassatie (1880-1920)

Op 23 mei 1863 werd Picard opgenomen op het tableau van de Orde van Advocaten bij het hof van beroep te Brussel. In de jaren zestig en zeventig concentreerde hij zich vooral op de uitbouw van zijn advocatenpraktijk, die al vlug bijzonder succesvol werd. Hij specialiseerde zich in maritiem recht, onteigeningsrecht en intellectueel eigendomsrecht. Over deze rechtstakken schreef hij toen ook samen met zijn zwager of met zijn broer een aantal traktaten.²²²

Picard maakte aan de balie een blitzcarrière. In het gerechtelijk jaar 1872-1873 werd hij op 36-jarige leeftijd voorzitter van het Bureau voor Kosteloze Rechtspleging en lid van de Raad van de Orde van de balie van het hof van beroep. Ook in het gerechtelijk jaar 1878-1879 was hij lid van dezelfde Raad.²²³ In het daaropvolgende gerechtelijk jaar 1879-1880 stelde Picard zich opnieuw kandidaat, maar zijn confraters kozen deze keer voor een andere kandidaat. Het lijkt geen twijfel dat deze nederlaag voor Picard een zware ontgoocheling vormde en dat hij moeite had om er zich bij neer te leggen.²²⁴

Het lot hielp hem echter; in 1880 kwam door het overlijden van meester Hubert Dolez een plaats vacant bij de balie van Cassatie.²²⁵ Drie advocaten van het hof van beroep van Brussel stelden zich kandidaat: Jules Van Dievoet, Maurice Van Meenen en Edmond Picard. Moet de kandidatuur van Picard gezien worden als een direct gevolg van zijn niet-verkiezing in de Raad van de Orde van de balie van het hof van beroep in 1879? Alhoewel daarvoor geen onweerlegbaar bewijs voorhanden is, mag wellicht toch een verband vermoed worden.

In zijn sollicitatiebrief aan de koning van 8 juni 1880 motiveerde Picard zijn kandidatuur door middel van een kort overzicht van zijn carrière tot dan toe. Hij verwees ondermeer naar zijn aggregatieproefschrift,²²⁶ zijn talrijke publicaties (waaronder de *Pandectes belges*) en zijn medewerking aan diverse juridische tijdschriften. Hij onderstreepte dat hij na zijn eedaflegging “*s’est exclusivement consacré à sa profession depuis plus de 20 ans*” en

²²² Cfr. infra in dit hoofdstuk.

²²³ ARA, ASMJ, nr. 1561, dossier 8862; VAN HECKE, *Notes pour servir à l’histoire du barreau de cassation*, p. 36.

²²⁴ KBB, LHP, nr. 9078A, Brief van Alexandre Braun aan Edmond Picard dd. 12 mei 1908.

²²⁵ De hiernavolgende informatie werd geput uit het benoemingsdossier van Picard als advocaat bij het Hof van Cassatie: ARA, ASMJ, nr. 1561, dossier 8862. Zie over de balie van Cassatie: VAN EECKHOUTTE, “De balie bij het Hof van Cassatie”.

²²⁶ Cfr. infra in dit hoofdstuk voor de academische loopbaan van Picard.

signaleerde dat hij zijn stage had verricht bij Jules Lejeune, die al deel uitmaakte van de balie van Cassatie. In de marge vermeldde hij ook dat hij het diploma van tweede luitenant ter lange omvaart had behaald met de grootst mogelijke graad.

Op 24 juni 1880 besloot de algemene vergadering van het Hof van Cassatie – samengesteld uit de eerste voorzitter, de raadsheren, de procureur-generaal en de hoofdgriffier, 15 personen in totaal – unaniem om Picard voor te dragen als eerste kandidaat voor de vrijgekomen plaats van advocaat bij het Hof van Cassatie. Jules Van Dievoet werd als tweede gerangschikt en Maurice Van Meenen als derde. Bijgevolg werd Picard tot advocaat bij het Hof van Cassatie benoemd door het Koninklijk Besluit van 9 juli 1880.²²⁷

Grosso modo week Picard niet erg af van het modale profiel van een advocaat bij het Hof van Cassatie. Net als de meeste van zijn collega's was hij op het moment van zijn benoeming advocaat bij het hof van beroep te Brussel en met zijn 44 jaar viel hij in de gemiddelde leeftijdsgroep. In 1920 vroeg hij op 84-jarige leeftijd ontslag uit zijn functie, maar een dergelijke lange carrière was binnen de balie van Cassatie helemaal niet uitzonderlijk. De meeste van zijn confraters vervulden de functie tot aan hun dood.²²⁸

Picard werd in het gerechtelijk jaar 1898-1899 – wellicht na tussenkomst van Jules Lejeune, zelf ook advocaat bij het Hof van Cassatie²²⁹ –, stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie en werd – in overeenstemming met de traditie – herkozen voor het gerechtelijk jaar 1899-1900. In 1916 werd hij door zijn confraters opnieuw gevraagd om de functie op te nemen voor het gerechtelijk jaar 1916-1917, wat een zeldzame eer was. In 1917 werd Picard echter niet meer verkozen voor het gerechtelijk jaar 1917-1918.

De verklaring voor zijn defenestratie moet gezocht worden bij een voorval dat zich kort tevoren had voorgedaan. Op 9 december 1916 had Picard tegenover een journalist in de marge van een interview over het Belgische theater, één van zijn andere passies, blijk gegeven van zijn oorlogsmoeheid. De volgende dag publiceerde *La Belgique*, een krant die collaboreerde met de bezetter, een geruchtmakend artikel over die vredesoproep van Picard.²³⁰ Picard heeft altijd volgehouden dat hij erin geluisd werd en ook latere biografen zijn hem daarin bijgetreden, maar het is zeer de vraag in hoeverre dat klopt. Ondermeer Arnoldi wees erop dat hij enkele dagen later reeds tegen het

²²⁷ VAN HECKE, *Notes pour servir à l'histoire du barreau de cassation*, p. 36.

²²⁸ COPPEIN, "Avocat bruxellois et belge par excellence", pp. 230-231.

²²⁹ Dit kan worden afgeleid uit de brieven van Picard aan Lejeune dd. 7 en 8 juli 1898. MURET, *Une amitié exemplaire*, pp. 19-20.

²³⁰ In het archief Guislain berust een integraal afschrift van het bewuste artikel. ARA, AAG, nr. 2442.

Belgisch-Nederlands persagentschap verklaarde dat hij hoegenaamd geen spijt had van zijn uitlatingen en zich zelfs verheugde dat ze waren gepubliceerd.²³¹

Het optreden van de zittende stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie zorgde voor hevige commotie. Zijn confraters in het bijzonder, zowel van het Hof van Cassatie als van het hof van beroep te Brussel, beschouwden zijn daad als een in oorlogstijd verwerpelijke blijk van defaitisme en anti-patriottisme.²³² Dit blijkt ondermeer uit het schrijven van Raad van de Orde van Advocaten van het hof van beroep te Brussel aan Picard van 11 december 1916. De Raad, die opwierp dat ze in dezen de mening vertolkte van alle Belgische advocaten, liet hem weten zijn optreden hevig te betreuren en riep hem op om voortaan te zwijgen:

*“Habitué depuis tant d’années à considérer Me Edmond Picard comme l’un de nos guides intellectuels et moraux, nous ne pouvons nous faire à la pensée que celui dont la personnalité est l’une de nos gloires, couvre de son nom, alors surtout qu’aucune réponse n’est possible, des idées qui nous meurtrissent dans nos sentiments patriotiques les plus chers. Nous vous conjurons de ne pas poursuivre une œuvre que tous considèrent comme néfaste”.*²³³

In een al even vlammend antwoord van 12 december 1916 beriep Picard zich op de grondwettelijk gewaarborgde vrijheid van meningsuiting en verwierp hij het gezag dat de Orde van het hof van beroep zich over hem meende te kunnen aanmeten :

*“Où le Conseil de l’Ordre des Avocats d’Appel agissant ut universi découvre-t-il pour lui la prérogative 1° de délibérer et de statuer sur des objets d’ordre politique? 2° d’exercer un contrôle sur les actes d’un avocat de Cassation? 3° de s’affirmer de plano l’interprète du Barreau tout entier’ et complémentirement de l’Ame belge? Pour ma part, j’en demeure perplexe, ayant des raisons de droit et de fait qui m’induisent à croire que cette extension de ses pouvoirs légaux et même sociaux ne serait pas dépourvue de quelque excès et de quelque fantaisie”.*²³⁴

²³¹ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 224-225. Voor zijn analyse steunt Arnoldi op een uitgegeven petitie, gericht aan de Belgische regering: *Lettre-Pétition au Gouvernement belge à propos de sa note-annexe à la réponse des Alliés aux propositions de l’Allemagne par des citoyens belges suivie des déclarations de Maître Edmond Picard*. Brussel, 1917. Zie hierover ook: WARLOMONT, “Picard, Edmond Désiré”, kol. 655.

²³² ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk XVII, pp. 4-11 en nr. 2439, randnummers 913-917; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 222-223; COPPEIN, “Avocat bruxellois et belge par excellence”, p. 231.

²³³ KB, MS, III, nr. 228, map 3, p. 58 (citaat).

²³⁴ KBB, MS, III, nr. 228, map 3, p. 59 (citaat).

Zijn collega's van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie bleken echter evenmin geneigd om de zaak zomaar te laten voorbijgaan. Ze besloten bij hoge uitzondering af te wijken van de traditie om de zetelende stafhouder te herverkiezen en opteerden voor Léon Delacroix als nieuwe stafhouder.²³⁵ Picard liet in een reactie weten bijzonder teleurgesteld te zijn over een dergelijke laffe houding: “[...] *je redoute de garder un silence absolu de nature à laisser croire que j'approuve, en principe, une attitude que jamais je n'aurais voulu prendre, en de telles circonstances, à l'égard de n'importe lequel de mes Confrères, qui risque d'être interprétée malicieusement contre lui [...]*”.²³⁶ Het is duidelijk dat Picard deze zaak als een diepe belediging heeft ervaren en dat ze zijn vraag om ontslag uit zijn functie in 1920 in de hand heeft gewerkt.

In het licht hiervan is ook zeer goed te begrijpen waarom Picard aan het einde van zijn leven enigszins verbitterd was over zijn loopbaan als advocaat bij het Hof van Cassatie. In 1921, drie jaar voor zijn dood, getuigde hij tegenover Fernand Passelecq dat hij zijn keuze om naar de balie van Cassatie te gaan, betreurde en dat hij, als hij zijn leven zou kunnen herbeginnen, wellicht advocaat bij het hof van beroep was gebleven: “*Le vrai Barreau, c'est le Barreau d'appel. Si l'on vous sollicite jamais d'entrer au Barreau de Cassation, ou si l'on vous y engage, ne cédez pas ! Restez au Barreau d'appel ! Passer à l'autre, n'est pas une promotion. A la Cour de cassation, les avocats sont plutôt des avoués.*”²³⁷

B. Processen

Door zijn specialisatie in onteigeningsrecht, intellectueel eigendomsrecht en zeerecht pleitte Picard overwegend burgerlijke zaken. Bij gebrek aan persoons- en kabinetsarchief is het echter nagenoeg onmogelijk om zijn drukbezette en goed renderende praktijk – naar eigen zeggen pleitte Picard in zijn gehele loopbaan ongeveer zesduizend zaken – in kaart te brengen.²³⁸ Slechts aan een beperkt aantal zaken hebben Picard of anderen een publicatie gewijd. Dit is bijvoorbeeld het geval voor het proces dat de componisten Jules Massenet en Giacomo Puccini – voor wie Picard als raadsman fungeerde – aanspanden tegen de Compagnie Générale des Phonographes, Cinématographes et Appareils de Précision en de Société Anonyme C. & J. Ulmann naar aanleiding van het uitbrengen van

²³⁵ VAN HECKE, *Notes pour servir à l'histoire du barreau de cassation*, p. 49.

²³⁶ KBB, MS, III, nr. 228, map 4, pp. 4-5 (citaat); ARA, AAG, nr. 2439, randnummers 1112-1113. Zie voor de neutrale reactie van de procureur-generaal bij het Hof van Cassatie: ARA, AAG, nr. 2448, pp. 174-175. Zie over de hele zaak ook: PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 106-110.

²³⁷ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 27 (citaat).

²³⁸ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 58. Cfr. supra in het eerste hoofdstuk.

delen van hun opera's op fonograaf- en grammofoonplaten, maar waarbij ze in het ongelijk werden gesteld.²³⁹

Strafzaken maakten slechts een klein deel uit van de praktijk van Picard. Ze leverden hem doorgaans geen honorarium op, maar vestigden wel zijn naam en faam bij het grote publiek.²⁴⁰ In tegenstelling tot zijn processen in burgerlijke zaken, beroerden deze zaken namelijk doorgaans heftig de gemoederen, waardoor ze ook veel beter gedocumenteerd zijn.

Dit is bijvoorbeeld het geval voor de zaak Schoep (1872-1873). De Vlaamse arbeider Jozef Schoep werd in eerste aanleg veroordeeld, omdat hij had geweigerd in het Frans aangifte te doen van de geboorte van zijn zoon in het gemeentehuis van Sint-Jans-Molenbeek. Nadat de rechter in beroep geweigerd had om het requisitoir in het Nederlands te laten vertalen, kwam de zaak voor het Hof van Cassatie, waar Picard de rangen van de verdediging van Schoep vervoegde. Zijn cassatieberoep werd afgewezen, waardoor de veroordeling van het Brusselse hof van beroep werd bevestigd. Daarenboven werd een arrest geveld dat advocaten het recht ontzegde in het Nederlands te pleiten. Hier rond ontstond hevige commotie in het Vlaamse landsgedeelte, wat in ijlt tempo leidde tot de goedkeuring van de eerste taalwet op de strafrechtspleging van 17 augustus 1873 en Picard een heldenstatus bezorgde in de Vlaamse Beweging.²⁴¹

Bijzonder geruchtmakend was het proces Peltzer (1882), waarmee Picard zich definitief op de kaart zette. Daarin stond de industrieel Armand Peltzer samen met zijn broer Léon terecht voor de moord op de Antwerpse advocaat Guillaume Bernays. Diens vrouw Julie Pécher was de minnares van Armand Peltzer, die ervan verdacht werd zijn broer opdracht gegeven te hebben tot de moord. Léon Peltzer bekende zijn schuld, maar Armand Peltzer bleef altijd zijn onschuld staande houden. De verdediging van de broers Peltzer werd waargenomen door een advocatencollectief onder leiding van Jules Lejeune en voorts bestaande uit Eugène Robert, Van Calster, Georges Schoenfeld en Picard, die specifiek optrad als raadsman van Armand Peltzer. Beide broers werden tot de doodstraf veroordeeld. De facto werd deze omgezet in levenslange dwangarbeid in de gevangenis

²³⁹ PICARD, *Etude critique de l'Arrêt de la Cour d'Appel de Bruxelles du 29 décembre 1905*.

²⁴⁰ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 58 en 61.

²⁴¹ DURNEZ en WOUTERS, "Schoep, Jozef", p. 2711; MATTHEEUSSEN, *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap bij de Balie te Brussel*, pp. 22-24; VAN GOETHEM, *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht*, pp. 168-169; VICTOR, *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse Conferentie*, pp. 12-14. Nog bij het overlijden van Picard werd in de Vlaamse pers expliciet zijn inzet in de zaak Schoep geroemd: "Edmond Picard was ten allen tijde een vriend der Vlamingen en van hun strijd om volksverheffing. Om dit aan te tonen hoeven wij slechts op twee feiten te wijzen: de kranige manier waarop Edmond Picard, in den Senaat, de gelijkheidswet verdedigde, en zijn pleitrede voor Schoup [sic], den Vlaming van Molenbeek, die weigerde zijn kind in het Fransch te laten opteekenen in den burgerlijken stand en daarom rechterlijk vervolgd werd." KB, LHP, nr. 9568C, "Edmond Picard overleden. Een nationale figuur", *Het Laatste Nieuws*, 21 februari 1924, p. 1 (citaat).

van Leuven. Armand Peltzer overleed daar in 1885; Léon Peltzer werd in 1911 vrijgelaten en kwam in mysterieuze omstandigheden aan zijn levenseinde.²⁴²

Zijn moment de gloire beleefde Picard in 1889 tijdens het proces van het zogenaamde Groot Komplot. In deze zaak voor het Hof van Assisen van Henegouwen stond een twintigtal arbeiders terecht, die ervan beschuldigd werden in december 1888 via een reeks aanslagen de monarchie te hebben willen omvergooien en te vervangen door een socialistische republiek. De verdediging van de arbeiders werd waargenomen door negentien advocaten, die werden aangevoerd door Edmond Picard en Paul Janson. Tijdens het proces kwam aan het licht dat twee agenten van de Staatsveiligheid als provocateurs de rellen hadden uitgelokt en dat regeringsleider Auguste Beernaert en de toenmalige minister van Justitie Devolder daarvan wellicht op de hoogte waren geweest. Als gevolg van deze wending kregen, met uitzondering van de provocateurs, nagenoeg alle beklaagden de vrijspraak. De slotwoorden van het pleidooi van Picard zijn legendarisch geworden: “*Acquittez-les, Messieurs, et allons légiférer*”.²⁴³ Picard zou ook daarna nog talloze malen optreden als verdediger van arbeiders en socialisten.

Picard had voorts bijna het alleenrecht op de verdediging van schrijvers en kunstenaars. In dat verband springen de processen, waarin de Belgische schrijver Camille Lemonnier werd aangeklaagd wegens openbare zedenschennis, het meest in het oog. Het eerste proces vond plaats voor de correctionele rechtbank van het Seine-departement te Parijs in 1888 naar aanleiding van diens novelle *L'Enfant du Crapaud*. Picard wees in zijn pleidooi vooral op de eigenheid van de Belgische en Vlaamse artiesten, die radicaal verschilde van het Franse raffinement. Lemonnier werd desondanks veroordeeld tot het betalen van een boete, maar heeft die nooit betaald.²⁴⁴

Het verschijnen van de novelle *L'Homme qui tue les femmes*, dat geïnspireerd was op de verhalen rond de Londense seriemoordenaar ‘Jack the Ripper’, bracht Lemonnier in 1893 een tweede maal voor de rechtbank, deze keer voor het Hof van Assisen van Brabant. Picard nam samen met zijn stagiair Henry Carton de Wiart de verdediging waar en

²⁴² Zie met betrekking tot de zaak Peltzer: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 169-190; CHRISTIAENSEN, *Leven en beleid van Jules Lejeune*, pp. 49-56; HARRY, *L’Affaire Peltzer*; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 60. Picard zelf baseerde zich op het proces Peltzer voor zijn novelle *Le Juré*. PICARD, “Le juré”. Net als Lejeune zou hij zich ook na het proces blijven bekommeren om het lot van Léon Peltzer. Cfr. infra in het zesde hoofdstuk.

²⁴³ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 283-288; CHRISTIAENSEN, *Leven en beleid van Jules Lejeune*, pp. 95-102; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 60; ROBERT, “De arbeidersbeweging in België”, pp. 28-29.

²⁴⁴ Picard stond enkele Franse confraters bij; als buitenlandse advocaat was het hem bovendien ook niet toegestaan om in ambtskledij te pleiten. *Le Procès de l’Enfant du Crapaud*, inz. pp. 29-81 (tekst pleidooi Picard); ARA, AAG, nr. 2413, pp. 277-282; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 61. Zie ook de afkeurende reactie van Lejeune en Charles Woeste over deze zaak: ARA, AAG, nr. 2448, pp. 30-31 en 79.

slaagde erin om de vrijspraak te krijgen voor Lemonnier.²⁴⁵ In 1900 werd Lemonnier dan nog eens vervolgd door het parket van Brugge voor zijn novelle *L'Homme en amour*. Datzelfde jaar stond Georges Eekhoud voor hetzelfde Hof van Assisen terecht omwille van zijn homoseksueel getinte roman *Escal-Vigor*.²⁴⁶ Het hoeft geen betoog dat zijn herhaaldelijk optreden ten gunste van schrijvers Picard een wijdverbreide faam in en steun uit de kunstenaarswereld bezorgde.

In 1919 wilde Picard als getuige à décharge voorkomen in het proces Borms om de geldigheid van de besluitwetten van de regering in ballingschap te betwisten, maar dit werd hem niet toegestaan.²⁴⁷ Het laatste assisenproces waarin hij aantrad, was de zaak met betrekking tot *La Belgique*, een krant die tijdens de Eerste Wereldoorlog met de Duitse bezetter had gecollaboreerd en met zijn optreden ondermeer had geleid tot zijn defenestratie als stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie. Picard verdedigde de hoofdredacteur van die krant, Raymond Nyst. Uiteindelijk werd Nyst veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien jaar en het betalen van een forse schadevergoeding aan de Belgische Staat.²⁴⁸

C. Rechtsgeleerde

Zijn wetenschappelijke faam als rechtsgeleerde heeft Picard voornamelijk te danken aan de *Pandectes belges*, waarvan hij tot aan zijn dood de bezieler was. Picard startte de reeks in 1878 samen met de Brusselse uitgever Ferdinand Larcier.²⁴⁹ De *Pandectes belges* waren aanvankelijk eerder bescheiden opgevat, maar groeiden gaandeweg uit tot zijn

²⁴⁵ ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk I, pp. 7-13; CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, p. 64.

²⁴⁶ MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht*, p. 330; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 61. Zie met betrekking tot het proces Escal-Vigor: DETEMMERMAN, “Le procès d’Escal-Vigor”, pp. 141-169; KBB, AML, ML A 1149. Laatstgenoemd werk is het persoonlijke exemplaar van Georges Eekhoud van de zevende uitgave van *Escal-Vigor* en bevat ingebonden in dezelfde band ingekomen brieven en de dagvaarding. Picard aanvaardde op een klein visitekaartje dd. 2 januari 1900 dat hij naar Eekhoud verzond om de verdediging op zich te nemen: “Mon cher ami, Je trouve votre lettre en rentrant de Paris. Vous pouvez absolument compter sur moi. Ne vous préoccupez pas de cette nouvelle sottise. Mes amitiés.” Zie over Eekhoud: VANDEVOORDE, “En ces temps de chevaleresque idéologie”.

²⁴⁷ LAMBERTY, “Edmond Picard”, p. 1185.

²⁴⁸ ARA, AAG, nr. 2420, Brief van Simon Sasserath aan Albert Guislain dd. 17 april 1954; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 61; NYST, *Procès du Journal La Belgique*, pp. 1-2. Guislain zelf getuigde in het voorwoord van zijn onuitgegeven biografie over de onuitwisbare indruk die Picard toen op hem als jonge advocaat had gemaakt: “Nous l’aperçûmes, pour la dernière fois, au Procès de la Belgique, [...] Il défendait le rédacteur d’une feuille qui avait paru en Belgique occupée. [...] Le dos courbé, les cheveux et la barbiche d’un blanc de neige, il ressemblait à un bretteur qui aurait revêtu le froc. Il était seul. Et seul, accomplissant la tâche la plus ingrate, il prit, pour ceux qui voulurent le voir, le caractère d’un symbole: il incarnait la Défense, son caractère sacré, sa grandeur, sa magnanimité, son abnégation. Tandis que retentissaient ses dernières paroles, tandis qu’il allait s’éloigner de son pas balancé, nous comprîmes enfin que l’unité de ce personnage se ferait bientôt malgré ses apparentes contradictions. Et tandis qu’il regagnait sa retraite champêtre avec la conscience d’un devoir accompli, il prit à nos yeux l’aspect d’un grand homme.” ARA, AAG, nr. 2413, p. XVI (citaat).

²⁴⁹ Zie met betrekking tot de uitgeverij Larcier: JANSSENS, *Fiscaal Recht Geboekstaafd*, pp. 49-50.

levenswerk. In 1933 verscheen het 136ste en laatste deel, negen jaar na het overlijden van Picard. In 1940 werd nog een afsluitende concordantietabel gepubliceerd. De *Pandectes belges* – genoemd naar de *Digesten* of *Pandecten* van het *Corpus Iuris Civilis* – behelzen een overzicht van het Belgische recht van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw (tot 1914) en bevatten voor elk lemma een commentaar, dat in veel gevallen eerder als een juridische verhandeling moet worden beschouwd.

Volgens de legende zou Picard op aanraden van zijn vroegere stagemeester, Jules Lejeune, de beslissing genomen hebben om de reeks te beginnen: Lejeune zou hem de opdracht van keizer Justinianus aan Tribonianus om het vigerende Romeinse recht samen te vatten hebben voorgelezen en hem hebben gevraagd of een dergelijke onderneming ook niet mogelijk was voor het Belgische recht van zijn tijd.²⁵⁰ Wellicht heeft Picard hier opnieuw de historische waarheid enigszins geweld aangedaan. Zijn leerling en opvolger als hoofdredacteur, Léon Hennebicq, heeft er in dat verband op gewezen dat het concept van de *Pandectes belges* in de loop der jaren tot stand is gekomen en dat Picard in het begin helemaal geen scherp afgelijnde visie had op waar hij uiteindelijk naar toe wilde: “*Mais, dans la réalité des faits, ce fut par un patient cheminement de ses réflexions accumulées, et de ses travaux quotidiens si variés que les Pandectes reçurent au cours de longues années, en orientations successives, leur définitive direction*”.²⁵¹ Die evolutie blijkt effectief uit de verandering van de ondertitel van de reeks. De eerste zes delen droegen de ondertitel *Répertoire général de législation, de doctrine et de jurisprudence belges*. Vanaf het zevende deel werd de ondertitel *Encyclopédie de législation, de doctrine et de jurisprudence belges*; daarmee wou Picard de originaliteit en de omvang van de lemma's beter in de verf zetten.²⁵² Vanaf 1901 luidde de ondertitel *Inventaire général du droit belge à la fin du XIXe siècle*, om tijdens de Eerste Wereldoorlog tenslotte te veranderen in *Corpus Iuris Belgici. Synthèse du droit d'une nation de race européen-américain au début du XXe siècle*.²⁵³

Wat dan wel de concrete aanleiding is geweest voor het starten van de reeks, is minder duidelijk. Wellicht zal de omstandigheid van de naderende vijftigste verjaardag van

²⁵⁰ PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 36-45. De vermelde opdracht bevindt zich aan het begin van de *Digesten*.

²⁵¹ HENNEBICQ, “Edmond Picard et les *Pandectes Belges*”, pp. 23-24 en 23 (citaat).

²⁵² PICARD, E. “Du travail en commun pour le progrès du droit”, pp. IX-X.

²⁵³ HENNEBICQ, “Edmond Picard et les *Pandectes Belges*”, pp. 23-24. Na de Eerste Wereldoorlog pleitte Picard er bij zijn uitgever uitdrukkelijk voor om het recht van de naoorlogse periode niet meer te bestuderen en de *Pandectes belges* te beperken tot het Belgische recht zoals dat tot aan de Duitse oorlogsverklaring in 1914 had bestaan. Aan anderen kwam het toe om de latere, in zijn ogen nog heel onstondvastige wetgeving te verwerken: “*Cette législation est très spéciale et semble devoir présenter, en de très nombreux points, un caractère transitoire et qui, quelquefois, a les allures d'une législation carnavalesque. C'est là une oeuvre qui peut être entreprise par d'autres jurisconsultes et dont nous devons nous abstenir, afin de ne pas donner à nos efforts un caractère excessif et pour laquelle je ne serai vraisemblablement plus là.*” KBB, AML, ML 4964, Nota van Edmond Picard aan Monsieur Defaux dd. 1 juni 1920 (citaat).

België, het vaderland waaraan Picard zeer verknocht was, een zekere rol gespeeld hebben, maar de meeste biografen beschouwen de *Pandectes belges* als een intellectuele weerwraak van Picard, nadat hij drie jaar daarvoor in 1875 niet in aanmerking was gekomen voor de vacante leerstoel strafrecht aan de ULB die naar zijn vriend Charles Graux was gegaan.²⁵⁴ De ironie van de geschiedenis wil dat Graux uiteindelijk slechts drie jaar zijn leeropdracht zou vervullen en dat hij in 1878, jaar waarin Picard de *Pandectes belges* opstartte, werd opgevolgd door Adolphe Prins, die zou uitgroeien tot de Belgische autoriteit bij uitstek inzake strafrecht.²⁵⁵

Concreet oefende Picard tot 1922 de functie uit van hoofdredacteur van de collectieve onderneming van de *Pandectes belges*, waarna die taak van hem werd overgenomen door Léon Hennebicq.²⁵⁶ In die hoedanigheid zag Picard – als men de getuigenissen daarover tenminste mag geloven – alle lemmata eigenhandig na en las hij elk woord en elke komma. Daarnaast schreef hij negenentwintig inleidingen, gaande van juridische novelles tot doorwrochte verhandelingen, die volgens hem de noodzakelijke theoretische aanvulling moesten bieden op de praktijkgerichte lemma's en die hij zelf zag als een totaalprogramma van een Belgische rechtsschool.²⁵⁷

Hij rekruteerde zijn medewerkers aanvankelijk vooral onder zijn stagiairs en onder zijn confraters van de balie van het hof van beroep, maar later uit de hele Belgische juridische wereld.²⁵⁸ Zijn eerste *compagnon de route* en mederedacteur was Napoléon d'Hoffschmidt (1841-1912), die uiteindelijk raadsheer bij het Hof van Cassatie werd.²⁵⁹

Duidelijk is in elk geval dat Picard de onderneming zeer sterk onderschat heeft. Aan het einde van zijn leven liet hij zich ontvallen dat hij wellicht niet meer opnieuw zou beginnen aan een dergelijk monsterinitiatief:

“Si j'avais su les proportions, au début obscures, que devait atteindre l'œuvre, l'immensité du travail comme matière et comme durée, le nombre des auxiliaires qu'il fallait parvenir à recruter, les ressources

²⁵⁴ Deze episode wordt hierna uitvoeriger toegelicht.

²⁵⁵ VANDERKINDERE, *L'université de Bruxelles 1834-1884*, p. LXVIII.

²⁵⁶ HENNEBICQ, “Edmond Picard et les *Pandectes Belges*”, p. 25.

²⁵⁷ Zie voor een opsomming van de titels van alle negenentwintig inleidingen: PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 76-81. Soms wordt vermeld dat Picard dertig inleidingen zou geschreven, maar dit is niet het geval. Bij Hennebicq wordt zo bijvoorbeeld de negenentwintigste inleiding, *Une grande aventure juridique*, die als bijlage bij deel 113 aan de abonnees werd aangeboden, onder twee verschillende titels vermeld als negenentwintigste en dertigste inleiding, daar waar het slechts om één en dezelfde inleiding gaat. HENNEBICQ, “Edmond Picard et les *Pandectes Belges*”, p. 20.

²⁵⁸ De namen van de medewerkers zijn telkens vermeld op de titelpagina van elk volume, maar de lemmata zelf zijn niet ondertekend. Zie in dit verband ook: HENNEBICQ, “Edmond Picard et les *Pandectes Belges*”, pp. 26-27; PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 113-120.

²⁵⁹ <http://130.104.133.129/ProsoV2D/>; “Mort de M. D'Hoffschmidt conseiller à la cour de cassation”. *La Belgique judiciaire*, 70 (1912) 59, kol. 929-930.

qui ont été indispensables. D'autre part, les attaques et les railleries, les injustices, les injures, les méchancetés, les intrigues qu'il fallait avoir la fermeté de subir sans fléchir et sans s'arrêter, jamais, non jamais, non vraiment au grand jamais, je n'aurais commencé. Hoc caelum et conscia sidera testor !"²⁶⁰

Daarmee verwees Picard ondermeer naar de kleine oplage van de reeks – nog in 1921 werd elk volume maar op 1250 exemplaren gedrukt – en het proces dat enkele abonnees in 1888 tegen hem hadden aangespannen, omdat hij de in de oorspronkelijke prospectus beloofde vijftientig delen had overschreden zonder dat het einde ook nog maar in zicht was.²⁶¹ Daartegenover staat dan wel de waardering die hem in 1912 van staatswege te beurt viel door de toekenning van de vijfjaarlijkse prijs van de Sociale Wetenschappen.²⁶²

In 1890 publiceerde Picard samen met Larcier de *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, dat alle publicaties oplijstte die ze bij hun opzoekingswerk voor de samenstelling van de lemmata van de *Pandectes belges* hadden teruggevonden.²⁶³ Twee jaar eerder, in 1888, had Picard ook de *Pandectes périodiques* gelanceerd. Dit tijdschrift, dat tot 1939 verscheen, tekende de lopende rechtspraak, rechtsleer en wetgeving op. Het was in de ogen van Picard evenzeer een noodzakelijke aanvulling op de *Pandectes belges*. De redactie van het tijdschrift was door Picard toevertrouwd aan twee advocaten van de balie van Namen, Louis Hébette en Arthur Procès.

Picard trok de vergelijking met het *Corpus Iuris Civilis* nog verder door. Daar waar hij de *Pandectes belges* als de pendant zag van de *Digesten* (of *Pandecten*), beschouwde hij zijn rechtsfilosofisch oeuvre, en dan vooral *Le Droit pur* en *Les Constantes du Droit*, als tegenhanger van de *Instituten* van Justinianus, omdat ze naar analogie met dat werk bedoeld waren als inleidend handboek tot het recht.²⁶⁴ *Le Droit pur* verscheen in 1899 en was de uitwerking van de cursus Encyclopedie van het Recht, die Picard vanaf 1894 doceerde aan de Université Nouvelle de Bruxelles. Hij bestempelde het zelf als zijn *chef*

²⁶⁰ PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 131.

²⁶¹ PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 130 ; [PICARD], "Le procès des Pandectes", pp. IX-XXIII. Uiteraard mag de oplage slechts klein worden genoemd in vergelijking met de oplage van algemene werken. Traditioneel kennen juridische boeken, vroeger zowel als nu, in België een eerder bescheiden oplage.

²⁶² PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 132-137; "Ministère des Sciences et des Arts. Administration de l'Enseignement supérieur des Sciences et des Lettres. Concours quinquennal des Sciences sociales 6e période (1907-1911). Attribution du prix aux Pandectes Belges", pp. I-VII.

²⁶³ PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*.

²⁶⁴ PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 66-76; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, p. 96.

d'oeuvre.²⁶⁵ De basisgedachten ervan had Picard in de jaren 1880 reeds neergeschreven in enkele inleidingen tot de *Pandectes belges*. Van *Le Droit pur* werden in België slechts 253 exemplaren verkocht, daar waar de Franse editie van 1908, die in de prestigieuze reeks *Bibliothèque de Philosophie scientifique* verscheen, met 9000 exemplaren veel succesvoller bleek.²⁶⁶ *Les Constantes du Droit* werd alleen nog in diezelfde reeks uitgebracht in 1921 en moet beschouwd worden als de definitieve herwerking en aanvulling op *Le Droit pur*. De oplage van dat werk was aanzienlijk kleiner, maar lag met 3500 verkochte exemplaren nog altijd relatief hoog.²⁶⁷

Benevens dat zogenaamde *Corpus Juris Belgici* – dat Hennebicq later zou vervolledigen met de *Novellae* en de *Codes Edmond Picard* –, leverde Picard nog een wezenlijke bijdrage tot de deontologie van de advocatuur en had hij ook enkele privaatrechtelijke verhandelingen op zijn actief; meestal werkte hij hiervoor samen met andere auteurs.

Samen met Gustave Duchaine schreef Picard in 1869 de *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*.²⁶⁸ Dit handboek was het eerste Belgische boek in zijn genre en werd lange tijd gezien als het standaardwerk bij uitstek voor deze materie.²⁶⁹ De naam van Picard is ook verbonden aan enkele gespecialiseerde monografieën over het onteigeningsrecht. In samenwerking met zijn zwager Xavier Olin publiceerde hij een *Traité usuel de l'indemnité due à l'exproprié pour cause d'utilité publique*. Onder zijn eigen naam verscheen in 1876 een uitgebreide herwerking en aanvulling daarvan als de *Traité général de l'expropriation pour cause d'utilité publique*. Daarnaast lag Picard ook aan de basis van de theorie van de intellectuele rechten, die vertaald werd in de Belgische wet op het auteursrecht van 1886. Hij publiceerde samen met Olin een *Traité des brevets d'invention et de la contrefaçon industrielle*. Met zijn broer Emile bracht hij in 1882 een *Code général des brevets d'invention* uit, waarvan in 1886 een tweede editie verscheen.²⁷⁰

²⁶⁵ PICARD, *Confiteor*, pp. 53-54.

²⁶⁶ PICARD, *Le Droit pur*; PICARD, *Le Droit pur* (Bibliothèque de Philosophie scientifique); PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 74 noot 1. In dit proefschrift zal voorts enkel verwezen naar de eerste uitgave van *Le Droit pur* uit 1899.

²⁶⁷ PICARD, *Les Constantes du Droit*; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 29.

²⁶⁸ PICARD en DUCHAINE, *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*. Dit werk dateert wel degelijk uit 1869 en niet uit 1866, zoals enkele auteurs voorhouden, zo bijvoorbeeld Albert Licart: LICART, *L'oeuvre d'Edmond Picard*, p. 17.

²⁶⁹ HEIRBAUT, ROUSSEAUX en VELLE, *Politieke en sociale geschiedenis van justitie*, p. 424.

²⁷⁰ OLIN en PICARD, *Traité des brevets d'invention*; OLIN en PICARD, *Traité usuel de l'indemnité*; PICARD, *Traité général de l'expropriation pour cause d'utilité publique*; PICARD en PICARD, *Code général des brevets d'invention*; CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, p. 64; PASQUIER, *Edmond Picard*, pp. 59-60.

D. Organisator

Van belang is voorts de corporatistische inzet van Picard voor zijn confraters. Op dat vlak was hij zonder twijfel een voortrekker binnen de advocatuur. In dat verband is reeds gewezen op zijn carrière binnen de structuren van de balie, maar ook zijn engagementen in de extralegale of zogenaamde vrije advocatenverenigingen en de oprichting van het *Journal des Tribunaux* dienen in dat licht gezien te worden.

Samen met een nieuwe opkomende generatie advocaten waartoe naast Picard ondermeer Paul Janson, Charles Graux, Eugène Robert, Pierre Splingard, Xavier Olin en Gustave Duchaine behoorden,²⁷¹ speelde Picard een belangrijke rol in de revitalisering van de CJBB. In tegenstelling tot wat soms beweerd wordt, is hij daarvan nooit voorzitter geweest.²⁷² Wel was hij twee keer secretaris.²⁷³ De CJBB ontstond in 1841 onder de naam ‘La Basoche’, initiatief dat al gauw doodbloedde, en werd heropgericht in 1848 en officieel verzelfstandigd in 1852. Als dusdanig is ze één van de oudste conferenties van jonge balies van België. Ze groeide uit het Bureau voor Kosteloze Rechtspleging en wou vooral stagiairs helpen bij het ontwikkelen van hun redenaarstalent en hun juridische argumentatie. Daar de stagiairs niet verplicht werden om haar activiteiten bij te wonen – dit werd immers tegenstrijdig geacht met het keizerlijk decreet van 1810 –, kende de CJBB aanvankelijk eerder weinig bijval. De jaarlijkse openingszitting bij het begin van het gerechtelijk jaar, waarbij een jonge advocaat een lezing over een bepaald onderwerp uitsprak, werd echter in de regel druk bijgewoond door de balie en de magistratuur.²⁷⁴ Met een schrijven namens de CJBB lag Picard in 1869 trouwens ook aan de basis van de oprichting van de Franstalige Conférence du Jeune Barreau d’Anvers.²⁷⁵

²⁷¹ Dit zijn de zogenaamde ‘*Rabougris*’, cfr. infra in dit hoofdstuk bij de bespreking van de politieke activiteiten van Picard.

²⁷² Sommige auteurs beweren dat Picard ook voorzitter is geweest van de CJBB: HENRI, *Grands avocats*, p. 157; LESAFFER, “De justitie en de media”, p. 358. Zie ook: VERSTRAETE, “De openingsrede”, p. 4. Dit klopt echter niet. In de lijst met voorzitters van de CJBB is zijn naam nergens te bespeuren. Het misverstand is vermoedelijk ontstaan door de aanwezigheid daarin van Albert Picard. Deze advocaat, die geen verwant is van Edmond Picard, was voorzitter van de Conférence du Jeune Barreau in de jaren 1860-1861 en 1866-1867. *La Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles 1841-1991*, p. 64.

²⁷³ Picard vermeldt zelf dat hij directeur van de commissie van de CJBB was, maar de terminologie is hier enigszins misleidend. De CJBB kent tot op vandaag namelijk twee organen, met name een ‘Directoire’ en een ‘Commission’. Het Directoire bestaat uit de voorzitter, de ondervoorzitter, de openingsredenaar en de voorzitter van het vorige jaar. Het eigenlijke dagelijkse beheer wordt waargenomen door de Commission, die onder leiding staat van een secretaris. ARA, ASMJ, nr. 1561, dossier 8862. De exacte samenstelling van de commissies van de CJBB werd gepubliceerd in de herdenkingsuitgave naar aanleiding van de 50ste verjaardag. Een exemplaar kon niet worden teruggevonden; de CJBB zelf heeft geen exemplaar meer in haar bezit. *Conférence du Jeune Barreau 1841-1891*. Brussel, CJBB, 1891. Zie ook: www.cjbb.be

²⁷⁴ PICARD en DUCHAINE, *Manuel pratique*, pp. 35-39; VERSTRAETE, “De openingsrede”, pp. 6-7.

²⁷⁵ VERSTRAETE, “De openingsrede”, p. 4.

In 1881 stichtte Picard samen met de Brusselse uitgever Ferdinand Larcier en de Brusselse advocaten Alexandre de Burlet, Victor Bonnevie en zijn stagiair Octave Maus het *Journal des Tribunaux*. Tot 1900 zou hij er de hoofdredacteur van blijven. Picard wilde met het nieuwe tijdschrift voornamelijk een toenadering forceren tussen de juridische wereld en het gewone volk, dat nauwelijks op de hoogte was van het reilen en zeilen binnen de gerechtsgebouwen, maar slaagde niet in dat ambitieus voornemen.²⁷⁶ Het *Journal des Tribunaux* werd daarentegen zeer snel het geliefde blad van de advocatuur, omdat het ook nieuws over de balie opnam, naast de rechtsleer en de juridische actualiteit. Onder de hoofdredactie van Picard had het *Journal des Tribunaux* een bijzonder progressief elan, wat zich ondermeer vertaalde in zijn aandacht voor de opkomende sociale wetgeving, de strijd voor het algemeen stemrecht en verslaggeving over kunstenaarsprocessen. Het *J.T.*, zoals het gemeenzaam wordt genoemd, is tot op vandaag het belangrijkste juridisch tijdschrift voor Franstalig België, maar heeft een veel minder uitgesproken karakter dan ten tijde van Picard en dient eerder als de opvolger beschouwd te worden van de ter ziele gegane *Belgique judiciaire*.²⁷⁷

Vanaf 1886 werd het *Journal des Tribunaux* bovendien het lijfblad van de Fédération des Avocats. De Fédération was datzelfde jaar opgericht door 130 Belgische advocaten op initiatief van de CJBB. Het doel van de vereniging was volgens de statuten “*la sauvegarde de tous les intérêts de l'Ordre et le développement des relations confraternelles entre tous les avocats du pays*”.²⁷⁸ Picard was een eerste maal voorzitter van 1888 tot 1890. Daarna was hij van 1890 tot 1892 ondervoorzitter om opnieuw voorzitter te worden van 1896 tot 1898.²⁷⁹ Onder het tweede voorzitterschap van Picard organiseerde de Fédération in 1897 het eerste internationale advocatencongres te Brussel.²⁸⁰ Picard trad talrijke keren op als rapporteur voor de juridische aangelegenheden, die tijdens de vergaderingen van de vereniging werden besproken, ondermeer inzake de getuigenis van kinderen voor de rechtbank, de hervorming van de jury voor strafzaken, de organisatie van speciale rechtbanken en een speciale procedure voor het zeerecht, de bestrijding van de

²⁷⁶ Cfr. infra in het vierde hoofdstuk waar nader wordt ingegaan op zijn ideeën over de vulgarisatie van het recht.

²⁷⁷ Zie met betrekking tot Picard en de eerste periode in de geschiedenis van het *Journal des Tribunaux*: HEIRBAUT, “Law reviews in Belgium”, pp. 352-356; LESAFFER, “De justitie en de media”, pp. 357-359; LESAFFER, “Le Journal des Tribunaux”, pp. 108-112; STERCKX, “Un siècle de J.T. 1881-1899”, p. 262.

²⁷⁸ LAUDE, *La Fédération des Avocats Belges*, p. 36 (citaat). Zie ook: MAHIEU et BAUDREZ, *De Belgische advocatuur*, p. 245; MARTYN, “Evoluties en revoluties”, p. 241.

²⁷⁹ Volgens de statuten waren de voorzitter en de ondervoorzitter niet direct opnieuw verkiesbaar. LAUDE, *La Fédération des Avocats Belges*, pp. 31-32 et 37.

²⁸⁰ LAUDE, *La Fédération des Avocats Belges*, pp. 23-26.

gerechtelijke achterstand en de alleen zetelende rechter.²⁸¹ Omwille van zijn verdiensten voor de vereniging werd hij in 1911 tot erevoorzitter benoemd.²⁸²

Last but not least werd Picard bij de oprichting van het Vlaams Pleitgenootschap bij de balie van Brussel in 1891 aangeduid als erevoorzitter omwille van zijn inzet voor de Vlaamse zaak, inzonderheid tijdens de reeds vermelde zaak Schoep. Dit is zonder meer een uitzonderlijk gegeven voor een Franstalige Brusselse advocaat in die tijd, maar het is bij nader inzien niet zo vreemd daar waar het Picard betreft. Als zoon van een Vlaamse moeder van Zeeuwse afkomst, voelde hij zich nauw verwant met de Nederlandstalige bevolking van België en steunde hij waar mogelijk hun strijd tegen het Franstalige establishment. Men moet zich echter hoeden voor een verkeerde interpretatie van de opvattingen van Picard terzake. Hij stond de gelijkheid van de twee landstalen voor, maar dan wel alleen in het kader van een tweetalig Vlaanderen. De optie van ééntalige territoria, die het uiteindelijk heeft gehaald in de twintigste eeuw, heeft nooit zijn steun weggedragen.²⁸³

2.1.5 Academische carrière

Naast een carrière aan de balie ambieerde Picard, in de voetsporen van zijn vader, aanvankelijk ook een academische carrière aan de ULB. Met het oog daarop verdedigde hij op 21 mei 1864 zijn aggregatieproefschrift *Essai sur la certitude dans le droit naturel*, waarmee hij een grote onderscheiding behaalde.²⁸⁴

Tot zijn grote ontsteltenis werd hij in 1875 echter niet benoemd op de vacant gekomen leerstoel strafrecht aan de ULB, die tot dan was bekleed door Roussel. De voorkeur van de Raad van Beheer ging, zoals reeds vermeld, uit naar zijn vriend Charles Graux, die in tegenstelling tot Picard, echter niet over het aggregatiediploma beschikte.²⁸⁵ Daarop diende Picard prompt het zijne terug in. Met dat symbolische gebaar kelderde hij definitief zijn lang gekoesterde hoop om ooit te doceren aan de ULB.²⁸⁶ Hoe hoog de

²⁸¹ LAUDE, *La Fédération des Avocats Belges*, pp. 15-21. Cfr. infra in het zesde hoofdstuk.

²⁸² LAUDE, *La Fédération des Avocats Belges*, p. 34.

²⁸³ KB, MS, III, nr. 228, map 4, p. 75; PICARD, *Confiteor*, pp. 24-25; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur*, pp. 77-80; MATTHEEUSSEN, *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap*, pp. 22-23, 38-39 et 47-51. Cfr. infra in het zevende hoofdstuk.

²⁸⁴ BBB, AEP, Diploma van geaggregeerde in de rechten van Edmond Picard dd. 21 mei 1864; PICARD, *Essai sur la certitude dans le droit naturel*.

²⁸⁵ VANDERKINDERE, *L'université de Bruxelles 1834-1884*, p. LXVIII. Volgens Dupont zou de vacante leerstoel evenwel niet het strafrecht, maar de encyclopedie van het recht hebben betroffen. DUPONT, "Edmond Picard", p. 100.

²⁸⁶ BBB, AEP, Minuut van brief dd. 17 januari 1875 van Edmond Picard aan de Raad van Beheer van de ULB, Brief van Félix de Contreras, secretaris van de Raad van Beheer van de ULB, aan Edmond Picard dd.

zaak Picard zat, bleek nog in 1884 toen hem gevraagd werd biografische inlichtingen te leveren over hemzelf en zijn vader voor het naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de ULB te verschijnen boek van Léon Vanderkindere. Picard verklaarde zich daartoe alleen bereid, indien expliciet melding werd gemaakt van zijn schrapping als geaggregeerde én de reden daarvan:

*“En d’autres termes, s’il peut plaire à l’Université de mentionner dans son histoire, à son actif, mon nom qui, si je ne m’abuse, a conquis sa place par des travaux poursuivis sans interruption depuis bientôt vingt-cinq ans, dans la science du droit en Belgique et à l’étranger, il n’est que juste qu’elle inscrive à son débit qu’elle n’a pas voulu de moi comme professeur. Le fait apparaîtra dans ses annales non seulement comme une vérité, mais comme une curiosité.”*²⁸⁷

Aan die wens werd zonder meer gevolg gegeven.²⁸⁸

In het begin van de jaren 1890 rees aan de ULB protest tegen de doctrinair-liberale koers van de Raad van Beheer, wat in 1894 leidde tot de oprichting van de zogenaamde Université Nouvelle de Bruxelles. De stichters ervan, onder wie Picard, waren overwegend in het socialistische of liberaal-progressieve kamp te situeren. De facto was de Université Nouvelle een hogeschool, waarvan de officiële benaming ‘Ecole Libre d’Enseignement Supérieur et Institut des Hautes Etudes de Bruxelles’ luidde. Ondanks verwoede inspanningen van Picard daartoe, tot in de Senaat, werd de Université Nouvelle nooit door de overheid erkend en waren de door haar uitgereikte diploma’s in België bijgevolg ook niet rechtsgeldig.²⁸⁹ De meeste studenten van de Université Nouvelle waren daardoor afkomstig uit het buitenland.²⁹⁰ Ook het professorencorps was zeer internationaal samengesteld. Aan de Université Nouvelle werd afgestapt van het zuivere ex cathedra-onderwijs, waarbij cursussen afgelezen en gedicteerd werden aan studenten;

21 april 1875.

²⁸⁷ BBB, AEP, Brief van Louis Denis aan Edmond Picard dd. 18 september 1884 en Minuut van brief van Edmond Picard aan Louis Denis dd. 15 oktober 1884 (citaat).

²⁸⁸ De vermelding werd echter bewust zo kort mogelijk gehouden: “[...] a demandé à être rayé du programme en 1875, à la suite de la nomination de M. Graux”. VANDERKINDERE, *L’université de Bruxelles 1834-1884*, p. 186 (citaat).

²⁸⁹ Vanaf 1895 tot 1899 konden studenten van de Faculteiten Letteren en Wijsbegeerte & Rechten van de Université Nouvelle hun diploma’s wel rechtsgeldig laten verklaren door examens af te leggen voor een speciale gemengde jury bestaande uit professoren van de twee Rijksuniversiteiten en van de Université Nouvelle. In 1899 werd dit regime opgeheven omdat het onderwijs aan de Université Nouvelle te veel afweek van de officiële programma’s. Voor de rechtenstudenten werd het echter in 1912 opnieuw ingesteld. DESPY-MEYER, “Une ‘université bulgare’ à Bruxelles”, pp. 160-161.

²⁹⁰ Oost-Europese, en dan vooral Bulgaarse, studenten waren opvallend vertegenwoordigd. DESPY-MEYER, “Une ‘université bulgare’ à Bruxelles”.

in plaats daarvan werden beknopte syllabi gepubliceerd, die als leidraad dienden voor de mondelinge uiteenzetting van de professoren.

Picard doceerde er vanaf 1894 tot aan de opheffing in 1919 de cursussen 'Encyclopedie van het recht', 'Historische inleiding tot het burgerlijk recht' en 'Zakelijke rechten'. Zijn rechtsfilosofisch oeuvre, en dan vooral *Le Droit pur*, resulteerde voor een groot stuk uit zijn onderwijsopdracht.²⁹¹

2.1.6 Artistieke en literaire activiteiten

Literatuur en kunst vormden steeds een geliefkoosde tijdsbesteding in het leven van Picard. In 1881 stichtte hij samen met zijn stagiair Octave Maus *L'Art Moderne*, waarin hij de ontwikkeling van een sociale kunst propageerde. Daarmee kwam Picard in conflict met het eveneens in 1881 opgericht tijdschrift *La Jeune Belgique*, dat een zuivere toepassing van het 'l'art pour l'art'-ideaal voorstond. De strijd tussen beide escaleerde op 21 oktober 1885 in een berucht geworden duel tussen Albert Giraud en Picard.²⁹²

Bij de stichting van de Brusselse avant-garde kunstkring 'Les XX' in 1884 wierp *L'Art Moderne* zich op als orgaan en werd Maus secretaris en, in deze hoedanigheid, ook organisator van de kunsttentoonstellingen van 'Les XX'. In 1893 werd 'Les XX' ontbonden en opgevolgd door *La Libre Esthétique*. Deze kring, die bleef bestaan tot 1914, stond eveneens onder leiding van Maus en ook het orgaan bleef hetzelfde. De rol van Picard tegenover 'Les XX' en *La Libre Esthétique* was vooral die van kunsttheoreticus en -criticus. Wellicht heeft hij ook Maus beïnvloed met betrekking tot de selectie van de kunstenaars en de werken. Ook gaf hij tal van lezingen in de programma's die de tentoonstellingen omkaderden.²⁹³

Picard was ook een belangrijk kunstmecenas. Hij ondersteunde op individuele basis diverse kunstenaars en organiseerde opgemerkte salons in zijn somptueus herenhuis in de Gulden Vlieslaan, die werden bijgewoond door de beau monde van balie, magistratuur,

²⁹¹ PICARD, E. "L'Enseignement du Droit à l'Université Nouvelle". *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1108, kol. 33-44; PICARD, *Une nouvelle université à Bruxelles*; PICARD, *L'évolution historique du droit civil français*; PICARD, *Le droit civil*; ARA, AAG, nr. 2413, pp. 332-351; DESPY-MEYER, *Inventaire des archives de l'Université Nouvelle de Bruxelles*, pp. 7-14; DESPY-MEYER, "Un laboratoire d'idées"; VAN ROOY, "L'agitation étudiante et la fondation de l'Université nouvelle en 1894".

²⁹² ARA, AAG, nr. 2413, pp. 206-237; DAVIGNON, "La Vie et les Idées", pp. 364-366; VERMEULEN, *Edmond Picard et le Réveil des Lettres Belges*, pp. 24-58.

²⁹³ De literatuur met betrekking tot 'Les XX' en 'La Libre Esthétique' is overvloedig. Zie ondermeer: BLOCK, *Les XX and Belgian Avant-Gardism*; BLOCK, "Les XX en La Libre Esthétique"; CANNING, *A History and Critical Review of the Salons of Les Vingt*; HOMBLE, *De twee-eenheid van kunst en politiek*, pp. 21-48; MAUS, *Trente années de lutte pour l'art*.

politiek en kunst, zowel uit binnen- als uit buitenland.²⁹⁴ In 1894 verhuisde Picard naar een bescheidener herenhuis in de Hertogsstraat en veranderde hij zijn voormalige residentie in een kunstgalerij annex museum, waarvan hij de leiding toevertrouwde aan zijn zoon William. Dit ‘Maison d’Art’ ontplooid gedurende enkele jaren een relatief veelzijdige werking, maar moest uiteindelijk in 1900 de deuren sluiten omdat het te weinig bijval kende.²⁹⁵

In 1901 trok Picard zich terug uit de redactie van *L’Art Moderne* en in 1904 kwam het ook tot een breuk tussen hem en Maus. Picard vond het namelijk niet kunnen dat Maus voor het elfde salon van La Libre Esthétique van dat jaar nagenoeg uitsluitend Franse kunstenaars had geselecteerd.²⁹⁶ Als reactie daarop begon Picard aan een nieuw initiatief, ditmaal niet te Brussel, maar te Oostende. In de zomerseizoenen van 1905, 1906 en 1907 patroneerde hij daar, met de financiële steun van de concessiehouder van het Oostendse casino Georges Marquet, het kunstenfestival ‘Ostende Centre d’Art’.²⁹⁷

Om dit portret te vervolledigen moet tenslotte gewezen worden op de niet onbelangrijke verdiensten van Picard voor de ontwikkeling van een Franstalige, Belgische literatuur. Hij was medewerker van diverse literaire tijdschriften en schreef zelf ook een literair oeuvre bijeen. Het meest succesrijk daarvan waren de juridische novellen, die hij aanvankelijk als inleiding tot de *Pandectes belges* publiceerde, maar die later gebundeld werden uitgegeven onder de naam *Scènes de la vie judiciaire*. Ze worden doorgaans beschouwd als meesterwerken van de zogenaamde ‘*littérature de robins*’.²⁹⁸ Picard schreef daarnaast enkele theaterstukken, maar die hebben de tand des tijds niet overleefd. Hij probeerde zich ook zonder veel succes te profileren als theoreticus van het Belgische theater.²⁹⁹

²⁹⁴ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 227-236 en nr. 2450; ARON, “Art nouveau in Belgium”, pp. 25-26; ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, pp. 26-27; AUBERT, *La Belgique entre deux siècles*, p. 11 noot 3; CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, pp. 73-75; PAULUS, *Aux Premices de l’Humanisme Socialiste*, pp. 53-54; SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé”, pp. 63-64; SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé (Suite)”, pp. 205-206; VERMEULEN, *Edmond Picard et le Réveil des Lettres Belges*, pp. 61-62. Ondermeer de graficus en schilder Félicien Rops was kind aan huis bij Picard en zijn vrouw. Zie in dit verband: KBB, AML, ML 631. Zie met betrekking tot zijn vriendschap met de Franse schrijver Léon Cladel: VAN DE KERCKHOVE, “Léon Cladel en Edmond Picard”.

²⁹⁵ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 367-379; BLOCK, “La Maison d’Art”; PICARD, *Confiteor*, p. 252.

²⁹⁶ BLOCK, “Les XX en La Libre Esthétique”, pp. 54-55.

²⁹⁷ PICARD, *Ostende centre d’art*; ARA, AAG, nr. 2448, pp. 66-68. Cfr. infra in het vijfde hoofdstuk.

²⁹⁸ Het gaat dan vooral om de vier eerste novellen *Paradoxe sur l’avocat*, *La Forge Roussel*, *L’Amiral* en *Mon oncle le juriconsulte*. De eerste bundeling daarvan verscheen in 1893: PICARD, *Scènes de la vie judiciaire*. Zie verder: VERMEULEN, *Edmond Picard et le Réveil des Lettres Belges*, pp. 76-77; VAN DEN DUNGEN, *Milieux de presse et journalistes en Belgique*, pp. 444-450. Niet toevallig loopt Picard ook als een rode draad doorheen het recent uitgegeven proefschrift van Christophe Verbruggen over schrijverschap in de Belle Époque. VERBRUGGEN, *Schrijverschap in de Belgische belle époque*, pp. 41-42, 47-48, 66, 68, 79, 91, 98, 107, 130-131, 193-196, 224-225, 234 en 244.

²⁹⁹ ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk VI; PICARD, *Discours sur le Renouveau au Théâtre*.

2.1.7 Huldiging en nagedachtenis

A. Tijdens zijn leven

Picard werd tijdens zijn leven meermaals gehuldigd. In 1885 werd reeds een beperkte huldiging gehouden naar aanleiding van zijn vijfentwintig jaar aan de balie. De grootste huldiging vond plaats op 21 december 1901 in het Brusselse Justitiepaleis. Picard werd toen gevierd omwille van zijn vijfenzestigste verjaardag en veertig balielidmaatschap. Het uitgebreide organisatiecomité, waarvan naast advocaten ook tal van letterkundigen en kunstenaars deel uitmaakten, werd voorgezeten door Alexandre Braun, die ook de plechtigheid leidde. Na het voorlezen van de huldeblijken van de afwezigen en de openingsrede door Braun, volgde een hele schare toespraken, ondermeer van Constant Silveryser, de eerste stagiair van Picard, Jacques des Cressonnières die optrad in zijn hoedanigheid van voorzitter van de CJBB, Herman de Baets, die sprak namens de Fédération des Avocats, en Guillaume de Greef als rector van de Université Nouvelle de Bruxelles. Camille Lemonnier en Constantin Meunier zwaaiden namens de Belgische schrijvers en kunstenaars de loftrumpet. Picard zelf kwam als laatste aan het woord en kreeg na afloop van zijn toespraak een minutenlange staande ovatie.³⁰⁰

Als geschenk kreeg Picard in 1901 een bedrag van 25.000 fr. aangeboden. Hij stipuleerde dat die som zou moeten dienen voor de oprichting van de zogenaamde Libre Académie de Belgique (ook wel Académie Libre of Académie Picard genoemd), die als tegengewicht moest dienen voor de als te conservatief beschouwde officiële academie, en dat met de interesten jaarlijks een prijs moest uitgereikt worden die zijn naam zou dragen en volgens een beurtrol zou verdeeld worden onder personen die een vernieuwende bijdrage hadden geleverd tot het recht, de literatuur en de kunst. Picard koos zelf de eerste dertig leden van de Libre Académie en bepaalde dat zij daarna via coöptatie in hun opvolging zouden voorzien. Van 1938 tot 1946 werd het voorzitterschap waargenomen door Albert Guislain. Na de viering van haar vijftigjarig bestaan in 1952 lijkt de Académie

³⁰⁰ ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk X; *In Memoriam. Manifestation du 21 décembre en l'honneur de Me Edmond Picard*. De vele tientallen brieven, visitekaartjes en telegrammen die Picard ter gelegenheid van zijn huldiging ontving zijn ingebonden als: KBB, LHP, nrs. 9054A en 9055A. Zoals reedsesignaleerd, ontving Picard toen ook een album met foto's van zijn stagiairs en medewerkers. KBB, AML, ML 6558.

haar activiteiten te hebben stopgezet.³⁰¹ Naar aanleiding van zijn huldiging bracht Picard in 1901 ook zijn *mémoires* uit.³⁰²

In 1910 werd Picard door zijn gewezen stagiairs en de confraters die het dichtst bij hem stonden een avonddiner in besloten kring aangeboden ter gelegenheid van zijn vijftigste jaar aan de balie. Na de maaltijd werden lofredes gehouden door Robert Van Malderghem, advocaat bij het hof van beroep te Brussel en op dat moment de laatste stagiair van Picard, en Napoléon d'Hoffschmidt, raadsheer bij het Hof van Cassatie en trouwe mederedacteur van de *Pandectes belges*. Picard nam daarop aansluitend uitvoerig de tijd voor zijn dankwoord. Daarin besprak hij de missie van de advocaat en het wezen van de stage en gaf hij tevens uiting aan de diepe melancholie, die hem bij zijn levenseinde overviel.³⁰³

Naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag vond op 15 december 1916 bij Picard thuis in de Hertogstraat nog een intieme huldiging plaats. Bij die gelegenheid blikte hij nogmaals terug op zijn leven:

*“Le Sort m’a accordé plus du double de la moyenne longévité humaine. [...] Ma vie, vous disais-je, a été portée par les événements plus que par moi-même. La force capitale qui ainsi me mena fut, [...] le développement historique de la Nation [...] Cellule dans cet organisme patrial total grandissant et prospérant, je crois y avoir accompli avec simplicité et probité ma fonction de cellule.”*³⁰⁴

Op 9 oktober 1920 verleende het Institut de l’Ordre des Avocats Brésiliens hem het erelidmaatschap *“comme témoignage de l’estime dont on entoure, de ce côté de l’Océan, l’élévation et l’éclat de sa pensée”*.³⁰⁵ Uit de bedankingsbrief die Picard terugstuurde, bleek dat hij er zich vooral over verheugde dat de onderscheiding hem in de eerste plaats omwille van zijn rechtsfilosofische werken was toegekend: *“Je suis ému de constater qu’au Brésil, on ne se contente pas de la vie courante et pratique du Droit, mais qu’on s’attache également avec persévérance*

³⁰¹ ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk XI en nrs. 2954 tot en met 2976; LAMBERTY, “Edmond Picard”, pp. 1188-1189. Zie over de grote betekenis van de Libre Académie: VERBRUGGEN, *Schrijverschap in de Belgische belle époque*, p. 66.

³⁰² PICARD, *Confiteor*.

³⁰³ *Cinquantenaire professionnel de Me Edmond Picard*. Niet alle personen van wie de naam in die publicatie vermeld staat op pp. 6-7 waren evenwel aanwezig. Zie in dit verband: KBB, LHP, nr. 9086A.

³⁰⁴ PICARD, *Carmen Octogenare*, pp. 4-5 en 9. Deze feestbrochure werd slechts op 150 exemplaren gedrukt en was een relatiegeschenk van de uitgeverij Larcier.

³⁰⁵ BBB, AEP, Brief van Levi Carneiro, 1ste secretaris van het Institut de l’Ordre des Avocats Brésiliens, aan Emile Vandervelde, minister van Justitie, dd. 23 oktober 1920 (citaat) en bijgevoegd diploma dd. 9 oktober 1920. Mogelijk hield de toekenning verband met het staatsbezoek dat Albert I en Elisabeth in hetzelfde jaar aan Brazilië brachten.

*aux études les plus hautes de cette Science, généralement négligées.*³⁰⁶ In de zomer van 1922, twee jaar voor zijn overlijden, vereerde de Fédération des Avocats, die toen haar jaarvergadering hield te Namen, Picard nog met een bezoek van een uitgebreide delegatie confraters te Dave.³⁰⁷

In nagenoeg alle huldigen werd het voortouw genomen door de gewezen stagiairs van Picard, wat rechtvaardigt even nader bij hen stil te staan. In zijn lange loopbaan als advocaat trad Picard op als patroon voor minstens drieënveertig stagiairs. Dat cijfer verdient enige toelichting. In de lijst die bij het overlijden van Picard in 1924 in het *Journal des Tribunaux* werd afgedrukt, staan namelijk slechts tweeënveertig namen. Die lijst lijkt ons echter niet helemaal volledig; daaraan moet bijna zeker de naam van Jules Destrée toegevoegd worden.³⁰⁸ Wat andere namen betreft, is enige voorzichtigheid geboden om hen officieel als stagiair van Picard te bestempelen. Picard heeft er bij de huldiging van 1910 namelijk zelf op gewezen dat hij in zijn kabinet de facto ook stagiairs van andere advocaten opleidde, die bij hun eigen patroon niet voldoende aan hun trekken kwamen: “*Il y a parmi vous, non seulement ceux que j’appellerai les stagiaires officiels, mais ceux qui, stagiaires ailleurs et n’y trouvant pas des occasions suffisantes de se préparer à la Profession, sont venus chez moi pour y obtenir la réalité de cet enseignement spécial*”. Tot die laatste groep van ‘officieuze stagiairs’ moet men wellicht Iwan Gilkin, Georges Rodenbach en Albert Giraud rekenen.³⁰⁹

Alhoewel de meeste stagiairs van Picard aan de balie bleven, verkoos een aanzienlijk aantal onder hen uiteindelijk een artistieke of politieke carrière boven een juridische loopbaan. Dit was ondermeer het geval voor senator Henri La Fontaine, kunstorganisator Octave Maus, de symbolistische schrijvers Emile Verhaeren en Maurice Maeterlinck – tot dusver de enige Belgische schrijver die ooit de Nobelprijs voor Literatuur heeft gewonnen –, de al genoemde socialistische volksvertegenwoordiger en voortrekker van de Waalse beweging Jules Destrée, de christen-democratische volksvertegenwoordiger en latere minister van Justitie Henry Carton de Wiart en de documentalist Paul Otlet, oprichter van het Mundaneum.³¹⁰

³⁰⁶ BBB, AEP, Kopie van brief van Edmond Picard aan het Institut de l’Ordre des Avocats Brésiliens dd. 10 april 1921 (citaat).

³⁰⁷ ARA, AAG, nr. 2428, Brief van Maurice Cambier aan Albert Guislain dd. 3 april 1941.

³⁰⁸ “Stagiaires de Me Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 39 (1924) 2960, kol. 157; ARA, AAG, nr. 2413, pp. III-IV; SCHAEFFER, *Jules Destrée. Essai biographique*, p. 13.

³⁰⁹ *Cinquantenaire professionnel de Me Edmond Picard*, p. 26 (ook citaat).

³¹⁰ CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*; LEVIE, *L’homme qui voulait classer le monde*. Het luxueus album uit 1901 bevat de foto’s van al zijn stagiairs en medewerkers, helaas zonder identificatie. KBB, AML, ML 6558.

B. Bij zijn overlijden

Na zijn ontslag als advocaat bij het Hof van Cassatie in 1920 verliet Picard Brussel, het epicentrum van zijn professionele leven, en trok hij zich samen met zijn schoondochter terug in Dave-sur-Meuse bij Namen. Daar overleed hij op 19 februari 1924 op 87-jarige leeftijd. Zoals Picard het zelf gewild had, werd hij niet kerkelijk begraven. Er werd enkel op vrijdag 22 februari 1924 een sobere begrafenisplechtigheid gehouden op het kerkhof van Laken, waar hij werd begraven. Zijn grafschrift luidde: “*Hic jacet in aeterna pace mortui sed non obliti Edmond Picard 1836-1924*”.³¹¹

De reacties van de pers op het overlijden van Picard waren, zoals kon verwacht worden, zeer gevarieerd. Het *Journal des Tribunaux* wijdde een volledig nummer aan de dood van zijn stichter. Naast de lijkredes die werden uitgesproken aan het Hof van Cassatie en door de CJBB publiceerde de krant ondermeer een bloemlezing uit het omvangrijke oeuvre van Picard en overzichten van zijn loopbaan, stagiairs en oeuvre. In het editoriaal werd uitgebreid de loftrompet over Picard gestoken door hoofdredacteur Léon Hennebicq: “*Un grand Flambeau vient de s'éteindre. Quatre-vingt-sept années d'une vie exceptionnellement ardente et, dans la profession d'Avocat, soixante années d'un service quotidiennement actif, et de quelle qualité!*”³¹² Daarentegen beperkte *La Belgique judiciaire*, de andere toonaangevende Belgische juridische krant, die toen echter al over zijn hoogtepunt heen was, zich tot een erg zuinig commentaar van enkele regels, waarin evenwel de verdiensten van de vroegere medewerker werden erkend en beklemtoond werd dat men hem pas na verloop van tijd naar waarde zou kunnen schatten.³¹³

Langs Vlaamse zijde lijken de reacties hoofdzakelijk positief geweest te zijn. In het *Rechtskundig Tijdschrift* werd Picard bijvoorbeeld een “*grooten man*” genoemd en werd uitdrukkelijk gewezen op zijn inzet voor de taalrechten van de Vlamingen voor het gerecht en in de Senaat.³¹⁴ Dezelfde inslag kenmerkte het herdenkingsartikel van *Het Laatste Nieuws*: “*Met hem verliezen wij eene groote nationale figuur, één der edelste geesten van zijn*

³¹¹ KBB, LHP, nr. 9568C, “Les funérailles d'Edmond Picard ont été d'une émouvante simplicité. Le dernier vœu du maître a été exaucé”. *La Dernière Heure*, 23 februari 1924, p. 1; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 74-75.

³¹² “A la Mémoire d'Edmond Picard. Fondateur du Journal des Tribunaux”. *Journal des Tribunaux*, 39 (1924) 2960, kol. 121-160 en kol. 121 (citaat).

³¹³ “Edmond Picard”. *La Belgique judiciaire*, 82 (1924) 15-16, kol. 225-226.

³¹⁴ “In Memoriam Edmond Picard”. *Rechtskundig Tijdschrift voor België*, 18 (1924) 5-6, pp. 73-76 en 74 (citaat).

tijd, een goed menschenvriend. [...] Edmond Picard was ten allen tijde een vriend der Vlamingen en van hun strijd om volksverheffing”.³¹⁵

De reacties in de Franstalige pers waren meer verdeeld. Uiteraard werd in *Le Peuple* uitvoerig aandacht besteed aan de dood van Picard. De redactie herinnerde eraan dat hij altijd een bondgenoot was geweest van de socialisten, beschouwde de jarenlange samenwerking met hem als “*un des titres d'honneur de ce journal*” en zag zijn leven als een na te volgen voorbeeld.³¹⁶ In een apart artikel overliep Emile Vandervelde de inzet van Picard voor de socialistische zaak en bracht hij hulde aan zijn pioniersrol: “*Il avait été avec nous, aux temps difficiles. [...] Avec Edmond Picard disparaît le dernier représentant de cette génération de démocrates et de socialistes qui nous a rendu les tâches plus faciles et les récoltes plus aisées.*”³¹⁷

Volgens *La Dernière Heure* verdween met hem “*une de nos plus belles gloires nationales, un des esprits généreux du siècle, une grande âme noble et compatissante*”.³¹⁸ *Le Soir* besteedde slechts een halve kolom van zijn voorpagina aan het overlijden van Picard en onthield van hem vooral zijn inconsequentie: “*Il est superflu de rappeler ce que fut sa vie agitée, fertile en paradoxes, sinon en contradictions. [...] Ce fut indiscutablement un animateur, mais sa manie ‘alcibiadesque’ de la recherche du sensationnel fit souvent dévier ses meilleures intentions.*”³¹⁹ Wel publiceerde de krant de volgende dag een positiever ingesteld herdenkingsartikel van Henry Carton de Wiart, die een poging deed om Picards karakter te schetsen en te duiden.³²⁰

Pourquoi Pas?, dat talloze keren met Picard in polemieken was getreden³²¹, bleef ook na zijn dood kritisch, maar erkende zijn verdiensten als animator van de publieke opinie:

“Avec ses outrances, ses fautes de goût, ses injustices, ses paradoxes lourdement appuyés, Picard a rendu, à l’esprit public de ce pays, d’inappréciables services. Il aura été le ferment dont la bonne pâte belge,

³¹⁵ KBB, LHP, nr. 9568C, “Edmond Picard overleden. Een nationale figuur”. *Het Laatste Nieuws*, 21 februari 1924, p. 1 (citaat).

³¹⁶ KBB, LHP, nr. 9568C, “Edmond Picard est mort”. *Le Peuple*, 21 februari 1924, p. 1 (citaat).

³¹⁷ KBB, LHP, nr. 9568C, VANDERVELDE, E. “Une Lumière qui s’éteint”. *Le Peuple*, 21 februari 1924, p. 1 (citaat).

³¹⁸ KBB, LHP, nr. 9568C, “Edmond Picard est mort. Un grand belge. Avocat, jurisconsulte, écrivain, artiste, politicien. Son cerveau engloba toutes les connaissances humaines”. *La Dernière Heure*, 24 februari 1924, pp. 1 en 3 (citaat).

³¹⁹ KBB, LHP, nr. 9568C, “La mort d’Edmond Picard”. *Le Soir*, 21 februari 1924, p. 1 (citaat).

³²⁰ KBB, LHP, nr. 9568C, CARTON DE WIART, H. “Edmond Picard”. *Le Soir*, 22 februari 1924, p. 1.

³²¹ Meest geruchtmakend waren de nummers van *Pourquoi Pas?* van 13 en 20 oktober 1910, waarin de krant zich in twee vlijmscherpe satirische artikels beraadde over de vraag of Picard al dan niet een standbeeld verdiende en op die vraag na een kritisch ‘vonnis’ uiteindelijk toch positief antwoordde. Volgens Guislain voelde Picard zich toen bijzonder gekrenkt in zijn eer. ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk XIII, pp. 1-12.

savoureuse, saine, mais un peu pesante, avait besoin [...] il sera impossible, à l'avenir, de parler de la Belgique, dans quelque domaine que ce soit, sans citer son nom.”³²²

De Brusselse krant *La Gazette* was dezelfde mening toegedaan en wees erop dat het optreden van Picard altijd bijzonder controversieel was geweest:

*“Il fut certainement, dans notre pays, un des grands semeurs d'idées, un des grand meneurs des jeux de son temps. Ces idées étaient-elles bien saines ? Ces jeux ont-ils eu d'heureux résultats ? C'est une autre affaire ! [...] Mais son influence, dans tous les domaines où elle se manifesta, a été grande et a laissé des traces sensibles.”*³²³

Le XXe siècle ging een stap verder in zijn kritiek op Picard en wees erop dat de man altijd een *Einzelgänger* was gebleven:

*“Au total, un bel esprit, mais un esprit inquiet, turbulent, frondeur, peu équilibré. Un homme doué de rares facultés d'assimilation, qui par la parole et par la plume, eut pu exercer une action considérable et qui, en fait, n'en a exercé aucune, parce qu'il transporta dans le domaine de l'idée cette indépendance systématique qu'il affichait à l'endroit des idées courantes. Dans son orgueil immense, il voulait être seul. Il est resté seul.”*³²⁴

In *L'Indépendance belge* werd tot slot opgemerkt dat Picard zijn eigen tijdperk had overleefd en in feite al deel uitmaakte van de geschiedenis:

*“Il nous semble que deux hommes viennent de disparaître, l'un que nous avons connu, qui fut mêlé à tout ce qui nous passionna, dans la vie politique, dans la vie littéraire, dans la vie judiciaire, dans la guerre aussi ... et un autre qui fait partie d'un passé lointain et qui, depuis des années déjà, appartenait à l'histoire.”*³²⁵

Over zijn antisemitische en racistische schaduwzijden werd zelfs in de meest kritische in memoria met geen woord gerept in 1924. Dit is achteraf gezien misschien een opvallend gegeven, maar wellicht gaven toen redenen van piëteit de doorslag. De standpunten van

³²² KBB, LHP, nr. 9568C, “Edmond Picard”. *Pourquoi Pas?*, 14 (1924) 500, pp. 193-194 en 194 (citaat).

³²³ KBB, LHP, nr. 9568C, “Edmond Picard”. *La Gazette*, 22 februari 1924, p. 1 (citaat).

³²⁴ KBB, LHP, nr. 9568C, “Edmond Picard”. *Le XXe siècle*, 21 februari 1924, p. 1 (citaat).

³²⁵ KBB, LHP, nr. 9568C, “Edmond Picard est mort”. *L'Indépendance belge*, 21 februari 1924, p. 1 (citaat).

Picard in dezen waren immers wijd en zijd bekend, maar het werd klaarblijkelijk onrespectvol geacht om er onmiddellijk na zijn heengaan de aandacht op te vestigen.

C. Na zijn dood

Ook na zijn dood is Picard een erg wisselvallige receptie te beurt gevallen. Het bleek pas één jaar later, in 1925, mogelijk om twee serene hommages te organiseren.

De eerste en grootst opgevatte herdenking werd ingericht door de CJBB op 19 februari 1925 naar aanleiding van de inhuldiging van het borstbeeld van Picard in het Justitiepaleis. De plechtigheid werd voorgezeten door Alexandre Braun en Henri Le Clercq, voorzitter van de CJBB. Liefst acht sprekers kwamen aan het woord. Na de inleiding van Le Clercq herinnerde Braun de toehoorders aan de huldiging van 1901, die hij had voorgezeten, en ontwaarde hij een positieve evolutie in de nagedachtenis van Picard:

“L’heure a sonné ou Me Edmond Picard prend place dans la galerie des jurisconsultes dont se glorifie notre pays. Un jour qu’il en faisait les honneurs à de hauts magistrats: ‘On demeure confondu, disait-il, de l’oubli où sont tombés les écrits et les mérites de tant d’hommes illustres de leur temps.’ L’Histoire sera moins injuste envers lui et lorsqu’il adviendra, dans cent ans, que nos petits-neveux s’arrêtent devant son buste, son nom suffira pour leur dire qui fut Edmond Picard.”

Daarna volgden nog zes redevoeringen, die alle aspecten van het leven van Picard omvatten. Paul-Emile Janson en Léon Hennebicq spraken over de carrière van Picard aan de balie, waarna Emile Vandervelde zijn politieke activiteiten behandelde. Victor Rousseau en Georges Eekhoud loofden Picard op hun beurt voor zijn inzet voor kunst en literatuur. Jules Destrée schetste tenslotte een totaalbeeld van Picard.³²⁶

Een tweede, veel bescheidener herdenking vond op 19 maart 1925 plaats aan het Institut des Hautes Etudes de Belgique, dat als enige onderdeel van de Université Nouvelle de Bruxelles na de Eerste Wereldoorlog was blijven voortbestaan. Charles Dejongh stond in zijn redevoering stil bij de lesopdracht van Picard aan de voormalige Université Nouvelle. Vervolgens besteedde Henri Jaspar aandacht aan de juridische

³²⁶ Een uitgebreid verslag met de tekst van alle redevoeringen verscheen als: “La Manifestation”. *Journal des tribunaux*, 40 (1925) 3001, kol. 157-188 en 166-167 (citaat). Zie ook: SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé (Suite)”, p. 192.

carrière van Picard. Tot slot las Emile Vandervelde een passage uit *Confiteor* voor, waarin Picard zijn patriotisme toelichtte.³²⁷

In 1936 vond door toedoen van de Libre Académie in het Paleis voor Schone Kunsten nog een herdenking plaats naar aanleiding van de honderdste verjaardag van de geboorte van Picard.³²⁸ Bij het grote publiek was de herinnering aan de man toen echter al vervlogen.³²⁹ De Tweede Wereldoorlog verhinderde dat Picard in de nevelen der tijd opging. In een poging om het nationaalsocialisme en de daarmee gepaard gaande rassenideologie te rechtvaardigen voor de Belgische publieke opinie werd in 1941 één van de antisemitische werken van Picard door de bezetter opnieuw uitgebracht.³³⁰

De Shoah zou ervoor zorgen dat Picard in de tweede helft van de twintigste eeuw blijvend werd achtervolgd door zijn antisemitisme. Albert Guislain zocht na de Tweede Wereldoorlog tevergeefs naar een uitgever voor zijn biografie – zelfs Larcier, groot geworden met Picard, bedankte voor de eer –, maar slaagde er wel in om een bloemlezing van diens oeuvre uit te brengen in 1954.³³¹ Op 19 november 1955 sprak Marcel Mayné bij de openingszitting van de CJBB een herdenkingsredevoering uit over Picard, waarin hij een – niet geheel foutloos – overzicht gaf van zijn levensloop en zijn antisemitisme afdeed als een vergissing. In hun reacties behandelden Gilbert-Sadi Kirschen, voorzitter van de CJBB, en Charles Van Reepinghen, stafhouder van de Orde van Advocaten van het hof van beroep, de juridische carrière van Picard en zijn opvatting over het wezen van de advocatuur. Eerstgenoemde, zelf van joodse afkomst en verzetsstrijder tijdens de Tweede Wereldoorlog, veroordeelde in zeer klare bewoordingen uitdrukkelijk diens antisemitisme: “*Son Essai sur l’Aryano-Sémitisme, sa Synthèse de l’Antisémitisme et Jéricho [...] devaient, hélas, engraisser la terre où fleuriront les chambres à gaz et les fours crématoires.*”³³² Tien jaar later wijdde Alain De Brouwer op de openingszitting van de Conferentie der Jonge Balie te Kortrijk opnieuw een lezing aan het leven van Edmond Picard, die beter opgebouwd was dan die van Mayné, maar evenmin geheel foutloos was. Ook hij distantieerde zich van het antisemitisme van Picard.³³³

³²⁷ [DEJONGH, JASPAR en VANDERVELDE], *Hommage à la Mémoire d’Edmond Picard*.

³²⁸ SACRE-OLIN, “Edmond Picard le Mal-Aimé (Suite)”, pp. 208-210.

³²⁹ Dit blijkt bijvoorbeeld al duidelijk uit het voorwoord van Robert Merget bij het werk van Albert Licart uit 1937: “*Depuis la guerre [...] sa mémoire semble voilée. Ses livres n’ont plus été réédités et sont devenus rares, jusqu’au moment où ils seront introuvables. Les critiques semblent se mettre d’accord pour citer son nom le moins possible dans leurs histoires, comme dans leurs chrestomathies.*” LICART, *L’auteur d’Edmond Picard*, p. 5 (citaat).

³³⁰ PICARD, *Synthèse de l’antisémitisme*. In dit proefschrift zal verder enkel verwezen worden naar de oorspronkelijke uitgave van 1892.

³³¹ ARA, AAG, nr. 2418, Brief van de afgevaardigd beheerder van Maison Ferdinand Larcier aan Albert Guislain dd. 1 december 1950; GUISLAIN, *Les meilleures pages*. Cfr. supra in het eerste hoofdstuk.

³³² MAYNE, KIRSCHEN en VAN REEPINGHEN. “Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles. Séance solennelle de rentrée du 19 novembre 1955”, pp. 649-655 en 653 (citaat).

³³³ DE BROUWER, “Edmond Picard, een veelzijdig man (1836-1924)”.

Bijna zeventig jaar na het plaatsen ervan, werd de buste van Edmond Picard, die in de gang van het Hof van Cassatie was opgesteld, op de avond van 10 februari 1994 omvergeworpen door Michel Graindorge, advocaat aan de Brusselse balie. Daarbij raakte de neus van het beeld beschadigd. Graindorge verklaarde daartoe te zijn overgegaan nadat hij door een lezing van Foulek Ringelheim diezelfde avond in het Justitiepaleis was ingelicht over het antisemitisme van Picard.³³⁴ De buste van Picard is inmiddels gerestaureerd, maar heeft er wel een litteken aan overgehouden: de neus is hersteld met witte plaaster, die afsteekt tegen de kleur van de rest van het beeld. Als reactie op dit berucht geworden incident werd door een groep Picard-getrouwen een verdedigingsbrochure gepubliceerd.³³⁵

Nog in 2005 werd in de Kamer een vraag gericht tot minister van Justitie Laurette Onkelinx naar de mogelijke verwijdering van de naamplaat van Picard van het Leuvense gerechtsgebouw. De minister antwoordde dat bij de bouw van het Leuvense gerechtsgebouw in het interbellum aan Picard alleen omwille van zijn juridische diensten een naamplaat was toegekend en dat er voorlopig geen plannen bestonden om die weg te halen. Ze beschouwde het echter als een evidentie dat de man sowieso na de Tweede Wereldoorlog geen kans meer had gemaakt op een dergelijke naamplaat.³³⁶ Op de tentoonstelling *150 jaar Vlaamse studenten in Brussel*, die in 2006 werd georganiseerd aan de Vrije Universiteit Brussel, werd Picard evenzeer bewust geweerd uit de alumnigalerij omwille van een te rechts imago.³³⁷

2.2 POLITIEKE SITUERING

Picard was er heilig van overtuigd dat de advocaat buiten het gerechtsgebouw ook een sociale taak had te vervullen in de maatschappij. Benevens kunst en literatuur paste hij dat zelf vooral toe op het politieke forum.

³³⁴ De bewuste lezing van Ringelheim is door hem herwerkt tot het reeds vermelde essay: RINGELHEIM, *Jurisconsulte de race*. Graindorge heeft zijn optreden verdedigd in een eigen publicatie, waarin hij de lijn doortrok van het gedachtegoed van Picard naar de genocide in Rwanda: GRAINDORGE, *Edmond Picard au Rwanda*. Zie verder met betrekking tot de afwikkeling van de zaak en het terugplaatsen van het borstbeeld: AOAHC, Dossier inzake de buste van Edmond Picard.

³³⁵ DETIEGE, *Edmond Picard. Défenseur de 'l'Ame belge'*.

³³⁶ *Bulletin Schriftelijke vragen en antwoorden. Kamer van Volksvertegenwoordigers*, 2004-2005, nr. 67, p. 11389 en nr. 90, p. 15946. De naamplaat van Picard bevindt zich helemaal rechts op het fronton van het Leuvense gerechtsgebouw.

³³⁷ Email van Kaat Knaepen aan Bart Coppein dd. 5 oktober 2005. Zie in hetzelfde verband ook de polemiek naar aanleiding van de publicatie van een artikel van auteur dezes over het rechtsdenken van Picard in het *Journal des Tribunaux*: "À propos d'Edmond Picard", p. 196.

Wie de basis van het politieke engagement van Picard zoekt, kan onmogelijk voorbijgaan aan zijn zeemansjaren. Hijzelf heeft er herhaaldelijk op gewezen dat die periode cruciaal is geweest voor de ontwikkeling van zijn politieke ideeën en het begin betekend hebben van zijn inzet voor de arbeiders en de armen.³³⁸ Als zoon van de burgerij had hij aan den lijve de uitbuiting en de miserie van de matrozen ondergaan. Hij had hun leven gedeeld, wat voor die tijd hoogst ongebruikelijk was, en kon zich dus perfect met hun lot vereenzelvigen. Met recht en reden kon hij opmerken : “*J’ai moi, cette bonne fortune d’avoir traversé la vie ouvrière sans y naître et de pouvoir dire à cette caste dans laquelle je suis né et où je suis rentré: J’ai vu ce que vous n’avez pas vu*”.³³⁹ Naar zijn autobiografische roman over zijn zeejaren luidde één van de bijnamen van Picard aan de Brusselse balie ‘L’Amiral’ en die koesterde hij als een ereteken.

Rekening houdend met het toenmalige ‘partijpolitieke’ landschap, waarin de levensbeschouwelijke clivage een sleutelrol speelde, was het logisch dat Picard, die zich inmiddels als *vrijdenker* had bekend, zijn heil zocht in de liberale partij en zich meerbepaald aansloot bij de progressistische vleugel daarvan.³⁴⁰ Aan de balie verenigde hij zich met zes andere gelijkgezinde jonge advocaten, met name Charles Graux³⁴¹, Paul Janson³⁴², zijn zwager Xavier Olin³⁴³, Eugène Robert³⁴⁴, Pierre Spilingard³⁴⁵ en Gustave

³³⁸ PICARD, *Confiteor*, pp. 132-133.

³³⁹ PICARD, “L’Amiral”, p. LX (citaat).

³⁴⁰ Zowel in de bronnen als in de literatuur worden de termen ‘radicalen’ en ‘progressisten’ door elkaar gebruikt om de meer progressieve vleugel binnen het negentiende-eeuws Belgisch liberalisme aan te duiden. Daarom worden ze vaak beschouwd als elkaars synoniemen. Wij pleiten er daarentegen met Els Witte voor om de term ‘radicalen’ – ook omwille van de duidelijkheid – voor te behouden voor de oudere generatie liberalen (bijvoorbeeld Louis de Potter, Alexandre Gendebien, Lucien Jottrand of Edouard Ducpétiaux), die rechtstreeks betrokken was bij de Belgische Revolutie, uit de middenklasse afkomstig was en een intellectuele opleiding aan de universiteit had genoten. Ze concentreerden zich in Brussel en waren na de onafhankelijkheid, waarbij ze al gauw ter zijde waren geschoven, vooral actief in de oppositiepers. De meeste radicalen waren eerder republikeins gezind en allemaal stonden ze een meer democratische hervorming van de maatschappij voor, al waren ze intern verdeeld over de concrete invulling daarvan. WITTE, “De Belgische radicalen”, pp. 11-26 en 41-45 (namenlijst). Zie over Lucien Jottrand ook: STRIJPENS, *Geschiedenislessen in democratie*, pp. 9-117. Voor de jongere generatie die vanaf het einde van de jaren 1840 en het begin van de jaren 1850 opkwam en de latere generaties zullen we in dit proefschrift consequent de term ‘progressisten’ reserveren. Cfr. infra in het vijfde hoofdstuk.

³⁴¹ Charles Graux (1837-1910) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel, liberaal senator (1878-1888) en volksvertegenwoordiger (1890-1894) en minister van Financiën in de laatste regering van Frère-Orban (1878-1884). LUBELSKI-BERNARD, “Graux, Charles”, pp. 112-118.

³⁴² Paul Janson (1840-1913) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel en senator (1894-1900) en volksvertegenwoordiger (1877-1884, 1889-1894 en 1900-1913) voor de liberale partij, waarbinnen hij het boegbeeld was van de progressistische radicale strekking. DELANGE-JANSON, *Paul Janson 1840-1913*.

³⁴³ Xavier Olin (1836-1899) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel en was minister van Openbare Werken in de laatste regering van Frère-Orban (1882-1884). Zijn zus was de vrouw van Picard. “Xavier Olin”. *La Belgique judiciaire*, 57 (1899), kol. 320.

³⁴⁴ Eugène Robert was advocaat bij het hof van beroep te Brussel. Over hem werden geen nadere biografische gegevens teruggevonden.

³⁴⁵ Pierre Spilingard (1839-1883) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel. Net voor zijn overlijden werd hij benoemd tot professor aan de rechtsfaculteit van de ULB. DISCAILLES, “Spilingard (Pierre)”, kol. 460-465.

Duchaine³⁴⁶ – in de zogenaamde ‘Cercle des Rabougris’. De term ‘rabougris’ betekent letterlijk de verschrompelden of niet-uitgegroeiden en was een verwijt van hun doctrinaire tegenstanders, dat door de groep als geuzennaam werd aangenomen. De ‘Rabougris’ stonden een uitdrukkelijke betrokkenheid van het recht op de samenleving voor en ageerden in het bijzonder tegen de doctrinair-conservatieve opstelling van de liberale regering Frère-Orban.³⁴⁷

Om hun ideeën ruimer ingang te doen vinden, startten de ‘Rabougris’ op 12 maart 1865 met de uitgave van een eigen weekblad, *La Liberté*. Nog in november van dat jaar deed zich een breuk voor binnen de redactie: Paul Janson, Eugène Robert en Pierre Splingard trokken zich terug naar aanleiding van een uit hand gelopen republikeinse meeting, waarmee ze zich niet konden vereenzelvigen.³⁴⁸ Vanaf 12 november 1865 werd de redactie waargenomen door het driemanschap Graux, Olin en Picard. Het laatste nummer van *La Liberté* verscheen op 30 juni 1867.³⁴⁹

In 1866 hield Picard de pen van het zogenaamde *Manifeste des ouvriers*.³⁵⁰ Dit manifest, waarin de afschaffing van het cijnskiesrecht wordt geëist, wordt doorgaans beschouwd als het startsein van de Belgische beweging voor het algemeen stemrecht of zelfs van het socialisme.³⁵¹

Bij de wetgevende verkiezingen van 1870 presenteerde Picard zich samen met Charles Graux, Karel Buls³⁵² en Léon Vanderkindere³⁵³ bij de poll van de *Association libérale*, maar het kwartet behaalde slechts dertig stemmen op 442 kiezers. Met uitzondering van Vanderkindere die zich terugtrok, kwamen de drie anderen toch op, zij het met een

³⁴⁶ Gustave Duchaine (1836-1907) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel en professor aan de rechtsfaculteit van de ULB. [*Biografisch repertorium van België vanaf 1830*]. Letter D, p. 111.

³⁴⁷ CHRISTIAENSEN, *Leven en beleid van Jules Lejeune*, pp. 36-45; PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 20.

³⁴⁸ “La politique de La Liberté. A propos du meeting de la Rive gauche”. *La Liberté*, 1 (1865) 36, p. 1.

³⁴⁹ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 107-119; PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 9-13. Daarna verscheen het blad verder onder dezelfde titel, maar onder een andere redactie. Zie met betrekking tot *La Liberté* ook de terugblik van Picard zelf: PICARD, *Confiteor*, pp. 136-137. In het vijfde hoofdstuk wordt deze krant aan een nadere analyse onderworpen.

³⁵⁰ Het manifest werd integraal gepubliceerd in *La Liberté* en ontlokte felle polemieken in de burgerlijke pers: “Réforme électorale. Manifeste des ouvriers”. *La Liberté*, 2 (1866) 4, p. 5; ARA, AAG, nr. 2413, pp. 132-136. Picard heeft zijn auteurschap zelf meermaals opgebiecht: PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 54; PICARD, *Confiteor*, p. 137.

³⁵¹ ARA, AAG, nr. 2413, p. 132-138; DESTREE en VANDERVELDE, *Le Socialisme en Belgique*, pp. 93-96; DUPONT, “Edmond Picard”, p. 100; PASQUIER, *Edmond Picard*, p. 23.

³⁵² Karel (ook wel Charles) Buls (1837-1914) was van opleiding goudsmid en kwam via zijn engagement voor het openbaar onderwijs bij de liberale partij. Hij was burgemeester van Brussel van 1881 tot 1899. PEETERS, “Chronologische bio-bibliografie Karel Buls”.

³⁵³ Léon Vanderkindere (1842-1906) was historicus en jurist van opleiding. Hij werd gewoon hoogleraar aan de ULB en was liberaal volksvertegenwoordiger (1880-1884 en 1892-1894). Hij was de zwager van Karel Buls. WYFFELS, “Vanderkindere, Léon Victor Joseph Albert”.

onafhankelijke lijst, maar die wist met 675 op 9021 stemmen de kiezers niet te bekoren.³⁵⁴ Tijdens het volgende decennium hield Picard zich veraf van de politiek.

Toen in 1882 een bijkomende Senaatszetel werd gecreëerd voor Brussel, stelde hij zich opnieuw kandidaat. Bij die gelegenheid schreef hij zijn standpunten neer in een uitgebreid verkiezingsprogramma *Profession de foi politique*, waarin hij expliciet het doctrinaire liberalisme naar voren schoof als de te bekampen vijand. Dit programma bleek, zoals te verwachten was, te progressief om een meerderheid te kunnen behalen binnen de Association libérale, waardoor die koos om zijn gematigder tegenstander Edouard Hanssens voor te dragen.³⁵⁵ Aansluitend publiceerde Picard nog een uitgebreid, historisch overzicht van de kieswetten en de strijd voor algemeen stemrecht in België vanaf de onafhankelijkheid tot en met de verkiezingen van 1882, met als epiloog een vergelijking met de situatie in het buitenland.³⁵⁶

Ook in 1883 waagde Picard opnieuw zijn kans bij de verkiezing van een opvolger voor de overleden senator Bischoffsheim, maar bij de poll binnen de *Association libérale* werd hij ook deze keer verslagen, zij het wel met een bijzonder nipte meerderheid (985 tegen 973 stemmen), door de zoon van de overledene.³⁵⁷ Bij de wetgevende verkiezingen van 1884 werd Picard eveneens afgewezen in de poll bij de samenstelling van de liberale lijst. Hij kandideerde dan maar op een onafhankelijke lijst samen met César De Paepe³⁵⁸ en Adolphe Vancaubergh³⁵⁹, opnieuw zonder electoraal succes.³⁶⁰ Het was eens te meer duidelijk geworden dat Picard te progressief was voor de liberale partij en er niets meer te zoeken had. Hij trok zelf de consequenties; in tegenstelling tot zijn medeleden van de ‘Cercle des Rabougris’, die met uitzondering van Paul Janson, geleidelijk evolueerden

³⁵⁴ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 8-9.

³⁵⁵ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 9-10. E. Hanssens (1833-1883) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel en zetelde door zijn vroegtijdig overlijden slechts één jaar in de Senaat. LAUREYS, *De geschiedenis van de Belgische Senaat*, p. 415.

³⁵⁶ PICARD, *Profession de foi politique*; PICARD, “Histoire d’une réforme législative”; ARA, AAG, nr. 2448, pp. 113-116. In het vijfde hoofdstuk worden deze werken nader bestudeerd.

³⁵⁷ KBB, AML, ML 4966; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 11; VAN LEYNSEELE en GARSOU, *Frère-Orban. Le crépuscule 1878-1896*, pp. 84-85. Jonathan Bischoffsheim (1808-1883) zetelde namens de liberalen in de Senaat voor Brussel van 1862 tot 1883. Zijn zoon Ferdinand Bischoffsheim (1837-1909) volgde hem op als senator; hij zetelde van 1883 tot 1888. LAUREYS, *De geschiedenis van de Belgische Senaat*, p. 384. Cfr. bovenal het dossier dat Picard zelf over deze verkiezing aanlegde: KBB, AML, ML 4966.

³⁵⁸ César De Paepe (1842-1890) werd, na een eerdere loopbaan als letterzetter en corrector bij een drukkerij, dokter. Hij was één van de voormannen van de opkomende socialistische beweging en engageerde zich ondermeer binnen de Eerste Internationale. KUYPERS, “César De Paepe (1842-1890)”.

³⁵⁹ Over Adolphe Vancaubergh werden geen nadere biografische gegevens gevonden.

³⁶⁰ KBB, AML, ML 4970, inz. verkiezingsbrochures dd. 12 en 22 mei 1884; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 14-15; VAN LEYNSEELE en GARSOU, *Frère-Orban. Le crépuscule*, p. 92. In de periode 1883-1884 publiceerde Picard nog drie andere politieke werken: PICARD, *Mon cens d’éligibilité*; PICARD, *La crise politique en Belgique*; PICARD, *Carillon de grelots progressistes*. Zie specifiek met betrekking tot de liberale kiesstrijd in Brussel: WITTE, “Politiek leven: 1830-1914”, pp. 196-200.

naar een gematigd liberalisme, vervoegde hij kort na de stichting van de BWP in 1885 de socialistische rangen, ook al kocht hij hoogstwaarschijnlijk nooit een lidkaart.³⁶¹

Na de arbeidersopstanden van 1886 werd door de regering een Commissie van de Arbeid opgericht. Omwille van zijn verdiensten werd Picard gevraagd om daar lid van te worden. Hij nam echter bijna onmiddellijk ontslag uit deze commissie omdat hij door zijn andere bezigheden geen tijd had om de ochtendvergaderingen bij te wonen. Sowieso vond hij de werkzaamheden van de commissie overbodig, omdat de feiten en oplossingen volgens hem toch al bekend waren. Dat hij om principiële redenen ontslag zou hebben genomen omdat er geen arbeiders deel uitmaakten van de commissie, klopt dus niet.³⁶²

Nadat Picard zich een aantal jaren van het politieke strijdtoneel had gehouden, kwam hij begin jaren 1890 opnieuw aan de oppervlakte als bijzonder gevierd spreker op tal van meetings die in het teken stonden van de strijd voor het algemeen stemrecht.³⁶³ Tijdens een meeting begin april 1893 was hij zo bijvoorbeeld hard van leer getrokken tegen zijn vroegere medestander Karel Buls, toenmalig burgemeester van Brussel. Toen Buls enkele dagen later werd aangevallen met een stokslag, werd Picard beschouwd als aanstoker en bij hem thuis opgepakt op de ochtend van 18 april 1893. Hij werd opgesloten in de Brusselse Karmelietengevangenis, maar werd, vermoedelijk na tussenkomst van de toenmalige minister van Justitie, zijn gewezen patroon Jules Lejeune, na twee dagen terug vrijgelaten.³⁶⁴ Juridisch gezien was de klacht onmogelijk hard te maken; deze maatregel

³⁶¹ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 204 en 231; ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*, p. 26. Blijkens E.H. Kossmann (geciteerd door Jo Deforme) sloot Picard zich in 1886 bij de BWP aan. DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, p. 187. Andere auteurs menen dat Picard zich slechts in 1894 tot de BWP bekende. VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*, p. 171.

³⁶² In een lezersbrief aan *Le Peuple* zette Picard zelf de punten op de i. Omdat de commissievergaderingen startten om tien uur 's morgens, tijdstip waarop hij altijd in het Brusselse gerechtsgebouw was weerhouden, bood hij in een brief dd. 10 mei 1886 zijn ontslag aan de minister van Landbouw en Schone Kunsten aan, die hij integraal liet opnemen in *Le Peuple*: “*Je pense, en effet, qu'à raison de l'importance et de la multiplicité des questions discutées, des divergences qui ont cours en ces matières, de la difficulté de faire accepter les principes nouveaux [...] je ne pourrais être vraiment utile [...] qu'en suivant pas à pas les débats et en étant présent à toutes les délibérations. Je vous prie, en conséquence, Monsieur le Ministre, d'accepter ma démission [...]*” KBB, AML, ML 4970, “La Commission du Travail industriel”, *Le Peuple*, 25 juni 1886 (citaat); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 15; CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, p. 211, noot 1; PUISSANT, “1886, la contre-réforme sociale?”, p. 94. Zie voor de verkeerde voorstelling van zaken ondermeer: DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, p. 187.

³⁶³ Uit een aantal pamfletten die achteraan los bijgevoegd zijn in het dossier Election Bisschoffsheim blijkt evenwel dat Picard kortstondig overwoog om zich ook bij de wetgevende verkiezingen van 1888 kandidaat te stellen samen met de progressisten. Hij bleek toen evenwel al te zeer doorgeschoven richting BWP en eiste dat politieke en economische hervormingen als hoogste prioriteit naar voren werden geschoven. Daarmee bleek de kloof met de progressisten, die bovenal wilden inzetten op het levensbeschouwelijke conflict, reeds helemaal onoverbrugbaar. KBB, AML, ML 4966, pamfletten dd. 9, 11, 12, 15 en 19 oktober 1888. Cfr. infra in het vijfde hoofdstuk.

³⁶⁴ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 307-313; CHRISTIAENSEN, *Leven en beleid van Jules Lejeune*, pp. 44-45; MURET, *Une amitié exemplaire*, pp. 15-16; KEUNINGS, “La dynamique des manifestations”, p. 210. Zie ook het relaas van Picard zelf over zijn kortstondige gevangenschap: PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*,

kan dan ook alleen maar begrepen worden vanuit de extreme regimecrisis, waarin België toen verkeerde. Tijdens de eerste dag van de aanhouding van Picard – diezelfde 18 april 1893 dus – zou het cijnsparlement onder druk van massaal straatprotest uiteindelijk ’s avonds instemmen met het compromis van het algemeen meervoudig stemrecht, waarna de rust terug over het land keerde.³⁶⁵ De arrestatie van een advocaat van het Hof van Cassatie was nooit gezien en veroorzaakte heel wat tumult in het Brusselse Justitiepaleis.³⁶⁶

Bij de wetgevende verkiezingen van 1894 was Picard kandidaat voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers op de lijst van de Brusselse BWP-federatie, maar ook ditmaal werd hij niet verkozen.³⁶⁷ Door een stemafpraak tussen socialisten en liberalen in de provincieraad van Henegouwen werd hij echter voorgedragen als provinciaal senator voor die provincie.³⁶⁸ Klaarblijkelijk moest Emile Vandervelde Picard overtuigen om ook effectief te zetelen.³⁶⁹ Samen met zijn socialistische medesensor Jules Bufquin des Essarts, hoofdredacteur van de *Journal de Charleroi*, zag Picard zich geplaatst voor de enorme uitdaging om de socialistische belangen te verdedigen in een hoofdzakelijk conservatief halfgrond. Bij de wetgevende verkiezingen van 1898, 1900 en 1904 werd het mandaat van Picard als provinciaal senator telkens opnieuw verlengd door de Henegouwse provincieraad. In 1895 werd Bufquin des Essarts vervangen door Henri Lafontaine, advocaat en gewezen stagiair van Picard.³⁷⁰ Van 1898 tot 1900 zetelde Picard als enige socialist in de Senaat. Na 1900 telde de socialistische delegatie vier senatoren, met name Picard, opnieuw Lafontaine, Arthur Bastien en Georges Grimard.³⁷¹ In 1905

vooral pp. 23-49.

³⁶⁵ *Parlementaire Handelingen Kamer*, 18 april 1893, pp. 1177-1192; BARTHELEMY, *L'organisation du suffrage*, pp. 301-303; DENECKERE, *Sire, het volk mort*, pp. 278-305 en in het bijzonder pp. 291-293; VAN EENOO, “De evolutie van de kieswetgeving in België”, pp. 344-345. Verkeerdelijk vermeldt Van Eenoo 18 maart 1893.

³⁶⁶ “L’arrestation de M. Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 12 (1893) 966, kol. 497; “L’arrestation de M. Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 12 (1893) 967, kol. 513-522; PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*, p. 60; CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, pp. 71-72. Zie ook: COPPEIN, “Edmond Picard en de deontologie van de advocaat”, pp. 208-209; HEIRBAUT, “Law reviews in Belgium”, p. 354. Cfr. infra in het vijfde hoofdstuk.

³⁶⁷ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 20-22.

³⁶⁸ LAUREYS, *De geschiedenis van de Belgische Senaat*, pp. 430 en 458; LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, pp. 101-102; MOMMEN, “Een aspect van het reformisme”, pp. 323-326; [SURMONT DE VOLSBERGHE, DERIE en MARCHAL], *Le Sénat belge en 1894-1898*, p. 212.

³⁶⁹ Getuige hiervan de brief van Picard die werd gepubliceerd in *Le Peuple* van 6 november 1894 en door Arnoldi integraal wordt aangehaald. In deze brief verwijst Picard uitdrukkelijk naar een eerdere brief van Vandervelde aan hem. ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 23.

³⁷⁰ Henri Lafontaine (1854-1943) was advocaat bij het hof van beroep te Brussel en senator (1895-1898, 1900-1932 en 1935-1936) voor de BWP. Voor zijn inspanningen voor de arbitrage tussen de staten in de aanloop van de Eerste Wereldoorlog kreeg hij in 1913 de Nobelprijs voor de Vrede. ABS, “Fontaine (Henri-Marie La)” ; BRUWIER, “Henri La Fontaine”. Cfr. infra in het zesde hoofdstuk.

³⁷¹ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 108-109.

werd Ferdinand Elbers de vijfde socialistische senator.³⁷² Picard zou in de Senaat een erg actieve rol spelen en zich vooral profileren in sociale en juridische kwesties.³⁷³ Tijdens zijn senatorschap publiceerde Picard elke week trouw een artikel in *Le Peuple*; hij zette zelf de samenwerking stop na het verschijnen van zijn vijfhonderdste artikel in augustus 1907.³⁷⁴

In 1908 deed zich dan de finale breuk voor tussen Picard en de BWP. De directe aanleiding vormde de verdediging door Picard van de eigenaar van het Casino van Oostende, Georges Marquet, tijdens het proces voor het hof van beroep te Gent.³⁷⁵ Het partijbureau achtte die verdediging in strijd met zijn hoedanigheid van socialistisch senator, volgens dewelke hij noodzakelijkerwijze een virulente tegenstander van kansspelen moest zijn. Picard verwierp dit argument door zich te beroepen op zijn onafhankelijkheid als advocaat. Uiteindelijk gooide een moegetergde Picard de handdoek in de ring; via een brief in *Le Peuple* maakte hij bekend dat hij ontslag nam als senator en zich niet meer zou kandidaat stellen. Daarbij trok hij fel van leer tegen de partijdiscipline van de BWP:

“Je ne quitte pas le Parti ouvrier, mais je quitte la partie au petit groupe des sectaires qui y tapagent et que, suivant sa tradition, les raisonnables se laissent aller à suivre [...] J’ai une âme rebelle à l’intolérance et à la discipline. Vous avez, parmi vous, des individualités qui pratiquent à la sauce socialiste le ‘Perinde ac cadaver’ d’Ignace de Loyola. Je refuse de m’y soumettre, ne fût-ce que pour l’exemple et la dignité humaine. Que ce clergé cherche ailleurs des esclaves.”

Het partijbureau van de BWP en de hoofdredacteur van *Le Peuple*, Louis De Brouckère, betreurden in hun reactie de beslissing van Picard, maar dankten hem voor zijn jarenlange strijd voor de arbeiders: *“C’est une des tristesses de nos luttes sociales qu’elles dénouent à chaque effort nouveau de vieilles amitiés qui nous étaient précieuses. Elles ne sauraient du moins nous forcer à l’ingratitude. Nous conserverons le souvenir ému des batailles que Picard livra jadis*

³⁷² ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 149-150.

³⁷³ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*; LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, pp. 103-118; [SURMONT DE VOLSBERGHE, DERIE en MARCHAL], *Le Sénat belge*, pp. 407-408. In volgende hoofdstukken zullen de parlementaire activiteiten van Picard in detail worden belicht.

³⁷⁴ Zie voor het overzicht van de titels van alle bijdragen van Picard in *Le Peuple*: PICARD, *Quatorze ans de plume*. Anders dan soms wel eens wordt beweerd, is deze publicatie dus geen bloemlezing. Alle artikels zijn genummerd en in chronologische volgorde in de exemplaren van Picard zelf. KBB, AML, ML 4978 tot 4983.

³⁷⁵ Daarvoor en in de marge van de verdediging van Marquet had Picard op diens vraag ook al het kunstenfestival *Ostende, centre d’art* gepatroneerd. Cfr. supra in dit hoofdstuk.

pour la classe ouvrière.”³⁷⁶ Het lijkt erop dat de meerderheid van zijn confraters aan de balie zich vanuit een corporatistische reflex achter Picard schaarde: “*Cette cause intéresse non seulement le barreau mais la société toute entière, car ce serait porter atteinte aux prérogatives de notre Ordre que d’interdire à ses membres de plaider certains procès à raison de leurs opinions publiques.*”³⁷⁷ Enkelen, zoals Jules Lejeune en Alexandre Braun, beschuldigden hem evenwel van lafheid en smeekten hem op zijn beslissing terug te komen.³⁷⁸ De meeste kranten toonden zich dan weer niet echt verrast door het ontslag van Picard, maar wel doordat het niet eerder was voorgevallen.³⁷⁹

Het hierbovengenoemde incident moet inderdaad veeleer beschouwd worden als de druppel die de emmer deed overlopen. Picard had immers altijd al geweigerd om zich neer te leggen bij de partijdiscipline en verdedigde tal van standpunten die haaks stonden op de partijlijn. In tegenstelling tot zijn partijgenoten, steunde Picard bijvoorbeeld de kolonisatiepolitiek van Leopold II in Congo en toonde hij zich ook een vurig voorstander van de overdracht van de kroonkolonie aan België.³⁸⁰ Ondermeer Destrée wees hem erop dat zijn standpunt daarover geenszins onderschreven werd door de Waalse arbeiders, die hij geacht werd te vertegenwoordigen, en derhalve niet vol te houden was: “*Mais il y a l’avenir tout proche, et spécialement le Congo. La masse ouvrière y est férocelement hostile et si vous ne pouvez être, cette fois, l’interprète de ses désirs, il me semble impossible de demander à des élus de vous renvoyer au Sénat*”.³⁸¹ Ook hield hij vast aan zijn nationalisme, wat botste met het binnen de BWP overheersende internationalistische discours. Daarenboven stelde hij zich veel minder anticlericaal op dan zijn partijgenoten, was hij een overtuigd verdediger van de persoonlijke dienstplicht en pleitte hij eerder voor

³⁷⁶ KBB, LHP, nr. 9078A, “La Démission d’Edmond Picard”, *Le Peuple*, 10 mei 1908 (citaten). In dit artikel is de brief van Picard woordelijk overgenomen.

³⁷⁷ KBB, LHP, nr. 9078A, Brief van L. Huysmans aan Edmond Picard dd. 10 mei 1908 (citaat). Zie in hetzelfde boek ook de brieven aan Edmond Picard van Oscar Schellekens dd. 11 mei 1908 en van Frantz Silvercruys dd. 10 mei 1908. Getuige ook de onvoorwaardelijke steun van het *Journal des Tribunaux* aan zijn gewezen hoofdredacteur: “La liberté de l’avocat”. *Journal des Tribunaux*, 27 (1908) 2237, kol. 625-627.

³⁷⁸ KBB, LHP, nr. 9078A, Brief van Alexandre Braun aan Edmond Picard dd. 12 mei 1908 en Brief van Jules Lejeune aan Edmond Picard sine dato.

³⁷⁹ Over de hele zaak zijn ongeveer vijfendertig krantenknipsels opgenomen in KBB, LHP, nr. 9078A. Opvallend veel daarvan zijn afkomstig uit de Franse en Duitse pers. Zie ook: COPPEIN, “Edmond Picard en de deontologie van de advocaat”, pp. 209-211.

³⁸⁰ Picard trad ondermeer op als juridisch raadgever voor Leopold II en bezocht in 1896 zelf de Vrijstaat Congo. Zie in dit verband: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 383-391; JADOT, “Picard (Edmond)”, kol. 692-697; PICARD, *En Congolie*; PICARD, *Etat indépendant du Congo*. In het zevende hoofdstuk wordt hierop teruggekomen.

³⁸¹ KBB, LHP, nr. 9078A, Brief van Jules Destrée aan Edmond Picard sine dato (citaat).

klassensamenwerking dan voor klassenstrijd.³⁸² Zijn antisemitisme was evenzeer gecontesteerd.³⁸³

Dat Picard het zo lang heeft volgehouden als senator voor de BWP, moet dan ook wellicht voor een groot deel worden toegeschreven aan de onvoorwaardelijke steun van Vandervelde, die met Picard hetzelfde persoonlijke en professionele netwerk deelde. In de moeilijke beginjaren en in een vijandige omgeving kon namelijk alleen een man van zijn kaliber en prestige de BWP op de kaart zetten. Alleen toen dat echt niet meer mogelijk bleek, heeft Vandervelde Picard laten vallen.³⁸⁴ Evenzeer gold toen wellicht ook dat de BWP Picard niet meer zo hard nodig had als in de begindagen. Nog in 1907, toen het socialistische kamerlid Georges Hubin in plenaire vergadering zijn ‘partijgenoot’ Picard een ‘charlatan’ noemde, had Vandervelde het zonder aarzeling voor hem opgenomen en Hubin onmiddellijk en voor iedere volksvertegenwoordiger duidelijk hoorbaar terecht gewezen, waarover die laatste bijzonder gebelgd was.³⁸⁵

Aan het einde van zijn leven blikte Picard zelf verbitterd terug op zijn politieke carrière: “*Faut-il se permettre la politique? ... J’entends : les fonctions politiques. C’est très controversé... [...] Moi-même, je fus sénateur: onze années durant. J’aurais probablement mieux fait de ne pas l’être. Mieux vaut que l’inclination soit pour le refus.*”³⁸⁶

2.3 BESLUIT

Met Pierre Van den Dungen kan vastgesteld worden dat Picard daadwerkelijk dé sleutelfiguur is ‘aux confins des trois univers Droit, Politique et Art’ voor het einde van de negentiende eeuw, zowel voor wat Brussel betreft als België in zijn geheel.³⁸⁷ Hij vormde de spil van het hoofdstedelijk en nationaal, intellectueel en artistiek netwerk bij uitstek, dat gedomineerd werd door een kleine groep Brusselse advocaten, waarvan de meesten hadden gestudeerd aan de ULB en sommigen aan de Leuvense universiteit en die

³⁸² Zie de verdediging van Picard van zijn ontslag als senator: KBB, LHP, nr. 9078A, PICARD, E. “L’église socialiste de Belgique”, *Le Matin*, (vermoedelijk) 29 mei 1908. Zie specifiek met betrekking tot de socialistische opvatting van Picard: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 316-323; ARA, AAG, nr. 2435; PICARD, *Comment on devient socialiste*; PICARD, *Le Sermon sur la Montagne et le socialisme contemporain*. In het vijfde en zevende hoofdstuk wordt dit alles dieper uitgewerkt.

³⁸³ Zie ook: ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*, pp. 112-115.

³⁸⁴ ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 234; ARON, “La vie intellectuelle en Belgique”, pp. 27-31; VAN DEN DUNGEN, *Milieux de presse et journalistes en Belgique*, pp. 444-445.

³⁸⁵ *Parlementaire Handelingen Kamer*, 28 februari 1907, pp. 656-657; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 199-200.

³⁸⁶ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 37 (citaat). In tegenstelling tot wat Picard beweert, was hij wel degelijk veertien jaar senator en niet elf.

³⁸⁷ VAN DEN DUNGEN, *Milieux de presse et journalistes en Belgique*, p. 445.

dagelijks met elkaar in contact kwamen in hun diverse bezigheden: vaak 's voormiddags in het nieuwe Justitiepaleis – waar de zogenaamde ‘Salle des pas perdus’ hun favoriete ontmoetingsplaats was – , 's namiddags in het Parlement en 's avonds op een salon, een vernissage, een lezing of een andere artistieke activiteit. Bovendien waren er vaak ook personele banden, zowel professioneel (tussen een patroon en zijn gewezen stagiairs) als familiaal (onderlinge huwelijken). Velen onder hen werkten ook mee aan de Université Nouvelle of werden vanaf 1901 opgenomen in de Libre Académie. Op politiek vlak namen de meesten geen genoegen met het doctrinair-liberale status-quo en ijverden ze voor een verbetering van het lot van de arbeidersklasse. Vanuit die voedingsbodem opteerde een groot deel van hen voor de linkervleugel van de liberale partij; anderen engageerden zich – al dan niet na eerdere liberale avonturen – binnen de BWP of waren actief binnen de christen-democratie. Het lijfblad van die generatie progressief-geïnspireerde juristen was het *Journal des Tribunaux*, dat hun pleidooi voor een nieuwe, meer sociale oriëntatie van het recht uitdroeg.³⁸⁸

In al die sferen wierp Picard zich inderdaad op als incontournable. Binnen de balie maakte hij verbazend vlug carrière; vanaf 1880 behoorde hij tot de kleine maar prestigieuze balie van Cassatie. Hij cumuleerde zijn bloeiende advocatenpraktijk met grote politieke gedrevenheid, die haar oorsprong vond in zijn zeemansjaren, toen hij zelf het lot van de arbeiders had gedeeld, en die later door de BWP werd bekroond met een mandaat als provinciaal senator. Hij was medestichter van de Université Nouvelle, waaraan hij lange tijd een aantal juridische colleges doceerde, en was voorts uiterst actief in artistieke en literaire kringen, voor wie hij zich als een niet onbelangrijke mecenas ontplooipte en zich opwierp als een onvermoeibaar kunstcriticus en -theoreticus. Als hoofdredacteur van het *Journal des Tribunaux*, bezieler van de *Pandectes belges* en voorman van de Fédération des avocats inspireerde hij een hele generatie advocaten. Hij was een intimus van belangrijke politieke protagonisten als Jules Lejeune en Paul Janson en door zijn huwelijk bovendien de zwager van een minister. Maatschappelijk bewogen of artistiek aangelegde stagiairs verkozen hem als hun patroon.³⁸⁹

³⁸⁸ De namen van de meesten onder hen zijn reeds gevallen. Naast Picard ging het ondermeer om Victor Bonnevie, Alexandre de Burlet, Henry Carton de Wiart, Gustave Duchaine, Paul Janson, Henri La Fontaine, Paul Otlet, Eugène Robert, Pierre Spingard en Emile Vandervelde. In hun vroege jaren behoorden ook Charles Graux en Xavier Olin tot dit netwerk. Zie voor een overzicht van het professorencorps van de Université Nouvelle: “Corps professoral”. *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1150, kol. 707-710. Zie hierover in het algemeen: ARON, “La vie intellectuelle en Belgique”, pp. 25-31.

³⁸⁹ CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, p. 63.

Dat totaalbeeld overweldigt misschien op het eerste gezicht, maar het komt erop aan om klaar te zien en hoofd- van bijzaken te onderscheiden. Binnen zijn hiërarchie van activiteiten rangschikte Picard zelf het recht als allerhoogste en daaraan besteedde hij dan ook het grootste deel van zijn – zorgvuldig geplande – tijd:

*“C’est dans le Droit que, - avocat, juriste, professeur, législateur, - j’ai été parqué comme fonction sociale. Il fut, il est encore la dominante de mes méditations. A lui est allé le plus claire et le plus fort de ma sève et de mon intellectualité. Là sont, peut-être, parmi les pensées, que j’ai proférées, les meilleures et les plus profondes; quelques nouveautés aussi. L’Avenir en décidera. Autour de lui a rayonné tout le reste. Mon activité dans d’autres domaines, avant de prendre, comme il est arrivé, une importance latérale propre, eut toujours pour but primordial de le servir d’abord. En une phrase résumatrice: Il aura été le centre de ma Vie.”*³⁹⁰

Met andere woorden, zijn bijdrage op het juridische vlak moet als de kern van zijn leven worden beschouwd. Zijn politieke en artistieke activiteiten werden erdoor gedomineerd en geïnspireerd. Vanuit dat gezichtspunt kunnen binnen zijn openbare leven grosso modo drie periodes worden onderscheiden, die het klassieke patroon van opgang, bloei en verval volgen.

In de eerste periode, de jaren 1860 en 1870, investeerde Picard vooral in de uitbouw van zijn loopbaan. Hij was een getalenteerde en ambitieuze advocaat bij het hof van beroep te Brussel, oefende bestuursfuncties uit bij de balie en bouwde een cliënteel op. In deze periode zette hij tevens zijn eerste politieke stappen en begon hij met het organiseren van zijn salons.

Tijdens de tweede periode, de jaren 1880 en 1890, stond Picard op het toppunt van zijn roem en bereikte zijn carrière haar climax. Hij werd in 1880 benoemd tot advocaat bij het Hof van Cassatie en trad aan in enkele geruchtmakende assisenzaken. In 1881 was hij medestichter van het *Journal des Tribunaux*, waarvan hij tot 1900 redacteur bleef. In

³⁹⁰ PICARD, *Confiteor*, pp. 87-88 (citaat). Om al zijn activiteiten te kunnen cumuleren, moest Picard er wel een zeer rigoureuze dagindeling op na houden, zeker in de jaren 1890. Op weekdays stond hij op om 7 uur (op feestdagen om kwart na acht). Hij vertrok om halfnegen naar het Justitiepaleis om daar in de voormiddag te pleiten of om in een eigen bureau op het Hof van Cassatie zijn dossiers voor te bereiden en cliënten te ontvangen. Na een bescheiden middagmaal bij hem thuis, werkte hij doorgaans ‘s namiddags bij uitgeverij Larcier aan de redactie van de *Pandectes belges*. Op maandag- en zaterdagmiddag doceerde hij zijn colleges aan de Université Nouvelle; sporadisch – gelet op het zeer bescheiden aantal sessies van de Senaat – trok hij naar het Parlement. Om halfvijf ging hij opnieuw huiswaarts, waar hij gasten ontving tot halfzeven. Het avondmaal werd stevast opgediend om klokslag zeven uur. ‘s Avonds werkte hij door tot rond halfelf ofwel bezocht hij theatervoorstellingen, opera-uitvoeringen, literaire of andere evenementen. Ten laatste om elf uur ging hij slapen. Op zondag dineerde hij ‘s middags uitgebreid met zijn familie en in het gezelschap van zorgvuldig geselecteerde gasten. SOUGUENET, *Les monstres belges*, pp. 217-224. Zie ook: CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, p. 66.

1894 werd hij door de Henegouwse provincieraad benoemd tot provinciaal senator en begon hij te doceren aan de Université Nouvelle de Bruxelles. In de jaren 1890 werd hij voorzitter van de Fédération des Avocats en stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie. Daarenboven was hij gedurende gans deze periode redacteur van *L'Art Moderne* en dirigeerde hij de *Pandectes belges*. Het sluitstuk van deze periode werd ontegensprekelijk gevormd door de grootse huldiging, die hem in 1901 door zijn confraters werd aangeboden en die door een belangrijk deel van de Belgische artistieke en politieke scène werd bijgewoond.

Vanaf 1901 lijkt dan een derde periode van toenemend isolement te zijn ingegaan. Picard had inmiddels de leeftijd van vijfenzestig jaar bereikt. Hij bleef weliswaar actief als advocaat bij het Hof van Cassatie, zoals de geplogenheden het voorschreven, maar begon geleidelijk te snoeien in zijn andere activiteiten. Vanaf 1900 stond hij het hoofdredacteurschap van het *Journal des Tribunaux* af aan zijn gewezen stagiair Léon Hennebicq. Diezelfde Hennebicq werd na de Eerste Wereldoorlog ook zijn opvolger aan het hoofd van de *Pandectes belges*. Ook zijn artistieke en literaire activiteiten verminderden drastisch. In 1908 nam hij na een lange *incubatieperiode* ontslag als socialistisch senator en in de nasleep van zijn geruchtmakende vredesoproep tijdens WO I vroeg hij in 1920 zijn ontslag als advocaat bij het Hof van Cassatie. Vanaf dat jaar verliet Picard Brussel en trok hij zich terug in Dave, waar hij op zevenentachtigjarige leeftijd overleed. Bij zijn dood waren de reacties in de pers zeker niet onverdeeld positief; treffend werd opgemerkt dat hij zijn tijd had overleefd.

Het is gebleken dat het devies van Picard '*Je gêne*' (ik breng in verlegenheid of ik hinder) van grote zelfkennis getuigde en ook na zijn dood onverkort van toepassing was. Nadat in 1925 twee herdenkingen werden georganiseerd, leek Picard in de nevelen van de tijd te zullen verdwijnen. Door de Tweede Wereldoorlog en de Shoah kreeg zijn nagedachtenis bovendien een bijzonder geladen bijklank. De facto moet zijn antisemitisme, dat hoegenaamd niet kan ontkend worden en vandaag uiteraard onmogelijk nog kan worden bijgetreden, echter in de laat-negentiende-eeuwse context gezien worden – waarbinnen hij lang niet de enige was in Europees perspectief – en is het te kort door de bocht om er een rechtstreeks verband met de gruweldaden van het nationaal-socialisme uit af te leiden. Ons inziens is de rechtshistoricus het aan zijn eigen deontologie verplicht om een totaalbeeld van de figuur te schetsen. Dat houdt in dat zeker geen abstractie wordt gemaakt van zijn antisemitisme, maar dat ook zijn verdiensten voor de Belgische balie, zijn rechtsgeleerde arbeid en zijn politieke inzet voor

sociale en kieswetgeving in de tweede helft van de negentiende eeuw voor het voetlicht worden gebracht. Die uitdaging gaan we aan in het volgende deel.

DEEL II

EEN VEELZIJDIG RECHTSDENKEN

*“P[icard] ist wohl der anregendste und originellste juristische Autor, den das moderne Belgien hervorgebracht hat.”*³⁹¹

Ernst HOLTHÖFER

*“Un animateur au service des idées nouvelles et de la patrie qui demeure. [...] Ce qui le caractérise, c’est son constant encouragement aux jeunes, sa sympathie active pour tous les mouvements d’avant-garde, son hostilité dressée contre toutes les routines et tous les doctrinarismes. Et quiconque voudrait faire l’inventaire de notre patrimoine intellectuel au XIXe siècle, devra reconnaître à ce rôle d’Edmond Picard une influence que ses contemporains n’ont pas soupçonnées.”*³⁹²

Henry CARTON DE WIART

*“Le provocant Edmond Picard vaut à lui seul deux cent mille soi-disant intellectuels qui n’ont jamais apporté la moindre vibration durable au rayonnement de la pensée. Ses détracteurs ne lui viennent pas à la cheville du pied ...”*³⁹³

Jean TOUSSEUL

*“Que reste-t-il de son oeuvre? Ses Pandectes moisissent dans la poussière, ses mélodrames sont injouables, ses romans et nouvelles sont illisibles, ses études juridiques n’intéressent aucun juriste, ses théories du droit provoquent tout au plus quelques accès d’hilarité. [...] Si on dépouille Picard de sa fureur antijuive, il ne reste rien.”*³⁹⁴

Foulek RINGELHEIM

In tegenstelling tot wat één van de hierboven geciteerde auteurs vanuit een duidelijke vooringenomenheid poneert, vormt dat deel van het omvangrijke oeuvre van Picard waarin hij zijn visie op het recht ontplooit – en dat zeker niet volledig kan worden vereenzelvigd met zijn strikt juridische publicaties – zonder meer een gedroomd en nog altijd zeer lezenswaardig studieobject voor rechtshistorici omwille van zijn rijkgeschakeerde veelzijdigheid. Het lijkt soms wel alsof Picard zich met alle facetten van het recht heeft bezig gehouden en overal een mening over had. Bovendien is zijn

³⁹¹ HOLTHÖFER, “Picard, Edmond-Désiré”, p. 484 (citaat).

³⁹² CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, p. 77 (citaat).

³⁹³ Citaat aangehaald bij: MURET, *Une amitié exemplaire*, p. 4.

³⁹⁴ RINGELHEIM, *Edmond Picard. Jurisconsulte de Race*, p. 110 (citaat).

rechtsdenken innig verbonden met de tijd waarin hij leefde. Vanuit een dergelijke invalshoek blijkt ten overvloede dat Picard veel meer is dan de antisemit waartoe hij altijd wordt gereduceerd.³⁹⁵ Dit aspect zal helemaal niet worden verdonkeremaand. Het maakt deel uit van een ruimer rechtsdenken, dat, in zijn geheel, veel minder eendimensionaal is dan uit het courant beeld van Picard, zoals het nu leeft, zou kunnen worden afgeleid en dat een verklaring is voor het schril contrast tussen de positieve appreciatie van de drie eerste hierboven geciteerde auteurs en het standpunt van Ringelheim. In het licht daarvan brengen we in dit deel een uitvoerige synthese van het rechtsdenken van Picard zodat de interne logica en de dwarsverbanden ervan optimaal kunnen worden gevat.

Ten einde de analyse zo doelmatig mogelijk te houden, onderscheiden we, zoals al aangegeven in de inleiding van dit proefschrift, binnen het rechtsdenken van Picard vijf cruciale domeinen, waarop hij een wezenlijke bijdrage heeft geleverd en die representatief zijn voor de totaliteit ervan. Eerst en vooral staan we stil bij zijn rechtsfilosofie, die van primordiaal belang is voor alle andere aspecten van zijn rechtsdenken, omdat ze de uitgangspunten ervan levert. Respectievelijk belichten we hoe hij de ontologie, etiologie en teleologie van het recht opvat. Een tweede domein dat aan bod komt, is zijn visie op de vormgeving van het recht. Picard redigeerde een encyclopedie en een bibliografie van het Belgisch recht en was tegelijkertijd een heraut van een 'levendiger' rechtsonderwijs en een vulgarisering van het recht. Vervolgens bestuderen we de houding van Picard ten aanzien van de vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie. Zijn actieve inzet voor het algemeen stemrecht en de totstandkoming van een nieuw recht was evenzeer de pendant van ernstige reserves tegenover bepaalde ontwikkelingen. Ten vierde verdienen ook zijn opvattingen over de hervorming van het gerecht voor het voetlicht te worden geplaatst. Als ervaringsdeskundige had Picard welomlijnde meningen over de advocatuur en de magistratuur. In het licht van de toenemende internationale spanningen die onvermijdelijk zouden uitlopen op de Eerste Wereldoorlog bepleitte hij ook de uitbouw van een internationaal publiekrecht. Tot slot bestuderen we zijn ideeën over de verhouding tussen recht enerzijds versus ras en natie anderzijds – integraal onderdeel van zijn rechtsdenken – zoals die tot uiting kwamen in zijn antisemitisme, nationalisme en zijn uiteindelijke steun voor de annexatie van Congo Vrijstaat door België. Bij elk deeldomein zullen consequent de belangrijkste gebruikte bronnen worden geduid.

³⁹⁵ Zie in dit verband ook: DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 186-187.

Bovenstaande indeling behelst zoals elke synthese noodzakelijkerwijze een zekere artificiële vereenvoudiging en een opoffering van de oorspronkelijke gedetailleerdheid, maar heeft als voordeel dat ze de onderlinge ordening en samenhang van het geheel des te beter aan bod laat komen. Een aantal deelelementen als het onteigeningsrecht, maritiem recht en het intellectueel (eigendoms)recht vallen bijna volledig buiten het blikveld.³⁹⁶ De betekenis van de theoretische traktaten die Picard schreef over deze technische positiefrechtelijke onderwerpen zou moeten blijken uit de aftoetsing daarvan aan de concrete dossiers van zijn advocatenpraktijk. Het archief daarvan kon echter, zoals reeds vermeld, niet worden gelokaliseerd en bestaat vermoedelijk vandaag niet meer. Bovendien wordt het belang van deze drie domeinen voor het gehele rechtsdenken van Picard in het algemeen door ons eerder gering geacht. Enige uitzondering daarop vormt evenwel het intellectueel recht, waarvan de aandacht die er in dit proefschrift aan kan worden besteed allerminst in verhouding staat tot het eigenlijke belang ervan. Picard mag gerust als één van de vaders van dat vandaag zo vanzelfsprekende maar toen nagelnieuwe begrip gelden en droeg aanzienlijk bij tot de uitbouw van die rechtsspecialisatie in de praktijk, maar dat kan door bronnenschaarste dus onvoldoende adequaat in beeld worden gebracht.

Een kunstmatige focus op het rechtsdenken van één persoon is uiteraard niet zonder gevaar en kan het risico inhouden van overschatting of verkeerde interpretatie. Die potentiële nadelen worden in de hiernavolgende hoofdstukken bezworen door de analyse van het rechtsdenken doelbewust te vergezellen van een omvangrijke contextualisering binnen een Belgisch en, waar mogelijk en relevant, Europees perspectief. Zoals in de inleiding uiteengezet behoorde een vergelijking met het volledige rechtsdenken van bepaalde rechtsgeleerden, bij ontstentenis van wetenschappelijke syntheses daarover, niet tot de mogelijkheden. Het enige praktisch haalbare en ook wetenschappelijk verantwoorde alternatief leek ons daarom een methode die men zou kunnen omschrijven als *cherry picking*. Concreet zijn op basis van de beschikbare literatuur of in zeldzame gevallen omwille van het belang ervan op basis van de originele bronteksten deelaspecten

³⁹⁶ Inzake het onteigeningsrecht komt de bijdrage van Picard in de marge aan bod bij: LEBLICQ, “De l'expropriation pour cause d'utilité publique”. Zie evenzeer oppervlakkig voor zijn bijdrage op het vlak van intellectuele rechten (zowel auteurs- als patentrechten): DÖLEMEYER, “Patentrecht und Musterschutz”, pp. 4094-4096 en 4098; DÖLEMEYER, “Urheber- und Verlagsrecht”, pp. 3975-3978; DE CALUWE, “Propriété industrielle”, p. 78. Voorts staat een aantal recensies uit *La Belgique judiciaire* ter beschikking, al dan niet overgenomen uit buitenlandse tijdschriften: [ORTS, A.] Recensie van E. PICARD. *Traité générale de l'expropriation pour cause d'utilité publique*. *La Belgique judiciaire*, 34 (1876) 16, kol. 253-255; LEHR, E. “Nouvelle classification des droits par Edmond Picard”. *La Belgique judiciaire*, 37 (1879) 59, kol. 943-944; CHAMPETIER DE RIBES, A. Recensie van E. PICARD en EM. PICARD. *Code général des brevets d'invention*. *La Belgique judiciaire*, 40 (1882) 14, kol. 222-224; Recensie van hetzelfde werk. *La Belgique judiciaire*, 41 (1883) 17, kol. 256.

van het rechtsdenken van Picard geconfronteerd met min of meer vergelijkbare deelaspecten van het rechtsdenken van andere Belgische en desgevallend Europese tijdgenoten-rechtsgeleerden. Bij de keuze van die auteurs is abstractie gemaakt van het feit of Picard hen kende, las of op enigerlei andere wijze door hen werd beïnvloed. We gaan namelijk veeleer uit van een *Zeitgeist* die in verschillende individuen doorleeft die niet noodzakelijk elkaars invloed ondergaan dan van een olievlekmodel waarbij de ene originele denker de andere aansteekt. Essentieel om niet af te glijden in een vertekend beeld is uiteraard dat ook van Picards visie afwijkende meningen in kaart worden gebracht worden. Men moet er zich ten zeerste van bewust zijn dat de uitkomst van een dergelijk onderzoek niet als een vaststaand resultaat kan gelden, maar hoogstens als een onderbouwde hypothese mag fungeren. Men zal er zich dus voor hoeden onze bevindingen al te absoluut te interpreteren, maar op zijn minst zouden ze moeten kunnen dienen als richtingaanwijzende stapstenen.

HOOFDSTUK 3

RECHTSFILOSOFISCHE KRACHTLIJNEN

Zijn hele leven lang legde Picard een grote interesse aan de dag voor de rechtsfilosofie. In de hoop op een academische loopbaan in de voetsporen van zijn vader verdedigde hij in 1864 zijn aggregatieproefschrift *Essai sur la certitude dans le droit naturel* aan de Université Libre de Bruxelles. Over hetzelfde onderwerp publiceerde hij in 1881 als inleiding bij het vijfde deel van de *Pandectes belges* de novelle *La Forge Roussel*.

De kern van zijn rechtsfilosofisch gedachtegoed ligt echter besloten in zijn magnum opus *Le Droit pur*, dat hij ook zelf als zijn *chef d'oeuvre* beschouwde.³⁹⁷ Het boek is geschreven in een opmerkelijke lyrische stijl, waardoor het leest als een roman, maar het komt soms nogal geconstrueerd over, ondermeer door het overmatig gebruik van hoofdletters en neologismen. Eigenlijk is dit werk de uitgekristalliseerde vorm van de cursus Encyclopedie van het recht, die hij sinds 1894 aan de Université Nouvelle doceerde en waarvoor hij gedwongen was om zijn vroegere opvattingen verder uit te werken.³⁹⁸ De eerste uitgave ervan verscheen toevallig in 1899, hetzelfde jaar als het befaamde *Méthodes d'interprétation et sources en droit privé positif* van François Gény, en heeft met dat boek gemeen dat het een ingrijpende afrekening is met de tot dan dominante doctrine van de *Exegetische school*.³⁹⁹ Met het werk *Reine Rechtslehre* (1934) van de Oostenrijkse filosoof en rechtstheoreticus Hans Kelsen (1881-1973), dat men spontaan zou geneigd zijn ermee te associëren op basis van de gelijkkluidendheid van de titels, heeft *Le Droit pur* daarentegen hoegenaamd niets van doen. Beide mannen kenden elkaar niet en hebben elkaar op geen enkele wijze beïnvloed. De term '*Droit pur*' mag dan ook geenszins letterlijk worden vertaald als 'zuiver recht', maar moet veeleer worden begrepen als 'abstract recht' zoals hierna zal blijken. Al evenmin heeft Picard uitstaans met het pleidooi van Kelsen voor een waardenvrije rechtswetenschap.⁴⁰⁰

³⁹⁷ PICARD, *Confiteor*, p. 112.

³⁹⁸ Naar de cursusuitgaven die *Le Droit pur* voorafgingen zal hier niet verwezen worden, omdat het nut daarvan bijzonder gering wordt geacht en dit onvermijdelijk zou leiden tot een te gedetailleerde bespreking. INGBER, "Du droit pur au droit nouveau", p. 61; PICARD, *Confiteor*, pp. 105-107. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk over de Université Nouvelle.

³⁹⁹ BONNECASE, *Problème du droit et science belge du droit civil*, p. 114.

⁴⁰⁰ BONNECASE, *Problème du droit et science belge du droit civil*, pp. 118-119; INGBER, "Du droit pur au droit nouveau", pp. 62-63. Zie over de rechtsopvattingen van Kelsen: DEVOS, *Natuurrecht*, pp. 68-80; DUBOUCHET, *La pensée juridique*, pp. 282-298; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 261-265; THIENEL, "Kelsen, Hans".

Na 1899 bleef Picard weliswaar zijn ideeën bijschaven, maar zijn raamwerk veranderde niet meer fundamenteel in vergelijking met *Le Droit pur*. De wijzigingen van de latere uitgaven daarvan beperken zich merendeels tot een lichtjes andere structuur of verdere verduidelijkingen. De omega van zijn evolutie op rechtsfilosofisch vlak is te vinden in *Les Constantes du Droit* (1921), de zevende en laatste uitgave van *Le Droit pur* die hij drie jaar voor zijn overlijden uitbracht en terecht bestempelde als zijn juridisch testament.⁴⁰¹ De omvang van dit boek is veel beperkter en ook de schrijfstijl is veel minder bloemrijk dan in *Le Droit pur*. De inhoud ervan stemt al grotendeels overeen met *Les Grandes Fresques du Droit*, de in 1916 verschenen en eveneens beknopte zesde uitgave van *Le Droit pur*.⁴⁰² Vanuit methodologisch standpunt opteren we in dit proefschrift om de analyse te beperken tot de laatste herwerking van *Le Droit pur* om zo de rechtsfilosofie van Picard in zijn definitieve totaliteit te kunnen vatten.

In de marge van de vier hierboven opgesomde werken zal eveneens, waar relevant, verwezen worden naar andere inleidingen op de *Pandectes belges* of artikelen in *La Belgique judiciaire* of het *Journal des Tribunaux*, die als een gedeeltelijke voorafspiegeling van *Le Droit pur* kunnen gelden of desgevallend een verdere uitwerking ervan zijn.⁴⁰³

Voor een goed begrip van zaken voor wat volgt is het onontbeerlijk om vooraf de invulling van het vak Encyclopedie van het recht door Picard toe te lichten.⁴⁰⁴ Hij verwierp expliciet de gebruikelijke *inleidende* encyclopedie, die alleen een overzicht gaf van basisbegrippen en de overkoepelende structuur van het recht verwaarloosde, of de *aanvullende* encyclopedie, die een grondige uitdieping bood van het begrippenapparaat van andere cursussen. Wat hij zelf voorstond, bestempelde hij daarentegen als een *rationele* of

⁴⁰¹ PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 74 en 105; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 52.

⁴⁰² Het titelblad vermeldt 1916 als jaar van uitgave, maar vermoedelijk dateert de publicatie van het boek pas van het voorjaar van 1917. In zijn oorlogsdagboek noteerde Picard op 21 maart 1917 dat hij er de laatste hand aan had gelegd: “*Je finis ce soir, très tard, le manuscrit remanié, prêt pour une nouvelle édition, l’ultime apparemment vu mon grand âge, de mon livre: Les Grandes Fresques du Droit. Ah! Combien m’a occupé cette oeuvre durant cette période de guerre! Que de méditations, de révisions, de rectifications que je n’eusse jamais faites, auxquelles je n’eusse pas songé, et peut-être qui n’auraient jamais eu leur fécondité, sans les loisirs forcés que, depuis deux ans et demi, m’a infligés le catachisme. [...] Je l’ai tenté dès 1901 dans mon livre Le Droit pur [Picard verwijst naar de tweede uitgave van Le Droit pur in de befaamde Franse reeks Bibliothèque de Philosophie scientifique], j’essaie de le compléter et de le préciser, après seize années, dans ce nouveau livre, [...] Chacun des deux livres peut, à la rigueur, se suffire. Mais il me semble qu’il faut les connaître l’un et l’autre pour avoir la vraie conscience de mes efforts et de ma Doctrine.*” KBB, MS, II, nr. 228, map 3, pp. 152-153. Dat Picard het hier al over *Les Constantes du Droit* zou hebben, lijkt weinig waarschijnlijk.

⁴⁰³ Uitzondering wordt evenwel gemaakt voor de lange artikelenreeks in het *Journal des Tribunaux* waarin Picard een groot deel van de inhoud van *Le Droit pur* al voorpubliceerde: PICARD, E. “L’Encyclopédie du Droit alias Premiers principes juridiques”. *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1149, kol. 689-700; 1151, kol. 721-731; 1154, kol. 769-778; 1158, kol. 833-844; 1159, kol. 849-860; 1161, kol. 881-892; 1162, kol. 897-904 en 15 (1896) 1210, kol. 321-332; 1211, kol. 337-346 en 1212, kol. 353-364. Naar deze artikelen zal verder niet meer worden verwezen.

⁴⁰⁴ Zie hierover ook: ARA, AAG, nr. 2415, eerste kft, hoofdstuk VII, pp. 4-6; PICARD, E. “Essai d’une nouvelle méthode d’Encyclopédie du Droit”. *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1114, kol. 129-140 en 1115, kol. 145-150.

filosofische encyclopedie. De eigenheid daarvan lag zijns inziens in de zoektocht naar het skelet van abstracte juridische wetmatigheden, naar datgene wat alle kleine juridische gegevens bij elkaar hield. Precies daarnaar verwees hij ook met zijn titel:

“L’Encyclopédie du Droit apparaît comme la synthèse des généralités abstraites de cette science, comme ses Premiers Principes, les normes, le substratum, les corps simples, l’alphabet mais en majuscules; [...] En un mot l’Encyclopédie VERTEBRE le Droit! Elle est formée des LOIS DU DROIT! Ainsi comprise, comme ENSEMBLE DES PERMANENCES ABSTRAITES DU DROIT, comme sa partie immuable dégagée de toute végétation concrète et changeante, je la nomme LE DROIT PUR.”

De term ‘*les Constantes*’, die hij uiteindelijk in de laatste herwerking naar voren schoof, was louter een synoniem daarvan.⁴⁰⁵

Met zijn encyclopedie van het recht beoogde Picard op de eerste plaats zijn studenten te oriënteren in de wereld van het recht, die onvermijdelijk op hen overkwam als “*un pays nouveau dont ils ignorent complètement et la carte et la langue*”. Door de abstracte elementen, die alle rechtstakken met elkaar gemeen hadden, te groeperen en duidelijk te structureren, wou hij tegelijk de ballast van andere vakken wegnemen en de harmonie van het geheel aantonen, zodat zijn studenten zich bewust zouden worden van de grootsheid, schoonheid en het sociale nut van het recht.⁴⁰⁶ Volgens Picard ontbeerden zijn voorgangers-‘encyclopedisten’ een dergelijke visie, waardoor hun werken “*apparaissent en réservoirs de notions baroquement réunies, sans Idée mère clairement détachée et servant de phare à celui qui les a recueillies*”.⁴⁰⁷ Alleen voor het oeuvre van Rudolph von Jhering bracht hij een beate bewondering op, in zoverre dat hij von Jhering uitdrukkelijk beschouwde als zijn leermeester: “*Je le déclare, ému du sentiment d’une chaude reconnaissance scientifique, nul ne m’a procuré plus de matériaux pour le Livre que maintenant je tente. Nul n’a fourni, dans le droit, un pareil contingent d’idées originales; [...]*”.⁴⁰⁸

Concreet onderscheidde Picard in zijn filosofische encyclopedie drie fundamentele onderdelen: ten eerste de vraag naar het wezen van het recht (ontologie), ten tweede de

⁴⁰⁵ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 4-10 en pp. 8-10 (citaat). Het gebruik van hoofdletters als initiaal en in volledige woorden in dit citaat is letterlijk overgenomen van Picard zelf. Zie ook: PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 1-5.

⁴⁰⁶ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 11-14 en 11 (citaat). Zie ook: PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 5-7.

⁴⁰⁷ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 14-16 en 16 (citaat). Zie voor de concrete negatieve appreciatie van de rechtsencyclopedieën van de Belgische professoren Roussel, Namur en Orban: PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 13-14. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

⁴⁰⁸ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 17-18 en 17 (citaat). Zie ook: PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 11-12. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

vraag naar de oorzaak van het recht (etiologie) en ten derde de vraag naar het doel van het recht (teleologie).⁴⁰⁹ Die drie aspecten worden hierna eerst beknopt geschetst en vervolgens gesitueerd in hun Belgische en Europese context.

3.1 ONTOLOGIE

Onder de noemer ontologie of zijnsleer rangschikte Picard zijn definities van het geïsoleerde recht en van het juridisch fenomeen in zijn geheel en lichtte hij de dynamiek daarvan toe.⁴¹⁰

Een individuele rechtsregel definieerde Picard als “*un rapport de jouissance d'un sujet sur un objet protégé par la contrainte sociale*”. Een rechtsregel moest met andere woorden vier kenmerken hebben: een onderwerp, een voorwerp, een verband tussen onderwerp en voorwerp en een element van dwang om de uitvoering ervan te waarborgen. Vooral dat laatste, dat door de Staat moest worden uitgeoefend en tegelijk bescherming bood aan diegene wiens rechten geschonden werden, achtte hij wezenlijk om van recht te kunnen spreken. Indien dit element van dwang ontbrak, had men met moraal te doen.⁴¹¹

Voor de interne ordening van deze rechtsregels volgens hun voorwerp nam Picard geen genoegen meer met het klassieke uit het Romeins recht overgeleverde begrippenapparaat dat ook nog in de Code civil was overgenomen. Niet zozeer met de *persoonlijke* en de *verbintenisrechten* had hij een probleem, dan wel met de derde categorie van de *zakelijke rechten*, die volgens hem een echte vergaarbak was die niet meer overeenstemde met de werkelijkheid. Daarom verdedigde hij, consequent in lijn met wat

⁴⁰⁹ Deze indeling is zowel aanwezig in *Le Droit pur* als in *Les Constantes du Droit*, zij het dat de drie onderdelen in beide werken niet volledig dezelfde lading dekken. Hierna wordt in principe de systematiek van *Le Droit pur* gevolgd, maar zullen desgevallend de verschillen met *Les Constantes du Droit* worden aangeduid. PICARD, *Le Droit pur*, pp. 20-24; PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 8-9.

⁴¹⁰ Als betekenis voor de term ‘ontologie’ geeft: “*leer van de algemene eigenschappen der dingen, leer van de onderwerpen van het menselijk denkvermogen, syn. zijnsleer*”. DEN BOON en GEERAERTS, *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, deel II, p. 2428 (citaat). Zie over dit aspect van de rechtsfilosofie van Picard ook: ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk VII, pp. 7-11; BONNECASE, *Problème du droit et science belge du droit civil*, pp. 144-165; COPPEIN, “J’ai vu ce que vous n’avez pas vu”, p. 22; INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, pp. 64-65.

⁴¹¹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 31-49, 73-111 en 79 (citaat); PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 17-25 en 43-61. Deze definitie is een aanvulling op vroegere bijdragen. In zijn proefschrift, dat van 1864 dateert, definieerde Picard het recht als “*l’ensemble des rapports d’organisation qui sont sanctionnés par une loi et que l’on peut légitimement garantir par une contrainte obligatoire*”. PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 20-26 en p. 20 (citaat). Zie ook: PICARD, “Des éléments primitifs et essentiels d’un droit”, pp. XVI-XIX. Daarin baseerde Picard zich op de Brusselse hoogleraar Romeins recht Charles Maynz (1812-1882); het element ‘dwang’ bakende hij daar als dusdanig niet af. Een identieke definitie als in *Le Droit pur* is logischerwijze te vinden in de inleiding bij het 88ste deel van de *Pandectes belges*, dat louter een letterlijke overname is van het derde hoofdstuk van *Le Droit pur*: PICARD, “Les quatre éléments essentiels de tout droit”, p. 4. De Luikse procureur-generaal Henri Delwaide ontvouwde aan de hand van die tekst van Picard in zijn mercuriale van 1 oktober 1907 zijn eigen visie op de kenmerken van de individuele rechtsregels. DELWAIDE, H. “La contrainte juridique. Droit pur et Droit social”. *La Belgique judiciaire*, 65 (1907) 73-74, kol. 1153-1171.

hij reeds vanaf 1873 als één van de eersten had opgeworpen, de creatie van een vierde categorie, met name de *intellectuele rechten*.⁴¹² In *Les Constantes du Droit* pleitte hij tot slot nog voor een extra vijfde categorie van *universele rechten*, die alle vermogensrechten zou moeten omvatten, idee dat hij in *Le Droit pur* nog als utopisch had afgewezen.⁴¹³ Voor de externe ordening schaarde hij zich achter het gebruikelijke onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht en aanvaardde hij het bestaan van het positieve recht (het recht zoals het is) tegenover dat van het natuurrecht (het recht zoals het zou moeten zijn), al bleef hij over de precieze inhoud van dat laatste op de vlakte.⁴¹⁴

Het geheel van rechten in het universum ofwel “*le phénomène juridique en sa plus vaste amplitude*” duidde Picard aan met het neologisme ‘*Juricité*’. Deze term, waarvoor in het Nederlands niet echt een equivalent bestaat, kan ons inziens best omschreven worden als ‘*rechtstotaliteit*’. Evenzeer gebruikte Picard het woord ‘*Droit*’ met hoofdletter als synoniem; waar hij dit woord met een kleine letter schreef betrof het een individuele rechtsregel.⁴¹⁵

Binnen de rechtstotaliteit, die hij opvatte als een levend organisme, onderscheidde hij in *Le Droit pur* vier niveaus, waarvan hij benadrukte dat ze voortdurend met elkaar interageerden.⁴¹⁶ Het allerlaagste niveau was voor Picard dat van het dagdagelijkse positieve recht dat de verhoudingen tussen mensen bepaalde en alom aanwezig was, wat

⁴¹² PICARD, *Le Droit pur*, pp. 118-134. Eind 1873 ontplooidde Picard zijn theorie van de intellectuele rechten voor het eerst op een lezing voor de CJBB, waarna hij er in diverse kleinere publicaties, doorgaans in de juridische pers, voortdurend op terugkwam. Zie ondermeer: PICARD, “Des éléments primitifs et essentiels d’un droit”, pp. XX-XXXII; PICARD, E. “Embryologie juridique”. *Journal des Tribunaux*, 3 (1884) 141, kol. 609-620, 142, kol. 625-636 en 143, kol. 641-648; PICARD, E. “Embryologie juridique des droits intellectuels”. *La Belgique judiciaire*, 43 (1885) 47, kol. 737-750; PICARD, “Les quatre éléments essentiels de tout droit”, pp. XII-XIII; PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 66-67. Zie ook: COMBE, E. “Le Droit d’auteur, dit Propriété intellectuelle”. *Journal des Tribunaux*, 17 (1898) 1375, kol. 276 alwaar volgend citaat: “Nos juristes modernes, après un siècle de travaux et de recherches patientes, ont conclu à la création, pour la propriété intellectuelle, d’une nouvelle classe de droits, qui comprend ce que M. Edmond Picard, le véritable père de cette innovation juridique, appelle les ‘droits intellectuels’ à ajouter aux trois anciennes classes du droit romain [...]”. Zie eveneens ten bewijze van de nationale en internationale waardering voor deze ‘trouvaille’ van Picard: [PICARD], “Avant-propos du tome troisième”, pp. XI-XII; [PICARD], “Avant-propos du tome quatrième”, kol. XIX-XXVI. Voorts dient nog opgemerkt te worden dat het begrip ‘intellectuele rechten’ zoals Picard het opvatte sterk doorwerkte in de Belgische auteurswet van 1886, maar daarin niet als dusdanig voorkomt. Voorkeur werd uiteindelijk gegeven aan de term ‘droit d’auteur’. DÖLEMEYER, “Urheber- und Verlagsrecht”, p. 3976. In 1916 schreef Picard nog een voorwoord bij een boek over patenten van G. vander Haeghen. ARA, AAG, nr. 2434; VAN DER HAEGHEN, *Ce qui peut faire l’objet d’un brevet d’invention*, pp. I-XI.

⁴¹³ PICARD, *Le Droit pur*, p. 122; PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 67-68. Als inleiding bij het 112de deel van de *Pandectes belges* werkte Picard een schema uit voor een nieuwe ordening van de materie van een burgerlijk wetboek op basis van alle vijf door hem genoemde categorieën: PICARD, “Classification théorique rationnelle des matières d’un Code de droit civil”.

⁴¹⁴ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 141-166; PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 79-88. Cfr. infra in dit hoofdstuk bij de bespreking van de etiologie van het recht voor de moeilijke omgang van Picard met het natuurrecht.

⁴¹⁵ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 69-71 en 70 (citaat); PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 32-34.

⁴¹⁶ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 68-69.

hij aanduidde als *praktisch recht* (*'Droit pratique'* of ook wel *'Droit vivant'*).⁴¹⁷ Het tweede niveau van het *wettelijk recht* (*'Droit légal'*) verdeelde hij onder in wetgeving en gewoonterecht. Met zijn regels en formules fungeerde de wetgeving als een abstracte vertaling van het gewoonterecht, daar waar gewoontes spontaan tot uiting kwamen in de samenleving en vaak aan de oorsprong lagen van latere wetgeving.⁴¹⁸ Boven het praktisch en het wettelijk recht situeerde Picard het *theoretisch recht* (*'Droit théorique'*), waarmee hij doelde op de opvattingen en geschriften van professionele rechtsgeleerden, maar ook op die van filosofen, historici en economen die door hun wetenschappelijke analyse evenzeer de wetgeving voorbereidden.⁴¹⁹ Als laatste onzichtbare niveau ontwaarde Picard het *transcendentiaal recht* (*'Droit transcendantal'*), dat hij definieerde als “*un Droit existant aprioriquement en dehors d'eux* [=de mensen], *faisant partie de l'ordre universel*”. Dit niveau vertoont eigenlijk een grote affiniteit met wat doorgaans natuurrecht wordt genoemd, maar die term nam Picard bewust niet in de mond.⁴²⁰

Twee decennia later in *Les Constantes du Droit* stond Picard een enigszins andere en meer complexe indeling van de rechtstotaliteit voor. Hij behield het praktisch, wettelijk en theoretisch recht, maar liet het transcendentiaal recht weg. Daar waar hij in *Le Droit pur* de *rechtspraak* (*'Droit à l'état de conflit'*) nog bij het praktisch recht had ondergebracht, klasseerde hij die nu als een afzonderlijk niveau. Een ander nieuw niveau dat niet voorkwam in *Le Droit pur* was dat van het *recht van de individuele wilsuiting* (*'Droit à l'état de volition individuelle'*), dat hij beschreef als een psychologische factor die in elke mens werkzaam was en hem het recht in zijn voordeel deed aanwenden.⁴²¹

De rechtstotaliteit was volgens Picard constant in beweging. Een eerste bouwsteen in zijn redenering daarover was de dynamiek van de afzonderlijke rechtsregels, waarbij hij uitweidde over de totstandkoming en de toepassing daarvan. Aangaande de totstandkoming erkende hij vier rechtsbronnen (of zoals hij het zelf verwoordde *ontdekkers van recht in het universum*), met name het gewoonterecht, de wetgeving, de rechtsleer en de rechtspraak.⁴²² Inzake de toepassing maakte hij een onderscheid tussen de rechtsregel zelf, die zowel een statische (het zuivere genot van een bepaald recht) als een dynamische fase (de daadwerkelijke uitoefening van een bepaald recht) kon kennen,

⁴¹⁷ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 54-58. Zie specifiek over de alomtegenwoordigheid van het praktische recht: PICARD, “Mon Oncle le Jurisconsulte”.

⁴¹⁸ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 58-64.

⁴¹⁹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 64-65.

⁴²⁰ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 66-68 en 67 (citaat). Cfr. infra in dit hoofdstuk voor de houding van Picard tegenover het natuurrecht.

⁴²¹ PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 27-32.

⁴²² PICARD, *Le Droit pur*, pp. 184-198.

en de rechtscheppende handeling daarvan (*‘le fait jurigène’*), die hij verder indeelde op basis van hun natuur (menselijke of natuurlijke feiten) of hun gevolgen. In de marge van zijn betoog merkte hij, schijnbaar terloops, op dat rechtsregels niet zonder problemen konden worden overgedragen naar een ander ras:

*“On a fait remarquer [...] que le Sémite-Juif, mêlé aux civilisations aryennes, utilisant soit le contrat d’entre-aide fraternel de prêt, soit le contrat de marché à terme, qui, pratiqués loyalement, sont des instruments d’utilité, de paix et d’équité, les a transformés en contrats de dépouillement par l’usure, l’expropriation et la spéculation de Bourse. [...] C’est une sorte de Parasitisme juridique ou de corruption, de dénaturation de Droit.”*⁴²³

Daarna ontwikkelde hij in het tweede deel van zijn redenering de eigenlijke dynamiek van de rechtstotaliteit. Hier wees hij opnieuw op twee toestanden. Onder invloed van Jhering stelde Picard dat er onvermijdelijk altijd eerst een strijd om het recht (*‘le Combat pour le Droit’*) plaatsvond.⁴²⁴ Dit was een universeel en permanent gegeven dat eigen was aan de mensheid; elke mens nam hieraan onbewust deel. Deze strijd kwam tot uiting in diverse vormen, ondermeer via oorlogen, opstanden – waarvan de Franse Revolutie voor hem als archetype gold – of gerechtelijke processen. Steeds opnieuw ging de stuwende kracht daarbij uit van de zwakken in de samenleving die het meest kans op succes boekten als ze zich verenigden. Dat patroon van rechtelozen tegenover ‘rechtbezitters’ ontwaarde Picard bij uitstek in de spanningen tussen arbeiders en burgerij in zijn eigen tijd: *“Eh bien, cette question sociale est une pure Question de Droit. [...] Considérez n’importe laquelle des réformes autour desquelles on bataille; c’est un changement de Législation que veulent les uns, les sacrifiés, que repoussent les autres, les satisfaits.”* Hij merkte op dat rechtsgeleerden omwille van hun behoudsgezinde ingesteldheid doorgaans slechts een beperkte rol speelden in die hervormingen van het recht, maar achtte het zelf de hoogste juridische plicht van ieder mens om die tendens actief te ondersteunen.⁴²⁵ Enkel wanneer recht of rechtsregels éénmaal verworven was of waren, kon er een momentum ontstaan van juridische vrede, waarvan vooral een morele en economische werking uitging. Het eerste aspect sloeg op het feit dat rechtsregels werden nageleefd door de bevolking en hervormd van zodra de

⁴²³ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 199-251 en 241-242 (citaat); PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 95-116. Cfr. infra in het zevende hoofdstuk met betrekking tot het racisme van Picard.

⁴²⁴ De letterlijke titel van de in 1890 uitgebrachte Franse vertaling van de hand van de Gentse raadsheer O. De Meulenaere van het beroemde werk *Der Kampf um’s Recht* van Jhering luidde eigenlijk *La lutte pour le droit*.

⁴²⁵ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 259-279 en 263 (citaat).

rechtvaardigheid dat vereiste, daar waar het laatste aspect betrekking had op de materiële voordelen die een stabiele maatschappij met zich bracht.⁴²⁶

Daarenboven wees Picard erop dat de rechtstotaliteit ook doorheen de tijd evolueerde. In dit verband meende hij minstens tien facoren of motoren van de juridische evolutie te kunnen waarnemen. Opnieuw zeer betekenisvol is dat hij het ras als de eerste en meest dominante factor beschouwde:

“La diversité des Races influe invinciblement sur la génération juridique à travers les âges. Il faut, dans le Droit comme ailleurs, avoir et chercher le cœur de sa race [sic⁴²⁷] [...] Un bloc ethnique crée et pousse son Droit de la même manière qu’il grandit. [...] Il n’y a pas de Droit mondial, il n’y a que les Droits raciques. L’internationalisation absolue du Droit est une rêverie. On ne pourra pas plus créer un Droit unique sur la terre qu’une langue unique.”

Logischerwijze moest het recht van volkeren van eenzelfde ras volgens hem de meeste gelijkenissen vertonen; wat de nog resterende verschillen betrof noteerde hij een groeiende tendens naar eenmaking.⁴²⁸ Na het ras plaatste Picard respectievelijk het fysische leefmilieu, de vermenging met andere volkeren en rassen – waarbij hij vooral het tweede problematisch achtte –, de overname van elders of vroeger bestaande instellingen, de voorbereiding van het recht door juristen – waaronder hij ook andere maatschappijwetenschappers als economen en politologen begreep –, de aanwezigheid van kenmerken van de voorouders (*‘atavisme’*), het voortleven van denkbelden in nakomelingen (*‘progénisme’*), de juridische techniek, de bevolkingsdichtheid en de onderlinge wisselwerking tussen de verschillende onderdelen van de rechtstotaliteit.⁴²⁹

In *Les Constantes du Droit* herhaalde Picard grotendeels wat hij in *Le Droit pur* over de dynamiek van de rechtstotaliteit had geponeerd. Desalniettemin zijn er enkele opmerkelijke verschillen en aanvullingen. De desbetreffende hoofdstukken rangschikte hij nu onder de etiologie en niet meer bij de ontologie.⁴³⁰ Naast het klassieke viertal onderscheidde hij nog de natie, geweld, het verdrag en de natuurlijke rede, die hij definieerde als *“les droits [...] composant le Droit Naturel au sens le plus usuel de l’expression, dérivant ipso facto de la nature de l’Homme”*, anders uitgedrukt wat vandaag onder algemene

⁴²⁶ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 282-288.

⁴²⁷ De schrijfwijze van het Franse woord ‘race’ is bij Picard allesbehalve consequent. Nu eens gebruikt hij een hoofdletter, dan weer niet. In dit proefschrift zal voor het Nederlandstalige equivalent nooit een kapitaal als initiaal worden gehanteerd.

⁴²⁸ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 303-313.

⁴²⁹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 314-355.

⁴³⁰ PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 119-120.

rechtsbeginselen wordt verstaan.⁴³¹ Ook de motoren van de juridische evolutie en volgorde en aantal ervan zijn niet helemaal identiek. Behield het ras nog altijd de eerste plaats, dan nam Picard nu ook factoren waar als de menselijke vrijheid, de bevrediging van behoeften (in navolging van Jherings boek *Der Zweck im Recht*), juridische idealen of de wisselwerking tussen individu en gemeenschap.⁴³²

3.2 ETIOLOGIE

Een tweede hoofonderdeel van de rechtsfilosofie van Picard betreft zijn antwoord op de vraag naar de oorsprong van het recht.⁴³³ De facto valt dit samen met zijn moeilijke verhouding tot het natuurrecht, waarmee hij pas aan het einde van zijn leven in het reine kwam.⁴³⁴ Léon Ingber noemde de visie van Picard op het natuurrecht destijds “*une de celles où les contradictions trouvent à se déployer avec le plus d’éclat*”.⁴³⁵ Bij nader inzien blijkt echter dat hij voor zijn analyse daarover geen beroep heeft gedaan op het proefschrift van Picard, dat logischerwijze het vertrekpunt moet vormen voor alwie zich terzake wil uitspreken – feit waar hij zich overigens zeer wel van bewust was.⁴³⁶

Reeds vanaf de eerste bladzijden van zijn proefschrift *Essai sur la certitude dans le droit naturel* (1864) beleeft Picard uitdrukkelijk zijn geloof in het natuurrecht en schoof hij dit naar voren als de enige bron van alle positief recht:

“Le droit naturel est la seule source où l’on peut puiser légitimement le droit positif; celui-ci n’a de valeur lorsqu’il est conforme à celui-là; des qu’on s’imagine, à tort ou à raison, qu’il le viole, il sort une

⁴³¹ PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 121-133 en 132-133 (citaat). Cfr. infra bij de bespreking van de etiologie voor de problematiek van het natuurrecht bij Picard.

⁴³² PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 147-175.

⁴³³ Van Dale definieert de term ‘etiologie’ als “*1 leer van de oorzaken der ziekten 2 (in ’t alg.) leer van de oorzaken*”. DEN BOON en GEERAERTS, *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*, deel I, p. 969. Zie over dit aspect van de rechtsfilosofie van Picard eveneens: BONNECASE, *Problème du droit et science belge du droit civil*, pp. 166-181; COPPEIN, “Het onzekere fundament van het recht”; INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, pp. 65-69; WARLOMONT, *La pensée d’Edmond Picard*, pp. 13-14 en 19-22.

⁴³⁴ Als toetssteen voor de lezer bakenen we met Hendrik Jan Hommes de term ‘natuurrecht’ ideaaltypisch af als: “*het geheel van bovenpositieve (niet door menselijke rechtsvormende wilsverklaring tot stand gebrachte) onveranderlijke, universele en per se geldende rechtsnormen, eventueel subjectieve natuurlijke rechten met daarmee correlate plichten, die rusten in een al of niet of goddelijke oorsprong teruggevoerde orde en door de mens op apriorische wijze uit die natuurlijke orde met behulp van de natuurlijke rede kunnen worden afgeleid*”. Geciteerd bij LANGEMEIJER, *De bruikbaarheid van de term ‘natuurrecht’*, p. 450. De definitie is door hem ontleend aan het proefschrift van Hommes aan de Vrije Universiteit Amsterdam: HOMMES, H.J. *Een nieuwe herleving van het natuurrecht*. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1961. Zie daarnaast voor een basisintrodactie over het natuurrecht: GITS en DELVA, *Het natuurrecht: werkelijkheid of mythe*; RAES en VANDENDRIESSCHE, *Van Rechtswege(n)*, pp. 51-60; VAN NESTE, *Natuurrecht*. Zie over de klassieke school van het natuurrecht in de Nederlanden: VAN DIEVOET. “De ontwikkeling van de rechtswetenschappen”, pp. 317-318.

⁴³⁵ INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, p. 67.

⁴³⁶ INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, p. 60.

*protestation de la conscience indignée. C'est dans le droit naturel que les réformateurs du droit cherchent la justification de leurs doctrines nouvelles, [...].*⁴³⁷

De onderzoeksdoelstelling die hem daarin voor ogen stond was behoorlijk ambitieus. Hij beoogde namelijk het natuurrecht als wetenschap af te bakenen, en dus menselijke subjectiviteit zo veel mogelijk uit te sluiten, door zich te concentreren op de vraag of zekerheid in het natuurrecht mogelijk is voor de mens, en zo ja, binnen welke grenzen.⁴³⁸

Een eerste huzarenstuk bleek al meteen de definitie van wat hij onder natuurrecht begreep. Uiteindelijk poneerde hij dit als het positief recht in de meest perfecte staat die op dat moment op de wereld kon worden bereikt:

*“En résumé, le droit naturel est le droit réel, pratique, le plus parfait auquel le monde peut arriver à chaque instant. Le rechercher consistera non pas à rechercher une chose imaginaire, mais une chose possible; non pas un idéal au-dessus de la nature, mais la nature elle-même dans sa situation la meilleure.”*⁴³⁹

Hij verduidelijkte expliciet dat natuurrecht voor hem noch het recht was zoals dat zou bestaan in de meest perfecte wereld die men zich kan voorstellen noch de perfecte staat van één geïsoleerd wezen.⁴⁴⁰

Het bestaan van het natuurrecht wetenschappelijk onderbouwen, was evenmin een evidentie. Het was, aldus Picard, zonder meer noodzakelijk het onderscheid tussen abstracte en concrete zaken te maken en daarbij goed te beseffen dat kennis van het abstracte niet automatisch leidde tot kennis van het concrete.⁴⁴¹ Hij bekende zich als een aanhanger van het naturalisme en stelde dat de mens deel uitmaakte van een omvattende wereld (kosmos), die hij opvatte als een organisme op zich en waarvan het bestaan volgens hem als zeker moest worden erkend op basis van de rede.⁴⁴² Via een aantal aanvechtbare gedachtesprongen leidde hij daaruit het bestaan van het natuurrecht af. De wereld kon als organisme op elk moment de meest perfect mogelijke toestand bereiken of zou die op zijn minst kunnen bereiken; voortvloeiend uit de aard van de zaken werd

⁴³⁷ PICARD, *Essai sur la certitude*, p. 6 (citaat).

⁴³⁸ PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 7-8 en 11. Met een dergelijke werkwijze sloot Picard zich tot op zekere hoogte aan bij het negentiende-eeuws positivisme, maar dat etiket is toch niet helemaal op hem van toepassing. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

⁴³⁹ PICARD, *Essai sur la certitude*, p. 33 (citaat).

⁴⁴⁰ PICARD, *Essai sur la certitude*, p. 31.

⁴⁴¹ PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 61-63.

⁴⁴² PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 64-67.

de wereld beheerst door organisatieverbanden en werd het geheel van organisatieverbanden op zijn beurt beheerst door een algemene norm:⁴⁴³

*“Dès lors il est prouvé que le droit naturel existe, car il n’y a pas d’organisme sans rapports d’organisation, et la loi qui régit l’organisme lui-même, de même que la contrainte qui sert à la garantir, peuvent être appliquées aussi à chacun des rapports qu’il contient. Partout donc où dans le monde extérieur on découvrira des rapports d’organisation conformes à la nature, [...], il faudra dire qu’il y a un droit naturel, qui consiste non pas nécessairement dans ces rapports tels qu’ils sont, mais tels qu’ils pourraient être.”*⁴⁴⁴

Na een uitvoerig onderzoek kwam Picard finaal tot de vaststelling dat om het natuurrecht als zeker te kunnen bevatten een zicht nodig is op de perfecte staat van het geheel – niet op die van individuele wezens – , wat buiten het bereik lag van de menselijke rede:

*“Ce qu’il faut donc découvrir, ce n’est pas la perfection de tel ou tel être déterminé, mais l’état dans lequel il serait si l’ensemble serait arrivé à sa perfection. [...] Or, pour concevoir l’état dans lequel serait un être déterminé si l’ensemble du monde était arrivé, à un moment donné, à sa plus complète perfection eu égard à ce moment, il faut concevoir cet ensemble, et c’est là une tâche devant l’accomplissement de laquelle notre esprit s’arrête effrayé et avoue son impuissance.”*⁴⁴⁵

Het was volgens hem dus onmogelijk voor de mens om het natuurrecht als zeker te kunnen kennen. Met dergelijke resultaten week hij lijnrecht af van de klassieke opvattingen, die meestal wel de mogelijkheid van zekerheid in het natuurrecht erkenden en de facto uitmondde in een antropocentrische filosofie of een toevlucht tot religie, twee uitwegen die hij principieel afwees.⁴⁴⁶ Hij trok zelf de onvermijdelijke conclusies van zijn opstelling. Natuurrecht mocht niet langer als een wetenschap beschouwd worden en het onderwijs ervan, zoals hij dat zelf had gekregen en zoals het ook nog in zijn tijd werd gegeven, berustte louter op drijfzand. Er zat voor de mens niets anders op dan de nietigheid van zijn plaats in de schepping te aanvaarden en te beseffen dat een zekere

⁴⁴³ PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 69-70.

⁴⁴⁴ PICARD, *Essai sur la certitude*, p. 71 (citaat).

⁴⁴⁵ PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 104-105 en 105 (citaat).

⁴⁴⁶ PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 106-116.

kennis over het natuurrecht niet mogelijk was, maar alleen een legitieme waarschijnlijkheid.⁴⁴⁷

In zijn mémoires wendde Picard zich uitdrukkelijk af van zijn proefschrift, dat hij beschouwde als metafysische nonsens en een getuigenis bij uitstek van de misgroei van het rechtenonderwijs dat hij aan de ULB had genoten:

*“Je l’ai relue récemment comme on relit les vieilles lettres d’un amour en cendres. J’y posais avec rigueur des prémisses, j’y décapais avec entêtement des définitions, j’y opérais avec intransigeance des déductions. Tout le froid, tout le phrasé, tout le mort, toute l’intolérance des combinaisons intellectuelles creuses et des théorèmes exsangues régnaient dans ce cimetière dont était absente la brûlante chaleur des existences. À peine quelques pages du début et de la fin fleuraient la vie timide qui malgré tout couvait en moi, essayant de jaillir et de s’affirmer.”*⁴⁴⁸

Die overtrokken reactie van Picard behoeft toch enige nuance, omdat hij de vraagstelling die hij in zijn proefschrift formuleerde eigenlijk nooit heeft losgelaten. Daarop wees ook Herman De Baets in de rede die hij in 1901 uitsprak bij de huldiging van Picard voor zijn vijfenzestigste verjaardag. Hij merkte op dat Picard al op zeer jonge leeftijd de spanning had aangevoeld tussen het ideale recht en het alledaagse recht en loofde de scherpe vraagstelling eerder dan de beantwoording daarvan:

*“Le Droit aussi vous paraissait double: ici, un droit idéal, vivant dans les hommes, s’imposant à l’esprit comme une nécessité, s’affirmant comme un fait; là, une science du Droit sans foi, sans certitude, obligée, fautive d’élévation de pensée et fautive de méthode, à se renier pour s’abîmer dans le droit positif vivant dans les textes. [...] Curieuse, la partie où vous exposez le problème! Elle est bien vôtre, celle-là, avec l’affirmation du droit naturel, avec, posés des lors, les premiers fondements de la méthode qui reviendra dans l’Embryologie du Droit dans le Droit pur. Plus curieuse peut-être, la seconde partie [...] Votre thèse refusait d’adhérer à la certitude des permanences juridiques. Et si vous-même vous résigniez à cette incrédulité, c’est que vous n’aviez point suffisamment, à cette heure, à cet âge, émancipé votre pensée des influences de l’enseignement doctrinaire.”*⁴⁴⁹

De neerslag van de volgende etappe is te vinden in de 1881 verschenen novelle *La Forge Roussel*, die het verhaal vertelt van een jonge advocaat die terugblijkt op zijn vriendschap

⁴⁴⁷ PICARD, *Essai sur la certitude*, pp. 116-120.

⁴⁴⁸ PICARD, *Confiteor*, p. 95 (citaat). Zie ook: ARA, AAG, nr. 2413, p. 96.

⁴⁴⁹ *In Memoriam. Manifestation du 21 décembre 1901*, pp. 54-55 (citaat).

met een oude magistraat, die hij tijdens zijn vakantie in de Ardennen had leren kennen. De magistraat had zich daar na zijn pensionering als een kluizenaar teruggetrokken in een voormalige smidse.⁴⁵⁰ Het grootste deel van de novelle wordt in beslag genomen door het relaas van de allerlaatste ontmoeting tussen beiden.⁴⁵¹ Bij die gelegenheid legde de oude magistraat een indringend getuigenis af van zijn verregaand pessimistische levensbeschouwing.

Geconfronteerd met de nieuwste wetenschappelijke inzichten, en dan vooral met de dierlijke afstamming van de mens die door Darwin werd aangetoond, moest de oude magistraat vaststellen dat hij zijn geloof en alle oude zekerheden had verloren. Hij zag zich gedwongen de eindigheid van het menselijk bestaan en het universum te aanvaarden en te berusten in het feit dat er niets is.⁴⁵² Het bestaan van een zogenaamd natuurrecht kwam hem van dan af als nonsens voor:

*“On vous a enseigné un droit naturel, [...] C’est bien vieux et bien démodé. [...] Si le droit naturel partage avec la métaphysique cette mauvaise fortune de ne jamais être pris au sérieux, non seulement par la foule, ce qui ne prouverait rien, mais même par l’élite des intelligences, c’est qu’il est la métaphysique du droit, et que fondé comme elle sur des spéculations chimériques, il reçoit de nos instincts et des sciences naturelles auxquelles il emprunte présomptueusement leur titre, de constants démentis. Il veut nous donner le sentiment de l’infini et ne nous apporte que le sentiment du vide.”*⁴⁵³

Recht was volgens hem integendeel juist een reactie tegen de vijandige natuur.⁴⁵⁴ Door de wetenschappelijke vooruitgang beseftte de mens terdege dat hij niet langer het centrum van de schepping was, maar ondergeschikt aan de natuur.⁴⁵⁵ De mens kon dus niet anders dan in opstand komen tegen de natuur en het middel bij uitstek daarvoor was het recht, *“le symbole sublime de la lutte de l’homme contre la Nature”*. Zo gezien, was natuurrecht voor hem een *contradictio in terminis*.⁴⁵⁶ In zijn visie was het recht precies een rem op de in de natuur aanwezige vrijheid. Als voorbeelden schoof hij het huwelijk (begrenzing van de natuurlijke passie), de eigendom (begrenzing van de natuurlijke afgunst) en het respect voor het menselijk leven (begrenzing van de natuurlijke neiging om elkaar uit te roeien of

⁴⁵⁰ PICARD, “La Forge Roussel”, pp. XII-XVII.

⁴⁵¹ PICARD, “La Forge Roussel”, pp. XVIII-XLI.

⁴⁵² PICARD, “La Forge Roussel”, pp. XVIII-XX.

⁴⁵³ PICARD, “La Forge Roussel”, p. XXII (citaat).

⁴⁵⁴ Deze opvatting was uiteraard verre van nieuw en werd ondermeer reeds vertolkt door Jean-Jacques Rousseau. Zie hierover: RAES en VANDENDRIESSCHE, *Van Rechtswege(n)*, pp. 78-79.

⁴⁵⁵ PICARD, “La Forge Roussel”, pp. XXIII-XXV.

⁴⁵⁶ PICARD, “La Forge Roussel”, pp. XXVI-XXVII en XXVI (citaat).

te onderdrukken) naar voren.⁴⁵⁷ Zijn geloof in een absolute rechtvaardigheid, gefundeerd in een godheid, had hij volledig verloren.⁴⁵⁸

Uit *La Forge Roussel* komt dus een totale verwerping van het natuurrecht naar voor, die haaks staat op de geloofsbelijdenis in het natuurrecht van zijn proefschrift. De oorsprong van het recht lag volgens dit werk niet in de natuur besloten, maar precies in het verzet ertegen. Zoals Picard later in *Confiteor* te kennen gaf, is *La Forge Roussel* in grote mate autobiografisch. Anders dan men misschien op het eerste gezicht zou verwachten, heeft hij zijn eigen toenmalige diepe twijfels veeleer verwerkt in de figuur van de oude magistraat dan in die van de jonge advocaat.⁴⁵⁹ Langs diens mond verwijst hij uitdrukkelijk naar het darwinisme als één van de verklaringen voor zijn verwijdering van het natuurrecht; over de grote impact hiervan op zijn denkbeelden en die van zijn tijdgenoten kan weinig of geen twijfel bestaan.⁴⁶⁰ Mogelijk voelde hij zich na zijn breuk met de ULB ook vrijer om de in zijn proefschrift geponeerde stellingen niet meer te onderschrijven.⁴⁶¹ In zijn redevoering over het juridisch oeuvre van Picard bestempelde De Baets *La Forge Roussel* als een overgaande *cri de coeur* over het onderwerp van zijn proefschrift en zeker niet als het definitieve antwoord daarop.⁴⁶²

In *Le Droit pur* kwam inderdaad een andere visie tot uiting die terug veel meer in de lijn ligt van het uitgangspunt van zijn proefschrift. Zoals reeds werd aangehaald, ontwaarde hij in dit boek als allerlaatste bovenliggende niveau van de rechtstotaliteit het *transcendentale recht*, waarvoor hij bewust niet de term natuurrecht gebruikte, alhoewel dat eigenlijk wel was wat hij inhoudelijk bedoelde. Ook werd al vermeld dat hij daar bij de externe ordening van de rechtsregels wel het bestaan van het natuurrecht naast dat van het positieve recht erkende, maar zich niet uitsprak over de concrete inhoud daarvan.⁴⁶³ Zijn positionering op etiologisch vlak ontwikkelde hij specifiek in het achtste hoofdstuk.

Volgens Picard waren er slechts twee mogelijke opties: ofwel werd het recht verworven ex nihilo door goddelijke of menselijke wil, ofwel bestond het recht als een a

⁴⁵⁷ PICARD, “La Forge Roussel”, pp. XXIX-XXXII.

⁴⁵⁸ PICARD, “La Forge Roussel”, pp. XXXVI-XXXVII.

⁴⁵⁹ PICARD, *Confiteor*, p. 99. We kunnen ons bijgevolg niet vinden in de interpretatie van de Leuvense historicus Raf De Bont, die Picard vereenzelvigd met de advocaat-verteller. DE BONT, *Darwins kleinkinderen*, p. 110. Zie ook: ARA, AAG, nr. 2413, p. 249.

⁴⁶⁰ ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk VII, pp. 2-3. Zie voor de receptie van de evolutieleer in het algemeen in België: DE BONT, *Darwins kleinkinderen*.

⁴⁶¹ Cfr. supra in het tweede hoofdstuk met betrekking tot de academische loopbaan van Picard.

⁴⁶² *In Memoriam. Manifestation du 21 décembre 1901*, p. 57. Zie voor de receptie van de novelle in het algemeen: KBB, LHP, nr. 9036A (persoonlijk exemplaar van Picard met ingekomen brieven); DE BONT, *Darwins kleinkinderen*, p. 111.

⁴⁶³ Cfr. supra in dit hoofdstuk bij de bespreking van de ontologie.

priori gegeven in de kosmos.⁴⁶⁴ De eerste opvatting schreef hij toe aan de scholen van het *arbitraire recht*, waarbinnen hij de theologische school (recht afkomstig van God), de autocratische school (recht afkomstig van een soeverein gezag) en de school van het sociaal contract (recht afhankelijk van de vrije medewerking van alle leden van de samenleving) onderscheidde, maar geen van deze drie kon hem bekoren.⁴⁶⁵ De tweede zienswijze klasseerde hij onder de noemer van de scholen van het *kosmische recht*. Ze hadden met elkaar gemeen dat ze het recht als een a priori bestaande pantheïstische kracht in de natuur zagen: “*le Droit, selon cette doctrine plus ample, fait partie des Lois du monde, il existe dans les profondeurs de l'éternelle existence, avec toutes ses formes, toutes ses institutions*”.⁴⁶⁶ Achtereenvolgens onderscheidde hij hierbinnen de spiritualistische school (recht laat zich ontdekken in het geweten en de rede), de historische school (recht laat zich ontdekken in de menselijke geschiedenis) en de positivistische school.⁴⁶⁷

Enigszins verrassend bekende hij zichzelf tot laatstgenoemde school, waarvan hij Auguste Comte als de grondlegger beschouwde, maar die hij heel eigenzinnig definieerde. Zijns inziens combineerde deze school de uitgangspunten van de spiritualistische en de historische school, omdat ze zowel externe materiële gebeurtenissen als interne psychische denkbeelden als voorwerp had:

*“Voir en soi et voir dans la nature, science du dedans et science du dehors, telle est la consigne scientifique du Droit, et de toute sagesse. [...] C'est donc une singulière erreur de croire quand on dit positivisme, que l'on exclut ce qui n'est pas matérialité. Le positivisme considère toute la réalité et celle-ci se compose des faits psychiques autant, et plus peut-être, que des faits matériels. En cela, il est éclectique. C'est cette réalité à deux volets qui est le fondement du Droit.”*⁴⁶⁸

Als andere vertegenwoordigers van deze positivistische school noemde Picard, naast zichzelf en Comte, ondermeer Herbert Spencer, Summer Maine en Rudolf von Jhering.⁴⁶⁹ Dat die zelfinschatting als positivist niet op iedereen geloofwaardig overkomt, vindt zijn oorzaak in het feit dat Picard, zoals gebleken, tegelijkertijd ook zijn geloof in het natuurrecht beleed, wat vloekte met zijn verlangen om deel uit te maken van de

⁴⁶⁴ PICARD, *Le Droit pur*, p. 361-362.

⁴⁶⁵ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 363-371.

⁴⁶⁶ PICARD, *Le Droit pur*, p. 372 (citaat).

⁴⁶⁷ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 372-378.

⁴⁶⁸ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 379-380 (citaat).

⁴⁶⁹ PICARD, *Le Droit pur*, p. 381.

positivistische school.⁴⁷⁰ De symbiose van die twee posities stond in *Le Droit pur* inderdaad nog niet helemaal op punt; men heeft de stellige indruk dat hij ze allebei evenveel koesterde en zeker niet de ene voor de andere wilde opofferen. Wellicht doelde De Baets daarop toen hij in 1901 oordeelde dat *Le Droit pur* geenszins het eindpunt vormde van de intellectuele zoektocht van Picard: “*Laissez-moi vous le dire, j’ai l’impression que la loi d’harmonie de votre carrière n’a pas dit son dernier mot. Tout entière, celle-ci a été une patiente recherche du Droit par votre opération intellectuelle propre sur les faits, le refoulement des notions d’emprunt qui en viciaient la métaphysique.*”⁴⁷¹

Pas in *Les Constantes du Droit* slaagde Picard erin dit dilemma op te lossen. Hij behield de basisindeling tussen de scholen van het arbitraire en het kosmische recht, maar bakende vooral laatstgenoemde scherper af als “*les Ecoles du Droit existant dans la Nature, au moins dans la Nature humaine*”. Hij begaf zich dus nu op het standpunt dat het recht inherent was aan de *menselijke natuur*.⁴⁷² In aansluiting daarmee bekende hij zich niet langer als een positivist, maar schoof hij de term *hoministische school* naar voor om zijn nieuwe opvattingen te overkoepelen. De prealabele daarvan was dat recht als *natuurlijke gegeven* in de mens zelf aanwezig was, waarna het kon veruitwendigd worden in positief recht:

“*Elle considère que le Droit a son origine dans l’Homme tel que l’a formé méthodiquement ou capricieusement la Nature [...] Son mot d’ordre est que le Droit est dans l’homme (consubstantiel), avant d’être dans n’importe quelle institution juridique extérieure; [...] qu’ainsi, par exemple, le mariage, la propriété, le contrat sont pratiqués instinctivement, même chez les primitifs, avant que n’importe quel législateur ou jurisconsulte en ait découvert, prescrit ou décrit les éléments juridiques*”.⁴⁷³

Het is duidelijk dat Picard met dit hominisme terug aansloot bij het vertrekpunt van zijn proefschrift. Anders dan in *Le Droit pur* kwam hij daar nu ook openlijk voor uit en

⁴⁷⁰ BONNECASE, *Problème du droit et science belge du droit civil*, pp. 181-182; INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, pp. 66-68. Die dualiteit werd ook al opgemerkt in eigentijdse recensies van *Le Droit pur* en briefwisseling die Picard hierover ontving. Zo schreef graaf Goblet d’Alviella bijvoorbeeld: “*Ceci m’amène néanmoins, à critiquer quelque peu la dénomination de positiviste que vous donnez à votre système. Naturiste, cosmique, finaliste, évolutif, voire ‘réaliste transfigure’ [...] mais pas positiviste. Il ne faut point oublier que le positivisme proscriit toute spéculation sur la cause finale aussi bien que sur la cause première [...]*”. KBB, LHP, nr. 9051A, Brief van Eugène Goblet d’Alviella aan Edmond Picard dd. 21 december 1908 (citaat). Ook een kritische recensent toonde zich allesbehalve overtuigd: “*Malgré soi, on en revient toujours à cette idée que M. Picard a dû avoir une arrière-pensée de droit naturel ou idéal en écrivant son livre*”. ESCARRA, *Quelques réflexions sur un livre de M. Edmond Picard*, p. 20 (citaat). Zie voor een omstandige filosofische omschrijving van en kritiek op het jusnaturalisme en het rechtspositivisme: CLAEYS, *De rechtstheorie en het natuurrecht*, pp. 17-25.

⁴⁷¹ In *Memoriam. Manifestation du 21 décembre 1901*, p. 59 (citaat).

⁴⁷² PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 181-183 en 181 (citaat).

⁴⁷³ PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 185-187 en 186 (citaat).

rangschikte hij het hominisme als één van de mogelijke invullingen van het natuurrecht. Het voordeel van de term hominisme was dat die niet de rekbaarheid had van de “*expression caoutchouc*” natuurrecht en duidelijk aangaf dat het om één bepaalde variant daarvan ging.⁴⁷⁴

3.3 TELEOLOGIE

Het teleologisch luik vormt het laatste en meest fundamentele aspect van de rechtsfilosofie van Picard.⁴⁷⁵ Het doel van het recht lag voor hem ontegensprekelijk in de rechtvaardigheid (*la Justice*).

Dat begrip bakende hij in *Le Droit pur*, waarin hij het diepst inging op deze materie, in eerste instantie af door te focussen op het tegendeel ervan, de onrechtvaardigheid (*l'Injustice*). De oorzaak voor dergelijke pervertering van het recht zocht hij in misbruik van de kenmerken van een rechtsregel, van de rechtscheppende handeling of van het sociale belang van het recht.⁴⁷⁶ Wat dwang betreft, waarschuwde hij er voor dat die steeds in de juiste mate moest worden aangewend en nooit de bovenhand mocht halen op het recht. Zo niet, bijvoorbeeld in een dictatuur of in een particratie, kwam men in een situatie terecht waarin het recht zelf in gevaar was.⁴⁷⁷ Inzake juridische verbanden als eigendom, ouderlijke macht of schuld wees hij op het risico van sacralisering, waardoor die niet meer verbonden waren met hun onderwerpen en voorwerpen en daardoor dreigden te vervreemden van de werkelijkheid. Voorbeelden daarvan trof hij aan in de minderwaardige positie van schuldenaars en niet-eigenaars, de interpretatie van de ouderlijke macht in het voordeel van de echtgenoot en klassejustitie in het voordeel van de rijken van de samenleving: “*Le despotisme des grandes fortunes, la dévotion qu'on leur témoigne abstraction faite des personnages qui les détiennent et qui, la plupart du temps, en font un emploi égoïste, futile, inutile, mauvais ou corrupteur, quand ils ne sont pas pires que cela, des coquins et des bandits bastionnés dans leur opulence*”.⁴⁷⁸ Ook aan het voorwerp kon te veel belang worden gehecht,

⁴⁷⁴ PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 85-88, 243-244 en 86 (citaat). Zie ook: INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, pp. 68-69.

⁴⁷⁵ Bij Van Dale wordt aan het begrip ‘teleologie’ de volgende betekenis toegekend: “1 leer dat de schepping (bij uitbr.: elke verschijnsel) op één doel is gericht, leer van de immanente finaliteit, syn. doelmatigheidsleer, finaliteit 2 (in de vergelijkende fysiol.) leer betreffende het zinvol verband tussen de delen onderling en tussen de delen en het geheel”. DEN BOON en GEERAERTS, *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse taal*, deel III, p. 3546. Zie hierover ook: COPPEIN, “J’ai vu ce que vous n’avez pas vu”, pp. 22-23; COPPEIN, “Le droit qu’une partie de la nation n’a pas”, pp. 396-397; INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, pp. 66-67 en 71-72. Cfr. infra in het vijfde hoofdstuk voor de praktische vertaling van de rechtvaardigheidsopvatting van Picard.

⁴⁷⁶ Cfr. supra in dit hoofdstuk bij de bespreking van de ontologie.

⁴⁷⁷ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 389-391.

⁴⁷⁸ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 392-394 en 393 (citaat).

getuige het overwicht van onroerende goederen in de Code civil – dat hij nog als een restant beschouwde van het feodale regime – en parallel daarmee het nagenoeg ontbreken van intellectuele rechten.⁴⁷⁹

Vooraf de overdrijving van het onderwerp achtte hij bijzonder problematisch. Dit was het geval bij slavernij, maar volgens hem evenzeer in een liberale ‘laissez faire, laissez passer’-politiek waarin onder het mom van onbeperkte vrijheid zwakken hun rechten werden ontzegd en het recht de facto een instrument van onderdrukking werd:

*“L’écrasement, par les puissants, des faibles à qui ironiquement on dit: ‘Mais, vous aussi, vous êtes libres.’ C’est en réalité, l’anarchie libérale, le droit pour le riche d’agir arbitrairement en des milliers de circonstances [...] faire [du Droit] un appareil de dépouillement, de ruine et d’exploitation est une abomination! Et pourtant cela est courant dans nos sociétés modernes livrées aux rapines de la Finance spéculatrice. Les mots Liberté, Égalité, Fraternité sont inscrits sur les monuments des Républiques, mais comme des mensonges platoniques, à moins qu’on ne les considère comme de simples vœux plaintifs.”*⁴⁸⁰

Aberraties van de rechtsscheppende handeling ontwaarde Picard dan weer bijvoorbeeld in een blinde toepassing van het strafrecht of een bovenmatig respect voor overeenkomsten, waarmee ondermeer excessen in het beurswezen werden goedgepraat:

*“Les gens de Bourse, les sectateurs de cette machine à ruiner les gens [...] – toute cette bande à Ali-Baba s’incline, comme s’il s’agissait d’Idoles, devant ces Conventions ‘sacrées’, auxquelles ils ont raison de rendre le culte du Veau d’Or puisque, la plupart du temps, elles les enrichissent sans qu’aucun service rendu à la Collectivité justifie le déplacement de biens qu’ils réalisent à leur profit.”*⁴⁸¹

Tot slot benadrukte hij dat ook het sociale belang van het recht in de samenleving mogelijk te groot kon worden, wat een verstoring en onevenwicht van de sociale krachten met zich zou brengen.⁴⁸²

Rechtvaardigheid behelsde voor Picard logischerwijze net het omgekeerde van wat hij onder onrechtvaardigheid begreep. Die realisatie van geluk voor alle mensen in de samenleving kon volgens hem niet worden verwezenlijkt via een zuiver decentralistische koers waarin de individuele vrijheid domineerde, omdat dan alleen de sterksten daarvan

⁴⁷⁹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 394-395.

⁴⁸⁰ PICARD, *Le Droit pur*, p. 396 (citaat).

⁴⁸¹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 397-398 en 397 (citaat).

⁴⁸² PICARD, *Le Droit pur*, pp. 398-399.

zouden profiteren. Op zijn minst was een actieve overheidsinmenging nodig die de werking van de individuele vrijheid milderde.⁴⁸³ De ideale harmonieuze situatie drukte hij uit in zijn zogenaamd *tetragram van de rechtvaardigheid*: “*De chacun selon ses facultés. A chacun selon ses besoins. Par l’effort de chaque individu. Par l’effort de l’ensemble.*”⁴⁸⁴ Het recht moest er zoveel mogelijk naar streven om die vier elementen te realiseren.

Met het eerste lid bedoelde hij dat de activiteiten van mensen zoveel mogelijk in overeenstemming moesten zijn met hun verschillende lichamelijke en geestelijke mogelijkheden. In dat verband achtte hij kinder- en ouderenarbeid absurd en schaarde hij zich achter de zondagsrust en de eis voor arbeidsduurvermindering naar acht uur per dag.⁴⁸⁵

Het tweede lid kwam er voor hem op neer dat binnen de grenzen van het redelijke aan de materiële, sociale en psychische behoeften van alle mensen moest worden voldaan. Hij toonde zich hoopvol over de opkomende sociale zekerheid en voorspelde dat een herverdeling van de middelen zich zou opdringen. Wat hij voorstond was geenszins een “*uniformisation dans une égalité ridicule et impossible*”, maar wel een evenwichtiger verdeling van behoeften.⁴⁸⁶ Daarmee kantte hij zich duidelijk tegen de gangbare opvatting volgens dewelke behoeften verdeeld werden naargelang de individuele prestaties of arbeid van de mensen (wat hij omschreef als “*à chacun selon ses facultés*” / “*à chacun selon ses oeuvres*”). Volgens hem was dat een verkeerde redenering omdat mensen geen vat hadden op de omgeving waarin ze werden geboren of van welke voorouders ze afstamden, factoren die hun mogelijkheden al vanaf het begin in een bepaalde richting stuurden. Omdat elke mens uiteindelijk vaardigheden en rijkdommen had overgeërfd van vroegere generaties van de mensheid, pleitte Picard daarom voor het aanwenden van de opbrengsten van arbeid ten bate van de volledige gemeenschap. Dat impliceerde dus zeker niet dat de noodzakelijke individuele eigendom moest worden afgeschaft, maar alleen dat die correcter moest worden verdeeld.⁴⁸⁷

De twee laatste elementen impliceerden voor hem noodzakelijkerwijze een toename van de solidariteit en het altruïsme in de samenleving. Individuen moesten zich bewust

⁴⁸³ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 401-416.

⁴⁸⁴ PICARD, *Le Droit pur*, p. 417 (citaat). Zijn beschouwingen over het tetragram van de rechtvaardigheid reproduceerde Picard nagenoeg woordelijk in een latere inleiding bij de *Pandectes belges*; zie voor de definitie van het tetragram aldaar: PICARD, “Le droit nouveau”, p. XXXV.

⁴⁸⁵ PICARD, *Le Droit pur*, p. 418; PICARD, “Le droit nouveau”, p. XXXVI.

⁴⁸⁶ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 419-422 en 420 (citaat); PICARD, “Le droit nouveau”, pp. XXXVI-XXXVII.

⁴⁸⁷ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 422-425 en 422 (citaat). In 1894 kaartte Picard dit aspect van zijn tetragram al aan in een kort geschrift over rijkdom: PICARD, *Vie simple*, pp. 55-63. In 1922 integreerde hij laatstgenoemd werk integraal in een latere aanvulling; zie aldaar: PICARD, *Vers la Vie simple*, pp. 65-73.

worden dat ze deel uitmaakten van een groter geheel en daar ook naar handelen; voor egoïsme was geen plaats meer. Dat drukte hij treffend uit als volgt:

*“Il doit nous devenir tellement pénible de voir la misère, tellement odieux de rencontrer un homme affamé, l’indigence nous doit être à ce point répulsive, que rien ne puisse prévaloir jusqu’à ce que nous ayons chassé ces horreurs de nos yeux et de notre pensée; la souffrance de l’homme doit devenir intolérable à l’homme comme l’ancienne torture juridique; la solidarité doit devenir instinct; qui tue un homme me frappe; qui permet la misère me menace de misère; que mon voisin s’étiole dans un labeur ingrat, ce malheur me menace; que le vieillard craigne l’abandon, et je me sens abandonné.”*⁴⁸⁸

Deze solidariteit veronderstelde uiteraard een grotere en actieve staatsinterventie. De Staat mocht zich niet langer als een nachtwaker beperken tot het verzekeren van de bestaande verhoudingen en structuren, maar moest voortaan ook proberen iedereen te geven waar die volgens zijn behoeften recht op had. In concreto zou dit moeten gebeuren via de nationalisering van gemeenschapsvoorzieningen als spoorwegen, posterijen, telegrafie/telefonie, waterdistributie, onderwijs, ziekenhuizen, etc. – wat hij in zijn eigen tijd al zag opduiken en als quasi-collectivistisch betitelde – maar ook van belangrijke industrietakken en grootbanken, wat hij evenmin utopisch achtte.⁴⁸⁹

Rechtvaardigheid kon volgens Picard pas in zijn geheel verwezenlijkt worden als de vier leden van het geschetste tetragram volledig gerealiseerd en geïntegreerd waren. Pas vanaf dat moment zouden er geen straf- of dwangmaatregelen meer nodig zijn en zou het recht samenvallen met de moraal. Rechtvaardigheid was daardoor voor hem sowieso een ideaal dat alleen op lange termijn te bereiken was. Het lange proces daarnaartoe, dat voorafging aan die onthoofding van het recht, vatte hij onder de noemer ‘*socialisation*’ ofwel vermaatschappelijking van het recht.⁴⁹⁰

In *Les Constantes du Droit* structureerde Picard zijn ideeën een beetje anders, maar dat veranderde weinig aan de quasi-identieke essentie ervan. Hij herbevestigde zijn tetragram van de rechtvaardigheid en de gematigde collectivistische inslag ervan, maar zette het niet meer opnieuw in detail uiteen.⁴⁹¹ Wel veroordeelde hij hier in voetnoot de opvattingen

⁴⁸⁸ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 427-428 (citaat).

⁴⁸⁹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 429-431; PICARD, “Le droit nouveau”, pp. XXXII-XXXIV en XXXIX-XL.

⁴⁹⁰ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 432-438; PICARD, “Le droit nouveau”, pp. XXXV en XLII-XLIV. Zie ook: PICARD, *Le Droit pur*, pp. 432-438. Op de concrete houding van Picard ten aanzien van de vermaatschappelijking van het recht wordt nader ingegaan in het vijfde hoofdstuk.

⁴⁹¹ Nog in 1921 formuleerde Picard zijn tetragram elders in enigszins andere bewoordingen: “*A chacun selon ses besoins d’Homme moyen, - de chacun selon les Facultés que lui attribua la Nature, - en mettant en action la Collectivité*

van Ernest Solvay als te burgerlijk (“à chacun selon sa productivité sociale”) omdat ze ingingen tegen het tweede lid van zijn tetragram.⁴⁹² Onrechtvaardigheid definieerde hij hier pas in tweede instantie.⁴⁹³ Solidariteit werd nogmaals als de belangrijkste waarde voor elke mens naar voren geschoven: “La vertu cardinale du droit contemporain doit être LA SOLIDARITE, le sentiment de l’union universelle des êtres humanis dans la société, la conciliation [...] entre l’individualité et l’universalité.”⁴⁹⁴ In een weinig belangrijk extra hoofdstuk in vergelijking met *Le Droit pur* ging hij tot slot nog nader in op de effecten van het recht als sociale hygiëne. Daarin onderscheidde hij onder andere een disciplinerende, moraliserende, pacificerende en afschrikkingswerking.⁴⁹⁵

3.4 EMANATIE VAN EEN VERANDEREND RECHTSDENKEN

Met zijn rechtsfilosofie paste Picard zich in binnen overkoepelende lange termijn-tendenzen in de Belgische rechtsleer. Zijn rechtsdenken weerspiegelde concreet de veranderende rechtsbronnenleer en rechtvaardigheidsvisie. Dergelijke evoluties bleken zich ongeveer gelijktijdig in heel West-Europa voor te doen.

sociale, et en action aussi l’Activité individuelle”. PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 25. Ook in *Au pays des Bilingues* maakte Picard er allusie op; het tetragram vormt daar de kern van het manifest van een zekere Kaperdulaboula, één van de alter ego’s waarachter Picard zichzelf verschuilt in die roman. PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 92-95.

⁴⁹² PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 198-199 (met voetnoot 3 voor de kritiek ten aanzien van Solvay) en 204-205. Zie voor het oordeel van Picard over Solvay ook: PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 44-45. De industrieel Ernest Solvay (1838-1922) was senator voor de liberale partij van 1892 tot 1894 en van 1897 tot 1900 en probeerde via een eigen totaal nieuwe theorie liberalisme (vrijheid) en socialisme (gelijkheid) met elkaar te verzoenen. Hij beschouwde de mens als een machine, waarin energie werd geïnvesteerd, die uiteindelijk resulteerde in een zeker rendement (=energetisme). Opdat elke mens een zo hoog mogelijk rendement zou bereiken en er in ieders behoeften zou kunnen worden voorzien, moest de maatschappelijke organisatie erop gericht zijn om de productie van goederen te maximaliseren (=productivisme). Hiervoor was het noodzakelijk dat de bijdrage van elk individu werd bijgehouden in een soort eigen sociaal-economische rekening, waardoor geld niet langer nodig zou zijn als transactiemiddel (=comptabilisme). Concreet vertaalde hij deze principes in een programma dat bestond uit een ‘capacitaire’ organisatie van de arbeidsmarkt, een gelijkheid van kansen bij de geboorte en een actieve financiële ondersteuning van handel en industrie door de staat. Veeleer dan op zijn denken, dat zeer weinig navolging heeft gekregen, lag bij Solvay echter het accent op de praktijk. In zijn eigen bedrijven liep hij altijd ver voorop op de sociale wetgeving, bijvoorbeeld inzake de achturedag, ziekteverzekering en betaald verlof. CROMBOIS, “Energétisme et productivisme”; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 198-205.

⁴⁹³ PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 206-212.

⁴⁹⁴ PICARD, *Les Constantes du Droit*, p. 213 (citaat).

⁴⁹⁵ PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 215-223.

3.4.1 Een andere rechtvaardigheidsopvatting

Het gebruik van het begrip ‘rechtvaardigheid’, dat bij Picard de centrale ideologische pijler vormt, was geenszins nieuw. Uit het Romeins recht is vooral de klassieke formule van Ulpianus bekend: “*suum cuique tribuere*” ofwel “*aan ieder het zijne geven*”.⁴⁹⁶ In de katholieke leer nam de term door toedoen van Thomas van Aquino (1225-1274) al evenzeer een sleutelpositie in.⁴⁹⁷ In feite recupereerde deze kerkvader voor een groot deel de opvattingen van Aristoteles uit diens *Ethica Nicomachea*. Volgens het aristoteliaanse model moet er een onderscheid worden gemaakt tussen twee soorten rechtvaardigheid, met name de algemene en de bijzondere rechtvaardigheid. De *algemene rechtvaardigheid* werd beschouwd als de hoogste morele deugd en fungeerde als een ideaal voor de gehele samenleving; in essentie moest er naar worden gestreefd om de best mogelijke maatschappij voor iedereen te bereiken. De *bijzondere rechtvaardigheid* beoogde daarentegen het individuele welzijn en betrof het principe van een gelijke behandeling van gelijken en omgekeerd een ongelijke behandeling van ongelijken. Hierbinnen werd nog een onderscheid gemaakt tussen de distributieve en de corrigerende rechtvaardigheid. Eerstgenoemde was aan het werk bij de verdeling van goederen en rechten over de burgers, doorgaans door de overheid. Laatstgenoemde regeerde de handelingen die burgers ten aanzien van elkaar stelden en was gekenmerkt door het rekenkundig uitgangspunt dat na elke transactie tussen twee mensen de totale som van rechten en plichten opnieuw moest samenvallen met het oorspronkelijke bestaande evenwicht.⁴⁹⁸ Het rechtvaardigheidsbegrip dook terug op in de encyciek *Rerum novarum* (1891) van paus Leo XIII, die het invulde in de lijn van de klassieke thomistische wijsbegeerte en verbond met een organische corporatistische samenleving.⁴⁹⁹

Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd aan het begrip rechtvaardigheid door bepaalde denkers een veel meer sociale invulling gegeven, grotendeels als reactie op de toen dominante liberale ideologie die het primaat van het individu vooropstelde en nauwelijks aandacht besteedde aan rechtvaardigheid. Veel invloed ging terzake uit van de Franse utopist Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), voor wie rechtvaardigheid de basis vormde van de door hem gewenste egalitaire samenleving en die veel meer de nadruk

⁴⁹⁶ DEFERME, “Aan iedere Belg wat hem toekomt”, p. 51; VERSTEGEN, “Adagia”, p. 697.

⁴⁹⁷ Zie in dit verband ondermeer: DELFGAAUW, *Thomas van Aquino*, pp. 182-185.

⁴⁹⁸ DEFERME, “Aan iedere Belg wat hem toekomt”, pp. 51-52; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 219-220; LESAFFER, *Recht en rechtvaardigheid*, subdeel “De ziel van Themis”, pp. 1-5.

⁴⁹⁹ DEFERME, “Aan iedere Belg wat hem toekomt”, pp. 58-59.

legde op de afdwingbaarheid ervan. De notie impliceerde voor hem grotendeels de opgave van persoonlijk bezit, dat hij als de hoofdoorzaak zag voor sociale onrechtvaardigheid, en de keuze voor een mutualistische levenswijze. De Duitse filosoof Karl Marx (1818-1883) daarentegen beschouwde het begrip rechtvaardigheid als een ‘bourgeoisie’ en poneerde dat pas in een klassenloze maatschappij een dergelijke toestand kan bereikt worden.⁵⁰⁰ In België onderging Picard tot op zekere hoogte de invloed van Proudhon, maar zou daarnaast vooral Hector Denis (1842-1913), socialistisch partijgenoot van Picard in de Kamer en socioloog aan de Université Libre de Bruxelles, zich als één van diens leerlingen opwerpen. Voor Denis was de economie altijd ondergeschikt aan het recht en de rechtvaardigheid, die hij als een soort ‘morele wet’ beschouwde. De katholieke Kerk achtte hij niet in staat een fundamentele rol te spelen in het streven naar sociale rechtvaardigheid, omdat die notie volgens hem onverzoenbaar was met haar dogma’s. Alle heil verwachtte hij daarentegen van het socialisme, dat hij als het tegenovergestelde van individualisme zag en definieerde als het onderwerpen van alle sociale fenomenen aan rechtvaardigheid. Het begrip hing voor hem onlosmakelijk samen met afdwingbaarheid en het toelaten van positieve vrijheid, dat wil zeggen waarborgen dat mensen ook effectief van hun vrijheid kunnen genieten.⁵⁰¹

3.4.2 Een andere rechtsbronnenleer

In het Belgische recht bleef de rechtspraktijk altijd op de eerste plaats staan. De dominante groep van advocaten, rechters en notarissen nam een zeer pragmatische houding aan en was vooral geïnteresseerd in wat direct voor hen bruikbaar was. Vandaar de populariteit van rechtspraakoverzichten of commentaren bij wetgeving en het overwicht van ‘doctrine-arme’ tijdschriften. Academics richtten zich naar die afzetmarkt en verzuimden zuiver wetenschappelijke publicaties (“*creatieve rechtsliteratuur*”) te schrijven. Die factor verklaart waarom het beeld van de Belgische rechtsleer, in tegenstelling tot de buurlanden, inzake rechtsbronnenleer al bij al eerder schraal en zeker weinig origineel

⁵⁰⁰ DEFERME, “Aan iedere Belg wat hem toekomt”, pp. 53-54. Met Leo Lucassen moet er evenwel op worden gewezen dat Proudhon ook niet helemaal tegen privé-bezit was. Zijn kritiek betrof voornamelijk de te grote rol van de productiefactor kapitaal ten nadele van arbeid. Concreet verzette Proudhon zich daarom “tegen de inkomsten die voortvloeiden uit eigendom waarvoor geen arbeid werd verricht (zoals rente, huur, pacht etcetera). In tegenstelling tot Marx was Proudhons ideaal dat iedere producent eigenaar zou worden van zijn eigen produktiemiddelen, waarmee werd voorkomen dat de ene mens de andere zou uitbuiten”. LUCASSEN, “Links antisemitisme”, pp. 75-76 en 76 (citaat).

⁵⁰¹ DEFERME, “Aan iedere Belg wat hem toekomt”, pp. 65-67. Zie over de receptie van de ideeën van Proudhon in België: BARTIER, “Proudhon et la Belgique”; VAN ROOY, “L’agitation étudiante”, p. 202.

overkomt. De bekendste en invloedrijkste Belgische juristen waren immers nooit professoren of wetgevers.⁵⁰²

De moeizame codificatiepogingen vormen een andere achtergrond waartegen de Belgische rechtsleer van de negentiende eeuw moet worden geplaatst. Door de aanhechting van de Belgische gewesten bij Frankrijk waren de vijf Napoleontische wetboeken hier ingevoerd en ook tijdens het Nederlands bewind bleven ze in afwachting van nieuwe wetboeken van kracht. Na de Belgische onafhankelijkheid gelastte de Volksraad in artikel 139, elfde lid, van de nieuwe Belgische Grondwet eveneens de herziening van de Franse wetboeken, maar dat voornemen kon slechts zeer gedeeltelijk worden gerealiseerd. Alleen de *Code pénal* werd in 1867 vervangen door een nieuw Strafwetboek, dat grotendeels het werk was van de Gentse professor Jean-Jacques Haus. Van de *Code de commerce* bleef enkel de structuur overeind, maar werd de inhoud tussen 1851 en 1879 nagenoeg volledig gewijzigd. Pogingen om de drie andere wetboeken te herzien strandden in de negentiende eeuw voortijdig.⁵⁰³

Gedurende de periode 1815-1850 was de exegetische benadering van het recht nog niet algemeen aanvaard in de Belgische rechtsleer en had de *Historische school*, waarvan het zwaartepunt zich bevond in de Duitse vorstendommen en Friedrich Carl von Savigny de grote roerganger was, hier enige voet aan de grond.⁵⁰⁴ Eigenlijk ging het om een oudere generatie juristen die nog gedeeltelijk was opgegroeid in het Ancien Régime of buiten de Franse invloedssfeer; ze kenden nog terdege het gewoonterecht en waren door hun opleiding ook vertrouwd met het Romeins recht. Daarom weigerden ze de wetgeving als enige rechtsbron te aanvaarden. Niet alleen voor de uitlegging van de wetgeving, maar ook wanneer de wetgeving niet toereikend was, moest worden teruggegrepen naar de andere rechtsbronnen.⁵⁰⁵ Ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden trok de regering van Willem I hoofdzakelijk Duitse, maar ook Noord-Nederlandse professoren aan voor het onderwijs in de rechtenfaculteiten omwille van hun gedegen wetenschappelijke vorming. Dat ze de Franse invloed temperden was daarbij mooi

⁵⁰² BOUCKAERT, “Een tweede millennium”, pp. 36-37 (citaat); HEIRBAUT, “Law reviews in Belgium”, pp. 343-344; HEIRBAUT en STORME, “De Belgische rechtstraditie”, p. 990-991; HEIRBAUT, “L’émancipation tardive”, pp. 621-622; HEIRBAUT, “Les juges belges face au Code civil”, pp. 255-256; HEIRBAUT, “The Belgian legal tradition”, pp. 19-20; HEIRBAUT en STORME, “The Belgian legal tradition”, pp. 9; MARTYN, “De verhoudingen tussen de formele bronnen”, p. 109. Dezelfde vaststelling gaat overigens op voor de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime: VAN CAENEGEM, “Reflexions on the Place of the Low Countries”, pp. 5-6.

⁵⁰³ HOLTHÖFER, “Belgien”, pp. 1089-1098; HOLTHÖFER, “Nicolai, Pierre-Thomas”, p. 457; GILISSEN, “Codifications et projets de codification en Belgique”, passim; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*, pp. 152-153; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 15-54. Cfr. infra in het vijfde hoofdstuk.

⁵⁰⁴ Cfr. infra in dit hoofdstuk voor een gedetailleerde bespreking van de Duitse *Historische school*.

⁵⁰⁵ GILISSEN, *Introduction historique au droit*, p. 471.

meegenomen.⁵⁰⁶ Na de Belgische onafhankelijkheid werden aanvankelijk nog enkele buitenlanders aangesteld, maar al vlug waren ze niet meer gewenst. In het bijzonder vermelden we Adrianus Catharinus Holtius (1786-1861), Leopold August Warnkönig (1794-1866), Heinrich Ahrens (1808-1874) en Henri Klimrath (1807-1837). Uitzondering op de regel was Jacques-Joseph Haus (1796-1881).⁵⁰⁷

Kenmerkend voor deze periode – en zeker voor de eerste decennia na de Belgische onafhankelijkheid – is de overheersing van de binnenlandse markt door goedkope piraatuitgaven van Franse werken. De werken van de belangrijkste vertegenwoordiger van de *Historische school* in Frankrijk, Philippe Antoine Merlin de Douai (1754-1838), werden na zijn vlucht naar België te Brussel uitgegeven; voor hem stond de gewoonte op hetzelfde niveau als de wet en kon ze die desgevallend overvleugelen. In de marge daarvan verschenen ook nog enkele vertalingen van werken van Duitse juristen als Karl Salomo Zachariae (1769-1842) en Antoine-Frédéric Juste Thibaut (1772-1840).⁵⁰⁸ De eigenlijke originele ‘Belgische’ bijdragen tot de rechtsleer beperken zich tot een handvol titels en zijn vaak het werk van niet-academici.⁵⁰⁹ Vermeldenswaardig is enkel de *Encyclopédie du droit* die de Brusselse hoogleraar Adolphe Roussel (1809-1875), in zijn Leuvense studententijd één van de ijverigste leerlingen van Warnkönig, in 1843 publiceerde. Daarin erkende hij naast de wet ook de gewoonte en de rechtspraak als rechtsbronnen. Concreet stelde hij dat de gewoonte van groot belang was voor de

⁵⁰⁶ BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 445 noot 74; STEVENS, “Het rechtsonderwijs in België”, pp. 60-61.

⁵⁰⁷ Zie voor een volledig overzicht van alle professoren aan de rijksuniversiteiten tijdens het Nederlands bewind: STEVENS, “Het rechtsonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden”, pp. 136-148. Zie over Holtius: BRANTS, *La Faculté de Droit de l'Université de Louvain*, pp. 321-322; KORTHALS ALTES, “Adrianus Catharinus Holtius”; STEVENS, “Idem”, p. 139 noot 64. Zie over Warnkönig: BRANTS, *Idem*, pp. 322-323; GILISSEN, *Introduction historique au droit*, p. 472; HOLTHÖFER, “Warnkönig, Leopold August”; STEVENS, “Idem”, p. 137 noot 62; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 88-89; WILD, *Leopold August Warnkönig*. Zie over Ahrens: VAN DIEVOET, *Idem*, pp. 87-88. Zie over Klimrath: BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 56 en 444; VAN DEN BROECK, “Het Burgerlijk Wetboek”, p. 420. Zie over Haus: HENNAU en VERHAEGEN, “Jacques-Joseph Haus”; STEVENS, “Idem”, p. 137 noot 62; VANDERSTEENE, *Geschiedenis van de Faculteit Rechtsgeleerdheid*, 1.1.2, 1.2.2, 1.3 en 2.1.5; VANHOUDT, “Honderdvijftig jaar strafrecht in België”, pp. 437-438.

⁵⁰⁸ BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 52-53; DUBOUCHET, *La pensée juridique*, p. 162; GILISSEN, *Introduction historique au droit*, pp. 471-472; HEIRBAUT, “L’émancipation tardive”, p. 620; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, p. 420; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 89-90. Voor Merlin betreft het de volgende werken: MERLIN DE DOUAI, P. *Répertoire universel et raisonné de jurisprudence*. 36 delen, Brussel, Tarlier, 1825-1828, 5de uitgave; MERLIN DE DOUAI, P. *Recueil alphabétique de questions de droit*. 16 delen, Brussel, Tarlier, 1828-1830, 4de uitgave.

⁵⁰⁹ Het betreft in hoofdzaak het achtdelig werk *Le droit romain dans ses rapports avec le droit français et les principes des deux législations*, dat de Luikse procureur-generaal Olivier Leclercq (1760-1842) schreef in 1810-1812, en het kritisch verslag (1824) van de hand van advocaat bij het hof van beroep van Brussel Pierre-Joseph Spinnael op de commentaar van de Franse professor Toullier op de Code civil. BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 190-195; GILISSEN, *Introduction historique au droit*, p. 472; VAN BIERVLIET, “L’interprétation belge du Code civil”, pp. 654-656; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, p. 86 en 90. Bonnecase heeft het verkeerdelijk over ‘Spinnel’.

interpretatie van de wet; indien noch de wet noch de gewoonte duidelijkheid boden moest de rechter zelf oordelen. In de tweede uitgave van dit werk in 1872 zou Roussel zich onder invloed van de exegetische benadering evenwel volledig distantiëren van zijn vroegere opvattingen. Het was tekenend voor het gewijzigde intellectuele klimaat.⁵¹⁰ Met Jan Van den Broeck moet dus vastgesteld worden dat het bilan van de *Historische school* in de Belgische rechtsleer al bij al toch bijzonder mager is en sowieso veel minder betekenisvol dan bijvoorbeeld in Nederland. Verklarende factoren zijn zeker de aanwezigheid van de Code civil, het veel kleinere belang van het Romeins recht en het natuurrecht voor de rechtspraktijk en de onverenigbaarheid van het volksnationale en Restauratiegerichte conservatisme van de *Historische school* met het in België dominante liberale burgerlijke vrijheidsbegrip en staatsnationalisme. Daarbij sloot de exegetische rechtsdogmatiek ontegensprekelijk veel beter aan.⁵¹¹

Vanaf 1850 werd de Belgische rechtsleer inderdaad nagenoeg helemaal gedomineerd door de zogenaamde *Exegetische school*. Raoul Van Caenegem bestempelt België terecht als “a colony of the French School of Exegesis” en merkt daarbij op dat: “The Belgian exegetes are distinguished only by their extremism, and by the fact that they adhered to the exegetical method much longer than the French themselves.”⁵¹² In feite betrof het zowel in België als in Frankrijk een nieuwe generatie juristen die geen banden meer had met het recht van het Ancien Régime en een zeer eenzijdige opleiding had genoten waarin de klemtoon lag op de artikelsgewijze bespreking van de Franse wetboeken. Voor de aanhangers van de *Exegetische school* was de wetgeving de enige rechtsbron. Dit culmineerde onvermijdelijk in een cultus van de Staat en de soevereiniteit van de natie. De taak van de rechtsleer bestond volgens de exegeten slechts uit een zo letterlijk mogelijke tekstgebonden analyse van de wetgeving; de ‘geest van de wet’ deed niet terzake. Hun ‘wetenschappelijke’ productie omvatte dan ook voornamelijk uitgebreide commentaren bij de wetboeken. De rechtspraak had in hun ogen enkel nog een dienende rol en mocht in geen geval zelf bijdragen tot de rechtsvorming; bij onduidelijkheden of hiaten van de wet moest de

⁵¹⁰ BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 201-209 ; BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 43-44; VAN DEN BROECK, “Het Burgerlijk Wetboek”, pp. 420-421; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, p. 91. Naar het oordeel van Picard miste het werk van Roussel systematiek: “C’est un mélange, souvent confus, de notions abstraites et concrètes, de grande encyclopédie, de petite encyclopédie, et d’encyclopédie complémentaire. Il touche à tout: [...] On peut dire qu’il fut le ‘romancier’ de l’Encyclopédie du Droit.” PICARD, *Le Droit pur*, p. 496.

⁵¹¹ BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 429-430; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*, p. 155; VAN DEN BROECK, “De Belgische rechtsleer en de Duitse rechtshistorische school”, pp. 312-317; VAN DEN BROECK, “Het Burgerlijk Wetboek”, pp. 422-425.

⁵¹² VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*, p. 153 (citaten). Zie ook: VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het recht. I. Privaatrecht*, pp. 148-149 en 151. Cfr. infra in dit hoofdstuk voor een overzicht van de *Exegetische school* in Frankrijk.

rechter via een logisch-rationele interpretatie daarvan tot een oplossing komen. Als rechters het daarin met elkaar oneens waren, moest er een beroep gedaan worden worden op de wetgever – het zogenaamde *référé législatif* – om een juiste interpretatie te verkrijgen. De exegeten situeerden zich binnen een bredere positivistische beweging in de rechtswetenschap, die het recht naar het model van de natuurwetenschappen tot een louter empirische wetenschap wou omvormen. Ze namen daarom alleen het positieve recht, zoals dat op een formeel-correcte manier in wetgeving was vertaald, tot studieobject. Vanuit die houding verwierpen ze ook een toetsing van het recht aan het natuurrecht en de rechtvaardigheid. Ze zagen het recht louter op zichzelf als een geïsoleerd fenomeen met een eigen formele logica dat niet ingebed was in de samenleving.⁵¹³

De Belgische vertegenwoordiger bij uitstek van de *Exegetische school* was zonder twijfel de Gentse hoogleraar François Laurent (1810-1887). Hij werd geboren in Luxemburg als zoon van een kapper en studeerde vanaf 1827 klassieke filologie aan de Leuvense rijksuniversiteit. Bij het uitbreken van de Belgische revolutie koos hij voor rechtenstudies aan de Luikse universiteit en kwam daar onder de invloed van Antoine Ernst te staan.⁵¹⁴ Door diens toedoen werd hij, na een korte loopbaan als bureauchef en afdelingsoverste op het ministerie van Justitie, in 1836 benoemd tot buitengewoon hoogleraar en in 1841 tot gewoon hoogleraar aan de Gentse rijksuniversiteit. Tot aan zijn emeritaat in 1880 had hij een uitgebreide leeropdracht die voornamelijk bestond uit burgerrechtelijke vakken, maar in het begin ook encyclopedie van het recht, staatsrecht en administratief recht omvatte. Het eigenlijke juridische oeuvre van Laurent dateert pas uit de jaren 1870 en

⁵¹³ Dit samengebalde beeld is uiteraard een 'grootste gemene deler', waarbij voor individuele juristen nuances moeten worden aangebracht. Boudewijn Bouckaert wees er in zijn proefschrift destijds op dat het etiket *Exegetische school* nagenoeg uitsluitend betrekking heeft op de rechtsbronnenleer en eigenlijk pas a posteriori werd toegekend door de Franse rechtshistoricus E. Glasson bij het eeuwfeest van de Code civil en nadien werd overgenomen door Julien Bonnecase. BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 36-37; BOUCKAERT, "Het Burgerlijk Wetboek en de andere rechtsbronnen", pp. 255-256. Zie verder: GILISSEN, *Introduction historique au droit*, p. 473; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 420-421; WAUTERS, *Geschiedenis van het Europees privaatrecht*, pp. 93-94. Zie over het *référé législatif*, dat in België pas in 1865 werd afgeschaft en vervangen door de dwingende rechtspraak van het Hof van Cassatie: NANDRIN, "La Cour de Cassation belge de 1832", pp. 285-286; VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het recht. I. Privaatrecht*, p. 127. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

⁵¹⁴ Antoine Ernst (1796-1841) was professor burgerlijk recht te Luik van 1822 tot 1834 en te Leuven van 1839 tot 1841; daartussen was hij minister van Justitie. Zijn broer Jean Gérard Joseph Ernst (1782-1842) werd in 1817 aangesteld als professor burgerlijk recht aan de Luikse rijksuniversiteit; vanaf 1835 doceerde hij dezelfde materie aan de nieuwe katholieke Leuvense universiteit. De gebroeders Ernst creëerden te Luik een nieuwe onderwijsmethode voor het burgerlijk recht, bestaande uit een inleidende en een verdiepende cursus, die in 1835 werd overgenomen door de Belgische wetgever. BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 183-184; BRANTS, *La Faculté de Droit de l'Université de Louvain*, pp. 327-329; STEVENS, "Het rechtsonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden", p. 131 noot 42 en p. 139 noot 64; VAN BIERVLIET, "L'interprétation belge du Code civil", pp. 641-642; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 90-91.

1880, wat al bij al toch eerder laat is. Daarvoor profileerde hij zich voornamelijk met geschiedfilosofische en anticlericale publicaties.⁵¹⁵ Inzake recht staan zijn *Principes de droit civil* (1869-1878, 32 + 1 delen) op de eerste plaats. Het betreft een monumentaal commentaar op de Code civil waarmee hij internationale faam verwierf en waarvoor hij reeds in 1876 werd bekroond met de vijfjaarlijkse staatsprijs voor morele en politieke wetenschappen. De *Cours élémentaire de droit civil*, die Laurent in 1878 uitbracht, is een vierdelige samenvatting van zijn *Principes*, vooral bedoeld voor zijn studenten. In beide werken trok Laurent consequent de exegetische benadering door tot in zijn meest radicale naaktheid. Zijn Franse collega's-commentatoren verweet hij inconsequent gedrag en een gebrek aan respect voor de Code civil.⁵¹⁶

Het programma van Laurent is door hemzelf het meest kernachtig samengebond in de 'Préface' bij zijn *Cours*. Als cruciaal uitgangspunt beklemtoonde hij dat de codificatie van het recht een volledig nieuw tijdperk had ingeluid en de rol van de juristen wezenlijk had veranderd. Anders dan in het Ancien Régime, waar bovenal altijd grote rechtsonzekerheid had geheerst, was het hen niet meer toegelaten zelf recht te maken en moesten ze zich voortaan in het onderwijs of de praktische toepassing beperken tot interpretatie van het recht. Dat zowel de rechtsleer als de rechtspraak de facto hun taak veel ruimer opvatten, kon voor Laurent niet door de beugel. Het kwam erop aan dat

⁵¹⁵ Tijdens de eerste vijftien jaar van zijn professoraat kwam Laurent niet toe aan publicaties en investeerde hij zijn tijd grotendeels in zijn onderwijstaken. Van 1843 tot 1847 was hij daarenboven vier jaar afwezig van de universiteit en trok hij zich terug in zijn geboortestreek. In de twee daaropvolgende decennia bracht hij de 18-delige *Etudes sur l'histoire de l'humanité* (de eerste drie delen verschenen onder de titel *Histoire du droit des gens et des relations internationales*) (1850-1870) uit, het werk dat hem zelf het meest na aan het hart lag en hij beschouwde als zijn magnum opus. Het betreft eigenlijk een geschiedfilosofisch werk, waarin Laurent in de geschiedenis van de mensheid een continue morele en geestelijke vooruitgang ontwaart en godsdienst als een betreurenswaardige belemmering daarvoor bestempelt. De publicatie van het vierde deel, dat specifiek handelde over het christendom en waarin Laurent de goddelijke natuur van Christus had ontkend, leidde in 1856 tot een blaam van de katholieke regering en kerkelijke veroordelingen. In de marge van zijn *Histoire de l'humanité* publiceerde Laurent nog enkele werken met duidelijk anticlericale inslag, ondermeer *L'Eglise et l'Etat* (1858-1862, 3 delen) en *Lettres sur les Jésuites* (1864), waarin hij de scheiding tussen kerk en staat scherp veroordeelde omdat de overheid daardoor ook de controle over de kerk verloren had. Laurent was katholiek opgevoed, maar wendde zich gaandeweg af van het kerkelijk instituut; wel zou hij altijd blijven zoeken naar God en zich uiteindelijk bekeren tot het protestantisme. Zie specifiek: LAMBERTS, "De Heilige Stoel en de zaak Laurent-Brasseur". Men moet er zich terdege rekenschap van geven dat Laurent binnen de Belgische context op de eerste plaats bekend stond als anticlericaal en niet als rechtsgeleerde. Terecht merkt Bonneau voor zijn onwetende Franse lezers op dat "[...] pour ses contemporains belges, Laurent a été beaucoup moins un juriconsulte qu'un homme de parti. Ce n'est pas [...] l'œuvre juridique de Laurent qui a, avant tout, préoccupé la Belgique de son époque; c'est son œuvre extra-juridique et du même coup sa personnalité." BONNEAU, *Problème du droit*, p. 60. Zie in detail in hetzelfde werk voor de zeer gemengde receptie die Laurent in zijn oeuvre te beurt viel pp. 59-113.

⁵¹⁶ Zie voor een gedetailleerd overzicht: LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, pp. 89-119; BONNEAU, *Problème du droit*, pp. 35-47. Onterecht is soms opgemerkt dat Laurent, en andere exegeten met hem, een volstrekte vrijheid van eigendom voorstond. In feite aanvaardde hij echter dat eigendom onderworpen was aan voorwaarden en veroordeelde hij het misbruik ervan. Zie in extenso voor de houding van Laurent daarover: DERINE, *Grenzen aan het eigendomsrecht*, pp. 162-168 en 212-214.

iedereen bij zijn eigen leest bleef; een rechter mocht zich geenszins de taken van een wetgever toe-eigenen:

*“Le juge sera toujours un très-mauvais législateur: il usurpe un pouvoir qu’il n’a ni qualité ni capacité d’exercer. Il est appelé à statuer sur des intérêts particuliers, pour mieux dire, il doit déterminer quel est le droit des parties en cause. Le juge ne peut donc pas disposer dans un intérêt général; quoi qu’il fasse, il est enchaîné dans les limites étroites du débat. Il n’a donc pas cette liberté d’action, cette indépendance d’appréciation qui sont nécessaires au législateur.”*⁵¹⁷

Concreet predikte hij daarom een absoluut primaat van de tekst van de wet. Elke jurist moest zich houden aan een letterlijke interpretatie van de wet. Zijns inziens drukte die altijd ook onmiddellijk de geest van de wet en dus de wil van de wetgever uit.

*“On ne doit jamais séparer l’esprit de la loi de son texte, en ce sens que le texte et l’esprit ne sont pas deux choses différentes, c’est une seule et même chose, la volonté du législateur. [...] Lui-même a pris soin de nous la dire, dans un texte authentique, le plus solennel des actes: le texte est donc la manifestation de la volonté nationale, déclarée par l’organe de la nation souveraine. Ainsi le texte est le véritable esprit de la loi, tel que le législateur lui-même l’a formulé.”*⁵¹⁸

Het bestaan van een aparte geest van de wet die in zou gaan tegen de tekst van de wet deed hij af als een absurditeit. Die zogenaamde geest van de wet betrof volgens hem dan doorgaans een argumentatie die ontleend was aan de voorbereidende werken of aan het gewoonterecht:

*“C’est que le prétendu esprit de la loi est, en réalité, l’esprit de l’interprète; le sens que présente le texte ne lui convient pas, il croit que la loi, entendue dans sa signification littérale, est contraire à l’équité, qu’elle est contraire aux vrais principes, tels que lui-même les entend; il cherche à lui donner un autre sens, et c’est le cas de dire que qui cherche trouve; dans les travaux préparatoires et dans la tradition, on trouve tout ce qu’on veut. [...] Mettre l’esprit de la loi au-dessus du texte, c’est en définitive, faire une loi nouvelle.”*⁵¹⁹

⁵¹⁷ LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, pp. 8-11 en 10-11 (citaat).

⁵¹⁸ LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, pp. 12-13 (citaat).

⁵¹⁹ LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, pp. 14-16 en 16 (citaat).

Hij wees erop dat zowel de voorbereidende werken als het gewoonterecht geen rechtskracht hadden en bijgevolg volledig ondergeschikt waren aan de officiële wetgeving; eerstgenoemde waren enkel de uiting van een bepaald ontwikkelingsstadium van de wet en laatstgenoemde alleen een nog veel onzekerder voedingsbodem voor de wet.⁵²⁰ Evenzo verduidelijkte hij dat een rechter zich niet moest afvragen of een wet rechtvaardig was. Dat viel volledig buiten zijn bevoegdheid; hij moest enkel als het ware blind de wet toepassen:

*“Forcé de choisir entre l’obéissance à la loi et l’équité naturelle, le juge se prononcera le plus souvent en faveur de l’équité, en cherchant à éluder la loi. C’est manquer à son devoir; car éluder la loi c’est la violer. Vainement le juge s’excuserait-il en alléguant le cri de la conscience qui plaide contre la loi, il n’a pas à examiner si sa décision satisfait l’équité, il doit obéissance à la loi, et quand il a rempli son devoir, sa conscience n’aura rien à lui reprocher.”*⁵²¹

Hoogstens kon de rechtspraak, net zoals de rechtsleer, lacunes en gebreken signaleren aan de wetgever, die als enige de wetgeving kon veranderen. Getrouw aan dit standpunt trok hij fel van leer tegen de vorming van nieuw recht door de rechtspraak buiten de wetgeving om.⁵²²

Ook de lege ferenda leverde Laurent een betekenisvolle bijdrage. Bij het aantreden van de liberale regering Frère-Orban-Van Humbeeck gelastte minister van Justitie Bara Laurent met het opstellen van een ontwerp voor een nieuw Belgisch Burgerlijk Wetboek. In de periode 1882-1885 verschenen de zes lijvige delen van dit *Avant-projet de révision du Code civil*. Na de katholieke overwinning in 1884 maakte het ontwerp echter politiek geen kans meer, maar tal van voorstellen werden later alsnog omgezet in wetgeving. Op bepaalde vlakken nam Laurent in zijn ontwerp ontegensprekelijk zeer progressieve standpunten in, bijvoorbeeld over de handelingsbekwaamheid van de gehuwde vrouw, de bescherming van natuurlijke kinderen en het huwelijksgoederenrecht. Zijn ontwerp was echter, zoals al zijn werken, opnieuw diepgaand anticlericaal; zo sprak Laurent een veto uit tegen de toekenning van rechtspersoonlijkheid aan religieuze instellingen. Dit lokte een scherpe polemiek met de Leuvense professor Jules Van den Heuvel uit.⁵²³ Reeds bij

⁵²⁰ LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, pp. 22-24 en 38-39.

⁵²¹ LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, pp. 54-55 en 55 (citaat).

⁵²² LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, pp. 61-65. Zie voor een uitvoeriger bespreking van het programma van Laurent: BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 47-59.

⁵²³ Zie over Laurent: BAERT, “François Laurent”, kol. 601-616; BAERT, “François Laurent. Zijn leven, zijn tijd en zijn strijd”; BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 60-63; HOLTHÖFER, “Laurent, François”, pp. 371-372; SIMON-VAN DER MEERSCH, “François Laurent, hoogleraar”; VAN BIERVLIET,

het verschijnen van het eerste deel van het *Avant-projet* in 1882 had Picard in een kritisch recensieartikel in het *Journal des Tribunaux* de vinger op dezelfde wonde gelegd en het werkstuk zijn partijdigheid verweten:

“A elles seules ces dispositions dénoncent [...] le péril qu’il y a à confier la revision de l’ensemble des lois privées à une personnalité dont la science admirable ne saurait faire oublier les convictions d’un ardent et souvent aveugle exclusivisme. [...] Le Droit n’est point une oeuvre de parti, mais de modération et d’apaisement. Il n’est pas une arme dont on puisse se servir pour faire la guerre, c’est un traité d’alliance et une manifestation de tolérance. Pour le faire, il ne faut pas des lutteurs, mais des pacificateurs.”

In het algemeen erkende Picard weliswaar de onmiskenbare juridische kwaliteiten van het *Avant-projet*, maar stoorde hij zich ondermeer aan het behoud van de oorspronkelijke indeling van de Code civil, de vermenging met niet-privaatrechtelijke themata, de aanwezigheid van talrijke theoretische ‘schoolformules’, slordig taalgebruik en aanverwante zaken. De voorgestelde hervormingen achtte hij dan weer weinig talrijk en vaak zeer betwistbaar. Finaal formuleerde hij daarom een eerder afwijzend oordeel: *“Dans ces conditions, l’utilité de la revision n’apparaît que faiblement et n’est pas de nature à compenser l’immense trouble qu’amènent toujours la suppression d’une législation connue et l’anéantissement de tous les travaux de doctrine et de jurisprudence qu’elle a fait germer.”*⁵²⁴ Dezelfde ambigue appreciatie kenmerkte het in memoriam dat het *Journal des Tribunaux* aan Laurent wijdde: *“François Laurent était une personnalité originale et puissante. [...] Sa pensée était profonde et ingénieuse, sa raison droite, quoique audacieuse. [...] Et s’il est vrai que la science du droit l’eût souhaité plus serein, elle le pleurera néanmoins comme le plus vaillant et le plus intègre de ses champions.”*⁵²⁵

De tijdgenoten-professoren van Laurent en hun directe opvolgers hebben in het algemeen nauwelijks originele bijdragen tot de Belgische rechtsleer geleverd. Dit geldt in het bijzonder op het vlak van hun visie op de rechtsbronnen. Ze volgden in hun onderwijs getrouw de exegetische methode en publiceerden in hoofdzaak commentaren bij nieuwe wetten, repertoria en andere praktijkgerichte werken. Laurent stak met kop en schouders boven hen uit en stelde hen ook na zijn overlijden volledig in de schaduw.⁵²⁶

“L’interprétation belge du Code civil”, pp. 648-650; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*, p. 154; VANDERSTEENE, *Geschiedenis van de Faculteit Rechtsgeleerdheid*, 2.1.5; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 92-95 en WARLOMONT, *François Laurent*. Zie specifiek over de polemiek met Van den Heuvel: BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 209-217.

⁵²⁴ [PICARD, E.] “L’avant-projet de revision du Code civil par M. Laurent”. *Journal des Tribunaux*, 1 (1881-1882) 18, kol. 281-285, 282 (eerste citaat) en 284 (tweede citaat).

⁵²⁵ “Mort de M. Laurent”. *Journal des Tribunaux*, 6 (1887) 402, kol. 193-194 en 194 (citaat).

⁵²⁶ GILISSEN, *Introduction historique au droit*, p. 475; HOLTHÖFER, “Laurent, François”, p. 372. Van deze rechtsgeleerden zijn enkel hun cursussen burgerlijk recht of encyclopedie van het recht enig belang. Parfait

Vanuit historisch perspectief werd met Laurent tegelijkertijd het hoogtepunt van de *Exegetische school* bereikt, maar evenzeer het verval ervan ingeluid.

Naar het einde van de negentiende eeuw toe geraakte de *Exegetische school* buiten de universitaire milieus in toenemende mate in diskrediet, al bleef ze ook toen nog wel dominant.⁵²⁷ De rijkgeschakeerde tegenbeweging, die in België pas ingang vond vanaf ongeveer 1890 en slechts zeer geleidelijk aanhang kreeg in de academische wereld, wordt meestal gevat onder de verzamelterm *Wetenschappelijke school*.⁵²⁸ Ondanks hun inhoudelijke en methodologische verscheidenheid geldt voor deze juristen steeds de basispremissie dat ze het recht niet meer louter met de wet vereenzelvigden en de diversiteit van de rechtsbronnen erkenden. Met het oog op een zo rechtvaardig mogelijke rechtstoepassing pleitten ze ervoor om de wetgeving aan te vullen met het gewoonterecht, de rechtspraak, de rechtsleer en de billijkheid. Ze beschouwden het recht als een dynamisch gegeven dat ingebed was en interageerde met de maatschappelijke ontwikkelingen.⁵²⁹ Picard speelde met zijn brede invulling van de rechtstotaliteit en eigenlijke rechtsbronnenleer in *Le Droit pur* een niet onbelangrijke rol in die tegenstroom. Hij werkte echter helemaal niet in het luchtledige; binnen de Belgische context lieten ook tal van andere critici hun stem horen, zij het minder luid of later. Het fin de siècle blijkt als het ware een overgangsfase waarin in de Belgische rechtswereld alles in beweging lijkt te komen om zich na de Eerste Wereldoorlog definitief te settelen.⁵³⁰

Namur (1815-1890) was achtereenvolgens verbonden aan de universiteiten van Brussel, Gent en Luik; hij is de auteur van een populaire *Cours d'encyclopédie du droit* (1875). Victor Thiry (1817-1889) was professor burgerlijk recht aan de Luikse universiteit; van hem verscheen een postuum door zijn zoon uitgegeven *Cours de droit civil* (1892). Gérard Galopin (1849-1921) volgde Thiry op als professor burgerlijk recht; hij publiceerde een vierdelige *Cours de droit civil* (1910-1919). O. Orban (1862-1923) was aan dezelfde universiteit professor publiek recht, administratief recht en encyclopedie van het recht. Hij publiceerde in 1893 een traditiegetrouwe *Cours d'encyclopédie du droit*. Eugène Hanssens (1865-1922) was aan de ULB verbonden als professor burgerlijk recht en werd later ook advocaat bij het Hof van Cassatie. Voor zijn studenten schreef hij een driedelige *Résumé du cours de droit civil* (1899-1900), die later meermaals herdrukt werd. Eveneens te Brussel doceerde Henri Rolin de encyclopedie van het recht. In zijn *Initiation juridique. Résumé du cours d'encyclopédie du droit* (1923) stond hij nog steeds een exclusief wetsmonopolie voor. Voor de Leuvense universiteit kan de naam genoemd worden van Joseph Van Biervliet, die aldaar burgerlijk recht doceerde en vooral bijval genoot omwille van zijn *Cours de droit civil: les successions* (1921). BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 198-199; BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 43; VAN BIERVLIET, "L'interprétation belge du Code civil", p. 651; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 96-102. 9-100.

⁵²⁷ VAN DEN BROECK, "De Belgische rechtsleer en de Duitse rechtshistorische school", p. 317; MARTYN, "De verhoudingen tussen de formele bronnen", pp. 108-109.

⁵²⁸ In het Frans wordt deze school aangeduid als de *Ecole de la libre recherche scientifique*. Vaandeldrager ervan was de Franse rechtsgeleerde François Géný. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

⁵²⁹ BOUCKAERT, "Het Burgerlijk Wetboek en de andere rechtsbronnen", p. 256; GILISSEN, *Introduction historique au droit*, pp. 475-476; WAUTERS, *Geschiedenis van het Europees privaatrecht*, p. 94.

⁵³⁰ GILISSEN, *Introduction historique au droit*, pp. 475-477.

De Belgische magistratuur aanvaardde bijvoorbeeld nooit helemaal de exegetische benadering van het recht, wat ondermeer tot uiting kwam in de jaarlijkse mercuriales.⁵³¹ De oppositie werd meerbepaald jarenlang aangevoerd door Charles Faider (1811-1893). Na een gestage opgang binnen de staande magistratuur en een excursus als minister van Justitie (1852-1855) vervulde hij van 1871 tot 1885 het ambt van procureur-generaal bij het Hof van Cassatie. Faider beklemtoonde in het bijzonder het cruciale aandeel van de rechtspraak in de rechtsvorming. Dit idee betitelde hij als “*la jurisprudence progressive*”. De rechter moest de wetgeving aanvullen en bijstellen op basis van de analogie en de billijkheid. Rechtspraak was nooit voor eeuwig verworven, maar had een dynamisch karakter en moest in dienst van de natie staan. In zijn mercuriale van 8 december 1884 liet hij zich kritisch uit over het voorontwerp van Laurent voor een nieuw burgerlijk wetboek en resumeerde hij zijn opvattingen:

“Au point de vue social, la jurisprudence, qui est la viva vox de la justice, offre une des faces brillantes de la civilisation; elle reconnaît au milieu des contestations judiciaires les faits nouveaux, les faits acquis et courants de la société; [...] Le juge participe donc par un travail perpétuel à la vie même de la nation; la jurisprudence s’associe à une codification soumise à la perpétuelle revision dont les étapes sont marquées dans les lois.”

Faider slaagde erin een eigen Belgische rechtspraaktraditie te vestigen, die afweek van de Franse.⁵³²

Andere kritiek op de rechtsbronnenleer van de *Exegetische school* werd aangebracht door advocaten en derden. Onder hen moet op de eerste plaats de katholieke publicist

⁵³¹ Sinds de wet op de gerechtelijke organisatie van 18 juni 1869 waren de procureurs-generaal bij het Hof van Cassatie en de drie hoven van beroep officieel verplicht om een mercuriale of gelegenheidsrede te houden bij het begin van het gerechtelijk jaar. De traditie bestond eigenlijk al veel langer aan de Belgische hoven van beroep; ze was daar ingevoerd tijdens de Franse periode door het keizerlijk decreet van 6 juli 1810 en sindsdien, met uitzondering voor het Brusselse hof van beroep onder het Nederlands bewind, nagenoeg onafgebroken in zwang gebleven. De procureurs-generaal waren min of meer volledig vrij in de keuze van hun onderwerpen. Vaak werd ter legitimatie van het jonge België teruggegrepen naar de oude rechtsgeschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden ofwel werd stilgestaan bij deontologische aspecten, maar gaandeweg kwamen ook meer en meer eigentijdse positiefrechtelijke onderwerpen aan bod, waarbij altijd een persoonlijk kritisch, soms ook behoudsgezind, standpunt werd ingenomen. STEVENS, “Histoire du droit et nationalisme”, pp. 211-214; DELBECKE, “Gerechtelijke nationale cultuur en haar blinde vlek”, pp. 364-367. Zie voor een volledig overzicht van de Belgische mercuriales en andere gelegenheidsredes voor de periode 1851-1899: LOSSEAU, L. “Bibliographie des discours de rentrée prononcés aux audiences solennelles des Cours de justice de Belgique, de France, de Luxembourg et de Monaco”. *La Belgique judiciaire*, 57 (1899) 88, kol. 1255-1271. Op basis hiervan is ook het door Delbecke geschetste beeld enigszins bijgesteld.

⁵³² DELBECKE, “Gerechtelijke nationale cultuur en haar blinde vlek”, p. 383; HOLTHÖFER, “Faider, Charles”, p. 197; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 127-129 en 308-309. Het citaat is ontleend aan: FAIDER, C. “La jurisprudence progressive. La révision du Code civil (article 139 de la Constitution)”. *La Belgique judiciaire*, 42 (1884) 99, kol. 1576.

Prosper de Haulleville (1830-1898) genoemd worden. Hij was de hoofdredacteur van de *Journal de Bruxelles* en stichter van de *Revue générale* en was korte tijd verbonden geweest als professor aan de Gentse rijksuniversiteit (1857-1859). In zijn nauwelijks opgemerkt boek *La définition du droit* (1875) kantte de Haulleville zich tegen de exegetische benadering op basis van de *Discours préliminaire* van Portalis bij de Code civil. Hij beklemtoonde dat de wetgeving slechts ten dele het recht uitdrukte en vroeg aandacht voor de rechtsfilosofie, het gewoonterecht, de rechtswetenschap en de rechtspraak.⁵³³

Na de eeuwwisseling publiceerde F. Holbach, advocaat bij het hof van beroep te Brussel, *L'interprétation de la loi sur les sociétés* (1906). In dit boek hield hij een pleidooi voor een volledige rechtsorde. Holbach schoof weliswaar als kernbegrip 'le législateur' naar voren, maar zag de wetgeving slechts als één element daarvan naast de rechtsleer, de rechtspraak en de rechtspraktijk.⁵³⁴ Zijn confrater bij het hof van beroep te Luik Fernand. Mallieux (1872-1934) schreef kort daarna *L'exégèse des Codes et la nature du raisonnement juridique* (1908). Daarin argumenteerde hij dat de rechter de wetgeving steeds diende te interpreteren om ze te kunnen toepassen en daarbij rekening moest houden met extratekstuele factoren; rechtvaardigheid beschouwde hij als de wezenlijke doelstelling van het recht. Volgens hem hadden ook de vroegere exegeten impliciet een dergelijke houding aangenomen.⁵³⁵

Aan het begin van de twintigste eeuw drong de *Wetenschappelijke school* uiteindelijk ook stelselmatig door aan de Belgische universiteiten, naarmate de discipelen en epigonen van Laurent werden opgevolgd door een nieuwe generatie professoren. In zijn proefschrift *Méthode positive de l'interprétation juridique* (1906) stond Paul Van der Eycken (1873-1943), die nadien professor aan de ULB werd, een teleologische interpretatie van de wetgeving voor. In zijn visie ging het er niet om om de bedoeling van de wetgever te achterhalen – die was namelijk onvermijdelijk subjectief en verankerd in een bepaalde tijd –, maar was het integendeel zaak om het objectieve doel van een wet, met andere woorden het te bereiken resultaat, op het spoor te komen. Recht kon voor hem onmogelijk los van de maatschappelijke realiteit worden gezien.⁵³⁶ In hetzelfde jaar publiceerde zijn collega te Brussel, Maurice Vauthier (1860-1931) een belangwekkend artikel "Le débat judiciaire" in de *Revue de droit international et de législation comparée* (1906). Daarin brak hij een lans voor de vrije rechtsvorming door de rechterlijke macht. Doordat de wetgever onvermijdelijk altijd

⁵³³ VAN DEN BROECK, "Het Burgerlijk Wetboek", p. 421; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 129-131.

⁵³⁴ VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 134-136.

⁵³⁵ VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 139-140.

⁵³⁶ BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 45; GILISSEN, *Introduction historique au droit*, p. 477; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 136-137.

achter de feiten aanloopt, was het de taak van de rechter om de hiaten van de wetgeving in naam van de wetgever op basis van eigen inzichten aan te vullen. Op die manier had hij een cruciaal aandeel in de evolutie van het recht; bij de uitoefening van zijn taken moest hij ervoor zorgen om billijkheid en rechtszekerheid te waarborgen. Reeds in zijn proefschrift *Etude sur les personnes morales dans le droit romain et dans le droit français* (1887) was Vauthier de mening toegedaan geweest dat een jurist het recht niet alleen mocht bestuderen op basis van abstracte formules, maar ook de concrete maatschappelijke feiten en de geschiedenis in rekening moest brengen.⁵³⁷ Te Gent was Georges Vanden Bossche (1874-1935) de eerste civilist die brak met de exegetische benadering van Laurent. Hij had naast zijn rechtenopleiding nog een bijkomende licentie in de sociale wetenschappen behaald en zich daarna gespecialiseerd aan Franse en Duitse universiteiten. In 1908 sprak hij de rede *La notion et l'interprétation du droit civil positif dans les théories modernes* uit, waarin hij zich achter de door Gény voorgestane wetenschappelijke methode schaarde en de benadering van Van der Ecycken als te eenzijdig verwierp.⁵³⁸

3.4.3 Een Europees fenomeen

Net als in België vervelde de rechtsbronnenleer ook in Frankrijk, Duitsland en Nederland tijdens het fin de siècle. Omwille van de aard en de dominantie van de *Exegetische school* was de vernieuwing het meest ingrijpend in de Franse rechtsleer, maar ook de Duitse en Nederlandse rechtsleer kenden een gelijkaardig *aggiornamento*. Picard maakte met andere woorden deel uit van een bredere Europese tendens. Wat hij voorstond, was verre van uitzonderlijk.

⁵³⁷ GILISSEN, *Introduction historique au droit*, p. 477; VAN DEN BROECK, “Het Burgerlijk Wetboek”, p. 421; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 140-142.

⁵³⁸ BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 45; VANDERSTEENE, *Geschiedenis van de Faculteit Rechtsgeleerdheid*, 3.1.5; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 137-139.

A. Frankrijk

Aan het begin van de negentiende eeuw probeerde in Frankrijk een jonge generatie juristen in navolging van Savigny tegen de *Exegetische school* in te vergeefs een meer historische en filosofische bestudering van het recht tot stand te brengen vanuit een streven naar een “*science juridique totale*”. Ze groepeerden zich rond het tijdschrift *La Thémis* (1819-1830/1831) en besteedden uitvoerig aandacht aan origineel bronnenonderzoek en -uitgave. De bekendste onder hen waren Athanase Jourdan (1791-1826), de al vermelde Klimrath, Eugène Lerminier (1803-1857) en Edouard Laboulaye (1811-1883), die in 1855 de *Revue historique du droit français et étranger* zou oprichten. Ze beschouwden de Code civil als het resultaat van een lange historische evolutie en wezen op de doorwerking van het oude Franse vorstelijk en gewoonterecht.⁵³⁹

Het Franse rechtenonderwijs werd in de negentiende eeuw nagenoeg volledig beheerst door het door Napoleon vorm gegeven onderricht van de Code Civil, dat de facto neerkwam op een ex cathedra dicteren of “*ein katechismusartiges Abfragen und Repetieren*”. Het doel van de opleiding aan de Ecoles de droit en daarna de rechtenfaculteiten lag niet meer in het vormen van intellectuelen, maar in de opleiding van professionelen. Het onderwijs beperkte er zich dan ook tot louter praktijkgerichte kennisreproductie.⁵⁴⁰ De dominante stroming in de rechtsleer, de *Exegetische school*, stond daardoor net als in België en in tegenstelling tot de jonge vertegenwoordigers van de *Historische school* een strikt wetspositivisme voor, waarbij de hoofdzakelijk in de wetboeken vastgelegde wet als de enige rechtsbron gold. In die optiek mocht alleen de wetgevende macht wetten uitvaardigen en moest de rechtspraak zich beperken tot een blindelings toepassen van de wet; interpretatie door de rechter was in geen geval toegestaan, wat ook hier werd verzekerd via het *référé législatif*.⁵⁴¹ De taak van de rechtsleer kon evenmin verder gaan dan

⁵³⁹ Zie in het algemeen : STURMEL, “L’école historique française”, passim en p. 120 (citaat). Zie met betrekking tot Jourdan: BONNECASE, *La Thémis*. Zie over Lerminier: AUDREN en NAVET, “Notes sur la carrière d’Eugène Lerminier”. Zie voor Laboulaye: MOTTE, “Laboulaye, Edouard-René Lefebvre de”. Cfr. supra in dit hoofdstuk voor Klimrath.

⁵⁴⁰ In het spoor hiervan ontstond een bloeiende markt van vraag- en antwoordboeken voor studenten. De aanstelling van professoren door middel van het concourssysteem, waarbij eigenlijk alleen pas afgestudeerden hun kans waagden, bevorderde nog de middelmatigheid. In een dergelijke traditie bleek het onmogelijk om de Duitse meer wetenschappelijke benadering ingang te doen vinden en konden nieuwe vakgebieden slechts langzaam opgenomen worden in het curriculum. De basisinrichting van het Franse rechtenonderwijs vond zijn oorsprong in de wet van 22 ventose jaar 12 (1804) betreffende de Ecoles de droit. BÜRGE, *Das französische Privatrecht*, pp. 496-520 en 498 (citaat).

⁵⁴¹ Het *référé au législatif* werd ingesteld door de Franse Grondwet van 3 september 1791. De toen opgerichte Tribunal de Cassation had als hoogste rechtbank de bevoegdheid om vonnissen van lagere rechtbanken te verbreken wegens procedurefouten of een verkeerde toepassing van de wet; in voorkomend geval moest de zaak toegewezen worden aan een andere rechtbank van dezelfde rang. Een vonnis kon slechts twee maal

een verduidelijking door middel van artikelsgewijze commentaren; daarbij moest men zich strikt aan de letter van de wet houden. De maatschappelijke relevantie en de rechtvaardigheid van een rechtsregel waren van geen tel.⁵⁴²

De juristen uit de vormingsperiode van de *Exegetische school* (1804-1830) hadden eigenlijk nog grotendeels hun vorming genoten tijdens het Ancien Régime en drukten daardoor hun reserves uit bij de primauteit van de wetgeving als rechtsbron. In dit verband moet bovenal de naam van Jean-Etienne Portalis (1745-1807) genoemd worden. Hij was één van de redacteurs van de Code civil en waarschuwde er in zijn befaamde *Discours préliminaire* nog voor dat men niet de illusie mocht koesteren dat een dergelijk wetboek volledig kon zijn en altijd zou kunnen blijven gelden omdat het recht nu eenmaal noodzakelijkerwijs veranderde met de tijd. Voor wat niet in de wet voorkwam gaf hij aan dat men zich moest beroepen op het gewoonte- of natuurrecht.⁵⁴³ De al vermelde Philippe Merlin de Douai van zijn kant was voor 1789 advocaat bij het Parlement van Vlaanderen en speelde op juridisch vlak een belangrijke rol in de verschillende fases van de Franse Revolutie. Tijdens de Restauratie ging hij in ballingschap, maar hij keerde terug naar Frankrijk na de Julirevolutie. Van hem zijn twee repertoria, met name de *Répertoire universel et raisonné de jurisprudence* (1807-1809, derde uitgave, 13 delen) en de *Recueil alphabétique des questions de droit* (1802-1805, eerste uitgave, 9 delen) overgeleverd. Bij leven herwerkte hij beide werken meermaals; daarbij waakte hij er steeds zorgvuldig over om nieuwe edities aan te passen aan de gewijzigde politieke regimes in zijn vaderland. Zijn oeuvre bezorgde Merlin de Douai de eretitel van “*prince de la science du droit civil*” bezorgden. Hij besteedde nog grote aandacht aan het prerevolutionaire recht en was ook op rechtsfilosofisch vlak onderlegd.⁵⁴⁴ Charles Toullier (1752-1835), hoogleraar aan de rechtenfaculteit van Rennes en politiek opposant van de diverse

verbroken worden. Als het derde vonnis ook in dezelfde door het Tribunal de Cassation afgewezen richting was opgesteld, moest aan de wetgevende macht een bindende interpretatiewet over de zaak gevraagd worden. Zie hierover: KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, p. 11; VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het recht. 1. Privaatrecht*, p. 127.

⁵⁴² LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 420-421; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*, pp. 148 en 150-151. In navolging van de Franse rechtshistorici Bonnetant en Glasson houden we ons hierna bewust aan de klassieke indeling van de Franse “*exegetische eeuw*” – waarvan de start wordt gevormd door de uitvaardiging van de Code civil en de viering van het eeuwfeest als eindpunt mag gezien worden – op basis van de intensiteit van de *Exegetische school* en onderscheiden we aldus drie periodes, namelijk een vormings-, bloei- en aftakelingsperiode. Het hoeft uiteraard geen betoog dat deze indeling niet absoluut is. BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 46 en 49-50; DUBOUCHET, *La pensée juridique*, p. 167. Zie naast het proefschrift van Bouckaert voor de volgende alinea's: COING, *Europäisches Privatrecht*, pp. 29-35.

⁵⁴³ FOCQUE, “Het codificatiedenken van Jean-Etienne-Marie Portalis”; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, p. 10; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 416-417; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 143-145.

⁵⁴⁴ BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 52-53. Zie over Merlin vooral: LEUWERS, *Un juriste en politique: Merlin de Douai*.

openvolgende Franse regimes, schreef dan weer met zijn *Droit civil français suivant l'ordre du Code* (1811-1831, eerste uitgave, 14 delen) de eerste eigenlijke echte commentaar bij de Code civil, maar slaagde er niet in het volledige wetboek te bestrijken.⁵⁴⁵

De bloeiperiode van de *Exegetische school* nam een aanvang omstreeks 1830 en zou ongeveer vijf decennia beslaan. Alexandre Duranton (1783-1866), doorgaans beschouwd als de eerste echte exegetische auteur, was hoogleraar burgerlijk recht te Parijs en schreef met zijn *Cours de droit français suivant le Code civil* (1825-1837, 21 delen) als eerste een volledige commentaar op de Code civil.⁵⁴⁶ Populairder, ondermeer door zijn literaire stijl, maar ook controversiëler, bijvoorbeeld omwille van de rechtsfilosofische inslag, was het 27-delige *Le droit civil expliqué suivant les articles du Code* van de voorzitter van het Franse Cour de Cassation, Raymond Troplong (1795-1869).⁵⁴⁷ De meeste bijval tijdens zijn leven genoot echter Charles Demolombe (1804-1887), hoogleraar burgerlijk recht aan de rechtenfaculteit te Caen en auteur van een onvolledige *Cours de Code Napoléon* (1841-1879, 31 delen). In deze commentaar opteerde Demolombe voor een eigen duidelijker indeling binnen de bestaande hoofdafdelingen van de Code civil en poogde hij zijn oplossingen zoveel mogelijk op de praktijk af te stemmen.⁵⁴⁸ Academisch het meest waardevol en het minst in de lijn van de overige commentaren was zonder twijfel het werk van Charles Aubry (1803-1883) en Charles Rau (1803-1877), die beiden hoogleraar burgerlijk recht waren aan de rechtenfaculteit te Straatsburg en na de aanhechting van Elzas-Lotharingen bij het Duitse Keizerrijk in 1871 rechter werden bij het Franse Cour de Cassation. Hun *Cours de droit civil français* was aanvankelijk een vertaling van een handboek van de Duitse hoogleraar Karl Salomo Zachariae, maar later werd hun eigen inbreng veel groter. Dit is voornamelijk het geval voor de vierde uitgave (1869-1879). In navolging van Zachariae gebruikten Aubry en Rau een systeem van algemene begrippen voor hun uiteenzetting en maakten ze een onderscheid tussen een theoretisch en een praktisch burgerlijk recht.⁵⁴⁹

Tijdens het fin de siècle kwamen de uitgangspunten en de onderwijsmethode van de *Exegetische school* steeds meer onder vuur te liggen.⁵⁵⁰ Een nieuwe generatie juristen, in de literatuur doorgaans gevat onder de koepelterm *Ecole de la libre recherche scientifique*

⁵⁴⁵ BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 53; BÜRGE, *Das französische Privatrecht*, p. 547.

⁵⁴⁶ BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 54; BÜRGE, *Das französische Privatrecht*, p. 536.

⁵⁴⁷ BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 54-55; BÜRGE, *Das französische Privatrecht*, p. 547. Overigens zij opgemerkt dat het archief van Troplong als bestand P062 berust in het Leuvense Universiteitsarchief.

⁵⁴⁸ BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 60; BÜRGE, *Das französische Privatrecht*, p. 534; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 187-188; MUSSET, "Demolombe Jean-Charles".

⁵⁴⁹ BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 55-59; BÜRGE, *Das französische Privatrecht*, pp. 527 en 544; DUBOUCHET, *La pensée juridique*, pp. 178-180; HALPERIN, "Aubry Charles"; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 181-184; MOTTE, "Aubry, Charles".

⁵⁵⁰ Zie met betrekking tot de kritiek op het exegetische onderwijs: BÜRGE, *Das französische Privatrecht*, pp. 518-519.

(*Wetenschappelijke school*), bepleitte een ruimere rechtsbronnenleer. Deze stroming bestaat uit een rijke waaier van benaderingen die in hun nuances soms behoorlijk van elkaar verschillen – aspect dat hier niet in detail aan bod kan komen –, maar elkaar ontmoeten in een grootste gemene deler. De eerste fase van deze tegenbeweging valt min of meer samen met de exegetische aftakelingsperiode (1880-1904).⁵⁵¹

De vaandeldrager van de *Wetenschappelijke school* was ontegensprekelijk François Geny (1861-1959), die achtereenvolgens burgerlijk recht doceerde aan de universiteiten van Dijon en Nancy. In zijn baanbrekende en bijzonder invloedrijke werk *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif* (1899, eerste uitgave) bekritiseerde hij de exegetische benadering als te eenzijdig gericht op de wetgeving – in dit verband sprak hij over een “*fétichisme de la loi écrite et codifiée*” – en nam hij aanstoot aan de wetsvervullende analogieën en begripsconstructies ervan :

*“D’une part, il faut renoncer, même sous notre régime de codification, à trouver dans la loi écrite une source complète et suffisante de solutions juridiques. D’autre part, le système des conceptions abstraites et des constructions purement logiques apparaît impuissant à fournir à la recherche scientifique autre chose qu’un instrument de découverte, sans valeur objective, qui peut suggérer les solutions, mais incapable, à lui seul, d’en démontrer le bien fondé, ni d’en éprouver le mérite intrinsèque et la vérité durable.”*⁵⁵²

Onvermijdelijk moest men in een dergelijk systeem altijd opnieuw vasthouden aan de wil van de wetgever en was het bijna onmogelijk om nieuwe maatschappelijke realiteiten in rekening te brengen, wat automatisch een stagnatie van het recht meebracht:

*“A s’en tenir aux conclusions de la méthode traditionnelle, toute question juridique doit être décidée par le moyen des solutions, consacrées positivement par le législateur; desquelles, si besoin est, l’on déduit, à l’aide des constructions juridiques, les principes, qui, une fois découverts et fixés, ne doivent pas rester moins immuables que les textes eux-mêmes. Ainsi, on reste forcément, et pour le tout, rivé au moment même de la naissance de la loi. Et, quelle que soit l’évolution postérieure des situations ou des idées, on n’est pas autorisé à dépasser l’horizon entrevu par le législateur.”*⁵⁵³

⁵⁵¹ CAPITANT, “Les transformations du droit civil français”, pp. 62-70. De laatste vertegenwoordigers van de *Exegetische School* in Frankrijk (o.a. Baudry-Lacantinerie en Huc) laten we omwille van hun geringer belang buiten beschouwing. Zie in dit verband: BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 47.

⁵⁵² GENY, *Méthode d'interprétation*, pp. 70-204 en 70 (eerste citaat) en 203 (tweede citaat). De citaten in dit proefschrift zijn ontleend aan de tweede uitgave uit 1919. Wijzigingen in vergelijking met de eerste uitgave van 1899 zijn daarin tussen vierkante haakjes geplaatst. Met een dergelijke houding plaatste GénY zich in de voetsporen van Jhering, die in de tweede helft van zijn leven afstand nam van zijn vroegere juridisch conceptualisme. WHITMAN, “Jhering parmi les Français”, pp. 160-161. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

⁵⁵³ GENY, *Méthode d'interprétation*, pp. 65-66 en 65 (citaat).

Als alternatief ontplooidde hij daarom zelf een bredere rechtsbronnenleer met inbegrip van rechtspraak, gewoonterecht en rechtsleer :

*“Au premier rang des sources formelles [...] se présente incontestablement aujourd’hui la Loi écrite [...] A la suite, bien qu’à un degré inférieur (du moins, dans l’état social actuel), vient se placer la Coutume. [...] Enfin, à côté de la loi écrite et la loi coutume juridique, représentant deux sources, actuellement vivantes, tirant leur force impérative de cette actualité même, développement d’un ferment social qui se recrée et se renouvelle sans cesse, il faut, je crois, indiquer encore [...] la Tradition ou les Autorités, s’exprimant sous une forme non catégorique, consistant surtout en précédents de jurisprudence et opinions doctrinales, force essentiellement historique et psychologique, mais tout de même nettement extérieure à l’interprète [...]”*⁵⁵⁴

Bij stilzwijgen van de wetgever wees hij ook op de mogelijkheid van het ‘vrij wetenschappelijk onderzoek’ voor juristen. Die laatste methode werkte hij nader uit in zijn tweede hoofdwerk *Science et technique en droit privé positif. Nouvelle contribution à la critique de la méthode juridique* (1913-1924, 4 delen).⁵⁵⁵

In het voetspoor van Géný situeerden zich tot op zekere hoogte de civilisten Saleilles, Planiol en Capitant. Raymond Saleilles (1855-1912) bekleedde vanaf 1898 een leerstoel burgerlijk recht te Parijs en vanaf 1909 een op zijn vraag opgerichte leerstoel rechtsvergelijking. Hij was in 1902 medestichter van de Société d’études législatives en de *Revue trimestrielle de droit civil* en organiseerde in 1904 de viering van het eeuwfeest van de Code civil. In zijn oeuvre dat zich voornamelijk concentreert rond rechtsgeschiedenis en -vergelijking nam Saleilles uitdrukkelijk afstand van de *Exegetische school*. Symbolisch in dit verband was het voorwoord dat hij verzorgde bij het eerste boek van Géný. In die befaamde ‘Préface’ toonde hij zich minder radicaal dan zijn vriend en liet hij zich ontvallen dat hij toch meer belang hechtte aan het wettelijke kader (getuige zijn bekende devies “*Au-delà du Code civil, mais par le Code civil!* ”, daar waar op Géný de omgekeerde leuze van toepassing was). Dat de rechtswetenschap zich niet langer op zichzelf kon terugtrekken, stond evenwel ook voor hem als een paal boven water:

⁵⁵⁴ GENÝ, *Méthode d’interprétation*, p. 238 (citaat).

⁵⁵⁵ In laatstgenoemd werk nam het natuurrecht overigens een niet onbelangrijke plaats in. Zie hierover: BONNECASE, *La Notion de Droit*, pp. 204-209. Zie over Géný: DUBOUCHET, *La pensée juridique*, pp. 187-192; HAKIM, “Géný François”; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 243-246; MOTTE, “Géný, François”; ROBINSON, *European legal history*, pp. 281-282.

“Le point principal [...] c’est que le droit n’est plus une science isolée, qui se suffit à elle-même, et qui puisse se renfermer dans ses textes et ses formules; le droit est une science de faits, une science du dehors, qui comme toutes les sciences, puise dans la nature des choses, puisque c’est le mot consacré, ses éléments premiers de formation et d’interprétation.”⁵⁵⁶

Marcel Planiol (1853-1931) was vanaf 1895 tot 1920 hoogleraar burgerlijk recht te Parijs. Hij lag met zijn hoofdwerk *Traité élémentaire de droit civil*, waarvan de eerste uitgave verscheen in 1900-1901 en dat nadien diverse malen werd herwerkt en aangevuld, aan de basis van de vernieuwing van het Franse burgerlijk recht. In zekere zin was hij nog een exponent van de traditionele liberale politieke cultuur, maar hij erkende uitdrukkelijk de rechtspraak als rechtsbron en betrok in zijn onderzoek ook rechtsvergelijking en economie. Ook voor hem kon het recht niet meer louter met de tekst van de wetgeving vereenzelvigd worden en moest de rechter een sturende rol kunnen spelen bij de interpretatie en de wijziging van de wet.⁵⁵⁷ De laatste in de rij, Henri Capitant (1865-1937), was professor te Grenoble en daarna te Parijs; zijn leeropdracht betrof hoofdzakelijk het burgerlijk recht. Hij is de auteur van een *Introduction à l’étude du droit civil* (1898) en een driedelig samen met Ambroise Colin geschreven handboek *Cours élémentaire de droit civil* (1914-1916). Daarin liet hij zich kritisch uit over de wetgeving en integreerde hij ook de rechtspraak als rechtsbron. Hij legde ook de rechtspraakverzameling *Grands arrêts de la jurisprudence civile* (1934 en volgende) aan.⁵⁵⁸

De viering van het eeuwfeest van de Code civil in 1904 mag wel als een symbolische cesuur gelden. Saleilles organiseerde namens de Société d’Etudes législatives een congres aan de Parijse Sorbonne, waarvan de handelingen werden gepubliceerd als het bekende tweedelige *Livre du Centenaire* (1904). Het redactiecomité verduidelijkte in het voorwoord uitdrukkelijk dat enkel het wetboek zelf werd gehuldigd. Nagenoeg alle auteurs distantieerden zich van de grote nadruk op de wetgeving en het misbruik van logische constructies door de *Exegetische school*. Ook de fundamentele rol van de rechtspraak werd algemeen erkend. Het principe van de codificatie zelf werd niet ter discussie gesteld; in dat licht werd gewezen op de organische evolutie van het Franse recht en werd vooral de grote continuïteit met het recht van het Ancien Régime beklemtoond. Het was de taak van de wetgever om de hiaten aan te vullen, eventueel buiten de Code civil om via aparte

⁵⁵⁶ GENY, *Méthode d’interprétation*, pp. XXIV-XXV (citaten). Zie over Saleilles: BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 47-48; HALPERIN, “Saleilles Raymond”, pp. 694-696 en 695 (citaat); MOTTE, “Saleilles, Raymond”.

⁵⁵⁷ MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 227-229; MOTTE, “Planiol, Marcel”.

⁵⁵⁸ HALPERIN, “Capitant Henri-Lucien”; MOTTE, “Capitant, Henri”; CAPITANT, “Les transformations du droit civil français”.

wetgeving. Over de noodzaak van een nieuwe codificatie bleken de meningen hoogst verdeeld. In de marge werd nog gewezen op de slechte kwaliteit van het wetgevend werk en gepleit voor een hervorming van de parlementaire procedure.⁵⁵⁹

B. Duitsland

Het Duitse rechtsdenken van de negentiende eeuw is fundamenteel getekend door de aparte politieke context van het land.⁵⁶⁰ Vooral als gevolg van de langdurige afwezigheid van wetboeken kon de *Historische school* er zich ontwikkelen tot de dominante stroming.⁵⁶¹

De stichter van de *Historische school* was Friedrich Karl von Savigny (1779-1861). Als reactie op het pleidooi van Anton Friedrich Justus Thibaut (1772-1840), achtereenvolgens hoogleraar Romeins recht te Kiel, Jena en Heidelberg, voor de codificatie van het Duitse recht in zijn *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland* (1814) publiceerde Savigny zijn beroemde manifest *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (1814). Daarin kantte hij zich tegen de door Thibaut voorgestane codificatie en ontplooidde hij zijn eigen vernieuwende rechtsopvatting. Savigny beschouwde het recht als een historisch en organisch groeiend product dat voortspoot uit het geheel van tradities, gewoontes en eigenheden van een volk – de zogenaamde *Volksgeist* of het volksbewustzijn –, waardoor het recht bijgevolg voor elk volk verschillend was. Het volksbewustzijn kwam het best tot uiting via gewoonterecht, rechtspraak en rechtsleer; wetgeving was slechts een secundaire vastlegging daarvan. Net als Thibaut beoogde Savigny een eengemaakt Duits recht, maar dat wou hij bereiken via de studie en de stimulering van de Duitse rechtsontwikkeling. Het Duitse recht vereenzelvigde hij met het geleerde Romeinse recht zoals dat sinds het einde van de Middeleeuwen werd toegepast door het Reichskammergericht en gedoceerd aan de universiteiten. De rechtsgeleerden hadden de taak om op basis daarvan,

⁵⁵⁹ BEAUTHIER, “Un ‘grand fait historique et national’”, pp. 7-39; BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 49.

⁵⁶⁰ Door het Congres van Wenen (1815) werd een ambigue Duitse statenbond opgericht zonder veel interne samenhang die op geen enkele manier kon doorgaan voor een natiestaat. Pas na de Pruisische machtsgreep in de jaren 1860 en in de nasleep van de overwinning in de Frans-Duitse oorlog kon een Duits keizerrijk (1871) gevormd worden dat het stabiele nationale politieke kader leverde voor een daadwerkelijke codificatie van het Duitse burgerlijk recht. GMÜR en ROTH, *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte*, pp. 160-164; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, p. 16; LAUFS, *Rechtsentwicklungen in Deutschland*, pp. 194-206 en 280-289; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to western constitutional law*, pp. 217-229.

⁵⁶¹ Zie in het algemeen voor deze deelparagraaf: COING, *Europäisches Privatrecht*, pp. 39-56. Het ontstaan van de Duitse *Historische school* wordt doorgaans in 1814 gesitueerd, daar waar de feitelijke desintegratie ervan in Romanisten en Germanisten ten laatste in 1848 was bereikt. VAN DEN BROECK, “De Duitse rechtshistorische school”, pp. 168-171.

ondermeer via de uitzuivering van latere niet-oorspronkelijke toevoegingen, duidelijke regels en een helder begrippenapparaat uit te bouwen om zo tot een intern consistent en perfect rechtssysteem te komen. Savigny ondernam daartoe zelf een poging in zijn onvoltooid gebleven magnum opus *System des heutigen römischen Rechts* (1840-1849, 8 delen).⁵⁶²

De Romanisten of Pandektisten werkten in de voetsporen van Savigny verder aan de constructie van een dergelijk rechtssysteem op basis van het geleerde Romeins recht. Georg Friedrich Puchta (1798-1846) perfectioneerde in zijn *Lehrbuch der Pandekten* (1838) de methode die later door tegenstanders als *Begriffsjurisprudenz* werd betiteld. Voor hem hadden rechtsbegrippen een eigen zelfstandig bestaan los van de concrete werkelijkheid waarnaar ze verwezen. Door logisch deductief redeneren konden vanuit algemene begrippen steeds nieuwe begrippen afgeleid worden. Dat daar vaak in de Romeinse oudheid hoegenaamd geen sprake van was geweest, deed er voor hem helemaal niet toe. Rechtswetenschap vatte hij in de eerste plaats op als een louter dogmatische techniek.⁵⁶³ Bernhard Windscheid (1818-1892), achtereenvolgens professor Romeins recht te Greifswald, München, Heidelberg en Leipzig, schreef volledig in de lijn van Puchta's methode een driedelig *Lehrbuch des Pandektenrechts* (1862-1870, 1ste uitgave), een klassiek handboek Romeins recht dat zonder twijfel als de meest hoogstaande realisatie van het Pandektisme moet beschouwd worden.⁵⁶⁴

In tegenstelling tot de Romanisten verwierpen de Germanisten het geleerde Romeinse recht en schoven ze het oude Germaanse gewoonterecht naar voren als het echte Duitse recht, waardoor ze hun blikveld de facto beperkten tot de periode tot ca. 1500. De grondlegger van de Germanistische benadering van het recht was Karl Friedrich Eichhorn (1781-1854), die leerstoelen Duits recht bekleedde aan de universiteiten van Berlijn en Göttingen. Omwille van zijn vierdelige *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte* (1808-1823, eerste uitgave), waarvoor hij een beroep deed op uitgebreid bronnenonderzoek, kreeg hij het epitheton ornans "*Vater der deutschen Rechtsgeschichte*". Andere

⁵⁶² GMÜR en ROTH, *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte*, pp. 168-170; JOUANJAN, *Une histoire de la pensée juridique en Allemagne* pp. 11-46 en 165-173; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 239-246 en 297-299; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 12-13; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 424-427; LOKIN en ZWALVE, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, pp. 213-220; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 157-159; ROBINSON, *European legal history*, pp. 270-272; RÜFNER, "Friedrich Carl von Savigny"; VAN DEN BROECK, "De Duitse rechtshistorische school", p. 167 (alwaar ook de term 'volksbewustzijn' als equivalent wordt voorgesteld); WAUTERS, *Geschiedenis van het Europees privaatrecht*, pp. 94-96.

⁵⁶³ JOUANJAN, *Une histoire de la pensée juridique en Allemagne*, pp. 173-178; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 215-218; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, p. 13. Zie over de methode van de *Begriffsjurisprudenz*: KEILMANN, "Pandektistik"; ROBINSON, *European legal history*, pp. 273-275; SCHRÖDER, "Die deutsche Rechtswissenschaft", pp. 40-42.

⁵⁶⁴ KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 311-314; OESTERLE, "Bernhard Windscheid".

vertegenwoordigers van deze strekking waren Jakob Grimm (1785-1863) en Georg Beseler (1809-1888).⁵⁶⁵

In de vernieuwing van de Duitse rechtsleer speelde de controversiële hoogleraar Romeins recht Rudolph von Jhering (1818-1892) een eersterangsrol.⁵⁶⁶ Als leerling van Puchta begon Jhering zijn wetenschappelijke loopbaan als Pandektist en spande hij zich in voor een modernisering van het geleerde Romeins recht. Uit die eerste periode dateert zijn eerste hoofdwerk *Der Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung* (1852-1865, 2 delen). Dat dit werk onvoltooid bleef, komt omdat Jhering zich tijdens het schrijven daarvan 'bekeerde'. Het juridisch conceptualisme, dat hij zelf had toegepast, verwierp hij nu helemaal als *Begriffsjurisprudenz* en ruilde hij in voor een meer sociologische benadering van het recht. De belangrijkste publicatie uit deze tweede periode is zijn tweede hoofdwerk *Der Zweck im Recht* (1877-1883, 2 delen). Daarnaast schreef hij toen ook zijn geruchtmakend pamflet *Der Kampf ums Recht* (1872), dat een bewerking is van een voordracht die hij in hetzelfde jaar te Wenen hield. De centrale idee van het rechtsdenken van de 'late Jhering' is het ook door anderen verkondigde model van de '*Selbsthilfe*', waarin het ontstaan van het recht bij de vroegste mensheid niet wordt toegeschreven aan een sociaal contract, maar als het gevolg wordt gezien van de individuele wraak van mensen die hun belangen geschonden achten. Sindsdien was de dynamiek van het recht er één van constante strijd, tussen zij die hun rechten wilden opeisen en zij die hun rechten verdedigden:

“Dans tous les cas où le droit existant trouve ce soutien dans l'intérêt, le droit nouveau ne peut venir à bout de s'introduire qu'au prix d'une lutte qui souvent se prolonge pendant plus d'un siècle et qui atteint le plus haut degré d'intensité lorsque les intérêts ont pris la forme de droits acquis. On voit alors en présence deux partis qui tous les deux prennent pour devise la sainteté du droit; l'un porte la bannière du droit historique, du droit du passé, l'autre celle du droit toujours se formant, toujours se rajeunissant, du droit primordial de l'humanité de se régénérer constamment. [...] l'idée du droit est éternellement le

⁵⁶⁵ DILCHER, “Eichhorn, Karl Friedrich”; JOUANJAN, *Une histoire de la pensée juridique en Allemagne*, pp. 78-95; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 75-78; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, p. 428; THIEME, “Historische Rechtsschule”, kol. 171; VAN DEN BERGH, *Geleerd recht*, p. 132; VAN DEN BROECK, “De Duitse rechtshistorische school”, pp. 169-170.

⁵⁶⁶ Van zijn naam treft men ook vaak, ondermeer in Franstalige literatuur maar zeker niet uitsluitend daar, de schrijfwijze 'Ihering' aan. In dit proefschrift zal echter consequent de meer courante en oorspronkelijke schrijfwijze met een J worden gehanteerd. De codificatie van het BGB – de andere stimulerende factor binnen de Duitse rechtsleer – vermengde zich met het debat rond de vermaatschappelijking van het recht en wordt hierna in het vijfde hoofdstuk behandeld. Daar wordt dan ook dieper ingegaan op de andere grote Duitse juridische protagonist van deze periode, Otto von Gierke.

*devenir [...] Le droit, dans son mouvement historique, nous présente donc le tableau de recherches, de combats, de luttas, bref, de pénibles efforts.”*⁵⁶⁷

De drijfveer daarachter was volgens Jhering een instinctmatig ‘*Rechtsgefühl*’, een soort morele pijn bij de mens die veroorzaakt werd bij een schending van zijn recht en hem dwong om zich daartegen te verzetten:

*“La douleur qu’éprouve l’homme quand il est lésé dans son droit contient l’aveu spontané, instinctif et violemment arraché, de ce qu’est son droit, d’abord pour lui, individu, et ensuite pour la société humaine. La vraie nature et l’essence véritable du droit se révèlent plus complètement dans ce seul moment que pendant de longues années de paisible jouissance. [...] de même le sentiment juridique ne sait régulièrement pas, à priori, ce qu’il est et ce qu’il renferme, mais la lésion juridique est la mise à la question qui l’oblige à parler, qui fait éclater sa vérité et sa force.”*⁵⁶⁸

Aanvankelijk beperkte de Staat zich slechts tot het regelen van die privé-wraak, maar geleidelijk aan eigende ze zich het monopolie op geweld toe en stelde het recht in de plaats. Daarin had echter elke rechtsregel een bepaald doel, namelijk de bescherming van een welbepaald belang. Recht was bijgevolg altijd in se een strijd tussen belangen. De rechterlijke macht moest zich daarbij alleen beperken tot een correcte – versta ‘doelconforme’ – interpretatie en toepassing van het recht.⁵⁶⁹

Hoogst relevant is wel de blinde idolatrie waaraan Picard zich overgaf ten aanzien van Jhering, getuige daarvan talrijke plaatsen in zijn oeuvre: “Jhering, que je crois le plus qualifié *Jurisconsulte du XIXe siècle en ce qui concerne les hautes généralités du Droit*”.⁵⁷⁰ Niet toevallig droeg O. De Meulenaere in 1901 zijn Franse vertaling van *Die Zweck im Recht* op aan Picard. Hij loofde hem én voor zijn gedeelde waardering voor Jhering én als auteur van het rechtsfilosofische werk *Le Droit pur*: “*Vous êtes le protagoniste des belles et vastes spéculations*

⁵⁶⁷ VON JHERING, *La lutte pour le droit*, pp. 8-10 (citaat). Bij hoge uitzondering wijken we voor Jhering af van de elders in dit proefschrift consequent volgehouden keuze om auteurs in hun brontaal te citeren en ontlene we voor hem alle citaten aan de Franse vertalingen van de Gentse raadsheer O. de Meulenaere. De motivering hiervoor is dat die vertalingen de courante vorm waren waarin Jhering in België (en overigens in het grootste deel van West-Europa evenals in de Angelsaksische wereld) werd gelezen, eveneens door Picard, omwille van een gebrek aan kennis van de Duitse taal. Bovendien blijkt door hetzelfde taalregister te hanteren veel duidelijker de invloed van Jhering op Picard.

⁵⁶⁸ VON JHERING, *La lutte pour le droit*, pp. 48-49 (citaat).

⁵⁶⁹ Zie over Jhering: FALK, “Jhering, Rudolph von”; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 135-140; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, p. 14; LOKIN en ZWALVE, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, pp. 230-233; MALAURIE, *Anthologie de la pensée juridique*, pp. 209-213; OESTERLE, “Rudolf von Jhering”; RÜCKERT, “Der Geist des Rechts”; WHITMAN, “Jhering parmi les Français”, pp. 152-156. Zie in detail de opgenomen bijdragen in volgende verzamelbundels: BEHREND, *Jherings Rechtsdenken*; WIEACKER en WOLLSCHLÄGER, *Jherings Erbe*.

⁵⁷⁰ PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, p. XVIII.

*de la philosophie du droit, [...] Vous verrez comment Jhering établit ces bases, [...] Je ne pouvais mettre mon travail sous de meilleurs auspices que les vôtres.*⁵⁷¹

Onder invloed van Jherings bekering poneerde een nieuwe generatie juristen, met de Tübinger hoogleraar Philipp Heck (1858-1943) als protagonist, de zogenaamde *Interessenjurisprudenz*. In plaats van rechtsregels alleen te beoordelen op hun interne logica en plaats binnen een abstract rechtssysteem, zoals de Pandektisten deden, moesten volgens hen bovenal de concrete gevolgen van een rechtsregel voor de samenleving in rekening gebracht worden en maakte de wetgever bij elke rechtsregel eigenlijk een afweging tussen diverse maatschappelijke belangen. Bij onduidelijkheid van de wetgeving was het aan de rechter om te oordelen welke belangen tegenover elkaar stonden, maar daarbij moest hij zich zoveel mogelijk houden aan de wil van de wetgever.⁵⁷²

De juristen van de *Freirechtsschule* wilden nog verder gaan en waren voorstander van een vrije rechtsvinding door de rechterlijke macht. De achterliggende motivatie betrof in feite een ongenoegen over de codificatie van het recht; deze juristen konden en wilden zich niet vereenzelvigen met een volledig en afgesloten systeem van abstracte rechtsregels dat niet de mogelijkheid openliet om afwijkende bijzondere beslissingen te nemen. Eugen Ehrlich (1862-1922) gaf de aanzet met zijn voordracht *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft* (1903). Zijn collega Ernst Fuchs (1859-1929), die zijn hele leven actief was als magistraat te Karlsruhe, stond een sociologische methode voor, waarbij de rechter zijn beslissing moest nemen op basis van zijn eigen sociale overtuigingen. Hermann Kantorowicz (1877-1940), die ondermeer *Der Kampf um die Rechtswissenschaft* (1906) publiceerde, beschouwde de wet evenmin als de belangrijkste rechtsbron en benadrukte eveneens het belang van een ‘vrij recht’, dat naast de wetgeving door vrije rechtsvinding tot stand moest kunnen komen. Ook hij zag het recht in samenhang met zijn sociale realiteit. De vrees van critici voor almachtige ‘rechterkoningen’ bleek niet gegrond, omdat de opvattingen van de *Freirechtsschule* door hun radicaliteit nooit in hun zuivere vorm werden toegepast.⁵⁷³

⁵⁷¹ VON JHERING, *L'évolution du droit*, pp. IV en VI (citaat).

⁵⁷² BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 36; COING, *Die Interessenjurisprudenz*; EDELMANN, *Die Entwicklung der Interessenjurisprudenz*, pp. 53-81; FALK, “Heck, Philipp”; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 115-119; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, p. 63; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, p. 429; MANAA, “Interessenjurisprudenz”.

⁵⁷³ DUBOUCHET, *La pensée juridique*, pp. 186-187; EDELMANN, *Die Entwicklung der Interessenjurisprudenz*, pp. 85-88; GERBENZON en ALGRA, *Voortgang des recht*, p. 247; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 93-95; SCHULZE, “Hermann Ulrich Kantorowicz”; WIEDERHOLD, “Freirecht”.

C. Nederland

In de Verenigde Provinciën had het recht altijd veel meer de invloed ondergaan van het natuurrecht en het Romeins recht dan in de Zuidelijke Nederlanden het geval was geweest. Door de annexatie bij Frankrijk in 1811 werden ook hier de Franse wetboeken van kracht. Onmiddellijk na de bevrijding en de vestiging van een nieuwe constitutionele monarchie werd echter werk gemaakt van eigen nationale codificaties, proces dat door de opname van de Zuidelijke Nederlanden en nadien de afscheiding daarvan ernstige vertragingen onderging.⁵⁷⁴ De uiteindelijke invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838 noopte tot een serieuze inhaalbeweging in de rechtsleer om het nieuwe recht onder de knie te krijgen en verklaart voor een groot deel het succes van het zogenaamde legisme, dat vooral na 1850 zijn climax bereikte. Niet toevallig lag in die stroming de klemtoon op de uitlegging van de wet, het enige overgebleven werkmateriaal voor de jurist.⁵⁷⁵

De drie grote legistische protagonisten waren Diephuis, Opzoomer en Land. Gerhardus Diephuis (1817-1892) promoveerde in 1840 tot doctor in de rechten met het proefschrift *De matrimonio* aan de universiteit van Groningen en werd na een gerechtelijke loopbaan benoemd tot hoogleraar burgerlijk recht, handelsrecht en burgerlijk procesrecht

⁵⁷⁴ Willem I richtte in 1814 een Commissie van Nationale Wetgeving (1814) op, die belast werd met de redactie van nationale wetboeken. Na de opname van de Zuidelijke Nederlanden werden ook Belgische juristen bij de codificaties betrokken. De bespreking van het ontwerp voor een nieuw strafwetboek werd wegens de grote controverse over de voorziene straffen gestaakt. Ook de redactie van een nieuw burgerlijk wetboek verliep niet zonder slag of stoot; met zijn pleidooi voor een wetboek op basis van het oud-vaderlands Nederlands recht stond de Leidse hoogleraar Joan Melchior Kemper hier tegenover de Belgische juristen die onder leiding van de Luikse magistraat Nicolai zoveel mogelijk elementen uit de Franse Code civil wilden vrijwaren. In 1830 geraakten uiteindelijk vier wetboeken klaar; naast het Burgerlijk Wetboek betrof het een Wetboek van Koophandel, een Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering en een Wetboek van Strafvordering. De invoering daarvan was voorzien voor 1 februari 1831, maar werd na de Belgische onafhankelijkheid uitgesteld tot 1 oktober 1838. Tot die datum bleven bijgevolg de Franse wetboeken in voege. Zie over de codificatie van de wetboeken in Nederland tussen 1798 en 1838: GILISSEN, "Codifications et projets de codification", pp. 210-227; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 17-29; KUNST, *Korte voorgeschiedenis*, pp. 20-26; LOKIN en ZWALVE, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, pp. 269-290; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 15-54; VEEN, *En voor berisping is hier ruime stof*, pp. 13-21. De vervanging van de Franse Code pénal werd na een tweede échec in de jaren 1840 pas met succes hernomen in de jaren 1870 en 1880. Het nieuwe Nederlandse Wetboek van Strafrecht werd van kracht op 1 januari 1886. BOSCH, "Twee eeuwen codificatiegeschiedenis van het strafrecht in Nederland", pp. 290-294; GERBENZON en ALGRA, *Voortgang des reches*, pp. 227-231.

⁵⁷⁵ GERBENZON en ALGRA, *Voortgang des reches*, pp. 237-238; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 6 en 23-24; VEEN en KOP, *Zestig juristen*, pp. 7-9. In datzelfde verband moet de oprichting van twee juridische tijdschriften, met name *Themis* en het *Weekblad van het Regt*, in 1839 en de steile neergang van het Romeins recht in het academisch rechtencurriculum die zich vanaf dan inzette worden gezien. VEEN en KOP, *Idem*, pp. 20-23. Met Theo Veen definiëren we het legisme als de "rechtsbeschouwing die ervan uitgaat dat de wet in beginsel de enige formele rechtsbron is". Op basis van deze definitie mag het legisme voor de Nederlandse rechtsleer beschouwd worden als een synoniem van het wetspositivisme. VEEN, *En voor berisping is hier ruime stof*, p. 27 (citaat) en 30 noot 60.

aan dezelfde universiteit. Zijn hoofdwerk was *Het Nederlandsch burgerlijk regt naar de volgorde van het Burgerlijk Wetboek*, waarvan twee uitgaven verschenen (eerste in 9 delen in periode 1844-1855 en tweede in 13 delen in periode 1869-1890). Het belang ervan mag niet onderschat worden; het betrof de eerste uitvoerige en volledige commentaar bij Nederlands Burgerlijk Wetboek van 1838. In zijn bespreking integreerde Diephuis het Romeins recht en de Franse en Duitse rechtsleer. Naar rechtsbronnenleer primeerde bij hem de wetgeving en kon pas in tweede instantie een beroep worden gedaan op de rechtsleer en de rechtspraak om de wet te verduidelijken, zoals hij reeds aangaf in zijn inaugurale *Redevoering over de wetenschap des regts in betrekking tot de wetgeving* (1859).⁵⁷⁶

Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892) werd na zijn promotie tot doctor in de rechten op het proefschrift *De naturali obligationi* (1845) aan de universiteit te Leiden bijna onmiddellijk benoemd tot buitengewoon hoogleraar (1846) in de wijsbegeerte aan de universiteit van Utrecht. In 1854 werd hij er gewoon hoogleraar. Zijn oeuvre valt uiteen in theologische, filosofische en juridische publicaties. Als jurist vestigde Opzoomer zijn reputatie met zijn twee commentaren op het Burgerlijk Wetboek, met name het beknopte op collegedictaten gebaseerde *Het Burgerlijk Wetboek. Aanteekening op de artikelen, die thans nog verklaring behoeven* (1849-1852, eerste uitgave) en het veel meer uitgewerkte maar door hemzelf niet meer voltooid *Het Burgerlijk Wetboek* (1865-1911). Daarin kwam hij met de woorden van Pieter Kop eerder naar voor als een “*legist in een meer algemene, abstracte zin*”. Bij hem stond in theorie niet zozeer de concrete bestaande wetgeving op de eerste plaats, maar het liberale wetsbegrip dat de emanatie was van de volksgeest. De facto beperkte ook hij het werkmateriaal tot de concrete wetgeving. Alleen de wetgevende macht mocht nieuwe wetgeving uitvaardigen. De rechter had tot taak wetten te toetsen aan de Grondwet om er zeker van te zijn dat het wel degelijk een wet betrof en via (grammaticale, logische, systematische en historische) uitlegkunde concrete zaken toe te wijzen aan de algemene regel die in de wet vervat was.⁵⁷⁷ Nicolaas Karel Frederik Land (1840-1903) tot slot behoorde tot een jongere generatie dan de twee andere legisten en volgde Diephuis op te Groningen. Hij schreef met de *Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* (1889-1894) eveneens een commentaar bij het Burgerlijk Wetboek. Nadien publiceerde hij nog een meer theoretische *Inleiding tot de Verklaring van het Burgerlijk Wetboek* (1899). In

⁵⁷⁶ GERBENZON en ALGRA, *Voortgangh des rechtens*, p. 239; HONDIUS, “Gerhardus Diephuis”; JANSEN, “Diephuis, Gerard”; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 39-41; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 110-113; VEEN, *En voor berisping is hier ruime stof*, pp. 28-30.

⁵⁷⁷ GERBENZON en ALGRA, *Voortgangh des rechtens*, p. 239; KOP, “Cornelis Willem Opzoomer”, pp. 218-224 en 222 (citaat); KOP, “C.W. Opzoomer als theoloog, wijsgeer en jurist”; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 35-39; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 110-112; VEEN, *En voor berisping is hier ruime stof*, pp. 29-30.

vergelijking met Diephuis en Opzoomer kan Land wel als de meest uitgesproken legist beschouwd worden, maar dat houdt uiteraard ook verband met het feit dat de uitgangspunten van het legisme bij het verschijnen van zijn werk in toenemende mate gecontesteerd werden. Land hield tot aan zijn dood vast aan de opvatting dat de wet dominant moest zijn en dat er in het belang van de rechtszekerheid niet van kon worden afgeweken door de rechters, ook als de wet niet perfect was, getuige daarvan navolgend citaat uit 1901:

*“Wij erkennen, de wet is gebrekkig en beantwoordt niet volkomen aan het rechtsbewustzijn van het volk; maar, al kan men het betreuren, als wetten gemaakt moeten worden, nog meer als de wetgevers aan den eenen kant trop de zèle, aan den anderen kant te weinig zorg aan den dag leggen, wij meenen dat, voorzoover wetten gemaakt worden, zij moeilijk anders kunnen worden opgevat dan als regelen, die de rechter en de justiciabelen hebben te erkennen, waaraan zij in zoover ondergeschikt zijn. [...] De wet beoogt zekerheid te geven, en in die zekerheid meent men een voordeel te zien; maar noodzakelijk is daarmede een nadeel verbonden, n.l. dat ook de gebrekkige wet moet worden toegepast, en in dat geval het Recht niet verwezenlijkt wordt. Ik zie geen kans dat nadeel te ontgaan, tenzij wij besluiten, het Recht niet in wetten vast te leggen.”*⁵⁷⁸

In tegenstelling tot de Belgische en Franse rechtsleer, waar de *Exegetische school* op haar hoogtepunt incontournable was, verdween de kritiek op het legisme in Nederland nooit helemaal.⁵⁷⁹ De doorbraak van de tegenbeweging deed zich, net zoals elders in West-Europa, toch vooral voor in het fin de siècle. Alhoewel het legisme in de persoon van Land dus nog overleefde, kwam er een nieuwe generatie juristen op die zich veel kritischer opstelde ten aanzien van de wetgever en meer vrijheid voor de rechter voorstond. Als voormannen van deze reactiegolf traden vooral de hoogleraren Hamaker en Molengraaff op.

Hendrik Jacobus Hamaker (1844-1911) was wellicht de meest eigenzinnige – of zo men wil “*karaktervolle*”⁵⁸⁰ – Nederlandse jurist van zijn generatie en bevond zich daardoor in het middelpunt van alle toenmalige heftige polemieken. Over hem werd door de latere hoogleraar Paul Scholten opgemerkt dat hij “*in het wat duffe huis der rechtswetenschap van zijn*

⁵⁷⁸ KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 42-44 en 44 (citaat Land); VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 117-118.

⁵⁷⁹ Professoren als Hendrik Constantijn Cras (1739-1820) of zijn opvolger aan het Amsterdamse Athenaeum Cornelis Anne den Tex (1795-1854) stonden bijvoorbeeld nog in de lijn van de klassieke natuurrechtelijke traditie en huldigden een brede rechtsbronnenleer. KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 19-22 en 26-28; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 103 en 105-107.

⁵⁸⁰ VAN DER VEN, “Hendrik Jacob Hamaker”, p. 83 (citaat).

tijd, waar de wetenschap tot wetgeleerdheid was verschrompeld, een raam heeft opengeworpen, vergezichten heeft doen zien, waarvan men geen voorstelling had'. Hij promoveerde in 1870 aan de universiteit van Leiden tot doctor in de rechten met een zeer minimaal proefschrift over *De historische opvatting van de staathuishoudkunde* en werd in 1877 benoemd tot hoogleraar te Utrecht. Hij specialiseerde zich in het Nederlandse en het internationale privaatrecht, maar legde zich daarnaast ook toe op algemene beschouwingen over het recht vanuit zijn leeropdracht in de Encyclopedie der rechtswetenschap. In dit verband publiceerde hij ondermeer de rede *Dogmatische en empirische rechtsbeschouwing* (1884) en de monografieën *Het recht en de maatschappij* (1888), *Wet en rechter* (1897) en *Recht, wet en rechter* (1909). Voor Hamaker was rechtswetenschap op de eerste plaats een sociale wetenschap, wat zich weerspiegelde in zijn rechtsfilosofie. Ondermeer in *Wet en rechter* verwierp hij het absolute karakter van de wet als rechtsbron en beklemtoonde hij het belang van de maatschappelijke werkelijkheid. Het Burgerlijk Wetboek vatte hij veeleer op als een beschrijving van het recht, die voor de rechter hoogstens een instructie maar zeker geen bevel was:

*“Is nu een wettelijke regeling van het privaatrecht niets anders dan eene instructie voor den rechter, dan is ook [...] de mogelijkheid van eene meer vrije positie van den rechter aanwezig. Het kan zeker 's wetgevers bedoeling zijn, dat de rechter zich slaafs aan zijne instructie houden zal [...] Maar het kan evengoed 's wetgevers wil zijn, dat de rechter haar eenvoudig gebruike als leidraad, en bevoegd zij haar aan te vullen of zelfs van haar af te wijken, als dit nodig blijkt.”*⁵⁸¹

Het laatste gold volgens Hamaker vooral bij ontstentenis van een duidelijke regeling in de wet. In dat geval moest de rechter de wet aanvullen op basis van het rechtsbewustzijn van zijn samenleving. Daaronder begreep hij iets wat nauw aanleunt bij de volksgeest van Savigny: *“In den geest der menschen, die in eene maatschappij vereenigd leven, bestaat zekere kennis, bestaan zekere begrippen, van de wijze van handelen, waartoe zij in de verschillende omstandigheden des levens jegens elkander gehouden zijn.”*⁵⁸² Hij poneerde dat de wetgeving dat rechtsbewustzijn doorgaans en idealiter moest weerspiegelen. Als dat niet het geval was, bijvoorbeeld bij een onopzettelijk hiaat in de wetgeving of door een veranderend rechtsbewustzijn, was het de plicht van de rechter om te oordelen op basis van het rechtsbewustzijn zelf:

⁵⁸¹ HAMAKER, “Wet en rechter”, p. 210 (citaat). Alle aan Hamaker ontleende citaten zijn afkomstig uit het zevende deel van zijn postuum uitgegeven *Verspreide geschriften*.

⁵⁸² HAMAKER, “Wet en rechter”, p. 211 (citaat).

“Zijn het leemten en verschillen, dan zijn ze ook te beschouwen als de niet gewilde gevolgen van vluchtigheid en onbekwaamheid. [...] Ik verwacht geen tegenspraak, als ik zeg, dat een rechter, die dezen naam verdient, niet aarzelen zal in gevallen als de bedoelde het recht [bedoeld is het rechtsbewustzijn] te stellen boven zijne instructie, m.a.w. het ongeschreven recht te verkiezen boven het positieve recht, en dat de wetgever er niet aan denken zal dit te verbieden of zelfs maar af te keuren. [...] Maar hoe moeten we beslissen, indien de wet en het recht, die oorspronkelijk samengingen, dit niet meer doen ten gevolge van veranderingen door 't laatste ondergaan, en welke de wet, doode letter als zij is, uit haar zelve niet kan bijhouden? Ik ben van oordeel, dat ook in zulk geval de rechter bevoegd moet zijn, den regel zijner beslissing aan het ongeschreven recht te ontleenen.”⁵⁸³

De afschaffing van het gewoonterecht in Nederland door de wet houdende algemene bepalingen stond een dergelijke rechterlijke vrijheid volgens Hamaker geenszins in de weg.⁵⁸⁴ Daar waar de wet echter ingreep in de maatschappelijke verhoudingen en dus het bestaande recht beoogde te veranderen, was de rechter volgens hem wel gehouden om de wet na te leven. Met een dergelijke complexe opvatting sloot Hamaker zich tot op zekere hoogte aan bij de Duitse Freirechtsbeweging. Door latere juristen werd hij gewaardeerd als vernieuwer, maar hij heeft geen eigen school gevormd en is ook in het buitenland nagenoeg volledig onbekend gebleven.⁵⁸⁵

Willem Leonard Pieter Arnold Molengraaff (1858-1931) promoveerde in 1880 aan de universiteit van Leiden op het proefschrift *Internationale Avarij-Grosse Regeling*. Na een korte loopbaan als advocaat en plaatsvervangend rechter werd hij in 1885 benoemd tot hoogleraar handelsrecht en burgerlijke rechtsvordering aan de Utrechtse universiteit, ambt dat hij in 1917 neerlegde. In dat verband publiceerde hij een klassiek geworden *Leidraad bij de beoefening van het Nederlandsche handelsrecht* (1889-1899, eerste uitgave).

⁵⁸³ HAMAKER, “Wet en rechter”, pp. 218-219 (citaat).

⁵⁸⁴ HAMAKER, “Wet en rechter”, p. 224. Een decennium eerder had Hamaker zich in *Het recht en de maatschappij* al op hetzelfde uitgangspunt gesteld: “Wie daarentegen [...] in het wetboek niet meer ziet dan een hulpmiddel, den rechter in de hand gegeven ter betere doorgronding van het daarbuiten in de maatschappij zelve liggende recht, wie begrijpt, hoe licht de wetgever in de beschrijving der maatschappij, die hij in het wetboek gaf, zich aan onvolledigheid en onnaauwkeurigheid schuldig maakt, kan een eenigszins vrijen omgang van den rechter met de wet niet anders dan goedkeuren. Hij moet het een geluk achten, indien er rechters zijn, die zich aan den dwang der letter weten te onttrekken, die, ondanks de geleerdheid die ze zich hebben moeten eigen maken, een open oog voor het leven, voor de maatschappij en hetgeen daarin plaats heeft, hebben weten te bewaren. [...] Voor willekeurige rechtspraak behoeft daarbij vrees niet te bestaan. Het zijn alleen bekwaame rechters, die door de wet heen de maatschappij zelve weten te zien, en dat, wat zulk een rechter stelt in de plaats van de gebrekkige wet, is niet een hersenschimmig meenen, maar eene betere wetenschap.” HAMAKER, “Het recht en de maatschappij”, pp. 95-96 (citaat). Zie ook: VAN KOOTEN, “Een opmerkelijke paradox”.

⁵⁸⁵ Zie over Hamaker: JANSSEN, “Hamaker, Hendrik Jacob”; JANSSEN, *Van Kemper tot Hamaker*, pp. 51-54; KOP, “Hendrik Jacobus Hamaker”, pp. 231-235 en p. 232 (citaat van Scholten); KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 56-59; VAN DER VEN, “Hendrik Jacob Hamaker”; VAN DIEVOËT, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 162-166; VEEN, *En voor berisping is hier ruime stof*, p. 33; VEEN en KOP, *Zestig juristen*, pp. 58-59.

Molengraaff stond in 1881 mee aan de wieg van het *Rechtsgeleerd Magazijn*, dat zich positioneerde tegenover het als te conservatief gepercipieerde *Themis* en dat op zijn beurt weldra uitgroeide tot één van de belangrijkste Nederlandse juridische tijdschriften. Hij ijverde onvermoeibaar voor een modernisering en aanpassing van de rechtspraak en de wetgeving over het handelsrecht. Zo lag hij ondermeer aan de basis van de Faillissementswet (1893) en was hij de vader van een nieuw zeerecht, dat pas in 1924 in een wet werd omgezet. Zijn pleidooi voor de integratie van ongeschreven rechtsbeginselen of anders uitgedrukt recht buiten de wet werd uiteindelijk na drie decennia aanvaard door de Hoge Raad in het befaamde arrest Lindenbaum-Cohen (1919).⁵⁸⁶ Onder druk van de door hem opgerichte Vereniging Handelsrecht (1918) kwam drie jaar na zijn dood ook de opheffing van het onderscheid tussen handelsrecht en burgerlijk recht tot stand, waardoor er in handelszaken voortaan geen verschil meer was tussen kooplieden en niet-kooplieden. In 1883 had Molengraaff zelf dit al opgeworpen in een preadvies voor de Nederlandse Juristenvereniging.⁵⁸⁷

3.5 BESLUIT

Dit hoofdstuk, waarin de rechtsfilosofie van Picard in zijn Belgische en Europese context werd gekaderd, levert een rijkgeschakeerd beeld van de Europese rechtsleer in de negentiende eeuw. In de landen waar de (Napoleontische) wetboeken de vroegere rechtspluraliteit vervingen, concentreerde de rechtsleer zich logischerwijze in een eerste fase op de verklaring van de nieuwe wetgeving, des te meer omdat die voortaan nog als enige rechtskracht had. Dat resulteerde in eerste instantie onvermijdelijk in een eerder ‘enge’ rechtsbronnenopvatting, waarbij de letter van de wet in nagenoeg alle gevallen moest gevolgd worden en ‘recht buiten de wet’, bijvoorbeeld afkomstig van de rechtspraak, niet gewenst was, getuige daarvan ook de instelling van het *référé législatif* in enkele landen of het zoveel mogelijk bannen van rechtvaardigheid als toetssteen. Franse exegeten als Toullier, Duranton, Troplong of Demolombe kwamen met hun commentaren over de Code civil tegemoet aan een reëel bestaande behoefte van praktizijnen. Hetzelfde moet mutatis mutandis worden opgemerkt voor de Nederlandse legisten Diephuis en Opzoomer en hun beider commentaren op het Burgerlijk Wetboek.

⁵⁸⁶ De Hoge Raad is de Nederlandse tegenhanger van het Belgische en Franse Hof van Cassatie. GERBENZON en ALGRA, *Voortgangh des rechts*, p. 255. Zie over dit arrest ook: VAN DEN BERGH, *Geleerd recht*, pp. 142-144; VEEN, *En voor berisping is hier ruime stof*, p. 35.

⁵⁸⁷ MOLENGRAAFF, “Is het noodzakelijk of wenselijk tusschen handelsrecht en burgerlijk recht te onderscheiden?”. Zie over Molengraaff: TER HORST, “Leven en werken van W.L.P.A. Molengraaff”; TER HORST en KORTHALS ALTES, “Willem Leonard Pieter Arnold Molengraaff”.

Doordat ook in België als gevolg van de tijdelijke aanhechting bij Frankrijk de Franse wetboeken waren ingevoerd en onder het Nederlands bewind en na de onafhankelijkheid in voege bleven, richtte de Belgische rechtsleer zich onvermijdelijk op Frankrijk en overheerste ook hier de *Exegetische school*. Gangmaker was ontegensprekelijk Laurent, die er een zeer consequente exegetische visie op nahield en zelfs na zijn dood zijn opvolgers nog jarenlang domineerde. Zowel in Frankrijk, Nederland en België viel op dat rechtsgeleerden die een andere contrasterende mening huldigden en bijvoorbeeld wel pleitten voor een bredere rechtsbronnenleer zichzelf willens nillens in de marge plaatsten of zich op de duur confirmeerden aan de overheersende visie. Het Duitsland van voor 1871 bewandelde door zijn enorme politieke versplintering inzake codificatie in West-Europees verband uiteraard een *Sonderweg*. Daar moesten voorstanders zoals Thibaut het onderspit delven en had de *Historische school* het terrein min of meer voor zich. Dat betekende echter niet dat Savigny en zijn leerlingen tegen een eenmaking van het Duitse recht waren; alleen vonden ze dat het recht zich nog verder moest ontwikkelen. In dat verband ambieerden de Romanisten of Pandektisten bijvoorbeeld om door het uitzuiveren van het geleerde Romeinse recht een ideaal en intern consistent Duits rechtssysteem tot stand te brengen.

Het fin de siècle bleek overal in West-Europa een zeer diverse tegenbeweging – in België en Frankrijk meestal omschreven met de term *Wetenschappelijke school* – in een stroomversnelling te brengen. Anders dan in de vorige decennia slaagde die er nu wel in voet aan de grond te krijgen. Meer en meer werd de primauteit van de wetgeving als ontoereikend ervaren en werd afstand genomen van een strikte interpretatie naar de letter van de wet. Een bredere rechtsbronnenleer kwam in de plaats: naast de wetgeving werden nu ook het gewoonterecht, de rechtsleer, de rechtspraak en de billijkheid als rechtsbron erkend. Tevens werd meer en meer een vrijere rechtsvorming voorgestaan, waarbij een cruciale rol was weggelegd voor de rechtspraak. Vaandeldragers van dergelijke ideeën waren in Frankrijk ondermeer Gényn of in Nederland Hamaker en Molengraaff, daar waar in Duitsland Jhering met zijn ‘beking’ de weg opende voor de Interressenjurisprudenz en de Freirechtsschule.

Wat België betreft, moet duidelijk de pioniersrol van Picard erkend worden. Naast Faider en De Haulleville was hij de eerste ‘academicus’ die de almacht van de *Exegetische school* uitdaagde met fundamenteel daarvan afwijkende uitgangspunten, die vooral na de eeuwwende gedeeltelijk door een toenemende groep juristen werden bijgetreden.⁵⁸⁸ In

⁵⁸⁸ VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het recht. I. Privaatrecht*, p. 152. Over het succes van de *Wetenschappelijke school* op langere termijn is de literatuur doorgaans negatief; meestal wordt gargumenteerd

tegenstelling tot Laurent huldigde hij een brede rechtsbronnenleer, die hij, zoals hierboven aangetoond, bovendien inbedde in een rijkelijk uitgewerkte en als ‘Encyclopedie van het recht’ verpakte abstracte rechtsfilosofie, die bij hem een essentiële component vormde van zijn rechtsdenken.⁵⁸⁹ Binnen zijn rechtsfilosofie werd bovenal een cruciale plaats ingenomen door zijn tetragram van de rechtvaardigheid, waarvan zijn sociale invulling aanleunt bij de lijn die door Proudhon werd uitgezet en ook door Denis werd uitgedragen. Terloops bleek ook de sturende invloed van de door hem vurig bewonderde Jhering op Picard, ondermeer in zijn opvatting over de evolutie van het recht als gevolg van strijd tussen rechthebbers en rechtelozen. Evenzeer symptomatisch is misschien wel zijn levenslange interesse voor, maar vooral worsteling met het natuurrecht, een probleem dat voor exegetische auteurs eenvoudigweg nagenoeg onbestaande was.⁵⁹⁰ Grosso modo lijkt Picard zich op dit vlak dus te confirmeren aan wat zich in zijn tijd in de rest van West-Europa voordeed. In de volgende hoofdstukken van dit deel zal moeten blijken in hoeverre dat beeld ook opgaat voor de concrete uitwerking van zijn rechtsfilosofische stellingen.

dat uiteindelijk alleen het object (rechtspraak, en dan vooral die van het Hof van Cassatie, in plaats van wetgeving) veranderd is, maar niet de vroegere exegetische methode. Zie in dit verband: HEIRBAUT, “L’émancipation tardive”, pp. 625-626.

⁵⁸⁹ Die eigenheid van Picard wordt tot op heden niet altijd gevat in de literatuur. Zie bijvoorbeeld: RAES, “Het belang van de sociologie”, p. 35 alwaar Picard in dezelfde rechtspositivistische traditie wordt geplaatst als Laurent.

⁵⁹⁰ VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het recht. I. Privaatrecht*, p. 148.

HOOFDSTUK 4

DE VORMGEVING VAN HET RECHT

*“C’est dans son sein que s’est élaboré le Droit belge, cette manifestation suprême des besoins, des mœurs et des sentiments de la patrie. [...] L’heure est venue, semble-t-il, de dénombrer ces trésors et de montrer à ceux qui espèrent en l’avenir du pays, que dans le Droit comme ailleurs, il y a lieu de se dire non sans fierté que beaucoup a été accompli, mais de reconnaître aussi avec humilité qu’il reste à faire davantage encore.”*⁵⁹¹

Edmond PICARD

Zijn abstracte rechtsfilosofie werkte Picard eerst en vooral op een concrete manier uit in zijn programma met betrekking tot de vormgeving van het recht. Op dat vlak redigeerde hij tegen een achtergrond van steeds verdere uitdeining en vertakking van het recht een encyclopedie en een bibliografie van het Belgisch recht en had hij uitgesproken meningen over het rechtsonderwijs en de vulgarisering van het recht. Elk van deze deelaspecten kan als een manier worden gezien waarop recht wordt overgebracht en vorm krijgt naar de samenleving toe. Vanzelfsprekend valt ook dit aspect van het rechtsdenken van Picard te kaderen in een bredere context.

4.1 ENCYCLOPEDIE EN BIBLIOGRAFIE⁵⁹²

Toen Picard in 1878 startte met de *Pandectes belges* beoogde hij blijkens zijn hierboven geciteerde inleiding bij het eerste deel ervan een inventaris van het geldende Belgische recht van zijn tijd. In het licht van het bijna vijftigjarig bestaan van België achtte hij de tijd rijp om orde te scheppen in de chaos, zodat duidelijk zou worden wat al verwezenlijkt was en op welke terreinen nog verder onderzoek nodig was. Hij plaatste zichzelf met dergelijke ambitie in de traditie van de Oost-Romeinse keizer Justinianus en noemde zijn reeks naar de *Pandecten* (of *Digesten*) van diens *Corpus Iuris Civilis*. Met de Duitse Pandektenwetenschap heeft de naam dus geen direct verband.⁵⁹³ Alhoewel de eerste doelstelling van de reeks een wetenschappelijk verantwoorde samenvatting van de

⁵⁹¹ PICARD, “Introduction”, pp. V-VI (citaat).

⁵⁹² De term ‘encyclopedie’ wordt hier opgevat in zijn gebruikelijke betekenis van overzichtswerk of beschrijvend woordenboek en niet in de tweede betekenis die er voorheen in het derde hoofdstuk van dit proefschrift aan werd gegeven van inleiding tot een bepaald vakgebied c.q. het recht.

⁵⁹³ PICARD, “Introduction”, pp. V-VII. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk voor de uitwendige geschiedenis van de *Pandectes belges*.

Belgische rechtswetenschap was waarbij bondigheid, objectiviteit en een juiste terminologie voorop stonden, vatte Picard ze vanaf het begin ook op als een praktisch werkinstrument, dat moest leiden tot het efficiënter terugvinden van oplossingen voor concrete juridische problemen.⁵⁹⁴ Het recht van voor de Belgische onafhankelijkheid werd bewust buiten beschouwing gelaten omwille van de vermeende grote discontinuïteit, maar evenzeer omdat er op dat vlak nog nauwelijks onderzoek gebeurd was.⁵⁹⁵

Voor de *Pandectes belges* verklaarde Picard uitdrukkelijk de positivistische methode te zullen toepassen. Ook voor de rechtswetenschap was het zeker mogelijk om waarneembare feiten in de plaats te stellen van abstracte redeneringen:

“Dans le Droit, on l’oublie souvent, il ne faut pas agir autrement. [...] Dans son domaine, les faits, ce sont les lois, les opinions de la doctrine, mais surtout les décisions de la jurisprudence, cette matière chaude et vivante qui sort de la vie sociale elle-même et dont l’élaboration a tous les caractères des expériences scientifiques. Les observations, ce sont les comparaisons que ces éléments provoquent.”

Voor elk lemma zouden de drie voornaamste rechtsbronnen worden aangewend; daarbij valt op dat Picard geenszins de rechtspraak verwaarloost en haar eigenlijk zelfs bovenaan in zijn hiërarchie plaatst.⁵⁹⁶ Ook de oorspronkelijke ondertitel *Répertoire général de législation, de doctrine et de jurisprudence belges*, die nadien nog enkele keren zou veranderen, getuigde van die brede aanpak.⁵⁹⁷

De negenentwintig inleidingen die Picard bij leven zou publiceren en waarin hij zijn rechtsdenken resumeerde, gaven de reeks zonder meer een bijzondere meerwaarde. Ze vormden voor hem de noodzakelijke overkoepelende theoretische pendant van de concrete rechtspraktijk die in de lemma’s aan bod kwam:

“Autour des matériaux innombrables qu’elle recueillait et mettait en une méthodique ordonnance, regnaient, inspiratrices, de larges visions qu’obscurcit et fait trop souvent oublier le métier quotidien et

⁵⁹⁴ PICARD, “Introduction”, pp. VII-VIII en X-XIII. Bij de uitreiking van de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Sociale Wetenschappen in 1912 aan de *Pandectes belges* loofde de jury in haar motivatie bovenal de systematische objectiviteit: “les auteurs des articles n’ont point, en général, à exprimer d’opinion personnelle, mais à renseigner celle des auteurs et des juges. Il y a là une note caractéristique.” “Ministère des Sciences et des Arts. Administration de l’Enseignement supérieur des Sciences et des Lettres. Concours quinquennal des Sciences sociales 6e période (1907-1911). Attribution du prix aux *Pandectes Belges*”, p. V.

⁵⁹⁵ PICARD, “Introduction”, pp. VIII en XI-XII.

⁵⁹⁶ PICARD, “Introduction”, pp. VIII-X en XIII-XIV (citaat).

⁵⁹⁷ Cfr. supra in het tweede hoofdstuk voor de opeenvolgende wijzigingen van de ondertitel van de reeks en de opvatting van Picard van zijn oeuvre als een *Corpus Juris Belgici*.

*l'habitude de s'occuper des intérêts concrets isolés. N'importait-il pas [...] de donner au puissant effort que l'on tentait, l'éclat qui devait résulter de Hautes Etudes manifestant que, chez Elle, fermentaient, à côté de la vie pratique, les préoccupations plus vastes, dominant dans l'atmosphère juridique ?*⁵⁹⁸

In 1890 verscheen bij uitgeverij Larcier een indrukwekkende *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge* (verder afgekort als BGDB) die nagenoeg alle Belgische juridische publicaties bevatte voor de periode 1814-1889. Deze kloeki band verenigde het resultaat van de werkzaamheden die Picard en zijn uitgever Ferdinand Larcier met de ruggesteun van een ganse equipe waren opgestart in het kader van het redactiewerk voor de *Pandectes belges* en die reeds vanaf 1882 onder de vorm van vijf afzonderlijke afleveringen waren uitgebracht. De gezamenlijke publicatie ervan in 1890 en de bijwerking tot 1889 moeten toegeschreven worden aan het voortijdige overlijden van Larcier in 1889 op zevenendertigjarige leeftijd, waarna Picard wegens zijn vele andere bezigheden geen tijd meer had om de onderneming alleen te trekken.⁵⁹⁹ Uit de inleiding die Picard in 1882 schreef bij de eerste aflevering komt opnieuw een concretisering van zijn rechtsfilosofie naar voren. Hij hernam deze tekst als inleiding bij het negende deel van de *Pandectes belges* in 1883 en paste ze slechts lichtjes aan voor de gezamenlijke uitgave van de BGDB.

Voor de BGDB beriep Picard zich eveneens op de positivistische methode van de natuurwetenschappen die ook aan de *Pandectes belges* ten grondslag lag. Toegepast op het Belgisch recht veronderstelde dit een verzameling van verwijzingen naar rechtspraak en rechtsleer van de eigen nationale auteurs, zodat men die gemakkelijk kon terugvinden en voor elk onderwerp kon nagaan wat er al over verschenen of uitgesproken was:

*“Aujourd’hui la métaphysique est avec raison bannie du Droit, comme elle l’est des sciences naturelles, et l’on ne songe pas plus à le composer a priori tout d’une pièce, par le seul effort de la conception intellectuelle, qu’on ne songe désormais à procéder ainsi pour la chimie, la physique ou la philosophie sociale. Des faits, des observations, puis encore des observations et des faits, pour en déduire ensuite des vérités générales, voilà le mot d’ordre qui, proclamé par Bacon, a peu à peu établi son empire et est devenu la règle de toute étude sérieuse.”*⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 77 (citaat). Niet alle abonnees waren echter even enthousiast over deze inleidingen. Picard toonde zich bijzonder gegriefd toen één van hen ze in een brief aan hem bestempelde als bladvulling (“remplissage”). IDEM, *Ibidem*, pp. 138-139.

⁵⁹⁹ “Ferdinand Larcier”; “Mort de Ferdinand Larcier”. *Journal des Tribunaux*, 8 (1889) 633, kol. 849-850. Zie ook het huldebetoen van Picard aan Larcier in de inleiding van de BGDB: PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. IV-V en verder p. X waar Picard de hoop uitdrukt dat anderen de BGDB zullen aanvullen.

⁶⁰⁰ PICARD, “La bibliographie juridique”, pp. XIII-XIV; PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. II-III. De eerste vindplaats van het citaat is: PICARD, “Introduction”, p. XIII.

In uitvoering daarvan werd gestart met het verzamelen van alle Belgische publicaties over het eigentijdse recht. Picard toonde zich na afloop bijzonder verheugd over de rijke oogst, zeker omdat de oorspronkelijke verwachtingen eerder bescheiden waren geweest.⁶⁰¹

Met de *BGDB* beoogde hij op de eerste plaats een algemene vooruitgang in de Belgische rechtswetenschap, “*un avenir de renouveau pour nos discussions judiciaires*”.⁶⁰² Hij vatte de bibliografie eerst en vooral op als een praktisch werkinstrument, dat dagdagelijks zijn nut zou bewijzen, en was ervan overtuigd dat een goede advocaat of praktijkjurist toch altijd in zekere zin een rechtsgeleerde moest zijn.

*“Traiter les affaires du Palais, sans se livrer à des études théoriques est, sauf pour quelques hommes d’élite, s’exposer à une dégénérescence. Le Droit n’apparaît tel qu’il est et ne se fait aimer que si on l’envisage dans son ensemble. Il se montre alors dans sa force et dans sa dignité, il n’est plus cette science arbitraire, sous les apparences de laquelle le représentent ceux qui n’en connaissent que ce qu’il faut étudier pour résoudre le procès à plaider au cours de la semaine”.*⁶⁰³

In de opvatting van Picard mocht de *BGDB* geenszins beperkt blijven tot een loutere bibliotheekcatalogus, maar moest hij uitgroeien tot een echt wetenschappelijk werk. Hoofdinspiratiebron daarbij was de bibliografie die de Fransman E. Dramard in 1879 over het burgerlijk recht had gepubliceerd.⁶⁰⁴ Ondermeer de correctheid van de referenties, de uitgebreidheid van de toelichtingen en de algemene structuur en ordening van de bibliografie waren van het allergrootste belang.⁶⁰⁵ In hetzelfde verband moest ook zoveel mogelijk gestreefd worden naar volledigheid en mochten bijgevolg kleine publicaties van onbekende auteurs geenszins verwaarloosd worden, omdat die precies een originele insteek konden bieden. Ter legitimatie daarvan verwees hij naar de gunstige

⁶⁰¹ PICARD, “La bibliographie juridique”, p. XIV; PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. III-IV.

⁶⁰² PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, p. VII (citaat).

⁶⁰³ PICARD, “La bibliographie juridique”, pp. XVII en XXVII-XXVIII; PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. VII en XII-XIII. De eerste vindplaats van het citaat is: PICARD, “Introduction”, pp. XIV-XV.

⁶⁰⁴ PICARD, “La bibliographie juridique”, p. XVII; PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, p. VII. Het betreft: DRAMARD, E. *Bibliographie raisonnée du droit civil comprenant les matières du code civil et des lois postérieures qui en forment le complément accompagnée d’une table alphabétique des noms d’auteurs*. Parijs, Didot, 1879.

⁶⁰⁵ PICARD, “La bibliographie juridique”, p. XVIII; PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, p. VIII.

invloed die was uitgegaan van het onderzoek van archiefbescheiden op de historiografie over de Middeleeuwen.⁶⁰⁶

Betrachting van een goede bibliografie moest steeds zijn om de studietijd te verminderen en de kennis te vergroten. Instemmend citeerde hij Dramard, waar die erop wees dat een bibliografie in tijden van exponentiële groei en specialisatie van de rechtswetenschap een betrouwbare gids vormde om door het bos de bomen te kunnen blijven zien:

*“La variété de plus en plus grande des connaissances humaines, la division en branches si diverses qui s’y est opérée, ont eu pour conséquence une production toujours croissante: traités, commentaires et autres livres spéciaux, [...]; publications périodiques de toute nature, organes que la science emploie de nos jours avec tant de profusion pour se répandre. Le nombre est maintenant incalculable de travaux de toute espèce qui s’y sont accumulés. Ainsi, tout a contribué à faire de la Bibliographie, pour ceux qui travaillent et produisent, pour ceux qui vivent de la vie intellectuelle, un guide qu’ils ne sauraient impunément négliger.”*⁶⁰⁷

Inhoudelijk viel de BGDB uiteen in drie delen. Het eerste deel bevatte een overzicht van werken en artikelen volgens de alfabetische volgorde van hun auteurs, met daarbij opgave van de functie, desgevallend onthulling van pseudoniem en indien voorhanden verwijzing naar recensies. In het tweede deel werd een overzicht gegeven van anonieme werken, periodieke reeksen en collectieve werken. Het derde deel was een analytisch repertorium van de werken van de twee voorgaande categorieën. Logischerwijze werden alleen juridische werken van auteurs opgenomen. Voor de periode tot 1852 waarin de Belgische juridische literatuur zich de facto beperkte tot het heruitgeven van Franse boeken, werden alleen die werken vermeld die een zekere originaliteit bevatten onder de vorm van annotaties over de Belgische wetgeving en rechtspraak.⁶⁰⁸

In overeenstemming met zijn aandacht voor de bibliografie en tekenend voor de waarde die hij hechtte aan de rechtspraak als rechtsbron publiceerde Picard als inleiding bij het achttiende deel van de *Pandectes belges* een tekst van zijn hand die eerder in 1886 al verschenen was als inleiding op de *Répertoire quinquennal de la jurisprudence belge* van zijn

⁶⁰⁶ PICARD, “La bibliographie juridique”, pp. XV-XVI.

⁶⁰⁷ PICARD, “La bibliographie juridique”, p. XVIII (citaat); PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. VIII-IX.

⁶⁰⁸ PICARD, “La bibliographie juridique”, pp. XXI-XXII; PICARD en LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*, pp. 15-16.

confraters Arthur Procès en Louis Hébette van de balie van Namen.⁶⁰⁹ Daarin zette hij uiteen wat de beste manier was om een samenvattende noot bij een vonnis of arrest te maken. Net zoals voor elke wetenschap achtte hij ook voor het recht een juiste terminologie meer dan wezenlijk, maar de facto constateerde hij dat de meeste noten hiertegen zondigden en tal van fouten bevatten. Soms herleidden ze een arrest tot het tegendeel of waren ze te onduidelijk, dan weer traden ze te veel in detail.⁶¹⁰ Vanuit zijn eigen ervaring als hoofdredacteur van het *Journal des Tribunaux* stelde hij een uniforme methode voor, waarbij auteurs tot een correcte samenvatting konden komen door in het oorspronkelijke vonnis of arrest van de rechter de essentiële woorden te onderlijnen en daarna aan het aldus bekomen resultaat de benodigde trefwoorden toe te kennen.⁶¹¹

4.2 RECHTSONDERWIJS

Een ander belangrijk domein waarin het recht voor Picard vorm moest krijgen was het rechtsonderwijs. Zijn leven lang had hij een zeer uitgesproken mening over de richting waarin dat diende te evolueren. Reeds in de inleiding bij het eerste deel van de *Pandectes belges* in 1878 maakte hij absoluut geen geheim van zijn opvattingen. Hij vereenzelvigde het Romeins recht met dood recht en achtte de ruime aandacht ervoor in het rechtencurriculum hoogst overdreven en geheel ongepast. In de plaats daarvan moest zijns inziens absolute prioriteit worden gegeven aan het eigen nationale hedendaagse recht:

“Enfin, n’est-il pas temps aussi que notre Droit national prenne dans l’Enseignement une place plus importante et fasse descendre au second rang des études surannées qui abusent encore aujourd’hui [...] de la primauté qui ne leur appartenait légitimement qu’au temps où la science moderne en était encore à trébucher et à chercher ses voies. Nous admirons le Droit romain autant que personne, tout comme nous admirons la langue latine. [...] Mais craignons de prolonger ces pratiques au-delà des temps où elles peuvent être utiles. L’heure a sonné où le Droit moderne ne doit le céder à nul autre, [...]”.

⁶⁰⁹ PROCES en HEBETTE, *Répertoire quinquennal de la jurisprudence belge*, Deel I, pp. 7-23. Vanaf 1888 zou Picard dezelfde twee advocaten belasten met de redactie van de *Pandectes périodiques*. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk. De tekst van Picard werd in 1999 opnieuw gepubliceerd door uitgeverij Larcier, wat wijst op het praktische nut ervan. PICARD, *Comment on fait une notice*. Navolgende voetnoten verwijzen echter naar de inleiding bij de *Pandectes belges*.

⁶¹⁰ PICARD, “Comment on fait une notice”, pp. 10-11.

⁶¹¹ PICARD, “Comment on fait une notice”, pp. 12-20.

Concreet vond hij de wijzigingen die door de wet van 1876 waren aangebracht nog te gering en pleitte hij voor een grondiger programmahervorming, waarbij de vakken Pandecten én Instituten volledig zouden worden afgeschaft. Alleen binnen het kader van de rechtshistorische vakken had het Romeins recht nog een beperkte rechtmatige plaats. De vrijgekomen uren moesten dan worden besteed aan het nationale hedendaagse recht.⁶¹²

Later vulde Picard meermaals die uitgangspunten verder aan. *Mon Oncle le Jurisconsulte*, gepubliceerd in 1884 als inleiding bij het twaalfde deel van de *Pandectes belges*, behandelt in literaire vorm hetzelfde onderwerp. Op een banket van advocaten van het hof van beroep te Brussel vroeg de stafhouder op zeker moment aan zijn confraters waarom ze advocaat waren geworden.⁶¹³ Zelf gaf hij aan dat het voorbeeld van zijn vader die ook advocaat was geweest en volledig door zijn kabinet werd opgeslorpt eerder een afschrikking was. Vooral zijn oom, een jongere broer van zijn vader die bij hen inwoonde, een befaamd rechtsgeleerde – vandaar de titel van de novelle –, had hem bekeerd. Op één van de wandelingen door het Zoniënwood waarop hij tijdens zijn jeugd zijn oom vergezelde, had die hem bij het zien van een plek waar een houtkap aan de gang was bewust gemaakt van het feit dat wat hij daar zag eigenlijk rechtsregels en contracten waren.⁶¹⁴ Hij wees hem erop dat hij steeds moest onthouden dat recht reëel en overal was, ook als hij als rechtenstudent eerder het tegendeel zou ervaren:

*“Ab! mon enfant, n’oublie jamais qu’il est une réalité. Puisses-tu ne jamais être atteint de cette abominable cécité qui résulte de la manière dont on l’enseigne et le fait apparaître comme une espèce de métaphysique, supra-sensible, détachée des milieux où nous nous mouvons, consistant en maximes scolastiques, suscitant des controverses byzantines qu’on résout par des procédés mécaniques, en chambre, loin de la vie. [...] Comment apparaît le Droit au sortir de ces études qualifiées supérieures? [...] Un cadavre, une momie, dégoûtant l’élève, et lui donnant la persuasion qu’on lui a fait perdre son temps et sa peine à se bourrer d’aliments qui passent au travers de son cerveau comme des mets sans principes nutritifs [...]”*⁶¹⁵

Recht moest volgens zijn oom daarentegen bovenal verbonden zijn met het dagelijkse leven. De studie van het Romeins recht achtte hij “*un inutile voyage dans le passé*” die de

⁶¹² PICARD, “Introduction”, pp. XV-XVII en XV-XVI (citaat). Cfr. infra in dit hoofdstuk met betrekking tot het curriculum van de Belgische rechtsfaculteiten in de negentiende eeuw.

⁶¹³ PICARD, “Mon Oncle le Jurisconsulte”, pp. XV-XVIII.

⁶¹⁴ PICARD, “Mon Oncle le Jurisconsulte”, pp. XX-XXXVI.

⁶¹⁵ PICARD, “Mon Oncle le Jurisconsulte”, pp. XXXVII-XXXVIII (citaat).

vervreemding alleen maar in de hand werkte.⁶¹⁶ Steeds opnieuw moest het recht in de feiten ontdekt worden.⁶¹⁷

In *La vie dans l'enseignement du droit*, inleiding bij het 95ste deel van de *Pandectes belges* dat in 1909 verscheen, herhaalde hij zijn pleidooi voor een minder theoretisch rechtsonderwijs. Hij wees erop dat het ex cathedra-onderwijs dat hij zelf als student had genoten hem danig had misvormd tot een kamergeleerde. Als professor aan de Université Nouvelle wou hij zijn eigen studenten in elk geval de stof veel levendiger overbrengen en daarom vertaalde en paste hij altijd de abstracte rechtsregels toe op de alledaagse werkelijkheid:

*“Élevé sous le régime de cette méthode où fonctionnent les oreilles, non les yeux si ce n'est pour lire les formules exsangues des textes, j'en ai souffert dans mon existence juridique. J'ai éprouvé la gêne et la maladresse qu'elle inflige chaque fois qu'il s'agit de traduire les règles en réalités. Peu à peu [...] j'ai réussi à reprendre pied [...] dans les positivités du Droit [...] C'est surtout depuis la fondation de l'Université Nouvelle de Bruxelles [...] que cette façon d'envisager la Science juridique s'est imposée mon esprit et que j'ai essayé de la traduire dans mes leçons. [...] J'essayais de faire surgir un tableau, une illustration de mes paroles. Je créais une anecdote où j'établissais le paysage en décor avec des personnages en acteurs. Nous quittions, en esprit, la salle limitée par ses parois, pour aller dans les champs [...] Bref, toute la vie, toute la vérité en sa matérielle et vibrante existence.”*⁶¹⁸

Die werkwijze illustreerde hij concreet aan de hand van het Veldwetboek, waarvan hij een aantal artikels plastisch voorstelde. Wie wandelde op het platteland, zag volgens Picard eigenlijk steeds opnieuw het recht in werking. Arbeiders die een landelijke weg herstelden en hun materialen op een aangrenzende akker stapelden, behoeftige mensen die na de oogst de overschotten van het veld opraapten, een boer die distels en schadelijke insecten verdelgde en de jacht op wild waren evenzovele voorbeelden daarvan.⁶¹⁹ Dat deel van zijn tekst is eigenlijk een letterlijke overname van een voorwoord dat hij in 1887 publiceerde bij een commentaar van O. Orban op het Veldwetboek.⁶²⁰

⁶¹⁶ PICARD, “Mon Oncle le Jurisconsulte”, pp. XL-XLI en XLI (citaat).

⁶¹⁷ PICARD, “Mon Oncle le Jurisconsulte”, p. XLVI (citaat).

⁶¹⁸ PICARD, “La vie dans l'enseignement du droit”, pp. II-III (citaat). Zie ook: PICARD, *Confiteor*, pp. 38-41 en 48-51. Voor de vakken die Picard zelf aan de Université Nouvelle doceerde voorzag hij een beknopte syllabus, die de leerstof in schemavorm samenvatte en waarop tijdens de colleges uitvoerig mondeling werd ingegaan. Van ex cathedra-onderwijs was dus geen sprake. Zie in dit verband: PICARD, E. “L'Enseignement du Droit à l'Université Nouvelle”. *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1108, kol. 33-44 en hier kol. 35; PICARD, *Le Droit civil*, pagina tegenover titelpagina.

⁶¹⁹ PICARD, “La vie dans l'enseignement du droit”, pp. IV-XII.

⁶²⁰ ORBAN, *Code rural belge*. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van dit Veldwetboek: GILISSEN, “Codifications et projets de codification en Belgique”, pp. 250-252.

Ook in *Le Droit pur* en *Les Constantes du Droit* zette Picard, ditmaal op een meer prozaïsche manier, zijn opvattingen uiteen. Onmiddellijk herbevestigde hij hier dat het recht net zoals de natuurwetenschappen op een positivistische manier moest bestudeerd worden door waarneembare juridische feiten en verbanden te observeren.⁶²¹ Volgens hem ging het rechtsonderwijs van zijn tijd uit van minstens drie verkeerde vooronderstellingen. Om te beginnen ging er te veel aandacht uit naar positiefrechtelijke vakken die als nuttig werden beoordeeld voor het latere beroepsleven ten nadele van metajuridische vakken als Encyclopedie van het recht, Natuurrecht en Rechtsgeschiedenis, die dan nog doorgaans op een verkeerde manier werden gedoceerd. Daardoor beschouwden studenten het recht vanuit een eng egoïstisch oogpunt en negeerden ze de sociale missie en de veranderlijkheid ervan:

*“On donne dans l’Enseignement une place exorbitante au Droit pratique, [...] à celui qui peut servir à l’exercice d’une profession, celle-ci conçue non pas comme fonction sociale utile à la Collectivité, mais dans son but personnel, égoïste et lucratif. [...] Il en résulte une vue si étroite, si cloisonnée, de la matière juridique que peu des malheureux qui ont subi ce régime ont la notion, [...] que, étant données les injustices présentes, le Droit est, et doit être maintenu, en un constant état de mue. Ils prennent la situation juridique de leur époque pour un état quasi définitif.”*⁶²²

Als tweede bezwaar schoof hij opnieuw de overdreven plaats van het Romeins recht in het curriculum naar voor. Dit gedateerde “*cimetière juridique*” vormde een obstakel voor de vernieuwing van het recht en beantwoordde niet meer aan de hedendaagse samenleving.⁶²³ Tenslotte laakte hij, evenzeer consequent met eerdere geschriften, nog eens de te schoolse manier van lesgeven.⁶²⁴

Het perfecte curriculum van een rechtenopleiding moest volgens Picard bestaan uit een uitgebalanceerde combinatie van een theoretisch, een historisch en een praktisch luik.⁶²⁵ Binnen het theoretische onderdeel plaatste hij de vakken Encyclopedie van het recht ingevuld zoals hij het zelf deed en het Natuurrecht, waarin de meest perfecte staat

⁶²¹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 453-456. Diezelfde methode wees hij ook aan als grondslag voor de *Pandectes belges* en de bijhorende BGDB. Cfr. supra in dit hoofdstuk.

⁶²² PICARD, *Le Droit pur*, pp. 458-460 en 458 (citaat).

⁶²³ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 460-462 en 461 (citaat).

⁶²⁴ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 463-465. Zie voor de kritiek op het rechtsonderwijs van zijn tijd ook: PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 229-232; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 52-53.

⁶²⁵ Zie voor de hiernavolgende alinea: PICARD, *Le Droit pur*, pp. 465-477; PICARD, *Les Constantes du Droit*, pp. 233-237.

van elke instelling aan bod zou moeten komen.⁶²⁶ Groot belang hechtte hij ook aan het historisch luik, al vatte hij dat wel pragmatisch op: “*Recommander l'étude de l'Histoire du Droit, ce n'est pas engager à une œuvre de vaine curiosité, mais à l'acquisition de notions indispensables pour comprendre l'actualité et pour présager, dans une certaine mesure, l'avenir.*” Daarbinnen onderscheidde hij de uitwendige en de interne Rechtsgeschiedenis. In het eerstgenoemde vak kon wat hem betreft summier de evolutie van het Romeins recht geduid worden.⁶²⁷ Ondanks zijn eerdere kritiek moest ook voor hem het praktische luik toch het hoofdbestanddeel van de rechtenopleiding blijven. Inzake Burgerlijk recht, Handelsrecht, Strafrecht, Procedurerecht en Publiekrecht achtte hij het wenselijk om telkens een inleidende (*cours élémentaire*), verdiepende (*cours approfondi*) en een aanvullende (*cours complémentaire*) cursus te doceren.⁶²⁸ Onontbeerlijk was voor hem ook een cursus deontologie. Een dergelijk programma zou studenten kritische vaardigheden moeten bijbrengen en vermijden dat ze uitgroeiden tot vakidioten. Niet kennisoverdracht was belangrijk, maar wel de liefde voor het recht. Daarom achtte Picard het ook evident dat studenten zich naast hun studies nog met andere zaken bezig hielden en hun persoonlijkheid ten volle ontwikkelden.⁶²⁹

4.3 VULGARISERING

Een laatste illustratie van de manier waarop Picard het recht trachtte vorm te geven is zijn poging om een toenadering tot stand te brengen tussen de juridische wereld en het ‘gewone volk’ dat nauwelijks iets begreep van wat zich binnen de gerechtsgebouwen afspeelde.⁶³⁰ Recht was voor de man in de straat iets vreemds waartegenover hij bijzonder wantrouwend stond en, meer nog, zelfs iets waarvoor hij niet de minste interesse opbracht, waardoor het recht eigenlijk zijn maatschappelijk belang verloor en te weinig

⁶²⁶ Zijn boek *Le Droit pur* is grotendeels de resultante van zijn onderwijs in het vak Encyclopedie van het recht aan de Université Nouvelle. Cfr. supra in het derde hoofdstuk.

⁶²⁷ PICARD, *Le Droit pur*, p. 455 (citaat). In de gepubliceerde syllabus van 1896 van het vak Historische inleiding tot het burgerlijk recht, dat Picard aan de Université Nouvelle zelf doceerde, besteedde hij welgeteld vijf en een halve van de vijfentachtig bladzijden aan het Romeins recht. PICARD, *L'évolution historique du droit civil français*, pp. 9-14. Voor deze cursus verrichtte hij trouwens zelf nauwelijks origineel onderzoek, met uitzondering van het hoofdstuk waar hij de negentiende eeuw behandelt, maar baseerde hij zich grotendeels op een Frans standaardwerk: VIOLLET, P. *Histoire du droit civil français*. Parijs, Larose et Forcel, 1893, 2de uitgave, VII + 942 pag.

⁶²⁸ Zelf doceerde Picard aan de Université Nouvelle ook nog een verdiepende cursus Zakelijke rechten. PICARD, E. “L'Enseignement du Droit à l'Université Nouvelle”. *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1108, kol. 33-44 en hier kol. 36-37.

⁶²⁹ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 477-479. Vergelijk met het recente pleidooi van Koen Raes voor een minder instrumentalistische en beroepsgerichte rechtsopleiding: RAES, “Het belang van de sociologie”, pp. 22-27.

⁶³⁰ Zie ook: COPPEIN, “Le droit qu'une partie de la nation n'a pas”, pp. 377 en 390-391.

aandacht besteedde aan nieuwe noden van de samenleving. In het openingseditoriaal van het allereerste nummer van het *Journal des Tribunaux* formuleerde Picard de ambitieuze doelstelling om die kloof te dichten of althans een poging daartoe te ondernemen:

“L’activité judiciaire présente en Belgique ce caractère singulier qu’elle se meut en quelque sorte à l’écart, dans une région presque fermée, ignorée de tous, excepté de ceux qui s’y trouvent. [...] Il importe cependant que la vie judiciaire soit commune à la nation entière. Seule elle peut donner le sentiment du droit. Quand les citoyens s’en désintéressent, la loi perd sa force parce qu’on n’en comprend plus le sens ni l’utilité.”

Met het oog daarop beloofde Picard om onderwerpen te verslaan die de grote massa konden interesseren en daarbij een zo eenvoudig mogelijke taal te hanteren.⁶³¹ Steeds met hetzelfde doel om de bevolking vertrouwd te maken met het recht werd het *Journal des Tribunaux* op het courante grote krantenformaat gedrukt – ondanks de vele klachten van lezers over de onhandigheid daarvan –, was het op straat te koop en werd het bijvoorbeeld ook verspreid in cafés.⁶³² Die oorspronkelijke ambitie bleek veel te hoog gegrepen, wat niet hoefde te verwonderen aangezien een groot deel van de bevolking niet kon lezen, geen Frans kende, zich ook geen krant kon veroorloven of even ongeïnteresseerd bleef als voorheen.⁶³³

Desalniettemin hield Picard vast aan zijn oorspronkelijke opvatting. In een redevoering voor de Fédération des Avocats eind 1894 kloeg hij opnieuw het ontstaan aan van de kloof tussen het recht en het volk waaruit dat recht was voortgekomen. Dat laatste was niet meer vertrouwd met het recht dat een zaak was geworden van de wetgever en een juristenkaste. Precies die vervreemding tussen recht en maatschappij had volgens hem geleid tot het sociale vraagstuk van zijn eigen tijd. Daarvoor was in zijn visie maar één oplossing mogelijk. Het recht moest zijn ivoren toren verlaten en terugkeren naar het gewone volk, waardoor het meteen ook rechtvaardiger zou worden. De sociale strijd van de arbeiders was dus in de eerste plaats een juridische strijd en niet zozeer een politieke: *“Ce qu’il faut conquérir, c’est le Droit qu’une partie de la nation n’a pas comme elle devrait*

⁶³¹ PICARD, E. “Au lecteur”. *Journal des Tribunaux*, 1 (1881) 1, p. 1 (citaat). Zie hierover ook: CARRE, *Le Journal des Tribunaux*, pp. 9-10 ; LESAFFER, “De justitie en de media”, pp. 357-359.

⁶³² PICARD, E. “Question de format”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 294, kol. 1-4; PICARD, E. “La mission d’un journal judiciaire”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 849, kol. 1-4. Zie daarnaast: [PICARD, E.] “La nouvelle vie judiciaire”. *Journal des Tribunaux*, 2 (1883) 95, kol. 713-715.

⁶³³ CARRE, *Le Journal des Tribunaux d’Edmond Picard*, p. 134; STERCKX, “Un siècle de J.T.”, p. 262. Nog bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was een tiende van de Belgische bevolking analfabeet. STRIKWERDA, *A House Divided*, p. 34.

l'avoir. On ne lui a concédé qu'un droit imparfait où l'équité est violée, où l'injustice est criante." Het was de taak van alle leden van de *Fédération des Avocats* om zich daar blijvend tegen te verzetten en hun bijdrage te leveren tot de verspreiding van het recht buiten de gerechtsgebouwen.⁶³⁴

Nog in *Le Droit pur* kwam Picard in min of meer dezelfde bewoordingen terug op dit onderwerp, dat hem bijzonder nauw aan het hart lag. Recht mocht niet opgesloten worden in universiteiten en gerechtsgebouwen en moest zaak worden van de hele samenleving, waarop het betrekking had. Net als bij de Romeinen moest de bevolking het gevoel hebben dat het recht het algemeen belang diende, wat alleen maar kon door een succesvolle vulgarisering ervan naar elke inwoner vanaf jonge leeftijd, waardoor iedereen zich bewust zou worden van zijn eigen en andermans rechten:

*"Il faut vulgariser le Droit, en le sortant des palais judiciaires et des universités où il moisit, en le sortant des cabinets d'études où il est chambré. [...] Qu'il se répande et s'étende largement au dehors, que tout le monde y pense! [...] Combien plus on fera pour former les âmes en leur disant ce qu'est le Droit [...] L'enseignement juridique doit devenir un organe de pénétration dans ces jeunes coeurs. Ils seront alors plus aisément des citoyens parce que le vrai Citoyen, éclairé, équilibré et ferme, c'est celui qui a la claire conscience de son droit et de celui d'autrui!"*⁶³⁵

4.4 EMANATIE VAN EEN VERANDEREND RECHTSDENKEN

Niet alleen met zijn encyclopedische en bibliografische werkzaamheden, maar ook met zijn pleidooi voor een levendiger rechtsonderwijs en zijn pogingen om het recht te vulgariseren probeerde Picard net als zijn tijdgenoten de onrust te bezweren die het fin de siècle kenmerkte.

⁶³⁴ PICARD, E. "La vulgarisation du Droit". *Journal des Tribunaux*, 13 (1894) 1105, kol. 1427-1430 en 1429 (citaat). Cfr. supra in het tweede hoofdstuk met betrekking tot de *Fédération des Avocats*.

⁶³⁵ PICARD, *Le Droit pur*, pp. 481-487 en 486-487 (citaat).

4.4.1 Ordening van de chaos

Tijdens het fin de siècle explodeerde de kennis op alle vlakken en leek het bijna onmogelijk om nog universele ambities te koesteren. Nochtans gebeurde precies dat in eerste instantie. Die talrijke pogingen moeten als het ware als een soort verdedigingsreflex gezien worden tegen een uitdijende wereld, waardoor men de illusie creëerde dat alles nog te overzien was en, even belangrijk, ook in de hand te houden.

Voor België past het in dit verband bovenal de ietwat vergeten, maar daarom geenszins minder verdienstelijke figuur Paul Otlet (1868-1944) in herinnering te brengen. Otlet was de tweede zoon van de Brusselse industrieel Edouard Otlet en moest onder druk van zijn vader rechten studeren aan de universiteit, eerst te Leuven en nadien als gevolg van een geloofscrisis te Brussel. Dat Otlet voor zijn stage Picard als patroon koos, kan nauwelijks verwondering wekken, daar Picard sowieso een enorme aantrekkingskracht uitoefende op wie zich niet wilde beperken tot het recht alleen.⁶³⁶ Picard had al vlug door dat het advocatenleven Otlet helemaal niet lag en spoorde hem aan om een bibliografie op te stellen van alle artikels die wereldwijd verschenen in juridische tijdschriften. In die hoedanigheid kwam hij in 1892 in contact met zijn confrater Henri Lafontaine, die tot aan zijn dood zijn spitsbroeder zou blijven. Beiden vatten het plan op voor een universele bibliografie (*Répertoire bibliographique universel*) van alle in de wereld gepubliceerde boeken. Daartoe bewerkten ze in 1895 de oprichting van een *Office International de Bibliographie*, dat door de Belgische regering werd gesubsidieerd, en een nauw ermee samenhangend *Institut International de Bibliographie*. Als basis diende het classificatiesysteem van de Amerikaanse bibliothecaris Melvin Dewey (1851-1931), dat de menselijke kennis verdeelde in tien hoofdklassen, die op hun beurt verder ingedeeld werden in subklassen. Het systeem van Dewey werd door Otlet en Lafontaine verfijnd en verder uitgebouwd, ondermeer door de toevoeging van leestekens, tot de Universele Decimale Classificatie. Terwijl de universele bibliografie in de loop der jaren aanzwol – in 1910 telde ze al tien miljoen fiches! –, begon het duo daarnaast ook met het verzamelen en classificeren van pers (*Musée international de la Presse*), foto's en afbeeldingen (*Répertoire iconographique universel*) en documentatie (*Répertoire universel de Documentation*). Niet toevallig vertrouwde Picard zelf de voortzetting van de BGDB toe aan het Institut International de Bibliographie; die instelling bracht in 1913 het tweede deel uit dat de Belgische juridische

⁶³⁶ Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

publicaties bestreek voor de periode 1889-1903.⁶³⁷ Vanaf 1910 werden de bibliografieprojecten ingebed in een groter geheel, de *Union des Associations Internationales*, waarvan de zetel te Brussel gevestigd was en dat in 1919 de rechtervleugel van de gebouwen van het Jubelpark toebedeeld kreeg om er een museum gewijd aan het internationalisme uit te bouwen, dat de naam *Palais Mondial* kreeg toebedeeld. Otlet zou zijn faam als bibliograaf en informatiewetenschapper definitief vestigen in 1934 met de publicatie van een bijzonder volledig en systematisch *Traité de Documentation*, dat algemeen wordt beschouwd als zijn filosofisch testament. Visionair voorspelde hij daarin een toepassing die verbazend veel gelijkenissen vertoont met wat we vandaag als internet kennen.⁶³⁸

Even tekenend voor de tijdsgeest is de buitenlandse navolging die Picard mocht genieten met zijn *Pandectes belges*. Vanaf 1886 tot 1905 werden in een veel kortere tijdsspanne dan het Belgische origineel 59 delen uitgebracht van de *Pandectes françaises*, die een oppervlakkiger overzicht presenteren van het Franse recht vanaf de Franse Revolutie tot 1905.⁶³⁹ In het algemeen werd het verschijnen van de *Pandectes belges* door de Europese rechtsgeleerden trouwens erg welwillend ontvangen. Bij wijze van voorbeeld kan het oordeel van de Leidense hoogleraar Rembt van Boneval Faure (1826-1909) uit zijn recensie in het *Weekblad van het Regt* van 21 juli 1879 aangehaald worden: “*Parmi les monuments que nos voisins du Midi vont consacrer aux fêtes de leur indépendance, [...] il n’en est pas sans doute de plus durable, de mieux conçu, de plus propre à mettre en lumière la parfaite opportunité de*

⁶³⁷ VAN ARENBERGH, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*. Zie hierover ook: PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 128. Tijdens het Interbellum lag het werk aan de BGDB stil. Na de Tweede Wereldoorlog werd de draad terug opgenomen en verschenen tussen 1947 en 1972 vier delen van het *Répertoire bibliographique du droit belge* onder redactie van Henri Bosly, Charley Del Marmol en Charles Goossens, die de juridische publicaties in kaart brachten voor de periode 1919-1970. BOSLY, DEL MARMOL en GOOSSENS, *Répertoire bibliographique du droit belge*; BOSLY en GOOSSENS, *Répertoire bibliographique du droit belge*. Als gevolg van de enorme toename van de juridische literatuur werd de onderneming sedertdien gestaakt. Zie hierover ook: COPPEIN, “Edmond Picard et la Bibliographie générale et raisonnée du droit belge”.

⁶³⁸ Reeds enkele jaren na zijn oprichting kreeg het *Palais Mondial* echter af te rekenen met felle tegenstand van de zijde van de regering en de wetenschappelijke wereld, wat leidde tot een eerste ontruiming in 1924 en een verzegeling van de opvolger ervan, het *Mundaneum*, in 1934. Tijdens de Tweede Wereldoorlog beval de Duitse bezetter de verhuizing van de diverse collecties naar de leegstaande gebouwen van het Instituut voor Anatomie in het Leopoldpark. Bij het overlijden van Otlet was er nog geen structurele oplossing uit de bus gekomen. Na zijn dood bekommerden twee verenigingen, met name de *Fondation Otlet-Van Nederbasselt* en *Les Amis du Palais Mondial*, zich met de moed der wanhoop om zijn erfenis. Na nog enkele verhuizingen werden de door verwaarlozing fel geteisterde collecties in 1984 tenslotte afgestaan aan de Franse Gemeenschap, waarna ze in 1992 werden opgevangen door de stad Bergen. In 1996 opende daar het nieuwe Mundaneum, tegelijk museum, archief en documentatiecentrum dat de valorisatie en terbeschikkingstelling van het levenswerk van Paul Otlet als doel heeft. LEVIE, *L’homme qui voulait classer le monde*, passim. Zie eveneens: <http://www.mundaneum.be>; *Cent ans de l’Office international de bibliographie*.

⁶³⁹ *Pandectes françaises: nouveau répertoire de doctrine, de législation et de jurisprudence*.

cette célébration, que la publication des Pandectes belges.”⁶⁴⁰ Of nog de appreciatie die hem in hetzelfde jaar in Italië te beurt viel in de *Revista Pénale*:

*“Il y a là un ensemble dont la Belgique peut certes s’enorgueillir comme d’une glorieuse conquête. Elle démontre par quelle laborieuse activité et par quel patriotisme éclairé, ce pays à su acquérir force et prospérité à l’intérieur et mériter le respect et l’admiration des autres nations. [...] Tout jurisconsulte attentif [...] reconnaissant que c’est aux lois belges que se font les plus fréquents emprunts, assignera un poste d’honneur à ce répertoire classique, brillant résumé du labeur judiciaire et législatif de ce pays d’élection.”*⁶⁴¹

4.4.2 Een ander rechtsonderwijs

De oude Leuvense universiteit werd na de annexatie van de voormalige Oostenrijkse Nederlanden bij de Franse Republiek opgeheven in 1797. Pas in 1804 werd te Brussel een *Ecole de droit* opgericht, die in 1810 werd omgevormd tot *Faculté de Droit*. Het onderwijs daar was vooral op de praktijk gericht en technisch van aard; het programma bestond in essentie uit Romeins en burgerlijk recht. Door het koninklijk besluit van 25 september 1816 werden in het zuidelijke landsdeel van het inmiddels gevormde Verenigd Koninkrijk der Nederlanden drie nieuwe rijksuniversiteiten opgericht te Gent, Leuven en Luik. Om de rechtenstudies te kunnen aanvatten was voortaan een voorafgaandelijke kandidatuur in de letteren vereist. In het rechtencurriculum zelf werd gepoogd de noden van de praktijk te verzoenen met een bredere wetenschappelijke vorming. Het bevatte naast Romeins en burgerlijk recht ook canoniek recht, natuurrecht, publiekrecht, strafrecht, politieke geschiedenis, statistiek, diplomatie en een inleidend vak encyclopedie van het recht. Te Gent en Luik werden daarenboven ook nieuwe vakken als handelsrecht, gerechtelijk privaatrecht en volkenrecht gecreëerd.⁶⁴²

Na de Belgische onafhankelijkheid werden de rijksuniversiteiten van Gent en Luik erkend door de organieke wet op het hoger onderwijs van 27 september 1835. Het overleven van de Leuvense rijksuniversiteit werd gecounterd door de oprichting van een

⁶⁴⁰ De volledige recensie is in Franse vertaling overgenomen in de inleiding bij het derde deel van de *Pandectes belges*. [PICARD], “Avant-propos du tome troisième”, pp. IX-XI en IX (citaat). De familienaam van de Nederlandse rechtsgeleerde wordt aldaar per abuis geschreven als Van Bonneval-Faure. Zie over hem: VAN HEIJNSBERGEN, “Faure, Rembt Tobias”.

⁶⁴¹ Ook deze recensie is integraal in Franse vertaling opgenomen. [PICARD], “Avant-propos du tome quatrième”, kol. IX-XX en XIX (citaat). Op te merken valt dat de kolomnummering in dit voorwoord foutief is, waardoor na kolom X onmiddellijk kolom XIX volgt.

⁶⁴² STEVENS, “Het rechtsonderwijs in België”, pp. 57-61; STEVENS, “Het rechtsonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden”, pp. 119-148; STEVENS, “Histoire du droit et nationalisme”, p. 204.

nieuwe katholieke universiteit in 1834 te Mechelen, die het jaar nadien naar Leuven werd overgebracht. Eveneens in 1834 werd te Brussel een vrijzinnige universiteit gesticht. In vergelijking met de Nederlandse periode daalde de kwaliteit van het universitair onderwijs in het algemeen en zeker ook van de rechtenopleiding in het bijzonder aanvankelijk aanzienlijk. Dat werd in de hand gewerkt door een combinatie van factoren. Van 1835 tot 1876 konden de universiteiten zelf geen wettelijke diploma's uitreiken, maar was daarvoor een examencommissie bevoegd. Aanvankelijk werd die samengesteld door de Kamer van Volksvertegenwoordigers, de Senaat en de regering; vanaf 1849 waren professoren van de vier universiteiten er paritair in opgenomen. Dergelijk systeem had tot gevolg dat professoren die geen deel uitmaakten van die examencommissies hun colleges moesten afstemmen op de leden daarvan, maar zelfs dan nog nauwelijks studenten hadden. Een bijzonder nadelige invloed ging eveneens uit van de invoering van zogenaamde getuigschriftvakken (*cours à certificats*). Studenten waren enkel verplicht deze vakken bij te wonen, maar moesten er geen examen voor afleggen. In de rechtenopleiding beperkten de examenvakken zich tot Romeins recht, Pandecten, burgerlijk recht en strafrecht.⁶⁴³

Reeds in 1854 had de latere regeringsleider Auguste Beernaert (1829-1912) in zijn verslag voor de regering *De l'état de l'enseignement du droit en France et en Allemagne* de kritiek geuit dat het Belgische rechtsonderwijs te veel op een Franse leest geschoeid was en beter meer naar het academischer Duitse model zou toegroeien. In Frankrijk beperkte men zich aldus Beernaert tot het ex cathedra uiteenzetten en toelichten van de wet, waar men daarentegen in Duitsland het ganse recht onderwees en ook aandacht opbracht voor de historische en filosofische dimensies ervan.⁶⁴⁴ Echt ingrijpen deed de wetgever pas met de wet van 20 mei 1876, die voor een bijna revolutionaire verandering zorgde door de afschaffing van de getuigschriftvakken, de mogelijkheid om vrije colleges in te voeren en de toelating aan universiteiten om zelf academische graden toe te kennen. Inzake de invoering van nieuwe werkvormen als seminaries en praktische oefeningen bleven de rechtenfaculteiten echter achterop hinken. In navolging van Beernaert zouden diverse auteurs daar in de jaren tachtig herhaaldelijk, maar grotendeels tevergeefs voor pleiten, al

⁶⁴³ STEVENS, "Het rechtsonderwijs in België", pp. 62-70; VAN BIERVLIET, "L'interprétation belge du Code civil", pp. 642-646. Zie ook het getuigenis van Laurent, wiens cursus Inleiding tot het burgerlijk recht vanaf 1859 tot 1876 een getuigschriftvak was: "*Les cours à certificat étaient une conception funeste, et l'application de cette fausse idée au droit civil était plus fautive encore et plus malheureuse. Les élèves négligèrent le cours, parce qu'il ne faisait plus d'objet d'un examen. [...] Jamais on n'a fait de plus mauvaises études en Belgique.*" LAURENT, *Cours élémentaire de droit civil*, I, p. 121 (citaat).

⁶⁴⁴ BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 31-35; BOUCKAERT, *De exegetische school*, p. 44; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, p. 96.

dan niet na een buitenlands studieverblijf. In dit verband kan ondermeer worden gewezen op het werk *De l'enseignement du droit à l'étranger. Ecoles spéciales et séminaires juridiques* (1881) van Th. Wouters of de publicaties *La réforme de l'enseignement supérieur et les sciences sociales* van F. Hulin en E. Mahain en *Nos universités et nos lois* (1889) van E. Monseur.⁶⁴⁵

Ook de traditioneel sterke positie van het Romeins recht werd meer en meer ter discussie gesteld. Bijzonder geruchtmakend in dat verband was de felle polemiek die zich in 1889 ontspon rond het vak Pandecten, waarbij enerzijds de Leuvense professor Albert Nyssens voor de afschaffing ervan pleitte en anderzijds de professoren P. Willems en Polynice Van Wetter zich als protagonisten voor het behoud ervan opwierpen.⁶⁴⁶ Vanaf de jaren negentig werd in het rechtencurriculum ook plaats gemaakt voor rechtsvergelijking en het internationaal privaatrecht.⁶⁴⁷

Voorts verschenen in de juridische pers met de regelmaat van de klok artikelen waarin gewezen werd op de contraproductiviteit van het vigerende rechtsonderwijs en gepleit werd voor een meer bezielde en levendiger aanpak, zoals bijvoorbeeld door Paul Otlet:

*“Trop souvent, l'enseignement du droit produit chez l'étudiant le dégoût des études juridiques, [...] Quand le droit est représenté comme un ensemble de règles plus ou moins arbitraires, et sans connexion, de moyens empiriques destinés à mettre la fortune à l'abri des voleurs et à faire peur aux assassins, il est impossible d'enthousiasmer la jeunesse studieuse.”*⁶⁴⁸

Op pedagogisch vlak gingen zeker vernieuwende impulsen uit van de Brusselse Université Nouvelle, die zich in 1894 van de ULB had afgescheurd en bleef bestaan tot in 1918. De instelling, die ondanks verwoede pogingen van Picard nooit officieel werd erkend door de regering, verwierp het klassieke ex cathedra-onderwijs en opteerde voor

⁶⁴⁵ LAMBERTS, “De Leuvense universiteit op een belangrijk keerpunt”, pp. 351 en 355-356; STEVENS, “Het rechtsonderwijs in België”, pp. 67-70 en inz. noten 27 en 28; STEVENS, “Histoire du droit et nationalisme”, pp. 206-207; VERSTEGEN, “L'enseignement du droit”, p. 187.

⁶⁴⁶ Het vak Pandecten verdween uiteindelijk pas van het officiële programma in 1969. STEVENS, “Het rechtsonderwijs in België”, pp. 69-70 en inz. noot 29; VANDERSTEENE, *Geschiedenis van de Faculteit Rechtsgeleerdheid*, 3.1.5; VERSTEGEN, “L'enseignement du droit”, p. 179. Zie ook: HEIRBAUT, “Legal history in Belgium”, [p. 5]; VAN DEN AUWEELE en LESAFFER, “Education and research in Roman Law and Legal History”, pp. 266-269 en 277-279.

⁶⁴⁷ STEVENS, “Het rechtsonderwijs in België”, p. 70; VAN BIERVLIET, “L'interprétation belge du Code civil”, pp. 653-654.

⁶⁴⁸ OTLET, P. “Sur l'enseignement du droit. Points de vue tout à fait généraux”. *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1134, kol. 449-458 en 458 (citaat). Zie ook: DES CRESSONNIERES, J. “Sur l'enseignement du droit”. *Journal des Tribunaux*, 17 (1898) 1424, kol. 1081-1088.

een systeem waarbij professoren à l'improviste doceerden en voor studenten alleen werd gezorgd voor een samenvattende syllabus.⁶⁴⁹

4.4.3 De wending naar het volk

De kloof tussen recht en maatschappij werd niet alleen in België als een probleem gevoeld. Illustratief in dit opzicht is bijvoorbeeld het wedervaren van het Nederlandse juridische weekblad *Paleis van Justitie*, dat verscheen vanaf 1872 tot en met 1910 en tot op zekere hoogte als een pendant van het *Journal des Tribunaux* mag beschouwd worden. Hoofdredacteur E. van Lier (1834-1903) beoogde net als Picard na hem zou doen het recht bij het gewone volk bekend te maken, getuige daarvan de ondertitel *Populair weekblad voor Binnen- en Buitenlandsche Rechtspleging*. Ook in zijn allereerste editoriaal liet hij geen twijfel over zijn doelstelling bestaan:

“Dit blad is bestemd voor het groote publiek. Willen wij tot dat publiek den toegang verkrijgen en behouden, dan kunnen wij moeilijk met een college over Pandecten aanvangen. Willen wij voor de massa nuttig werkzaam zijn, dan moeten wij met haar neigingen rekening houden, het aangename met het nuttige vereenigen, ernst en kortswijl afwisselen.”

Concreet zette Van Lier hoofdzakelijk vonnissen en arresten van de Nederlandse rechtbanken en hoven om naar een eenvoudiger taalgebruik, zorgde hij voor een korte samenvatting, gaf hij toepasselijke wetgeving aan en zorgde hij eventueel voor noodzakelijke commentaar. Bij de selectie van onderwerpen namen strafrechtzaken niet toevallig een prominente plaats in. Vooral voor het nieuwe Nederlandse Strafwetboek van 1886 in werking trad, werden tal van voorbeelden van klassejustitie opgetekend; doorgaans betrof het arme stakkers die voor de diefstal van een beetje voedsel zware veroordelingen kregen. Daarnaast werd de nodige aandacht besteed aan processen tegen socialistische leiders, maar evenzeer aan juridische geschillen tegen kwakzalvers en volksgenezers. In de eerste jaargangen weidde Van Lier ten behoeve van zijn lezers in korte artikeltjes uit over de rechterlijke organisatie en het Burgerlijk Wetboek; deze stukjes verschenen in 1874 in boekvorm onder de titel *Onze rechterlijke inrichting in populaire schetsen*. Na een uitbreiding van de redactie liet *Paleis van Justitie* vanaf 1893 zijn vulgariserende koers vallen en verwerd het tot een doorsnee rechtspraakverzameling die

⁶⁴⁹ DESPY-MEYER, “Un laboratoire d'idées”, p. 53. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk met betrekking tot de Université Nouvelle.

vonnissen en arresten enkel nog tekstueel en dus niet meer gezuiverd van jargon in zijn kolommen opnam.⁶⁵⁰

In het algemeen stelden in Nederland tal van juristen tijdens het fin de siècle het ondoorgrondelijk taalgebruik van rechters aan de kaak en laakten ze de erbarmelijke taal en stijl van de wetgeving. Tekenend was de strijd van de Leidense hoogleraar Romeins recht Hendrik Lodewijk Drucker (1857-1917) tegen het gebruik van (pseudo-)Latijnse termen, die de begrijpelijkheid van de rechtstaal voor leken volgens hem ernstig hypothekeerden: “*In onze dagen, meer dan ooit, behoort er naar gestreefd te worden, de rechtspraak te ontdoen van alle schijngeleerdheid en verstaanbaar te maken ook voor den gewoonen burger.*” In het verlengde hiervan werd ook wel de lekenrechtspraak als alternatief voorgesteld of werd door een enkeling gepleit voor zogenaamde *bemiddelende* vonnissen waarbij de rechter van een strikte wetstoepassing mocht afstappen en zijn vonnissen veeleer op het rechtsgevoel van het volk of van zichzelf kon baseren, maar de meerderheid van de juristen week hiervoor terug omwille van het verwachte verlies van rechtszekerheid.⁶⁵¹

4.5 BESLUIT

Niet alleen met zijn rechtsfilosofie, maar ook op het vlak van de vormgeving van het recht kan Picard wonderwel als een exponent van een veranderende tijdsgeest gelden. Overweldigd door de enorme kennistoename en specialisatie vatte hij de koe bij de horens en probeerde hij omringd door een ganse equipe van Belgische juristen specifiek voor het recht het overzicht op het geheel te houden met de *Pandectes belges* en de bijhorende *BGDB*. Beide ondernemingen verraadden zijn brede visie op rechtsbronnen en zouden door hun gedetailleerde uitwerking al gauw leiden tot heus monnikenwerk. Hij vatte ze enerzijds op als stimulansen voor de verdere groei van de rechtswetenschap, maar anderzijds evenzeer – niet ondergeschikt, maar parallel daaraan – als praktische werkinstrumenten. Dat hij het daarbij bij het rechte eind had, bleek wel uit het feit dat de *Pandectes belges* voor generaties juristen, tot aan het verschijnen van de *Traité élémentaire du droit civil belge* van de hand van Henri De Page vanaf 1933 en daarna *Les Nouvelles*, het referentiewerk bij uitstek over het Belgische recht bleef en zelfs een bescheidener Franse navolger inspireerde of dat zijn bibliografie, weliswaar met de nodige vertraging, toch

⁶⁵⁰ JANSEN, “Popularisering van het recht”, pp. 120-121, 126-130 en 120 (citaat).

⁶⁵¹ JANSEN, “Kritiek op rechtspraak en wetgeving”, pp. 23-32 en 24 (citaat); JANSEN, “Popularisering van het recht in Nederland”, pp. 130-138. Zie over Drucker, die voor de wettelijke erkenning door zijn ouders aanvankelijk de naam van zijn moeder droeg: KOOPS, “Temme, Hendrik Lodewijk”.

nog werd voortgezet.⁶⁵² Voor de menselijke kennis in het algemeen getuigden de *Répertoire bibliographique universel* en de aanverwante initiatieven van Otlet en Lafontaine, die trouwens door Picard in die richting gestimuleerd werden, van een zelfde universele hoop om alsnog te kunnen bevatten wat het menselijke bevattingsvermogen stilaan te boven ging.

Zijn pleidooi voor een aangepast rechtsonderwijs was zonder twijfel representatief voor het ongemakkelijke gevoel van zijn tijdgenoten over dat onderwerp. Sinds de Belgische onafhankelijkheid was het niveau van het universitaire rechtsonderwijs stelselmatig gedaald – toestand die Beernaert terecht aan de kaak had gesteld –, voornamelijk als gevolg van de instelling van examencommissies en getuigschriftvakken, twee ongelukkige maatregelen die pas in 1876 werden afgeschaft. Daarna ging de kritiek echter geenszins liggen. De sterke positie van het Romeins recht bleef onverminderd ter discussie staan en in dat licht moet het pleidooi van Picard voor een reductie ervan tot een beperkt onderdeel van een rechsthistorisch luik binnen het curriculum worden gezien. Ter compensatie achtte hij meer aandacht voor het nationale hedendaagse recht van wezenlijk belang. Evenzeer kwam aan het einde van de negentiende eeuw de vraag naar seminaries op, waarop slechts geleidelijk werd ingegaan. Zelf zou Picard zich ook afwenden van het klassieke ex cathedra-onderwijs en poogde hij de stof zo bevattelijk en levendig mogelijk voor te stellen. Studenten moest bovenal de liefde voor het recht en de sociale missie ervan bijgebracht worden, wars van een leeg formalisme.

Opdat het recht ten volle legitiem zou worden, wenste hij tot slot een overbrugging van de kloof tussen het gewone volk en de juridische wereld. Met dat ambitieuze, maar – zo stond in de sterren geschreven – eigenlijk te hoog gegrepen doel voor ogen richtte hij het *Journal des Tribunaux* op. Eenzelfde streven leefde ook in het buitenland, zie bijvoorbeeld het genoemde *Paleis van Justitie* en de bewustwording van een problematisch hermetisch taalregister in de Nederlandse rechtsleer. Werd het oorspronkelijke opzet door het *Journal des Tribunaux* onmiskenbaar niet gehaald, dan toch droeg de krant toch onder aanvoering van zijn hoofdredacteur aanzienlijk bij tot de bewustmaking van de sociale kwestie als een juridisch gegeven. Voor Picard moest het recht het algemeen belang weerspiegelen en dat zag hij in zijn eigen tijd nog onvolledig verwezenlijkt. Dergelijke visie op de vulgarisering van het recht vormt het cruciale verbindingsstuk tussen zijn tetragram van de rechtvaardigheid, voor hem altijd opnieuw het teleologische rechtsfilosofisch uitgangspunt, en zijn daadwerkelijke inzet voor de

⁶⁵² Zie over De Page en zijn *Traité*: HEIRBAUT, “Henri De Page”.

vermaatschappelijking van het recht, waarop in het volgend hoofdstuk nader wordt ingegaan.

HOOFDSTUK 5

DE VERMAATSCHAPPELIJING VAN HET RECHT EN DE STRIJD OM DEMOCRATIE

Naast de opkomst van een bredere rechtsbronnenleer en pogingen om het recht anders vorm te geven, valt op dat het Belgische en bij uitbreiding Europese recht tijdens het fin de siècle in hun geheel ook van karakter veranderden. Minder dan in het verleden domineerde het privaatrecht, waarin trouwens nieuwe noties het klassieke begrippenapparaat aanvulden of op de helling zetten, en meer dan vroeger wierp ook het publiekrecht gewicht in de schaal. Eigentijdse Franstalige auteurs gebruikten doorgaans de term “*transformations*” om die veranderingsprocessen van het recht in hun geheel te benoemen. Specifiek voor het privaatrecht werd meestal het begrip “*socialisation du droit*” naar voren geschoven. In het Nederlandse taalgebied stoot men pas aan het einde van het Interbellum, wat in vergelijking met het buitenland wel zeer laat is, op een pendant daarvan in de marxistisch getinte analyse van de Amsterdamse hoogleraar Johan Valkhoff (1897-1975) over de evolutie van het Nederlandse privaatrecht. Daarin schoof hij de term “*vermaatschappelijking*” naar voren, die hij definieerde als:

“Hiermee is alleen bedoeld dat het recht regelende de verhoudingen tussen de burgers – en niet alleen de arbeidsverhoudingen – in de laatste honderd jaar socialer, d.w.z. minder individualistisch geworden is, dat de collectiviteit meer op de voorgrond gekomen is en dat het gemeenschapsbelang meer boven de wil en het belang van de enkeling is gaan prevaleren.”

Valkhoff verduidelijkte verder dat hij onder die brede noemer “*socialer worden van het recht*” ondermeer de toename van het dwingend recht, de uitbreiding van publiekrechtelijke elementen, de privilegiëring van bepaalde maatschappelijke groepen in de wetgeving, de toename van de overheidsinmenging en de groter wordende rol van de rechter vatte.⁶⁵³

⁶⁵³ VALKHOFF, *Een eeuw rechtsontwikkeling*, pp. 185-192 en 192 (citaten). Voor dit proefschrift hanteerden wij de tweede uitgave uit 1949, die echter bijna identiek is aan de eerste uit 1938. In 1967 bleef Valkhoff tijdens zijn afscheidscollege aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam trouw aan zijn eerdere definitie van het begrip vermaatschappelijking. Hij omschreef de term toen als: “*een socialer worden van het privaatrecht, waarbij de collectiviteit meer op de voorgrond komt en de gemeenschapsbelangen meer gaan gelden naast die van de enkeling. Het recht heeft altijd een sociale functie, maar vroeger werd deze vooral gediend geacht met individuele eigendoms- en contractsvrijheid, langerzamerhand meer met maatschappelijke gebondenheid (‘vermaatschappelijking’). Het individu wordt minder als uitgangspunt genomen.*” Citaat aangehaald door HEYMAN, “De juristen-vereniging”, p. 246. De auteur werkte de definitie van Valkhoff verder uit op pp. 246-248 van zijn werk. Zie over Valkhoff: HARMSSEN, “Valkhoff, Johan”.

Voor de duidelijkheid van het betoog en gelet op de overlappende inhoud met de Belgische evolutie, die wel enigszins later op gang kwam dan in Nederland, breiden wij in dit proefschrift de term “*vermaatschappelijking*” uit van het privaatrecht naar het gehele recht en gebruiken wij het aldus als een Nederlandstalig overkoepelend equivalent voor het Franse “*transformations*”.⁶⁵⁴ In de literatuur zijn weliswaar tal van alternatieve termen gesuggereerd, maar die dekken ons inziens ofwel niet helemaal dezelfde lading ofwel zijn ze veel minder helder en vaak taalkundig niet correct.⁶⁵⁵

In dit hoofdstuk wordt specifiek gespeild naar de houding van Picard ten aanzien van de vermaatschappelijking van het recht en de nauw daarmee samenhangende strijd voor meer democratie. Voor een goed begrip van zaken is een korte schets van de politieke en sociaal-economische context onontbeerlijk en moeten ook zijn vroegste opvattingen als jongvolwassene mee in de analyse worden betrokken. Pas dan kunnen zijn standpunten ten aanzien van het algemeen stemrecht en sociale hervormingen, waarnaar de hoofdaandacht zal gaan, in hun juiste reikwijdte worden gevat. Ook zal blijken dat de inzet van Picard helemaal niet grenzeloos was. Tot slot wordt dit aspect van het rechtsdenken van Picard opnieuw gekaderd binnen de toenmalige Belgische en Europese rechtsleer.⁶⁵⁶

Zoals voor alle hoofdstukken van dit deel vormt het nagenoeg onuitputtelijke oeuvre van Picard de hoofdbron. Een hele rist inleidingen tot de *Pandectes belges* levert een schat aan informatie op over zijn opstelling. Daarnaast staat een groot aantal politiek getinte werken ter beschikking die zonder meer bijzonder verhelderend blijken. Eveneens werden de kranten *La Liberté* en het *Journal des Tribunaux*, waarin Picard een actieve rol

⁶⁵⁴ Valkhoff beschouwde in Nederland de jaren 1870 als een kantelpunt, maar dit gaat niet op voor België, waar het concept pas minstens een decennium later kan worden toegepast. Het gebruik van de term in dit proefschrift correspondeert met de derde betekenis die het *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* in zijn 14de uitgave (2005) eraan geeft: “*het proces van de toenemende invloed van het alg(emeen) belang op terreinen waar vroeger het individueel of groepsbelang de doorslag gaf*”. DEN BOON en GEERAERTS, *Van Dale Groot woordenboek*, p. 3866.

⁶⁵⁵ Het concept van Valkhoff werd overgenomen door Heyman en Klomp, maar afgewezen door Gras, Schwitters, Storme en Van Lennep, die respectievelijk de termen ‘socialisering’ (door Valkhoff beschouwd als een gallicisme en een germanisme), ‘sociologisering’, ‘juridisering’ en ‘socialisatie’ voorstonden. GRAS, “Socialisering van privaatrecht”; HEYMAN, “De juristen-vereniging”; KLOMP, “Vermaatschappelijking van het handelsrecht”; SCHWITTERS, “Een calculerende solidariteit”; SCHWITTERS, “Vermaatschappelijking van het recht”; STORME, “De juridisering van sociale verhoudingen”; VAN LENNEP, *De socialisatie van het recht*.

⁶⁵⁶ Een aantal aspecten van de houding van Picard inzake de vermaatschappelijking van het recht werden reeds fragmentarisch belicht in: COPPEIN, “Edmond Picard, actor and witness of the socialization of law in Belgium”; COPPEIN, “J’ai vu ce que vous n’avez pas vu”, pp. 38-39; COPPEIN, “Le droit qu’une partie de la nation n’a pas”; COPPEIN, “Un appareil concasseur et triturateur”. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk voor de onmisbare politieke situering van Picard, waartegen zijn opvattingen over de vermaatschappelijking van het recht moeten worden geplaatst.

speelde, aangewend.⁶⁵⁷ Daar waar mogelijk en relevant wordt voor een aantal deelcasussen ook de praxis van Picard in de Senaat in kaart gebracht op basis van de *Parlementaire Handelingen van de Senaat* en de *Histoire parlementaire de la Belgique*. Voor de contextualisering is in hoofdzaak een beroep gedaan op de beschikbare literatuur en de juridische pers.

5.1 EEN VERANDERENDE SAMENLEVING

Het fin de siècle, tijdperk waarin Picard het meest actief was en waarin de kern van zijn oeuvre ontstond, was voor de Belgische samenleving in zijn geheel zonder meer een cruciale scharnierperiode, waarin onomkeerbaar de stap werd gezet van cijnsregime naar massademocratie⁶⁵⁸ en de klassieke liberale economische ideologie onder druk van een toenemende belangenverdediging van de arbeiders moest worden bijgeschaafd met sociaal-economische hervormingen.⁶⁵⁹

5.1.1 Politieke context⁶⁶⁰

De nieuwe Belgische Grondwet, die op 7 februari 1831 werd afgekondigd, vormde een pragmatisch compromis tussen de belangen van de kerk, adel en burgerij die tegen het regime van Willem I in opstand waren gekomen. Zo werd uitdrukkelijk voorzien in een gans scala van liberale vrijheden (waaronder eredienst, onderwijs, pers, vereniging en taal), die ook de ontplooiing van de katholieke kerk ten goede kwamen, en geopteerd voor een parlementaire monarchie, met scheiding der machten, ministeriële

⁶⁵⁷ Cfr. supra in het eerste hoofdstuk met betrekking tot het auteurschap van Picard van anonieme artikelen in *La Liberté* en het *Journal des Tribunaux*.

⁶⁵⁸ De term ‘massademocratie’ wordt hier in navolging van de courante literatuur gebruikt om het contrast met de voorgaande periode te markeren. We laten de massademocratie bijgevolg aanvangen met de toekenning van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893. Uiteraard is het juist dat de helft van de bevolking toen nog altijd gediscrimineerd werd, situatie die pas zou worden rechtgezet met de toekenning van het vrouwenstemrecht in 1948.

⁶⁵⁹ Alhoewel in de navolgende syntheses de nadruk op het fin de siècle ligt, is het in beide gevallen voor de helderheid van het betoog noodzakelijk gebleken om een aanloop te nemen bij de Belgische onafhankelijkheid. Logischerwijze werd daarbij echter geenszins exhaustiviteit betracht.

⁶⁶⁰ Tenzij waar anders aangegeven berust deze synthese op volgende bijdragen en overzichtswerken, waarnaar hierna niet meer afzonderlijk zal worden verwezen: BARTIER, “Partis politiques et classes sociales”; DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”; DUMOULIN, “Het ontluiken van de twintigste eeuw”; GUBIN en NANDRIN, “Het liberale en burgerlijke België”; LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 50-277; MABILLE, *Histoire politique de la Belgique*, pp. 101-226; SIMON, “België van 1848 tot 1865”; SIMON, “België van 1865 tot 1884”; SIMON, “België onder katholiek bewind”; STRIKWERDA, *A House Divided*, pp. 27-33 en 276-280; WILS, “De politieke ontwikkeling in België 1870-1894”; WILS, “De politieke ontwikkeling in België 1894-1914”; WITTE, “De constructie van België”; WITTE, “De politieke ontwikkeling in België 1831-1846”.

verantwoordelijkheid en machtsoverwicht van de wetgevende macht. Vanuit de opvatting dat kiezen geen recht was, maar een functie die door daartoe bekwame personen moest worden uitgeoefend, werd bewust een cijnscodemocratie ingesteld, waarbij alleen wie voldoende belastingen (tussen de 20 en 100 gulden) betaalde stemrecht werd toegekend. Ook werd bepaald dat het nieuwe parlement zou bestaan uit twee kamers, waarbij aan de Senaat, die door de hoge vereiste verkiesbaarheidscijns de facto gereserveerd werd voor de grondbezittende adel, een conservatieve temperende rol werd toegekend.⁶⁶¹ Het België dat de grondwetgever uittekende was een liberale centralistische staat, die gelijkheid reduceerde tot de vermogende klassen en de meerderheid van de bevolking doelbewust buitenspel zette. Terecht mag de Belgische Grondwet met Horst Dippel bestempeld worden als “*a masterpiece of constitutional camouflage*”.⁶⁶²

Onder het bewind van Leopold I, die zijn grondwettelijke bevoegdheden op zijn ruimst interpreteerde en zich het recht toeëigende om een actieve diplomatieke en militaire rol te spelen, werd België aanvankelijk bestuurd door unionistisch samengestelde regeringen.⁶⁶³ De parlementaire meerderheid, die grotendeels bestond uit gematigde katholieken, met onder hen tal van grondbezitters en waartoe ook tal van regeringsgetrouwe ambtenaren behoorden, streefde vooral naar rust, orde en het beschermen van de eigendom – wat zich vertaalde in een staatsinterventionisme voor de landbouw – en had geen principiële bezwaren tegen een kerkvriendelijk beleid. Gaandeweg groeide de frustratie van de liberale burgerij (in hoofdzaak ondernemers, handelaren en vrije beroepen); zij waren voorstander van een economisch liberaler beleid en kantten zich tegen de bevoogdende houding van de katholieke kerk in de politiek. Het culminatiepunt werd in 1846 bereikt toen te Brussel onder krachtige impuls van de vrijmetselarij de liberale ‘partij’ werd opgericht.⁶⁶⁴ Daarbinnen manifesteerden zich twee

⁶⁶¹ Zie specifiek over de beslissing van de Volksraad hierover: STEVENS, “Een belangrijke faze in de wordingsgeschiedenis”. Zie voor het gebruik van de term Volksraad: GILISSEN, “De eerste administratieve organisatie”, pp. 303-307; MAGITS, *De Volksraad*, pp. XIII-XV.

⁶⁶² DIPPEL, “Modern constitutionalism”, pp. 164-165 en 164 (citaat). Typisch is bijvoorbeeld dat de concrete regeling van tal van twistpunten – mede uit tijdsgebrek – werd doorverwezen naar de wetgever, ondermeer via het beruchte artikel 139. Heel wat grondwettelijke vrijheden werden daarnaast grotendeels van hun inhoud ontdaan door tegenmaatregelen. Zo ondergroef de zegelbelasting de vrijheid van pers en holde het coalitieverbod voor arbeiders de vrijheid van vereniging uit. Als gevolg van de kiescijns, die in de steden hoger lag dan op het platteland, had amper één procent van de bevolking kiesrecht. In weerwil van de taalvrijheid werd het Frans, ook in het Vlaamse landsgedeelte, als de enige officiële taal erkend. Cfr. infra in dit en het zevende hoofdstuk. Zie voor de bronnen van de Belgische Grondwet: DESCAMPS-DAVID, *La mosaïque constitutionnelle*; GILISSEN, “La Constitution belge de 1831”.

⁶⁶³ Leopold I was koning der Belgen van 1831 tot 1865.

⁶⁶⁴ In feite betrof het enkel een organisatorisch zwakke overkoepeling boven de verschillende lokale kiesverenigingen met een eerder beperkt programma. LEFEVRE, “De Liberale Partij als organisatie”, pp. 75-81; RÖTTGER, “Tussen Forum en markt”, pp. 118-122; MIROIR, “Het Liberaal Congres van 1846”; THIELEMANS en DESMED, “De steunpilaren van de liberale gedachte en actie”, pp. 55-60.

grote tendenzen, met name de doctrinair (en de gematigden) enerzijds en de progressisten (en radicalen) anderzijds. Eerstgenoemden toonden zich vooral op sociaal vlak bijzonder behoudsgezind en kantten zich tegen een verdere democratisering van de samenleving, terwijl laatstgenoemden sociale hervormingen en mobiliteit voorstonden en de lagere klassen via een uitbreiding van het stemrecht meer bij het beleid wilden betrekken, kortom eigenlijk in essentie meer vrijheid wilden of, anders uitgedrukt, pleitten voor een daadwerkelijke toepassing van de grondwettelijke vrijheden.⁶⁶⁵

In 1847 slaagde Charles Rogier (1800-1885) erin om de eerste homogeen-liberale regering vormen.⁶⁶⁶ Tot haar belangrijkste beleidsdaden behoorde de verlaging van de kiescijns voor heel het land (wet van 12 maart 1848) en de afschaffing van de zegelbelasting (wet van 26 mei 1848), waartoe werd overgegaan om het overwaaien van de Franse Februarirevolutie naar België te beletten. Tegelijkertijd werd toen ook beslist dat ambtenaren niet meer in het parlement konden zetelden.⁶⁶⁷ Na het gematigd liberale zakenkabinet Henri de Brouckère (1852-1855) en een laatste unionistisch intermezzo tijdens de regering Pierre de Decker (1855-1857) dat overduidelijk bewees dat de formule niet meer werkte, volgden twee liberale regeringen (1857-1870), die gedomineerd werden door de sterke persoonlijkheid van Hubert Walthère Frère-Orban (1812-1896). Parallel met de bewuste liberale politiek om het openbaar leven te laïciseren en de vanuit katholiek oogpunt even heikele Italiaanse eenmaking, kenmerkte deze periode zich door een groei van de levensbeschouwelijke spanningen waardoor de regering op ramkoers kwam met de kerk en de vorming van een strijdbare en zelfbewuste katholieke opinie in de hand werkte, die zich ondermeer uitte op de drie congressen van Mechelen (1863, 1864 en 1867). De uitbreiding van het stemrecht werd dan weer bevroren. In de jaren 1850 en 1860 leefde in België bovenal de vrees voor de imperialistische koers van de Franse keizer Napoleon III, die er geen geheim van maakte dat hij België graag wilde annexeren. Op aangeven van Leopold I werd daarom gekozen voor een gewapende neutraliteit, die de uitbreiding van het leger en de bouw van versterkingen behelsde. Die

⁶⁶⁵ Zie over de strijd tussen doctrinair en progressisten volgens de in dit proefschrift eraan gegeven betekenis: BASILIADES, "De lotgevallen van het radicalisme in België"; GAUBLomme, "Doctrinair en progressisten"; MAYNE, "Les bons enfants du peuple".

⁶⁶⁶ Onder het regentschap van Surlet de Chokier kenden de twee eerste Belgische regeringen (Goblet en E. de Sauvage) weliswaar ook een homogeen-liberale samenstelling, maar toen was er nog geenszins sprake van politieke partijstrijd.

⁶⁶⁷ Door de wet op de onverenigbaarheden van 26 mei 1848 kwam een einde aan het zogenaamde ambtenarenparlement, fenomeen dat evenzeer bestaan had in Frankrijk onder de Restauratie. Zie uitgebreid over de Belgische casus: WITTE, "Het Belgische ambtenarenparlement".

visie bewees zijn succes toen België in 1870 niet betrokken werd bij de Frans-Duitse oorlog en versterkte daardoor ook het eigen nationaal gevoel onder de bevolking.⁶⁶⁸

Na de verkiezingsnederlaag van de liberalen in 1870 kwamen achtereenvolgens de katholieke regeringen D'Anethan (1870-1871) en De Theux-Malou (1871-1878) aan de macht. De katholieke overwinning moet zeker voor een deel worden verklaard door een groeiende interne samenhang, ondermeer via de oprichting van een *Fédération des cercles catholiques* (1868). De facto stonden in deze periode liberaal-katholieken, die de grondwettelijke vrijheden aanvaardden en de regering controleerden, tegenover ultramontanen, die gesteund door de pauselijke encycliek *Quanta cura* en de bijhorende *Syllabus Errorum* (1864) pleitten voor het herstel van een katholieke staat. De eisen van de Vlaamse Beweging werden voor het eerst politiek vertaald in de wet op het gebruik van het Nederlands in strafzaken (1873) en in bestuurlijke aangelegenheden (1878).⁶⁶⁹

Onder de laatste regering Frère-Orban (1878-1884) bereikte de levensbeschouwelijke polarisatie ontegensprekelijk haar climax. De nieuwe wet op het lager onderwijs (1 juli 1879), die de oprichting van een 'staatsschool' in elke gemeente oplegde en het godsdienstonderricht van het officiële programma schrapte, gaf aanleiding tot een nooit geziene georganiseerde katholieke tegenreactie – bekend geworden als de Schoolstrijd – onder leiding van het episcopaat.⁶⁷⁰ De regering van haar kant liet zich evenmin onbetuigd: ze verving tal van 'gewetensbezwaarde' ambtenaren door regeringsgetrouwen en verbrak de diplomatieke betrekkingen met de Heilige Stoel. Om de expansie van het officiële onderwijs te kunnen bekostigen zag minister van Financiën Charles Graux zich gedwongen om tal van nieuwe belastingen op te leggen. Wat de uitbreiding van het kiesrecht betrof, kwam de liberale verdeeldheid tussen doctrinair en progressisten, waarvan vooral Paul Janson zich als de protagonist opwierp, eens te meer in alle scherpere aan de oppervlakte: om zijn meerderheid te redden moest Frère-Orban wel instemmen met de toekenning van een bekwaamheidskiesrecht op het gemeentelijk en provinciaal

⁶⁶⁸ Zie over de liberale regeringen in de periode 1857-1870: LEFEVRE, "Grootheid en verval", pp. 267-273; LUBELSKI-BERNARD, "Frère-Orban, chef du Cabinet", pp. 11-14.

⁶⁶⁹ Zie in het algemeen voor de context en de eisen van de Vlaamse Beweging in deze periode: WILLEKENS, "De taalstrijd in België". Onder de unionistische regering P. de Decker was weliswaar ook een Grievencommissie (1856) opgericht, maar deze had niet geleid tot praktische resultaten. VAN GOETHEM, *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht*, pp. 160-162. Zie ook: STRIJPENS, *Geschiedenislessen in democratie*, pp. 139-150.

⁶⁷⁰ De Belgische bisschoppen vaardigden ondermeer een verbod uit op de toekenning van sacramenten aan onderwijzers van de staatsscholen en aan ouders die er hun kinderen lieten school lopen en gelastten de clerus tot de oprichting van een vrije lagere school in elke parochie. Deze maatregelen deden in Vlaanderen het vrij onderwijs bloeien en het 'staatsonderwijs' de facto doodbloeden, daar waar ze in het meer geseculariseerde Wallonië veel minder impact hadden en het officiële onderwijs er stand kon houden.

niveau (wet van 24 augustus 1883), maar hij bleef zich verzetten tegen een herziening van artikel 47 van de Grondwet.⁶⁷¹

Bij de verkiezingen van juni 1884 werden de liberalen afgestraft door de cijnskiezers voor de extreme polarisatie van de afgelopen jaren en behaalden de katholieken opnieuw de meerderheid. Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef de liberale partij in de oppositie.⁶⁷² De regering Malou-Jacobs diende onmiddellijk een nieuw wetsontwerp op het lager onderwijs in dat de bepalingen van de wet van 1879 nagenoeg volledig terugschroefde (wet van 20 september 1884) en herstelde de relaties met de Heilige Stoel. Toen echter bij de gemeenteraadsverkiezingen van oktober de liberalen enkele opvallende successen boekten en hun achterban mobiliseerden voor woelige straatprotesten, greep Leopold II, die zijn vader in 1865 was opgevolgd,⁶⁷³ in en eiste hij het ontslag van de twee hardliners in de regering, minister van Justitie Charles Woeste en minister van Binnenlandse Zaken Victor Jacobs. Daarop trok ook Jules Malou zich terug als regeringsleider. Auguste Beernaert (1829-1912), die in de regering Malou-Jacobs minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken was, vormde op last van de koning een nieuw gematigd katholiek kabinet (1884-1894), waarin hij zelf het departement Financiën op zich nam en dat bovenal een pacificatie van de samenleving op levensbeschouwelijk vlak beoogde. Woeste van zijn kant bouwde na zijn ontslag de *Fédération des Cercles catholiques et des Associations conservatrices* uit tot een ernstige drukingsgroep en werd in het parlement de aanvoerder van de katholieke rechterzijde.⁶⁷⁴

De periode van het dertigjarig katholiek bewind (1884-1914) werd vanuit historisch perspectief gedomineerd door een toenemende tendens naar democratisering. De Waalse arbeidersopstanden van maart 1886 drukten ontegensprekelijk de machthebbers met de neus op de feiten.⁶⁷⁵ Een jaar eerder, in 1885, was na vroegere mislukte pogingen de

⁶⁷¹ Zie in het bijzonder met betrekking tot de laatste regering Frère-Orban: LEFEVRE, “Grootheid en verval”, pp. 274-278; LUBELSKI-BERNARD, “Frère-Orban, chef du Cabinet”, pp. 14-22; LUBELSKI-BERNARD, *Léopold II et le cabinet Frère-Orban*, pp. 7-28. Zie specifiek voor de onderwijsvisie van Frère-Orban: LORY, “Frère-Orban et l’enseignement public”.

⁶⁷² LEFEVRE, “De liberale partij tijdens de periode van het cijnskiesstelsel”, pp. 107-108; STENGERS, “De gevolgen van het algemeen meervoudig stemrecht”; WILS, “België in de negentiende eeuw”, p. 96. Symptomatisch was de situatie te Brussel waar de liberalen bijna al hun zetels verloren; bijkomende oorzaak hier was de opkomst van een lijst van onafhankelijken, die nauw aanleunde bij de katholieke partij. GOBLET D’ALVIELLA, “De la réorganisation du parti libéral à Bruxelles”. Historicus Henk De Smaele wijst in zijn pas uitgegeven proefschrift de identificatie van de katholieke partij met het rurale Vlaanderen en parallel daarmee de afwijzing van de grootstedelijke industriële cultuur aan als oorzaak voor de dertigjarige katholieke machtsbasis. DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, pp. 399-403.

⁶⁷³ Leopold II was koning der Belgen van 1865 tot 1909.

⁶⁷⁴ De Federatie mag echter niet beschouwd worden als een partij; er was anders dan bij de centraal geleide BWP bijvoorbeeld geen duidelijk uitgewerkt programma doordat de parlementsleden zichzelf als vertegenwoordigers van het volk zagen en niet als mandatarissen. WILS, “De katholieke partij in de negentiende eeuw”, pp. 160-161.

⁶⁷⁵ Cfr. infra in dit hoofdstuk bij de bespreking van de sociaal-economische context.

Belgische Werkliedenpartij (BWP) opgericht, die de eis voor het algemeen stemrecht als haar belangrijkste streefdoel voorop stelde en in de daaropvolgende jaren tal van meetings organiseerde en evenmin aarzelde om het efficiënte wapen van de algemene staking (1891, 1893, 1902 en 1913) daarvoor in te zetten.⁶⁷⁶ Voor de verdediging van haar eisen in het parlement kon de BWP, die in het systeem van cijnskiesrecht logischerwijze geen kans maakte op eigen vertegenwoordigers, rekenen op de steun van de progressisten, die in 1887 een eigen partij hadden opgericht.⁶⁷⁷ Hun leider Paul Janson diende nogmaals een wetsvoorstel tot herziening van de Grondwet in, dat ditmaal anders dan voorheen wel in overweging werd genomen en na een aanslepende behandeling leidde tot de parlementaire goedkeuring van dertien te wijzigen artikels, waaronder artikel 47. Doorslaggevende factoren hiervoor waren de buitenparlementaire druk en de uitdrukkelijke steun van regeringsleider Beernaert, waardoor het verzet van de doctrinaire liberalen (aangevoerd door Frère-Orban) en conservatieve katholieken (aangevoerd door Woeste) kon worden gepareerd. Na de verkiezingen voor de grondwetgevende vergadering op 14 juni 1892 volgde de oprichting van twee Commissies der XXI leden (één in elke kamer). Vanaf eind februari 1893 werd overgegaan tot plenaire bespreking, maar die verliep door de grote onderlinge verdeeldheid bijzonder moeizaam. Na de verwerping van het algemeen stemrecht door de constituanten op 11 april 1893 riep de BWP een algemene staking uit. In dat quasi-revolutionair klimaat moest het cijnsparlement in de bijzonder tumultueuze zitting van 18 april 1893 uiteindelijk instemmen met het compromisvoorstel van het algemeen meervoudig stemrecht, dat

⁶⁷⁶ Zie met betrekking tot de oprichting van de BWP: DE WEERDT, “De moeizame oprichting van de BWP”; JORIS, “Les gènes multiples du socialisme”. Zie voor een uitgebreide beschrijving van de vier algemene stakingen van de BWP, hun draagwijdte en hun onmiskenbare impact op de politieke praxis: DENECKERE, *Sire, het volk mort*, pp. 269-380. Geruchtmakend in de strijd voor het algemeen stemrecht waren evenzeer de assisenzaken over de *Catéchisme du peuple* van Alfred De Fuisseaux (1886) en het Groot Complot (1889). De Fuisseaux werd ervan beschuldigd met zijn enorm succesvol pamflet *Catéchisme du peuple*, dat een oplage van meer dan 250.000 exemplaren kende, de rechtsgeldigheid van de wetgeving te hebben aangevallen en zich aan majesteitsschennis te hebben bezondigd; hij werd door het assisenhof van Brabant veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf en een geldboete, maar vluchtte naar Frankrijk. “Affaire De Fuisseaux”. *La Belgique judiciaire*, 19 (1886) 65, kol. 1025-1036 (met integrale publicatie van de *Catéchisme* op kol. 1031-1036); DENECKERE, “Straatagitatie”, pp. 285-286. In de zaak van het Groot Complot stonden de leiders van de Parti Socialiste Républicain (PSR), een tijdelijke Henegouwse afscheuring van de BWP door getrouwen van De Fuisseaux, terecht voor een uit de hand gelopen staking voor het algemeen stemrecht in december 1888 waarbij zich een aantal dynamietaanslagen hadden voorgedaan; ze werden beschuldigd van een samenzwering tegen de Staat. Op het assisenproces te Bergen bleek echter dat agenten van de Staatsveiligheid de PSR hadden geïnfilteerd en verantwoordelijk waren voor de ontsporingen. Als gevolg daarvan werden alle beklagden vrijgesproken, met uitzondering van de provocateurs. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

⁶⁷⁷ MOMMEN, “Een aspect van het reformisme”. Pas in 1900 kon Paul Hymans met een gematigd Minimumprogramma de liberale eenheid herstellen. Zie voor het programma van de Progressistische partij (1887-1900): GOBLET D’ALVIELLA, “Le dilemme du parti libéral”, pp. 204-205 noot 1.

eerder door de leiding van de BWP was aanvaard.⁶⁷⁸ Daarnaast werd ook de stemplicht ingevoerd en werd overgegaan tot een beperkte hervorming van de Senaat door middel van een gevoelige verlaging van de verkiesbaarheidscijns en de creatie van de provinciale senatoren.⁶⁷⁹

De eerste verkiezingen volgens het algemeen meervoudig stemrecht in 1894 zorgden voor een ware aardverschuiving. De combinatie van een vertienvoudiging van het aantal kiezers, dat slechts ten dele werd gecompenseerd door de meervoudige stemmen,⁶⁸⁰ met een meerderheidsstelsel verpulverde het aantal liberale parlementsleden.⁶⁸¹ Winnaars waren de katholieken, die hun plattelandsbonus nu konden verzilveren,⁶⁸² en de BWP, die meteen 28 volksvertegenwoordigers naar de Kamer kon afvaardigen en nieuwe thema's op de parlementaire agenda plaatste.⁶⁸³ Het algemeen meervoudig stemrecht luidde definitief het begin in van de massademocratie; het belang ervan als cesuur kan dan ook niet genoeg worden benadrukt.⁶⁸⁴ In de daaropvolgende jaren zou bijvoorbeeld de samenstelling van de katholieke partij ingrijpend wijzigen en kwam de daensistische beweging op. Parallel verminderde de koninklijke actieradius.⁶⁸⁵ Onder druk van vooral de liberalen, die voor hun voortbestaan vreesden, aanvaardde de katholieke parlementaire meerderheid in 1899 de evenredige vertegenwoordiging.⁶⁸⁶ Vanuit de BWP werd na 1894

⁶⁷⁸ Het algemeen meervoudig stemrecht hield in dat elke man vanaf 25 jaar over één stem beschikte; bijkomende stemmen werden toegekend aan gezinshoofden, bekwaamheidskiezers en belastingbetalers, maar niemand kon meer dan 3 stemmen verwerven. *Parlementaire Handelingen Kamer*, 18 april 1893, pp. 1177-1192. De formule werd voorgesteld door de Leuvense hoogleraar Albert Nyssens. NYSENS, *Le suffrage universel tempéré*. Zie voor de houding van de tegenstanders het relaas van Frère-Orban: FRÈRE-ORBAN, *La révision constitutionnelle*, pp. 5-22. Cfr. infra in dit hoofdstuk. Zie voor de rol van de vorst: VELAERS, "Leopold II en de versterking van de democratie".

⁶⁷⁹ Deze provinciale senatoren waren niet aan de cijns onderworpen en moesten door de provincieraden worden voorgedragen a rato van het aantal inwoners van de desbetreffende provincie.

⁶⁸⁰ Het aantal kiezers steeg van 136.755 tot 1.370.687. De overgrote meerderheid onder hen (853.628) had slechts één stem. 293.678 kiezers hadden twee stemmen en 223.381 drie stemmen. Cijfers ontleend aan: LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, p. 419.

⁶⁸¹ STENGERS, "De gevolgen van het algemeen meervoudig stemrecht", pp. 109-110.

⁶⁸² WILS, "De katholieke partij in de negentiende eeuw", pp. 162-167. Uiteraard zou ook de samenstelling van de katholieke partij drastisch wijzigen, voornamelijk in christen-democratische richting. Cfr. infra in dit hoofdstuk bij de bespreking van de sociaal-economische context.

⁶⁸³ Dit alom in de literatuur geciteerde aantal behelst eigenlijk ook een aantal progressisten (ondermeer Jules Destrée) die zich pas gaandeweg in de socialistische partij integreerden. Veertien socialistische volksvertegenwoordigers waren gewezen arbeiders. De intrede van de BWP in de Kamer had onvermijdelijk een impact op de parlementaire zeden. DEFERME, "Van 'burgerlijke afstandelijkheid' naar 'volkse betrokkenheid'". Voor de Senaat was geen enkele socialist rechtstreeks verkozen, maar vanuit de provincieraad van Henegouwen werden Picard en Jules Bufquin des Essarts afgevaardigd als provinciaal senator voor de BWP. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

⁶⁸⁴ Zie ook: VAN GOETHEM, *De monarchie en het einde van België*, pp. 39-43. Cfr. supra in dit hoofdstuk voor de verantwoording van de term 'massademocratie'.

⁶⁸⁵ WILS, "De katholieke partij in de negentiende eeuw", pp. 167-168.

⁶⁸⁶ STENGERS, "De gevolgen van het algemeen meervoudig stemrecht", pp. 110-112. Anders dan in het meerderheidsstelsel worden de stemmen hier proportioneel verdeeld, zodat ook minderheidspartijen vertegenwoordigd zijn. Zie voor de liberale argumenten bijvoorbeeld: GOBLET D'ALVIELLA, "Les débuts du suffrage universel en Belgique", pp. 235-242; GOBLET D'ALVIELLA, "Les contradictions de la

de strijd gevoerd voor het zuivere algemeen enkelvoudig stemrecht (één man, één stem) dat zou moeten leiden tot een daadwerkelijke politieke gelijkheid van alle mannelijke burgers, maar dit kon, ondanks nieuwe algemene stakingen in 1902, 1911 en 1913, pas verworven worden na de Eerste Wereldoorlog.⁶⁸⁷ Bovendien moet erop worden gewezen dat in 1895 nog een reactionaire gemeentelijke kieswet – de socialist Edward Anseele sprak terecht van een “*loi des quatre infamies*” – werd goedgekeurd, die in het voordeel van de bezittende klasse was.⁶⁸⁸

Voor het overige kenmerkten de katholieke regeringen vanaf Beernaert zich globaal gezien door hun grote stabiliteit. Inzake onderwijs werd consequent geopteerd voor een voortzetting van de subsidiëring van vrije scholen; over de invoering van de leerplicht kon pas in 1914 overeenstemming worden bereikt.⁶⁸⁹ Als gevolg van de toenemende internationale spanning ging daarnaast veel aandacht uit naar een versterking van de eigen defensie, maar door de invloed van een sterke anti-militaristische stroming, waarbij opnieuw Woeste de toon zette, bleven de maatregelen al bij al beperkt, ondanks de steun van Leopold II. De omstreden loting (en de bijhorende mogelijkheid tot plaatsvervangend) werd afgeschaft door de wet op de persoonlijke dienstplicht (1909), waarna enkele jaren later ook de algemene dienstplicht (1913) werd ingevoerd, zij het dat die door vele uitzonderingen werd uitgehold.⁶⁹⁰ Op 2 augustus 1914 zag België zich geconfronteerd met een Duits ultimatum tot doorgang over zijn grondgebied en brak de Eerste Wereldoorlog uit, waarna niets meer zou zijn wat het tevoren was geweest. Die ‘*Groote Oorlog*’ sloot werkelijk een tijdvak af.⁶⁹¹

politique radicale”, pp. 344-345; GOBLET D’ALVIELLA, “La représentation proportionnelle”. Op te merken valt dat de BWP de evenredige vertegenwoordiging koppelde aan het algemeen enkelvoudig stemrecht, hoofdzaken waarom de steun ervoor veel kleiner was dan bij de liberalen. LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, pp. 113-114.

⁶⁸⁷ Zie in globaal voor de evolutie van het stemrecht in België: BARTHELEMY, *L’organisation du suffrage*; ERRERA, “Cinquante ans de droit public”, pp. 126-132; HOOGHE, “Kiesrecht en democratisering”; HOOGHE, “De evolutie van de kieswetgeving”; STENGERS, “Histoire de la législation électorale”; VAN EENOO, “De evolutie van de kieswetgeving”.

⁶⁸⁸ Deze wet verleende het stemrecht pas aan alle mannen vanaf 30 jaar, verzwaarde de vereiste cijns voor de tweede stem, gaf een bijkomende stem aan eigenaars en liet een cumul toe van vier in plaats van drie stemmen.

⁶⁸⁹ DE VROEDE, “De weg naar de algemene leerplicht in België”; ERRERA, “Cinquante ans de droit public”, pp. 133-134.

⁶⁹⁰ ERRERA, “Cinquante ans de droit public”, pp. 136-137. Zie over de koninklijke inmenging in militaire aangelegenheden: LEHOUCQ, “De Kroon als parlementair mede- en tegenspeler”.

⁶⁹¹ LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, pp. 439-440; MAYER, *The Persistence of the Old Regime*. Zie over de Eerste Wereldoorlog in België: BARTIER, “België tijdens de Eerste Wereldoorlog”; DE SCHAEPDRIJVER, *De Groote Oorlog*.

5.1.2 Sociaal-economische context⁶⁹²

België was het eerste land op het Europese continent waar de Industriële Revolutie doordrong. Reeds in de jaren 1820 werd de industriële metaalproductie opgestart door de Brit John Cockerill in Wallonië. In het zog daarvan kwam ook de mijnbouw tot ontwikkeling en werden de eerste cokesovens gebouwd. Na de onafhankelijkheid werd nagenoeg onmiddellijk begonnen met de aanleg van spoorwegen. Ze fungeerden als alternatief voor het vervoer over water dat door de sluiting van de Schelde ernstig gehypothekeerd was. De lijn Mechelen-Brussel, die in 1835 werd ingewijd, was de eerste treinverbinding van het vasteland. De industriële expansie bleek ook uit de verzesvoudiging van het aantal stoommachines tussen 1836 en 1850. De industriële activiteit concentreerde zich vooral in de provincies Brabant, Henegouwen, Luik en Oost-Vlaanderen.⁶⁹³ In dit industrialiseringsproces was een cruciale rol weggelegd voor de in 1822 door Willem I opgerichte Société Générale, die optrad als kapitaalverschaffer. Ondanks de indrukwekkende industriële groei bleef de landbouw gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw economisch toch de belangrijkste sector en stelde die het grootste deel van de bevolking te werk.⁶⁹⁴ Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zou de industrie de landbouw inhalen. Vanaf de jaren 1890 zorgde de Tweede Industriële Revolutie voor een nieuwe economische bloeiperiode. Belgische ondernemingen zoals de groepen Empain en Otlet of dochterbedrijven van de Société Générale waren wereldwijd actief in de aanleg van metrolijnen, trambanen, spoorwegen en exporteerden tal van machines. Parallel draaide de toeleverende staal- en steenkoolnijverheid op volle toeren. Uiteraard gaf ook de onafhankelijke Congo-Vrijstaat een krachtige impuls; de facto controleerde de Société Générale er de grondstoffenontginning. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was België uitgegroeid tot één van de belangrijkste industrielanden van de wereld.

De arbeidersbevolking kreeg zich slechts geleidelijk vorm. Traditioneel vulden tal van landbouwers hun karige inkomen aan met huisnijverheid. De ambachtslui, die tot aan de

⁶⁹² Tenzij waar anders aangegeven berust deze synthese op volgende bijdragen en overzichtswerken, waarnaar hierna niet meer afzonderlijk zal worden verwezen: DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”; DE WEERDT, “Arbeidersbeweging”; DHONDT, “De opkomst van de burgerij”; DHONDT, “De sociale kwestie in België”; KRUITHOF, “De grootte van het Belgisch proletariaat”; LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 73-245; MABILLE, *Histoire politique de la Belgique*, pp. 153-212; ROBERT, “De arbeidersbeweging in België”; STRIKWERDA, *A House Divided*, pp. 33-35 en 273-276; WILS, “De politieke ontwikkeling in België 1870-1894”; WILS, “De politieke ontwikkeling in België 1894-1914”.

⁶⁹³ VANDERMOTTEN, “Dynamiques spatiales de l’industrialisation”, pp. 82-83.

⁶⁹⁴ Die nuance verklaart zowel de grote impact van de grootgrondbezitters op het politieke forum als de desastreuze gevolgen van het mislukken van de aardappeloogsten in de jaren 1845-1848.

Franse Revolutie verenigd waren geweest in corporaties en gilden, waren vooral actief in de voedings-, kleding-, bouw- en houtnijverheid en hadden het meest te vrezen van de oprukkende mechanisatie. Naarmate die zich verder doorzette, groeide het aandeel van de eigenlijke fabrieksarbeiders. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw maakten zij de numerieke meerderheid uit. Parallel daarmee, en vooral als gevolg van de sterke concurrentie, daalde het belang van de huisnijverheid en de ambachtslui.⁶⁹⁵ Uit de industrietelling van 1896 kwam duidelijk de opvallend hoge concentratie van de arbeidsplaatsen naar voren: zes op de tien arbeiders werkten toen in bedrijven van meer dan vijftig arbeiders. De grootste ondernemingen situeerden zich niet onverwacht in de mijnbouw en de metaalnijverheid. Uit dezelfde telling bleek eveneens de opvallend jonge leeftijd van de arbeiders: bijna één op drie situeerde zich in de vork tussen twaalf en eenentwintig jaar.⁶⁹⁶ Die veelvuldige aanwezigheid van kinderarbeid was één van de symptomen van het bestaan van een steeds groeiend arbeidersproletariaat. Het voorkomen daarvan moet op zijn beurt gelinkt worden aan de opkomst van buitenlandse concurrentie en een overaanbod van arbeidskrachten, twee factoren die zich vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw en in het bijzonder tijdens de crisis van het einde van de jaren 1840 en de grote depressie van het einde van de jaren 1870 tot het begin van de jaren 1890 lieten gevoelen. Onvermijdelijk daalden daardoor de nominale lonen en verslechterden de arbeidsomstandigheden, waardoor het inkomen van de mannen niet meer volstond en vrouwen en kinderen noodgedwongen mee moesten inspringen. Onvermijdelijk steeg evenzeer het aantal werklozen. Dat de levensomstandigheden van dit proletariaat zonder meer miserabel waren, hoeft geen betoog.⁶⁹⁷

De opeenvolgende Belgische regeringen kozen in hun sociaal-economisch beleid voor een verregaand liberale opstelling, wat een zo minimaal mogelijke overheidstussenkomst impliceerde. Aanvankelijk was er wel nog enige doorwerking van het utopisch socialisme van Saint-Simon en Fourier; een politicus als Charles Rogier pleitte bijvoorbeeld in die lijn voor de nationalisering van mijnen, de aanleg van spoorwegen door de staat en de oprichting van lijfrentekassen. Na de gebeurtenissen van 1848 domineerde echter een meer klassebewuste opstelling van de burgerij, waarvan ondermeer Frère-Orban bij uitstek een exponent was en die in de hand werd gewerkt door het gedachtegoed van toenmalige klassiek-liberale economische denkers als Gustave de Molinari – getuige

⁶⁹⁵ Het aantal landarbeiders, categorie die we hier voor de duidelijkheid buiten de indeling houden, daalde eveneens gevoelig; ook zij zochten doorgaans hun heil in de oprukkende industrie.

⁶⁹⁶ Deze gegevens zijn ontleend aan de hiervoor vermelde analyse van Jaap Kruithof.

⁶⁹⁷ Zie ook: MARTENS, *Théories de droit*, p. 228. De depressie van de jaren 1870 en 1880 werd nog versterkt door een landbouwcrisis, die het gevolg was van de invoer van goedkope Amerikaanse granen (Agricultural Invasion). PUISSANT, “1886, la contre-réforme sociale?”, pp. 71-75.

bijvoorbeeld diens essay *De la production de la sécurité* (1849) maar ook het tijdschrift *L'Economiste belge* (°1855) dat onder zijn leiding uitgroeide tot een belangrijke opiniemaker – of de Fransen Frédéric Bastiat en Hippolyte Castille.⁶⁹⁸

Regeling van de arbeidsverhoudingen behoorde volgens deze principiële logica geenszins tot de taken van de Staat, maar moest tot stand komen in onderling akkoord tussen werkgever en werknemer binnen het kader van een contractuele relatie. Voor de oplossing van de levensomstandigheden van het arbeidersproletariaat – in de negentiende eeuw meestal omschreven met de term “*question sociale*” – werd consequent eveneens alle heil verwacht van het privé-initiatief, onder de vorm van liefdadigheid en zelfhulp. Dit werd met andere woorden als een moreel probleem beschouwd en bijgevolg bewust buiten het recht gehouden.⁶⁹⁹ Representatief voor deze opstelling is zeker de tussenkomst van Charles Woeste van 20 februari 1878 in de Kamer:

“Mais nous, membres de la droite, et vous, membres de la gauche qui pour la plupart n’admettez pas plus que nous qu’il y ait une question sociale à résoudre, nous ne pouvons pas admettre la réglementation du travail parce que nous serions sans défense contre le langage que nous tiendrait l’ouvrier demandant, en s’appuyant sur la détresse des siens, du travail ou du pain”.

Woeste deed zijn uitspraak bij de bespreking van een wetsvoorstel dat de leeftijdsgrens voor de mijnarbeid van kinderen wilde optrekken. Reeds in 1842 had Leopold I het parlement opgeroepen om een wetsontwerp terzake prioritair te behandelen.⁷⁰⁰ Een jaar later had Edouard Ducpétiaux het thema uitvoerig onder de aandacht gebracht in zijn tweedelige *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers et des moyens de l’améliorer* (1843),

⁶⁹⁸ DE MOLINARI, “De la production de la sécurité”. *Journal des Economistes*, 22 (1849) 95, pp. 277-290. Zie over De Molinari en het klassieke economisch liberalisme, dat in België ook nog werd uitgedragen door denkers als Charles de Brouckère, Adolphe le Hardy de Beaulieu, Charles le Hardy de Beaulieu, Auguste Couvreur, François Haeck en Emile de Laveleye: GUBIN en NANDRIN, “Het liberale en burgerlijke België”, pp. 376-382.

⁶⁹⁹ Zie ook: LIS en VANTHEMSCHE, “Sociale zekerheid”, pp. 53 en 56-57. Op te merken valt wel dat de liberale economische denkers in hun theorieën de sociale kwestie juist expliciet onttrokken aan de laissez faire-politiek, maar daarin werden ze dus niet gevolgd door de politici die zich ook op dat vlak tegen overheidsinterventie kantten. GUBIN en NANDRIN, “Het liberale en burgerlijke België”, pp. 377 en 382-386. De begrenzing van het recht en daarmee samenhangend het onderscheid tussen recht en moraal vormden namelijk de essentie van de toepassing van het klassieke economisch liberalisme. Vanuit een strikt rationalistisch denkkader dat los stond van elke concrete maatschappelijke context werd ervan uitgegaan dat men niemand anders schade mocht toebrengen en dat iedereen verantwoordelijk was voor zijn eigen leven. Daarom werd groot belang gehecht aan de persoonlijke moraal en was het principieel onmogelijk om positieve plichten ten aanzien van medeburgers juridisch op te leggen. Recht en moraal hadden met andere woorden betrekking op andere maatschappelijke sferen; ze waren duidelijk van elkaar te onderscheiden, maar evenzeer elkaars pendant. Zie in detail: EWALD, *L’Etat providence*, pp. 53-79; MARTENS, *Théories du droit*, pp. 221-226.

⁷⁰⁰ *Parlementaire Handelingen Kamer*, 20 februari 1878, p. 408 (citaat). Zie ook: CHLEPNER, *Cent ans d’histoire sociale*, pp. 97-107.

dat een pleidooi bevatte voor een dringende overheidsinterventie om de ergste misbruiken te vermijden. Tevens werd door een regeringscommissie een driedelige *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants* (1846-1848) gepubliceerd. Geen van deze acties leidde tot een concreet resultaat; ook in 1878 kon geen parlementaire meerderheid worden gevonden. Niet het ontbreken van informatie was met andere woorden het probleem, maar wel de weigering van het parlement omwille van ideologische redenen om de situatie daadwerkelijk aan te pakken. Berucht maar evenzeer symptomatisch voor die 'blindheid' is het werk *La crise* (1884) van het doctrinair-liberale parlamentslid Eudore Pirmez, overigens zelf industrieel, waarin hij opmerkte dat arbeiders nauwelijks reden hadden tot klagen in tegenstelling tot eigenaars en kapitalisten, die zich geconfronteerd zagen met de ontwaarding van hun kapitaal.⁷⁰¹

De regeringsmaatregelen situeerden zich in deze periode dan ook hoofdzakelijk op het vlak van vrijhandel of in het stimuleren van vrijheid. Zo werden de stedelijke octrooien afgeschaft, wat gecompenseerd werd door de oprichting van een gemeentefonds (1860), en werd de Scheldetol van Nederland afgekocht (1863). De afschaffing van het coalitieverbod (1866) en het werkmansboekje (1883) pasten in hetzelfde beleid.⁷⁰² Evenzeer verdwenen inzake eigendomsrecht de vroegere Napoleontische beperkingen.⁷⁰³ Sinds 1873 was ook geen voorafgaandelijke toestemming van de overheid meer vereist voor de oprichting van naamloze vennootschappen, waardoor hun aantal explosief toenam. Tegelijk probeerde de overheid op bepaalde vlakken echter de vrijheid te temperen en leefde dus wel degelijk het besef dat niet alles aan de vrije markt kon worden overgelaten. Zo werden arbeiders door de oprichting van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas (1865) aangemoedigd om zelf te sparen voor hun oude dag. De haveninfrastructuur werd verder uitgebouwd en het spoorwegnet kwam meer en meer in handen van de overheid.

⁷⁰¹ Het volledige werk ademt diezelfde geest uit, getuige bijvoorbeeld volgend treffend citaat: "*Il est aujourd'hui plus difficile, et il deviendra de plus en plus difficile de vivre et surtout de vivre avec un certain luxe sans travailler. Les propriétaires et les rentiers ont à côté d'eux une classe nombreuse de travailleurs dont les revenus, comme ceux des ouvriers, se sont accrus pendant que les leurs baissaient: fabricants, négociants, banquiers, avocats, médecins, directeurs d'usines. [...] Tout autre est la situation des travailleurs [bedoeld is hier eigenlijk 'ouvriers']. Le salaire s'est élevé. Même, si une réaction défavorable à leur égard se produit – on l'annonce – il n'est guère possible que son amplitude soit suffisante pour ramener les anciens salaires. Or, tout ce qui constitue les principales dépenses des classes ouvrières a baissé de prix: le pain, le vêtement, l'éclairage, le chauffage. [...] il n'est pas douteux que leur situation est bien supérieure à ce qu'elle était autrefois, [...].*" PIRMEZ, *La crise*, pp. 75-77 (citaat). Zie ook: PUISSANT, "1886, la contre-réforme sociale?", p. 78.

⁷⁰² Het coalitieverbod hield een verbod in op samenscholingen zowel van werkgevers als van werknemers; het was juridisch vertaald in art. 414 (werkgevers) en 415 (werknemers) van de Code pénal van 1810. Zie in detail: STEVENS, "Het coalitieverbod in België". Zie over de geschiedenis van de werkmansboekjes: DELBROEK, "Werkboekjes in de 20e eeuw", pp. 8-13.

⁷⁰³ DERINE, *Grenzen aan het eigendomsrecht*, pp. 255 en 261-269.

Toen in maart 1886 opstanden uitbraken in het Waalse industrie- en mijnbekken liet de toenmalige regering Beernaert die in eerste instantie hardhandig onderdrukken door het leger, maar werd ze er door de bevelvoerende generaal Vandersmissen op gewezen dat er een dag zou komen dat geweld geen oplossing meer zou kunnen bieden voor de diepe frustratie van de arbeidersbevolking en dat alleen structurele maatregelen die evolutie konden bezweren.⁷⁰⁴ Nauwelijks een maand later werd door de regering een Commissie van de Arbeid opgericht, die de situatie in een uitvoerig rapport in kaart bracht en voorstellen voor remediërende wetgeving uitwerkte. In de daaropvolgende jaren werd in het Belgisch parlement een voorzichtige aanzet gegeven voor wat in de twintigste eeuw zou uitgroeien tot een echt volwaardig arbeids- en sociale zekerheidsrecht. Veel later dan in de buurlanden, vooral in vergelijking met de gidslanden Duitsland en Engeland, werden nu eindelijk de arbeidsvoorwaarden gereguleerd en werd getracht te komen tot betere verhoudingen tussen werkgevers en werknemers; parallel daarmee werd ook werk gemaakt van betere leefomstandigheden voor de arbeiders.⁷⁰⁵

Voor al naar het einde van de negentiende eeuw toe kreeg ook de arbeidersbeweging gaandeweg vorm en richtten zowel katholieken als socialisten eigen mutualiteiten, vakbonden en coöperaties op. Langs katholieke zijde zetten vooral ultramontanen en christen-democraten zich in voor een verbetering van het lot van de arbeidersklasse. Hun ideeën kregen voet aan de grond in de congressen van Luik (1886, 1887 en 1890) en werden bijgetreden door paus Leo XIII in zijn encycliek *Rerum novarum* (1891). Vanuit een corporatistische invalshoek werd na de Belgische Boerenbond (1890) ook de Belgische Volksbond (Ligue démocratique belge, 1891) opgericht, die gemengde

⁷⁰⁴ PUISSANT, “1886, la contre-réforme sociale?”, pp. 75-85. Dezelfde auteur stipt op p. 75 overigens aan dat in het voorjaar van 1886 wereldwijd onlusten uitbraken. Zie over de Waalse opstanden van 1886 ook: DENECKERE, “Straatagitatie”, pp. 275-287.

⁷⁰⁵ In dit verband kan ondermeer worden gewezen op de wetten betreffende de uitbetaling van de lonen (16 augustus 1887), de onvervreemdbaarheid en de onvatbaarheid voor beslag van de lonen (18 augustus 1887), de gevaarlijke en hinderlijke inrichtingen (5 mei 1888), de werkrechtshraden (31 juli 1889), de arbeiderswoningen (8 augustus 1889), de vrouwen- en kinderarbeid (13 december 1889), de maatschappijen van onderlinge bijstand (23 juni 1894), de werkplaatsreglementen (15 juni 1896), de beroepsverenigingen (31 maart 1898), het spaargeld van de gehuwde vrouw (10 februari 1900), de ouderdomspensioenen (10 mei 1900), de arbeidsovereenkomst (10 maart 1900), de arbeidsmeting (30 juli 1901), de arbeidsongevallen (24 december 1903), de zondagsrust (17 juli 1905), de mijnarbeid en de mijnwerkerspensioenen (5 juni 1911). Zie met betrekking tot de Commissie van de Arbeid en de eerste sociale wetgeving in België: CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, pp. 208-234; DEFERME, “Belgische sociale wetgeving”; DEFERME, “Debatteren over pijnstillers”, pp. 244-251; DEFERME, “Geen woorden maar daden”, pp. 135-154; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*; GUBIN, “Les enquêtes sur le travail”; MAHAÏM, “La législation sociale en Belgique”, pp. 166-175; NANDRIN, “La genèse du droit de travail en Belgique”, pp. 263-287; NANDRIN, “La laborieuse genèse du droit social belge”, pp. 124-135; PUISSANT, “1886, la contre-réforme sociale?”, pp. 85-100. Zie voor concrete voorbeelden de analyse van de telling uit 1891 van het Office du Travail door Denise De Weerdt: DE WEERDT, “De arbeiderstoestanden”.

vakverenigingen, ziekenfondsen en werkliedenbonden overkoepelde. Politici als Joris Helleputte, Franz Schollaert of Arthur Verhaegen stonden aan het hoofd daarvan. Laatstgenoemde bouwde te Gent ook een stevig katholiek bolwerk uit rond zijn Antisocialistische Werkliedenbond. De uitbouw van een echte vakbondsbeweging kreeg vanaf 1904 een krachtige impuls door de oprichting van het Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen met pater Georges Rutten als promotor. Binnen de katholieke partij versterkte de positie van de christen-democraten gaandeweg ondanks het verzet van Woeste en zijn conservatieve Fédération. Zonder christen-democraten was er op de duur zelfs geen katholieke meerderheid meer. Vanaf de regering De Trooz (1907) werden hun politici dan ook opgenomen in de regering; van 1908 tot 1911 was Schollaert zelf regeringsleider. Niet te onderschatten was zeker ook de indirecte invloed van de Christene Volkspartij (°1893) van priester Adolf Daens en zijn broer Pieter – ondanks de tegenwerking van de kerkelijke hiërarchie – op de samenstelling van de katholieke partij.⁷⁰⁶

Voor de BWP fungeerde het *Charter van Quaregnon* (1894) als programmatorisch richtsnoer. De facto vormden de coöperaties de basis van de socialistische werking. Het meest succesvolle voorbeeld was de Gentse samenwerkende maatschappij Vooruit (°1880), die onder leiding van Edward Anseele uitgroeide tot een veelzijdig organisatienetwerk en uiteindelijk vanaf 1913 zelfs een eigen Bank van de Arbeid omvatte. De uitbouw van socialistische ziekenfondsen (bijvoorbeeld Bond Moyson), verzekeringsmaatschappijen (Prévoyance Sociale, °1907) en vakbeweging (Syndicale Commissie, °1898) gebeurde vooral na de eeuwwisseling.⁷⁰⁷

5.2 'JEUGDIDEALEN'

Picard beroemde er zich op latere leeftijd steeds op dat hij, in tegenstelling tot de andere leden van de 'Cercle des Rabougris', altijd had vastgehouden aan de opvattingen die hij toen als late twintiger en jonge dertiger had verdedigd.⁷⁰⁸ De neerslag daarvan is te vinden in het weekblad *La Liberté*, dat slechts twee jaar verscheen van 1865 tot 1867 en

⁷⁰⁶ Zie over de integratie van de christen-democratie ondermeer: DE MAEYER, "De wedren om het katholieke volksdeel. Zie over Verhaegen: DE MAEYER, *De rode baron*. Zie voor het daensisme ondermeer: VAN DE PERRE, *Redt en helpt u zelven en elkander*; WILS, *Het daensisme*.

⁷⁰⁷ DE WEERDT, "Organisatie B.W.P."

⁷⁰⁸ PICARD, *Confiteur*, p. 138; PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 9-12; PICARD, *Carillon de grelots progressistes*, pp. VII-VIII; PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*, pp. 8-14; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 53-54. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk over de Cercle des Rabougris.

gedurende die periode soms verbazend progressieve standpunten innam, die door Picard als redactielid volmondig werden bijgetreden.⁷⁰⁹

De krant presenteerde in zijn eerste nummer van 12 maart 1865 zijn politiek programma. Centraal daarin stond de effectieve realisatie van het vrijheidsbegrip, wat zich ondermeer uitte in eisen tot herstel van de persvrijheid,⁷¹⁰ afschaffing van het economisch protectionisme, bescherming van het individu tegen de Staat en scheiding tussen Kerk en Staat.⁷¹¹ Dit liberale discours werd vergezeld door een sterke sociaalvoelende component: evenzeer werden immers de hervorming van het kiessysteem en de emancipatie van de arbeidersklasse als dringende noodzaak naar voren geschoven.⁷¹² Naar aanleiding van de breuk binnen de redactie stelde de krant uitdrukkelijk dat ze de ernst van het arbeidersvraagstuk terdege beseftte. Voorzichtig werd de coöperatie gesuggereerd als mogelijke uitweg:

*“Enfin nous reconnaissons l’existence d’une question sociale: cette question sociale est pour nous l’amélioration du sort des classes ouvrières. Nous croyons que cette réforme ne peut se faire ni par des grèves impuissantes, ni par la guerre des rues, mais par des réformes pacifiques dont la manifestation a commencé par la formation des sociétés coopératives.”*⁷¹³

In het nummer van 19 november 1865 werd voor het eerst uitvoerig de houding van de krant tegenover de sociale kwestie uit de doeken gedaan. Er werd expliciet afstand genomen van de traditioneel voorgestelde oplossingen. De kerkelijke liefdadigheid werd principieel afgekeurd. Het gemeenschappelijk bezit van goederen werd dan weer beschouwd als *“contraire à la liberté individuelle, contraire au progrès, contraire enfin à la justice, car*

⁷⁰⁹ Picard bleef in tegenstelling tot een aantal medestichters gedurende de ganse verschijningsperiode van *La Liberté* aan als redacteur. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

⁷¹⁰ Hiermee kantten ze zich vooral tegen de strenger geworden perswetgeving (zoals bijvoorbeeld de wet van 6 april 1847 met betrekking tot het beledigen van de vorst of de wet Faider van 22 december 1852 met betrekking tot de belediging van buitenlandse staatshoofden) en de daaruit voortvloeiende persprocessen. Zie in dit verband: DELBECKE, “Verlekkend op geitenmelk en een kalkoenhoedster”; “De l’initiative parlementaire”. *La Liberté*, 1 (1865) 4, p. 2. Ook de pogingen van de liberale regering om op te treden tegen kritische berichtgeving over haar beleid werden in het vizier genomen. “De la souveraineté de l’opinion”. *La Liberté*, 1 (1865) 31, p. 1.

⁷¹¹ Zie over dit laatste aspect vooral: “La séparation de l’Eglise et de l’Etat et la loi sur le temporel des cultes”. *La Liberté*, 1 (1865) 7, pp. 2-3. In dat artikel werd ondermeer gepleit voor een grotere onafhankelijkheid van de kerkfabrieken; daartoe stelde *La Liberté* voor om hen rechtspersoonlijkheid te verlenen.

⁷¹² “Programme politique. Bruxelles 11 mars 1865”. *La Liberté*, 1 (1865) 1, p. 1.

⁷¹³ “La politique de La Liberté. A propos du meeting de la Rive gauche”. *La Liberté*, 1 (1865) 36, p. 1 (citaat). Aan wie zich wilde informeren, was de miserie van de Belgische arbeidersklasse, bijvoorbeeld door de inspanningen van Edouard Ducpétiaux, genoegzaam bekend. Cfr. supra in dit hoofdstuk. Wat Picard betreft, werd reeds de standenopheffende ervaring vermeld die hij tijdens zijn zeemansperiode onderging. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

la justice veut qu'il soit donné 'à chacun selon ses œuvres'. Tevens vormde het een aanslag op de eigendom en zou het de industrie beknotten. Ook de staking vond geen genade, omdat daarbij de arbeider vroeg of laat altijd aan het kortste eind zou trekken. Daartegenover plaatste *La Liberté* drie kernelementen, die meer zoden aan de dijk konden brengen: de toekenning van kredieten aan arbeiders, de vorming van coöperaties en de oprichting van onderlinge verzekeringen tegen werkloosheid, arbeidsongevallen, ziekte of ouderdom.⁷¹⁴ Van een streven naar sociale wetgeving was in dit programma dus nog geen sprake.

Op belendende gebieden werd wel opgeroepen tot hervorming van de wetgeving. Prioriteit nummer één was de uitbreiding van het stemrecht. De invoering van het algemeen stemrecht fungeerde als na te streven ideaal, maar *La Liberté* beseftte zeer goed dat dit meer dan een brug te ver was voor het doctrinair-liberale kabinet Rogier-Frère-Orban, waardoor dat constant in de vuurlinie van de krant lag.⁷¹⁵ Het orgelpunt van deze campagne was het zogenaamde *Manifeste des Ouvriers*, dat de krant op 28 januari 1866 integraal publiceerde en waarin de afschaffing van het cijnskiesrecht werd geëist:

“Quelle réforme l'ouvrier demande-t-il en premier lieu? Celle qui est à l'ordre du jour de tous les esprits, la réforme électorale. C'est, en effet, au système électoral actuellement en vigueur que sont dues toutes les anomalies. Le cens, qui en est l'âme, n'amène au vote que le capital; le travail en est exclu. [...] nous le croyons pas que les électeurs censitaires puissent nous représenter. [...] Les électeurs bourgeois pensent surtout aux intérêts de la bourgeoisie; c'est une loi de la nature humaine qu'on ne peut pas changer. Nous voulons des électeurs ouvriers pour que l'on pense à nous. [...] Ce que nous voulons avant tout, c'est l'abolition du cens.”

De tekst ging uit van een arbeiderscomité, maar de pen ervan werd door Picard gehouden.⁷¹⁶ Dit manifest wordt doorgaans beschouwd als het startsein van de Belgische

⁷¹⁴ “La question sociale”. *La Liberté*, 1 (1865) 37, p. 2 (citaat).

⁷¹⁵ Het onderwerp werd door *La Liberté* continu onder de aandacht gehouden. Zie voor de eerste jaargang: “Réforme électorale”. *La Liberté*, 1 (1865) 4, p. 1; “La réforme électorale. Conférence de M. Gustave Flourens au Meeting libéral”. *La Liberté*, 1 (1865) 6, p. 3; “La repression des fraudes électorales et l'extension du droit de suffrage”. *La Liberté*, 1 (1865) 16, pp. 1-2; “Du suffrage restreint”. *La Liberté*, 1 (1865) 18, p. 1; “La réforme électorale”. *La Liberté*, 1 (1865) 19, p. 1; “La réforme électorale. Le progrès par la réaction”. *La Liberté*, 1 (1865) 20, p. 1 en “Travaux de la Chambre. Réforme électorale”. *La Liberté*, 1 (1865) 21, p. 1. Zie voor de tweede jaargang: “Le mouvement ouvrier”. *La Liberté*, 2 (1866) 10, p. 2; VANDER SLAGMOLEN, F. “Lettre aux censitaires par un ouvrier typographe”. *La Liberté*, 2 (1866) 12, p. 3; “M. Frère, les manoeuvres et les valets de ferme”. *La Liberté*, 2 (1866) 20, p. 2. Zie voor de derde jaargang: “Ligue du Peuple. Manifeste”. *La Liberté*, 3 (1867) 11, p. 2; “Le grand discours de M. Frère”. *La Liberté*, 3 (1867) 13, p. 1; “Vote de la réforme électorale”. *La Liberté*, 3 (1867) 18, p. 2.

⁷¹⁶ Het manifest van het ‘Comité central et permanent de Propagande pour la Réforme électorale’ werd volledig opgenomen in *La Liberté* en ontlokte felle polemieken in de burgerlijke pers: “Réforme électorale. Manifeste des ouvriers”. *La Liberté*, 2 (1864) 4, p. 5 (citaat); PICARD, “Histoire d'une réforme législative”, pp. XXXI-XXXIV; ARA, AAG, nr. 2413, pp. 132-136. Picard heeft zijn auteurschap meermaals

beweging voor het algemeen stemrecht of zelfs van het socialisme.⁷¹⁷ Daarbij aansluitend vertolkte *La Liberté* in tal van andere artikelen heel duidelijk de mening dat het parlement, anders dan de Grondwet oplegde, de natie niet vertegenwoordigde. Volksvertegenwoordigers en senatoren kregen het verwijt nauwelijks wetsvoorstellen in te dienen en zich te gedragen als fidele schoothonden van de regering. Volgens *La Liberté* corrumpeerden ze daarmee bovenal zichzelf: een parlamentslid moest te allen tijde zijn onafhankelijkheid bewaren en het algemeen belang voor ogen houden in plaats van het belang van de zittende meerderheid. Tussen de regels door weerklonk de impliciete hoop dat de uitbreiding van het stemrecht de zaken ten goede zou keren.⁷¹⁸ Binnen hetzelfde gedachtekader laakte Picard persoonlijk de uitreiking van eretekens door Leopold II als hoogst verwerpelijk: “*ces décorations qui ne devraient aller qu’au mérite [...] vont le plus souvent à l’ineptie et deviennent des instruments de corruption*”.⁷¹⁹

Ook op andere vlakken stelde *La Liberté* zich voor de toenmalige tijdsgeest bijzonder vooruitstrevend op. In het nummer van 30 april 1865 pleitte de krant voor de leerplicht als instrument bij uitstek om de gelijkheid onder de bevolking te verhogen en de arbeidersklasse te ontvoogden. Bovendien zou dit ook tot een daling van de misdaad leiden:

“*Nous concluons: pour que la réforme sociale se fasse, pour que l’égalité des citoyens devienne une vérité, pour que la souveraineté sociale cesse d’être un mensonge, pour que le suffrage universel devienne possible, pour que les prisons se vident, pour que la répression du crime devienne légitime, il nous faut l’instruction obligatoire.*”⁷²⁰

De krant hoedde er zich wel uitdrukkelijk voor een voorkeur uit te spreken voor het neutrale officiële onderwijs en het confessionele onderwijs af te wijzen en stelde dat om een werkelijke vrijheid van onderwijs te kunnen waarborgen alle scholen op gelijke voet moesten worden behandeld.⁷²¹ Ook toonde de krant zich voorstander van de afschaffing

opgebiecht: PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 54; PICARD, *Confiteor*, p. 137.

⁷¹⁷ ARA, AAG, nr. 2413, pp. 132-138; DESTREE en VANDERVELDE, *Le Socialisme en Belgique*, pp. 93-96; DUPONT, “Edmond Picard”, p. 100 ; PASQUIER, *Edmond Picard*, p. 23.

⁷¹⁸ “De l’initiative parlementaire”. *La Liberté*, 1 (1865) 4, p. 2; “Le vote de la loi d’impunité”. *La Liberté*, 1 (1865) 12, p. 1; “La situation”. *La Liberté*, 1 (1865) 14, p. 1; “De la souveraineté de l’opinion”. *La Liberté*, 1 (1865) 31, p. 1; “La question clérical-libérale et la question démocratique”. *La Liberté*, 1 (1865) 39, p. 1.

⁷¹⁹ [PICARD, E.] “L’ordre de Léopold”. *La Liberté*, 2 (1866) 11, pp. 1-3 en 1 (citaat). Picard bekende in 1882 het auteurschap van dit artikel en herbevestigde zijn standpunt daarover: PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 21-22.

⁷²⁰ “De l’enseignement obligatoire”. *La Liberté*, 1 (1865) 8, pp. 1-2 en 2 (citaat). Zie ook: “Des lois répressives du vagabondage et de la mendicité”. *La Liberté*, 1 (1865) 5; “L’instruction du peuple”. *La Liberté*, 2 (1866) 15, p. 1.

⁷²¹ “Les doctrinaires et la liberté d’enseignement”. *La Liberté*, 1 (1865) 28, p. 1.

van het coalitieverbod en werd er herhaaldelijk geklaagd dat de Senaat het wetsontwerp terzake liet aanslepen.⁷²² Inzake dienstplicht werd het systeem van de loting met alle ermee gepaard gaande onrechtvaardigheden aan de kaak gesteld; de krant vond het op geen enkele manier te verantwoorden dat de zoon van een arbeider anders werd behandeld dan de zoon van een industrieel. In het algemeen had de krant trouwens een probleem met het beleid van gewapende neutraliteit dat de Belgische regering placht te voeren en begaf ze zich op het standpunt dat België, dat door internationale verdragen tot neutraliteit verplicht was, ook beter strikt neutraal in de letterlijke zin van het woord zou zijn en zijn omvangrijke defensiebudget beter zou gebruiken voor de verhoging van de materiële welvaart van zijn bevolking.⁷²³ Dat *La Liberté* het kamp koos van de voorstanders van de afschaffing van de doodstraf mag evenmin verwonderen.⁷²⁴ Evenzeer tekenend was dat de krant de cholera-epidemie, die België in 1866 teisterde, op de voet volgde via de publicatie van bulletins met opgave van het aantal zieke en genezen personen. Picard zelf wees de regering erop dat ze nu met haar neus op de feiten gedrukt werd en haar verantwoordelijkheid niet langer kon ontlopen. Hij riep haar op om dringend iets te doen aan de miserabele huisvesting van de arbeiders.⁷²⁵

5.3 PLEITBEZORGER VAN HET ALGEMEEN STEMRECHT

In hoeverre Picard ook daadwerkelijk vasthield aan de opvattingen die hij in *La Liberté* mee vertolkte, maakt het voorwerp uit van de volgende paragrafen van dit hoofdstuk. Wat het stemrecht betreft kunnen zijn ideeën op de voet worden gevolgd in de politieke werken die hij schreef aan het begin van de jaren 1880 en tijdens de jaren 1890 en in de vele artikelen die vanaf de oprichting in het *Journal des Tribunaux* verschenen. Voor de

⁷²² “La loi sur les coalitions”. *La Liberté*, 1 (1865) 22, p. 1; “Le procès des ouvriers typographes. Les coalitions et les grèves”. *La Liberté*, 1 (1865) 30, p. 1.

⁷²³ “Des lois politiques et civiles dans leurs rapports avec la Constitution”. *La Liberté*, 1 (1865) 3, p. 2; “La question militaire à la Chambre”. *La Liberté*, 2 (1866) 49, p. 1.

⁷²⁴ “De la peine de mort”. *La Liberté*, 1 (1865) 22, p. 2; “Le Sénat et l’abolition de la peine de mort”. *La Liberté*, 2 (1866) 6, p. 1; “L’abolition de la peine de mort”. *La Liberté*, 3 (1867) 3, p. 1. De afschaffing van de doodstraf in 1865 door het eengemaakte Italië werd in hetzelfde verband enthousiast onthaald. “Politique extérieure”. *La Liberté*, 1 (1865) 2, p. 1. Vanaf zijn troonsbestijging zou Leopold II systematisch gratie verlenen aan ter dood veroordeelden. Zie over de doodstraf in België en de wettelijke (1995) en grondwettelijke (2005) afschaffing ervan: MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht*, pp. 168-229. Zie ook: DE BROUWER, *Un peuple civilisé*.

⁷²⁵ [PICARD, E.] “Les habitations ouvrières et l’intervention de l’état”. *La Liberté*, 2 (1866) 34, p. 1. Zie ook: [PICARD, E.] “Les propriétaires de maisons ouvrières et les mesures de salubrité”. *La Liberté*, 2 (1866) 37, pp. 1-2. Er werden ‘cholera-bulletins’ gepubliceerd in de nummers 32, 34, 36, 41 en 43 van de tweede jaargang van *La Liberté*. België werd in de negentiende eeuw vijf maal getroffen door een cholera-epidemie, met name in de jaren 1832-1833, 1848-1849, 1859, 1866-1867 en 1892-1893. In 1866, in verhouding de zwaarste epidemie, leidde de ‘blauwe dood’ tot 1 sterfgeval op 111 inwoners. DEVOS, “Ziekte: een harde realiteit”, p. 125.

periode waarin hij provinciaal senator voor de BWP was (1894-1908) staat daarenboven de officiële verslaggeving ter beschikking.

Picard liet er nooit twijfel over bestaan dat de uitbreiding van het stemrecht voor hem slechts zijn eindpunt zou bereiken bij het algemeen enkelvoudig stemrecht en dat hij zich daarvoor altijd zou blijven inzetten.⁷²⁶ Hij was er rotsvast van overtuigd dat het vroeg of laat in België zou worden ingevoerd. Daarmee plaatste hij zich op een ruimer standpunt dan andere progressisten, die doorgaans al genoegen namen met het bekwaamheidskiesrecht. Voor zover hij dat zelf ook naar voren schoof, bedoelde hij dat enkel als hoogst tijdelijke opstap. Dit is bijvoorbeeld het geval in zijn boek *Profession de foi politique*, dat zijn programma bevat voor de verkiezingen in 1882 en waarin hij inzake het stemrecht herhaalde wat hij reeds in 1866 had geformuleerd in het *Manifeste des ouvriers*: “*nous voulons la révision immédiate de l'article 47 de la Constitution et l'adjonction au corps électoral actuel d'une partie considérable de la classe ouvrière. Ici comme ailleurs, il faut préparer largement les voies au suffrage universel*”.⁷²⁷ In zijn *Histoire d'une réforme législative*, monografie die hij in 1882 als inleiding bij het achtste deel van de *Pandectes belges* publiceerde, legde hij al iets openlijker zijn kaarten op tafel. Het grootste deel van het werk wordt in beslag genomen door een exhaustief historisch overzicht van het Belgisch kiesrecht met bijhorende fraude en de hervormingspogingen daarvan vanaf de Belgische onafhankelijkheid tot en met de wetgevende verkiezingen van 1882. Daar waar hij die laatste verkiezingsuitslag besprak, liet hij tussen de regels doorschemeren dat hij het argument van Frère-Orban als zou het algemeen stemrecht voor altijd de katholieken aan de macht brengen ongeloofwaardig achtte.⁷²⁸ Aan het einde van zijn betoog bracht hij de rechtsvergelijking als argument in door de onafhankelijke landen van de wereld te groeperen volgens hun kiessysteem. Niet toevallig zette hij bovenaan zijn hiërarchie de landen met algemeen stemrecht, die hij als het na te streven voorbeeld aanduidde. Zijn eigen land rangschikte hij als één van de slechtste leerlingen van de laatste groep van “*retardataires*”.⁷²⁹

In de brochure *La crise politique en Belgique*, die hij in 1883 uitbracht, liet Picard zijn omfloerstheid volledig verdwijnen. Vanuit de vaststelling dat er een enorme kloof gaapte tussen het wettelijke doctrinaire en het werkelijke land – die zich op politiek vlak incarneerde in de tweestrijd tussen Frère-Orban en Janson – spoorde hij in een ‘oproep

⁷²⁶ Zie ook: RÖTTGER, “Een rode draad voor een blauw verhaal”, p. 445. Op te merken valt natuurlijk wel dat Picard – net zoals de meeste Belgische protagonisten in dit debat in de negentiende eeuw – het enkel heeft over algemeen enkelvoudig stemrecht voor het mannelijke deel van de bevolking en dat nagenoeg nooit betreft op de vrouwelijke helft ervan.

⁷²⁷ PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 33-34 en 34 (citaat).

⁷²⁸ PICARD, “*Histoire d'une réforme législative*”, pp. LXX-LXXI.

⁷²⁹ PICARD, “*Histoire d'une réforme législative*”, pp. LXXI-LXXVII en LXXVII (citaat).

tot de Belgische niet-cijnskiezers' de bevolking aan om in opstand te komen en de progressisten aan de macht te brengen, zodat eindelijk werk zou kunnen gemaakt worden van een fundamentele kieshervorming. Verandering kon alleen uitgaan van de massa:

*“Tout le mouvement politique se fait par 120.000 censitaires, alors que les citoyens majeurs en état de voter, et qui jouiraient du droit de suffrage s'ils étaient Allemands, Français, Américains, Suisses, ou même Grecs, sont au nombre de 1.600.000. Tout se fait sans vous, pour d'autres que pour vous, sans penser à vous, et souvent contre vous. [...] Levez-vous. Organisez partout des manifestations pacifiques. Montrez votre volonté de réussir. De tout le poids de votre nombre, des services que vous rendez par votre vie laborieuse et simple, de l'équité de votre cause, pesez sur les Chambres, et faites leur comprendre que votre volonté est celle du pays, et qu'on ne peut la dédaigner sans péril.”*⁷³⁰

In het boek *Carillon de grelots progressistes*, zijn verkiezingsprogramma van 1884, hernam Picard deze oproep integraal en rekende hij zo mogelijk nog onverbiddelijker af met de doctrinairén. Alleen al de titel van het werk was op dat vlak veelzeggend.⁷³¹ Hij beseftte terdege dat hij met zijn programma geen kans maakte om verkozen te worden door cijnskiezers, maar stelde dat het hem vooral om het principe draaide.⁷³² Opnieuw schoof hij de uitbreiding van het stemrecht als absolute topprioriteit naar voor : alleen als niet-cijnskiezers stemrecht kregen, zouden ook hun belangen op de politieke agenda komen. Hij stelde uitdrukkelijk dat het progressime “*a formulé la forme en disant qu'elle [= de doctrinaire machthebbers] doit reconnaître le droit de vote à tous les citoyens. [...] c'est la déclaration formelle et claire de ce que la réforme doit être dans sa réalité pratique pour être vraiment efficace.*” De piste van het bekwaamheidskiesrecht, dat via de wet van 24 augustus 1883 toegekend was voor de gemeente- en provincieverkiezingen, bevredigde hem geenszins, omdat men met een kluitje in het riet was gestuurd. De progressistische steun daaraan deed hij af als “*tactique parlementaire*”; men mocht er alleen vrede mee nemen als springplank naar het werkelijke doel van het algemeen stemrecht bij de nationale verkiezingen.⁷³³

Ondertussen bekende ook het *Journal des Tribunaux* onder aanvoering van Picard kleur.

⁷³⁰ PICARD, *La crise politique en Belgique*, pp. 4-20 en 19-20 (citaat).

⁷³¹ Zie voor de ‘oproep’: PICARD, *Carillon de grelots progressistes*, pp. 151-153. De titel verwijst naar een berucht geworden uitspraak van Frère-Orban, die hij deed tijdens een redevoering te Luik op 4 juni 1882: “*Je ne veux pas empêcher qui que ce soit d'agiter les grelots progressistes; ce sont des amusements qu'il faut tolérer en politique, où les amusements sont rares.*” Geciteerd bij: PICARD, “Histoire d'une réforme législative”, p. LXXI.

⁷³² PICARD, *Carillon de grelots progressistes*, pp. VI-VII.

⁷³³ PICARD, *Carillon de grelots progressistes*, pp. 17-23 en 22 (citaat). Zie ook: PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*, pp. 14-15.

Zeer betekenisvol was reeds de integrale voorpublicatie van zijn *Histoire d'une réforme législative* in de nummers van juni tot oktober 1882.⁷³⁴ Met Carré kan vastgesteld worden dat de krant zich vooral vanaf 1886 tot een bijzonder actieve speler in het debat ontpopte.⁷³⁵ Zo toonde de krant zich in zijn nummer van 30 mei 1886 bij monde van Picard bijzonder verbolgen over de weigering van de Brusselse burgemeester Bols om een voor 13 juni van dat jaar geplande betoging van de BWP voor het algemeen stemrecht te laten plaatsvinden. Niet alleen achtte Picard de beslissing op juridisch vlak niet rechtsgeldig – het beroep van Bols op artikel 94 van de gemeentewet hield volgens hem geen steek –, de beslissing werd door hem ook als een hoogst onopportune verdedigingsreflex van de burgerij van de hand gewezen, omdat arbeiders, vermits ze niet mochten stemmen, geen ander middel hadden om hun eisen vreedzaam uit te drukken: “*Puisqu'on ne lui permet pas le vote, n'y a-t-il pas lieu de lui permettre au moins la promenade*”. Aan het slot van dit editoriaal werd nog maar eens de al bekende ‘oproep’ gepubliceerd.⁷³⁶ De zaken De Fuisseaux en Anseele boden de gelegenheid om in de volgende nummers op hetzelfde elan voort te borduren.⁷³⁷ Ostentatief werd van beide zaken de akte van beschuldiging en het vonnis gepubliceerd en werd de omstreden *Catéchisme du peuple* van De Fuisseaux integraal gereproduceerd.⁷³⁸ In een uitgebreid editoriaal werd de uitslag van de twee rechtszaken als een kaakslag voor de persvrijheid en de vrije meningsuiting becommentarieerd. De poging van de juryleden en het openbaar ministerie om elke kritiek op de Grondwet en de achterliggende maatschappijordening te verhinderen, werd ronduit betiteld als censuur. De krant betreurde uitdrukkelijk deze gang van zaken, maar voorspelde omwille van de hoge symboolwaarde ervan en vanuit een impliciete hoop dat

⁷³⁴ PICARD, E. “L'évolution des lois électorales en Belgique depuis 1830”, 1 (1881-1882) 28, kol. 441-443; 29, kol. 457-460; 30, kol. 473-476; 31, kol. 489-493; 32, kol. 505-510; 33, kol. 521-525; 34, kol. 537-540; 35, kol. 553-557; 36, kol. 569-572; 37, kol. 585-589; 38, kol. 601-605; 39, kol. 617-620; 40, kol. 633-638; 41, kol. 649-654; 42, kol. 665-670; 43, kol. 681-684; 44, kol. 697-701 en 45, kol. 713-717. Zie hierover ook: CARRE, *Le Journal des Tribunaux d'Edmond Picard*, pp. 50-51.

⁷³⁵ CARRE, *Le Journal des Tribunaux d'Edmond Picard*, pp. 117-123.

⁷³⁶ [PICARD, E.] “Interdiction de la manifestation du 13 juin”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 336, kol. 673-677 en 676 (citaat).

⁷³⁷ Cfr. supra in dit hoofdstuk over de zaak De Fuisseaux. De *Catéchisme du peuple* van diens hand was een zeer succesvol pamflet in zeven lessen in vraag- en antwoordvorm dat uitliep op een betoog voor het algemeen stemrecht en waarin werd opgeroepen voor de voorziene betoging in Brussel op 13 juni 1886. Volgend citaat balt kernachtig de inhoud samen: “5. *Que dois-tu faire?* R. *Abolir l'esclavage dans lequel nous vivons*. 6. *Comment dois-tu y arriver?* R. *Par le suffrage universel*. 7. *Comment l'obtiendras-tu?* R. *En allant tous, de tous les coins de la Belgique le demander à Bruxelles*.” “Affaire De Fuisseaux”. *La Belgique judiciaire*, 19 (1886) 65, kol. 1036 (citaat). Edward Anseele werd op zijn beurt door het Oost-Vlaamse assisenhof veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf wegens majesteitsschennis en omwille van zijn oproepen in de *Vooruit* aan de soldaten om niet op de stakende arbeiders te schieten. CARRE, *Le Journal des Tribunaux d'Edmond Picard*, pp. 121-122.

⁷³⁸ “Affaire De Fuisseaux”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 337, kol. 692-699. Zie voor akte van beschuldiging, vonnis en integrale publicatie van de *Catéchisme du peuple* eveneens: “Affaire De Fuisseaux”. *La Belgique judiciaire*, 19 (1886) 65, kol. 1025-1036. Zie voor de zaak Anseele: “Affaire Anseele. Actes d'accusation”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 338, kol. 708-710.

voortgang uiteindelijk niet tegen te houden was een averechts effect : “*L’avenir nous apprendra si ces procès qui, aux yeux des myopes, sembleront un succès pour le parti de l’ordre, ne seront pas plutôt [...] des victoires à Pyrrhus – donnant une expansion nouvelle aux idées qu’on voulait proscrire, et l’auréole du martyr aux agitateurs dont on croyait se débarrasser.*”⁷³⁹ Met dergelijke stellingnames schaarde het *Journal des Tribunaux* zich in het kanteljaar van de Belgische geschiedenis resoluut achter de BWP.

Aan het begin van de jaren 1890 kwam de campagne van de BWP voor het algemeen stemrecht op volle kruissnelheid en Picard engageerde zich daarin voluit als gevierd spreker op een eindeloze rij meetings. Een gestenografeerde versie van de rede die hij op 26 februari 1891 hield in het Brusselse Maison du peuple liet hij als statement opnemen in het *Journal des Tribunaux*. Voor het aanwezige arbeiderspubliek getuigde hij dat hij persoonlijk altijd al een voorstander was geweest van het zuiver algemeen enkelvoudig stemrecht:

*“Quant à moi, depuis toujours (comme ça m’étonne et m’inquiète de ne pas changer là-dessus, alors que tant d’autres changent), je suis pour le Suffrage Universel pur et simple. Je n’y vois pas tant de malice. [...] je ne veux pas lui arracher quelques dents, lui rogner ses griffes ou sa crinière. Je le veux tel qu’il est: tout nu, dans sa beauté naturelle. [...] C’est qu’il apparaît comme l’expression d’une grande loi historique et sociale, à laquelle rien ne résiste.”*⁷⁴⁰

In 1892 stonden de editorialem van het *Journal des Tribunaux* helemaal in het teken van de grondwetsherziening en de uitbreiding van het stemrecht. De parlementaire behandeling ervan werd van week tot week op de voet gevolgd en uitvoerig van commentaar voorzien. De krant nam met niets minder dan het algemeen stemrecht genoegen: “*La Force qui fera triompher le Suffrage Universel est dans la Nation. Ce n’est plus seulement la classe qui le réclame, ce sont des milliers d’âmes bourgeoises, saisies d’un élan de Justice et de Fraternité.*” Consequent daarmee verzette de redactie zich heftig tegen een gefaseerde toekenning ervan, waarschuwend dat het land geen rust zou kennen zolang het niet volledig verworven was. In dezelfde lijn situeerde zich het wantrouwen ten aanzien van

⁷³⁹ “Affaires Defuisseaux [sic] et Anseele”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 338, kol. 705-710 en 707 (citaat). Ook later dat jaar verschenen nog meermaals pleidooien voor het algemeen stemrecht, zie bijvoorbeeld: “Lettre ouverte à Me Englebienne”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 358, kol. 1029.

⁷⁴⁰ PICARD, E. “La législation sociale. La Revision constitutionnelle. Le suffrage universel”. *Journal des Tribunaux*, 10 (1891) 782, kol. 297-308 en 302-303 (citaat). Deze toespraak van Picard werd later ook gedeeltelijk opgenomen in de huldebundel ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag: *In Memoriam. Manifestation du 21 Décembre 1901*, pp. 135-140. Zie hierover ook: CARRE, *Le Journal des Tribunaux d’Edmond Picard*, pp. 60-62.

Janson, die werd verweten te gematigd te zijn en wiens onderhandelingen met doctrinair en katholieken als gevaarlijk werden beschouwd voor het na te streven doel, en parallel daarmee het enthousiasme over Vandevelde.⁷⁴¹ Picard zelf ontcrachtte de in zijn ogen wraakroepende bewering van Frère-Orban als zou het cijnskiesrecht voor een periode van ongekende welvaart gezorgd hebben. Hij wees erop dat die zegeningen alleen een heel kleine minderheid ten goede waren gekomen op de kap van de rest van de bevolking. In werkelijkheid stond het land door het allesoverheersende electorale zelfbelang van de burgerij op de rand van de afgrond.⁷⁴² Tevens poogde hij de tegenstanders van het algemeen stemrecht inhoudelijk onderuit te halen. Dat het cijnskiesrecht voor stabiliteit zorgde, klopte alleen maar indien men daaronder het behoud van de privileges van de burgerij begreep; indien stabiliteit daarentegen ruimer werd gedefinieerd, bood het algemeen stemrecht de beste garanties. Dat het algemeen stemrecht de katholieken aan de macht zou brengen was volgens hem evenmin waar, omdat de liberale partij ook onder het cijnskiesrecht altijd al kiezers had verloren na het uitvaardigen van anti-clericale maatregelen. Voor hem bestond er geen enkele twijfel over dat alle heil te verwachten was van het algemeen stemrecht:

*“La vraie conséquence du Suffrage universel [...] ce sera une politique plus grande, plus large et plus généreuse, s’élevant au dessus des questions de classe, de partis, perdant ce qu’elle a de mesquin, de personnel, s’inspirant des intérêts de la Nation et des grands principes constitutionnels de liberté et d’égalité.”*⁷⁴³

Het jaar 1893 zorgde met de arrestatie van Picard zelf en met de uiteindelijke goedkeuring in het parlement van het algemeen meervoudig stemrecht voor de culminatie. Vreemd genoeg kreeg alleen het eerste element, dat uiteraard onlosmakelijk verbonden was met het tweede, uitvoerige aandacht in de kolommen van het *Journal des Tribunaux*.⁷⁴⁴ Achteraf gezien was het namelijk wel bijzonder symbolisch, maar, zoals

⁷⁴¹ [PICARD, E.] “A la bataille”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 872, kol. 401-404; [PICARD, E.] “Le marchandage universel”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 873, kol. 417-420; “Personnel à renouveler”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 874, kol. 433-437; [PICARD, E.] “Forces perdues”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 875, kol. 449-453 en 451 (citaat); “Renouveau Clérico-Doctrinaire”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 877, kol. 481-485; [PICARD, E.] “La poussée nécessaire”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 878, kol. 497-500; “Sunt verba rerum”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 881, kol. 545-549; [PICARD, E.] “Le 1er mai”. *Journal des Tribunaux*, 11, (1892) 882, kol. 561-564; [PICARD, E.] “La propagande par l’action”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 920, kol. 1233-1237. Picard wees zichzelf als auteur aan van de meeste van deze anoniem gepubliceerde artikelen: PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*, pp. 15-16.

⁷⁴² PICARD, E. “Le bilan du suffrage censitaire”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 883, kol. 577-584.

⁷⁴³ PICARD, E. “Les prétendus dangers du suffrage universel”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 884, kol. 593-601 en 601 (citaat).

⁷⁴⁴ “L’arrestation de M. Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 12 (1893) 966, kol. 497 en 967, kol. 513-522.

hoger reeds uiteengezet, allerminst toeval dat Picard werd aangehouden in de vroege ochtend van 18 april 1893, zelfde dag waarop uiteindelijk 's avonds het cijnsparlement overstag ging en instemde met compromisvoorstel van Nyssens.⁷⁴⁵ Zijn wedervaren zette Picard nagenoeg onmiddellijk op schrift in zijn boek *Quarante-huit heures de pistole*. Aan het einde daarvan schetste hij een samenleving waarin de toekomst aan de arbeiders was: “*Mais voici que la compatissante Histoire annonce l'Équité et ses douceurs [...] Quand une classe apparaît [...] avec de tels commencements de réalisation pratique, c'est à elle qu'appartient l'avenir! C'est elle qui est marquée par le Destin pour les transformations et la domination prochaine.*”⁷⁴⁶

Het stilzwijgen van het *Journal des Tribunaux* over het algemeen meervoudig stemrecht zelf moet wellicht gekoppeld worden aan een zekere ambigue houding tegenover dat compromis. De krant en haar hoofdredacteur op kop hadden zich enerzijds uitdrukkelijk geëngageerd voor een werkelijk algemeen stemrecht op zijn Frans en konden niet echt tevreden zijn met de ‘getemperde versie’ die uit de bus was gekomen, al was het zeker een wezenlijke vooruitgang in vergelijking met het cijnskiesrecht. Elke man had nu immers stemrecht, maar van gelijkheid was nog absoluut geen sprake. Anderzijds was tegelijkertijd het besef aanwezig dat er op korte termijn niet meer in zat, al leefde op de achtergrond wel de verwachting dat het politieke landschap reeds met een algemeen meervoudig stemrecht grondig zou wijzigen en daarmee de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht dichterbij zou worden gebracht.

Ook in de volgende jaren verschenen nauwelijks nog artikelen over de uitbreiding van het stemrecht in het *Journal des Tribunaux*. De verklaring daarvoor moet dan vermoedelijk vooral worden gezocht in het politiek mandaat dat Picard na de verkiezingen van 1894 bekleedde. Het lijkt zeer goed mogelijk dat hij er in die hoedanigheid voor koos om enige afstand te bewaren en zich minder op partijpolitieke onderwerpen te profileren in het *Journal des Tribunaux*. Wanneer echter zijn activiteiten in de Senaat, waarin hij tot 1908 zetelde als provinciaal senator voor de BWP, onder de loep worden genomen, blijkt al gauw dat hij allerminst afstand had genomen van het algemeen enkelvoudig stemrecht als ideaal.

In een erg lange en bijzonder tumultueuze redevoering over het wetsontwerp betreffende de vorming van de gemeentelijke kiezerslijsten zette Picard op 9 april 1895 in

⁷⁴⁵ Cfr. over de arrestatie van Picard supra in het tweede hoofdstuk. Zie ook: COPPEIN, “Edmond Picard en de deontologie van de advocaat”, pp. 208-209.

⁷⁴⁶ PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*, p. 64 (citaat). Het boek is een verdere uitwerking van een artikel dat Picard daarover publiceerde in het *Journal des Tribunaux*: PICARD, E. “Quarante-huit heures de pistole”. *Journal des Tribunaux*, 12 (1893) 968, kol. 529-540.

de Senaat de puntjes op de i. Bovenal verweet hij het wetsontwerp zijn manifeste partijdigheid doordat het vooral de belangen van de katholieke partij bevoordeelde. Hij bracht de grondwetsherziening van 1893, de hoop en de groei van de BWP in herinnering en verweet de katholieke meerderheid haar vooringenomen vijandelijke houding tegenover zijn partij. Het wetsontwerp zelf bestempelde hij, in navolging van zijn partijgenoot Edward Anseele die sprak over de *loi des quatre infamies*, als een verwerpelijke misstap van de regering, omdat het de jeugd benadeelde door de instelling van een leeftijdsgrens van dertig jaar, de arbeiders uitsloot door het opleggen van een residentieplicht in de gemeente van drie jaar en de rijken begunstigde door de toegestane cumul van vier stemmen. Achter die reactionaire tendens insinueerde hij de invloed van de vorst, wat hem op een waarschuwing van de voorzitter van de Senaat kwam te staan. Volgens Picard vereiste de rechtvaardigheid op zijn minst dat men hetzelfde systeem van de wetgevende verkiezingen, dus met lagere leeftijdsgrens en maximum drie gecumuleerde stemmen, invoerde in combinatie met de evenredige vertegenwoordiging. Hij besloot zijn betoog door te stellen dat zijn partij op geen enkele manier dreigde met een nieuwe algemene staking, maar dat de regering er goed aan deed om akte te nemen van het socialistisch standpunt, dat vroeg of laat de bovenhand zou halen. Samen met zes andere senatoren diende hij nog een amendement in, dat het algemeen enkelvoudig stemrecht op gemeentelijk vlak wou invoeren voor alle mannen vanaf eenentwintig jaar en slechts zes maanden verblijf in de gemeente verplicht stelde, maar dat werd verworpen bij de artikelsgewijze bespreking. Bij de stemming van het wetsontwerp stemde Picard logischerwijze tegen. De wet werd op 11 april 1895 uitgevaardigd.⁷⁴⁷

Later dat jaar publiceerde Picard het opmerkelijke boekje *Comment on devient socialiste* dat hij niet zonder ironie opdroeg aan zijn collega's-senatoren. Het betreft een gesprek in vraag- en antwoordvorm tussen een gezeten burger en een arbeider, dat een overzicht biedt van het socialistisch programma zoals het in het Charter van Quaregnon is weergegeven. In hoeverre Picard hier zelf zijn eigen opvattingen uiteenzet is daardoor niet helemaal duidelijk. In de zestiende dialoog van dit werk over het zogenaamde "*Suffrage Universel intégral*" geeft de arbeider te kennen dat de BWP onmogelijk genoeg kan nemen met het algemeen meervoudig stemrecht en zo vlug mogelijk het zuiver algemeen enkelvoudig stemrecht wil verwerven: "*Le suffrage plural n'est qu'une ruse par laquelle on avait espéré reprendre ce qu'on nous donnait. [...] Le suffrage plural est aussi une humiliation, puisqu'il réduit l'ouvrier à n'être qu'un tiers de bourgeois. [...] Ces défiances et ces*

⁷⁴⁷ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 9 april 1895, pp. 277-286 en 10 april 1895, p. 320; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1894-1895, pp. 747-748; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 37-41.

précautions nous apparaissent des outrages.”⁷⁴⁸ In een ander boek *Le Sermon sur la Montagne et le socialisme contemporain*, dat in 1896 van zijn hand verscheen, beschouwde Picard het socialisme en de strijd voor het algemeen enkelvoudig stemrecht allegorisch als de volmaakte verwezenlijking van de Bijbelse bergrede, waarvoor hij vanuit katholieke hoek heftig werd aangevallen.⁷⁴⁹

Tot slot bezit ook het standpunt van Picard over de evenredige vertegenwoordiging, dossier dat de parlementaire werkzaamheden van 1899 volledig domineerde, grote relevantie voor zijn mening over het algemeen stemrecht.⁷⁵⁰ Op 9 augustus 1899 hield Picard na de uiteenzetting van de regeringsverklaring van de tweede regering De Smet de Naeyer in de Senaat een eerste opgemerkte interpellatie daarover. Daarin laakte hij opnieuw de misprijzende houding van de regering tegenover de BWP en stelde hij dat zijn partij nooit zou instemmen met de evenredige vertegenwoordiging zolang die niet samen ging met het algemeen enkelvoudig stemrecht.⁷⁵¹ Hij benadrukte dat het regeringsstreven om op dit vlak gelijkheid tot stand te brengen totaal ongeloofwaardig was in een situatie waarin de stem van bepaalde kiezers slechts voor de helft, een derde of een vierde telde van die van andere kiezers. Ten gronde vreesde Picard dat het voorgestelde systeem het aantal zetels van de respectieve partijen in het parlement zou vastklikken en op die manier de katholieke meerderheid in stand zou houden. Ook bracht hij in dat door de opvolging van katholieke en liberale regeringen eigenlijk al een soort evenredige vertegenwoordiging doorheen de tijd bestond.⁷⁵² Op 15 december 1899 kwam Picard een tweede maal tussenbeide tijdens de bespreking van het wetsontwerp over de evenredige vertegenwoordiging en ontwikkelde hij zijn argumenten meer in detail. Dat België als eerste een dergelijk systeem invoerde was volgens hem veelzeggend. Hij voorspelde dat de evenredige vertegenwoordiging in combinatie met het algemeen meervoudig stemrecht allerm minst duurzaam zou blijken en onvermijdelijk toch zou uitlopen op het algemeen enkelvoudig stemrecht. Als achterliggende motivatie voor het wetsontwerp van de regering ontwaarde hij op de eerste plaats angst voor het socialisme en voor een mogelijke anticlericale coalitie. Inhoudelijk zou het wetsontwerp volgens hem leiden tot een verminderde greep van de kiezer en parallel een toenemende impact

⁷⁴⁸ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 91-96 en 95 (citaat).

⁷⁴⁹ Katholieke auteurs veroordeelden het betreffende boek van Picard als blasfemie, te meer omdat hij zich ook had veroorloofd de volgorde van de bergrede te wijzigen. Zie in dit verband vooral: THIRY, “L’Evangile par un socialiste”, pp. 287-291. Cfr. infra in het zevende hoofdstuk.

⁷⁵⁰ Zie in detail voor de gebeurtenissen van het woelige politieke jaar 1899: ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 82-83; LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 224-226 en 229-230.

⁷⁵¹ Zie voor dezelfde argumentatie: PICARD, *Comment on devient socialiste*, p. 95.

⁷⁵² *Parlementaire Handelingen Senaat*, 9 augustus 1899, pp. 598-601 en 604-605; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1898-1899, pp. 510-511; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 83-91.

van politieke verenigingen. Eveneens waarschuwde hij voor de noodzaak van coalitieregeringen, die een krachtadig beleid onmogelijk zouden maken, en hekelde hij de grote complexiteit van het systeem. Consequent met zichzelf stemde hij tegen het wetsontwerp.⁷⁵³

Bij leven was een hoogbejaarde Picard nog getuige van de verkiezingen van 16 november 1919, waarbij voor het eerst het algemeen enkelvoudig stemrecht werd toegepast. Het vormde voor hem de bekroning van een levenslang engagement, waaraan hij altijd consequent had vastgehouden.⁷⁵⁴

5.4 AANHANGER VAN EEN NIEUW RECHT

Niet alleen inzake algemeen stemrecht, maar ook wat sociale politiek betreft hield Picard vast aan de koers die hij in *La Liberté* had uitgezet. Hoofdaandacht krijgt logischerwijze zijn houding ten aanzien van de voorzichtige sociale wetgeving die gaandeweg opkwam in de nasleep van de gebeurtenissen van 1886. Zijn opvattingen over de leer- en dienstplicht komen slechts in de marge aan bod. Net zoals bij de vorige paragraaf bestaat het voor handen zijnde bronnenmateriaal hoofdzakelijk uit zijn verkiezingsprogramma's, de juridische pers en de parlementaire verslaggeving.

In 1882 aarzelde Picard niet om ten aanzien van de sociale kwestie man en paard te noemen in *Profession de foi politique* en daarin uitdrukkelijk de roep om sociale wetgeving te onderschrijven. Uit de niet exhaustieve lijst die hij opsomde, blijkt duidelijk dat hij terdege de problemen van de arbeidersklasse aanvoelde. Anders dan zijn doctrinaire tegenstanders wenste hij zich helemaal niet te verschuilen achter het klassiek liberale paradigma dat de staatsinterventie tot een absoluut minimum wou beperken. Als hoogdringende prioriteiten onderscheidde hij ondermeer een wettelijke regeling van kinderarbeid, arbeidsongevallen en het spaarwezen:

“Les questions ouvrières doivent donc être placées au premier rang sur le programme d'un parti libéral, progressif et scientifique. [...] Tels sont la réglementation du travail des enfants, l'organisation

⁷⁵³ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 15 december 1899, pp. 77-83 en 22 december 1899, p. 153; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1899-1900, p. 618; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 98-101; LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, pp. 113-114.

⁷⁵⁴ LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 296-299. Alleen in de roman *Au pays des Bilingues* werd enige allusie van Picard hierop teruggevonden: “Depuis qu'a commencé la période de l'après-guerre, le vent Socialou [=de BWP] a régné de façon dominante et en augmentant de force. [...] Des réformes, pour lesquelles on combattait depuis longtemps sans résultat, ont été brusquement admises, comme si une vague montante emportait la multitude. Le Suffrage Universel à vingt et un ans; l'abolition du vote plural; [...]”. PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 112-113 (citaat).

démocratique de l'épargne, les rapports entre le capital et les salaires, la limitation dans la consommation des intermédiaires inutiles, la responsabilité des maîtres et patrons en cas d'accidents ou de catastrophes, la suppression de toutes les dispositions légales qui rompent, au préjudice des classes laborieuses, l'égalité constitutionnelle des citoyens, tous ces problèmes dont dépend le bien-être des nations et sans la solution desquels il n'y a point d'équité."⁷⁵⁵

Een ander stokpaardje waarop Picard in zijn verkiezingsprogramma van 1882 inging, was zijn afkeer van de bestaande dienstplicht met bijhorend lotelingensysteem.⁷⁵⁶ Daardoor konden gegoede zonen van de burgerij zich vrijkopen en vormden de recruten van het leger vooral een afspiegeling van de armere delen van de bevolking. Tegenover een dergelijke onvaderlandslievende onrechtvaardigheid plaatste Picard de algemene verplichte persoonlijke dienstplicht als alternatief: "*Dans une nation démocratique, le seul mode d'organiser la défense nationale, c'est, à mon sens, le service personnel et obligatoire. Seul il rétablit l'égalité, tout en portant l'armée à sa plus haute puissance*". Hij was er zich echter maar al te goed van bewust dat dit nooit zou worden doorgevoerd door een parlement dat schatplichtig was aan cijnskiezers en beschouwde het daarom als de onlosmakelijke pendant van het algemeen stemrecht onder het motto "*A chaque homme son vote, à chaque homme son fusil*".⁷⁵⁷

Daar waar een standpunt over leerplicht ontbreekt in *Profession de foi politique*, zette Picard dat euvel twee jaar later recht in *Carillon de grelots progressistes*. Hij bekende zich als een heftig voorstander en verweet de doctrinaire liberalen hun obstructiepolitiek terzake. Het argument van de vrijheid van het gezinshoofd woog volgens hem niet op tegen de voordelen die er te verwachten waren van een goed opgeleide bevolking die inzicht verwierf in de samenleving waarin ze leefde. Net zoals de dienstplicht koppelde hij dit aspect opnieuw aan het algemeen stemrecht, zij het niet als voorafgaande voorwaarde,⁷⁵⁸ maar als waarborg voor een goed functioneren ervan:

"L'enseignement obligatoire est une de ces réformes que le progressisme réclame depuis des années [...] Parce que les progressistes veulent avant tout l'avènement à la vie publique des classes jusqu'à présent sacrifiées; parce que c'est à elles qu'ils veulent qu'on donne le droit de suffrage comme le seul moyen efficace de faire consacrer leurs droits, et que dès lors ils souhaitent ces nouveaux électeurs aussi capables que possible."

⁷⁵⁵ PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 32-33.

⁷⁵⁶ Er zij aan herinnerd dat Picard zelf was vrij geloot van dienstplicht. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

⁷⁵⁷ PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 38-44 en pp. 42-43 (citaten).

⁷⁵⁸ Dit houdt immers het bekwaamheidskiesrecht in, wat voor Picard, zoals hiervoor aangetoond, niet ver genoeg ging.

Uiteraard vereiste dat ook een inhoudelijke opwaardering van het verstrekte onderwijs. Over een leeftijdsgrens sprak hij zich evenwel niet uit.⁷⁵⁹ Voor de overige hier weerhouden domeinen bevestigde Picard in *Carillon de grelots progressistes* nagenoeg zijn vroegere opvattingen. Zo riep hij de politici op om, eerder dan zich bezig te houden met de eindeloze herziening van de wetboeken in hun eigenbelang, eerst en vooral werk te maken van de uitbouw van een echte sociale wetgeving die de arbeiders en de kleine burgerij ten goede kwam.⁷⁶⁰

Dezelfde onderliggende diepe sociale bewogenheid vertaalde Picard in het *Journal des Tribunaux*. Een hele stroom aan artikels getuigde van de grote frustratie over de trage vooruitgang en de manifeste onwil van katholieke en liberale politici om de problemen van de arbeiders aan te pakken en waarschuwde in niet mis te verstane bewoordingen voor revolutionaire toestanden als er niet werd ingegrepen.

Toen het parlement in 1883 na een ellenlange behandeling uiteindelijk instemde met de afschaffing van de werkmansboekjes, was dat voor het *Journal des Tribunaux* allerminst een reden tot juichen. Dat een op zich zo eenvoudige maatregel zo lang op zich had laten wachten en dat er bovendien nog altijd tal van voorstanders van de werkmansboekjes waren, ondanks het feit dat reeds in het *Manifeste d'ouvriers* op het vernederend karakter en de misbruiken was gewezen en dat geen enkel ander belangrijk industrieland dergelijke verplichting bezat, toonde aan dat men helemaal niet beseftte hoe ernstig de toestand was. De krant vreesde dan ook voor gewelddadige opstanden, die een dergelijke houding onvermijdelijk zou uitlokken: “*les inéluctables questions ouvrières qui, partout ailleurs, se dressent comme la menace d'un nouveau 93, - menace aujourd'hui, demain explosion certaine si'l on n'ouvre à temps les soupapes de la formidable chaudière*”. Een kortzichtig regime dat de sociale kwestie blijvend negeerde, moest wel hetzelfde lot ondergaan als de Franse koning Lodewijk XVI.⁷⁶¹

⁷⁵⁹ PICARD, *Carillon de grelots progressistes*, pp. 36-39 en 36-37 (citaat).

⁷⁶⁰ PICARD, *Carillon de grelots progressistes*, pp. 50-53. Zie met betrekking tot de dienstplicht: IDEM, *Ibidem*, pp. 40-44.

⁷⁶¹ “L’impuissance parlementaire”. *Journal des Tribunaux*, 2 (1883) 73, kol. 353-356; “Les livrets d’ouvrier”. *Journal des Tribunaux*, 2 (1883) 74, kol. 369-373 en 369 (citaat). Reeds in 1869 had toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Pirmez een wetsontwerp over de werkmansboekjes ingediend, maar dat was door de val van de regering Frère-Orban (1870) verzand en werd pas een decennium later hernomen. Het werkmansboekje bevatte de persoonlijke gegevens van een arbeider en alle relevante informatie over zijn betrekkingen. De facto impliceerde het de mogelijkheid van machtsmisbruik door de werkgever, omdat die door het achter te houden de werknemer aan zich kon binden. Door de wet van 10 juli 1883 hadden de werkmansboekjes alleen nog een facultatief karakter, maar het gebruik ervan bleef ondermeer in de mijnsector nog decennia daarna in voege. CHLEPNER, *Cent ans d’histoire sociale*, pp. 93-95. DELBROEK, “Werkboekjes in de 20^e eeuw”, pp. 8-13.

Veelbetekend en allerm minst neutraal was ook de publicatie van de openingsrede van de Franse advocaat-generaal van het hof van beroep van Nîmes. Doorgaans nam het *Journal des Tribunaux* alleen Belgische mercuriales en openingsredes op; de uitzondering op de regel is volledig toe te schrijven aan het thema ervan. In de rede noemde de spreker ziekte, ongevallen, ouderdom en werkloosheid de vier plagen van de arbeiders en gaf hij een overzicht van de Duitse, Franse en Britse sociale wetgeving. Hoofdkenmerk van dergelijk ‘staatssocialisme’ was de vervanging van het vroegere vrijblijvende privé-initiatief door wettelijke verplichtingen. Verder werd geen enkel oordeel geveld. Redactioneel commentaar ontbrak eveneens, maar ook zonder begreep de Belgische lezer de boodschap perfect: inzake sociale wetgeving was het overal beter dan in België.⁷⁶²

Picard toonde zich in zijn editoriaal van 2 mei 1886 ronduit verontwaardigd over de reactie van de regering Beernaert op de arbeidersopstanden van maart van dat jaar. Hij klaagde aan dat de sociale kwestie nooit de aandacht had gekregen die ze verdiende en loofde de bevelvoerende generaal Vandersmissen voor zijn waarschuwing aan de regering dat geweld het probleem niet zou oplossen. Dat het parlement nog steeds ziende blind was, vond hij hemeltergend: “*Au Parlement, un manifeste qui est un plaidoyer du capital contre les récriminations et les exigences du travail! Ni à droite ni à gauche le moindre cri d’humanité sortant de l’âme de qui que ce soit! [...] Pas plus de sagacité que de charité; [...] tous rapprochés dans une même pensée, sévir!*” Hij riep de regering dan ook uitdrukkelijk op om niet langer te dralen en onverwijld de werkelijke oorzaken van de arbeiderscrisis aan te pakken; de situatie was zonder meer revolutionair :

“De quelle surdité, de quelle cécité faut-il donc être frappé pour ne pas voir, pour ne pas entendre dans les Deux Mondes [...] tous les signes précurseurs les plus certains d’une révolution ouvrière universelle, internationale [...] ayant partout la même cause générale, la misère, appelant partout le même remède, la réforme de fond en comble des lois économiques, sous menace d’un même cataclysme, un 89 du prolétariat ! [...] En Belgique, s’est ouvert une de bouches de l’immense volcan [...].”

Voor de concrete dagelijkse miserie van de arbeiders was een onmiddellijke oplossing nodig. Dat veronderstelde niet alleen een grondige studie, maar bovenal een wil tot verandering.⁷⁶³ In de Commissie van de Arbeid, die de regering Beernaert eind april had opgericht, had Picard evenwel geen vertrouwen. Gevraagd om daarvan deel uit te maken,

⁷⁶² COTTIGNIES, [?]. “Les applications législatives du socialisme d’Etat”. *Journal des Tribunaux*, 3 (1884) 187, kol. 1342-1348 en 188, kol. 1358-1365.

⁷⁶³ [PICARD, E.] “La législation de la peur”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 328, kol. 545-549 en 546 en 548 (citaten). Zie hierover ook: NANDRIN, “La genèse du droit du travail en Belgique”, p. 266.

zag hij zich bovenal om praktische redenen gedwongen ontslag te nemen. Sowieso achtte hij de werkzaamheden van de commissie echter overbodig, omdat de feiten, oorzaken en oplossingen eigenlijk al voor iedereen duidelijk waren :

*“Mieux vaudrait nous occuper d’une enquête sur les mœurs bourgeoises. Le péril provient de l’énorme disproportion dans la répartition des ressources sociales. [...] Et quant au remède, il n’en est qu’un: donner aux ouvriers les droits qui leur permettraient de gérer leurs propres affaires au lieu de les laisser davantage à nous qui ne nous en sommes jamais sérieusement occupés [...]”*⁷⁶⁴

In de daaropvolgende jaren bleef het thema constant onder de aandacht van het *Journal des Tribunaux* en werd telkens weer op dezelfde spijker gehamerd. Naar aanleiding van de verkiezingen van 1888 werd de lezers bezworen zich af te wenden van de vroegere steriele levensbeschouwelijke discussies, die bovenal een obstakel vormden, en zich achter de noodzakelijke sociale hervormingen te scharen. Daarin schulde volgens de krant ook het succes van de katholieke partij, die dat pad was ingeslagen, en recht evenredig daarmee de nederlaag van de beide liberale strekkingen. Juristen moesten kleur bekennen en niet aarzelen om de vraag om harde tastbare wetten op sociaal vlak te onderschrijven:

*“C’est pourquoi nous, hommes de droit, nous attendons des réformes dans le domaine du Droit, non pas des revisions scolastiques de Codes, non pas des utopies humanitaires et révolutionnaires, mais des lois s’attaquant aux abus sociaux du privilège partout où le pouvoir de l’argent méconnaît l’égalité et la fraternité humaines.”*⁷⁶⁵

⁷⁶⁴ KBB, AML, ML 4970, “La Commission du Travail industriel”, *Le Peuple*, 25 juni 1886 (citaat); CHLEPNER, *Cent ans d’Histoire Sociale en Belgique*, p. 211; PUISSANT, “1886, la contre-réforme sociale?”, p. 94. Later bracht Picard zijn ontslag met trots in herinnering: PICARD, E. “La législation sociale. La Revision constitutionnelle. Le suffrage universel”. *Journal des Tribunaux*, 10 (1891) 783, kol. 324.

⁷⁶⁵ [DE BURLET, A.] “Les élections et la législation progressive”. *Journal des Tribunaux*, 7 (1888) 535, kol. 785-786 en 786 (citaat); “La législation progressive et le ministère”. *Journal des Tribunaux*, 7 (1888) 536, kol. 801-804. Zoals reeds aangestipt in het tweede hoofdstuk sprong een geplande kandidatuur van Picard bij de wetgevende verkiezingen van 1888 op de progressistische lijst af op diens identieke consequente opstelling: “Mais je tiens à déclarer hautement que sur la question de méthode mise en relief dans mon manifeste comme un de ses points essentiels, je ne transige pas: Les réformes politiques et économiques doivent avoir le pas sur les querelles clérical-libérales, ces amulettes sans solution possible dans l’état actuel du droit de suffrage, véritables traquenards où se font prendre les politiques à courte vue sans qu’il en sorte jamais autre chose que l’exaspération d’une moitié du pays contre l’autre.” Of nog: “Je continue à penser qu’on fait acte de bon citoyen en signalant toutes les circonstances de nature à démontrer l’inanité présente des querelles clérical-libérales et leur caractère absolument factice. Elles restent, pour moi, un piège tendu par le doctrinarisme à la naïveté des progressistes, et surtout de leurs chefs.” KBB, AML, ML 4966, pamfletten dd. 9, 11 (eerste citaat in deze noot), 12, 15 en 19 (tweede citaat) oktober 1888.

Na afloop van het geruchtmakende proces van het Groot Complot alludeerde Picard op de woorden die hij had uitgesproken aan het einde van zijn pleidooi en stelde hij dat op het terrein nog bijna alles moest gebeuren en dat het hoog tijd werd om tot daden over te gaan.⁷⁶⁶ Ook in het nummer van 14 juli 1889 werd het regeringsbeleid als onvoldoende geëvalueerd en werd opgeroepen om een versnelling hoger te schakelen. Met instemming werd het oordeel van de *Gazette de Francfort* geciteerd, dat België op het vlak van sociale wetgeving één van de meest reactionnaire Europese landen had genoemd en vergeleken had met het Frankrijk aan de vooravond van de Revolutie.⁷⁶⁷ Dezelfde teneur weerklonk in het artikel over het ontslag van Bismarck. De Duitse kanselier werd hulde gebracht om zijn sociaal beleid. In contrast daarmee stond de situatie in eigen land, dat achterop bleef hinken. De regering Beernaert kwam wel de verdienste toe iets te doen, maar het ging allemaal zo traag en was inhoudelijk weinig gedurfd:

*“Des lois socialistes sont proposées, mais elle sont fades, pâles, anémiques. Certes, c’est un bonheur pour le gouvernement actuel d’avoir discerné qu’il y a autre chose à mener que la stérile querelle clérical-libérale. Mais avec quelle circonspection il marche sur le terrain nouveau! Ce n’est pas l’urne du socialisme qu’il manie, c’est le pèse-gouttes.”*⁷⁶⁸

Ondanks dat alles, was het katholieke beleid sowieso een verademing in vergelijking met de stilstand onder de doctrinaire liberalen.⁷⁶⁹

In zijn al vermelde rede over het algemeen stemrecht van 26 februari 1891 in het Brusselse Maison du peuple maakte Picard uiteraard ook een koppeling naar de sociale wetgeving. Wat er op dat vlak reeds bestond, achtte hij absoluut onvoldoende. Slechts met het algemeen enkelvoudig stemrecht zouden wezenlijke hervormingen kunnen worden doorgevoerd. Dit gold zowel voor de organisatie van de arbeid als voor de dienstplicht, de leerplicht en de verbetering van het onderwijs en aanverwante zaken. Cijnsparlementsleden en vertegenwoordigers van de burgerij, waartoe hij moeilijk anders kon dan ook zichzelf rekenen, hadden weinig of geen benul van het harde arbeidersleven:

“Nous sommes dans la classe privilégiée, nous participons depuis soixante années aux avantages d’une législation [...] faite au profit de la seule bourgeoisie. [...] Mais quelles lois a-t-on faites pour les

⁷⁶⁶ “Acquittez-les, Messieurs, et allons légiférer”. Cfr. supra in het tweede en dit hoofdstuk met betrekking tot het Groot Complot. PICARD, E. “Le procès de Mons et la législation ouvrière”. *Journal des Tribunaux*, 8 (1889) 632, kol. 833-838.

⁷⁶⁷ “La législation ouvrière”. *Journal des Tribunaux*, 8 (1889) 637, kol. 913-916.

⁷⁶⁸ “La législation socialiste”. *Journal des Tribunaux*, 9 (1890) 699, kol. 353-356 en 356 (citaat).

⁷⁶⁹ “La législation progressive et les élections”. *Journal des Tribunaux*, 9 (1890) 723, kol. 737-740.

*ouvriers ? Vraiment presque rien. [...] A vous les dix, douze et parfois quatorze heures de corvée abrutissante, dans des conditions physiques lamentables, avec une mortalité effrayante et souvent, avec les cruautés horribles des catastrophes.”*⁷⁷⁰

In hetzelfde verband hoeft ook zijn reactie op het uitkomen van de encyciek *Rerum novarum* niet te verbazen. De belangrijkste passages daarvan werden door het *Journal des Tribunaux* overgenomen – dat op zich was opnieuw al bijzonder ongewoon – en voorzien van een in- en uitgeleide door Picard. De wending van de Kerk naar het volk werd door hem als ongelovige met vreugde begroet. Hij loofde de paus voor de krachtige stijl en de grondige uiteenzetting van het arbeidersprobleem, maar was veel minder enthousiast over de erg gematigde oplossingen die hij voorstelde :

“Et comme remède elle propose, en sa naïveté touchante, l’aumône, la vie frugale! la distribution volontaire du superflu! la pratique de la religion; puis des lois, faites par les gouvernements recrutés parmi les jouisseurs. Elle parlait tantôt comme les grands socialistes, voici qu’elle parle comme les grands exploitteurs.”

De oorspronkelijke leer van Christus leunde volgens Picard het meest aan bij wat het socialisme voorstond; de opstelling van de Kerk bewees voor hem de denaturatie daarvan gedurende achttien eeuwen christendom.⁷⁷¹

Terugblikkend in 1900 onderscheidde het *Journal des Tribunaux* op het vlak van sociale wetgeving 1886 als wezenlijke cesuur en stelde het vooral vanaf 1894 een stroomversnelling vast van de inspanningen en resultaten. De verdienste daarvoor legde de krant bij de arbeidersbeweging, de eerste minister van Nijverheid en Arbeid Albert Nyssens en de christen-democratische en socialistische parlementsleden.⁷⁷²

⁷⁷⁰ PICARD, E. “La législation sociale. La Revision constitutionnelle. Le suffrage universel”. *Journal des Tribunaux*, 10 (1891) 783, kol. 313-324 en 321-322 (citaat) en 784, kol. 329-338.

⁷⁷¹ [PICARD, E.] “La législation sociale et l’encyclique”. *Journal des Tribunaux*, 10 (1891) 809, kol. 729-739 en 810, kol. 745-756 en 756 (citaat). Die argumentatie werkte hij verder uit in zijn boek *Le Sermon sur la Montagne et le Socialisme contemporain*. Daarin recupereerde hij de bergrede, exponent bij uitstek van het authentieke christendom, als een basistekst voor het eigentijdse socialisme: “Son sermon, c’est la *Question Sociale* formulée dans un langage sonore, un langage de bronze et d’or qui garde non seulement la façon de souffrir et de peiner des pauvres gens, leurs attitudes et leurs gestes, mais aussi leurs lamentations: plaintes et cris.” Of nog: “Le Sermon sur la Montagne [...] est une grande oeuvre que le Socialisme a le droit de revendiquer comme faisant partie de son vaste patrimoine. [...] Lui seul peut accomplir les promesses fait par le Christ, lui seul est en mesure, après deux mille ans, de faire bonneur à la traite de Justice que Jésus a souscrit alors, qu’il a tirée sur son Père, le céleste, et de la payer au Royaume des Cieux.” PICARD, *Le Sermon sur la Montagne*, pp. 87 (eerste citaat in deze noot) en 104-105 (tweede citaat). Cfr. infra in het zevende hoofdstuk.

⁷⁷² “Les lois sociales en Belgique”. *Journal des Tribunaux*, 19 (1900) 1569, kol. 665-667. De talrijke artikelen die na 1900 in het *Journal des Tribunaux* verschenen, laten we vanuit methodologisch oogpunt buiten beschouwing, omdat Picard zich toen teruggetrokken had als hoofdredacteur en ook geen deel meer

Andere, maar gelijklopende overwegingen van Picard zijn te vinden in de cursus Historische inleiding tot het burgerlijk recht die hij in 1896 aan de Université Nouvelle in 1896 doceerde. Daarin deelde hij de materie in vier grote periodes in. Na de Oudheid (tot en met de tiende eeuw na Christus), de Middeleeuwen, de Moderne Tijd (zestiende tot en met achttiende eeuw) betrok hij doelbewust ook al de negentiende eeuw in zijn blikveld. Daarbinnen onderscheidde hij achtereenvolgens het overwicht van de *Exegetische school* en daarna, vooral gedurende de laatste decennia, als reactie daarop toenemende inspanningen naar de vermaatschappelijking van het recht wat hij omschreef als “*la même importance donnée aux institutions juridiques de toutes les classes de la société*” of nog als “*une harmonie juridique générale ayant pour base l’égalité et la juste répartition dans les avantages de la législation*”. In deze fase groeide volgens hem onder impuls van de toenemende industrialisering tegenover de ‘*Code du Capital*’ (=Code civil) langzaam maar zeker een aanvullende ‘*Code du Travail*’. Enerzijds bestond die uit de ‘*droits du Travailleur intellectuel*’ of wat hij voorheen als intellectuele rechten had gedefinieerd, anderzijds uit de ‘*droits du Travailleur manuel ou physique*’. Hij stipte aan dat het grootste deel van dat tweede element nog niet gerealiseerd was, maar op zijn minst al aan de orde werd gesteld. Sowieso zou de toekomst aan de arbeiders zijn: “*La masse ouvrière, admise enfin à la vie politique, et aidée par une partie de la bourgeoisie, parviendra prochainement à réaliser cette phase nouvelle*”.⁷⁷³

Op de plechtigheid van 21 maart 1904 naar aanleiding van het eeuwfeest van de Code civil in het Brusselse Justitiepaleis herhaalde Picard zijn betoog. Hij schetste het recht als een steeds evoluerende sociale kracht en stipte aan dat de Code civil, die eigenlijk voor het grootste deel nog voortbouwde op het Franse recht van het Ancien Régime, niet meer aangepast was aan de huidige maatschappelijke context. Zeker twee componenten moesten zijns inziens worden toegevoegd aan het burgerlijk wetboek: enerzijds een regeling met betrekking tot alle intellectuele rechten, anderzijds een omstandig luik over de nieuwe rechten van de arbeiders, waarvoor de strijd nog volop aan de gang was. Met dat laatste was een nieuwe fase van de vermaatschappelijking van het recht bereikt :

uitmaakte van de redactie. Zie ondermeer volgende niet-exhaustieve lijst van redactionele artikelen voor de periode tot aan de Eerste Wereldoorlog: “Justice de classe”. *Journal des Tribunaux*, 20 (1901) 1629, kol. 305-308; “Les habitations ouvrières”. *Journal des Tribunaux*, 24 (1905) 1958, kol. 130-132; “Exposés des théories d’avant-garde”. *Journal des Tribunaux*, 25 (1906) 2080, kol. 717-721; “Le lock-out verviëtois”. *Journal des Tribunaux*, 25 (1906) 2097, kol. 998-1001; “Le droit nouveau”. *Journal des Tribunaux*, 27 (1908), kol. 242-245; “Vers la Justice sociale”. *Journal des Tribunaux*, 28 (1909) 2292, kol. 89-91; “La Justice dans le Droit”. *Journal des Tribunaux*, 29 (1910) 2370, kol. 34-38; “Des effets sociaux des abonnements d’ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges”. *Journal des Tribunaux*, 30 (1911) 2451, kol. 66-69; “Les tendances du syndicalisme”. *Journal des Tribunaux*, 31 (1912) 2597, kol. 1202-1205; “Liberté individuelle et justice sociale”. *Journal des Tribunaux*, 32 (1913) 2640, kol. 593-597.

⁷⁷³ PICARD, *L’évolution historique du droit civil français*, pp. 63 en 81-85 (citaten).

*“Nous sommes dans la période de socialisation du Droit, c'est-à-dire d'un Droit qui doit élaborer la Nation tout entière au lieu du Droit qui a été pendant longtemps celui d'une classe fractionnaire au détriment de la Nation: le Droit de la Bourgeoisie”.*⁷⁷⁴

De meest verregaande concretisering op papier van wat Picard voorstond biedt zijn boek *Comment on devient socialiste*, dat voorgepubliceerd werd in *Le Peuple* en nagenoeg geheel overeenstemt met het Charter van Quaregnon van de BWP. Dat is, zoals al opgemerkt, meteen ook het problematische aspect aan dit werk. In zekere mate blijft de indruk bestaan dat het op de eerste plaats een propagandawaarde heeft en zeker niet volledig overeenstemt met de werkelijke denkbeelden van Picard.⁷⁷⁵ In dit boek plaatste hij de eis voor een voldoende hoog minimumloon vooraan. Daardoor zouden meteen ook de ondervoeding en het alcoholisme gevoelig afnemen en zou elke mens een menswaardig leven kunnen leiden. Onvermijdelijk vereiste dat een inspanning van de werkgevers, maar daartegenover zouden ook een hogere productiviteit en sociale vrede staan.⁷⁷⁶ Hij koppelde daaraan onmiddellijk de vraag naar een beperking van de maximale arbeidsduur tot acht uur per dag. Voor de meeste sectoren was dit zeker haalbaar. Positieve neveneffecten die men kon verwachten, waren een verhoging van de arbeidskwaliteit en een daling van de werkloosheid.⁷⁷⁷ Als derde belangrijke prioriteit schoof hij verplichte door de Staat georganiseerde verzekeringen tegen ziekte, arbeidsongevallen, ouderdom, werkloosheid, weduwschap en ouderloosheid naar voor, die een einde zouden kunnen maken aan de enorme onzekerheid van het arbeidersbestaan. Voor de financiering daarvoor stonden de middelen van de al bestaande private hulpkassen van arbeiders ter beschikking, maar de grootste bijdrage zou moeten komen van de industrie en de overheid.⁷⁷⁸ Ook een betere huisvesting verdiende aandacht. De bestaande wet op de arbeiderswoningen was onvoldoende gebleken om misbruiken als een te hoge huur op te vangen. De Staat moest actiever tussenbeide komen; eerder dan woonkazernes moest geopteerd worden voor kleine huisjes in leefbare ‘tuinwijken’.⁷⁷⁹ Een andere noodzakelijke verbetering was een aanpassing van het arbeidscontract, zodat de arbeider minder willekeur zou ondervinden van de werkgever op het vlak van ontslag, boetes, arbeidsongevallen, etcetera. Ook moest

⁷⁷⁴ PICARD, E. “Discours de Me Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 23 (1904) 1887, kol. 374-378 en 378 (citaat).

⁷⁷⁵ Getuige daarvan ook het voorwoord: PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 7-11.

⁷⁷⁶ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 19-23.

⁷⁷⁷ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 23-27.

⁷⁷⁸ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 28-31.

⁷⁷⁹ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 32-36. Pas in 1912 stelde de regering een onderzoekscommissie aan om deze wet te evalueren; haar werkzaamheden zouden uiteindelijk uitmonden in de nieuwe wet van 19 oktober 1919. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale*, pp. 207-208.

door controles een gezondere werkomgeving en een daadwerkelijk verbod op betaling van het loon in natura worden afgedwongen.⁷⁸⁰ Naast een hele reeks andere hervormingen pleitte Picard tot slot nog voor een beter onderwijs en de persoonlijke dienstplicht.⁷⁸¹

In hoeverre Picard ook effectief heeft gehandeld naar zijn theoretische geschriften, blijkt toch nog het best uit zijn optreden in de Senaat tussen 1894 en 1908, scharnierperiode bij uitstek waarin tal van sociale wetten op de parlementaire agenda kwamen en vorm kregen. Vanaf het begin koos een meerderheid binnen de BWP voor een reformistische koers. Eerder dan het kapitalistische regime omver te werpen door een gewelddadige revolutie, gaf de partij er de voorkeur aan om het systeem van binnenuit te veranderen en te oriënteren naar een meer socialistische en collectivistische richting.⁷⁸² Die principiële keuze werd door Picard voluit onderschreven. Zelf definieerde hij zijn socialisme als *“la manifestation, au temps présent, au profit de la masse ouvrière d’abord, de toute la société humaine ensuite, des possibilités, des nécessités naturelles”*.⁷⁸³ Als senator probeerde hij bovenal de wetgeving te veranderen ten gunste van de arbeiders en op die manier meer rechtvaardigheid tot stand te brengen:

*“Au Sénat [...] j’ai compris ‘la Politique’, au sens noble du terme, non pas celle pour la conquête mesquine du pouvoir, pour les honneurs frelatés, pour les intérêts égoïstes, celle des ‘politiciens’; mais pour la conquête du Droit, la grande idée collective, généreuse et sociale, où l’individu s’oublie en pensant à la masse et qui apparaît comme le plus haut devoir du Citoyen.”*⁷⁸⁴

Zijn houding tijdens de bespreking van de vele sociale wetten uit deze periode moge dit afdoende illustreren. Omwille van het grote aantal moeten we ons beperken tot de voornaamste.

Tijdens de bespreking van het wetsontwerp betreffende de productie en de invoer van alcoholische dranken op 20 en 24 maart 1896 uitte Picard felle kritiek op de regering. De bedoeling om daarmee grote distillateurs aan banden te leggen mocht dan wel nobel zijn, maar dat dit gebeurde door kleine fabrikanten te bevoordelen was zijns inziens helemaal

⁷⁸⁰ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 36-43.

⁷⁸¹ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 43-49 en 97-102.

⁷⁸² BALTHAZAR, H. “Het socialisme betreedt de Kamer”; DESTREE et VANDERVELDE, *Le socialisme en Belgique*, pp. 152-266; MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij*, pp. 233-234; POLASKY, *The Democratic Socialism of Emile Vandervelde*; PUISSANT, “Le POB entre contestation et intégration”, pp. 98-103.

⁷⁸³ PICARD, *Confiteor*, p. 142 (citaat).

⁷⁸⁴ PICARD, *Confiteor*, p. 146 (citaat).

verkeerd en riskeerde vooral de productie te verhogen en bijgevolg ook het alcoholisme. Daartegenover plaatste hij de socialistische programmapunten om bovenal werk te maken van de bestrijding van het alcoholisme en om de Staat een monopolie te geven op de productie van alcoholische dranken. Samen met Henri Lafontaine, mede-senator voor de BWP, diende hij een wetsvoorstel in die zin in, dat tevens de productie gevoelig beperkte en voorzag in de onteigening van de distillateurs. Daar de Senaat zich krachtens de Grondwet niet bevoegd achtte voor fiscale zaken, werd het wetsvoorstel echter onontvankelijk verklaard.⁷⁸⁵

Het wetsontwerp dat de wet van 23 juni 1894 op de mutualiteiten wijzigde beschouwde Picard op 9 maart 1898 vooral als een rem op de ontwikkeling van de socialistische arbeidersmutualiteiten. Desalniettemin was hij ervan overtuigd dat ze langzaam maar zeker zouden groeien. Naar analogie met de wet van 1873 op de naamloze vennootschappen betoogde hij dat de Staat automatisch rechtspersoonlijkheid moest toekennen aan spontaan gegroeide mutualiteiten zonder daarvoor bijkomende beperkende voorwaarden op te leggen en zich verder alleen mocht bezig houden met de controle van de goede zeden en openbare orde.⁷⁸⁶ Later diezelfde maand kwam hij ook tussen in de bespreking van het wetsontwerp op de beroepsverenigingen, waarbij hij eveneens een pleidooi hield om het privé-initiatief niets in de weg te leggen. De vrees voor de dode hand, die door enkele liberale senatoren was geuit, bestempelde hij als gedateerd.⁷⁸⁷ Hij had geen bezwaar tegen de toekenning van rechtspersoonlijkheid aan beroepsverenigingen – net zoals bij de mutualiteiten scheen hem dat evident omdat ze reeds bestonden –, maar onthield zich evenwel bij de uiteindelijke stemming van het wetsontwerp, omdat het de toekenning van de rechtspersoonlijkheid verbond aan een

⁷⁸⁵ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 20 en 24 maart 1896, pp. 194-199; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 48-50. De weigering van de Senaat om het wetsvoorstel van Picard en Lafontaine in overweging te nemen, hangt samen met de interpretatie van artikel 27 van de Grondwet: “*Het regt van voordragt behoort aen elken der takken van het wetgevend gezag. Nogtans alle wet[ten] aengaende ‘s lands inkomsten of uytgaven, of aenvragen van manschappen voor het leger, moet eerstelyk door de Kamer der Vertegenwoordigers gestemd zyn.*” STEVENS, *Geschiedenis van het publiekrecht. Bronnenboek*, p. 162 (citaat). Zie voor de hele discussie rond de reikwijdte van dit artikel: “Sénat”, kol. 622-623; “Chambres législatives”, kol. 986. Picard herhaalde nagenoeg dezelfde argumentatie bij de bespreking van het wetsontwerp betreffende de verhoging van de taksen op alcohol. ARNOLDI, *Idem*, pp. 130-133; *Parlementaire Handelingen Senaat*, 17 februari 1903, pp. 186-190.

⁷⁸⁶ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 9 maart 1898, pp. 112-114; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 74-75; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1897-1898, p. 288. Zie verder over deze wet: VAN MEULDER, “Mutualiteiten en ziekteverzekering” pp. 105-112; LIS en VANTHEMSCHE, “Sociale zekerheid”, pp. 57-58.

⁷⁸⁷ De term ‘dode hand’ of *main morte* slaat op de eigendommen die door kloosters en andere kerkelijke of liefdadigheidsinstellingen worden verworven en is nauw gelinkt met een vrees voor een kerkelijke staat in de Staat: als deze instellingen te rijken zouden worden, zouden ze een te grote impact op het maatschappelijk leven krijgen. Zie in dit verband: STEVENS, “Kloostergemeenschappen en het recht”, pp. 26-30.

verbod op een aantal taken die de beroepsverenigingen de facto al uitoefenden, met name de oprichting van eigen ziekenhuizen en verzorgingsinstellingen.⁷⁸⁸

Tijdens de bespreking op 28 februari 1900 van het wetsontwerp over de arbeidsovereenkomst koppelde Picard de nieuwe tendens om wetten te maken ten gunste van de arbeiders aan de invoering van het algemeen stemrecht. Hij poneerde dat de burgerij zich sindsdien niet langer kon veroorloven om nog de belangen van de arbeiders te verwaarlozen en stilaan begon te begrijpen dat de Code civil, die op maat gesneden was van de belangen van de burgerij, niet meer voldeed. Het was niet meer dan rechtvaardig dat voortaan alle maatschappelijke klassen juridisch beschermd werden. Alhoewel hij het eigenlijke wetsontwerp onvoldoende vond, stemde hij uit principe voor omdat het een kleine inlossing was van de schuld die de burgerij aan de arbeidersklasse moest betalen.⁷⁸⁹

Symbolisch erg belangrijk was ook zijn redevoering van 9 december 1903 over het wetsontwerp op de arbeidsongevallen. Hij schetste eerst uitvoerig de ontoereikendheid van de klassieke regeling van de Code civil waarbij arbeiders het bewijs moesten leveren van de schuld van de werkgever maar de facto bijna altijd in de onmogelijkheid verkeerden om dat te doen. Hartstochtelijk verdedigde hij de ondermeer door de Franse rechtsgeleerde Saleilles voorgestelde nieuwe notie van het beroepsrisico (*risque professionnel*), die ook aan de basis lag van de Franse wet op de arbeidsongevallen van 1898. In deze logica werd het risico beschouwd als iets dat inherent was aan de uitoefening van een beroep en werden werkgevers en werknemers beide verantwoordelijk geacht voor de schade die voortvloeide uit een ongeval; daartegen moesten ze zich dan ook gezamenlijk verzekeren. In tegenstelling tot de socialistische kamerleden aanvaardde hij wel de verzekering door privémaatschappijen, omdat het ideaal van een zuivere overheidsverzekering hem voorlopig onuitvoerbaar toescheen. Bijgevolg keurde hij als enige socialist het wetsontwerp goed, wat hem op een reprimande van het partijbureau

⁷⁸⁸ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 22 maart 1898, pp. 197-198 en 200-201 en 23 maart 1898, p. 210; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 76-77; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, p. 252; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1897-1898, p. 291.

⁷⁸⁹ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 28 februari 1900, pp. 213-214 en 2 maart 1900, p. 250; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 102; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1899-1900, p. 629. Zie verder over deze wet: DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 262-276; MAGITS, “De wet van 10 maart 1900 op de arbeidsovereenkomst”; LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, p. 111; NANDRIN, “L’histoire du contrat de travail”.

kwam te staan. Daarop reageerde hij met een artikel in *Le Peuple*, waarin hij recht op een persoonlijke mening over bepaalde dossiers opeiste.⁷⁹⁰

In het essay *Le droit nouveau*, dat hij in 1907 publiceerde als inleiding bij het 89ste deel van de *Pandectes belges* en dat voor een groot deel een bundeling is van eerder in *Le Peuple* verschenen artikelen, kwam Picard uitvoerig op de wet op de arbeidsongevallen terug en beschouwde hij ze als een concrete uiting van wat hij als het ‘*nieuwe recht*’ betitelde. Daarmee doelde hij niet zozeer op een apart sociaal recht als dusdanig, dan wel op het socialer worden van het gehele recht. Dat schreef hij toe aan het zogenaamde ‘*juridisch socialisme*’ met name “*l’entrée en scène du Socialisme, ou plutôt de la Classe Ouvrière formulant des revendications imprévues dont la plupart, les plus importantes du moins, sont juridiques tout en ayant une infrastructure économique*”.⁷⁹¹ In dat nieuwe recht kon volgens hem niet langer worden vastgehouden aan de klassieke, aan het Romeins recht ontleende dogma’s en tekende zich een toenemende solidariteit af. Eén van de belangrijkste uitingen daarvan zag hij in de geleidelijke vervanging van het foutbegrip door het begrip juridisch risico (*risque juridique*). De wet op de arbeidsongevallen die het beroepsrisico als uitgangspunt had was één voorbeeld daarvan.⁷⁹²

Een andere toepassing ontwaarde hij in het wetsontwerp over het onderzoek naar het vaderschap en het moederschap van het natuurlijk kind, met name in de vorm van een zogenaamd concubinaatsrisico (*risque du concubinat*). Hij speelde zelf een belangrijke rol in de parlementaire bespreking van dit wetsontwerp, dat resulteerde in de wet van 6 april 1908.⁷⁹³ Dat risico definieerde hij als “*un simple état de fait justifiant l’allocation d’une créance et*

⁷⁹⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 9 december 1903, pp. 78-81 en 17 december 1903, p. 130; ARNOLDI, Edmond Picard, *sénateur socialiste*, pp. 137-139; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, p. 299. Zie verder over deze wet: DEFERME, “De schuld van het toeval”; DEFERME, “De dode taal van de verantwoordelijkheid”. NANDRIN, “Entre l’Etat libéral et l’Etat assurantiel”. Zie voor de situatie voor de wet van 1903: DEBAENST, “Par défaut de précaution ou de prévoyance”; VAN DER VORST, “Esquisse d’une théorie générale”, pp. 374-376. Zie specifiek over het begrip ‘beroepsrisico’ en de ontstaansgeschiedenis ervan: EWALD, *L’Etat providence*, pp. 282-287.

⁷⁹¹ PICARD, “Le droit nouveau”, p. X (citaat). Zie ook: INGBER, “Du droit pur au droit nouveau”, pp. 69-72.

⁷⁹² Picard lanceerde de term ‘droit nouveau’ voor het eerst in zijn artikel in *Le Peuple* van 23 november 1903, dus in volle parlementaire behandeling van het wetsontwerp op de arbeidsongevallen. PICARD, “Le droit nouveau”, pp. X-XVII; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 189 en 280. De meest uitvoerige analyse van het risicobegrip is van de hand van Pierre Van der Vorst: VAN DER VORST, “Esquisse d’une théorie générale”, pp. 389-394. Voortbouwend op de these van Picard heeft ondermeer de Franse publicist François Ewald de Franse ongevallenwet van 1898 als de cesuur beschouwd tussen de overgang van de liberale naar de verzorgingsstaat. Uit het debat dat volgde op de publicatie van zijn boek is echter gebleken dat wellicht een iets voorzichtiger houding moet aangenomen worden en dat zeker voor België eerder sprake was van een compromis tussen een paternalistische en interventionistische logica. Zie in extenso: EWALD, *L’Etat providence*; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 305-310; NANDRIN, “Entre l’Etat libéral et l’Etat assurantiel”, pp. 190-191. Zie ook: MARTENS, *Théories du droit*, pp. 229 en 233.

⁷⁹³ Deze wet verving artikel 340 van het Burgerlijk Wetboek. LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, pp. 106-108. Zie voor de tekst van de wet: HEIRBAUT en BAETEMAN, *Cumulatieve editie van het Burgerlijk Wetboek*, pp. 372-375. Zie voor de betekenis ervan: STEVENS, “Der Code civil in Belgien”, pp. 211-212.

la mise de cette créance à la charge d'une personne déterminée, celle qui a volontairement couru le risque de la situation, le risque de mettre au monde un être qui doit obtenir le moyen de vivre".⁷⁹⁴ De verantwoordelijkheid voor de opvoeding van het natuurlijke kind werd voortaan gedeeld tussen de twee partijen. Het vermoeden van vaderschap moest kunnen volstaan voor de rechter om een man te veroordelen tot het betalen van onderhoudsgeld voor het natuurlijk kind. Dat mocht volgens Picard echter geenszins beschouwd worden als een wettelijke erkenning van dat kind:

*"On objecte que la constatation du risque sera considérée par le public comme la constatation de la paternité, et que, pour tout le monde, l'homme qui aura été condamné à payer une indemnité à la mère et des aliments à l'enfant sera tenu comme le père. C'est excessif. [...] Bien plus, il est défendu de le dire. Il y aurait excès de pouvoir. On dit simplement qu'il y a eu risque."*⁷⁹⁵

Op 28 juni 1905 verdedigde Picard in de Senaat het wetsontwerp op de zondagsrust. Hij gaf aan dat de arbeiders reeds jaren wachtten op deze wet, die hun zedelijk en materieel welzijn aanzienlijk zou verhogen, en hekelde dat België het enige Europese land was dat nog niet beschikte over een wettelijke rustdag. Tevens pleitte hij voor zo weinig mogelijk uitzonderingen die de wet zouden ondergraven. Dat die rustdag op zondag moest vallen was voor hem een evidentie, omdat dat nu eenmaal sinds jaar en dag tot de traditie behoorde. Hij beklemtoonde expliciet dat het wetsontwerp enkel de bedoeling had om werkgevers te verplichten hun arbeiders één dag per week te laten rusten en niet om een cultusdag op te leggen aan de bevolking. Het argument dat het wetsontwerp een aanslag op de individuele vrijheid betekende, pareerde hij door op te merken dat de Grondwet ook beperkingen op de individuele vrijheid toestond.⁷⁹⁶

De opstelling van Picard ten aanzien van de leer- en dienstplicht in de Senaat getuigt tot slot evenzeer van eenzelfde progressief elan. Naar aanleiding van het wetsontwerp tot wijziging van de organieke wet op het lager onderwijs van 20 september 1884 hield hij op 30 augustus 1895 in overeenstemming met de Verklaring van Quaregnon een vurig pleidooi voor de invoering van de leerplicht en een kosteloos volledig lager onderwijs

⁷⁹⁴ PICARD, "Le droit nouveau", p. XIX.

⁷⁹⁵ PICARD, "Le droit nouveau", pp. XV- XXIV en XXII (citaat); *Parlementaire Handelingen Senaat*, 15 maart 1907, pp. 96-102 ; ARNOLDI, *Edmond Picard sénateur socialiste*, p. 173; VAN DER VORST, "Esquisse d'une théorie générale", p. 390.

⁷⁹⁶ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 28 juni 1905, pp. 667-670; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 156-159; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, p. 320. Zie verder over deze wet: WILLEMS, "De lijdensweg van een rustdag".

gesubsidieerd door de Staat. Hij verduidelijkte dat de BWP de mening toegedaan was dat het eigenlijke rijksonderwijs neutraal moest zijn, maar dat dit niet gold voor het vrij onderwijs. Daar het wetsontwerp te weinig tegemoet kwam aan dat programma, stemde hij tegen.⁷⁹⁷

In militaire aangelegenheden nam Picard jaren lang een zelfde consequent standpunt in, dat niet helemaal overeenstemde met de socialistische partijlijn. Bij de bespreking van de defensiebegroting op 12 maart 1895 verzette hij zich resoluut tegen de plaatsvervangende, dat in zijn ogen een hatelijk en pervers systeem was dat bovenal de jongeren van de rijkere klassen bevoordeelde en verhinderde dat het leger uitgroeide tot een werkelijke ontmoetingsplaats van de jonge mannelijke bevolking. Hij haalde het voorbeeld aan van zijn jongste zoon, die nadat hij een slecht nummer had getrokken, plichtsbewust zelf zijn driejarige legerdienst had vervuld. Zelf bekende hij zich als een aanhanger van de algemene persoonlijke dienstplicht en niet van het systeem van de gewapende natie dat zijn partij voorstond.⁷⁹⁸ Dat hij tijdens zijn tussenkomst ook de opvoedende waarde van het kazerneleven had geprezen, leverde hem tijdens het XI^{de} partijcongres van de BWP te Antwerpen een reprimande op van een verontwaardigde vertegenwoordiger van het Syndicat des Employés Bruxellois: “*Dans la question militaire, Picard a méconnu le programme du parti; il a défendu au Sénat la solution doctrinaire, le service personnel, et a célébré les beautés et les bienfaits de l’encasernement. Nous devons protester.*”⁷⁹⁹ Desalniettemin volhardde Picard in de boosheid. Bij de bespreking van de defensiebegroting van 1896 waarschuwde hij dat de bezoldiging van dienstplichtigen de evolutie naar een vrijwilligersleger inluidde en de weg naar de persoonlijke dienstplicht blokkeerde.⁸⁰⁰ Het volgende jaar bekritiseerde hij minister van Oorlog ad interim Vandenpeereboom omdat die talmde met het neerleggen van een wetsontwerp met betrekking tot de instelling van de persoonlijke dienstplicht en de afschaffing van de plaatsvervangende, alhoewel daar volgens hem een parlementaire (wissel)meerderheid voor

⁷⁹⁷ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 30 augustus 1895, pp. 633-635 en 645; [SURMONT DE VOLSBERGHE], *Le Sénat belge*, pp. 407-408. Zie over deze wet ook: DEVROEDE, “De weg naar de algemene leerplicht”, p. 159. Het originele plan van de redevoering van Picard berust in de Archives et Musée de la Littérature. KBB, AML, ML 4964.

⁷⁹⁸ De zogenaamde ‘gewapende natie’ gold als een alternatief voor de persoonlijke dienstplicht en behelsde een persoonlijk wapenbezit door alle dienstplichtige burgers met daaraan gekoppeld de afschaffing van de kazernes. Voorbeeld bij uitstek waar het systeem werd toegepast was Zwitserland. ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 168; VANSCHOENBEEK, “Socialisten : gezellen zonder vaderland?”, pp. 248-253.

⁷⁹⁹ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 12 maart 1895, pp. 163-164; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 32 (citaat); HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1894-1895, p. 749.

⁸⁰⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 25 juni 1896, pp. 602 en 616; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 54 (citaat).

bestond.⁸⁰¹ In november 1900 weigerde hij deel uit te maken van een door de regering opgerichte commissie die belast was met de studie van de militaire hervormingen, omdat hij die beschouwde als een nodeloos verdragingsmanoeuvre en omdat de BWP er niet proportioneel in vertegenwoordigd was.⁸⁰² Enkele weken later herhaalde hij bij de bespreking van het wetsontwerp op het legercontingent voor 1901 zijn voorkeur voor de persoonlijke diensplicht en pleitte hij ook voor een verkorting van de duur van de militaire dienst.⁸⁰³ Pas op 9 maart 1906 tijdens de bespreking van het wetsontwerp betreffende de verdediging van Antwerpen en de uitbreiding van de haveninstallaties verdedigde Picard niet langer de persoonlijke dienstplicht en schaarde hij zich voor het eerst achter het systeem van een veralgemeende dienstplicht of gewapende natie waardoor de militaire slagkracht van België gevoelig zou kunnen toenemen tot meer dan een half miljoen mannen. Als beweegreden daarvoor gaf hij de toenemende dreiging van een Duitse invasie op. Hij verklaarde dat de BWP bereid was om de nodige offers te brengen voor de verdediging van het grondgebied en nam afstand van de pacifistische beweging en haar in zijn ogen gevaarlijke pleidooi voor ontwapening.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 30 juni 1897, pp. 665-666; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 69-70.

⁸⁰² ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 113.

⁸⁰³ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 28 december 1900, pp. 113-114; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1900-1901, p. 220.

⁸⁰⁴ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 9 maart 1906, pp. 176-184 en inz. 181; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 165-169; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1905-1906, p. 99. Op te merken valt nog dat Picard ook al in *Comment on devient socialiste* de gewapende natie ter sprake had gebracht, maar daar fungeerde het nog als een utopisch ideaal eerder dan als een concrete eis. PICARD, *Comment on devient socialiste*, p. 100.

5.5 LIMIETEN

Door zijn betekenisvolle inzet voor het algemeen enkelvoudig stemrecht én de opkomende sociale wetgeving zou men ertoe geneigd kunnen zijn om Picard een onvoorwaardelijk positieve stellingname tegenover de vermaatschappelijking van het recht toe te schrijven. Zijn voorbehoud tegenover democratie enerzijds en zijn verdediging van luxe anderzijds nopen echter tot een nuancering van dat beeld en tonen de grenzen aan van zijn volksverheffingsdenken.

5.5.1 Voorbehoud tegenover democratie

Picard – van wie terloops in herinnering moet gebracht worden dat hij nooit rechtstreeks is verkozen bij verkiezingen, ook niet na 1893⁸⁰⁵ – aanvaardde geenszins onvoorwaardelijk het algemeen enkelvoudig stemrecht als een universeel gegeven voor de gehele mensheid. Uit tal van ‘ontboezemingen’ in diverse publicaties blijkt dat hij, vanuit een racistische grondhouding, de concrete toepassing daarvan beperkte tot een bepaalde context, tijd en plaats en met name linkte aan de negentiende-eeuwse geïndustrialiseerde Westerse samenleving.⁸⁰⁶ In *Le Peuple* van 13 januari 1902 schreef hij in dat verband: “*Le Suffrage universel pur et simple est dans la destinée de la nation belge comme il l’est dans la destinée de toutes les nations de race européenne. Elles y vont méthodiquement irrésistiblement, par une sûre et très ordonnée évolution de l’Histoire...*”⁸⁰⁷ Democratie willen invoeren op het Afrikaanse continent, zoals de Fransen hadden gedaan door aan hun kolonies eveneens het algemeen enkelvoudig stemrecht op te leggen, beschouwde hij als een historische en hoogst laakbare vergissing; parallel daarmee loofde hij de Belgische kolonisator die daar in de verste verte niet aan dacht: “*Elle [=de regering van Belgisch Kongo] n’expose pas aux sottises politiques de la Guadeloupe et du Sénégal où l’on fait singer aux nègres le suffrage universel et les allures européennes, avec quelles incobérences on le sait!*”⁸⁰⁸ Dat in de

⁸⁰⁵ Cfr. supra in het tweede hoofdstuk. Zijn mandaat als senator kreeg Picard telkens van de provincieraad van Henegouwen.

⁸⁰⁶ Cfr. infra in het zevende hoofdstuk voor een gedetailleerde uiteenzetting van het virulente racisme van Picard.

⁸⁰⁷ Geciteerd bij ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 123.

⁸⁰⁸ PICARD, *En Congolie 1896. Troisième édition suivie de Notre Congo en 1909*, p. 279. Picard liet zich in 1910 in dezelfde zin uit in zijn voorwoord bij een verhandeling over de Koloniale Keure: “*Les Nègres du Congo n’ont donc pas été gratifiés, entre autres bienfaits, de notre régime électoral, comme ceux de la Guadeloupe et du Sénégal le sont du régime électoral français avec les résultats plutôt incobérents dérivés de cette belle application à toute humanité, des Droits de l’Homme et du Citoyen.*” HALOT-GEVAERT, *La charte coloniale belge*, p. I (citaat).

Verenigde Staten geen stemrecht werd toegekend aan de indianen, “*les derniers représentants des races inférieures [...] qui bientôt auraient disparu*” was vanuit dezelfde gedachtegang voor hem evenzeer logisch.⁸⁰⁹ Indianen en zwarten achtte Picard namelijk onbeschaafd en daardoor niet rijp voor het algemeen enkelvoudig stemrecht.

Veelbetekend is evenzeer dat Picard maar moeilijk zijn teleurstelling kon verbergen over de daadwerkelijke resultaten van het algemeen meervoudig stemrecht. Zijn naïeve hoop dat alles anders en ten goede zou evolueren werd niet bewaarheid. De terugblik aan het einde van zijn leven was daardoor bepaald wrang: “*La grande virtuosité parlementaire chantante, de jadis, est en général remplacée par une virtuosité vociférante, tombant parfois dans ce que des méchants nomment l’engueulement. Plus rien que du demi-choix, et pas toujours du bon demi-choix. Le Suffrage Universel n’a pas été heureux.*”⁸¹⁰ Elders had hij het over “*le Suffrage Universel, Symbole si souvent illusoire de la Souveraineté populaire*”.⁸¹¹ In zijn vroegere politieke programma’s had hij altijd een zeer verheven ideaalbeeld gekoesterd van een kritisch en onafhankelijk parlamentslid. Partijdiscipline kon voor hem slechts tot op zekere hoogte en mocht eigen initiatieven of standpunten nooit in de weg staan. Hij bedankte voor een rol als stemmachine en wou alleen verantwoording afleggen aan zijn kiezers: “*Oui, la discipline est nécessaire, mais elle ne l’est que dans une certaine mesure. [...] Le principe de l’obéissance absolue est la source de toutes sortes de hontes. Ce n’est pas à celui que vous auriez chargé de vous représenter qu’on pourrait demander une telle faiblesse avec l’espoir de la voir accepter.*”⁸¹² Als senator moest Picard echter proefondervindelijk zelf vaststellen dat het algemeen meervoudig stemrecht, zeker in combinatie met de evenredige vertegenwoordiging, de facto leidde tot een steeds groter wordende invloed van de partijen en parallel daarmee tot een afnemend belang van individuele parlamentsleden en tevens de verschuiving van de macht van het parlementaire halffrond naar de regering meer dan ooit tevoren in de hand werkte.⁸¹³ Dat Picard voor de BWP zetelde in de Senaat, markeerde uiteraard terdege zijn perceptie in negatieve zin. De BWP was de best georganiseerde partij voor de Eerste Wereldoorlog en de Senaat was sinds jaar en dag de tweede achteruitgestelde kamer van het Belgische

⁸⁰⁹ Citaat aangehaald door: CARRE, *Le Journal des Tribunaux*, p. 62.

⁸¹⁰ PICARD, *Au pays des Bilingues*, p. 101 (citaat).

⁸¹¹ PICARD, *Vers la vie simple*, p. 137 (citaat).

⁸¹² PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 17-21 en 18-19 (citaat).

⁸¹³ De werkelijke doorbraak van de partijen en de overgang van een liberale (vertegenwoordiging van het algemeen belang) naar een mimetische opvatting van het parlementair mandaat (vertegenwoordiging van het particulier belang) hangen in België samen met de opkomst van de massademocratie en situeren zich in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog. DE SMAELE, “De beroepspoliticus”, pp. 114-116; DE SMAELE, “Politiek als hanengevecht”; DE SMAELE, “Politieke partijen in de Kamer”, pp. 153-156; VAN GOETHEM, “De gehele natie of de partij”, pp. 239-247. Zie ook: GIJSELS, Recht, ruim bekeken, pp. 303-306; RÖTTGER, “Een rode draad voor een blauw verhaal”, pp. 438-440.

parlement, situatie die ook de grondwetsherziening van 1893 niet ten gronde had kunnen verhelpen, zelfs integendeel.⁸¹⁴

Herhaaldelijk riep Picard in de Senaat op tot een actiever optreden van de Hoge Vergadering. Zo beklagde hij er zich op 16 december 1897 over dat de Senaat nog maar pas aan zijn werkjaar begonnen was en nagenoeg niets om handen had. Idealiter zou de instelling helemaal anders functioneren :

“Une assemblée comme la nôtre ne doit pas seulement se préoccuper de l’effet que peut produire dans le pays une loi votée, mais qu’elle a une mission plus haute à accomplir: d’influencer par ses décisions et ses délibérations l’opinion publique, de grouper les avis épars, de donner une direction à la pensée générale, d’être en réalité, exemplaire”.

De manier waarop de Kamer de Senaat behandelde kon niet door de beugel; de facto moest de Senaat zijns inziens nu vooral in ijlt tempo wetsontwerpen uit de Kamer goedkeuren zonder de mogelijkheid om daar nog een ernstige discussie aan te wijden. In de toekomst daarentegen moest de Senaat zijn eigen verantwoordelijkheid opnemen en op eigen initiatief wetsvoorstellen durven op te stellen en te bespreken.⁸¹⁵ Tijdens de bespreking van het wetsontwerp betreffende de toekenning van nieuwe voorlopige kredieten voor de gewone begrotingen op 27 april 1899 stelde Picard zich op het standpunt dat men de werking van de openbare diensten in elk geval niet mocht belemmeren, maar betreurde hij dat het grootste deel van de zittingstijd van de voorbije vijf maanden was besteed aan vragen en interpellaties en dat er nauwelijks wetsontwerpen waren besproken. Vandaar zijn voorstel om interpellaties tot maandag en zaterdag te beperken en de andere dagen van de week uit te trekken voor het eigenlijke wetgevende werk.⁸¹⁶

Een jaar later was de maat vol voor Picard en de andere senatoren van de oppositie. Op 5 mei 1900, twee dagen voor het einde van de zittingsperiode, moesten nog zes cruciale begrotingen – ondermeer een buitengewone begroting van 132 miljoen fr. –

⁸¹⁴ LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, pp. 100-101 en 120. De sterke organisatiestructuur van de BWP (secretariaat, algemene raad, bureau en congres) mag niet worden overroepen en liet eigenlijk nog behoorlijk veel autonomie voor de lokale federaties. De katholieke en liberale partij waren echter nog veel minder uitgebouwd. DEWEERDT, “Organisatie BWP”, pp. 423-424.

⁸¹⁵ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 16 december 1897, p. 11 (citaat); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 71.

⁸¹⁶ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 27 april 1899, pp. 293-294; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique, 1898-1899*, p. 468. Zie ook het vernietigende oordeel van het *Journal des Tribunaux* over dezelfde door het debat rond de evenredige vertegenwoordiging politiek erg geladen zitting: “Le bilan des lois et interpellations de la session actuelle”. *Journal des Tribunaux*, 18 (1899) 1477, kol. 530-533.

alsmede een aantal wetsontwerpen worden behandeld, waardoor een ernstige bespreking de facto onmogelijk was. Nadat reeds de begroting voor Spoorwegen, Post en Telegrafie er door was gejaagd, las de liberale senator Emile Dupont een motie van orde voor, waarin hij met klem protesteerde tegen de regeringspolitiek om begrotingen pas op het laatste moment aan de Senaat voor te leggen, waardoor zijn rol zo goed als geminimaliseerd werd. Geconfronteerd met een dergelijke houding stelde hij dat de meeste senatoren van de oppositie de vergadering zouden verlaten. Op zijn beurt laakte Picard daarop het optreden van de regering om begrotingen zonder discussie door de Senaat te laten goedkeuren en stelde hij dat de Senaat het aan zichzelf verplicht was om deze situatie niet te aanvaarden: *“On l’a dit avec raison, il est de la dignité du Sénat de ne pas continuer à se prêter au rôle qu’on lui fait jouer. [...] L’esprit de la Constitution est violé et cette assemblée qui devrait être une assemblée délibérante, n’est plus qu’une assemblée automatiquement votante”*. Consequent met zichzelf woonden Picard en de meeste liberale senatoren ostentatief de slotzitting van 7 mei niet bij, waardoor de begrotingen door de katholieke meerderheid alleen moesten worden goedgekeurd.⁸¹⁷

Dat de Kamer als eerste het recht had om de begrotingen te behandelen was voor Picard evenwel een uitgemaakte zaak. Op 6 december 1901 trok hij zo om principiële redenen fel van leer tegen een motie van orde van ridder Descamps om bepaalde begrotingen eerst aan de Senaat voor te leggen en dan pas aan de Kamer. Dat prerogatief had de Kamer omwille van zijn groter kiezerskorps en zijn evenwichtiger samenstelling. Hij raadde zijn collega’s aan om de problemen vanuit een andere invalshoek te bestuderen en van de Senaat een echte reflectiekamer te maken, die de publieke opinie daadwerkelijk zou kunnen beïnvloeden.⁸¹⁸ Enkele weken later, op 26 december 1901, beschuldigde hij de regering in een opgemerkte tussenkomst van het plegen van een mini-staatsgreep door de begroting van de werkingsmiddelen, die eerder al goedgekeurd was door de Kamer, terug in te trekken zeggende omwille van de vermeende ongrondwettelijkheid ervan, maar in feite omdat de Kamer, tegen de wil van de regering in, een uitgavenpost had goedgekeurd die het voeren van politieke propaganda door de volksvertegenwoordigers zou vergemakkelijken. Eerst en vooral wees hij op de ernstige gevolgen, omdat de beide kamers, als gevolg van de intrekking, vanaf 1 januari 1902 niet meer over eigen middelen zouden beschikken en volledig afhankelijk zouden worden van

⁸¹⁷ De zittingsperiode liep zo vroeg af omdat de verkiezingen waren vastgelegd op 27 mei 1900. *Parlementaire Handelingen Senaat*, 5 mei 1900, pp. 570-573 en 571 (citaat); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 106; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1898-1899, p. 610; LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, p. 117.

⁸¹⁸ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 6 december 1901, pp. 57-58. ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 116-117.

de grillen van de regering. Uit de Grondwet leidde hij af dat de Senaat steeds over een eigen budget moest kunnen beschikken dat noodzakelijk was voor zijn werking. Eveneens laakte hij de enorme pretentie van de regering, die geen enkele bevoegdheid had om te oordelen over de grondwettigheid van de wetten, bevoegdheid die zelfs de rechterlijke macht niet toebehoorde.⁸¹⁹ Ook voerde hij aan dat de regering een wetsontwerp dat volgens de procedure was voorgelegd aan de Senaat niet zomaar kon terugtrekken. Aan het eind van zijn betoog raadde hij de regering terdege aan om zich ernstig te bezinnen vooraleer zich verder op het pad van de dictatuur te begeven.⁸²⁰

Ook vroeger had Picard reeds blijk gegeven van een zeker ‘anti-parlementarisme’. In het najaar van 1881 publiceerde hij in het vuur van de Schoolstrijd als inleiding bij het zesde deel van de *Pandectes belges* het polemische essay *De la confection vicieuse des lois en Belgique et des moyens d’y remédier*, waarin hij zich reeds bijzonder laatdunkend uitliet over de Belgische wetgevende macht van zijn tijd.⁸²¹ Zijn kritiek fundeerde hij ook toen voornamelijk op de parlementaire procedure, waarvan hij argumenteerde dat ze in theorie zeker een grondige bespreking moest kunnen waarborgen, maar de facto maar al te vaak op een schertsvertoning uitliep.⁸²² Om te beginnen ontbrak dikwijls het motief voor de herziening of vervanging van een bepaalde wet. Daarnaast liet de voorbereidende redactie van de wetsontwerpen veel te wensen over. Indien die werd toevertrouwd aan kabinetsmedewerkers, beschikten die niet altijd over de nodige juridische vorming, wat mede een gevolg was de lage geldende lonen. Indien de voorbereiding werd toevertrouwd aan speciaal benoemde commissies, was de samenstelling doorgaans geen probleem, maar kwamen die commissies vaak te weinig bijeen en ging er een overweldigende invloed uit van de academici die ervan deel uitmaakten.⁸²³ De werking van de zes kamersecties beoordeelde hij als ondermaats. De vergaderingen ervan waren vaak te kort en werden nauwelijks bijgewoond, waardoor ook niet de beste volksvertegenwoordigers werden afgevaardigd naar de centrale sectie. Daar speelde de verslaggever dan weer een te dominante rol en stond of viel de kwaliteit van het afgeleverde werk met zijn bekwaamheid. De discussie in de plenaire vergadering was

⁸¹⁹ In België werd slechts in 1980 een Arbitragehof opgericht; in 2007 veranderde die instelling zijn naam in Grondwettelijk Hof.

⁸²⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 26 december 1901, pp. 74-76; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 117-120; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1901-1902, p. 391.

⁸²¹ Zie voor een meer uitgebreide bespreking: COPPEIN, “Un appareil concasseur et triturateur”.

⁸²² PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. XLIV. Zie m.b.t. de parlementaire procedure: “Chambre des représentants”, kol. 893; FRANCOIS, “De Senaat 1831-1893”, pp. 46-51; SÄGESESSER, “De Kamer als wetgever”, pp. 229-233.

⁸²³ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, pp. XLIV-XLVII.

doorgaans een klucht. Vooral over privaatrechtelijke wetten werd nauwelijks gediscussieerd, wat Picard ten zeerste betreurde, maar begrijpelijk achtte omdat de meeste parlementsleden hiervoor nauwelijks interesse konden opbrengen en zich verkozen te profileren op politiek meer renderende (in casu levensbeschouwelijke) onderwerpen. Bij dergelijke aangelegenheden was doorgaans slechts een beperkt aantal volksvertegenwoordigers aanwezig, net genoeg om het wetsontwerp gestemd te krijgen. Ingediende amendementen verstoorde meestal de interne orde van het wetsontwerp en werden sowieso weggestemd als ze uitgingen van de oppositie.⁸²⁴ Tot slot stelde hij de verlammende partijdiscipline aan de kaak, waardoor parlementsleden niet volgens hun eigen overtuigingen mochten stemmen, des te meer indien ze tot de meerderheid behoorden:

*“Il faut beaucoup de talent et de fortune pour se permettre d’avoir des convictions. Posséder un caractère ferme, qui se refuse aux transactions, reste le plus noble, mais est devenu le plus gênant fardeau, alors pourtant que c’est un devoir étroit que d’agir d’après les opinions que l’on professe. [...] c’est le ministère qui commande et dirige une majorité toujours prête à obéir.”*⁸²⁵

Over de rol van de Senaat liet hij zich in 1881 opmerkelijk genoeg niet uit.

Op wetgevend vlak resulteerde dat alles volgens hem in een tweevoudig fenomeen, zowel een enorme kwantitatieve toename als een scherpe kwalitatieve achteruitgang. In de eerste decennia na de Belgische onafhankelijkheid beperkte de wetgever zich volgens Picard nog tot strikt noodzakelijke aanvullingen en verbeteringen van de wetgeving. In zijn eigen tijd echter zag hij een explosie van de wetgeving, waarbij voortdurend nieuwe wetten werden ingevoerd, bestaande wetten werden aangepast en talloze plannen circuleerden, wat zijns inziens leidde tot groeiende onzekerheid, onwetendheid en verwarring.⁸²⁶ Het voorbeeld bij uitstek zag Picard in de herziening en vervanging van de Franse wetboeken, die vanaf 1850 volop op gang was gekomen. In de Belgische rechtsgeschiedenis moet de periode 1849-1886 inderdaad gezien worden als “*le période des codifications*”: in iets minder dan veertig jaar werden zeven wetboeken uitgevaardigd, terwijl pogingen om vier andere wetboeken te herzien spaak liepen.⁸²⁷ Anno 1881, jaar waarin

⁸²⁴ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, pp. XLVIII-LI. Een merkwaardige gelijkenis is terzake vast te stellen met de opvattingen van de Nederlandse juristen A.C. Holtius (1786-1861) en R.A. Fockema. KOP, “Savigny en de wetenschap van het privaatrecht in Nederland”, pp. 133-134.

⁸²⁵ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. LII (citaat).

⁸²⁶ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. XI.

⁸²⁷ Zie voor het tot dusver meest volledige overzicht: GILISSEN, “Codifications et projets de codification”, pp. 239-259. Niet elke wet die door de Belgische wetgever als wetboek (code) gekwalificeerd

Picard zijn essay schreef, waren twee van de vijf klassieke Napoleontische wetboeken vervangen en was de herziening van de andere drie weliswaar reeds aangevat, maar nog niet echt ver gevorderd of, achteraf gezien, al gestrand.⁸²⁸ Picard was de mening toegedaan dat de herziening van deze wetboeken in de meeste gevallen te vroeg kwam en dat een aantal aanvullingen en verbeteringen ook had moeten kunnen volstaan.⁸²⁹

Kwalijke bijwerkingen waren in een dergelijke situatie onvermijdbaar. De nationalisering van de wetgeving behelsde het risico dat de band met de Franse wetboeken, die in West-Europa tot een zekere uniformiteit hadden geleid in het privaatrecht, definitief zou worden doorbroken, wat niet de voorkeur van Picard wegdroeg. Nieuwe of aangepaste wetgeving zorgde daarenboven altijd voor talrijke interpretatieproblemen, die een efficiënte en rechtvaardige rechtspraak ernstig belemmerden. Inzake rechtsleer stelde hij eveneens een dalend niveau vast, omdat auteurs zo kort mogelijk op de bal wilden spelen en al onmiddellijk na de afkondiging van nieuwe wetten commentaren publiceerden. Daarbij kwam volgens hem nog dat de doorgevoerde wijzigingen van de wetgeving niet steeds de bevolking ten goede kwamen, maar vaak veeleer als “*légiférer par caprice*” dienden bestempeld te worden. Idealiter mocht de wetgever zijns inziens niet op de feiten vooruitlopen en moest eerst worden vastgesteld of de samenleving wel nood had aan een nieuwe wet. Het kenmerk van goede

werd, voldoet aan de wetenschappelijke vereisten daarvan (inzonderheid coördinatie, rationalisatie en hervorming van de materie). NANDRIN, “Codifier au XIXe siècle?”, pp. 112-116.

⁸²⁸ De *Code pénal* van 1810 werd als eerste bij wet van 8 juni 1867 vervangen door een nieuw Belgisch *Strafwetboek*. De *Code de commerce* werd tussen 1851 en 1879 op twee artikelen na volledig gewijzigd door de wetgever, maar die behield de oude structuur en nummering van het Franse wetboek, zodat er formeel nooit een nieuw wetboek werd uitgevaardigd. Van het ontwerp voor een nieuw Wetboek van burgerlijke procedure werd bij wet van 25 maart 1876 alleen de inleidende titel door het parlement goedgekeurd, terwijl de rest van het ontwerp strandde op de voorgestelde afschaffing van de pleitbezorgers. Van het nieuwe ontwerp voor een Wetboek van Strafvordering was bij wet van 17 april 1878 eveneens alleen de inleidende titel aangenomen; de andere delen wachtten nog op parlementaire behandeling. Zodoende waren in 1881 nog steeds de oude Franse *Code de procédure civile* en de *Code d'instruction criminelle* van kracht. Wat de *Code civile* betreft, had minister van Justitie Jules Bara in 1879 de Gentse hoogleraar Laurent belast met het opstellen van een voorontwerp voor een nieuw Burgerlijk Wetboek; bij de katholieke machtsovername in 1884 werd het terzijde geschoven. Zie verder naast het in vorige voetnoot genoemde werk van Gilissen: HEIRBAUT, “Het civiel beleid van onze ministers van Justitie”, pp. 44-52; HEIRBAUT, “L’émancipation tardive”, pp. 616-618; HOLTHÖFER, “Handelsrecht und Gesellschaftsrecht”, pp. 3277-3345; MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht*, pp. 50-52; STEVENS, “La codification pénale en Belgique”, pp. 300-301. Tot op heden is er nog steeds geen nieuw Belgisch Burgerlijk Wetboek uitgevaardigd en het is zeer de vraag of dat ooit nog zal gebeuren. Zie in dit verband: BOUCKAERT, “De herziening van het Burgerlijk Wetboek”; DELVA, “Herziening van het Belgisch Burgerlijk Wetboek?”; HEIRBAUT en BAETEMAN, *Cumulative editie van het burgerlijk wetboek*; STEVENS, “Résistances et acculturations aux codes”.

⁸²⁹ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. XIII. Dit standpunt staat haaks op datgene dat *La Liberté* verkondigde. Naar aanleiding van de oprichting van een commissie voor de herziening van de Code de procédure civile in 1866 betreurde de krant dat daartoe pas vijfendertig jaar nadat de Grondwet tot de herziening van de wetboeken had opgeroepen was overgegaan. Redelijkerwijze mag worden vermoed dat Picard zich toen in dit standpunt kon vinden. “La révision du Code de procédure”. *La Liberté*, 19 augustus 1866, p. 1.

wetgeving was net haar traagheid. In navolging van de Franse jurist Laboulaye wees hij er ook op dat wetten altijd aan maatschappelijke verschijnselen moesten beantwoorden en niet in het luchtledige mochten worden gecreëerd. Vandaar dat Picard zich maar moeilijk kon vinden in wetten die op de maatschappelijke realiteit vooruitliepen en/of wetten die net een nieuwe maatschappelijke realiteit trachtten te creëren. Wetgevend werk was voor hem bovenal een reflectie op een bestaande toestand, die op het gepaste ogenblik – niet te vroeg, maar ook niet te laat – moest worden uitgevaardigd.⁸³⁰

De eindbalans van de Belgische wetgeving was in de ogen van Picard absoluut abominabel. Met zin voor sarcasme sprak hij over “*les beautés de la législation belge*”. Talrijke nieuwe wetten krioelden van obscure en nonsensicale zaken, waren intern niet consistent of voldeden niet qua terminologie. Ook was de vindplaats niet altijd logisch, getuige daarvan de vele maatregelen die werden opgenomen in begrotingswetten, maar daar eigenlijk weinig of geen verband mee hadden.⁸³¹ Dat tal van wetten al enkele jaren na hun afkondiging opnieuw voor herziening in aanmerking kwamen, verbaasde Picard dan ook geenszins, maar hij betreurde ten eerste dat zo’n toestand het rechtsgevoelen van de burgers ondermijnde en tot rechtsonzekerheid leidde.⁸³² Dat was voor hem onaanvaardbaar. Idealiter stelde hij voorop dat politici zich meer en ernstiger zouden moeten bezighouden met de wetgeving en zich daarbij zouden moeten laten leiden door wetenschappelijke en juridisch-technische argumenten. Hij beseftte echter terdege dat die verwachtingen te hoog gegrepen waren en in de praktijk niet realiseerbaar waren, omdat politici nu eenmaal niet werden verkozen op basis van hun kwaliteiten als wetgever :

*“Autour d’eux, on ne se demande pas s’ils seront de bons législateurs, s’ils sont capables de comprendre une loi et de la faire. Jamais une telle question n’a été posée lors d’une élection. Il semble même qu’elle exciterait le rire des assemblées préparatoires. Le choix du candidat se décide par les garanties qu’il offre au parti politique qui l’appuie, ou par la camaraderie qu’il a su conquérir.”*⁸³³

Hij ontwaarde ook een tendens waarbij politici die al te zeer boven de grijze middenmoot dreigden uit te steken in hun ambities werden gefnuikt. Het parlementaire stelsel beschouwde hij daarom bij uitstek als “*le règne des médiocrités*”.⁸³⁴ Eveneens betreurde hij dat parlementsleden in de praktijk toch eerder welstellend moesten zijn, gezien de

⁸³⁰ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, pp. XIV-XIX en XVI (citaat).

⁸³¹ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, pp. XXII (citaat) en XXXIX-XL.

⁸³² PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. XL.

⁸³³ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. LIV-LV (citaat).

⁸³⁴ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. LVI.

ontoereikendheid van de parlementaire vergoeding, waardoor onvermogen intellectuelen de facto de toegang tot het parlement werd ontzegd.⁸³⁵

De perfecte wetgever moest volgens Picard vooraleer nieuwe wetten uit te vaardigen allereerst de bestaande wetgeving overzien en coördineren. Rechtsregels over een bepaalde materie waren nu overal verspreid. Daardoor ging veel tijd verloren aan de zoektocht naar rechtsregels en vooral naar de rechtsgeldigheid ervan.⁸³⁶ Uiteraard was het aangewezen dat hij ook op de hoogte zou zijn van de vigerende rechtspraak en rechtsleer en liefst ook het *internationaal privaatrecht* zou opvolgen, omdat in het buitenland mogelijkwijze oplossingen gevonden konden worden voor gelijkaardige problemen.⁸³⁷ Een dergelijke omvattende taak, zowel de coördinatie van de bestaande wetgeving als de voorbereiding van nieuwe wetten, kon daarom in de ogen van Picard best worden toevertrouwd aan een zogenaamde Raad voor Wetgeving (*Conseil de Législation*), samengesteld uit gespecialiseerde juristen, bij voorkeur gerecruteerd uit gepensioneerde magistraten. Deze instelling zou geenszins de prerogatieven van de wetgevende macht zelf mogen aantasten. Ze zou alleen in de plaats komen van de tot dan ad hoc opgerichte commissies of kabinetswerkgroepen en de afdelingen van de Kamer en aldus borg moeten staan voor kwalitatief hoogstaande wetgeving:

*“Il ne s’agit, en réalité, que de donner une organisation régulière à ce qui a toujours fonctionné sous forme de commissions spéciales ou de bureaux ministériels. La préparation des projets de lois s’est toujours faite: tantôt on l’a confiée à des fonctionnaires, tantôt à un groupe d’hommes éclairés. [...] Il ne faudrait que centraliser et concentrer tout cela dans un corps dont l’existence serait durable. [...] Le pouvoir législatif ne perdra rien de son autorité. Il continuera à discuter, à amender et à voter les lois librement. L’initiative parlementaire sera respectée. [...] Seulement au lieu de renvoyer, comme c’est l’habitude, les projets à ses sections, la Chambre saisie les renverra au Conseil de législation [...]”*⁸³⁸

⁸³⁵ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. LVII. Volksvertegenwoordigers kregen tot aan de grondwetsherziening van 1893 geen wedde, maar ontvingen enkel een maandelijks vergoeding van 200 florijnen voor verplaatsings- en verblijfskosten gedurende de zittingperiodes, tenminste voor zover ze niet in Brussel woonden. Senatoren, die door de kiesbaarheidsvereisten sowieso moesten behoren tot de rijkere klassen, konden geen aanspraak maken op dergelijke vergoedingen. “Chambre des représentants”, kol. 889-890 ; FIERs en GUBIN, “De fysionomie van de Kamer van Volksvertegenwoordigers”, pp. 90-91.

⁸³⁶ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. LVIII.

⁸³⁷ Picard definieert dit ‘*droit international privé*’ als volgt: “*Il s’élève peu à peu et dès aujourd’hui apparaît comme une science. Il est un vaste réservoir de notions sur toutes les matières juridiques, fournissant des solutions ingénieuses pour les points nouveaux, facilitant la tâche du législateur, indiquant les sentiers à suivre, montrant le but à atteindre. Il faut donc aussi le consulter, sinon l’on risque de s’attarder dans des réformes vieillottes. Ces voyages à travers les législations étrangères sont comme des appareils orthopédiques: ils font disparaître les difformités que prennent nos opinions quand nous demeurons trop longtemps chez nous.*” PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. LXI (citaat). Zie ook: PICARD, “Du travail en commun”, pp. XXIV-XXV.

⁸³⁸ PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, pp. LXX-LXXIII en LXX (citaat)

Het essay van Picard kadert binnen de Belgische rechtsleer op de eerste plaats in een lange traditie van pleidooien voor de heroprichting van de Raad van State, die onder het Franse en Nederlandse regime in de Zuidelijke Nederlanden had bestaan en een adviserende bevoegdheid had vervuld inzake wetgeving en administratieve besluiten, maar niet opnieuw was opgericht door de Belgische grondwetgever.⁸³⁹ De Belgische grondwetgever had het niet nodig geacht om een eigen Raad van State op te richten. De gewone rechter kreeg de bevoegdheid om alle geschillen op te lossen, inbegrepen het administratief contentieux, tenzij de wetgever dat anders zou bepalen. Inzake wetgeving werd geoordeeld dat een goed uitgebouwde wetgevende macht moest kunnen volstaan.⁸⁴⁰

Bijna onmiddellijk gingen stemmen op om de Raad van State opnieuw op te richten. In de eerste decennia na de Belgische onafhankelijkheid werden in het parlement tevergeefs enkele wetsvoorstellen daartoe ingediend, die zonder uitzondering de Raad van State niet opvatten als een administratieve rechtbank, maar als een adviserend orgaan dat belast zou worden met de voorbereiding en de coördinatie van de wetgeving.⁸⁴¹ De door Picard voorgestelde oprichting van een Raad voor Wetgeving past helemaal in dat denkspoor en kan dus bezwaarlijk nieuw worden genoemd. In het bijzonder sloot Picard zich aan bij een vroeger wetsvoorstel dat de prins de Ligne, baron d'Anethan en de senatoren Forgeur en Savart in 1855 hadden ingediend in de Senaat met het oog op de oprichting van een Comité consultatif de législation et d'administration, dat echter uitdrukkelijk niet belast werd met de rechtspraak over het administratief contentieux.⁸⁴² De instelling die Picard in 1881 voor ogen stond, was met andere woorden slechts gedeeltelijk gemodelleerd naar de Franse Conseil d'Etat. Het was immers evenmin de bedoeling van Picard om de Raad voor Wetgeving ook een bevoegdheid te geven als administratieve rechtbank, waartoe men in Frankrijk in 1872 bij wet was overgegaan. Vandaar ook dat hij bewust opteerde voor een andere benaming. Het eigenlijke administratieve contentieux miskende hij echter evenmin, want dat had hij in een eerdere inleiding tot het vierde deel van de *Pandectes belges* al gereserveerd voor een aparte Raad

⁸³⁹ MAGITS, "De Raad van State", pp. 20-23; GOFFAUX, "De l'échec du modèle moniste", pp. 49-51. Zie voor een selectieve bibliografie: SOMERHAUSEN en REMION, *Le Conseil d'Etat*, pp. XCVII-XCVIII. Hier volstaan we voorts met een verwijzing naar een artikel van Arthur Levoz, dat tien jaar na Picard, een even onbevredigende stand van zaken van de Belgische wetgeving opmaakte: LEVOZ, A. "Etat de la législation en Belgique". *La Belgique judiciaire*, 48 (1890) 22, kol. 337-347 en 75, kol. 1185-1205.

⁸⁴⁰ MAGITS, "De Raad van State", pp. 5-11; GILISSEN, "Het probleem van de Raad van State in België", pp. 192-196; GOFFAUX, "De l'échec du modèle moniste", pp. 32-38. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

⁸⁴¹ Zie in extenso: MAGITS, "De Raad van State", pp. 12-19. Zie daarnaast: BUCH, "L'évolution du Conseil d'Etat en Belgique", p. 179; GOFFAUX, "De l'échec du modèle moniste", p. 38-39.

⁸⁴² Het betreffende wetsvoorstel werd in de Senaat aangenomen in 1857, maar de parlementaire behandeling ervan werd gestaakt nadat het door de ontbinding van de kamers niet meer gestemd was geraakt in de Kamer. GOFFAUX, "De l'échec du modèle moniste", p. 39; MAGITS, "De Raad van State", p. 19.

van State, waarvan hij de oprichting evenzeer noodzakelijk achtte en die dan als hoogste administratieve rechtbank zou kunnen functioneren.⁸⁴³ Met andere woorden, Picard koos er bewust voor om de twee belangrijkste taken van de Franse Conseil d'Etat van elkaar los te koppelen en toe te bedelen aan twee aparte instellingen. Door de opsplitsing hoopte hij de haalbaarheid ervan te verhogen.⁸⁴⁴

Op een tweede niveau getuigt het essay van Picard echter evenzeer van een duidelijke heimwee naar de periode voor 1848, toen België – net als diverse andere West-Europese landen – een zogenaamd ambtenarenparlement kende. Picard lijkt in zekere zin te betreuren dat de wet van 27 mei 1848, die de onverenigbaarheid van een parlementair mandaat en een door de Staat bezoldigde betrekking instelde, het kind volledig met het badwater weggooiden.⁸⁴⁵

Rekening houdend met de hierboven aangevoerde elementen dringt de vraag zich op in hoeverre het eerder uitvoerig belicht engagement van Picard voor het algemeen enkelvoudig stemrecht zich daarmee verhoudt en echt ernstig mag worden genomen. Moet hij niet eerder worden beschouwd als iemand die eigenlijk in het diepst van zijn ziel geen democraat was, maar zich alleen uit opportunisme achter de strijd voor het algemeen enkelvoudig stemrecht schaarde? Dat is wellicht een brug te ver. Zaak is vooral zijn antiparlementarisme nauwkeurig af te bakenen. In feite trachtte hij twee basisuitgangspunten met elkaar te verzoenen.

⁸⁴³ PICARD, “Des juridictions administratives”, pp. XLV-LXI. Cfr. infra in het zesde hoofdstuk. In weerwil van de bevoegdheden die de Belgische Grondwet hen toekende, maar onder invloed van de Franse rechtsleer, hanteerden de Belgische hoven en rechtbanken een strikte interpretatie van de scheiding der machten en weigerden ze zich uit te spreken over beslissingen van de uitvoerende macht. Het verklaart de wildgroei aan zogenaamde administratieve rechtbanken binnen de administratie zelf in de negentiende eeuw in België, waarbij de administratie dus tegelijkertijd rechter en partij was. GOFFAUX, “De l'échec du modèle moniste”, p. 40-49.

⁸⁴⁴ Nog in 1930 zou de gewezen stagiair van Picard en christen-democratische volksvertegenwoordiger Henry Carton de Wiart (1869-1951) dezelfde dubbelstrategie volgen. In het wetsvoorstel dat hij op 15 mei van dat jaar in de Kamer indiende, pleitte hij enkel voor de oprichting van een zogenaamd ‘*Cour de Contentieux Administratif*’, dat geen enkele rol zou spelen bij de voorbereiding en coördinatie van de wetgeving. Die taak kon volgens Carton de Wiart immers toevertrouwd worden aan de ‘*Conseil de Législation*’ (door Magits letterlijk vertaald als Raad van Wetgeving), die hijzelf als minister van Justitie bij Koninklijk Bbesluit van 3 december 1911 binnen zijn eigen departement had opgericht. Het zou volstaan de bevoegdheden daarvan uit te breiden tot de andere departementen. Picard was trouwens één van de leden van deze Conseil. Het voorzitterschap ervan werd bekleed door Adolphe Prins. De werking van dit Conseil overleefde helaas de Eerste Wereldoorlog niet. *Pasinomie*, 1946, p. 1066; MAGITS, “De Raad van State”, pp. 25-26; CARTON DE WIART, *Souvenirs politiques. Tome II*, pp. 142-144. In het eerste deel van zijn mémoires blikte Carton de Wiart terug op zijn ministerschap in de regering de Broqueville, maar maakte hij geen melding van de oprichting van de Conseil de Législation. CARTON DE WIART, *Souvenirs politiques. Tome I*, pp. 167-176. Cfr. infra in het zesde hoofdstuk voor de verdere evolutie naar de oprichting van de Belgische Raad van State in 1946.

⁸⁴⁵ WITTE, “Het Belgische ambtenarenparlement”. Zie ook: FIERS en GUBIN, “De fysiologie van de Kamer van Volksvertegenwoordigers”, pp. 102-103.

Eenzijds was hij diep overtuigd van de waarde van de democratische staatsvorm en, volgend uit zijn definitie van democratie, van het recht van elke inwoner om daaraan deel te nemen en dus zijn vertegenwoordigers in het parlement te kunnen verkiezen. Achteraf gezien visionair beseftte hij terdege de onontkoombaarheid van dat ideaal, maar dat doet niets af van de oprechtheid van zijn engagement ervoor, dat voor de vertegenwoordiger van de hoge burgerij die hij bleef hoegenaamd niet vanzelfsprekend was. Consequent heeft hij voor de Belgische (en bij uitbreiding Westerse context) dat uitgangspunt verdedigd en alleen ter discussie gesteld voor wat hij vanuit zijn racisme als primitieve samenlevingen zag.

Anderzijds hechtte hij vanuit zijn hoedanigheid als jurist evenzeer groot belang aan een zo goed mogelijke werking van het democratisch apparaat en in het bijzonder aan een kwaliteitsvolle wetgeving. De kritiek van Picard heeft ons inziens vooral betrekking op dat tweede uitgangspunt: hij toonde zich vooral zeer ongelukkig over het niveau van de gekozen politici en de concrete werking van het parlement. In de periode van het cijnskiesrecht hoopte hij dat de uitbreiding van het kiezerskorps tot alle mannelijke meerderjarigen van de bevolking de politieke samenstelling van het parlement grondig zou veranderen en dat onder druk daarvan de prioriteit zou verschuiven van eindeloze levensbeschouwelijke discussies naar een tot dan toe verwaarloosd onderwerp als het arbeidersvraagstuk. Daarenboven achtte hij het des te meer in een dergelijk regime noodzakelijk om de juridische kwaliteit van de wetgeving te waarborgen door de oprichting van een Raad voor Wetgeving, die tot op zekere hoogte een alternatief vormde voor de aanwezigheid van ambtenaren en magistraten in het parlement tot 1848. In de opvatting van Picard moest het takenpakket van dat technocratisch orgaan zich strikt genomen beperken tot het zuiver juridisch-technische, zonder zich met inhoudelijke politiek-ideologische keuzes in te laten, maar het valt op dat hij zich over de concrete implementatie van die scheiding erg op de vlakte houdt. Tijdens de periode van de massademocratie, die definitief werd ingeluid met de toekenning van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893, moest Picard vaststellen dat zijn vroegere hooggestemde verwachtingen niet helemaal waren ingelost en dat de greep van partijen en regering steeds intenser werd. Hij aanvaardde principieel dat de Kamer de eerste viool speelde, maar botste als senator onzacht met de politieke zeden die zijn taak als wetgever ernstig bemoeilijkten. Naar de Raad voor Wetgeving verwees hij toen niet meer, waarschijnlijk omdat hij beseftte dat een dergelijke instelling geen afdoende oplossing zou bieden voor

het eigenlijke politieke probleem.⁸⁴⁶ Samenvattend mag worden gesteld dat Picard juist een zeer verheven, elitaire opvatting van democratie huldigde. Zijn inzet voor het algemeen enkelvoudig stemrecht, maar eveneens zijn antiparlementarisme, dat vooral wortel schoot toen hij zelf een politiek mandaat bekleedde – al was het daarvoor wel al in de kiem aanwezig – en dat uiteindelijk uitmondde in verbittering, moeten beide gezien worden als concrete complementaire uitingen daarvan.⁸⁴⁷

5.5.2 Verdediging luxe

Nog een tweede bijstelling op zijn houding ten aanzien van de vermaatschappelijking van het recht dringt zich op onder de vorm van zijn verdediging van luxe. Het collectivisme dat de kern vormde van zijn tetragram van de rechtvaardigheid vereenzelvigde Picard, zoals reeds vermeld, allerminst met communisme. Hij interpreteerde het vooral als een grotere staatsinterventie in maatschappelijke sleutelsectoren, dat het fundament van de individuele particuliere eigendom nagenoeg volledig ongemoeid liet.⁸⁴⁸ Zijn dweperij met de Russische revolutie op hoogbejaarde leeftijd fungeert in dat opzicht veeleer als een misleidende bliksemafleider:

*“Eh bien, ma conviction, c’est que ce qui vient, c’est ... la Russie, c’est le bolchevisme! [...] Le bolchevisme, oui ... ou plutôt le communalisme... Non pas le communisme, mais ce que j’appelle le communalisme: le retour vers un état de choses où le peuple préfère encore voir l’Etat reprendre ces forces et les exploiter aussi fructueusement, par lui-même, que les particuliers. [...] La Russie... Il s’est élaboré là tout un droit nouveau...”*⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ In één van de vorige voetnoten werd er weliswaar op gewezen dat Picard in de periode 1911-1914 deel uitmaakte van de Conseil de Législation van Carton de Wiart, maar dat orgaan was eigenlijk slechts een bescheiden afkooksel van de instelling die Picard vroeger voor ogen had gestaan. Veelbetekenend is wellicht dat door ons geen verwijzingen in zijn oeuvre naar deze Conseil de Législation werden teruggevonden.

⁸⁴⁷ Zie bijvoorbeeld: PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 98-101. Zie daarover: ARA, AAG, nr. 2415, hoofdstuk XXI, p. 32. In hetzelfde verband kan nog gewezen worden op de eerder afkeurende houding van Picard in 1923 ten aanzien van de regeringsdeelname van de BWP tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de naoorlogse periode. Volgens hem had de partij daardoor zijn eigenheid verloren en was ze in de ban van politieke intriges en compromissen geraakt: “*Ab! le parti socialiste a bien perdu de son élan, de sa force, à faire de la politique, au lieu de faire du socialisme! Je reproche à ses chefs cette erreur. [...] Quand ils ont parlé de s’en aller du ministère, - ah, si j’avais été là, je leur aurais crié qu’ils ne pouvaient pas s’en aller, qu’ils devaient rester à tout prix, et rester soi-même! Voyez plutôt le résultat: ils sont partis, et ils ne sont plus rien, depuis lors. Ils sont sans action sur les autres, et ils ont perdu leur prestige dans leur propre parti.*” PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 46 (citaat). Zie ook: ARA, AAG, nr. 2448, pp. 126-128, Afschrift van minuut van Edmond Picard aan Emile Vandervelde dd. 25 maart 1919.

⁸⁴⁸ Cfr. supra in het derde hoofdstuk. De lange passage over het Russische communisme in *Au pays des Bilingues* moet op dezelfde manier opgevat worden: PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 67-79.

⁸⁴⁹ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 72 (citaat).

Een ons inziens meer met zijn werkelijke opvattingen overeenstemmende visie op individuele eigendom ontwikkelde hij in 1908 in het essay *Le luxe, les grandes fortunes et la législation*, dat hij publiceerde als inleiding bij het 93ste deel van de *Pandectes belges* en dat op het eerste gezicht haaks staat op wat hij bijvoorbeeld in *Le droit nouveau* voorstond.⁸⁵⁰ Aan de hand van de kritiek van Emile de Laveleye op het boek *Histoire du luxe privé et public* van H. Baudrillart zette Picard daarin zijn eigen visie uiteen.⁸⁵¹ In tegenstelling tot De Laveleye die luxe als een perversiteit beschouwde die schadelijk was voor het individu en de samenleving, nam hij zelf een gematigder en pragmatischer houding aan. Hij ontkende niet dat er talrijke aberraties aan verbonden waren, zoals ijdelheid, sensualiteit en neiging tot excessieve opsmuk, die bij uitstek tot uiting kwamen in de mode.⁸⁵² Toch had luxe volgens hem ook een sociale functie, doordat ze de ontwikkeling van comfort mogelijk maakte, dat vroeg of laat ook binnen het bereik van het gewone volk zou komen. In dat verband verwees hij naar de doorbraak van ondergoed, horloges, naaimachines en fietsen: vroeger luxe-objecten, inmiddels courante gebruiksgoederen. Op iets langere termijn voorspelde hij een zelfde doorbraak van de auto bij het grote publiek. Een maatschappij zonder luxe en daarbijhorende grote fortuinen zou daarentegen tot stagnatie en achteruitgang leiden.⁸⁵³ Dat luxe meestal niet dat nut had, maar enkel omwille van zichzelf werd geconsumeerd, sprak hij evenwel niet tegen, maar zelfs in dat geval deed de vraag naar het morele karakter van luxe volgens hem nog niet terzake. Alle veroordelingen daarvan zouden niet verhelpen dat luxe en grote fortuinen nu eenmaal onmiskenbaar deel uitmaakten van de samenleving.⁸⁵⁴ Wat in de mate van het mogelijke moest worden vermeden, was de verspilling van grote fortuinen. Vandaar zijn pleidooi voor een nuttig gebruik daarvan, met name “*la réalisation et la diffusion des inventions et des découvertes amélioratrices du sort commun*”.⁸⁵⁵ Industriëlen als Alfred Carnegie en Ernest Solvay beantwoordden met hun filantropische initiatieven perfect aan die opdracht. Daarentegen zouden grote fortuinen die niet of verkeerd werden gebruikt werden, in de ideale utopische samenleving collectief beheerd moeten worden ten bate van het

⁸⁵⁰ In feite is deze inleiding een nauwelijks gewijzigde versie van een artikel dat hij in 1905 publiceerde in *La Revue économique internationale*. KBB, LHP, nr. 9067A, *Destination sociale du luxe et des grandes fortunes d'après les visions actuelles*, overdruk uit *La Revue économique internationale*, Brussel, 1905, 32 p.

⁸⁵¹ BAUDRILLART, *Histoire du luxe privé et public*; DE LAVELEYE, *Le luxe*. De jurist Emile de Laveleye (1822-1892) was gewoon hoogleraar aan de Luikse universiteit en een internationaal gereputeerd publicist van liberale strekking. COPPENS en DUMOULIN, “Laveleye, Emile de”. Cfr. supra in dit hoofdstuk.

⁸⁵² PICARD, “Le luxe, les grandes fortunes et la législation”, pp. X-XI.

⁸⁵³ PICARD, “Le luxe, les grandes fortunes et la législation”, pp. XII-XIV.

⁸⁵⁴ PICARD, “Le luxe, les grandes fortunes et la législation”, pp. XIV en XVII-XVIII.

⁸⁵⁵ PICARD, “Le luxe, les grandes fortunes et la législation”, p. XVIII.

algemeen belang.⁸⁵⁶ In de praktijk echter kantte Picard zich tegen tussenkomsten van de wetgever, omdat daarvoor volgens hem onvoldoende draagvlak bestond:

“Assurément, la propriété inconditionnée et les fortunes excessives qu’elle amène avec des abus variés et graves, préoccupent ceux qui pensent à une amélioration de l’organisation sociale. Il est à présumer que des limitations légales se produiront à cet égard. Mais, pour le moment, le sentiment commun est qu’il est préférable de laisser encore, dans ce délicat domaine, la liberté individuelle régner en seule directrice”.⁸⁵⁷

Van een inkomensbelasting kon in een dergelijke redenering dus ook geen sprake meer zijn. Daarmee plaatste Picard zich diametraal tegenover de partijlijn van de BWP, zoals die tot uiting kwam in het Charter van Quaregnon (1894). In het ‘Stoffelijk Programma’ daarvan stelde de partij toen een *“klimmende belasting op het inkomen”* (*“impôt sur le revenu”*) voorop. Het is dan ook niet onlogisch om met Paul Aron die stellingname van Picard als één van de achterliggende oorzaken voor zijn breuk met de BWP te zien.⁸⁵⁸ Nochtans had Picard in 1895 wel nog het principe van een inkomensbelasting onderschreven in *Comment on devient socialiste*, al heeft dit boek, zoals reeds opgemerkt, ons inziens vooral een propagandawaarde.⁸⁵⁹ Ook in de Senaat toonde hij zich tijdens de bespreking van de inkomsten en middelen van de Rijksbegroting op 27 december 1894 nog een enthousiast voorstander. Hij drukte toen de wens uit dat de consumptiebelastingen zouden vervangen worden een progressieve inkomensbelasting met vrijstelling voor de laagste inkomens: *“Il faut que l’impôt soit pris sur celui qui a plus que le nécessaire [...] C’est l’impôt proportionnel ou progressif. [...] On commence à respecter cette maxime [...] que, plus on est riche, plus on doit payer; que ce n’est pas là un acte vexatoire, mais la chose la plus équitable du monde.”* Als reden daarvoor voerde hij aan dat arbeiders behoefte hadden aan alcohol en tabak om hun ondervoeding en oververmoeidheid te compenseren. Minister van Financiën de Smet de Naeyer protesteerde nadrukkelijk tegen de rede van Picard, die hij afdeed als fantasie. De instelling van een progressieve inkomensbelasting noemde hij ronduit diefstal, maar hij kon zich wel vinden in een inkomensbelasting op basis van duidelijke criteria en mits een aanpassing van het kadastraal inkomen.⁸⁶⁰

⁸⁵⁶ PICARD, “Le luxe, les grandes fortunes et la législation”, pp. XVIII-XXI. Cfr. supra in het derde hoofdstuk over Solvay.

⁸⁵⁷ PICARD, “Le luxe, les grandes fortunes et la législation”, p. XXIII.

⁸⁵⁸ ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*, p. 114.

⁸⁵⁹ PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 116-125.

⁸⁶⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 27 december 1894, pp. 52-57 en 53 (citaat); HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1894-1895, p. 750.

Parallel met zijn eigenlijke verdediging van luxe staat ook de onverdroten inzet van Picard voor het behoud van kansspelen. In de lijn van het socialistische programma verklaarde hij zich in de Senaat weliswaar een principieel voorstander van een volledig verbod daarvan, maar de facto stelde hij zich zeer pragmatisch op en nam hij genoegen met een wettelijke regeling. Bovendien hing er op dit vlak toch altijd, hoe hard hij dat ook ontkende en hoezeer hij zich ook beriep op zijn deontologie als advocaat, een waas van belangenvermenging rond hem. Picard trad immers herhaaldelijk op als raadsman van Georges Marquet, één van de zwaargewichten van de toenmalige gokindustrie en ondermeer concessiehouder van de casino's van Dinant en Oostende, met wie hij ook op persoonlijk vlak op goede voet stond en wiens zakelijke belangen hij zoveel als mogelijk trachtte af te schermen in de Hoge Vergadering.⁸⁶¹

In de ellenlange parlementaire behandeling van het wetsontwerp op de uitbating van de kansspelen, die uiteindelijk uitmondde in de kansspelenwet van 24 oktober 1902, kwam Picard meermaals uitgebreid tussenbeide. Op 3 december 1896 schoof hij als één van de oorzaken voor het gokken de toenemende moeilijkheid naar voor om nog met werken de kost te verdienen. Hij onderscheidde drie gokvormen: de speelkringen voor de rijken, de Beurs voor de kleine burgerij en de koersweddenschappen voor het gewone volk. Volgens hem werd nu te veel aandacht besteed aan het repressieve aspect; in dat verband achtte hij het bijzonder efficiënt om art. 1967 B.W. af te schaffen en aldus toe te laten dat spelers hun spelverliezen zouden kunnen recupereren.⁸⁶² Hij steunde de beslissing van de regering om de meeste bestaande speelkringen te sluiten, maar vond het niet kunnen dat ze toch nog enkele wou openlaten en riep daarom consequent op tot een volledig verbod op speelkringen.⁸⁶³ Op 25 februari 1897 bewees Picard tijdens het vervolg van de bespreking van hetzelfde wetsontwerp opnieuw lippendienst aan een volledig verbod op kansspelen. Vaststellend dat daar evenwel geen meerderheid voor te vinden was en dat de regering per se de uitbating van de casino's van Oostende en Spa wilde blijven toestaan, pleitte hij tevens voor het openhouden van het casino van Dinant, dat de regering wilde sluiten, omwille van in het verleden verworven rechten. Om die reden onthield hij zich ook bij de stemming.⁸⁶⁴ Op 31 mei 1901 riep hij op om een

⁸⁶¹ In de zomerseizoenen van 1905 tot en met 1907 organiseerde Picard op vraag van en met financiële steun van Marquet het kunstenfestival *Ostende, centre d'art*. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

⁸⁶² Art. 1967 B.W. met betrekking tot de kanscontracten luidt als volgt: “*In geen geval kan de verliezer terugvragen wat hij vrijwillig betaald heeft, tenzij er van de kant van de winner bedrog, list of oplichting heeft plaatsgehad.*” HEIRBAUT en BAETEMAN, *Cumulatieve editie van het Burgerlijk Wetboek*, pp. 1864-1865 en 1864 (citaat).

⁸⁶³ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 3 december 1896, pp. 49-52; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 60-63; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1896-1897, p. 182-183.

⁸⁶⁴ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 25 februari 1897, pp. 363-367; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 67-69; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1896-1897, pp. 188-189.

schadevergoeding te betalen aan de steden die hun speelhuis moesten sluiten en uitte hij kritiek op een aantal bepalingen van het wetsontwerp die opnieuw de speler wilden straffen.⁸⁶⁵

Na de totstandkoming van de kansspelenwet werd de Oostendse concessiehouder Marquet door het Brugse parket beschuldigd van inbreuken daarop. Picard trad zowel in 1905 als in 1908 op als zijn verdediger telkens in eerste aanleg voor de correctionele rechtbank van Brugge en nadien voor het Gentse hof van beroep, wat uiteindelijk zou leiden tot een definitieve breuk met de BWP.⁸⁶⁶ Erg interessant in dit verband is het boekje *Ostende et la nouvelle loi des jeux* dat Picard in 1906 publiceerde, dus tussen de eerste en tweede zaak Marquet in, als reactie op een anoniem artikel in *La Belgique judiciaire*.⁸⁶⁷ Hoofdzakelijk weerlegde Picard daarin dat Marquet de kansspelenwet zou overtreden hebben door te hameren op de gelijkheid van winstkansen in het baccaraspel en de ingangscontrole aan de speelzaal en bestempelde hij de ijver van het Brugse parket als hoogst overdreven. Wetgeving was volgens hem nu eenmaal niet in staat om kansspelen helemaal te doen verdwijnen, maar kon ze hoogstens in goede banen leiden:

*“Mais, hélas!, un préjugé tenace règne, tourmentant les esprits de la plus dangereuse catégorie des humains utopistes: ceux qui croient qu’avec une volonté opiniâtre et des lois adroitement combinées, on peut supprimer les passions humaines, celle du Jeu par exemple, et faire régner sur la terre assainie une Vertu sans accroc.”*⁸⁶⁸

Zeker in mondaine badsteden was het bestaan van speelhuizen (en alles wat daarbij hoorde) een evidentie, die men niet moest willen veranderen:

“Le monde des villes d’eau est un monde à part. [...] C’est la phalange des désœuvrés, des gens de plaisir, des fêtards, des multi-millionnaires coudoyant les tristes-à-pattes en tenue correcte et illusionnante. Tous ceux que rapproche une similitude de vie, la haute vie, [...] La courtisane y a sa place. [...] Il faut

⁸⁶⁵ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 31 mei 1901, pp. 303-306; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1900-1901, p. 234.

⁸⁶⁶ Cfr. supra in het tweede hoofdstuk. In de zaak van 1905 werd Marquet in beroep vrijgesproken. In de zaak van 1908 werd Marquet in eerste aanleg veroordeeld tot drie maanden gevangenis en 3.000 fr. boete. Zie voor dit vonnis: “Affaire Marquet”. *La Belgique judiciaire*, 66 (1908) 33, kol. 516-526. Zie ook: COPPEIN, “Edmond Picard en de deontologie van de advocaat”, pp. 209-211.

⁸⁶⁷ Twee andere kleinere brochures, die minder uitgewerkt dezelfde argumentatie ontwikkelen, blijven buiten beschouwing: PICARD, *Baccara*; PICARD, *Consultations*.

⁸⁶⁸ PICARD, *Ostende et la nouvelle loi des jeux*, p. 4.

bien prendre le monde tel qu'il est et ne pas songer à le refaire, [...] Ostende n'est pas fait, sapristi! uniquement pour les mamans qui cherchent au profit de leurs petits le grand air."⁸⁶⁹

Speelhuizen hadden last but not least ook een niet-onbelangrijke economische rol als aantrekkingspool en ontmoetingsplaats voor grootindustriëlen en handelaars. Oostende dankte haar faam als *Koningin der badsteden*, aldus Picard, grotendeels aan de aanwezigheid van een casino op haar grondgebied.⁸⁷⁰

In het ogenschijnlijk paradoxale oeuvre van Picard contrasteren met dergelijke verdediging van luxe en kansspelen zijn twee 'oproepen tot een soberder leven'. Een eerste boekje *Vie simple* verscheen in 1894; het tweede *Vers la vie simple*, waarin het eerste integraal hernomen en aangevuld werd, werd meer dan een kwarteeuw later uitgebracht in 1922. Eigenlijk behelzen beide boeken enkel een louter vrijblijvende morele oproep om zoveel mogelijk de eigen rijkdom te milderen. Geld was volgens Picard namelijk de oorzaak van alle leed in de wereld en droeg in zich de kiem van hebzucht; hij hield voor dat alleen een sobere levensstijl tot echte onafhankelijkheid kon leiden: "*La salubre formule c'est: Restreins-toi. [...] La simplicité laisse intacte la pureté de l'âme, car elle ne la grève d'aucune injustice à l'égard du prochain*".⁸⁷¹ Nergens verwijst hij echter ook maar enigszins naar verplichtende wetgevende maatregelen om dat doel te bereiken. Zo bekeken zijn beide boeken dus veeleer complementair aan zijn visie op luxe. De directe aanleiding voor het schrijven van *Vie simple* was de bewustwording en daaruitvolgende gewrongenheid van Picard met zijn eigen leven als salonsocialist – hij wees zichzelf aan als een "*démocrate parfumé*" en een "*révolutionnaire en gants jaunes*" – na zijn opsluiting in de gevangenis in 1893, waarna hij verhuisde van zijn riante herenhuis aan de Gulden Vlieslaan naar een iets bescheidener pand in de Hertogsstraat.⁸⁷² Zijn terugtrekking te Dave na vier karige oorlogsjaren beschouwde de hoogbejaarde Picard wat geforceerd als de ultieme onthechting van zijn mondaine Brusselse leven en de eindbestemming van zijn "*terrestre pèlerinage*".⁸⁷³

⁸⁶⁹ PICARD, *Ostende et la nouvelle loi des jeux*, pp. 52-53 (citaat).

⁸⁷⁰ PICARD, *Ostende et la nouvelle loi des jeux*, p. 59.

⁸⁷¹ PICARD, *Vie simple*, pp. 8-19, 35-41 en 36 (citaat).

⁸⁷² Cfr. supra in het tweede hoofdstuk. PICARD, *Quarante-huit heures de pistole*, p. 51 (citaten).

⁸⁷³ PICARD, *Vers la vie simple*, pp. 115-140. Het citaat is ontleend aan de ondertitel van dit boek.

5.6 EMANATIE VAN EEN VERANDEREND RECHTSDENKEN

Met zijn begrensde houding tegenover de vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie positioneerde Picard zich uiteraard eens te meer in het centrum van de debatten die de toenmalige Belgische rechtsleer in de ban hielden. Tal van juristen gaven op velerlei wijzen uiting aan hun hoop op een ander privaatrecht en/of vertolkten evenzeer diepe twijfels over de reikwijdte daarvan en desgevallend de noodzaak van verandering. In andere Europese landen kon men er al evenmin omheen om stelling in te nemen over de vermaatschappelijking van het recht.

5.6.1 Een ander privaatrecht

In het privaatrecht stond traditioneel de autonomie van het individu centraal. Contracten werden afgesloten tussen twee vrije en gelijke individuen. De overheid mocht niet tussenbeide komen in deze relaties en moest de vrije markt zijn gang laten gaan. Van de sociale werkelijkheid werd abstractie gemaakt, waardoor een dergelijke opvatting vooral ten goede kwam aan de gezeten burgers. Vooral na de arbeidersopstanden van 1886 die het sociale vraagstuk in al zijn scherpte aan de oppervlakte brachten en het parallelle ontstaan van de sociale wetenschappen werd dit klassieke privaatrecht meer en meer in vraag gesteld.⁸⁷⁴ Relaties tussen individuen bleken wel degelijk sterk beïnvloed door de maatschappelijke context waarin die individuen leefden. De facto was er daardoor meestal geen sprake van gelijkheid en onderging de zwakste partij de wil van de sterkste.⁸⁷⁵ Gaandeweg won de overtuiging veld dat de overheid zich niet meer kon veroorloven zich alleen maar als een liberale nachtwaker op te stellen en dat het oude adagium “*laissez faire, laissez passer*” plaats moest ruimen voor een inperking van de individuele vrije wilsontplooiing en een bescherming van de zwakste partij, getuige daarvan bijvoorbeeld de wet op de arbeidsovereenkomst van 10 maart 1900. Men besepte te langen leste dat alleen op die manier het kapitalistisch systeem in stand kon worden gehouden en dat anders het communistisch alternatief van een klassen- en bezitsloze samenleving dreigde, wat te allen prijze vermeden moest worden. Typerend voor deze

⁸⁷⁴ Cfr. supra in dit hoofdstuk. Sommige eigentijdse auteurs beschouwden de nieuwe sociale wetgeving eerder als publiekrecht. ERRERA, “Cinquante ans de droit public”, pp. 145-148.

⁸⁷⁵ In zekere zin is dit uiteraard nog altijd zo, maar in de negentiende eeuw was er totaal geen tegengewicht.

evolutie was ondermeer dat voortaan categorieën van individuen, zoals bijvoorbeeld de arbeiders, centraal kwamen te staan.⁸⁷⁶

Revelerend voor het klassieke liberaal-economische gedachtegoed is zeker de maatschappijopvatting van de Gentse exegeet François Laurent. Van 1863 tot 1873 zetelde hij in de Gentse gemeenteraad. Hij zette zich zijn verdere leven vanuit een filantropisch paternalisme in voor de zedelijke verheffing van de arbeidersklasse. Hij beschouwde de ongelijke verdeling van de morele en intellectuele vermogens onder de mensen en de geboorte van kinderen in arme of rijke families als uitingen van de Goddelijke Voorzienigheid. Het behoud van deze sociale orde was voor hem dan ook zonder meer essentieel. Een cruciale rol hierin was weggelegd voor het onderwijs; het moest vooral bewerkstelligen dat arbeiders hun maatschappelijk lot zouden aanvaarden. Dat arbeiders hier de facto geenszins van nature toe bereid waren, schreef Laurent toe aan hun aangeboren immoraliteit, onbeschaafdheid, beestachtigheid – bijna ontkende hij dat ze mensen waren. Arbeiders waren in zijn ogen voor de Staat alleen belangrijk omwille van hun grote kinderrijkdom. Arbeidersorganisaties, communisme, socialisme, stakingen en onlusten kwamen op hem over als even zovele uitingen van die degeneratie die de fundamenteën van de burgerlijke samenleving – eigendom, godsdienst en familie – bedreigden. De arbeidersopstand van 1886, één jaar voor zijn overlijden, versterkte Laurent eens te meer in zijn visie. Sociale wetgeving beschouwde hij als overbodig. Hij verdedigde fervent de volledige contractuele vrijheid, die voor hem slechts eindigde als contracten immoreel werden. Arbeiders mochten zijns inziens de Staat niet als een gemakkelijk toevluchtsoord zien, maar moesten zelf geld sparen en hun toekomst plannen onder leiding van de hogere klassen. Met dat doel voor ogen richtte hij een tiental werkmanskringen op, waar arbeiders in die zin werden ‘gevormd’. Van toekenning van stemrecht aan arbeiders kon al helemaal geen sprake zijn. Laurent hield er kortom een erg conservatieve visie op na waarin hij een strikt onderscheid maakte tussen recht en samenleving. De situatie van de arbeiders benaderde hij alleen vanuit een moreel oogpunt en wilde hij uitdrukkelijk niet als een juridisch probleem interpreteren.⁸⁷⁷

De scherpste botsing van de twee diametrale uitgangspunten deed zich in België voor inzake de wet op de arbeidsongevallen van 24 december 1903. Voor deze materie was

⁸⁷⁶ DEFERME, “Belgische sociale wetgeving”; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 27-88; DE HARVEN, *Individualisme et socialisme*; DE SMAELE, “Medische pathologie en juridische logica”, p. 357; GRAS, “Socialisering van privaatrecht”, pp. 173-181; HOLTHÖFER, “Belgien”, pp. 1150-1152; VAN BIERVLIET, “L’interprétation belge du Code civil”, p. 652.

⁸⁷⁷ GORDLEY, *The philosophical origins*, p. 223; SIMON en VAN DAMME, “François Laurent en de sociale kwestie”, pp. 113-119. Bemerkt overigens de gelijkenis met de denkbeelden van de Nederlandse jurist Samuel Van Houten. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

traditioneel de klassieke regeling van de Code civil van toepassing geweest, waarbij wie door zijn daden of door zijn nalatigheid schade toebracht aan een ander deze moest vergoeden voor zover die schade door zijn fout was ontstaan en er een duidelijk oorzakelijk verband met die schade was; in die optiek waren werkgevers verantwoordelijk voor hun werknemers (artikelen 1382-1384). Alleen als arbeiders konden bewijzen dat de schuld voor een arbeidsongeval bij hun patroon lag, konden ze een schadevergoeding van hem eisen; de facto bleek dit echter vaak niet mogelijk. In 1884 gaf Charles Saintelette in zijn befaamde boek *De la responsabilité et de la garantie* een eerste aanzet tot een alternatief systeem. Hij pleitte daarin dat een werkgever, uit hoofde van het arbeidscontract dat hij met een werknemer had afgesloten, voor hem aansprakelijk was, wat impliceerde dat hij ook verplicht was tussenbeide te komen bij een arbeidsongeval, en niet omdat hij een onopzettelijk vergrijp had begaan. Uiteindelijk werd in de wet het nieuwe begrip beroepsrisico geformuleerd, dat het principe van de individuele aansprakelijkheid min of meer terzijde schoof. Dit principe ging ervan uit dat bepaalde risico's inherent waren aan het beroep. Arbeiders hadden voortaan recht op een schadevergoeding, die de helft van hun loon bedroeg, zonder dat voorafgaand een bewijs van schuld moest worden geleverd. Werkgevers waren verplicht om zich ofwel hiertegen te verzekeren ofwel bijdragen hiervoor te storten in een garantiefonds, maar vermeden op die manier de vroegere processen. In essentie kwam het systeem eigenlijk neer op de erkenning van een gedeelde aansprakelijkheid.⁸⁷⁸

Fundamenteel vernieuwend in de privaatrechtelijke doctrine was evenzeer de wettelijke erkenning van de beroepsorganisaties via de wet van 31 maart 1898. Eigenlijk betrof het een deelaspect van het oude prangende probleem van de toekenning van rechtspersoonlijkheid aan wat vandaag bestempeld wordt als verenigingen zonder winstoogmerk. Dergelijke verenigingen waren weliswaar krachtens artikel 20 van de Belgische Grondwet toegelaten, maar konden juridisch gezien geen goederen verwerven als ze niet van de wetgever ook rechtspersoonlijkheid kregen. Het debat daarover was lange tijd verstrikt in het levensbeschouwelijke conflict, voornamelijk door de liberale vrees voor de dode hand bij kloosters en religieuze instellingen. De anticlericale François Laurent had zich in het tweede deel (1883) van zijn voorontwerp voor een nieuw

⁸⁷⁸ TUNC, *La responsabilité civile*, inz. pp. 71-72, 97-131 en 157-158; DEFERME, "Aan iedere Belg wat hem toekomt", p. 55; DEFERME, "De dode taal van de verantwoordelijkheid"; DEFERME, "De schuld van het toeval", pp. 59-63; DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 277-310; NANDRIN, "Entre l'Etat libéral et l'Etat assurantiel", pp. 183-190; NANDRIN, "La genèse du droit du travail en Belgique", pp. 286-287; VAN BIERVLIET, "L'interprétation belge du Code civil", pp. 657-659; VAN DER VORST, "Esquisse d'une théorie générale", pp. 374-376 en 389-394; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, p. 101. Zie ook: R[EMY], E. "Le droit nouveau. La responsabilité sans faute". *La Belgique judiciaire*, 64 (1906) 20, kol. 305-317.

burgerlijk wetboek laten opmerken als een fel tegenstander en daarbij vooral de religieuze congregaties gevisieerd. Hij werd van repliek gediend door Jules Van den Heuvel (1854-1926), professor te Leuven en van 1899 tot 1907 minister van Justitie, in een korte brochure *La liberté d'association et l'avant-projet de M. Laurent* (1883), waarin hij hem verweet de Grondwet met de voeten te treden en het privé-initiatief volledig te willen uitschakelen ten voordele van een jacobijns etatisme. Eén jaar eerder had Van den Heuvel reeds in zijn boek *De la situation des associations sans but lucratif en France et en Belgique* (1882, 1ste uitgave) een originele uitweg voorgesteld voor alle verenigingen zonder winstoogmerk door het verenigingscontract niet zoals Laurent als een fictie te beschouwen maar als een onbenoemde overeenkomst, waarbij de individuele rechten van de leden niet werden geschonden en ze bijgevolg goederen in mede-eigendom konden bezitten en medeleden mandateren. De vernieuwende opvatting die Van den Heuvel voorstond hing nauw samen met het feitelijke verlies van het exclusieve karakter dat de rechtspersoonlijkheid voordien had gehad. Door de hervorming van de vennootschapswetgeving in 1873 konden naamloze vennootschappen, waarvan het aantal daarna voortdurend toenam, immers zonder voorafgaande toestemming van de wetgever rechtspersoonlijkheid krijgen. Bovendien geraakten ook steeds meer andere verenigingen zonder winstoogmerk dan kloosters in de problemen. Desondanks zou er pas een wettelijke regeling komen na de Eerste Wereldoorlog.⁸⁷⁹

De verschuiving van het privaatrecht naar een meer sociale dimensie vertaalde zich erg expliciet in de mercuriales – die doorgaans eigendom, familie en maatschappelijke harmonie verdedigden – en in de openingsredes van de jonge balies, waarin meestal iets progressievere geluiden doorklonken.⁸⁸⁰ Vooral in de jaren 1890 stond het onderwerp

⁸⁷⁹ Door de wet van 31 maart 1898 konden beroepsverenigingen de rechtspersoonlijkheid aanvragen. Zie in detail: DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 227-254. Zie over het bredere probleem van de verenigingen zonder winstoogmerk: BONNECASE, *Problème du droit*, pp. 209-217; ERRERA, “Cinquante ans de droit public”, pp. 148-159; HOLTHÖFER, “Belgien”, pp. 1154-1156; STEVENS, “Kloostergemeenschappen en het recht”, pp. 26-39; STEVENS, “Les associations religieuses en Belgique”, pp. 197-202; VAN BIERVLIET, “L’interprétation belge du Code civil”, pp. 659-661; VAN DIEVOET, *Het burgerlijk recht in België en in Nederland*, pp. 100-101. Zie ook: HERMANS, M. “De la personification civile des associations”. *Journal des Tribunaux*, 26 (1907) 2140, kol. 353-360 en 2141, kol. 369-375. De wet van 27 juni 1921 op de verenigingen zonder winstoogmerk en de instellingen van openbaar nut bracht finaal een oplossing.

⁸⁸⁰ Van de in het *Journal des Tribunaux* gepubliceerde openingsredes van de jonge balies – slechts een representatieve staalkaart van een veel groter aanbod – houden er in deze periode (1881-1914) minstens veertien verband met het thema. Mogelijks was het onderwerp in werkelijkheid dus nog iets populairder. Naast de in het corpus behandelde openingsredes gaat het respectievelijk om: Voor de jonge balie van Antwerpen: VAES, G. “La solidarité sociale”. *Journal des Tribunaux*, 20 (1901) 1681, kol. 1153-1170. Voor de Brusselse jonge balie: GUINOTTE, L. “Quelques aspects du progrès matériel et moral au XIXe siècle”. *Journal des Tribunaux*, 17 (1898) 1426, kol. 1113-1121; ANDRE, G. “Les conventions collectives du travail. L’intervention de l’Etat dans le conflit ouvrier”. *Journal des Tribunaux*, 30 (1911) 2513, kol. 1105-1126;

volop in de actualiteit. Ook in het *Journal des Tribunaux* verschenen toen tal van artikelen hierover.⁸⁸¹ Reeds in 1870 wijdden zowel de procureur-generaal bij het Brusselse hof van beroep Charles Mesdach de ter Kiele (1825-1915) als zijn Luikse evenknie Hubert Beltjens (1808-1874) hun mercuriale aan de arbeiderskwestie. Beide teksten zijn bijzonder representatief voor de toenmalige tijdsgeest.⁸⁸² Beltjens verklaarde dat de verbetering van het lot van de arbeidersklasse ieders terechte bezorgdheid moest zijn, maar zag geen heil in de communistische oplossingen, die hij ten strengste veroordeelde en waarvan hij de toenemende populariteit toeschreef aan egoïsme en afgunst. Individuele eigendom was de vrucht van arbeid en moest als fundament van de maatschappelijke orde gerespecteerd worden. Hij erkende weliswaar dat er tal van misbruiken voorkwamen bij de verloning van de arbeiders, maar die konden zijns inziens alleen worden ondervangen door een beter moreel onderricht; wetgevend ingrijpen was in elk geval uit den boze:

*“Un point des plus délicats, c’est de faire une répartition équitable entre le gain de l’entrepreneur et le salaire de l’ouvrier. Cette répartition ne peut pas être réglée par la loi, sous peine de tomber dans les inconvénients de l’ancien régime, du régime des règlements. Elle doit être complètement abandonnée à la liberté des parties; elle ne peut être fixée que de commun accord. Comme pour la valeur de toutes choses, celle de la main-d’œuvre est en première ligne subordonnée à la loi de l’offre et de la demande ; mais la justice veut également que l’on tienne compte, d’un côté, des besoins de l’ouvrier, et, de l’autre, des bénéfices du patron.”*⁸⁸³

Mesdach de ter Kiele benadrukte evenzeer de waarde van de vrijheid voor de arbeiders; via spaarzaamheid, matiging van hun behoeften en eigen inzet hadden ze zelf

PASSELECQ, F. “Droits collectifs et liberté individuelle”. *Journal des Tribunaux*, 32 (1913) 2673, kol. 1169-1194. Voor de jonge balie van Charleroi: CROQUET, F. “Une descente dans un charbonnage”. *Journal des Tribunaux*, 9 (1890) 747, kol. 1185-1192. Voor de jonge balie van Doornik: DELCOURT, “L’assurance ouvrière obligatoire”. *Journal des Tribunaux*, 12 (1893) 1007, kol. 1257-1270. Voor de jonge balie van Gent: DE COCK, H. “La théorie du risque professionnel et la loi belge sur les accidents de travail”. *Journal des Tribunaux*, 26 (1907) 2200, kol. 1353-1363 en 27 (1908) 2201, kol. 2-10.

⁸⁸¹ Bij de meeste van deze artikelen had Picard, hoofdredacteur van de krant vanaf de oprichting in 1881 tot in 1900, zelf een groot aandeel. Cfr. supra in eerste en dit hoofdstuk.

⁸⁸² Voor de periode voor het verschijnen van het *Journal des Tribunaux* werden de openingsredes van de jonge balies sporadisch en met veel vertraging opgenomen in *La Belgique judiciaire*, maar de arbeiderskwestie kwam daarin nauwelijks aan bod. Eén van de weinige uitzonderingen is de even betekenisvolle openingsrede van advocaat P. De Ponthière op 17 november 1874 te Luik, waarin hij zich heftig kantte tegen een wettelijke reglementering van de kinderarbeid: “En résumé, sans contester le principe de la légitimité de l’intervention légale dans la question du travail des enfants, mais adversaire déclaré, en fait, de toute intervention directe, que ne justifient pas d’ailleurs une nécessité abolue et une efficacité à peu près certaine, je repousse donc les moyens légaux – proposés en Belgique pour réglementer le travail des enfants – comme vexatoires, inutiles et complètement inefficaces.” DE PONTHERIE, P. “De la réglementation du travail des enfants”. *La Belgique judiciaire*, 33 (1875) 63, kol. 993-1010 en 1009 (citaat).

⁸⁸³ BELTJENS, H. “La question ouvrière”. *La Belgique judiciaire*, 28 (1870) 87, kol. 1377-1389 en 1382 (citaat).

hun lot in handen en konden ze zich opwerken in de maatschappij en zelf eigenaar worden. Het grootste deel van zijn betoog besteedde hij aan een gedetailleerd overzicht van de eisen en de acties van de Eerste Internationale. Dat apocalyptisch programma beoogde volgens hem finaal niets anders dan “*une transformation sociale complète aussi menaçante pour la propriété que pour les gouvernements établis, sans reculer devant les horreurs d’une immense conflagration civile*” en zou ook geenszins ten goede komen aan de arbeiders zelf. Ten einde zo’n doemscenario te vermijden moest elke verstandige burger zich daarom verzetten tegen dergelijke volksverlakkerij en integendeel vertrouwen op recht, rede en rechtvaardigheid.⁸⁸⁴

Victor Bonnevie vertolkte in 1892 in een artikel in het *Journal des Tribunaux* de mening dat het recht in het verleden te veel op de machthebbers was afgestemd en dat het gelijkheidsideaal van de Franse Revolutie alleen verwezenlijkt was geworden voor de burgerij ten nadele van de rest van de bevolking. Hij toonde zich bijzonder gelukkig dat het recht in zijn eigen tijd ‘socialer’ werd en zag daarin de geboorte van een nieuw recht:

*“Le Droit s’est dégagé peu à peu des théories et des traditions dans lesquelles il était mommifié depuis des siècles; [...] bientôt on verra ajouté aux anciens codes, un code nouveau: le Code du travail. [...] Cette évolution du Droit est, en réalité, l’avènement d’un Droit nouveau. L’édifice de notre Droit social est ébranlé, il est secoué jusque dans les fondements; déjà des parties importantes sont tombées et remplacées par des pierres nouvelles. Le Droit est entré, avec tout le reste, dans la grande refonte sociale [...]”*⁸⁸⁵

De opvattingen van Mesdach de ter Kiele, inmiddels gepromoveerd tot procureur-generaal bij het Hof van Cassatie, bleken nauwelijks veranderd. In zijn mercuriale van 1894 kwam hij terug op het onderwerp. Hij merkte toen op dat de sociale kwestie nu meer dan ooit tevoren politieke aandacht kreeg en dat het gerecht bovenal de sociale orde moest bewaren. In het bijzonder verzette hij zich tegen de idee dat de productiemiddelen tot het gemeenschappelijk patrimonium van de mensheid zouden behoren, omdat ook vorige generaties ertoe hadden bijgedragen, en hield hij een pleidooi voor de verdiensten van het individuele kapitaal, dat aan de basis lag van de arbeidsvoorziening. Nationalisering van steenkoolmijnen, grote ondernemingen, etcetera beschouwde hij als een niet te rechtvaardigen diefstal en geen taak van de overheid: “*Que l’Etat exerce son contrôle, qu’il nous couvre de sa protection contre tout envahissement non autorisé, c’est*

⁸⁸⁴ MESDACH DE TER KIELE, [C.] “Audience solennelle de rentrée [La situation de la classe ouvrière]”. *La Belgique judiciaire*, 28 (1870) 86, kol. 1361-1371 en 1363 (citaat).

⁸⁸⁵ BONNEVIE, V. “L’évolution du droit”. *Journal des Tribunaux*, 11 (1892) 849, kol. 4-6 en 6 (citaat).

bien là son office; mais est-il besoin qu'il se mette encore de la partie et travaille à côté de nous pour nous susciter la plus redoutable des concurrences ? Le respect du droit, voilà sa seule raison d'être." Tot slot wees hij er op dat armoede een onuitroeibaar sociaal fenomeen was van alle tijden en dat men zich enkel door arbeid omhoog kon werken.⁸⁸⁶

Paul Forgeur, advocaat bij het hof van beroep te Luik, schaarde zich in zijn openingsrede van 10 november 1894 achter Mesdach de ter Kiele. Na een uitvoerig onderzoek verwierp hij het collectivisme als een inefficiënte en onuitvoerbare utopie die niet verzoenbaar was met de rede en stelde hij voor alleen een aantal onrechtvaardigheden weg te werken.⁸⁸⁷ Kort daarna hield Herman De Baets, advocaat bij het hof van beroep te Gent en verbonden als professor aan de rijksuniversiteit van die stad, een geruchtmakende redevoering tijdens de vergadering van de Fédération des Avocats belges in het Brusselse stadhuis op 23 december 1894. Daarin stelde hij dat juristen zich nu bewust waren geworden van de sociale kwestie en de noodzaak om de wetgeving aan te passen. In het bijzonder vroeg hij een inperking van het individuele eigendomsrecht om zo meer sociale vrede te bewerkstelligen.⁸⁸⁸

Die rede van de Baets viel Mesdach de ter Kiele koud op de maag, getuige daarvan zijn mercuriale van 1895. Hij sprak onomwonden over "*un programme quasi révolutionnaire*". Zijn betoog was dan ook een hartstochtelijke verdediging van de onaantastbaarheid van het eigendomsrecht op basis van het natuurrecht: "*De droit naturel, ce que chacun fait et continue de faire sien est bien à lui et à lui seul. Si grande qu'en soit la masse, il le possède pour lui seul, [...]*". Elke mens had zijn natuurtoestand te aanvaarden.⁸⁸⁹ In zijn repliek verduidelijkte De Baets dat de procureur-generaal hem verkeerd begrepen had. Ook hij bleef vasthouden aan de individuele eigendom, maar hij ontkende wel het absoluut karakter daarvan. Hij was evenmin voorstander van een integraal collectivisme, maar vond wel dat de Staat eigendom moest kunnen regelen.⁸⁹⁰

In de volgende jaren hernamen de medestanders van Mesdach de ter Kiele het onderwerp nog regelmatig. In zijn openingsrede van 26 oktober 1895 verdedigde Louis Tart, advocaat bij het hof van beroep te Luik, met vuur het individualisme. Hij schaarde

⁸⁸⁶ MESDACH DE TER KIELE, [C.] "Propriété individuelle et collectivisme". *La Belgique judiciaire*, 52 (1894) 79, kol. 1249-1263 en 1256 (citaat).

⁸⁸⁷ FORGEUR, P. "La propriété devant le socialisme". *Journal des Tribunaux*, 13 (1894) 1098, kol. 1273-1303.

⁸⁸⁸ DE BAETS, H. "La notion nouvelle du droit privé". *Journal des Tribunaux*, 13 (1894) 1104, kol. 1393-1402.

⁸⁸⁹ MESDACH DE TER KIELE, C. "De l'occupation comme mode d'acquisition de la propriété". *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1166, kol. 977-984 en 980 (citaten). Zie over de mercuriales van 1894 en 1895 van Mesdach de ter Kiele eveneens: TANGHE, "La question de la propriété et la division sociale".

⁸⁹⁰ DE BAETS, H. "A M. Mesdach de ter Kiele". *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1168, kol. 1017-1026.

zich achter het klassieke vrijheidsbegrip en schoof de traditionele liefdadigheid naar voor als oplossing van het armoedeprobleem, dat hij geenszins ontkende. Niemand kon daar echter toe verplicht worden en de overheid had zich hoegenaamd niet te bemoeien:

*“Nous compatissons aux malheurs, à la pauvreté, à la détresse, au dénuement; nous ne dénions pas qu’il y ait beaucoup à faire [...] Il y a là une tâche immense dont tout homme de cœur accepte volontairement sa part. [...] Est-ce à dire pour cela que le gouvernement doive s’ériger en dispensateur des bienfaits et rendre la charité obligatoire. Nous ne le croyons pas. Nous voulons bien être charitables et nous essayons de l’être. Nous revendiquons comme un droit de ne l’être point, si tel est notre bon plaisir.”*⁸⁹¹

Op 5 december 1896 hield advocaat Telle voor de jonge balie van Doornik in zijn openingsrede nogmaals een doorleefd pleidooi voor het individuele eigendomsrecht. Hij legitimeerde het als een noodzaak voor mens en maatschappij die daarom bescherming verdiende: *“La propriété individuelle est nécessaire à l’homme, car elle répond à un besoin vrai de sa nature; cette propriété n’est pas moins utile à la société qui ne peut la méconnaître et qui doit la protéger; [...]”*⁸⁹² Te Gent bracht procureur-generaal Louis de Gamond (1842-?) in 1899 een gelijkaardige mercuriale over de gevaren van het collectivisme en verzette hij zich tegen het idee van een klassenstrijd.⁸⁹³

In zijn mercuriale van 1896 liet Henri Bosch, advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie, een enigszins ander geluid horen dan zijn hiërarchisch overste en beklemtoonde hij de noodzaak van tussenkomst van de wetgever om een werkelijke vrijheid te kunnen waarborgen aan alle burgers:

“Tous les Belges sont égaux devant la loi: c’est un principe constitutionnel et un principe de justice; mais il faut, pour que cette égalité ne soit pas un vain mot, que la loi protège spécialement les plus faibles d’entre nous; entre ceux qui possèdent instruction et fortune, et qui unissent leurs forces pour augmenter leur bien-être, et ceux qui, privés de ce double point d’appui, doivent demander au travail de leurs mains le pain de chaque jour, il y a une inégalité de fait à laquelle la liberté seule ne saurait apporter un remède suffisant, dont il est juste et humain que la loi tienne compte.”

⁸⁹¹ TART, L. “A travers l’individualisme”. *Journal des Tribunaux*, 14 (1895) 1173, kol. 1105-1120 en 1118 (citaat). Zie in dit verband ook : EWALD, *L’Etat providence*, pp. 57-58.

⁸⁹² TELLE, [?]. “La propriété. Justification du principe”. *Journal des Tribunaux*, 16 (1897) 1278, kol. 49-56 en 56 (citaat).

⁸⁹³ DE GAMOND, L. “Le collectivisme”. *La Belgique judiciaire*, 57 (1899) 1, kol. 1-16.

In het vervolg van zijn betoog gaf hij een uitvoerig en lovend overzicht van alle wetten die reeds waren uitgevaardigd sinds de oprichting van de Commissie van de Arbeid in 1886. Volgens Bosch was die geleidelijke lotsverbetering van de arbeiders op lange termijn de enige juiste keuze en bij uitstek een garantie tegen revolutionaire toestanden.⁸⁹⁴

Tal van progressieve advocaten onderschreven in hun openingsredes de juistheid van het oordeel van Bosch. Voor de jonge balie van Bergen sprak F. André, advocaat bij de rechtbank van eerste aanleg aldaar, bijvoorbeeld over het recht op schoonheid. In de marge daarvan wees hij op de kloof tussen de burgerij en het gewone volk. Eerstgenoemde had het recht naar zijn voordeel uitgebouwd en hield door het bezit van de productiemiddelen laatstgenoemde onder de knoet: “[...] *ayant sophistiqué tous les droits à son profit, on peut dire qu’elle est à elle seule toute la société, car elle est propriétaire des pauvres par le seul fait qu’elle est propriétaire du sol et des capitaux.*” In de samenleving ontwaarde André een echte klassenstrijd tussen kapitalisten en arbeiders, die zich inmiddels bewust waren geworden van de werkelijke verhoudingen. Hij wees kunst aan als één van de middelen naast het recht om meer rechtvaardigheid tot stand te brengen.⁸⁹⁵

Paul Spaak van zijn kant wees in zijn openingsrede voor de Brusselse jonge balie op 4 november 1899 zijn confraters op de taak van de advocatuur tegenover de heersende onrechtvaardigheden ten aanzien van de arbeiders. Spaak benadrukte dat rechtvaardigheid concreet moest worden verwezenlijkt op het terrein en in de wetgeving en zich niet mocht beperken tot een metafysisch begrip dat men voor de rest aan de kant kon schuiven. Zijn confraters riep hij op om zich ook buiten de gerechtsgebouwen te begeven en hun rol in het maatschappelijk debat op te nemen.⁸⁹⁶

In zijn openingsrede van 10 november 1900 waagde Georges Beatse, advocaat bij het hof van beroep te Brussel, zich aan een voorspelling over de toekomst van het recht. Volgens hem moest men aanvaarden dat het recht onmogelijk onveranderlijk kon zijn en dat het zich moest aanpassen aan maatschappelijke veranderingen. Daarin kende hij een belangrijke rol toe aan de rechtspraak. Hij nam ook uitdrukkelijk afstand van een te strikte invulling van de liberale vrijheidsgedachte, omdat die tot onrechtvaardige situaties leidde:

“Que ceux qui gardent leur foi entière à la liberté des conventions et nient le caractère indispensable d’un appui légal, se souviennent du temps encore proche où les enfants désertant l’école s’en allaient à l’usine

⁸⁹⁴ BOSCH, H. “Les lois ouvrières. Leur raison d’être; leurs résultats”. *La Belgique judiciaire*, 54 (1896) 80, kol. 1121-1138 en 1122 (citaat).

⁸⁹⁵ ANDRÉ, F. “Le droit à la beauté”. *Journal des Tribunaux*, 17 (1898) 1428, kol. 1145-1154 en 1147 (citaat).

⁸⁹⁶ SPAAK, P. “L’Injustice et le barreau”. *Journal des Tribunaux*, 18 (1899) 1512, kol. 1129-1141.

flétrir pour quelques sous, leur santé et leur esprit; où le travail de nuit se demandait sans distinction d'âge ni de sexe, où enfin des salaires payés en nature laissaient avec des bénéfices disproportionnés, le sentiment d'une criante injustice. Voilà où conduit la liberté lorsque la misère et la nécessité font mouvoir ses rouages."⁸⁹⁷

Op 13 november 1909 betoogde Ivan Gillon, advocaat bij het hof van beroep te Brussel, in zijn openingsrede dat het recht sinds enkele decennia in een nieuwe richting evolueerde, waarbij rechtvaardigheid veel breder werd opgevat dan voorheen en waarvoor onvermijdelijk een deel van de persoonlijke vrijheden moest worden opgeofferd: "*La transformation du droit en équité, vieux rêve des hommes, est de conséquences incalculables. [...] Leur tendance sera d'empêcher de plus en plus que quiconque nuise à autrui; [...]*"⁸⁹⁸.

Dat echter lang niet alle Belgische juristen die zienswijze deelden, bleek evenzeer. In 1910 klaagde de al genoemde Louis Tart ondermeer als reactie op de rede van Gillon in een artikel in *La Belgique judiciaire* het gebruik aan van nietszeggende modewoorden als "*droit nouveau*", "*droit progressif*", "*justice*" en "*équité*" aan. Volgens hem was het recht onveranderlijk en afkomstig van een goddelijk opperwezen. In plaats van over nieuw recht te spreken ware het zijns inziens correcter om het over nieuwe wetgeving te hebben. Tart wees er voorts op dat bijna elke nieuwe sociale wet "*une loi restrictive, sinon abolitive, d'une prérogative des individus*" bleek. Hij betreurde ten eerste de invoering van het risicobegrip en het opgeven van de klassieke noties van schuld, fout en aansprakelijkheid, zoals dat bijvoorbeeld in de wet op de arbeidsongevallen gebeurd was. Volgens hem leidde de nieuwe regeling intrinsiek tot veel onrechtvaardiger situaties en was ze in het algemeen "*rudimentaire et psychologiquement bien moins exacte que celle de la responsabilité*". Het artikel van Tart is in de lijn van zijn eerdere openingsrede in wezen een vurig pleidooi voor het respect van de vrijheden van het individu.⁸⁹⁹ Ook in het *Journal des Tribunaux* kwamen tegenstemmen aan bod, maar ze waren er wel merkkelijk zeldzamer.⁹⁰⁰

⁸⁹⁷ BEATSE, G. "L'avenir du droit". *Journal des Tribunaux*, 19 (1900) 1596, kol. 1117-1125 en 1122-1123 (citaat).

⁸⁹⁸ GILLON, I. "L'orientation nouvelle du droit". *Journal des Tribunaux*, 28 (1909) 2357, kol. 1140-1154 en 1144 en 1154 (citaat).

⁸⁹⁹ TART, L. "Droit nouveau". *La Belgique judiciaire*, 68 (1910) 47, kol. 737-750 en 741 en 749 (citaten).

⁹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: KEBERS, E. "Responsabilité sans faute". *Journal des Tribunaux*, 27 (1908) 2223, kol. 370-375 waarin hij de klassieke regeling van art. 1382 Code civil verdedigt.

5.6.2 Een ander publiekrecht

Het publiekrecht was aanvankelijk veeleer een uitzonderingsrecht en eerder minimaal uitgebouwd. Dat gegeven stond in nauw verband met de uitdrukkelijke keuze van de burgerij voor een beperkt takenpakket van de overheid.⁹⁰¹ De eerste Belgische regeringen telden slechts vijf werkelijk vitale departementen Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Justitie, Financiën en Oorlog. In 1837 werd het departement Openbare Werken als zesde toegevoegd. Vanaf dan bleef dit aantal constant tot 1878. In de periode 1878-1917 werden daarentegen zes bijkomende nieuwe departementen opgericht: Openbaar Onderwijs (1878-1884 en opnieuw vanaf 1907 als Kunsten en Wetenschappen), Spoorwegen, Post en Telegraaf (1884), Nijverheid en Arbeid (1895), Landbouw (1895), Koloniën (1908) en Economische Zaken (1917).⁹⁰² In het tijdperk van de cijnscodemocratie had België dus maximaal zeven ministeriële departementen, terwijl daarna bijna een verdubbeling optrad.

Die uitbouw van de staat bracht automatisch de vraag naar een juridische controle van de administratie met zich mee. Alhoewel de Grondwet in artikel 107 bepaalde dat de rechterlijke macht de volledige bevoegdheid had om de wettelijkheid van overheidsbeslissingen te beoordelen en zo nodig de toepassing ervan te weigeren, namen de rechtbanken en hoven de facto voornamelijk onder invloed van de Franse rechtsleer lange tijd een eerder passieve houding aan. Cruciaal voor die interpretatie was een richtinggevend arrest van 25 juni 1840 van het Hof van Cassatie. Pas met het geruchtmakende Flandria-arrest van 5 november 1920 wendde het Hof de steven.⁹⁰³ Vooral vanaf het fin de siècle – tijdperk van industriële expansie en aangroei van de overheid – bepleitten tal van Belgische juristen daarom een heroprichting van een Raad van State als hoogste administratieve rechtbank, instelling die al had bestaan onder het Frans en Nederlands bewind, maar bij de onafhankelijkheid was afgeschaft. In dit

⁹⁰¹ INGBER, “Droit et pouvoir judiciaire”, p. 6; RAES, “Ontwikkelingen in de Belgische rechtscultuur”, p. 354.

⁹⁰² De bevoegdheden Nijverheid en Landbouw werden voor het eerst voorzien in 1884, maar waren toen bij het departement Openbare Werken gevoegd. Dat bleef zo tot ze respectievelijk in 1895 en 1907 werden verzelfstandigd. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, pp. 407-413.

⁹⁰³ NANDRIN, “La Cour de Cassation belge de 1832”, pp. 279-283 en 287-292; MAGITS, “De Raad van State”, pp. 20 en 27. Zie daarnaast: BUCH, “L’évolution du Conseil d’Etat de Belgique”, pp. 179-180 en 185-186; DAURMONT, “Le Conseil d’Etat, juge naturel”, p. 113; ERRERA, “Cinquante ans de droit public”, pp. 141-142; FROMONT, “Evolution comparée du revours en annulation”, pp. 18 en 21; GILISSEN, “Het probleem van de Raad van State”, pp. 194-195; GOFFAUX, “De l’échec du modèle moniste”, pp. 37, 40-41 en 51-53; VANDER STICHELE, “Administratieve rechtspraak in België”, pp. 382-384.

verband kan ondermeer gewezen worden op een artikel van A. Van Zuylen in *La Belgique judiciaire* (1880) en monografieën van René Marcq (1911) en Maurice Bourquin (1912).⁹⁰⁴

Parallel met de uitbreiding van het kiesrecht en de wijzigingen van het functioneren van de democratie aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw – wat de Franse hoogleraar Joseph Barthélemy in zijn klassiek geworden handboek *L'organisation du suffrage et l'expérience belge* (1912) deed opmerken dat België op dat vlak “*le laboratoire de l'Europe*” was⁹⁰⁵ – ontspan zich binnen de rechtsleer een continu debat over het wezen van kiesrecht, democratie en parlementarisme, dat pas in het Interbellum zijn climax zou bereiken.⁹⁰⁶

Om te beginnen stond Picard met zijn nostalgie naar het ambtenarenparlement verre van alleen in de Belgische rechtsleer. De meeste toenmalige juristen bleven immers weliswaar gehecht aan de democratie in se, maar maakten hetzelfde voorbehoud bij de concrete werking van de parlementaire democratie vanuit de vaststelling dat de wetgeving te wensen overliet. De massale aanwezigheid van ambtenaren en magistraten in het parlement voor 1848 had in hun ogen bijkomende waarborgen geboden voor een kwaliteitsvolle wetgeving. De uitbreiding van het stemrecht zagen ze met lede ogen aan.⁹⁰⁷ Zo bestempelde François Laurent de afschaffing van het ambtenarenparlement ronduit als een verkeerde beslissing omdat zo goed als iedereen die professioneel met recht bezig was, verdwenen was.⁹⁰⁸ In zijn befaamd jeugdwerk *La démocratie et le régime*

⁹⁰⁴ BOURQUIN, *La protection des droits individuels*; BUCH, “L'évolution du Conseil d'Etat de Belgique”, p. 182; GOFFAUX, “De l'échec du modèle moniste”, pp. 50-51; MARCQ, *La responsabilité de la puissance publique*; VAN ZUYLEN, A. “De l'institution d'un Conseil d'Etat en Belgique”. *La Belgique judiciaire*, 38 (1880), kol. 161 e.v. Vroegere auteurs en wetsvoorstellen beperkten de Raad van State doorgaans tot een adviesorgaan voor wetgeving. COPPEIN, “Un appareil concasseur et triturateur”, pp. 105-107. Enkele auteurs gebruikten echter ook aan het einde van de negentiende eeuw de term nog in die zin. Zie bijvoorbeeld: JANSSENS, R. “De l'institution d'un Conseil d'Etat en Belgique”. *La Belgique judiciaire*, 60 (1902) 79, kol. 1249-1263; WOESTE, C. “De la création en Belgique d'un Conseil d'Etat”. *La Belgique judiciaire*, 47 (1890) 90, kol. 1438-1440. Uiteindelijk werd in België pas een Raad van State (met zowel een afdeling Wetgeving als een afdeling Administratie) opgericht door met de wet van 23 december 1946; de installatie ervan gebeurde op 9 oktober 1948. *Belgisch Staatsblad*, 9 januari 1947; *Pasinomie*, 1946, pp. 1060-1065. Cruciale factoren die leidden tot de oprichting van de Belgische Raad van State waren de koerswijziging van het Hof van Cassatie met het Flandria-arrest van 5 november 1920 en de brede politieke en academische consensus in de jaren 1930. MAGITS, “De Raad van State”, pp. 28-34; GOFFAUX, “De l'échec du modèle moniste”, pp. 51-56. In dat verband moet in het bijzonder gewezen worden op de belangrijke rol van Henri Velge. MULLER, “Henri Velge, l'artisan du Conseil d'Etat belge”; MULLER, *L'institution du Conseil d'Etat en Belgique*; VELGE, *L'institution d'un Conseil d'Etat en Belgique*.

⁹⁰⁵ BARTHELEMY, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, p. 6 (citaat).

⁹⁰⁶ ERRERA, “Cinquante ans de droit public”, pp. 126-132. Hierna kunnen ten einde de krijtlijnen van het debat te bepalen slechts een aantal representatieve werken worden behandeld. Een volledige opgave van de literatuur terzake valt buiten het bestek van dit proefschrift. Zie eveneens voor een eerste summiere verkennende aanzet: RAXHON, “La démocratie contre la nation”; RÖTTGER, “Een rode draad voor een blauw verhaal”.

⁹⁰⁷ DE SMAELE, “De beroepspoliticus”, pp. 114-116.

parlementaire (1884) liet ook Adolphe Prins (1845-1919) uit over de efficiëntie van politici op wetgevend vlak:

*“La vérité, c’est qu’un parlement est fait pour approuver ou rejeter les principes essentiels d’une loi. Mais son mode de recrutement ne le rend point apte à collaborer efficacement à la rédaction d’une loi. Les grands jurisconsultes disparaissent d’ailleurs de nos assemblées, et le despotisme romain avec la collection de Justinien, la monarchie française avec les grandes ordonnances, l’empire napoléonien avec les codes, ont su faire éclore une législation d’une clarté et d’une précision auxquelles nous n’atteignons plus.”*⁹⁰⁹

Nog in het befaamde *Livre du Centenaire* drukte de Brusselse hoogleraar Eugène Hanssens expliciet zijn voorkeur uit om de Code civil te behouden veeleer dan het parlement zijn gang te laten gaan met de redactie van een nieuw burgerlijk wetboek:

*“La plupart des lois qui ont été votées en Belgique depuis une vingtaine d’années accusent chez leurs auteurs une déplorable éducation juridique; le système des transactions et des compromissions destinées à rallier des opposants inconsidérés, a mutilé, au point d’en faire parfois de véritables monstres juridiques, des projets de loi souvent bien conçus. [...] Et il semble que plutôt que de nous exposer à une pareille éventualité, il vaudra mieux conserver encore comme base de notre droit civil, notre vieux Code Napoléon, [...]”*⁹¹⁰

Ten gronde stelden tal van auteurs het meerderheidsprincipe, essentie van elke democratie *tout court*, ter discussie. Opnieuw Adolphe Prins constateerde in *La démocratie et le régime parlementaire* dat het toenmalige meerderheidsstelsel ertoe leidde dat minderheden machteloos aan de kant moest blijven staan als ze de verkiezingen verloren. Volgens Prins speelde dat mechanisme op een analoge manier in een systeem van cijskiesrecht (zoals dat bij de redactie van zijn boek in België nog gold) als in een systeem van algemeen stemrecht (zoals dat toen al in tal van andere landen was ingevoerd) met dat verschil dat respectievelijk de meerderheid van de burgerij dan wel van de arbeidersklasse dominant was. Telkens had het toeval echter een te grote rol en konden de werkelijke beleidsproblemen niet adequaat worden aangepakt. In de ogen van Prins zorgde geen van beide systemen voor een daadwerkelijke emanatie van de

⁹⁰⁸ Zie een door Picard geciteerde uitspraak van Laurent: PICARD, “De la confection vicieuse des lois”, p. XXX.

⁹⁰⁹ PRINS, *La démocratie et le régime parlementaire*, pp. 15 en 22. Zie over Prins: CHRISTIAENSEN, “Adolphe Prins”. Cfr. infra in het zesde hoofdstuk.

⁹¹⁰ HANSSENS, “Le Code civil en Belgique”, p. 684 (citaat). Zie voor andere kritieken de literatuuropgave bij: HOLTHÖFER, “Belgiën”, p. 1098.

volkssoevereiniteit en waren ze beide evenzeer nefast voor de kwaliteit van de wetgeving, waardoor de administratie steeds meer gewicht kreeg. Vanuit een fundamenteel wantrouwen in de intellectuele mogelijkheden van de meerderheid van de bevolking, maar tegelijk vanuit de oprechte bezorgdheid om hun problemen meer aan bod te laten komen, schoof hij op basis van een terugblik naar het Ancien Régime een stelsel van belangenvertegenwoordiging als valabel alternatief naar voren; daarbij zou elke organische maatschappelijke geleding of belangengroep zijn vertegenwoordigers kunnen afvaardigen naar het parlement, maar niet iedereen zou zelf kunnen kiezen:

“Il faut tenir compte de l’émancipation des classes laborieuses et respecter leurs droits incontestables en les conciliant avec ceux des autres classes. Il faut surtout que ces droits trouvent leur expression dans le régime parlementaire. [...] On en est arrivé facilement à voir dans le vote l’unique signe de l’intervention des masses, et dans le vote de tous l’unique moyen de les faire intervenir efficacement. Le suffrage universel, c’est donc le vote de tous et c’est, de plus, le vote mécanique par tête. [...] Pour que le peuple soit affranchi, il faut attribuer le droit de vote à des corps populaires; il n’est pas indispensable de l’accorder à tous les individus indistinctement.”

Wat Prins voorstelde kwam in feite neer op een democratie waarbij de macht van het getal was uitgeschakeld. Concreet nam hij in eerste instantie genoegen met een toepassing op de Senaat.⁹¹¹

In een recensie in de *Revue de Belgique* beschouwde de liberale volksvertegenwoordiger en vrijmetselaar Eugène graaf Goblet d’Alviella (1845-1925) het boek van Prins als een erg lovenswaardige bijdrage tot het debat. De idolatrie van Prins voor de Middeleeuwen deelde hij niet; hij verweet hem alleen de positieve aspecten van de corporaties te belichten en wees ook op de talrijk voorkomende hongersnood, pest, burgeroorlogen en de onzekerheid van de eigendom. Ook was hij niet overtuigd van de implementatie van de door Prins voorgestane oplossing van een belangenvertegenwoordiging. Concreet uitgewerkt kwam diens model in de ogen van Goblet d’Alviella toch als bijzonder arbitrair over. Welk gewicht aan welke groepen moest worden toegekend en hoe die elk afzonderlijk moesten worden samengesteld, zou nooit een helemaal bevredigende oplossing kunnen krijgen. Over de noodzaak van een herziening van het kiessysteem ging hij akkoord met Prins, maar hij sprak zich niet expliciet uit over de richting daarvan. Wel

⁹¹¹ PRINS, *La démocratie et le régime parlementaire*, pp. 15-22, 112-113, 170-182, 216-220 en 170-172 (citaat). Zie ook: RÖTTGER, “Een rode draad voor een blauw verhaal”, pp. 455-456.

wees hij erop dat van zodra het algemeen stemrecht eenmaal verworven zou zijn een invoering van andere systemen niet meer tot de mogelijkheden zou behoren.⁹¹²

De Leuvense professor Jules Van den Heuvel toonde zich in zijn boek *De la revision de la constitution belge* (1892) al evenzeer en vanuit een gelijkaardige logica een tegenstander van het algemeen stemrecht. Hij aanvaardde niet dat arbeiders uit zichzelf politieke rechten hadden:

*“De ce que les classes laborieuses ont une connaissance personnelle de leur situation, de ce qu’elles sentent vivement leurs maux, il ne faut pas conclure qu’elles aient un droit absolu d’intervention dans les affaires publiques. Ce serait raisonner d’étrange façon. Le malade qui souffre et qui a conscience de son état n’a pas toujours connaissance des remèdes à employer. [...] Ce serait, par conséquent, commettre une erreur de fait, que de croire que le nombre et l’importance des garanties accordées aux ouvriers croissent en raison directe de la participation plus ou moins effective de ceux-ci à la confection des lois.”*⁹¹³

In se was hij eigenlijk niet gekant tegen een uitbreiding van het stemrecht, maar dat wou hij enkel toestaan mits een koppeling ervan aan een aantal basisvoorwaarden; de vergelijking met andere landen waar daarvan was afgezien aanvaardde hij niet.⁹¹⁴ Cruciaal uitgangspunt voor Van den Heuvel, in tegenstelling tot voor Picard en andere voorstanders van het algemeen stemrecht, was dat mensen niet gelijk zijn en bijgevolg ook geen aanspraak kunnen maken op gelijke rechten:

*“Je ne suis pas de ceux, il est vrai, qui pensent que la souveraineté doit – en vertu de sa nature même – être répartie entre tous les citoyens et que chacun doit posséder un droit électoral d’une rigoureuse égalité, jouir de la même part, mathématiquement déterminée, d’intervention dans les affaires publiques. Je ne suis pas de ceux qui disent qu’une injustice et une lésion de droit sont commises toutes les fois qu’un citoyen peut placer un plus fort poids que son voisin sur les plateaux de la balance politique.”*⁹¹⁵

Kiesrecht vatte hij op als een functie, waar enkel de meest bekwamen voor in aanmerking mochten komen. Vandaar ook zijn verzet tegen de formule Nyssens, die het in 1893 uiteindelijk zou halen, omdat die in zijn ogen halfslachtig was: tussen personen die men geschikt achtte, kon men volgens hem geen verder onderscheid meer maken.⁹¹⁶ Dat enkel

⁹¹² GOBLET D’ALVIELLA, “La réforme du parlementarisme”, pp. 13-23.

⁹¹³ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 6-7 (citaat).

⁹¹⁴ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 8-20.

⁹¹⁵ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 20-21 (citaat).

⁹¹⁶ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 27-28.

mannelijke Belgen mochten stemmen, beschouwde hij als een evidentie, waar hij verder geen woorden aan vuil wou maken.⁹¹⁷ Qua leeftijd bepleitte hij een verhoging van eenentwintig naar vijfentwintig jaar.⁹¹⁸ Als vierde criterium schoof hij de bekwaamheid naar voren, die tal van vormen kon aannemen, ondermeer het bezit van een wetenschappelijk diploma, de uitoefening van bepaalde beroepen, regelmatig schoolbezoek of het slagen voor de kiesproef (*examen électoral*). Het simpele kunnen lezen en schrijven van de progressisten beschouwde hij als onvoldoende bewijs, in zoverre dat hij zich ook voorstander verklaarde van kiesrecht voor ongeletterden.⁹¹⁹ Tenslotte achtte hij het logisch dat men op zijn minst moest kunnen voorzien in zijn eigen levensonderhoud, dat hij linkte aan het bezit van een eigen woning; handigste en minst fraudegevoelige methode om dat vast te stellen achtte hij het kadastraal inkomen.⁹²⁰ Tekenend voor zijn gedachtegang die in essentie de democratisering van de samenleving afwees en niet, zoals Picard, de onontkoombaarheid ervan beseftte, is misschien wel het doembeeld dat hij schetste in geval het Belgisch parlement toch het zuiver algemeen stemrecht zou invoeren:

*“Donnez demain le suffrage universel, confiez l'autorité à une multitude sans expérience et sans enseignement, vous vous exposez à ouvrir une ère de bouleversements, vous rejetez à l'arrière-plan et peut-être dans l'abstention les classes dirigeantes, vous faites sauter les cadres des vieux partis, vous livrez aux politiciens les travailleurs des villes et des campagnes, vous accentuez la division des langues, vous ouvrez la voie aux tentatives de l'anarchie et aux espérances républicaines, au risque de troubler profondément la tranquillité de la nation, la prospérité et la paix, la confiance des pays garants de notre neutralité. Quand on remet la souveraineté au peuple, on donne le sceptre à ceux qui mènent le peuple, qui l'inspirent, qui lui versent les théories dont il s'abreuve.”*⁹²¹

Parallel met zijn pleidooi voor een begrensd kiesrecht wenste Van den Heuvel het gewicht van de Senaat aanzienlijk te versterken door de invoering van een getrapte verkiezing met kiesmannen, die dan de eigenlijke senatoren zouden kunnen verkiezen, en een gevoelige uitbreiding van het aantal verkiesbaren. Opvallend was wel dat hij de wet van 1848, die een einde had gemaakt aan het ambtenarenparlement, als noodzakelijk

⁹¹⁷ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 29-30.

⁹¹⁸ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 30-32.

⁹¹⁹ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 33-43.

⁹²⁰ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 44-61.

⁹²¹ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, p. 25 (citaat). Terloops zij opgemerkt dat een groot aantal voorspellingen van Van den Heuvel in latere decennia bewaarheid zijn geworden.

beschouwde, omdat die misbruiken vermeed.⁹²² Inzake evenredige vertegenwoordiging waakte hij erover geen duidelijk standpunt in te nemen, maar tussen de regels door bleek wel dat hij er zelf een eerder voorzichtige voorstander van was omwille van de te grote ongelijkheid tussen de verschillende kiesarrondissementen.⁹²³

De even conservatieve opvatting over het stemrecht van Frère-Orban, jarenlang één van de belangrijkste politieke protagonisten, was allerm minst een geheim. Zeer leerrijk op dat vlak is zijn boek *La révision constitutionnelle en Belgique et ses conséquences*, dat hij onmiddellijk na de grondwetsherziening van 1893 uitbracht en waarin hij zijn tegenargumenten synthetiseerde. Aanvankelijk publiceerde hij het werk anoniem, maar de stijl en inhoud ervan waren zo eigen aan hem dat hij meteen als auteur herkend werd. Anders dan bij Van den Heuvel die schreef over iets wat nog moest gebeuren, overheerste bij Frère-Orban vooral verbittering over het bereikte compromis, waarover hij zich net als Charles Woeste, de andere leider van het ‘verzet’, allerm minst illusies maakte, omdat het de deur wagenwijd openzette voor het zuiver algemeen stemrecht:

*“Alors, dans une heure de lassitude et d’effroi, en présence de l’élément qui grondait au dehors, le ministère se raccrocha, pour l’imposer à la majorité, à un projet élaboré dans le mystère par un de ses confidents de la droite, en collaboration avec les radicaux. [...] C’est ce que l’on a nommé le vote plural qui est devenu notre loi constitutionnelle. Les radicaux qui l’avaient négocié, jurèrent, solennellement à la Chambre que la paix était à ce prix [...] Mais ils furent immédiatement désavoués, par leurs amis du dehors [...].”*⁹²⁴

Evenzeer betreurde hij dat geen werk was gemaakt van een doortastende hervorming van de Senaat als tegengewicht. Vanuit zijn standpunt perfect verklaarbaar, beschuldigde hij de katholieke regeringsleider Beernaert en de progressisten van onverantwoordelijk gedrag en betitelde hij hen als zondebokken bij uitstek.⁹²⁵

Nog in 1897 bracht de eveneens al vermelde Prosper de Haulleville een *Etude sur le Sénat* (1897) uit, waarin hij de standpunten van Prins en tot op zekere hoogte ook die van Van den Heuvel onderschreef. Ook hij verwierp het meerderheidsprincipe en het algemeen enkelvoudig stemrecht en pleitte voor een Senaat op basis van

⁹²² VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 64-101.

⁹²³ VAN DEN HEUVEL, *De la révision de la constitution belge*, pp. 102-111.

⁹²⁴ FRÈRE-ORBAN, *La révision constitutionnelle*, p. 12 (citaat). De term ‘radicaux’ van Frère-Orban slaat op de groep die in dit proefschrift met de term progressisten is omschreven. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

⁹²⁵ FRÈRE-ORBAN, *La révision constitutionnelle*, pp. 14-22 en inz. 72-113 (over de progressisten).

belangenvertegenwoordiging, waarin een weging van de stemmen zou zorgen voor de in zijn ogen noodzakelijke correctie:

*“Le suffrage pur et simple, avec le système majoritaire ‘à la française’ est une absurdité logique et une injustice sociale. Il serait chez nous un instrument de tyrannie, car il consacrerait la théorie brutale de la supériorité du nombre, d’après laquelle la moitié plus un représente toute la communauté et l’harmonie de ses intérêts divers [...] [et] serait l’écrasement de toutes les classes les plus élevées de la société humaine au profit de la classe la plus nombreuse, celle des salariés à la journée, érigée en caste aristocratique.”*⁹²⁶

Een ander aspect kwam aan bod in de rede die Léon Losseau, advocaat bij de rechtbank van eerste aanleg te Bergen, op 25 januari 1893 hield voor de jonge balie aldaar. Hij behandelde daarin specifiek de stemplicht, die uiteindelijk in de grondwetsherziening van 1893 zou worden opgenomen en een radicale breuk betekende met de vroegere situatie waarin men vrij was om al dan niet zijn stem uit te brengen. Losseau definieerde het kiesrecht als een sociale functie die alleen zou mogen worden waargenomen door mensen die daarvoor bekwaam zijn. Bovendien argumenteerde hij dat het aantal afwezigen in het verleden altijd zeer gering was geweest; voor het te verwachten systeem van het algemeen stemrecht – dat hij met de nodige reserves aanvaardde – vreesde hij weliswaar het ergste, maar door opvoeding zou die niet-deelname volgens hem slechts een voorbijgaand fenomeen zijn. Daarnaast had hij tegen het straffen van het niet-stemmen, hetzij door een boete hetzij door vervolging voor een rechtbank, dat onlosmakelijk samenhang met de stemplicht, principiële bezwaren. Hij beschouwde het kiesrecht namelijk als een morele plicht, die onder dwang zijn essentie verloor: “[...] *ce n’est pas le plus grand nombre d’électeurs qu’il faut désirer voir au scrutin, mais le plus grand nombre de forces vives. Le vote n’a, en effet, de véritable valeur que si celui qui l’émet agit en connaissance de cause. Et pour cela, il faut qu’il prenne intérêt à l’élection.*” Vandaar dat Losseau zich kantte tegen het inschrijven van de stemplicht in de Grondwet. Hij suggereerde wel de invoering van de evenredige vertegenwoordiging, maar nam daarover geen concreet standpunt in.⁹²⁷ Uit electoraal lijfsbehoud werd voornamelijk bij liberale auteurs voor dat laatste gepleit, ondermeer in talrijke bijdragen van de al ter sprake gebrachte Goblet d’Alviella.⁹²⁸

⁹²⁶ DE HAULLEVILLE, *Etude sur le Sénat*, pp. 9-45 en 27-28 (citaat).

⁹²⁷ LOSSEAU, L. “Le vote obligatoire”. *La Belgique judiciaire*, 51 (1893) 45, kol. 705-721 en 718 (citaat). Zie kol. 719-721 van dit artikel voor een uitvoerig overzicht van de toenmalige literatuur terzake (zowel voor- en tegenstanders).

⁹²⁸ Zie bijvoorbeeld: GOBLET D’ALVIELLA, “Les débuts du suffrage universel”, pp. 235-242; GOBLET D’ALVIELLA, “La représentation proportionnelle”.

5.6.3 Een Europees fenomeen

De vermaatschappelijking van het recht beperkte zich geenszins tot België, maar was een veel breder fenomeen dat zich in min of meerdere mate over gans West-Europa afspeelde. Net als hun Belgische collega's namen Franse, Duitse en Nederlandse juristen stelling in tegenover de nieuwe tendenzen in het privaatrecht en gaven ze blijk van gelijkaardige hoop of twijfel.⁹²⁹

A. Frankrijk

Naar analogie met de rechtsbronnenleer was de viering van het eeuwfeest van de Code civil in 1904 ook voor de vermaatschappelijking van het recht een markant gebeuren. In het voorwoord van het *Livre du Centenaire* werd evenzeer expliciet afstand genomen van het maatschappijbeeld dat aan de Code civil ten grondslag lag. Dat de Code civil niet perfect, te individualistisch georiënteerd en niet volledig was, werd allerm minst verdonkeremaand en kwam het meest uitgesproken aan bod in de bijdrage van Albert Tissier (1862-1925) over de verhouding tot de arbeidersklasse. Tissier was achtereenvolgens professor aan de universiteiten van Alger, Aix en Dijon en werd in 1904 aangesteld als plaatsvervanger van Saleilles te Parijs. In 1918 werd hij benoemd tot raadsheer bij het Franse Hof van Cassatie. In het *Livre du Centenaire* argumenteerde hij dat de Code civil te weinig democratisch was en te veel een vertaling van de belangen van de burgerij:

*“Même en s'en tenant à la doctrine individualiste du XVIIIe siècle et de la Révolution, le Code civil ne peut être considéré comme ayant été fait dans un but démocratique, c'est-à-dire en vue d'accorder à toutes les personnes une égale protection de leurs intérêts privés. Sans tomber dans l'exagération et dans l'injustice, sans en faire une législation de caste, on peut affirmer que le Code civil a été animé d'un esprit favorable aux classes moyennes: ce sont elles qui, en définitive, ont eu le profit exclusif des conquêtes faites, sur le terrain juridique, par la Révolution. Le Code civil ne s'est pas occupé de protéger les masses ouvrières et d'aider à leur développement moral et matériel.”*⁹³⁰

⁹²⁹ Zoals reeds in de inleiding benadrukt, behoorde, in tegenstelling tot het rechtsdenken van Picard en tot op zekere hoogte de Belgische context, exhaustiviteit voor de navolgende rechtsvergelijkende analyse geenszins tot de mogelijkheden, waardoor slechts een onvolledig en in elk geval weinig fijnmazig panorama kan worden gepresenteerd.

⁹³⁰ TISSIER, “Le Code civil et les classes ouvrières”, pp. 73-74 (citaat) en 85-87. Op p. 87 haalt hij ter verdediging van deze stelling ook een aantal uitspraken van Picard aan uit zijn cursus *L'évolution historique du*

Hij merkte concreet op dat de Code civil in zijn huidige vorm overmatig de eigendom beschermde en veel te weinig aandacht besteedde aan de belangen van personen. Zonder meer stuitend vond hij het ontbreken van een verbod op kinderarbeid, praktijk die volgens hem ook in 1804 niet onbestaande was en sowieso ethisch onaanvaardbaar:

*“Où a-t-on protégé les seuls biens des enfants pauvres, leur santé, leur intelligence, leur activité, qui sont leurs ressources et leur moyen de vivre? L’emploi de jeunes enfants, même d’enfants en bas âge, dans les usines et manufactures, qui s’est maintenu presque sans frein, sans contrôle, pendant une partie du siècle dernier, n’est-il pas considéré aujourd’hui d’une façon unanime comme ayant été un cruel et lamentable abus? Une législation qui a permis cette exploitation, qui aujourd’hui encore laisse l’enfant pauvre sans protection efficace au point de vue de son éducation et de son travail, est-elle démocratique?”*⁹³¹

Al evenzeer nam hij aanstoot aan de afwezigheid van vrouwenrechten of de bijna volledige onbestaandheid van sluitende regelingen inzake arbeidsrelaties, waardoor op dat vlak de blinde vrijheid tussen contracterende partijen volledig overheerste en tot tal van misbruiken leidde.⁹³² Uitdrukkelijk riep hij op om de koe bij de horens te vatten en eindelijk werk te maken van een effectieve juridische gelijkheid, in het bijzonder voor de arbeidersklasse, en op te houden met het hanteren van een moreel schijnheilig discours:

*“La bourgeoisie se consolait aisément de la condition misérable des classes pauvres en répétant qu’il n’y avait plus de privilégiés, que la liberté et l’égalité régnaient, que le champ de la concurrence était ouvert à tous, et que chacun y avait un droit égal d’agir, de travailler et de s’enrichir. Il faut aujourd’hui combler la lacune si grave que tous s’accordent à reconnaître; le moins qu’on puisse demander est que toutes les personnes soient également protégées, que toutes profitent également des avantages d’une législation écrite, que la même importance soit accordée dans le Code civil aux institutions juridiques des différentes classes de la société.”*⁹³³

Volgens Tissier moest het privaatrecht dus veel verder durven gaan. De Staat moest daadwerkelijk tussenkomen ter bescherming van de rechten van de zwaksten van de samenleving. In feite beoogde hij de introductie van rechtvaardigheid in het privaatrecht

droit civil français (1898): “M. Edmond Picard emploie la même formule; le Code civil est pour lui ‘le Code de l’individualisme bourgeois et capitaliste’; il l’appelle aussi ‘l’épopée bourgeoise du droit privé’.” Cfr. supra in dit hoofdstuk.

⁹³¹ TISSIER, “Le Code civil et les classes ouvrières”, p. 88 (citaat).

⁹³² TISSIER, “Le Code civil et les classes ouvrières”, pp. 88-89.

⁹³³ TISSIER, “Le Code civil et les classes ouvrières”, pp. 90-91 (citaat).

of anders uitgedrukt een vermaatschappelijking van het recht: “*Tout cela constitue ce qu’on appelle la socialisation du droit. C’est un droit nouveau qui apparaît, dont une partie déjà s’est réalisée, droit à tendances démocratiques, droit protecteur des classes pauvres et se préoccupant d’aider à l’amélioration de leur condition physique et morale.*”⁹³⁴ Bij een eventuele herziening van de Code civil zou dat nieuwe recht, dat zich nu nog grotendeels buiten het wetboek ontwikkelde, erin moeten worden geïntegreerd. Juristen mochten in geen geval terugdeinzen voor die grote uitdaging.⁹³⁵

Tal van andere Franse civilisten toonden zich tot op zekere hoogte ontvankelijk voor de vermaatschappelijking van het recht. Alhoewel hij eerder een exponent was van de klassieke doctrine, groot belang hechtte aan de individuele vrijheid en geen afstand nam van het traditionele foutbegrip, droeg bijvoorbeeld Capitant aanzienlijk bij tot de uitbouw van arbeids- en sociale zekerheidsrecht met de publicatie van zijn *Cours de législation industrielle* (1912), de herwerking daarvan samen met Paul Cuche *Précis de législation industrielle* (1921) en meerdere artikelen over arbeidsrecht, arbeiderspensioenen en collectieve arbeidsovereenkomsten. Tevens was hij een voorstander van de toekenning van handelingsbekwaamheid aan de gehuwde vrouw.⁹³⁶ De ook al vermelde Saleilles van zijn kant beschouwde de rechtsleer als een voorhoede in het bewerkstelligen van meer rechtvaardigheid in de maatschappij en stond positief tegenover de vermaatschappelijking van het recht. Hij onderschreef bijvoorbeeld de verschuiving van aansprakelijkheid naar het risicobegrip en erkende dat de Code civil te veel een burgerlijk wetboek was geweest. Zeker naar de arbeiders toe moest de wetgever tussenbeide komen om hen meer te beschermen.⁹³⁷ Een uitgesproken voorstander was wel Joseph Charmont (1859-1922). Hij was zijn hele leven verbonden als professor burgerlijk recht aan de rechtenfaculteit van Montpellier, maar doceerde er daarnaast tal van andere vakken. In zijn werken *Le droit et l’esprit démocratique* (1908) en *Les transformations du droit civil* (1912) beschreef hij en juichte hij de vermaatschappelijking van het recht toe:

“Qu’on le veuille ou non, et quelle que soit l’opinion qu’on puisse avoir, la démocratie, l’égalitarisme, le suffrage universel, à notre époque et dans un pays comme le nôtre, sont des faits avec lesquels il faut compter. La protection de la femme et de l’enfant, la réglementation du travail, les restrictions de plus en

⁹³⁴ TISSIER, “Le Code civil et les classes ouvrières”, pp. 91-93 en 91 (citaat).

⁹³⁵ TISSIER, “Le Code civil et les classes ouvrières”, pp. 93-94. Zie over Tissier: BEAUTHIER, “Un ‘grand fait historique et national’”, pp. 20-23; HALPERIN, “Tissier Albert”.

⁹³⁶ HALPERIN, “Capitant Henri-Lucien”; MOTTE, “Capitant, Henri”; CAPITANT, “Les transformations du droit civil français”.

⁹³⁷ BOUCKAERT, *De exegetische school*, pp. 47-48; HALPERIN, “Saleilles Raymond”; MOTTE, “Saleilles, Raymond”.

*plus nombreuses apportées à la propriété privée dans l'intérêt social sont aussi des faits du même ordre. Pour nous, cependant, nous n'entendons pas subir comme une nécessité l'action de la démocratie sur le droit; nous l'acceptons comme un progrès.”*⁹³⁸

Voor het Franse publiekrecht moet in dit verband gewezen worden op de doorgaans in één adem genoemde professoren Duguit en Hauriou.⁹³⁹ Léon Duguit (1859-1928) bekleedde vanaf 1886 tot aan zijn overlijden de leerstoel staatsrecht aan de rechtsfaculteit van Bordeaux en zette deze rechtstak definitief op de kaart. De basis van zijn denken is reeds te vinden in zijn eerste boeken *L'Etat, le droit objectif et la loi positive* (1901) en *L'Etat, les gouvernants et les agents* (1903). Nadien publiceerde hij in dezelfde lijn nog *Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'Etat* (1908), *Les transformations générales du droit privé depuis le Code Napoléon* (1912), *Les transformations du droit public* (1913) en een indrukwekkend vijfdelig *Traité de droit constitutionnel* (1911). Hij schoof de empirische methode van de sociale wetenschappen als alternatief voor de klassieke deductieve tekst- en rechtspraakexegese naar voren en vatte de regels van het positieve recht louter op als een omzetting van een objectief recht op basis van de sociale regel van de solidariteit. Juristen hadden volgens Duguit de taak om de wetgever voortdurend daarop te wijzen. Consequent daarmee vatte hij eigendom op als een sociale functie en niet langer als een individueel recht:

*“Tout individu a l'obligation d'accomplir dans la société une certaine fonction en raison directe de la place qu'il y occupe. Or, le détenteur de la richesse, par cela même qu'il détient de la richesse, peut accomplir une certaine besogne qui lui seul peut accomplir. Seul il peut augmenter la richesse générale en faisant valoir le capital qu'il détient. Il est donc obligé socialement d'accomplir cette besogne et il ne sera protégé socialement que s'il l'accomplit et dans la mesure où il l'accomplit. La propriété n'est plus le droit subjectif du propriétaire; elle est la fonction sociale du détenteur de la richesse.”*⁹⁴⁰

Maurice Hauriou (1856-1929) was opgeleid als rechtshistoricus, maar maakte naam als specialist van het administratief recht, dat hij vanaf 1888, aanvankelijk tegen zijn zin, doceerde aan de rechtsfaculteit van Toulouse en op stevige inhoudelijke en procedurele fundamenteën als een autonome discipline vestigde. In 1892 verscheen de eerste uitgave

⁹³⁸ AUDREN, “Charmont Léon-Marie-Joseph”; CHARMONT, *Les transformations du droit civil*, p. XV (citaat).

⁹³⁹ Zie in het algemeen over de opvattingen van Duguit et Hauriou: ORBAN, *De strijd tussen individualisme en socialisme in het recht*.

⁹⁴⁰ Citaat aangehaald bij: BONNECASE, *La Notion de Droit*, pp. 170-171. Zie over Duguit: MILET, “Duguit Léon”; MOTTE, “Duguit, Léon”.

van zijn *Précis de droit administratif*; later volgde nog een *Précis élémentaire de droit administratif* (1925 e.v.). Hij zag net als Duguit het recht in de eerste plaats als een sociale wetenschap. Het sleutelbegrip binnen het publiekrecht was voor hem de notie ‘instelling’, die hij definieerde als “*une idee d’oeuvre ou d’entreprise qui se réalise et dure juridiquement dans un milieu social; pour la réalisation de l’idée il se produit des manifestations de communion dirigées par les organes du pouvoir et réglées par des procédures*”. De Staat vormde voor hem de belangrijkste instelling. Hauriou streefde er ook steeds naar om recht en moraal met elkaar te verbinden.⁹⁴¹

B. Duitsland

In Duitsland vermengde het debat over de vermaatschappelijking van het recht zich schijnbaar onontwarbaar met de heftige polemieken over de codificatie. Katalysator daarin was vooral het eerste ontwerp voor een nieuw burgerlijk wetboek.⁹⁴² Meest bekend is zonder twijfel de scherpe afwijzing daarvan door Otto von Gierke (1841-1921), achtereenvolgens hoogleraar te Heidelberg en Berlijn en één van de laatste vertegenwoordigers van het Germanisme, in zijn pamflet *Der Entwurf eines Bürgerlichen Gesetzbuchs und das deutsche Recht* (1889). In het bijzonder nam hij aanstoot aan de romanistische ‘onduitsheid’ en de totale miskennis van het ‘sociale’ – op de precieze betekenis van dit sleutelwoord komen we dadelijk terug – doel van het privaatrecht:

⁹⁴¹ BLANQUER, “Hauriou Maurice”, pp. 396-398 en p. 397 (citaat); MOTTE, “Hauriou, Maurice”.

⁹⁴² Door het rijksbesluit van 20 december 1873 kreeg het jonge Duitse keizerrijk de bevoegdheid om nationale overkoepelende wetgeving uit te vaardigen op het vlak van het burgerlijk en strafrecht. Nauwelijks één jaar later werd al een eerste commissie opgericht, die de opdracht kreeg om een ontwerp te maken voor een nieuw Duits burgerlijk recht. Op de werkzaamheden van deze commissie drukte de Pandektist Bernhard Windscheid een doorslaggevende stempel. In 1890 werd een tweede commissie ingesteld, die in 1895 met een nieuw ontwerp voor een burgerlijk wetboek naar buiten kwam. Alhoewel dit gebaseerd was op het eerste ontwerp, had het een iets minder hoog pandektistisch gehalte en bevatte het meer elementen van het Duitse recht. Dit tweede ontwerp onderging nog enkele wijzigingen tijdens de parlementaire behandeling in de Bundesrat en de Reichstag en werd uiteindelijk uitgevaardigd op 18 augustus 1896 als het Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Het kreeg rechtskracht op 1 januari 1900. Kenmerk bij uitstek van het BGB was de grote mate van abstractie, niet in het minst in het Algemeen deel ervan dat de algemene normen en beginselen bevatte die in de volgende boeken verder concreet werden uitgewerkt. Naar mens- en maatschappijbeeld bleef het toch veeleer een compromis tussen de opvattingen van de liberale burgerij en de oude monarchistische landadel en dekte het slechts in beperkte mate nieuw opgekomen breuklijnen als de emancipatie van arbeiders en vrouwen. Door de invoering van zogenaamde *Generalklauseln* beschikte de rechterlijke macht echter over een aanzienlijke interpretatievrijheid, waardoor het BGB tot op vandaag bijzonder flexibel is gebleken. Zie over de codificatie van het BGB ondermeer: DUBOUCHET, *La pensée juridique*, p. 185; GMÜR en ROTH, *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte*, 172-174; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, p. 16; LAUFS, *Rechtsentwicklungen in Deutschland*, pp. 289-305; LESAFFER, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, p. 429; LOKIN en ZWALVE, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, pp. 227-230; REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, passim; ROBINSON, *European legal history*, pp. 275-278; VAN CAENEGEM, *An historical introduction to private law*, pp. 156-158; WAUTERS, *Geschiedenis van het Europees privaatrecht*, pp. 98-100.

“Nur ist er nicht deutsch, nur ist er nicht volkstümlich, nur ist er nicht schöpferisch – und der sittliche und sociale Beruf einer neuen Privatrechtsordnung scheint in seinen Horizont überhaupt nicht eingetreten zu sein! Was er uns bietet, das ist in seinem letzten Kern ein in Gesetzesparagrafen gegossenes Pandektenkompendium. [...] Met jedem seiner Sätze wendet dieses Gesetzbuch sich an den gelehrten Juristen, aber um deutschen Volke spricht es nicht. In kahlen Abstraktionen löst es auf, was von urständigem und sinnfälligem Rechte noch unter uns lebt.”⁹⁴³

In het verlengde daarvan publiceerde Gierke zijn al even beroemde werk *Die soziale Aufgabe des Privatrechts* (1889), dat de neerslag is van een redevoering die hij in hetzelfde jaar hield voor het Juristische Gesellschaft van Wenen en waarin hij zijn ideeën verder uitwerkte.⁹⁴⁴ Om te beginnen verwierp hij het strikt abstracte karakter van het onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht zoals dat in het Romeinse recht bestond; teruggrijpend naar het oude Germaanse recht pleitte hij, zonder de noties zelf op te geven, voor een één en onverdeeld recht met een gezond evenwicht en continue wisselwerking tussen beide sferen:

“Wir können mit dem grossen germanischen Gedanken der Einheit alles Rechtes nicht brechen, ohne unsere Zukunft aufzugeben. Und mit diesem Gedanken ist ewig unvereinbar ein absolutistisches öffentliches Recht, ewig unvereinbar aber auch ein individualistisches Privatrecht. Wir brauchen ein öffentliches Recht, das durch und durch Recht ist; das ein Verhältniss der Gegenseitigkeit zwischen dem Ganzen selbst und seinem Gliede, zwischen der höchsten Allgemeinheit und allen engeren Verbänden, zwischen der Gemeinschaft und dem Einzelnen setzt; [...] Wir brauchen aber auch ein Privatrecht, in welchem trotz aller Heilighaltung der unantastbaren Sphäre des Individuums der Gedanke der Gemeinschaft lebt und webt.”⁹⁴⁵

Dat uitgangspunt behelsde voor hem ontegensprekelijk een heroriëntering van het privaatrecht. In zoverre die beperkt bleef tot een oppervlakkig aanhangsel van nieuwe

⁹⁴³ Geciteerd bij: LAUFS, *Rechtsentwicklungen in Deutschland*, p. 298. Op te merken valt dat ook de ‘late’ Jhering de volksvreemdheid van het geleerde Duitse *ius commune* niet meer betwistte: “*Venons-en enfin à notre droit romain actuel. [...] C’est un droit étranger, écrit en une langue étrangère, introduit par les savants qui peuvent seuls le comprendre parfaitement [...] Faut-il s’étonner qu’entre le sentiment juridique national et un pareil droit se soit produit un vide béant; que le peuple n’ait point compris son droit; que le droit n’ait point compris le peuple? Des institutions et des règles qui ont été compréhensibles à Rome, avec les relations et les usages d’alors, sont devenues ici une véritable malédiction par la disparition complète des circonstances que les rendaient nécessaires, et jamais, depuis que le monde existe, une jurisprudence ne peut avoir autant que celle-ci ébranlé dans le peuple la foi et la confiance dans le droit.*” VON JHERING, *La lutte pour le droit*, pp. 96-98 (citaat).

⁹⁴⁴ Zie over deze befaamde redevoering: REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 51-64.

⁹⁴⁵ VON GIERKE, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 9-10 en 10 (citaat). Voor dit proefschrift werd de heruitgave uit 1948 van het werk van Gierke in de reeks *Deutsches Rechtsdenken* geraadpleegd. Zie ook: REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 55-56.

sociale wetgeving zonder dat het eigenlijke privaatrecht gewijzigd werd, beschouwde hij ze als ruim onvoldoende. Wat hij voorstond was een volledig doordringen van de gemeenschapsgeest in het privaatrecht, zodat de huidige sociale wetgeving er integraal in opgenomen en diepgaand verankerd zou zijn.⁹⁴⁶ Concreet verzette hij zich bijvoorbeeld tegen de in zijn ogen te absolute interpretatie van het eigendomsbegrip, zoals die in het Romeins recht gold en bijgevolg doorwerkte in het eerste pandektistische ontwerp voor het nieuwe burgerlijk wetboek. Voor hem was het zonneklaar dat in de definitie van eigendom meteen ook beperkingen daarop inbegrepen waren, in het bijzonder daar waar het eigendom van onroerende goederen betrof:

*“Nein! Das Privateigenthum ist schon seinem Begriff nach kein absolutes Recht. Alle ihm im öffentlichen Interesse gesetzten Schranken mit Einschluss der Möglichkeit der Enteignung sind in seinem Begriff angelegt und entstammen seinem innersten Wesen. [...] Gerade wer dem Grundeigenthum wohl will, kann nicht scharf genug betonen, dass dasselbe keine den Sachkörper absorbirende [sic] Alleinherrschaft, sondern in letzter Instanz nichts als eins begrenztes Nutzungsrechts an einem Theile des nationalen Gebietes ist.”*⁹⁴⁷

Analoog daarmee was voor hem ook een inperking van de contractuele vrijheid aan de orde, omdat hij te allen prijze wou vermijden dat die verwerd tot een pervers onderdrukkingsinstrument:

*“Wenn das moderne Recht hier den Grundsatz der Vertragsfreiheit durchführt, so kann doch auch hier nicht willkürliche, sondern nur vernünftige Freiheit gemeint sein: Freiheit, die kraft ihrer sittlichen Zweckbestimmung ihr Maass in sich trägt, Freiheit die zugleich Gebundenheit ist. Schrankenlose Vertragsfreiheit zerstört sich selbst. Eine furchtbare Waffe in der Hand des Starken, ein stummes Werkzeug in der Hand des Schwachen, wird sie zum Mittel der Unterdrückung des Einen durch den Anderen, der schonungslosen Ausbeutung geistiger und wirthschaftlicher Übermacht. [...] Mehr als je hat heute auch das Privatrecht den Beruf, den Swachen gegen den Starken, das Wohl der Gesamtheit gegen die Selbstsucht der Einzelnen zu schützen.”*⁹⁴⁸

⁹⁴⁶ VON GIERKE, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 12-13. Zie ook: REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 56-57.

⁹⁴⁷ VON GIERKE, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 16 en 18 (citaat). Zie ook: REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, p. 57.

⁹⁴⁸ VON GIERKE, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, p. 23 (citaat). Zie ook: REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, p. 57.

Daaruit leidde hij als een postulaat van de rechtvaardigheid ook de aansprakelijkheid – los van schuld of fout – van een meerdere voor de schade van zijn ondergeschikten af; het was niet meer dan logisch in zijn ogen dat wie baten genoot van de aanwending van medemenssen ook moest opdraaien voor de inherente risico's daarvan.⁹⁴⁹ Al evenzeer onmisbaar achtte hij de uitbouw van wat hij een ‘*Gesellschaft- und Gemeinschaftsrecht*’ noemde, waarover hij zich beklaagde dat het zeer ten onrechte volledig over het hoofd was gezien in het ontwerp.⁹⁵⁰ Daarmee legde hij doelbewust de link naar zijn eigenlijke hoofdwerk *Das deutsche Genossenschaftsrecht*, waarvan het eerste deel reeds in 1868 was uitgebracht en het vierde en laatste deel pas in 1913 zou verschijnen. De vereniging beschouwde hij als hét sleutelconcept van het Duitse recht. Hij definieerde het begrip wel zeer ruim als “*jede auf freier Vereinigung beruhende deutschrechtliche Körperschaft*”, dus elke verenigingsvorm gaande van de familie tot de Staat. Daaraan moest volgens hem de vorming van een omvattend ‘*Sozialrecht*’ beantwoorden, dat veel ruimer was dan het klassieke privaatrechtelijke ‘*Individualrecht*’ op basis van de categorieën van het Romeins recht.⁹⁵¹

Finaal vatte Gierke in 1889 zijn programma gebald samen in zijn bekende exclamatie: “*Unser Privatrecht wird sozialer sien, oder es wird nicht sein.*”⁹⁵² Voor een goed begrip van zaken moet er met Tilman Repgen uitdrukkelijk op gewezen worden dat voor Gierke de ‘*soziale Aufgabe*’ van het privaatrecht dus veel meer behelsde dan de oplossing van de eigenlijke ‘*soziale Frage*’, die ook in Duitsland in hoofdzaak neerkwam op de integratie van de arbeiders in de Staat. De sociale opdracht sloeg bij hem, zoals reeds opgemerkt, bovenal op de doorwerking van de gemeenschapsgedachte en mag geenszins vereenzelvigd of vernauwd worden tot het sociale vraagstuk en de bescherming van de zwakkere, dat er slechts een klein doch substantieel onderdeel van vormde.⁹⁵³

⁹⁴⁹ VON GIERKE, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 25-26.

⁹⁵⁰ VON GIERKE, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, pp. 32-34.

⁹⁵¹ Geciteerd bij: KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, p. 97.

⁹⁵² Met Tilman Repgen moet opgemerkt worden dat in de door ons geraadpleegde heruitgave een kleine maar uitermate storende tyffout voorkomt, die de oorspronkelijke door Gierke bedoelde betekenis helemaal verkracht. In het corpus is op basis van het werk van Repgen de correcte versie geciteerd; de tekst van de heruitgave luidt daarentegen: “*Unser Privatrecht wird sozialer sien, oder es werd es nicht sein.*” VON GIERKE, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, p. 34 (citaat); REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, p. 5 en noot 22.

⁹⁵³ REPGEN, *Die soziale Aufgabe des Privatrechts*, p. 53 en 61-64; zie op pp. 24-32 van hetzelfde werk over het sociale vraagstuk en de sociale hervormingen onder Bismarck. Zie over Gierke ondermeer: DILCHER, “Gierke, Otto von”; KLEINHEYER en SCHRÖDER, *Deutsche Juristen*, pp. 96-101; STOLTE, “Otto von Gierke”.

C. Nederland

Net als elders in West-Europa veroverde ook in Nederland een nieuwe generatie juristen geleidelijk het terrein. Ze pleitten uitdrukkelijk voor een aanpassing van het recht aan een maatschappij waarin het aandeel van de industrie en de steden voortdurend toenam ten koste van de landbouw en het platteland en wilden bovenal via de bescherming van de maatschappelijk zwakkere meer (normatieve) gelijkheid tot stand brengen.⁹⁵⁴

Reeds in 1876 had de Amsterdamse advocaat Isaac Abraham Levy (1836-1920) op een vergadering van de Nederlandse Juristenvereniging gepleit voor meer aandacht van de arbeiders:

*“Wij hebben tot dusverre geen enkelen stap gedaan op dat gansche gebied, dat men nu eenmaal gewoon is aan te duiden met den naam van sociaal vraagstuk, geen enkelen stap ten behoeve van de arbeiders. Wij hebben tot hertoe de coöperatie van arbeiders, het middel van vereeniging, niet mogelijk gemaakt; wij hebben tot dusverre betgeen door de arbeiders herhaaldelijk is begeerd, den leerplicht, niet ingevoerd; wij hebben eene wet op de fabriekskinderen, maar wij weten allen hoe onvolledig die is, want de veldarbeid valt erbuiten; wij hebben geenerlei strafbedreiging tegen het truck-stelsel en kunnen dien ellendigen woeker niet beletten; wij hebben geenerlei poging gedaan om arbeiders-scheidsgerechten in het leven te roepen. Derhalve is bij ons het arbeidscontract van privaatrechtelijke natuur.”*⁹⁵⁵

Exponent bij uitstek van die tegenbeweging was voorts de al vermelde Molengraaff. Net als Picard engageerde hij zich ook op politiek vlak. Aanvankelijk sloot hij zich aan bij de Liberale Unie.⁹⁵⁶ In 1901 richtte hij mee de Vrijzinnig Democratische Bond op, waarvoor hij daarna in de Utrechtse Provinciale Staten zetelde. Deze partij ijverde voor de invoering van een algemeen kiesrecht zonder onderscheid van geslacht en een goed uitgebouwde sociale wetgeving. Vanuit die sociale bewogenheid toonde hij zich bijvoorbeeld een voorstander van verplichte invaliditeits- en ouderdomsverzekeringen en

⁹⁵⁴ GRAS, “Socialisering van privaatrecht”; HEYMAN, “De juristen-vereniging”; JITTA, “L’évolution du droit privé en Hollande”; KLOMP, “Vermaatschappelijking van het handelsrecht”; KOP, “Hendrik Jacobus Hamaker”, p. 231; KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap*, pp. 47-48; LEVENBACH, “Het Burgerlijk Wetboek en de maatschappelijke verhoudingen”, pp. 139-162; NIJHOF, “Une transition paisible vers le capitalisme”; SCHWITTERS, “Een calculerende solidariteit”; SCHWITTERS, “Vermaatschappelijking van het recht”; VAN DEN BERGH, *Geleerd recht*, pp. 113-116; VALKHOFF, *Een eeuw rechtsontwikkeling*.

⁹⁵⁵ Geciteerd bij: HEYMAN, “De juristen-vereniging”, p. 263. Zie over Levy: CHARITE, “Levy, Isaac Abraham”. Cfr. infra in dit hoofdstuk over de zogenaamde kindernet Van Houten.

⁹⁵⁶ De Liberale Unie overkoepelde vanaf 1885 de liberale kiesverenigingen. In 1901 scheurde de progressieve strekking ervan zich af.

vroeg hij een afschaffing van het wettelijk verbod van het onderzoek naar het vaderschap. Juristen in het algemeen hadden zijns inziens de plicht om maatschappelijk betrokken te zijn en het lot van de arbeiders te verbeteren:

*“Voor iederen jurist, en voor den civilist, den beoefenaar van het verkeersrecht, even goed als voor den beoefenaar van het staatsrecht, moet [...] de sociale quaestie een voorwerp van studie en onderzoek uitmaken. Ook de civilist, die er prijs op stelt, dat de wetenschap de banierdraagster van den vooruitgang, de onpartijdige voorlichtster van den wetgever blijve, houde zich onledig met het formuleeren van zoodanige regeling der verhoudingen tusschen arbeider en patroon, als waarbij ook de belangen van den eerste behartigd worden; hij verleene i[n] e[en] w[oord] die medewerking tot eene vreedzame oplossing der sociale vraagstukken, welke met recht van hem verwacht mag worden.”*⁹⁵⁷

Een ietwat aparte plaats wordt daarentegen ingenomen door de conservatief bewogen jurist Samuel van Houten (1837-1930), vertegenwoordiger van een eerdere generatie en min of meer even oud als Picard. Hij promoveerde aan de universiteit van Groningen tot doctor in de rechten op het proefschrift *Verhandeling over de waarde* (1859). Hij was advocaat en bestuurder van vennootschappen, maar werd vooral bekend als politicus. Van 1869 tot 1894 zetelde hij als liberaal parlements lid in de Tweede Kamer. Van 1894 tot 1897 maakte hij deel uit van het kabinet Roëll als minister van Binnenlandse Zaken. Van 1904 tot 1907 was hij nog lid van de Eerste Kamer, maar nadien werd hij niet meer verkozen.⁹⁵⁸ In zijn maatschappijvisie streefde Van Houten op de eerste plaats klassenevenwicht na. Dat hij zich zeer bewust was van de problematische situatie van de arbeidersbevolking en tot op zekere hoogte staatsinterventie noodzakelijk achtte, lijdt weinig twijfel, al liet hij zich daarbij vooral leiden door economische motieven. Zo ageerde hij ondermeer voor de afschaffing van het coalitieverbod.⁹⁵⁹ Met het door hem ingediende wetsvoorstel inzake de beperking van de kinderarbeid lag hij aan de basis van de befaamde Kinderwet (1874), die door de grondige amendering van de oorspronkelijke reikwijdte in het parlement en de gebrekkige controle achteraf uiteindelijk slechts een louter symbolisch belang had als eerste sociale wet in Nederland. Zijn motivatie, waarin enige sociaal-voelende bewogenheid zeker niet de bovenhand voerde, verduidelijkte Van Houten in zijn rede in de Tweede Kamer op 23 november 1871:

⁹⁵⁷ TER HORST en KORTHALS ALTES, “Willem Leonard Pieter Arnold Molengraaff”, pp. 129-130. Het citaat van Molengraaff uit zijn werk *Het verkeersrecht in wetgeving en wetenschap* (1885) is aangehaald bij: KOP, *Legisme en privaatrechtwetenschap*, pp. 47-48.

⁹⁵⁸ BOS, *Mr. S. van Houten*, pp. 9-47; MINDERAA, “Houten, Samuel van”.

⁹⁵⁹ BOS, *Mr. S. van Houten*, pp. 48-61. Het coalitieverbod werd in Nederland in 1872 strafrechtelijk opgeheven, nadat dat zes jaar eerder al in België was gebeurd. KOP, *Legisme en privaatrechtwetenschap*, p. 51.

*“De wetgever verbiede aan ieder gebruiker van arbeid kinderen beneden zekeren leeftijd in loondienst aan te nemen... Welke zal nu de invloed daarvan zijn op de particuliere krachten, die zich deze zaak aantrekken? Naar mij voorkomt deze, dat eene hoofdrede, die er nu van terughoudt om in het algemeen kinderen uit den arbeid te houden, zal ophouden te bestaan... Als meerdere fabrikanten kinderarbeid bezigen en één van hen genegen is, uit zorg voor de kinderen, van dien arbeid af te zien, dan zal hij, juist wegens de goedkoopheid van den arbeid der kinderen, tegenover zijne concurrenten in nadeeligen toestand zijn. Die concurrentie, die verplichting bij den tegenwoordigen stand der industrie om ten sterkste tegen elkander te concurreren, houdt menigeen er van terug, dat goedkoopste middel om arbeid te krijgen vaarwel te zeggen.”*⁹⁶⁰

Evenzeer echter hield hij als neo-malthusianist pleidooien voor geboortebeperking bij het proletariaat.⁹⁶¹ In het algemeen stelde hij dat de Staat niet verantwoordelijk kon worden geacht voor de sociale problemen van de arbeidersklasse en zeker niet als *“heermeesteres van sociale kwalen”* mocht fungeren. Arbeiders hadden volgens hem bovenal zelf de plicht om hun eigen lot te verbeteren. Vanuit die gedachtegang kante hij zich tegen een wettelijke regeling van het arbeidscontract, de ondersteuning van werklozen of het opleggen van verplichte verzekeringen. Typerend is wel zijn omschrijving van werkloosheid als:

*“miskennis der wet van vraag en aanbod en [...] domme loochening van het feit, dat, na afschaffing van slavernij en hoorigheid, de mensch zelf geen koopwaar meer is, maar zijn arbeid wel en in elk opzicht en dat om dien arbeid geregeld en voordeelig te plaatsen de eenvoudige leeringen van elk bedrijf, waarin koopwaar verhandeld wordt, niet in den wind mogen worden geslagen.”*⁹⁶²

Vanuit de wens van een gelijke vertegenwoordiging van de verschillende maatschappelijke klassen verwierp hij voorts het cijns-, bekwaamheids- of *“allemandskiesrecht”* en bracht hij als minister de kieswet van 1896 tot stand, die het kiesrecht koppelde aan een aantal voorwaarden van ontwikkeling en welstand, volgens hem minimumeisen die elke kiezer moest bezitten. Reeds in 1870 had hij terzake een

⁹⁶⁰ BOS, Mr. S. van Houten, pp. 62- 80 en 68 (citaat).

⁹⁶¹ BOS, Mr. S. van Houten, pp. 81-89. Het begrip ‘arbeiders’ was voor Van Houten niet noodzakelijk een synoniem van ‘proletariërs’, zoals moge blijken uit volgend door Bos op p. 87 aangehaald citaat van hem: *“De arbeider is arbeider in loondienst of op eigen risico, maar of hij daarenboven kroost wil hebben, is zijn zaak. Dit heeft met zijn staat als arbeider niets te maken ... Eerst als hij kinderen heeft, die hij niet behoorlijk kan onderhouden, is de naam proletariër op hem van toepassing, evenals op de huisvaders in andere volksklassen, die zich in deze impasse gebracht hebben.”*

⁹⁶² BOS, Mr. S. van Houten, pp. 89-92 en 90 (eerste citaat) en 92 (tweede citaat).

ondubbelzinnige mening ingenomen in een krantenartikel van zijn hand en, voor zover dat nog behoefde, aangegeven dat hij niet als socialist wou doorgaan:

“Met mijne toestemming zullen nimmer politieke rechten verleend worden aan hen, die geen zelfstandig bestaan, hoe nederig dan ook, hebben. Zij moeten door vermeederde materiele welvaart tot de politieke rechten komen. Hen door politieke rechten tot verhoogde welvaart te willen brengen, is eene gevaarlijke illusie. [...] zonder belang bij het behoud van de bestaande bronnen van welvaart, onontwikkeld, veelal door liederlijk gedrag tot hunne ellende vervallen, zouden zij geen inzicht of rechtmatig belang tot richtsnoer bij het uitbrengen eener stem hebben. [...] Het kiesrecht der allerlaagste klassen is een steunpunt óf voor het despotisme óf voor eene tot gelijkheid strekkende beweging.”

Concreet verdubbelde het aantal kiesgerechtigden in 1896 meteen tot de helft van de mannelijke Nederlandse bevolking vanaf vijftientig jaar en door de verhoging van de levensstandaard zou dit aantal in de volgende jaren stelselmatig aangroeien.⁹⁶³

Tot slot kan nog aangestipt worden dat ook in Nederland tal van vooraanstaande juristen, net als Picard, en voornamelijk als gevolg van de abominabele wetgevende productie en de machtsgreep van de uitvoerende macht, evolueerden naar een eerder anti-parlementaire houding en instemmend het strenge oordeel van de Amsterdamse hoogleraar strafrecht Gerard Anton van Hamel (1842-1917) onderschreven:

*“Integendeel: zóó ideaal is de gestie van ons parlementarisme niet, dat men die in geestdrift op de spits behoeft te gaan voeren. Meer en meer zich schikkend naar de ministerie's en de bureaucratie, meer en meer zichzelf 'officieel' gevoelend en het populaire, eigenlijk vertegenwoordigingsgevoel verliezend voor één van parlementaire oligarchie, zijn tegengewichten tegenover de oppermacht van de centrale wetgevende macht wel het tegendeel van afkeurenswaardig.”*⁹⁶⁴

5.7 BESLUIT

Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw was België een conservatief-liberale cijsdemocratie, waarin enkel een zeer kleine elite over stemrecht beschikte en de politieke agenda controleerde. Met uitzondering van de levensbeschouwelijke vraagstukken waarover diametraal tegenovergestelde standpunten werden ingenomen maar die veeleer als bliksemafleider fungeerden, verdedigden de door haar verkozen

⁹⁶³ BOS, *Mr. S. van Houten*, pp. 103-124 en 106 (citaten); GERBENZON en ALGRA, *Voortgangh des reches*, pp. 287-289; MINDERAA, “Houten, Samuel van”; WELS, “Stemmen en kiezen”, pp. 331-332.

⁹⁶⁴ JANSEN, “Kritiek op rechtspraak en wetgeving”, pp. 28-29 en 29 (citaat).

vertegenwoordigers, zowel katholieken als liberalen, unisono een maatschappelijke orde met eigendom en gezin als hoekstenen – principes die bij uitstek vertaald waren in de Code civil – en huldigden ze het beginsel van een zo beperkt mogelijke overheidsinmenging. Consequent met die opstelling stond het sociaal-economische beleid van de opeenvolgende regeringen vooral in het teken van de bevordering van vrijheid en vrijhandel. Dat de industrialisering ook miserabele levens- en arbeidsomstandigheden voor de arbeidersklasse met zich meebracht wist men uiteraard wel, maar wou men om ideologische redenen alleen opvangen door liefdadigheid en zelfhulp. Dergelijke houding werd in het fin de siècle door de maatschappelijke realiteit ingehaald. De arbeidersopstanden van het Waalse industrie- en mijnbekken van maart 1886 confronteerden de politieke elite hardhandig met de diepe kloof tussen het wettelijke en het werkelijke land en deden haar inzien dat ze zich niet langer kon verbergen achter een “*laissez faire, laissez passer*”-houding. Ten einde een herhaling van dergelijke revolutionaire toestanden te vermijden, was een integratie van de “*classes dangereuses*” in het maatschappelijke bestel onontkoombaar en drongen structurele maatregelen zich op. De oprichting van de Commissie van de Arbeid en de voorzichtige sociale wetgeving, die er in de nasleep van tot stand kwam, waren bemoedigende tekenen. De kort daarvoren ontstane BWP, die zich opwierp als woordvoerder van de arbeidersbelangen, maakte echter duidelijk dat het daar niet bij mocht blijven en dat ook politieke inspraak werd verlangd onder de vorm van het algemeen stemrecht. Slechts met het mes van een succesvolle door de BWP uitgeroepen algemene staking op de keel aanvaardde het cijnsparlement op 18 april 1893 het compromisvoorstel Nyssens dat een algemeen meervoudig stemrecht behelsde. Het besef dat dit op termijn zou uitlopen op het algemeen enkelvoudig stemrecht was terdege aanwezig. 1893 luidde in de Belgische geschiedenis inderdaad onherroepelijk het begin van de massademocratie in.

Parallel met die ingrijpende maatschappelijke veranderingen situeerde zich binnen het Belgische rechtsdenken de vermaatschappelijking van het recht. De hoofdman van de *Exegetische school* François Laurent benaderde de “*question sociale*” conform de heersende opvattingen van zijn tijd nog vanuit een moreel paternalistisch standpunt en was in se gekant tegen een werkelijke juridische en politieke emancipatie. Voor hem bestond er hoegenaamd geen twijfel over dat de leiding van de samenleving in handen moest blijven van de burgerij. Een nieuwe generatie juristen vatte de sociale situatie van de arbeiders daarentegen expliciet als een juridisch probleem op. Bij hen groeide het besef dat de overheid wettelijk tussenbeide moest komen in privaatrechtelijke contractuele

verhoudingen ter bescherming van de zwakste partij. Doel was bovenal het tot stand brengen van meer rechtvaardigheid en gelijkheid in de samenleving.⁹⁶⁵ Een exponent daarvan was bijvoorbeeld de verschuiving in de doctrine over de arbeidsongevallen van het klassieke aansprakelijkheidsbegrip naar de nieuwe notie van beroepsrisico. Dat deze ideeën niet onomstreden waren, is evenzeer aan bod gekomen. Vooral vanuit de magistratuur werden de klassieke noties met verve verdedigd, ondermeer door Mesdach de ter Kiele. Daarentegen toonde een deel van de advocatuur, daarin aangevoerd door een aantal progressistische voortrekkers van de Brusselse balie, zich ontvankelijker voor dit “*droit nouveau*”, zij het dat ook voor haar de fundamenteën van het systeem zoals het individuele eigendomsrecht niet ter discussie stonden. Daarnaast won ook het publiekrecht aan belang. De verdere uitbouw van de overheidsadministratie deed de nood aan een Raad van State als hoogste administratieve rechtbank gevoelen. Ook ontspon zich een breed debat over de reikwijdte en het wezen van de staatsinrichting en de democratisering. Diverse auteurs getuigden van hun diepe angst voor de gevolgen van de invoering van het algemeen stemrecht naar Frans model zoals de BWP die voorstond en de wens om de effecten daarvan te ‘temperen’. Voor het Belgische recht moet het fin de siècle aldus vooral als een cruciale overgangperiode worden gezien, waarin de verdedigers van de traditie zich nog geenszins gewonnen gaven en de voorstanders van vernieuwing alles bij elkaar genomen zich eigenlijk nog in een bijzonder zwakke positie bevonden. Pas na de Eerste Wereldoorlog zouden de nieuwe tendenzen zich daadwerkelijk doorzetten.

De vermaatschappelijking van het recht beroerde in dezelfde periode evenzeer de rechtsleer van de buurlanden. In Frankrijk stonden ondermeer juristen als Tissier, Capitant, Saleilles, Charmont, Duguit en Hauriou er in min of meerdere mate positief tegenover. In Duitsland wierp von Gierke zich op als vaandeldrager met zijn kritiek op het eerste ontwerp van de BGB, waarvan zijn pleidooi voor een socialer – dat wil dus zeggen doordrongen van de gemeenschapsgedachte – recht het centrale ankerpunt vormde. Voor Nederland kan tot slot verwezen worden naar Molengraaff, maar eveneens naar Van Houten, die eigenlijk een tegenstander was, maar desalniettemin het startschot gaf voor een andere wetgeving.

Uit de analyse van zijn opvattingen over de vermaatschappelijking van het recht en de strijd van de democratie komt Picard naar voren als een emanatie van het veranderende Belgische en Europese rechtsdenken daarover. Als een visionair beseftte hij terdege dat de

⁹⁶⁵ Zie ook: RAES, “Het belang van de sociologie”, pp. 27-29. Deze auteur vatte de verschuiving op als een “*sociologische Wende*”.

burgerij haar heerschappij op de samenleving niet zou kunnen behouden en dat de toekomst aan de arbeiders was. Daarom engageerde hij zich vanaf zijn jongvolwassenheid voluit voor de toekenning van het algemeen stemrecht – door hem altijd op zijn Frans begrepen – en de uitbouw van de sociale wetgeving. Terzelfdertijd stelde hij zich reactionair op en was hij niet bereid zijn basispremissen tot haar eindpunt te volgen, vandaar de begrenzing van zijn volksverheffingsdenken binnen duidelijke limieten. Eigenlijk hing hij een zeer elitair begrip van democratie aan, dat zich eerst vertaalde in een pleidooi voor de oprichting van een Raad voor Wetgeving maar door zijn eigen ervaring als senator omsloeg in anti-parlementarisme. Finaal verzette hij zich al evenzeer tegen de invoering van een inkomstenbelasting en verdedigde hij het recht op luxe en kansspelen. Samengevat blijkt dit aspect van zijn rechtsdenken voor Picard bovenal een moeilijke evenwichtsoefening geweest te zijn. Daarmee komt hij eens te meer over als een kind van zijn tijd.

HOOFDSTUK 6

DE HERVORMING VAN HET GERECHT

*“J’ai passé presque toute ma vie dans le domaine juridique, à côté de la magistrature, parmi le barreau, dans le professorat du droit. J’ai fait du droit la matière même de mon existence. Je ne suis point blasé sur sa grandeur et sa beauté. J’y persévérerai sans doute jusqu’à la fin. Chaque fois que surgit un problème qui l’intéresse, il me semble que j’entends un appel aux aures.”*⁹⁶⁶ Edmond PICARD

Een vierde fundamenteel aspect van het rechtsdenken van Picard betreft de gerechtelijke wereld in ruime zin. Hierover nam hij zeer uitgesproken standpunten in, wat uiteraard grotendeels verband houdt met het feit dat hij zich beroepshalve in deze omgeving begaf en er daardoor natuurlijk het meest mee vertrouwd was. Zelf advocaat was de deontologie van die beroepsgroep zijn absolute stokpaardje. Tegelijk bepleitte hij grondige hervormingen bij de magistratuur en in de gerechtelijke organisatie en had hij ook over het in zijn tijd opkomende internationaal publiekrecht een mening. Opnieuw moeten de opvattingen van Picard binnen een aantal bredere juridische tendenzen gesitueerd worden.

6.1 ADVOCATUUR

Met recht en reden is Picard bestempeld als “*le colosse du barreau belge*” van de tweede helft van de negentiende eeuw. Zestig jaar lang was hij advocaat in hart en nieren, eerst bij het Brusselse hof van beroep en daarna bij het Hof van Cassatie. Tijdens die lange periode wierp hij zich op als een corporatist *pur sang*; hij engageerde zich niet alleen in de organen van zijn respectieve ordes, maar stond ook aan de wieg van talrijke nieuwe initiatieven daarbuiten.⁹⁶⁷ Daardoor is de houding van Picard tegenover de deontologie van de advocatuur een nagenoeg onuitputtelijk thema, waarvan hierna onvermijdelijk alleen de krachtlijnen aan bod kunnen komen.⁹⁶⁸

⁹⁶⁶ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 16 juli 1897, p. 817 (citaat).

⁹⁶⁷ HENRI, *Grands avocats de Belgique*, p. 154 (citaat). Cfr. supra in het tweede hoofdstuk voor de loopbaan van Picard als advocaat. Zie daarnaast: COPPEIN, “Edmond Picard, avocat bruxellois et belge par excellence”.

⁹⁶⁸ De term ‘deontologie’ wordt hier opgevat als het geheel van de eigen gedragsregels van een bepaalde beroepsgroep, in casu de advocatuur. In de literatuur wordt gewezen op het specifieke karakter daarvan: volgens Hofströssler is de deontologie van de advocaat “*in grote mate ongeschreven en in de dagdagelijkse toepassing afhankelijk van de ervaring, de inzichten en het aanvoelen van vele stafhouders, al dan niet na overleg [...] binnen de raad van de orde*”. HOFSTRÖSSLER, “Tuchtrecht voor advocaten”, p. 85. Zie voor een uitgebreidere

Reeds op jonge leeftijd had Picard zeer uitgesproken ideeën over de vormende waarde van de balie. Rond de jaarwisseling van 1862-1863 publiceerde hij als stagiair bij Jules Lejeune onder het pseudoniem Claudius een geruchtmakende driedelige artikelenreeks in *La Belgique judiciaire*. Naar aanleiding van de geringe aanwezigheid van magistraten en gevestigde advocaten op de openingsrede van de CJBB bij het begin van het gerechtelijk jaar, deed hij in het eerste artikel een warme oproep tot hen om in het vervolg voor dergelijke manifestaties op te dagen, omdat dit voor de stagiairs een wezenlijke steun betekende en zonder meer ook een uiting van belangstelling was. Dat de relaties tussen magistratuur en balie in het algemeen eerder bekoeld waren, vond hij betreurenswaardig; zijns inziens moesten beide partijen proberen zo harmonieus mogelijk samen te werken in het belang van de rechtzoekenden.⁹⁶⁹ In het tweede artikel, dat enkele weken later verscheen, verduidelijkte Picard dat hij doelbewust had geopteerd voor een pseudoniem om zich niet te profileren boven zijn medestagiairs, alhoewel iedereen gemakkelijk kon achterhalen wie de auteur was, en hield hij een vurig pleidooi om in de openingsredes voortaan vooral de deontologie van de advocaat te behandelen, omdat hij vaststelde dat de kennis daarvan in toenemende mate aan het verdwijnen was. Hij betoogde dat een balie die haar tradities niet meer kende aan het afglijden was en van de advocatuur een beroep als ieder ander zou maken. Zelf gaf hij expliciet aan de studie van de beroepsregels als een heuse uitdaging te zien.⁹⁷⁰ In het derde artikel tenslotte beklagde Picard zich over het gebrek aan toewijding van de Brusselse stagiairs voor de CJBB; slechts één derde van hen was aangesloten. Doorgaans kenden de meeste vergaderingen daardoor erg weinig bijval, alhoewel het nut van de pleitoefeningen voor de praktijk volgens hem niet ter discussie kon worden gesteld. Pleiten beschouwde hij als “*la fleur de notre vie professionnelle*”, een niet altijd even gemakkelijk metier waaraan de advocaat bovenal zijn beroepstrots ontleende. Zich daarin volmaken vergde tijd en inspanning. Dat veel van zijn medestagiairs, gedreven door winstbejag, die moeite niet meer konden of wilden opbrengen, vond hij hoogst betreurenswaardig. Om hieraan te remediëren stelde hij voor om het lidmaatschap van de CJBB verplicht te maken voor stagiairs door dit als voorwaarde te stellen voor de inschrijving op het tableau.⁹⁷¹

behandeling: COPPEIN, “Edmond Picard en de deontologie van de advocaat”.

⁹⁶⁹ CLAUDIUS [=PICARD], “Examen de quelques questions relatives à la profession d’avocat”. *La Belgique judiciaire*, 20 (1862) 91, kol. 1441-1447.

⁹⁷⁰ CLAUDIUS [=PICARD], “Examen de quelques questions relatives à la profession d’avocat”. *La Belgique judiciaire*, 21 (1863) 1, kol. 1-8. Later beschouwde hij dit als het meest lezenswaardige van de drie. PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 21 en noot 1.

⁹⁷¹ CLAUDIUS [=PICARD], “Examen de quelques questions relatives à la profession d’avocat”. *La Belgique judiciaire*, 21 (1863) 11, kol. 161-171 en 164 (citaat). Uiteindelijk werd op 13 maart 1887 een K.B. uitgevaardigd dat bepaalde dat stagiairs verplicht moesten deelnemen aan de werkzaamheden van de

Samen met zijn spitsbroeder Gustave Duchaine, net als hijzelf advocaat aan het hof van beroep te Brussel, nam Picard de handschoen op om een handboek over de deontologie van de advocaat te schrijven, dat in 1869 werd gepubliceerd.⁹⁷² Een trotse Edouard De Linge, lid van de Tuchtraad van de Brusselse balie, signaleerde in zijn inleiding dat die *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique* het eerste in zijn soort was dat specifiek over België handelde en daarmee tegemoet kwam aan een reeds lang geformuleerde behoefte: “*La lacune depuis si longtemps signalée chez nous, M.M. Edmond Picard et Duchaine ont tenté de la combler, et le soin et le talent qu'ils ont apportés dans l'exécution du programme si complet qu'ils s'étaient tracé, autorisent, nous semble-t-il, à dire que leur tentative a pleinement réussi.*”⁹⁷³ Ondanks de betrachting om alle Belgische balies in het blikveld te houden, lag de concrete focus daarin toch vooral op die van Brussel. Aan de pleitbezorgers werd slechts marginaal aandacht besteed, wellicht omdat de auteurs hoopten en verwachtten dat die functie binnenkort toch zou afgeschaft worden, tevergeefs zo zou blijken.⁹⁷⁴ In het eerste van de zeven delen van het boek werd rudimentair de geschiedenis van de advocatuur op het grondgebied van het huidige België geschetst, waarbij vooral de periode na de onafhankelijkheid uit de verf kwam.⁹⁷⁵ In het tweede deel werd zo goed als integraal en

conferenties, ten minste voor zover daarin door de respectievelijke ordes werd voorzien. MARTYN, “Evoluties en revoluties”, p. 239.

⁹⁷² Merk op dat Duchaine net als Picard één van de zeven ‘Rabougris’ was. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

⁹⁷³ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. XII-XIII (citaat). Auguste Orts liet zich in dezelfde lovende bewoordingen uit in *La Belgique judiciaire*: “*L'idée de la publication nous semble tout d'abord chose éminemment heureuse, [...]*” ORTS, A. Recensie van G. DUCHAINE en E. PICARD. *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique. La Belgique judiciaire*, 27 (1869) 57, kol. 893-896 en 894 (citaat).

⁹⁷⁴ Pleitbezorgers (*avoués*) waren ministeriële ambtenaren, die de partijen vertegenwoordigden voor de burgerlijke rechtbanken en hoven van beroep. Hun taak bestond uit “*postuler*” en “*conclure*”, wat betekende dat ze de eisen van de partijen aan de rechter moesten bezorgen. Ook hadden ze een beperkt pleitrecht. Reeds in *La Liberté* had Picard zijn steun uitgedrukt aan Allard toen die de pleitbezorgers wilde afschaffen omwille van de verkorting van de procedure en de vermindering van de gerechtskosten. De voltallige commissie die belast was met de redactie van een nieuw wetboek van burgerlijke vordering schaarde zich achter dat standpunt in het rapport dat ze in 1869 in het parlement neerlegde. Uiteindelijk liep de herziening, precies door het zeer efficiënte lobbywerk van de pleitbezorgers, uit op een sisser; enkel de inleidende titel werd in 1875 goedgekeurd. Drie decennia later stelde Picard zich veel voorzichtiger op en zou hij als verslaggever van een parlementaire commissie expliciet de afschaffing van de pleitbezorgers afkeuren. De pleitbezorgers verdwenen in België pas met het Gerechtelijk Wetboek van 1967. Zie bovenal: VELLE, “In de schaduw van de advocatuur”, pp. 272-273 en passim. Zie daarnaast: [PICARD, E.] “*Suppression des avoués*”. *La Liberté*, 2 (1866) 35, p. 2; *Parlementaire Handelingen Senaat*, 2 maart 1899, pp. 179-180; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1898-1899, p. 495; GILISSEN, “Codifications et projets de codification”, pp. 255-256; MARTYN, “Evoluties en revoluties”, pp. 228-232. In feite vervulden ook de advocaten bij het Hof van Cassatie dezelfde taken als de pleitbezorgers bij de rechtbanken van eerste aanleg en de hoven van beroep. Zij werden door Duchaine en Picard toch bestudeerd, omdat ze, anders dan de eigenlijke pleitbezorgers, veel meer banden hadden met de gewone advocaten en nagenoeg altijd uit hun midden gerecruteerd werden: “*Notre but étant surtout de nous occuper de ce qui constitue le Barreau dans son ancienne acception, nous aurions pu les passer sous silence. Ils se rattachent cependant à ce barreau par tant de liens de confraternité et de communauté dans les sentiments d'honneur et de délicatesse, que nous n'avons voulu nous y résoudre*”. DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, p. 68, noot 1.

⁹⁷⁵ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 1-48.

geannoteerd de vigerende wetgeving opgenomen.⁹⁷⁶ Het derde deel ging met tal van praktijkvoorbeelden en verwijzingen naar rechtspraak in op de organisatie en reglementering van het beroep van advocaat, met name de toelatingsvoorwaarden voor het beroep en de samenstelling van de Orde van Advocaten en de Raad van de Orde.⁹⁷⁷ Het zesde deel besprak de werkzaamheden van de advocaat, waarbij ten behoeve van jonge advocaten zowel de eigenlijke praktijk als de vereiste literaire en oratorische kwaliteiten in detail aan bod kwamen.⁹⁷⁸ Een uitvoerige bibliografie vormde het zevende en laatste deel.⁹⁷⁹ Meest relevant voor de hier gehanteerde invalshoek zijn evenwel het korte vierde en veel langere vijfde deel waarin respectievelijk de rechten en de plichten van de advocaat werden behandeld. Het vierde deel is eigenlijk een herwerking van de rede die Duchaine hield bij de opening van het gerechtelijk jaar 1864-1865 voor de CJBB, daar waar het vijfde deel vooral schatplichtig is aan het Franse standaardwerk van Mollet.⁹⁸⁰

Inzake de rechten van de advocaat wezen de auteurs er allereerst op dat elke advocaat die de eed had afgelegd de titel mocht gebruiken en de ambtskledij mocht dragen, zelfs indien hij nadien niet meer op het tableau van de orde was ingeschreven. Zijn pleitrecht was exclusief, maar de concrete invulling en geografische reikwijdte daarvan verschildte naargelang zijn standplaats gevestigd was bij een hof of een rechtbank. Het beroepsgeheim van de advocaat was heilig en mocht niet geschonden worden, ook niet als hij voor de rechter onder ede moest getuigen. De advocaat had uiteraard omgangsrecht met de beklaagde die hij verdedigde en mocht in de regel niet-openbare zittingen bijwonen. Het recht op vrijstelling van patentbelasting vloeide dan weer voort uit de sociale missie van de advocaat.⁹⁸¹

Wat de plichten van de advocaten betreft, schoven de auteurs niet toevallig de kennis van de eigen deontologie als eerste en belangrijkste plicht naar voor.

“Le premier devoir de l’Avocat est de bien connaître les règles de sa profession. Sans cette connaissance l’Avocat s’expose continuellement à y contrevenir ou à ne pas les pratiquer. Au contraire, quand il les

⁹⁷⁶ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 49-73. Zie over de wettelijke structuur van de advocatuur eveneens: MARTYN, “Evoluties en revoluties”, pp. 232-235.

⁹⁷⁷ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 75-219.

⁹⁷⁸ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 345-395.

⁹⁷⁹ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 397-423.

⁹⁸⁰ DUCHAINE, G. “Les droits et les prérogatives de l’avocat”. *La Belgique judiciaire*, XXII (1864) 96, kol. 1521-1546; MOLLOT, *Règles de la profession d’avocat*.

⁹⁸¹ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 221-248. Ook daarna verdedigde Picard op basis van dezelfde argumentatie meermaals de vrijstelling van advocaten van patentbelasting. Zie in dit verband bijvoorbeeld: [PICARD, E.] “La patente des avocats”. *Journal des Tribunaux*, 1 (1881-1882) 17, kol. 265-267.

possède, il s'affermir chaque jour dans leur observation; [...]. En entrant au Barreau, ou plutôt avant d'en franchir le seuil, il doit se pénétrer de ses devoirs. C'est l'indispensable préliminaire à l'exercice de son ministère."⁹⁸²

Voorts brachten ze algemene klassieke waarden in herinnering die ze noodzakelijk achtten voor het beroep van advocaat, zoals toewijding, arbeidslust, onafhankelijkheid, integriteit, loyauteit, waardigheid, gematigdheid, tact, enzovoort. Jegens zichzelf moest de advocaat vooral het verbod in acht nemen om cliënten te ronselen en reclame te voeren en mocht hij geen onrechtvaardige zaken aanvaarden.⁹⁸³ Hij moest een fatsoenlijk kabinet uitbouwen en zijn cliënten in de regel alleen daar ontvangen. Zijn privé-leven moest onberispelijk zijn; in het bijzonder moest hij zich onthouden van alle handelingen die zijn waardigheid konden aantasten, zoals bijvoorbeeld beursbezoek, fraude of buitensporige wereldse ontspanning. Desgevallend kon de advocaat een politieke rol spelen, maar dan bij voorkeur op latere leeftijd.⁹⁸⁴ In het belang van zijn onafhankelijkheid mocht de advocaat evenmin permanente advocatenassociaties vormen.⁹⁸⁵ Tegenover zijn cliënten was de advocaat in de eerste plaats een raadsman en vervulde hij een publieke missie door het recht op verdediging te waarborgen. Hij had de absolute vrijheid om zaken te weigeren en moest zeker vermijden te veel zaken op zich te nemen. Het moest steeds de betrachting zijn om processen, in het belang van de cliënt zelf, zo vlug mogelijk af te handelen. Cliënten mocht men niet zomaar op hun woord geloven; een kritische houding bleef steeds aangewezen. In principe kon een advocaat niet verantwoordelijk worden gesteld voor zijn advies. Over het honorarium, altijd al een gevoelige kwestie, hielden de auteurs zich enigszins op de vlakte en raadden ze aan om de grenzen van de billijkheid niet te overschrijden. In elk geval moest men vermijden om hierover met cliënten te *marchanderen*.⁹⁸⁶ De confraterniteit vormde het wezen van de balie. De advocaat was verplicht om zijn confraters te helpen en moest zich onthouden van kritiek op hen; als hij een klacht had over één van zijn confraters, moest hij die aankaarten bij de raad van de Orde. Bij een proces betaamde het processtukken en conclusies steeds aan de tegenpartij te communiceren. Bij het pleiten voor een vreemde rechtbank moest de advocaat zich bij

⁹⁸² DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, p. 253 (citaat).

⁹⁸³ Cfr. infra over de paradox van de advocatuur.

⁹⁸⁴ Cfr. supra in het tweede hoofdstuk over de eigen politieke loopbaan van Picard. Zie ook: PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 37.

⁹⁸⁵ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 271-286.

⁹⁸⁶ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 287-315. Picard was aan het einde van zijn leven zelf het meest trots op de zaken, waarvoor hij totaal geen honorarium had ontvangen. PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 58-61.

voorkeur laten bijstaan door een lokale confrater. Tevens moest hij respect opbrengen voor zijn oudere confraters en zoveel mogelijk deelnemen aan het sociale leven van de balie.⁹⁸⁷ Jegens de magistratuur drong zich een houding van gepast respect op, die geenszins mocht gelijkgesteld worden met kruiperij. De advocaat moest zich beroepen op zijn recht om niet onderbroken te worden tijdens pleidooien. In strafzaken stond hij op gelijke voet met het Openbaar Ministerie. De advocaat moest het vonnis van de rechter waardig aanhoren; zo hij het niet eens was met de aard daarvan, moest hij de voorziene rechtsmiddelen aanwenden.⁹⁸⁸

Tien jaar na het verschijnen van de *Manuel pratique* publiceerde Picard in 1879 zijn *Paradoxe sur l'avocat* als inleiding bij het derde deel van de *Pandectes belges*. Deze juridische novelle wordt in de literatuur geprezen als “een werk dat één van de vurigste pleidooien bevat voor de vrijvaring van het recht van – en de plicht tot – verdediging in een procedure op tegenspraak” en werd reeds bij verschijnen onthaald als een klassieker.⁹⁸⁹ In het werk blikte de advocaat-verteller terug op de onderrichtingen die hij tijdens zijn stage had gekregen van zijn inmiddels overleden patroon. Op zekere dag vroeg zijn leermeester hem hoe het kon dat hij en zijn tegenstander in hun pleidooien alletwee beweerden gelijk te hebben, terwijl één van hen toch ongelijk moest hebben en hoe dat dan in overeenstemming te brengen was met de advocateneed, waarin men beloofde alleen zaken aan te nemen die men naar eer en geweten rechtvaardig achtte.⁹⁹⁰ De patroon legde zijn stagiair uit dat deze schijnbare paradox in werkelijkheid een vals probleem was en dat de eed eigenlijk anders moest geïnterpreteerd worden:

“Eh bien, me dit-il, il n'est pas vrai que l'avocat ne doit défendre que les causes qu'il croit justes en âme et conscience. C'est là une fausse maxime, une maxime déplorable parce qu'elle enfante l'hypocrisie et le

⁹⁸⁷ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 315-334. Zie ook: HENNEBICQ, “Le dialogue sur l'Escaut”, pp. XVI-XVII.

⁹⁸⁸ DUCHAINE en PICARD, *Manuel pratique*, pp. 334-343. Zie over de relaties van de advocatuur met het Openbaar Ministerie eveneens: [PICARD, E.] “Le Ministère public et le Barreau”. *Journal des Tribunaux*, 3 (1884) 123, kol. 321-327 [herdrukt in 39 (1924) 2960, kol. 150-154]. Zie ook: PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 36.

⁹⁸⁹ DUPONT, “Edmond Picard”, p. 106 (citaat); HENRI, *Grands avocats*, pp. 160-161. Tot aan het einde van zijn leven zou Picard blijven herinneren aan deze heilige plicht tot verdediging. PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 15-16. Bij wijze van voorbeeld voor de enthousiaste eigentijdse ontvangst van het werk kan het oordeel van de Weense krant *Juristen Zeitung* van 7 december 1879 aangehaald worden: “[...] la publication de M. Picard se recommande d'elle-même. Celle-ci restera, dans la littérature pourtant si riche sur la profession d'avocat, à un niveau de beaucoup plus élevé que la moyenne, et ne cessera pas d'être consultée avec le plus grand fruit pour la solution de cette question d'une haute importance.” Zie voor deze en tal van andere integraal opgenomen en desgevallend vertaalde recensies: [PICARD], “Avant-propos du tome quatrième”, kol. XXV-XLIV en XXX (citaat).

⁹⁹⁰ PICARD, “Paradoxe sur l'avocat”, pp. XX-XXI. Zie ook over dit klassieke vraagstuk: GAZZANIGA, “Notes sur la liberté de parole de l'avocat”, pp. 75-76.

découragement. [...] Les affaires qui viennent devant les tribunaux sont telles que la légitimité et l'opportunité de l'attaque et de la défense ne sont mises en question par personne, et que l'œuvre accomplie de part et d'autre apparaît comme utile à la justice."⁹⁹¹

Daar elke zaak die voor de rechter kwam in se legitiem was, moest de advocaat dus zelf geen inhoudelijk oordeel over de zaak vellen, maar zich alleen afvragen of hij de zaak pleitbaar achtte.⁹⁹² Als twee advocaten na grondig onderzoek tot deze conclusie kwamen, kon de waarheid alleen achterhaald worden via een proces, waarin zowel eiser als verweerder in hun pleidooien argumenten aanbrengen. Op die manier vervulde de advocaat een wezenlijke sociale missie.⁹⁹³ De patroon wees zijn stagiair voorts op de wederzijdse plicht van magistraten en advocaten tot respect voor elkaars taak. In dat opzicht betreurde hij de veronachtzaming van de stage door tal van patroons, waardoor stagiairs niet langer de essentiële beroepsregels onder de knie hadden en veeleer gemakkelijk succes wilden halen met hun pleidooien dan het doel van het advocatenberoep gestand te doen.⁹⁹⁴ In dat opzicht betreurde hij evenzeer dat advocaten zich opwierpen als curator van faillissementen, omdat hij de talrijke intense contacten die ze uit hoofde van die functie moesten onderhouden met magistraten als een bedreiging zag voor hun onafhankelijkheid.⁹⁹⁵ Het hoeft uiteraard geen betoog dat Picard onder het mom van een fictieve novelle grotendeels zijn ideeën naar voren laat komen. Tegelijkertijd is het ook een verslag van en een reflectie op de eigen socratische begeleiding die Picard genoten had bij zijn patroon Jules Lejeune en die hij ook toepaste op zijn eigen stagiairs.⁹⁹⁶

De traditionele procesgebonden visie op het advocatenberoep zoals Picard die voorstond en in de hierboven genoemde werken had beschreven, werd in de laatste decennia van de negentiende eeuw hevig uitgedaagd door wat eigentijdse auteurs aanduidden als "*la crise du Barreau*". Eigenlijk betrof het een opvallende verbreding van het advocatenberoep die zich toen voordeed. Het aantal advocaten nam in die periode immers aanzienlijk toe, maar er waren niet genoeg processen om iedereen toe te laten alleen daarmee een

⁹⁹¹ PICARD, "Paradoxe sur l'avocat", pp. XXII-XXIII en XXII (citaat).

⁹⁹² PICARD, "Paradoxe sur l'avocat", pp. XXIII-XXIV.

⁹⁹³ PICARD, "Paradoxe sur l'avocat", pp. XXIV-XXV. Zie ook: HENNEBICQ, "Le dialogue sur l'Escaut", pp. VI-VII.

⁹⁹⁴ PICARD, "Paradoxe sur l'avocat", pp. XXXII-XXXV.

⁹⁹⁵ PICARD, "Paradoxe sur l'avocat", pp. XLII-XLIII.

⁹⁹⁶ CARTON DE WIART, *Souvenirs sur Edmond Picard*, pp. 62-65. Tijdens de feestmaaltijd ter ere van zijn vijftigjarige carrière als advocaat ging Picard hier zelf ook dieper op in. *Cinquantenaire Professionnel*, pp. 28-29. Zie ook: PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 29-31; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, pp. 67-68.

menswaardig inkomen op te bouwen. Daarom zochten en vonden heel wat advocaten die nauwelijks aan de bak kwamen aan de balie andere inkomstenbronnen. Velen gingen aan de slag als bestuurder bij de toen massaal opkomende vennootschappen, die nood hadden aan juridisch gevormde specialisten. Dat die bestuurders toch nog op het tableau wilden ingeschreven staan, niet bereid waren hun titel van advocaat op te geven en zelfs nog wilden pleiten, leidde tot een ernstige tweespalt binnen de advocatuur.⁹⁹⁷ De ene strekking, die kwantitatief wellicht in de meerderheid was, zag hier hoegenaamd geen graten in, wees op de veranderende context en stond volledige vrijheid voor.⁹⁹⁸ De andere strekking, geleid door de ‘anciens’ van de balie, maar naar getalsterkte minder talrijk, beschouwde deze evolutie als een ernstige bedreiging voor de onafhankelijkheid van de advocaat die op den duur naar de hele balie zou overslaan en riep daarom op om de rangen te sluiten. Ze was van mening dat men niet van beide wallen tegelijk kon eten en dat de betrokkenen een keuze moesten maken: de sociale missie van de advocaat sloot uit dat men terzelfdertijd een op winstbejag gericht en pecuniair lucratief mandaat kon opnemen.⁹⁹⁹ Tot welk kamp Picard behoorde, laat zich gemakkelijk raden. Onder zijn hoofdredacteurschap volgde het *Journal des Tribunaux* de polemiek dan ook op de voet op en nam expliciet stelling in tegen de verbreding. Bij de oprichting van de Fédération des Avocats in 1886 werd zo bijvoorbeeld opgemerkt dat die vooral een draagvlak zou moeten vinden bij de ‘echte balie’:

⁹⁹⁷ JAMAR, “La Belgique et le Barreau”, pp. 222-223. Illustratief in dit verband was zeker ook de tanende receptie van de *Manuel pratique*, latere auteurs van deontologische handboeken namen er in toenemende mate afstand van omdat het niet meer beantwoordde aan de praktijk en vermeldde het hoogstens nog in hun bibliografie. Charles Douchamps, advocaat aan de balie van Namen, huldigde in 1907 weliswaar nog Picard in zijn voorwoord, maar dan omwille van zijn verdiensten als voorzitter van de Fédération des Avocats. Vermoedelijk bewust sprak hij met geen woord over de *Manuel pratique*. Hij zag de advocaat namelijk uitdrukkelijk als een “*ouvrier du droit*” en niet langer uitsluitend als een gerechtsdienaar; hij keerde zich openlijk tegen de bestaande corporatieve organisatie van de orde van advocaten. DOUXCHAMPS, *De la profession d’avocat et d’avoué*, pp. XII-XVIII. In 1980 gaf Pierre Lambert de genadeslag: “*Les auteurs du 19e siècle se sont contentés, le plus souvent, d’énoncer des règles de bienséance sociale, sans entrer dans le fond des problèmes et sans originalité excessive. [...] Hier, la déontologie était simple. [...] L’on constate avec étonnement l’importance des développements que Duchaine et Picard consacrent aux qualités littéraires et oratoires de la plaidoirie dans leur Manuel pratique de la profession d’avocat, publié en 1869. Les règles de déontologie deviennent insuffisantes dès lors que les avocats voient leur tâche traditionnelle se modifier largement et quitter les limites restreintes du débat judiciaire.*” LAMBERT, *Règles et usages de la profession d’avocat*, p. 13 (citaat).

⁹⁹⁸ Voor de inschatting van beide kampen baseren we ons op de resultaten van de enquête die de CJBB in 1902 afnam. Cfr. infra in dit hoofdstuk.

⁹⁹⁹ JAMAR, “La Belgique et le Barreau”, pp. 223-224. Terloops weze opgemerkt dat ook de magistratuur met hetzelfde probleem kampte. Berucht is in dit verband vooral de zaak Hayoit de Termicourt. Deze raadsheer bij het hof van beroep te Brussel daagde Louis Bertrand, volksvertegenwoordiger voor de BWP, voor de rechter omdat die hem in *Le Peuple* van 9 maart 1903 had verweten bestuurder te zijn van een vennootschap die actief was in de goudmijnbouw, wat Hayoit de Termicourt als een aantasting van zijn eer beschouwde. In eerste aanleg volgde de rechter Bertrand, maar in beroep werd dit vonnis vernietigd. Zie hierover: BURGELMAN, “Geschiedenis van de Belgische magistratuur”, p. 197; “Magistrature et Finance”. *Journal des Tribunaux*, 22 (1903)1825, kol. 754-757 (met aansluitend arrest van de 1ste Kamer van het hof van beroep te Brussel, kol. 758-762).

*“Mais à côté de ces commerçants, il y a le vrai Barreau nourri du respect de ses traditions, jaloux de ses libertés, attaché à ses prérogatives parce qu’il y sent la garantie d’une bonne justice, pénétré de la nécessité de maintenir ses droits aussi énergiquement que ses obligations, inquiet de voir tout cela dédaigné ou violé trop fréquemment.”*¹⁰⁰⁰

Dat de Fédération des Avocats in 1890, toen trouwens onder het voorzitterschap van Picard, een resolutie goedkeurde waarin onder andere de onverenigbaarheid van het beroep van advocaat met de functies van curator van faillissementen, sekwester en bestuurders van vennootschappen werd onderstreept, mag evenmin verwondering wekken.¹⁰⁰¹ In 1899 gaf Picard een ferme bolwassing aan Charles Graux, die het jaar voordien als toenmalig stafhouder in zijn rede op de openingszitting van de CJBB had verklaard dat men zich moest neerleggen bij *“l’invasion des affaires commerciales et industrielles”* en de veranderende zeden die dat met zich bracht in de advocatuur, zoals bijvoorbeeld de mogelijkheid om honoraria voor de rechtbank op te eisen. Picard gaf aan de uitlatingen van Graux ten zeerste te betreuren en riep op om die evolutie met alle mogelijke middelen te bestrijden.¹⁰⁰² In 1900 verschenen meerdere artikels die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten en waarin iedereen op zijn verantwoordelijkheid werd gewezen om de traditionele beroepsregels in acht te nemen en te doen respecteren: *“Chacun de nous doit chaque jour dans les relations du Palais, orienter ses soucis vers le maintien d’un idéal professionnel de noblesse et de désintéressement. Nous pouvons encore, si nous le voulons nous jeter en travers de la foule menaçante des arrivistes du Barreau d’affaires: Sursum corda !”*¹⁰⁰³

Hoezeer het thema de gemoederen beroerde, bleek nogmaals uit de massale respons van de Brusselse balie op een enquête van de CJBB in 1902 over de onverenigbaarheid van de advocatuur met bestuursfuncties bij naamloze vennootschappen, waarover het *Journal des Tribunaux* uitvoerig berichtte. Zeventig respondenten steunden deze incompatibiliteit, terwijl honderdzesenvijftig ze in min of meerdere mate verwierpen. Picard bekende zich als een fervent voorstander van de onverenigbaarheid, maar maakte enkel een uitzondering voor advocaten die optraden in vennootschappen die hun

¹⁰⁰⁰ “Fédération des barreaux belges”. *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 335, kol. 657-658 en 657 (citaat).

¹⁰⁰¹ LAUDE, *La Fédération des Avocats Belges*, pp. 7-8 en 31.

¹⁰⁰² GRAUX, C. “Allocution de Me Charles Graux. Bâtonnier de l’Ordre des Avocats”. *Journal des Tribunaux*, 17 (1898) 1427, kol. 1129-1134; [PICARD, E.] “Barreau d’Affaires”. *Journal des Tribunaux*, 18 (1899) 1520, kol. 1266-1268 en 1267 (citaat).

¹⁰⁰³ “Ancienne et nouvelle profession”. *Journal des Tribunaux*, 19 (1900) 1557, kol. 465-467 en 467 (citaat). Zie ook in dezelfde stijl: “Sur l’avenir du Barreau”. *Journal des Tribunaux*, 19 (1900) 1563, kol. 570-573 ; “Institut de jurisprudence”. *Journal des Tribunaux*, 19 (1900) 1579, kol. 826-829.

familiale patrimonium beheerden.¹⁰⁰⁴ Tegenstanders wierpen onder andere op dat de advocaat vrij moest zijn in zijn handelen, zonder meer geschikt was voor bestuursfuncties, dat magistraten het ook deden, dat een bestuurder wettelijk gezien geen handelsdaden verrichtte of dat het kalf toch al verdrongen was. Indien specifiek gevraagd werd naar de onverenigbaarheid van de advocatuur met de functie van afgevaardigd bestuurder, lagen de verhoudingen juist omgekeerd: honderdeenveertig respondenten waren hier voorstander van een verbod, terwijl nog altijd negenenzeestig personen geen probleem hadden met die cumul. Picard steunde ook hier de incompatibiliteit en bestempelde de afgevaardigd bestuurder als een “*quasi-négociant*”. Op de vraag of het nodig was om de wet op de naamloze vennootschappen te wijzigen, antwoordde Picard, net als de meerderheid van de respondenten, dat dit een te rigide middel was en dat de tuchtraden hun verantwoordelijkheid moesten opnemen.¹⁰⁰⁵ Tot aan het einde van zijn leven zou hij trouw blijven aan de opvatting dat advocaten geen bestuurders van vennootschappen konden zijn.¹⁰⁰⁶

Picard toonde zich bovenal bijzonder gedegouteerd over de handelswijze van zijn confraters in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog, voor hem zondermeer een toppunt van schande. Goederen en eigendommen van Duitse onderdanen, onder wie heel wat bankiers en industriëlen, werden toen door de Belgische overheid in beslag genomen en onder sekwester gesteld. Vooral advocaten en notarissen werden door de voorzitters van de rechtbank aangesteld als sekwester van deze goederen en eigendommen in afwachting van hun definitieve toewijzing.¹⁰⁰⁷ Op uitdrukkelijke vraag van Picard beraadslaagde de Fédération des Avocats hier meermaals over, maar zijn afkeurend standpunt vond nauwelijks bijval. De meerderheid van zijn confraters vond dat ze een dergelijke opdracht van openbaar nut niet konden weigeren, te meer omdat ze zich daar bij uitstek bekwaam voor achten. Tegenover Passelecq fulmineerde Picard over een dergelijk gebrek aan beginselvastheid, dat de advocatuur tot in zijn diepste ziel raakte:

¹⁰⁰⁴ Picard bevond zich namelijk zelf in deze situatie; door zijn huwelijk met Adèle Olin verwierf hij een belang in de papierfabriek van Virginal. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk. Zie ook: PICARD, *Mon cens d'élégibilité*.

¹⁰⁰⁵ “Referendum sur l'incompatibilité existant entre l'exercice de la profession d'avocat et les fonctions d'administrateur de sociétés anonymes”. *Journal des Tribunaux*, 21 (1902) 1748, kol. 865-880.

¹⁰⁰⁶ PICARD, *Une grande aventure juridique*, pp. 140-142; PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 224-225; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 36.

¹⁰⁰⁷ De praktijk was wijd en zijd verspreid: anno 1921 telde de Brusselse balie ongeveer 471 sekwesters. PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 26 noot 23. De taak van de sekwesters beperkte zich in principe tot het bewaren en vrijwaren van de hen toegewezen goederen en eigendommen; ze mochten zelf niet optreden als ondernemer. Krachtens art. 297 van het verdrag van Versailles werden de gesekwesteerde goederen uiteindelijk verkocht ten bate van de Belgische schatkist. VANCOPPENOLLE, “Het fonds van sekwesterafarchieven gewikt en gewogen”, pp. 404-407 en de aldaar vermelde literatuur.

*“L’avocat? C’est un défenseur! Pour être un défenseur, il doit rester libre! Libre surtout vis-à-vis du ministère public. [...] Quelle différence subsiste-t-il entre le ministère public et l’avocat, si l’avocat, comme le ministère public, devient représentant de l’Etat pour la gestion de biens dans l’intérêt public? Sous prétexte que l’avocat fera mieux ceci ou cela qu’un autre, est-ce à lui de le faire? On lui fera tout faire, alors! [...] Même chose pour les séquestres que pour les administrateurs de société. Des deux côtés, c’est une dénaturation de la profession d’avocat.”*¹⁰⁰⁸

Inzake de toegang van vrouwen tot de balie, dat andere hete issue van zijn tijd op deontologisch vlak, is het bij gebrek aan bronnen bijzonder moeilijk om iets zinnigs te zeggen over de houding van Picard. Tijdens zijn hoofdredacteurschap besteedde het *Journal des Tribunaux* er nauwelijks aandacht aan, wat wel verbaast gezien de zaak Marie Popelin (1888) en de vurige steunbetuigingen van de Brusselse advocaat Louis Frank voor haar zaak.¹⁰⁰⁹ Evenmin kwam hij er op terug in de gesprekken die hij aan het einde van zijn leven had met Passelecq, net toen de Belgische wetgever door de wet van 7 april 1922 vrouwen ten langen leste de uitoefening van het beroep van advocaat toestond. Of dat stilzwijgen echter moet betekenen dat Picard een tegenstander daarvan was, is nog maar de vraag. Veeleer het tegendeel lijkt zich op te dringen. Getuige daarvan het verslag van een ooggetuige over de ontmoeting van Picard met de allereerste vrouwelijke Belgische advocate, Mr. Paule Lamy, die deel uitmaakte van de delegatie van de *Fédération des Avocats* die hem in de zomer van 1922 een bezoek bracht in zijn ballingsoord te Dave. Picard zou hoogst ontroerd geweest zijn toen Lamy aan hem werd voorgesteld en bijzonder tevreden haar nog op de drempel van zijn eigen bestaan te kunnen ontmoeten: *“Il ne la voit pas, mais lui impose les mains comme un grand prêtre – tel Joad dans Athalie. Il rappelle, en phrases hachées, qu’il fut un des premiers à revendiquer pour la femme le droit de porter la robe d’Avocat et dit sa joie de voir, avant de mourir, cette réforme inscrite dans nos lois”*.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁸ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 26 (citaat). Zie voor andere veroordelingen van die praktijk: PICARD, *Au pays des Bilingues*, p. 221-223; PICARD, *Vers la Vie simple*, pp. 122-124.

¹⁰⁰⁹ Enkel in een artikel uit 1894 werd kort bericht dat de balie van Brussel besloten had vrouwen niet toe te laten tot de balie, maar hierover werd zelf geen standpunt ingenomen. “Les réformes au Barreau de Bruxelles”. *Journal des Tribunaux*, 13 (1894) 1063, kol. 677. Onder het hoofdredacteurschap van zijn opvolger Léon Hennebicq en naar aanleiding van een eerste wetsvoorstel van Emile Vandervelde en anderen dd. 24 januari 1901, dat toen weliswaar werd verworpen, komt het thema wel uitdrukkelijk aan bod en krijgen zowel voor- als tegenstanders de kans om zich uit te spreken, waarbij het pleit uiteindelijk beslecht wordt in het voordeel van de voorstanders van de toegang van vrouwen tot de balie. Zie in dit verband: “La Femme-Avocat”. *Journal des Tribunaux*, 20 (1901) 1619, kol. 130-134; GHEUDE, C. “La Femme-Avocat”. *Journal des Tribunaux*, 20 (1901) 1630, kol. 322-326; LA FONTAINE, H. “La Femme et le Barreau”. *Journal des Tribunaux*, 20 (1901) 1641, kol. 513-516. Zie ook: LAUDE, *La Fédération des Avocats belges*, p. 12; MAHIEU en BAUDREZ, *De Belgische advocatuur*, p. 11 noot 2.

¹⁰¹⁰ De *Fédération des Avocats* hield toen haar jaarvergadering in het nabije Namen. ARA, AAG, nr. 2428, Brief van Maurice Cambier aan Albert Guislain d.d. 3 april 1941 (citaat). Zie over deze problematiek in het

Kortom, als één van de mede-auteurs van de *Manuel pratique* stond Picard een traditionele procesgebonden invulling van het beroep van advocaat voor, waaraan hij tot aan het einde van zijn leven is blijven vasthouden. Voor hem was de onafhankelijkheid van de advocaat onmiskenbaar het hoogste goed en dat principe trok hij altijd en overal consequent door. Vandaar zijn hardnekkig verzet tegen het optreden van zijn confraters als sekwester en zijn veto tegen de cumul van het advocatenberoep met bestuursmandaten van vennootschappen. De advocaat waarborgde het recht op verdediging en vervulde daarmee een essentiële sociale missie. Daaraan ontleende hij zijn waardigheid en de daaruit voortvloeiende privileges.¹⁰¹¹ Naarmate de decennia verstreken voelde Picard weliswaar perfect aan dat de klassieke denkbeelden die hij huldigde in het licht van de toename van het aantal advocaten en de geleidelijke daarmee samenhangende vermenging van het beroep met economische wetmatigheden steeds meer onhoudbaar werden. Zelf gevormd in en tot het diepste van zijn ziel overtuigd van de meerwaarde van de traditie, kon hij na de eeuwwisseling echter niet meer de mentale soepelheid opbrengen om in te gaan op de vraag naar een aanpassing van die deontologie. Integendeel, de enige oplossing was in zijn ogen een terugkeer naar de traditie en een uitsluiting van de ‘nieuwlichters’ uit de rangen van de balie. Dat nieuwe generaties advocaten enkel nog lippendienst bewezen aan de traditionele deontologie, maar zich daar in hun daden allesbehalve aan hielden, leidde bij hem op hoogbejaarde leeftijd tot diepe verbittering.

6.2 MAGISTRATUUR EN GERECHTELIJKE ORGANISATIE

Over de magistratuur en de werking van het gerecht in het algemeen nam Picard evenzeer uitgesproken standpunten in, niet alleen in zijn hoedanigheid van senator, waarin hij zich ondermeer telkens liet opmerken met zijn betogen bij de jaarlijkse bespreking van de justitiebegroting, maar ook als voorman van de Fédération des avocats van waaruit hij tal van vernieuwende initiatieven trachtte te lanceren. Einddoel was voor hem steeds een verbetering van de efficiëntie van het gerecht en een toename van de rechtszekerheid voor de bevolking. Binnen zijn hervormingsvoorstellen kunnen naast een zeer diverse restcategorie ruwweg vier grote domeinen worden onderscheiden, met

algemeen: NANDRIN, “De vrouwelijke advocaten”; HUMBLET, “De vervrouwelijking van de advocatuur”.

¹⁰¹¹ Zie ook: PICARD, *Une grande aventure juridique*, p. 17-18; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 15; HENNEBICQ, “Le dialogue sur l’Escaut”, pp. VI-XIV.

name de benoeming van magistraten, de hervorming van het strafrecht, de hervorming van de jury en de administratieve rechtspraak.

Van cruciaal belang voor Picard was allereerst de benoeming van de magistratuur. Aan het heersende systeem van politieke benoemingen had hij een hartsgrondige hekel. In dat verband ontwaarde hij in *La Liberté* achter de beslissing van minister van Justitie Bara om de pensioenleeftijd van magistraten te verlagen tot zevenzig jaar een gedroomde maatregel om tot tal van politieke benoemingen over te gaan.¹⁰¹² Consequent riep hij in volle Schoolstrijd in het *Journal des Tribunaux* op om een einde te maken aan die praktijk: “*Il faut que la politique demeure étrangère à nos corps judiciaires. [...] Si eux-mêmes sont soupçonnées de prendre part aux luttes qui nous déchirent, leur renommée sera ternie.*”¹⁰¹³ Bij zijn aantreden als minister van Justitie werd Lejeune geprezen als “[le] grand pacificateur” en werd de hoop uitgedrukt dat hij ook een einde zou maken aan de politieke benoemingen.¹⁰¹⁴ Ook als senator stelde Picard de praktijk aan de kaak. Zo betreurde hij op 9 mei 1906 bij de bespreking van de justitiebegroting de strategie van de katholieke regering om systematisch alle niet-katholieken te weren uit de rechterlijke orde en het notariaat. Dat de partij die aan de macht was bij voorkeur gelijkgezinden benoemde op juridische functies bestempelde hij als onvermijdelijk en onuitroeibaar, maar hij drong aan om terzake niet te overdrijven en schaarde zich achter het voorstel van de katholieke senator Eugène Keesen om ook daarvoor een evenredige vertegenwoordiging in te voeren parallel met de verkiezingsuitslagen. Dat de BWP totaal over het hoofd werd gezien als het op benoemingen aankwam, vond hij in dat opzicht bijvoorbeeld onaanvaardbaar, zeker omdat er ook competente leden van de burgerij zich bij hun rangen hadden gevoegd.¹⁰¹⁵

Sowieso bepleitte Picard daarnaast een gevoelige vermindering van het aantal magistraten met daaraan gekoppeld een betere verloning voor de resterende magistraten,

¹⁰¹² [PICARD, E.] “La mise à la retraite des magistrats”. *La Liberté*, 3 (1867) 19, p. 1.

¹⁰¹³ [PICARD, E.] “La nouvelle ère judiciaire”. *Journal des Tribunaux*, 2 (1883) 93, kol. 673-676.

¹⁰¹⁴ “Me Jules Lejeune. Ministre de la Justice”. *Journal des Tribunaux*, 6 (1887) 467, kol. 1257-1261.

¹⁰¹⁵ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 9 mei 1906, pp. 311-312; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 169; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique, 1905-1906*, p. 107. Het onderzoek van Mark Van den Wijngaert voor de benoemingen bij de rechtbank van eerste aanleg te Antwerpen in de tweede helft van de negentiende eeuw bevestigt als pars pro toto casestudy de verregaande politieke invloed op de benoemingen van intredende kandidaten. VAN DEN WIJNGAERT, *De invloeden op de benoemingen van de magistraten*, pp. 42-88 en 104-105. Zie met betrekking tot de notariële benoemingen ook het vijfde feuilleton dat Picard in *La Liberté* publiceerde om de onrechtvaardigheid van het erfelijke karakter daarvan aan te klagen: [PICARD, E.] “L’hérédité dans le notariat. Histoire d’un clerc de notaire”. *La Liberté*, 1 (1865) 23, p. 3; 25, p. 2; 28, pp. 2-3; 31, pp. 1-2; 32, pp. 1-2. Die houding belette wel niet dat Picard minstens éénmaal zijn invloed aanwendde om in 1893 bij Lejeune te pleiten voor een niet-benoemde zoon van een notaris. MURET, *Une amitié exemplaire*, pp. 17-18.

waardoor onrechtstreeks ook de politieke beïnvloeding zou afnemen. In 1887 wierp hij de knuppel in het hoenderdok met een gewaagd rapport over de alleenzettelende rechter (*juge unique*) op de vergadering van de Fédération des avocats belges, dat hij nadien opnam als inleiding bij het vierentwintigste deel van de *Pandectes belges*.¹⁰¹⁶ Met Jean-Pierre Nandrin mag Picard inderdaad de “*héraut le plus fervent et le plus fougueux*” van dat principe genoemd worden.¹⁰¹⁷ Hij vertrok vanuit de paradoxale vaststelling dat België anno 1887 maar liefst 615 effectieve magistraten telde, wat zijns inziens een enorm aantal was voor een bevolking van nog geen zes miljoen inwoners, maar desalniettemin toch met een ernstige gerechtelijke achterstand kampte.¹⁰¹⁸ De oorzaak daarvoor legde hij bij het beginsel van de meervoudige rechtspraak en de daaruit voortvloeiende verkeerde samenstelling van de rechtbanken en hoven. Die omgekeerde piramide vond zijn oorsprong in de vroegere venaliteit van ambten, die door Napoleon was geconsacreerd en met decorum omkleed en vervolgens door de Belgische grondwetgever was overgenomen: “*En résumé, pareille organisation était fondée sur ces axiomes du despotisme: Il faut beaucoup de magistrats parce qu’il faut beaucoup de places à donner et parce que le nombre fait bien pour le cérémonial et la représentation*”.¹⁰¹⁹ De facto was het echter onmogelijk, aldus Picard, om 615 voortreffelijke magistraten te recruteren uit de Belgische juristenrangen, zeker ook omdat de lonen in vergelijking met de balie erg bescheiden waren. Idealisten daar gelaten, werden daardoor vooral de slechtste juristen magistraat:

“*Quand on ne détourne et ne réduit pas au début le jeune juriste d’un vrai mérite, [...] la plupart du temps il dédaigne ces postes si peu rémunérés et reste avocat. Il faut se contenter souvent de ceux qui, malheureux dans leurs tentatives, désespérant du succès au Barreau, menacés de coiffer la sainte Cathérine de la clientèle se résignent, faute de mieux, à monter au siège.*”

¹⁰¹⁶ In feite was het idee in België in embryonale vorm al enkele jaren vroeger ontwikkeld in het *Journal des Tribunaux*. Begin jaren 1870 had zich in Frankrijk nog een felle polemiek daarrond voorgedaan. NANDRIN, “Le juge unique en Belgique”, p. 100 en noten 9 en 11; [PICARD, E.] “Traitements de la magistrature”. *Journal des Tribunaux*, 3 (1884) 164, kol. 980-982.

¹⁰¹⁷ NANDRIN, “Le juge unique en Belgique”, p. 99 (citaat).

¹⁰¹⁸ PICARD, “Le juge unique”, pp. IX-XII. Het fenomeen van de gerechtelijke achterstand dat in de jaren 1880 voor het eerst opkwam, was volgens Nandrin hoofdzakelijk te wijten aan de toekenning van het verkiezingscontentieux aan de hoven van beroep enerzijds en anderzijds aan een algemene toename van het aantal rechtszaken door de bevolkingsgroei en industriële ontwikkeling. NANDRIN, “Le juge unique en Belgique”, p. 101. Zie ook: “La réorganisation judiciaire”. *Journal des Tribunaux*, 6 (1887) 399, kol. 145-149.

¹⁰¹⁹ PICARD, “Le juge unique”, pp. XII-XIV en XIV (citaat). De omgekeerde piramide (“*un trois cinq sept*”) kwam erop neer dat het aantal rechters per kamer steeg naargelang men hoger opklom in de gerechtelijke hiërarchie. De vrederechter zetelde alleen, daar waar in eerste aanleg een kamer bestond uit drie rechters, bij het hof van beroep uit vijf en bij het Hof van Cassatie uit zeven raadsheren. NANDRIN, “Le juge unique en Belgique”, pp. 98-99.

De strategie van de Belgische wetgever om de gerechtelijke achterstand te pareren door nog meer magistraten te benoemen bestempelde hij als contraproductief, omdat het daardoor nog onmogelijker was om de lonen ervan te verhogen.¹⁰²⁰ Met daarbij gevoegd de alomtegenwoordige pest van de politieke benoemingen was het plaatje van een ondermaats presterende Belgische magistratuur voor hem helemaal compleet.¹⁰²¹

In de ogen van Picard kon alleen een daling van het aantal magistraten die vicieuze cirkel doorbreken. Stapsteen bij uitstek daarvoor was de instelling van alleenzetelende rechters. Verwijzend naar het Engels rechtssysteem en zich grotendeels baserend op de ideeën van Jeremy Bentham over de gerechtelijke organisatie, argumenteerde hij dat de kwaliteit van de rechtspraak zou verhogen, doordat één rechter de volledige verantwoordelijkheid moest dragen, zich niet meer aan zijn vonnis kon onttrekken en bijgevolg minder vatbaar voor corruptie en onpartijdiger was. Uiteraard zou daardoor ook sneller en goedkoper recht gesproken worden.¹⁰²² In de Belgische rechtsleer ontwaarde Picard groeiende sympathie voor een dergelijk systeem, onder meer bij Adolphe Prins, dat overigens al werd toegepast op het niveau van de vrederechters en door Leopold II in Congo-Vrijstaat.¹⁰²³ De concrete uitwerking van wat Picard voorstond behelsde, daar was hij zich maar al te zeer van bewust, naar de toenmalige normen zonder meer een revolutie, zelfs al zag hij één en ander op middellange termijn met bijhorende uitdovende overgangsmaatregelen. Om te beginnen moest het aantal zetels van vredegerechten en rechtbanken van eerste aanleg voor hem drastisch verminderen.¹⁰²⁴ In de behouden rechtbanken en hoven mocht, met uitzondering van het Hof van Cassatie waarvoor hij per kamer een reductie van zeven naar drie raadsheren voorstelde, elke kamer voortaan nog maar één zetelende rechter tellen. Tot slot moest de tussenkomst van het Openbaar Ministerie op alle niveaus afgeschaft worden voor burgerlijke zaken. Voor handelsrechtbanken drong zich eveneens een dergelijke inrichting op. Naar eigen zeggen kon hij aldus het aantal benodigde magistraten meer dan halveren tot nog slechts 263. Daardoor zou ook het aantal benoemingen dat een minister kon verrichten tijdens een legislatuur automatisch fors afnemen, zeker als vrederechters

¹⁰²⁰ PICARD, "Le juge unique", pp. XIV-XV en XV (citaat). Volgens Nandrin telden alle Belgische balies samen anno 1887 samen niet meer dan 2000 advocaten. NANDRIN, "Le juge unique en Belgique", p. 100.

¹⁰²¹ PICARD, "Le juge unique", pp. XVI-XXIV.

¹⁰²² PICARD, "Le juge unique", pp. XXV-XXXIII. Zie ook: NANDRIN, "Le juge unique en Belgique", pp. 101-102. Zie voor de passage over de alleenzetelende rechter bij Bentham: BENTHAM, *Oeuvres*, III, pp. 14-19.

¹⁰²³ PICARD, "Le juge unique", pp. XXXIII-XL.

¹⁰²⁴ Zo bepleitte hij een halvering van het aantal vredegerechten en de afschaffing van minstens de zes kleinste rechtbanken van eerste aanleg (Hasselt, Hoei, Ieper, Neufchâteau, Turnhout en Veurne), waarmee zijn betoog ook aan het begin van de 21ste eeuw nog niets aan actualiteitswaarde heeft ingeboet.

ook zou worden opgelegd om hun zetel voor het leven te bekleden en hun mandaat niet langer als een springplank naar hogere echelons te gebruiken. De onvermijdelijke keerzijde van de medaille was in de redenering van Picard een grote inhaalbeweging op het vlak van de weddes van de magistratuur, waardoor voortaan de beste elementen van de balie zich geroepen zouden voelen tot een gerechtelijke loopbaan. Elke aanstelling in de magistratuur zou dan ook kunnen worden gekoppeld aan een verschillende leeftijdsgrens en de eis van een voldoende lange ervaring als advocaat.¹⁰²⁵ De tekst van Picard kende een bewogen receptie. Een aantal politici toonde zich weliswaar gecharmeerd, maar oordeelde dat de geesten niet rijp waren voor zo'n ingrijpende hervorming. De Fédération des avocats belges achtte het onderwerp te delicaat en verdaagde het debat erover naar sint-juttemis. Namens de magistratuur verwierp de eerste advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie tien jaar later de theorie van de alleenzetelende rechter met klem en stelde hij resoluut dat het Engelse rechtssysteem alleen in Engeland toepasbaar was.¹⁰²⁶

Zijn ideeën over de magistratuur hernam Picard op 16 juli 1897 in de Senaat bij de bespreking van de justitiebegroting voor 1897 in een erg uitgebreide redevoering. Hij beklemtoonde daarin nogmaals het essentiële belang van de magistratuur in de strijd voor het recht. Hij onderscheidde drie aan elkaar gekoppelde problemen, met name *“traitements misérables, nombre excessif, recrutement livrés aux intrigues.”* Op dat vlak was het centralistische Frankrijk zeker niet het na te volgen voorbeeld, maar moest de steven naar Engeland gewend worden waar zeer weinig, maar goed betaalde rechters alleen zetelden. Hij recapituleerde dat België het volgens hem met veel minder magistraten kon doen, maar die wel beter moest verlonen. Voor het systeem van politieke benoemingen, waarvan hij opnieuw de afschaffing bepleitte, stelde hij een openbaar concours als

¹⁰²⁵ PICARD, “Le juge unique”, pp. XL-L.

¹⁰²⁶ NANDRIN, “Le juge unique en Belgique”, pp. 103-105; MELOT, “Le juge unique et le recrutement de la magistrature en Belgique”. *La Belgique judiciaire*, 55 (1897) 80, kol. 1121-1130. Zie ook: LEVOZ, A. “Etat de la législation en Belgique”. *La Belgique judiciaire*, 48 (1890) 75, kol. 1186-1188. De wetgever zelf reageerde aanvankelijk door het aantal magistraten nog uit te breiden, waardoor een verhoging van de weddes van de magistratuur nog veel minder tot de mogelijkheden behoorde, maar tegelijk verruimde hij de bevoegdheden van de vrederechter en verminderde hij in strafzaken het aantal magistraten bij de hoven van beroep. De doorbraak van het principe van de alleenzetelende rechter kwam er in België met de wet van 25 oktober 1919, die bij de hoven van beroep voor burgerlijke zaken het aantal magistraten per kamer van vijf naar drie herleidde en in eerste aanleg zowel voor burgerlijke als strafzaken van drie naar één. Motieven hiervoor waren de ernstige gerechtelijke achterstand door de Eerste Wereldoorlog, de moeilijke recrutering en de eerder lage kwaliteit van het gerechtelijk personeel. Deze wet werd bevestigd in het Gerechtelijk Wetboek van 1967. Met de wet van 25 juli 1985 werd het principe van één rechter per kamer in eerste aanleg definitief tot regel verheven. NANDRIN, “Idem”, pp. 97-98, 105-106 en 109-111. Zie voor een negatieve interpretatie van de evolutie naar de alleenzetelende rechter: GIJSSELS, *Recht, ruim bekeken*, pp. 306-307.

alternatief voor en was hij ook voorstander van de invoering van een eigen beroepsspecifieke deontologische cursus.¹⁰²⁷

Een tweede domein waarop Picard zich, zij het veel discreter, bewoog, was de hervorming van het strafrecht. Vanop de achtergrond steunde hij enthousiast de nieuwe deterministische richting waarvan Adolphe Prins zich opwierp als de grote gangmaker en die vanaf de regeerperiode van zijn patroon Jules Lejeune als minister van Justitie ook in het beleid voet aan de grond kreeg.

Tijdens de eerste jaren van Prins' loopbaan hielp Picard diens opvattingen ingang vinden bij een breder publiek. In *La Belgique judiciaire* wijdde hij in 1881 een uitvoerige recensie aan een bescheiden overdruk van een artikel van Prins uit de *Revue de Belgique*, dat hij evenwel één van de meest substantiële werken noemde die hij in lange tijd had gelezen. Anders dan het Strafwetboek van 1867 dat hem nu reeds verouderd toescheen, vatte dit artikel immers veel meer de veranderende tijdsgeest en nieuwe ontwikkelingen en schetste het een uitdagend perspectief voor een revitalisering van het strafrecht. Prins stelde de vrije wil achteruit en erkende de cruciale impact van omgevingsfactoren; ook zag hij de gevangenisstraf niet meer als de enige oplossing voor criminaliteit en bepleitte hij een veel breder scala maatregelen van emigratie tot armoedebestrijding. Een bijna lyrische Picard was eensluidend positief in zijn oordeel: “*combien dans cette étude du jeune et savant criminaliste, les idées abondent, et combien avec de tels aperçus, tout le panorama du droit pénal, [...] se transforme. [...] On se sent vraiment ému et satisfait en constatant cet esprit nouveau.*”¹⁰²⁸ Ook het *Journal des Tribunaux* fungeerde regelmatig als doorgeefluik door eerder verschenen artikels van Prins integraal over te nemen.¹⁰²⁹ Ter gelegenheid van Picards vijftigste jaar aan de balie in 1910 bracht een dankbare Prins die niet onbelangrijke ruggensteun in herinnering:

¹⁰²⁷ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 16 juli 1897, pp. 811-817 en 813 (citaat); HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1896-1897, p. 190. Tekenend voor het belang dat Picard zelf aan zijn redevoering hechtte, was zijn beslissing om de tekst ervan nauwelijks enkele weken later integraal te reproduceren in het *Journal des Tribunaux*: PICARD, E. “Le budget de la Justice au Sénat belge. Discours de M. Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 16 (1897) 1332, kol. 945-960. Later hernam Picard het thema nog meermaals in de Senaat; zie bijvoorbeeld: *Parlementaire Handelingen Senaat*, 29 juni 1899, p. 453; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1898-1899, pp. 504-505. Zie verder over de verloning van de magistratuur: “Les Traitements de la Magistrature. Quelques réflexions au sujet de deux projets de loi”. *La Belgique judiciaire*, 55 (1897) 86, kol. 1217-1225.

¹⁰²⁸ PICARD, E. “Essai sur la criminalité d’après la science moderne”. *La Belgique judiciaire*, 39 (1881) 12, kol. 188-192 en 192 (citaat).

¹⁰²⁹ PRINS, A. “De l’amélioration de la justice criminelle”. *Journal des Tribunaux*, 4 (1885) 239, kol. 681-687 en 242, kol. 737-740.

*“J’aurais été bien heureux de témoigner à Edmond Picard dans cette réunion intime non seulement mon admiration, ma sympathie et mon amitié, mais aussi ma reconnaissance. [...] Au milieu de l’indifférence générale réservée en ce temps là en Belgique à tous ceux qui maniaient la plume, il a encouragé de même mes premiers essais scientifiques comme il encourageait tous les efforts de la pensée qu’il croyait surgir autour de lui, et j’ai avec bien d’autres trouvé dans cette générosité intellectuelle un puissant appui.”*¹⁰³⁰

Ook in zijn befaamde boek *La défense sociale et les transformations du droit pénal*, dat in hetzelfde jaar verscheen, loofde hij Picard expliciet als één van de exponenten van de nieuwe strafrechtsleer.¹⁰³¹ Die hulde van Prins is misschien wat geflatteerd, maar is zeker niet zonder inhoud, zoals blijkt uit het optreden van Picard in de Senaat, waar hij zich met zijn volle gewicht achter de vernieuwende strafrechtelijke wetsvoorstellen van Jules Lejeune schaarde.¹⁰³² Zo bevestigde hij op 22 februari 1899 zijn warme steun voor een wetsvoorstel van Lejeune met betrekking tot de oprichting van speciale gestichten voor de internering en behandeling van gevaarlijke en criminele krankzinnigen, alcoholverslaafden en ernstig zieke gevangenen. Volgens hem had dit voorstel het grote voordeel dat het rechtbanken een alternatief bood voor de invrijheidsstelling of veroordeling van gevaarlijke personen die in mindere mate toerekeningsvatbaar waren. Hij bestempelde het daarom ronduit als een daad van beschaving, waarvoor België niet langer mocht dralen.¹⁰³³ Tijdens de discussie van het wetsontwerp houdende de eerste titel van het wetboek van militaire strafprocedure legde Picard dan weer op 14 maart 1899, uit naam van de justitiecommissie van de Senaat waarvan hij deel uitmaakte, een amendement neer dat beoogde de voorwaardelijke veroordeling ook toe te passen op militairen voor zover het niet-militaire straffen betrof. De opportuniteit en rechtvaardigheid daarvan stonden volgens hem niet meer ter discussie, behalve bij enkele oerconservatieven. Op 16 maart werd dit amendement na een nieuwe interventie van Picard aangenomen door de Senaat.¹⁰³⁴ Vanuit dezelfde gedachtegang legde Picard op 6

¹⁰³⁰ KBB, LHP, nr. 9086A, Brief van Adolphe Prins aan Alexandre Braun dd. 15 april 1910 (citaat). Prins richtte zich tot Braun als organisator van het feestbanket dat bij die gelegenheid aan Picard werd aangeboden.

¹⁰³¹ DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, p. 186 en noot 209.

¹⁰³² Bij het ontslag van Lejeune als minister van Justitie verscheen een kritische evaluatie van zijn beleid, waarbij hij uitdrukkelijk werd geloofd voor zijn verwezenlijkingen maar evenzeer zijn tekortkomingen inzake bepaalde dossiers werd aangewreven. “M. Le Jeune et le Budget de la Justice”. *Journal des Tribunaux*, 13 (1894) 1047, kol. 417-426.

¹⁰³³ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 22 februari 1899, p. 112; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1898-1899, p. 494.

¹⁰³⁴ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 14 maart 1899, pp. 214 en 216-217 en 16 maart 1899, pp. 244-245; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1898-1899, pp. 497-500. Uiteindelijk zouden alleen de eerste twee titels van dit wetboek worden goedgekeurd. De behandeling van de overige zeven titels verzandde, waardoor het achterhaalde oude wetboek inzake militaire strafprocedure van 1814 van kracht bleef.

februari 1900 samen met Lejeune een wetsvoorstel neer dat beoogde artikel 18 van het Strafwetboek af te schaffen, dat de bekendmaking gelastte van vonnissen waarin de doodstraf, dwangarbeid of een levenslange gevangenisstraf was uitgesproken. Eerder had hij die “*coutume répugnante et surannée*” al aangeklaagd omwille van de grote vernederende impact ervan op de familieleden van de veroordeelden. Het wetsvoorstel werd zonder debat door de Senaat in overweging genomen op 20 maart 1900.¹⁰³⁵

Evenzeer indicatief voor de opstelling van Picard in dezen is zijn engagement voor Léon Peltzer, voor wie hij zich evenals Lejeune inspande om hem in aanmerking te laten komen voor voorwaardelijke invrijheidsstelling.¹⁰³⁶ Diens lot lag wellicht ten dele aan de basis van de wet op de voorwaardelijke invrijheidsstelling. Tijdens zijn leven zou Lejeune zijn voornemen echter niet kunnen verwezenlijken, wellicht omwille van het verzet van de bevoegde gevangeniscommissie en Leopold II. Diverse factoren getuigen van de actieve tussenkomst van Picard, die veel groter is dan tot dusver werd ingeschat. Net als Lejeune lijkt ook hij regelmatig met Peltzer gecorrespondeerd te hebben. Een aan hem gerichte brief uit het voorjaar van 1899 liet Picard zo bijvoorbeeld integraal opnemen in het *Journal des Tribunaux*. Naar aanleiding van diens huldiging in 1901 bracht Léon Peltzer zijn overleden broer Armand in herinnering en dankte hij Picard voor “*de la consolation et de la force que je trouve dans votre bienveillance, également à mon égard*”. Lejeune én Picard werden zowel door Leopold II als zijn opvolger Albert I op audiëntie ontvangen om het dossier Léon Peltzer te bespreken.

Uiteindelijk werd Peltzer pas vrijgelaten in oktober 1911 op gezag van de nieuwe minister van Justitie Henry Carton de Wiart. Van de rol die Picard daarbij heeft gespeeld, bestaat amper schriftelijk bewijs. Dat Picard discreet bij zijn vroegere stagiair ten gunste van Peltzer heeft gepleit, ook om de nagedachtenis van zijn vriend Lejeune te eren, moge nochtans blijken uit de brief die Peltzer hem op 21 november 1911 toestuurde vanuit Londen waar hij inmiddels verbleef en de randbemerkingen van Picard daarbij. In deze sleutelbrief bedankte Peltzer zijn bestemming nogmaals voor zijn interventie: “[...] *ma vie a été transformée par ma libération à laquelle vous aviez pris une si grande part, pour laquelle je vous avais, précédemment, à tout de reprises, manifesté mon grande et sincère reconnaissance.*”

GILISSEN, “Codifications et projets de codification”, pp. 261-263; GILISSEN, *Historische schets van de militaire strafwetgeving*, pp. 15-16.

¹⁰³⁵ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 14 maart 1899, p. 215 (citaat); 6 februari 1900, p. 202 en 20 maart 1900, p. 254; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1899-1900, p. 632.

¹⁰³⁶ Cfr. supra in het tweede hoofdstuk over de indertijd zeer geruchtmakende zaak Peltzer (1882). Beide beklaagden Armand en Léon Peltzer waren veroordeeld tot de doodstraf en brachten hun levenslange gevangenisstraf door in de gevangenis van Leuven-Centraal. Armand Peltzer stierf voortijdig in 1885 in gevangenschap.

Veelbetekend is wel de commentaar die Picard in de marge schreef bij de passage waarin Peltzer zich erover beklagde dat een eerdere brief die hij aan hem had gericht onbeantwoord was gebleven; daarin verwijst Picard blijkbaar naar een eerdere ontmoeting met Peltzer in de gevangenis: “*Inutile de m’écrire en vacances; tout est préparé auprès de Carton; dès la rentrée je frapperai le dernier coup.*’ *Voilà mes paroles. Et que cela devient.*” Bij een andere passage verwees Peltzer naar een confrater van Picard bij het hof van beroep, waarop Picard volgende bemerking noteerde: “*Schoenfeld n’aurait-il pas fait part de ce que j’ai fait auprès de Carton [...]*”.¹⁰³⁷

De zaak Peltzer voert automatisch naar de hervorming van de jury, derde domein waarin Picard belang stelde. In 1888 publiceerde Picard de novelle *Le Juré*, die direct op die zaak was gebaseerd, als inleiding bij het vijftiengste deel van de *Pandectes belges*, en na zijn verschijnen bovenal als een pamflet werd geklasseerd. In essentie verhaalde *Le Juré* over de diepe twijfels van een jurylid over de schuld van de zonet veroordeelde, zeker nadat die de juryleden had vervloekt, en die eerstgenoemde ten langen leste tot zelfmoord zouden drijven. Tussen de regels door laakte Picard de nefaste invloed van de publieke opinie die Armand Peltzer, de man achter de fictiefiguur, al voor zijn proces als schuldige had gebrandmerkt en de onmogelijkheid van de jury om zich daaraan te onttrekken: “*Les jurés étaient menacés. S’ils ne frappaient point, ils seraient frappés eux-mêmes. La fureur populaire depuis six mois, depuis le crime, leur criait le verdict. Elle voulait être obéi. Des sabres étaient là pour protéger la Justice si elle refusait de tirer son glaive.*”¹⁰³⁸

Een ander nadeel dat samenhang met het jurystelsel was het potentiële misbruik ervan als klassejustitie. In de juridische nasleep van de arbeidersonlusten van 1886 bleek volgens het editoriaal van het *Journal des Tribunaux* maar al te zeer dat een jury samengesteld uit vertegenwoordigers van de burgerij altijd eerst de belangen van haar eigen klasse vooropstelde en niet onafhankelijk kon oordelen:

“*Il ne faut n’attendre ni mesure, ni sagesse au sens courant du terme. Ce sont des coups qu’on porte et non des arrêts qu’on rend. On ne juge pas, on se défend. [...] Il s’agit d’une guerre de classes, et notre organisation judiciaire livre à l’une d’elles le jugement. Comment sont formés nos jurys ? De censitaires.*”

¹⁰³⁷ CHRISTIAENSEN, *Leven en beleid van Jules Lejeune*, pp. 49-56 en 576-578; PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 55; “Psychologie des prisonniers”. *Journal des Tribunaux*, 18 (1899) 1480, kol. 577-588; KBB, LHP, nr. 9054A, Brief van Léon Peltzer aan Edmond Picard dd. 20 december 1901 (citaat); KBB, AML, ML 4964, Brief van Léon Peltzer aan Edmond Picard dd. 21 november 1911 (citaten); ARA, AHCDW, Brief van Edmond Picard aan Henry Carton de Wiart dd. 18 oktober 1911. De twee laatstgenoemde brieven dateren van na de vrijlating van Peltzer.

¹⁰³⁸ PICARD, “Le Juré”, p. XII (citaat); PASQUIER, *Edmond Picard*, pp. 11-12.

*[...] C'est donc du surextrait de bourgeoisie que l'on est assuré d'avoir, et c'est ce petit groupe d'élection qui aura à juger l'ouvrier en temps de trouble".*¹⁰³⁹

Dat een andere samenstelling van de jury zich opdrong was voor Picard, net als bijvoorbeeld voor Adolphe Prins die één en ander al in 1877 had aangeklaagd, zonder meer een evidentie. Tijdens zijn senatorschap nam hij initiatieven om dit dossier in beweging te krijgen. Reeds bij de bespreking van de eerste justitiebegroting die hij meemaakte op 13 februari 1895 signaleerde hij de noodzaak om de samenstelling van de jury te bestuderen:

*"Nous voyons, dans l'exercice du pouvoir judiciaire, une institution importante, la plus importante peut-être, le Jury, régi encore par le régime du suffrage restreint qui était celui de la législation précédente: [...] Il y a là, un désaccord évident entre le pouvoir législatif et le pouvoir judiciaire. [...] Il faut donc y penser et la réforme doit se faire promptement."*¹⁰⁴⁰

Een jaar later voegde Picard de daad bij het woord en legde hij op 27 maart 1896 samen met zijn collega-senatoren Paul Janson en Henri Lafontaine een wetsvoorstel neer betreffende de wijziging van de juryrecruterings. Dit compromiswetsvoorstel was eigenlijk uit tactische overwegingen bewust zeer gematigd en ging slechts voor een stapsgewijze democratisering, alhoewel de auteurs dat beschouwden als een overgang naar een volledige democratisering, waarvoor ze in de gegeven omstandigheden echter vreesden geen parlementaire meerderheid te zullen halen. Bij de verdediging ervan in de Senaat verduidelijkte Picard uitdrukkelijk die achterliggende motivatie: *"J'ajoute que ce projet de loi ne correspond pas à ce qui est, pour nous, l'idéal d'un jury. Nous comprenons qu'une réforme en ce sens paraîtrait exagérée à un certain nombre d'entre vous, messieurs, mais nous pensons qu'il est impossible de méconnaître le caractère de justice et d'urgence du projet de loi [...]"* Verder beriep hij zich op de Tocqueville en Montesquieu en verwees hij naar het Franse voorbeeld dat veel verder ging. In essentie stelde het wetsvoorstel voor om naast de juryleden die gekozen werden uit de belastingbetalers en de bekleders van bepaalde functies een derde categorie van arbeiders te vormen uit de kiesgerechtigden voor de werkrechtshraden en de helft van de beschikbare juryplaatsen aan hen toe te wijzen. Het wetsvoorstel werd weliswaar in

¹⁰³⁹ "Lettre ouverte à Me Englebienné". *Journal des Tribunaux*, 5 (1886) 358, kol. 1025-1029 en 1027-1028 (citaat).

¹⁰⁴⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 13 februari 1895, pp. 96-97 en 96 (citaat); DELBECKE, "Vers une nouvelle prosopographie du jury criminel". We danken de auteur voor het ter beschikking stellen van deze ongepubliceerde tekst.

overweging genomen door de Senaat, maar stierf er nadien een stille dood. Pas na de Eerste Wereldoorlog zou de democratisering van de jury opnieuw boven water komen.¹⁰⁴¹

De administratieve rechtspraak was een vierde domein waar Picard pleitte voor veranderingen. In 1880 schreef hij het essay *Des juridictions administratives* als inleiding bij het vierde deel van de *Pandectes belges*. Als specialist in het onteigeningsrecht constateerde hij dat burgers niet in beroep konden gaan tegen willekeurig handelen van de administratie, omdat de gewone rechtbanken zich uit respect voor de scheiding der machten niet uitspraken over dergelijke geschillen.¹⁰⁴² De oplossing bestond volgens Picard in de uitbouw van een volwaardig stelsel van administratieve rechtbanken naast de gewone rechtbanken. Grondwettelijk was dit perfect mogelijk, want niet verboden:

*“Notre Constitution [...] autorise pleinement ces juridictions spéciales car il n’est pas douteux que d’un côté, elle n’a voulu attribuer aux tribunaux ordinaires que les droits privés, et que d’un autre côté elle a voulu consacrer l’indépendance de l’administration. [...] si l’administration, dans sa sphère, doit rester libre, ce n’est pas détruire cette liberté que de la soumettre, dans cette même sphère, à des tribunaux sortis de ses entrailles.”*¹⁰⁴³

In zijn eigen tijd zag hij reeds een aantal instellingen die de facto taken van een administratieve rechtbank op zich namen, zonder dat ze daarom zo genoemd werden. Hij verwees in dat verband ondermeer naar het Rekenhof, de Mijnsraad en de Bestendige Deputatie, die laatste voor verkiezingszaken.¹⁰⁴⁴ Voor de rechtszekerheid van de burgers leek een wet op de organisatie van de administratieve rechtbanken hem dringend noodzakelijk.¹⁰⁴⁵ Tevens schaarde hij zich achter de pleidooien voor de oprichting van

¹⁰⁴¹ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 27 maart 1896, pp. 244-246 en 246 (citaat); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 50-51. Zie voor de houding van Picard eveneens zijn voorwoord bij een juridische verhandeling over de jury: NAGELS en MEYERS, *Les lois du jury*, pp. VII-IX. Zie ook voor de integrale tekst van het wetsvoorstel: “Projet de loi modifiant le recrutement des jurys des Cours d’Assises”. *Journal des Tribunaux*, 15 (1896) 1215, kol. 401-412. Vanuit de Fédération des avocats werd door de advocaten Gheude en Hirsch een tegenvoorstel opgesteld dat een totale democratisering van de jury behelsde, maar dit werd niet ingediend als wetsvoorstel. Na de Eerste Wereldoorlog legde minister van Justitie Emile Vandervelde een wetsontwerp in dezelfde zin neer, maar de parlementaire behandeling hiervan sleepte meer dan tien jaar aan, vooral door hevig verzet vanuit de Senaat, zodat de wet pas in 1930 kon uitgevaardigd worden. DELBECKE, “Vers une nouvelle prosopographie du jury criminel”; NAGELS en MEYERS, *Idem*, pp. 331-336.

¹⁰⁴² PICARD, “Des juridictions administratives”, pp. XLV-XLVII.

¹⁰⁴³ PICARD, “Des juridictions administratives”, pp. L-LI (citaat).

¹⁰⁴⁴ PICARD, “Des juridictions administratives”, pp. LI-LIII.

¹⁰⁴⁵ PICARD, “Des juridictions administratives”, pp. LV-LVI.

een Raad van State, instelling die in België was afgeschaft bij de onafhankelijkheid. Die Raad van State zou dan kunnen fungeren als de hoogste administratieve rechtbank. Zoals eerder aangegeven scheidde hij de andere component van het Franse model – de voorbereiding van de wetgeving – daarvan uitdrukkelijk af en reserveerde hij die voor een aparte Raad voor Wetgeving.¹⁰⁴⁶

Inzake de reorganisatie van het gerecht nam Picard nog ettelijke andere standpunten in, waarop hier omwille van een ons inziens geringere relevantie niet meer uitgebreid hoeft te worden ingegaan. Zo stelde hij zich bijzonder kritisch op ten aanzien van het getuigenis van kinderen in de rechtbank; helemaal verbieden wou hij dit niet, maar een strikte controle ervan achtte hij onvermijdelijk.¹⁰⁴⁷ Bij diverse gelegenheden toonde hij zich verder een overtuigd aanhanger van de uitbouw van de gerechtelijke statistiek, ondermeer in de Senaat bij de bespreking van de justitiebegroting voor 1897, enige mogelijkheid om het beleid op de concrete werkelijkheid van de samenleving te baseren:

*“Nous devons dès à présent songer à l’organisation d’une statistique générale de la justice. Il y a là dans notre pays une grande et regrettable lacune. [...] On veut que nous approfondissons les problèmes. Mais comment voulez-vous que nous le fassions autrement qu’en hommes de cabinet, alors que les faits bien observés font défaut”.*¹⁰⁴⁸

De vereenvoudiging van de gerechtelijke procedure was hij evenzeer genegen. Op 2 maart 1899 becommentarieerde Picard in de Senaat in zijn hoedanigheid van verslaggever van de justitiecommissie een desbetreffend wetsvoorstel van de katholieke senator Honoré Limpens dat enkele verbeteringspunten behelsde. Tegen het schrappen van de voorafgaandelijke verzoening bij de vrederechter, die in de praktijk niet bleek te werken, maakte hij geen bezwaar. De verplichting aan de rechter om in burgerlijke zaken te trachten de partijen te verzoenen net voor het uitspreken van het vonnis daarentegen zou

¹⁰⁴⁶ PICARD, “Des juridictions administratives”, p. LVIII. Zie over dit essay van Picard eveneens: MAGITS, “De Raad van State”, p. 22. Zie ook: [PICARD, E.] “De la création d’un pouvoir judiciaire administratif”. *Journal des Tribunaux*, 1 (1881-1882) 19, kol. 297-300. Picard sprak zich niet uit over de vraag of een herziening van de Grondwet noodzakelijk was voor de oprichting van een Raad van State. Zie over dit twistpunt, dat vooral leefde in de jaren 1830 en 1840 en zijn oorsprong vond in het feit dat de Grondwet niet voorzag in een dergelijke instelling: MAGITS, “Idem”, pp. 13, 15 en 17-18. Cfr. supra in het vijfde hoofdstuk voor de Raad voor Wetgeving en de verdere evolutie naar de Belgische Raad van State.

¹⁰⁴⁷ PICARD, “Le témoignage des enfants”, inz. pp. XLV-XLVIII. Blijkens een uit de *Gazette du Palais* overgenomen recensie werd dit rapport gunstig ontvangen: “M. Picard a rendu un grand service à ses confrères en livrant à la publicité le résultat de ses savantes recherches.” “Rapport sur la question du témoignage des enfants en justice”. *La Belgique judiciaire*, 47 (1889) 11, kol. 176 (citaat).

¹⁰⁴⁸ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 16 juli 1897, pp. 809-810 (citaat).

volgens hem tot nodeloze complicaties leiden en had hoe dan ook in die fase van de procedure geen kans op slagen meer. Wat de pleitbezorgers betrof, durfde hij zich niet meer achter hun afschaffing scharen: “*Supprimer l’avoué, c’est le bouleversement de longues habitudes, la transformation radicale de nos pratiques judiciaires en matière civile*”. Ze slechts ten dele behouden, zoals Limpens voorstelde, achtte hij zo mogelijk nog minder efficiënt. Eerste aanleg facultatief maken en de mogelijkheid voorzien om een zaak direct voor het hof van beroep te behandelen, zou de weg open zetten naar arbitraire rechtspraak, iets wat hij met recht en reden afwees.¹⁰⁴⁹ Bij een andere gelegenheid, op 13 maar vooral op 14 januari 1903 tijdens de bespreking van het wetsontwerp ter aanvulling van de artikelen 383 en 386 van het Strafwetboek, bracht een begeesterende Picard dan weer zijn ervaring als verdediger in de geruchtmakende processen tegen Lemonnier en Eekhoud in herinnering en riep hij het Openbaar Ministerie op om de nodige mildheid aan de dag te leggen bij de vervolging van kunstenaars en schrijvers wegens aanslagen op de openbare zeden. Hij beklemtoonde expliciet dat hij op zich geen probleem had met de vervolging van dergelijke delicten, maar vroeg met aandrang om ook de artistieke vrijheid te respecteren. De grens tussen kunst en pornografie lag namelijk voor elk persoon anders en was onmogelijk precies te vatten in wetgeving. Het voorgestelde wetsontwerp riskeerde volgens hem daarom bovenal zijn doel voorbij te schieten. Ter illustratie van zijn stelling citeerde hij een eertijds vervolgd gedicht van Baudelaire.¹⁰⁵⁰ Tot slot kan nog gewezen worden op zijn theoretische inleiding bij het honderdenelfde deel van de *Pandectes belges*, waarin hij duidelijk de bevoegdheid van het Hof van Cassatie trachtte af te bakenen.¹⁰⁵¹

6.3 INTERNATIONAAL PUBLIEKRECHT

In de marge van zijn opvattingen over de hervorming van het gerecht verdienen ook zijn twee essays met betrekking tot het toen opkomende internationaal publiekrecht gepaste aandacht. Het eerste *La paix et ses répercussions juridiques* beëindigde hij in de zomer van 1908 en publiceerde hij in 1909 als inleiding bij het vierennegentigste deel van de *Pandectes belges*; het tweede *Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte dans le droit de*

¹⁰⁴⁹ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 2 maart 1899, pp. 179-181 en 179 (citaat); HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1898-1899, p. 495. Op te merken valt dat Picard eerder wel gepleit had voor hun afschaffing. Cfr. supra in dit hoofdstuk bij de deelparagraaf over de advocatuur.

¹⁰⁵⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 13 januari 1903, pp. 53-55 en 14 januari 1903, pp. 61-64; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 124. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk met betrekking tot de kunstenaarsprocessen waarin Picard de verdediging opnam.

¹⁰⁵¹ PICARD, “Quelques réflexions sur le Droit et le Fait”, inz. p. XLI.

guerre verscheen kort na afloop van de Eerste Wereldoorlog in 1919 als inleiding bij het honderdentiende deel van dezelfde reeks, maar werd eigenlijk door Picard geschreven in de loop van 1916, vrijwel zeker na en ter rechtvaardiging van zijn gewraakte vredesoproep.¹⁰⁵²

In eerstgenoemd essay hield Picard een bezield pleidooi voor de internationale arbitrage. Verwijzend naar de twee vredescongressen van Den Haag van 1899 en 1907, die bij velen eerder tot sarcasme aanleiding hadden gegeven omdat ze de oorlogsvoering niet hadden kunnen beletten, stelde Picard dat het onmogelijk was om een universele vredestoestand op aarde te creëren. Conflicten tussen staten achtte hij inherent aan het mensdom, maar het kwam er volgens hem op aan om ze voortaan vreedzaam op te lossen.¹⁰⁵³ Analooq aan het privaatrecht waar het proces in de plaats was gekomen van het traditionele duel, ontwaarde hij in het internationaal publiekrecht een tendens naar een groeiende tussenkomst van een derde neutrale bemiddelende partij:

*“L’idée de l’Arbitrage international, c’est-à-dire d’un Tribunal au-dessus des nations, ne se généralise-t-elle pas et ne reçoit-elle pas, pour les litiges secondaires, des applications de plus en plus fréquentes? [...] Est-ce donc un Rêve, dès lors, que de croire que l’on va vers cette grandiose institution juridique, vers cette magnifique oeuvre de Droit [...] réalisant ainsi, non pas la Paix universelle qui, elle, reste un rêve, mais un mode pacificateur de vider les conflits humains inévitables?”*¹⁰⁵⁴

Dat de concrete instelling van een dergelijk hof de nodige tijd zou vergen, beseftte hij ten volle. Zijns inziens versterkte de moderne oorlogsvoering, die onvermijdelijk veel meer slachtoffers zou maken en ook veel meer zou kosten, wel sowieso de vredesbeweging en het antimilitarisme.¹⁰⁵⁵

In het laatstgenoemd essay hernam Picard die basisideeën en poogde hij te komen tot een meer systematische uitwerking van het formele oorlogsrecht.¹⁰⁵⁶ Volgens hem bestond dit wel degelijk en werd het in essentie gevormd door het internationale

¹⁰⁵² PICARD, “La paix”, p. XV; PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, p. XLVII. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk met betrekking tot de vredesoproep van Picard. Zie ook de terugblik van Picard in zijn oorlogsdagboek op het eerstgenoemde essay: KBB, MS, II, nr. 228, map 2, p. 216.

¹⁰⁵³ PICARD, “La paix”, pp. VI-IX.

¹⁰⁵⁴ PICARD, “La paix”, pp. X-XIII en XII-XIII (citaat).

¹⁰⁵⁵ PICARD, “La paix”, pp. XIII-XV.

¹⁰⁵⁶ Aan de eigenlijke inhoud van het oorlogsrecht waagde Picard zich niet. Daarvoor verwees hij naar de omvangrijke studie *Le Droit international, les principes, les théories, les faits* (1912) van de Brusselse raadsheer bij het hof van beroep Ernest Nys. PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, p. X. Zie voor een zeer scherpe afwijzing van het essay: ARA, AAG, nr. 2429, Brief van Emma Lefebure aan Albert Guislain dd. 5 juni 1962. De briefschrijfster gaat er evenwel ten onrechte van uit dat het essay in 1917, dus tijdens de Eerste Wereldoorlog, werd uitgegeven, wat zoals hoger gesteld niet klopt, maar dat verandert nauwelijks iets aan haar inhoudelijke commentaar.

publiekrecht, met name het “*Droit public externe des Etrangers*”.¹⁰⁵⁷ In een eerste deel van zijn studie besprak hij uitvoerig de internationale oorlogswetgeving. Een cruciale plaats daarin werd ingenomen door de dertien conventies van het tweede Haagse vredescongres. Specifiek beklemtoonde hij hier de overdracht van de uitoefening van de soevereiniteit van de wettelijke overheid naar de bezetter en de mogelijkheid van deze laatste om ook zelf nieuw recht te creëren, waaruit evenzeer voortvloeide dat indien er geen dergelijke wijzigingen optraden het vroegere recht van toepassing bleef en de rechtbanken zich bijgevolg hiernaar moesten blijven schikken:

*“Dès lors, quand l’Occupant décrète une mesure ressortissant à son Pouvoir législatif, le Pouvoir judiciaire en fonctions ne pourra apprécier le fond de cette mesure, alors même qu’elle lui apparaîtrait inique, et sera tenu de l’appliquer; les magistrats n’auront, pour sauvegarder leur conscience, que la Démission. Il est stupéfiant que cette situation si simple et techniquement si exacte, ait été méconnue. L’excuse de cette erreur est dans l’aveuglement du Patriotisme.”*¹⁰⁵⁸

In een tweede deel verdedigde hij opnieuw het principe van supranationale bemiddeling en schetste hij in dat opzicht de oprichting van de twee Haagse Arbitragehoven.¹⁰⁵⁹ Terdege beseftte hij wel de achilleshiel van deze instellingen en bij uitbreiding van het hele internationale publiekrecht, met name het ontbreken van een stok achter de deur om beslissingen ook effectief af te dwingen. Over de haalbaarheid van permanente internationale strijdkrachten had hij levensgrote twijfels. Daarentegen verwachtte hij meer heil van een steeds wijder verbreidende maatschappelijke evolutie naar vrede, die uiteindelijk zou moeten uitmonden in een soort “*société des états*”. Daaronder begreep hij niet de latere Volkenbond of een vergelijkbare organisatie, maar veeleer een algemeen klimaat waarin staten elkaar met respect en op voet van gelijkheid zouden behandelen.¹⁰⁶⁰ Dat de oorlog steeds meer in diskrediet geraakte en dat de vredesroep steeds luider klonk schreef Picard in niet onbelangrijke mate toe aan het perverse neveneffect van de

¹⁰⁵⁷ PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, pp. XII (citaat) en XXII.

¹⁰⁵⁸ PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, pp. XXII-XXIX en XXVII-XXVIII (citaat). Picard kwam hierop terug tegenover Passelecq, maar die verwierp zijn opvatting als immoreel. PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 30 en aldaar inz. noot 24. Ook Emma Lefebure vatte deze passage op als een rechtvaardiging van de daden van de Duitse bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog en nam er daarom logischerwijze aanstoot aan. ARA, AAG, nr. 2429, Brief van Emma Lefebure aan Albert Guislain dd. 5 juni 1962.

¹⁰⁵⁹ PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, pp. XXX-XXXIV en XXXVI-XXXVII.

¹⁰⁶⁰ PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, pp. XXXVIII-XLIII en XLIII (citaat).

persoonlijke dienstplicht, die hij voorheen fervent had verdedigd, maar die nu tot zijn afgrijzen vooral voor kanonnenvlees zorgde:

*“Les guerres deviennent plus meurtrières sinon [...] par le perfectionnement des engins de destruction, au moins par l’énormité des masses mobilisées par le service personnel obligatoire où l’on avait vu qu’une oeuvre de justice égalitaire et fraternelle et qui aboutit, dérisoirement, à élargir dérisoirement et monstrueusement les lignes de massacre.”*¹⁰⁶¹

Over de vernederende voorwaarden die Duitsland bij de uiteindelijke wapenstilstand op 11 november 1918 werden opgelegd, toonde hij zich echter, achteraf haast visionair, in zijn oorlogsdagboek bijzonder sceptisch:

*“Mais voici que l’Armistice est signé! C’est sur, c’est certain. [...] Mais quelle monstruosité bête que d’agir ainsi avec l’Allemagne désimpérialisée et de susciter, pendant quelques lustres, des rancunes formidables, corruptrices des âmes, provocatrices de représailles. C’est du travail odieux et grotesque de Culottes de peau, ou de politiciens canailles!”*¹⁰⁶²

Logischerwijze vond ook het verdrag van Versailles in zijn ogen al even weinig genade, waarmee hij zich op de lijn van de Britse econoom John Maynard Keynes en de Franse maarschalk Foch plaatste. Getuige daarvan ondermeer de woorden die hij in de mond legde van de hoofdfiguur van zijn laatste werk :

*“Songez qu’il n’y a point dans cette Oeuvre un objet où ne suinte ce virus de Vengeance, [...] voici les cimes les plus aiguës: le territoire occupé par des armées étrangères, [...] une indemnité de guerre haute comme un Himalaya. Un désarmement universel sur terre et sur mer. [...] Et plus gravement encore peut-être, la marée dévastatrice des rancunes se gonflant irrésistiblement dans les âmes assoiffées de revanche. [...] Cette Paix n’est qu’une Paix de Pandore!”*¹⁰⁶³

6.4 EMANATIE VAN EEN VERANDEREND RECHTSDENKEN

Het actieve engagement van Picard voor de advocatuur en zijn deontologie, zijn voorstellen voor een hervorming van het gerecht en zijn bescheiden streven naar een

¹⁰⁶¹ PICARD, “Etude sur la législation, la juridiction, la contrainte”, pp. XLVI-XLVII en XLVI (citaat).

¹⁰⁶² KBB, MS, II, nr. 228, map 4, p. 361.

¹⁰⁶³ PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 62-63 (citaat). Zie ook: PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 47.

internationaal publiekrecht kunnen worden geplaatst tegenover de achtergrond van de massale opkomst van beroepsorganisaties, het ontpoppen van een nieuw strafrecht en de dynamische vredesbeweging voor de Eerste Wereldoorlog.

6.4.1 Corporatistische reflexen

De oprichting van de *Fédération des Avocats* in 1886 was verre van een unicum. Ongeveer in dezelfde periode stichtten de andere juridische spelers eveneens hun eigen beroepsorganisaties. Net als in de advocatuur, waar de *crise du barreau* als katalysator optrad, gaven interne crisisfactoren daarbij de doorslag. Parallel met de eis om het deurwaarderstarief substantieel te verhogen, waarvoor genoegdoening werd verkregen met de wet van 15 augustus 1881, ontstond bijvoorbeeld een feitelijk *Comité central de la corporation des huissiers*. Na 1890 vormde deze organisatie zich om tot de *Fédération des huissiers de Belgique*. Hoogtepunt van haar werking waren de jaarlijkse vergaderingen waarop binnen- en buitenlandse deurwaarders elkaar ontmoetten.¹⁰⁶⁴ De notarissen van hun kant richtten op 6 juni 1891 de *Fédération libre des Notaires de Belgique* op. Aanleiding hiervoor was een samenloop van factoren, ondermeer de groter wordende concurrentiedruk van zaakwaarnemers, disputen over honoraria en de landbouwcrisis. De wettelijke herziening van het officieel tarief was één van de eerste concrete gevolgen van hun actie.¹⁰⁶⁵ Dat ook de pleitbezorgers, wiens positie vanaf het midden van de negentiende eeuw constant in vraag werd gesteld, heel gauw een eigen *Fédération des avoués de Belgique* in het leven riepen, mag evenmin verbazing wekken.¹⁰⁶⁶ Het fenomeen beperkte zich overigens zeker niet tot het juridische beroepenveld, maar was een bredere maatschappelijke tendens. In dit verband kan het volstaan te verwijzen naar de oprichting van de Belgische Boerenbond (1890) die nauw verband houdt met de verwoestende impact van de *agricultural invasion* of de moeilijke pogingen om te komen tot een overkoepelende middenstandsorganisatie. Officiële erkenning volgde in 1898 met de wet op de beroepsorganisaties.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁴ LESAGE, *Den Duerwaerder*, pp. 280-283.

¹⁰⁶⁵ Zie voor de werking van deze organisatie tot aan de Eerste Wereldoorlog: STEVENS en VERWILGHEN, *Een eeuw ten dienste van het notariaat*, pp. 25-36.

¹⁰⁶⁶ VELLE, "In de schaduw van de advocatuur", p. 281.

¹⁰⁶⁷ LESAGE, *Den Duerwaerder*, pp. 280-281. Zie voor de Belgische Boerenbond: VAN MOLLE, *Ieder voor allen*. Zie met betrekking tot de middenstand ondermeer: HEYRMAN, *Tussen vrijheid en regulering*; HEYRMAN, *Voor eigen winkel*; HEYRMAN, *Zelfstandigen in beweging*; VERMAUT, *Tot uw dienst*.

6.4.2 Een ander strafrecht

Het klassieke strafrecht, zoals het vorm kreeg in de achttiende eeuw, steunde op het legaliteitsbeginsel (*nulla poena sine lege*) en ging uit van de individuele morele verantwoordelijkheid van de delinquent. Absoluut centraal én cruciaal was daarom de notie schuld: wie schuldig was, moest veroordeeld worden en omgekeerd moesten onschuldigen logischerwijze worden vrijgesproken. De taak van de rechter beperkte zich grosso modo tot een mechanische toepassing van de strafmaat; hij kon enkel kiezen tussen de wettelijk opgegeven minima en maxima. Een dergelijk strafrecht beoogde vooral de openbare orde en het eigendomsrecht te beschermen en vervulde daardoor eigenlijk louter een instrumentalistische rol.¹⁰⁶⁸ De Belgische exponent hiervan was zonder twijfel de Duitser Jacques-Joseph Haus (1796-1881). Hij werd in 1817 aangesteld als hoogleraar aan de Gentse rijksuniversiteit en bleef er tot kort voor zijn dood doceren. De belangrijkste verdienste van Haus is ongetwijfeld zijn intellectueel auteurschap van het nieuwe Belgische Strafwetboek (1867), dat geheel en al die traditie uitademde. Twee jaar later publiceerde hij zijn hoofdwerk *Principes généraux du droit pénal belge* (1869).¹⁰⁶⁹ Zijn Leuvense collega Jean-Joseph Thonissen (1816-1891), die doceerde van 1848 tot 1884, kwam iets meer los van de platgetreden paden. Grote vermaardheid verwierf hij met zijn pleidooi voor de afschaffing van de doodstraf, omdat die naar zijn oordeel niet daadwerkelijk bijdroeg tot een daling van de criminaliteit. In het algemeen stond hij een humanisering van het strafrecht voor.¹⁰⁷⁰

De vernieuwing van het strafrecht onderging vooral krachtige impulsen vanuit de criminologie, die door de Italiaanse antropoloog Cesare Lombroso met zijn invloedrijke studie *L'Uomo delinquente* (1875) op de kaart werd gezet. De sluitsteen van het klassieke strafrecht, met name de individuele morele verantwoordelijkheid, werd nu vervangen door een nieuw mensbeeld waarin de crimineel bovenal als een gedetermineerd persoon werd gezien.¹⁰⁷¹ In België werd het nieuwe strafrecht verpersoonlijkt door Adolphe Prins.

¹⁰⁶⁸ DE RUYVER, "De transformatie van het Belgisch strafrecht", pp. 194-197. Zie ook: FOCQUE en 'T HART, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*.

¹⁰⁶⁹ HENNAU en VERHAEGEN, "Jacques-Joseph Haus", pp. 73-76; MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht*, pp. 50-52; STEVENS, "Het rechtsonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden", p. 137 noot 62; VANDERSTEENE, *Geschiedenis van de Faculteit Rechtsgeleerdheid*, 1.1.2, 1.2.2, 1.3 en 2.1.5; VANHOUDT, "Honderdvijftig jaar strafrecht in België", pp. 437-438.

¹⁰⁷⁰ VAN DEN AUWEELE, "Jean-Joseph Thonissen", pp. 89-94. Zie voor het pleidooi van Thonissen tegen de doodstraf ondermeer: THONISSEN, J.-J. "Quelques réflexions sur la prétendue nécessité de la peine de mort". *La Belgique judiciaire*, 21 (1863) 73, kol. 1153-1168.

¹⁰⁷¹ MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht*, pp. 53-54; DE RUYVER, "De transformatie van het Belgisch strafrecht", pp. 206-207. De Ruyver hanteert voor dit nieuwe strafrechtsdenken de term 'neo-klassiek

Van 1882 tot aan zijn dood was hij gewoon hoogleraar strafrecht aan de ULB. Daarenboven bekleedde hij van 1884 tot 1917 het ambt van inspecteur van het gevangeniswezen. Prins werd vooral bekend door zijn leer van het sociaal verweer, die hij in zijn definitieve vorm op papier zette in zijn boek *La défense sociale et les transformations du droit pénal* (1910). Hij vertrok vanuit de inefficiëntie van het klassieke strafrecht voor het voorkomen en vermijden van criminaliteit en recidivisme. De oorzaak schreef hij toe aan de determinerende invloed van omgevingsfactoren (bijvoorbeeld armoede of erfelijkheid); mensen waren volgens hem nooit helemaal vrij. Daarom zou hij ook altijd groot belang hechten aan de bestrijding van de sociale oorzaken.¹⁰⁷² Als hoofddoel van het strafrecht stelde hij de bescherming van de maatschappij voorop; strafmaatregelen moesten steeds in verhouding staan tot het gevaar dat de betrokken personen opleverden voor de samenleving. Straffen moesten idealiter leiden tot maatschappelijke integratie, vandaar het belang van heropvoeding. Indien dat niet mogelijk bleek, moest worden overgegaan tot opsluiting of verwijdering uit de maatschappij. Prins lag mee aan de basis van de vernieuwende wetgevende initiatieven van Jules Lejeune met betrekking tot de invoering van de voorwaardelijke invrijheidsstelling en de voorwaardelijke veroordeling en de bestrijding van de landloperij en bedelarij. Door het verzet van het parlement en de gevangenisadministratie slaagde hij er echter niet in om het gevangeniswezen ter reorganiseren volgens zijn ideeën.¹⁰⁷³ In Nederland werd de Amsterdamse hoogleraar Gerard Anton van Hamel (1842-1917) de eerste en bekendste vertegenwoordiger van de nieuwe ‘moderne’ denkrichting. Revelerend voor zijn gedachtegoed is wel zijn indeling van de misdadigers in drie groepen, met name de onverbeterlijken, de verbeterlijke recidivisten en de gelegenheidsmisdadigers. De eerste groep moest volgens hem levenslang worden opgesloten, daar waar hij voor de tweede groep de duur van hun opsluiting liet afhangen van hun heropvoeding. Voor de laatste groep achtte Van Hamel een gewone vrijheidsberoving met een door de rechter bepaalde duur voldoende. Samen met Prins was hij in 1888 één van de oprichters van de *Union internationale de droit pénal*.¹⁰⁷⁴

strafrecht’.

¹⁰⁷² Zie over de betekenis voor het sociaal recht van Prins, die een bijzonder actief lid was van de Commissie van de Arbeid (1886) en de Hoge Arbeidsraad (1892-1912): VAN DER VORST en DE GOLS, “Adolphe Prins et le droit social”.

¹⁰⁷³ CHRISTIAENSEN, “Adolphe Prins”, pp. 109-118; DE RUYVER, “De transformatie van het Belgisch strafrecht”, pp. 206-210 en 215; DUPONT-BOUCHAT, “Stratégies du maintien de l’ordre en Belgique et en France”, pp. 94-105; SENCIE, “Prins et la loi belge de défense sociale”, pp. 142-148; TULKENS, “Adolphe Prins et la défense sociale”; VANHOUDT, “Honderdvijftig jaar strafrecht in België”, pp. 451-460. Zie in globo ook over de politieke debatten betreffende de hervorming van het strafrecht: DE SMAELE, “Medische pathologie en juridische logica”.

6.4.3 Streven naar vrede

Het pleidooi van Picard voor de uitbouw van een internationaal publiekrecht werd ontegensprekelijk beïnvloed door het pacifistisch engagement van zijn landgenoten en confraters Gustave Rolin-Jacquemyns, Auguste en Henri Lafontaine, die alle drie de Nobelprijs voor de Vrede kregen, respectievelijk in 1904 (postuum), 1909 (samen met de Franse pacifist baron d'Estournelles de Constant) en 1913.¹⁰⁷⁵

De liberale jurist Rolin-Jacquemyns richtte in 1873 het Institut de Droit International op te Gent. Dit instituut, dat nooit officieel werd erkend, beoogde “*de vooruitgang van het internationaal recht te bevorderen door te werken aan de formulering van algemene wetenschappelijke principes zodat beantwoord wordt aan het juridisch geweten van de beschaaft wereld*”. Concrete doelstelling was op de eerste plaats de codificatie van het internationaal recht.¹⁰⁷⁶

Voor de katholieke politicus Beernaert vormde de *Union interparlementaire*, internationale vereniging van parlementsleden uit democratische landen opgericht in 1889 door de Brit William Randal Cremer en de Fransman Frédéric Passy, altijd het middelpunt van zijn vredesactie. In 1897, 1905 en 1910 hield deze organisatie zijn jaarlijks congres te Brussel en trad hij op als voorzitter. Ook nam hij deel aan de buitenlandse congressen van Budapest (1896), Parijs (1900), Wenen (1903), Londen (1906) en Genève (1912). In 1899 en 1907 was hij de officiële vertegenwoordiger voor België op de twee vredescongressen van Den Haag (1899 en 1907). Bij al die gelegenheden toonde hij zich een groot voorstander van een vrijwillige arbitrage voor conflicten tussen staten, maar kantte hij zich tegen een vast internationaal gerechtshof, omdat dat de soevereiniteit van kleine en middelgrote staten in het gedrang zou brengen. Op het congres van Genève, zijn laatste publieke optreden, legde hij nog een rapport voor waarin hij pleitte voor een verbod op een luchtoorlog. Hij overleed tijdens de terugreis naar België.¹⁰⁷⁷

Lafontaine, die zijn stage vervulde bij Picard en ook enkele jaren met hem als senator voor de BWP zetelde, stond van zijn kant bekend als een specialist in het internationaal recht. In 1889 stichtte hij de *Société belge pour l'Arbitrage et la Paix*, waarvan hij de secretaris-

¹⁰⁷⁴ GERBENZON en ALGRA, *Voortgangh des rechtes*, pp. 251-252; VAN DEN BERGH, *Geleerd recht*, pp. 154-155; VEEN en KOP, *Zestig juristen*, p. 46; DE RUYVER, “De transformatie van het Belgisch strafrecht”, p. 208.

¹⁰⁷⁵ DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”, pp. 647-649.

¹⁰⁷⁶ DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”, p. 648 (citaat).

¹⁰⁷⁷ CARTON DE WIART, *Beernaert et son temps*, pp. 135-141; DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”, pp. 648-649. Zie over de Union interparlementaire ook: BOS, *Mr. S. Van Houten*, pp. 35-37.

generaal werd. Op zijn instigatie organiseerde deze vereniging in 1894 een internationaal vredescongres te Antwerpen en was ze betrokken bij de oprichting van het *Bureau International de la Paix*. In 1909 werd Lafontaine daar voorzitter van. Ook hij engageerde zich in de Union interparlementaire en gaf present op alle congressen van deze organisatie. Hij publiceerde ondermeer het eerste deel van de *Bibliographie de la paix et de l'arbitrage international* (1904) en verspreidde zijn vredesboodschap in tal van kranten. Na de Eerste Wereldoorlog maakte hij deel uit van de Belgische delegatie op het congres van Versailles en werkte hij mee aan de uitbouw van de Volkenbond, waarbinnen hij tot 1924 de Commissie van intellectuele samenwerking leidde. In zijn hoedanigheid van vrijmetselaar behoorde hij tot de gemengde loge Droit Humain, waarbinnen hij in 1929 veelzeggend de nieuwe werkplaats La Paix oprichtte.¹⁰⁷⁸

In de marge kan nog gewezen worden op het optreden van Paul Otlet, een andere gewezen stagiair van Picard en intus van Lafontaine. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zou hij in zijn werken *La Fin de la Guerre* (1914) en *Charte Mondiale organisant la Société des Nations* (1917) de oprichting van een 'Volkenbond' vooropzetten. Of en in hoeverre zijn voornemen de Amerikaanse president Woodrow Wilson heeft beïnvloed, is onmogelijk te achterhalen. Aan de basis van zijn pacifistisch engagement lag het overlijden van zijn jongste zoon, die zich bij het uitbreken van de oorlog als oorlogsvrijwilliger had gemeld, maar al bijna meteen sneuvelde aan het IJzerfront.¹⁰⁷⁹

6.5 BESLUIT

De opvattingen van Picard over de deontologie van de advocaat enerzijds en de magistratuur, gerechtelijke organisatie en het internationaal publiekrecht anderzijds lijken op het eerste gezicht haaks op elkaar te staan. Zo conservatief als hij op het ene domein overkomt, zo progressief schijnen zijn standpunten op de andere twee domeinen. Bij nader inzien blijkt echter dat hij zich met zijn ideeën telkens in de minderheid of, anders geformuleerd, in de oppositie bevond, hetzij omdat ze niet langer werden bijgetreden, hetzij omdat ze voor de meeste van zijn tijdgenoten te ver (vooruit) gingen, en zijn ze allemaal onlosmakelijk met elkaar gelinkt in een toch al bij al inhoudelijk consistente visie, die hij consequent heeft uitgedragen. Wat Picard namelijk vooral wou, was een

¹⁰⁷⁸ ABS, "Fontaine (Henri-Marie La)", kol. 217-220; BRUWIER, "Henri La Fontaine", pp. 88-89; DENECKERE, "Nieuwe geschiedenis van België", p. 649.

¹⁰⁷⁹ LEVIE, *L'homme qui voulait classer le monde*, pp. 161-176.

efficiënter gerechtelijk apparaat, een rechtvaardiger toepassing van het recht en meer rechtszekerheid voor de burgers.

Vandaar zijn naar toenmalige normen revolutionair pleidooi voor de invoering van alleenzetelende, beter betaalde en niet-politiek benoemde magistraten, dat hij tegelijk verbond met een gevoelige daling van het aantal rechters en, niet minder belangrijk, ook met een reductie van het aantal rechtbanken. Vandaar eveneens zijn actieve steun aan de nieuwe door Prins voorgestane richting in het strafrecht – die naast de individuele morele verantwoordelijkheid van de delinquent veel meer aandacht opbracht voor determinerende omgevingsfactoren –, zoals die ondermeer tot uiting kwam in de Senaat of in zijn wel zeer opvallend engagement voor Léon Peltzer, dat in dit proefschrift aan de oppervlakte werd gebracht. Vandaar natuurlijk ook zijn oproep voor de instelling van administratieve rechtbanken naast de gewone rechtbanken en een Raad van State als hoogste administratieve rechtbank of zijn poging om de juriesamenstelling aan te passen aan de gewijzigde politieke omstandigheden, waarbij hij terdege beseftte dat een volledige democratisering politiek onhaalbaar was. Voor zover dat nog behoeft, blijkt daaruit uiteraard ook dat talrijke van zijn standpunten inzake het gerecht raakvlakken vertonen met of als een verdere uitwerking fungeren van zijn eerder geschetste houding ten aanzien van de vermaatschappelijking van het recht. Dat Picard ook hier niet altijd origineel was, komt wel tot uiting in zijn referenties naar het oeuvre van Bentham en het Engelse gerecht of naar de Franse situatie. Veel van de hervormingen die Picard voorstond, zijn uiteindelijk pas decennia later gerealiseerd.

Zelf advocaat in hart en nieren definieerde hij de advocatuur als een essentiële speler binnen het gerecht. De advocaat had de heilige plicht om cliënten te verdedigen van wie hij de zaak pleitbaar achtte en waarborgde de procedure op tegenspraak. Daarmee vervulde hij een wezenlijke sociale missie, die Picard niet genoeg kon benadrukken. Daaraan zou hij altijd blijven vasthouden, ook al kwam een dergelijke procesgebonden invulling van het advocatenberoep als gevolg van de *crise du barreau* en de daaruitvloeiende cumul met bestuursmandaten of het optreden als sekwester in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog in toenemende mate in diskrediet. Hij kon niet verbergen dat die evolutie hem pijn deed, maar wou ze in geen geval bijtreden en evenmin zijn visie op deontologie aanpassen. Verbittering was het onvermijdelijke resultaat. In een breder perspectief gezien past zijn corporatistische inzet wel in een groeiende tendens aan het einde van de negentiende eeuw, ook, maar zeker niet alleen, binnen het juridische werkveld, om beroepsorganisaties op te richten en uit te bouwen.

Inzake internationaal publiekrecht speelde Picard nooit de eerste viool, maar wat hij erover schreef laat zich – met uitzondering van zijn gecontesteerde en misplaatste rechtvaardiging van door de bezetter uitgevaardigd oorlogsrecht – wel kaderen in de betekenisvolle, zij het nooit dominante Belgische vredestraditie, zoals die door de Nobelprijswinnaars Rolin-Jacquemyns, Beernaert en Lafontaine werd belichaamd en die, *mutatis mutandis*, zeker ook in zijn visie past voor een beter werkend gerecht. De oproep van Picard om conflicten tussen staten vreedzaam op te lossen door middel van arbitrage sloot aan bij de vele vooroorlogse pogingen om wat stilaan onvermijdbaar was desalniettemin met de moed der wanhoop te vermijden. Door de concrete oorlogservaring werd Picard meer en meer pacifist, getuige daarvan zijn eerder ter sprake gebrachte ongelukkige en onpatriottische vredesoproep maar ook zijn herinterpretatie van de persoonlijke algemene dienstplicht, die hij nu veeleer als een vloek beschouwde. Achteraf gezien visionair voorspelde hij, net als andere tijdgenoten, ook dat de geallieerde ‘wraak’ op Duitsland bij de wapenstilstand en in het verdrag van Versailles op korte termijn zou uitmonden in een nieuwe oorlog.

Met zijn visie over de hervorming van het gerecht week Picard dus in zekere zin nog veel meer dan voor andere aspecten van zijn rechtsdenken af van wat zijn Belgische tijdgenoten als standaardnorm zagen. In feite was hij ook hier een outsider, die een minderheidsvisie verkondigde, maar daarmee mag hij, zoals aangetoond, opnieuw geenszins buiten de tijdsgeest geplaatst worden. Hij toonde zich eens te meer een zeer scherp observator van wat hij om zich heen zag gebeuren en permiteerde zich de onafhankelijkheid van geest om, in het licht van het ideale gerechtelijke systeem dat hem voor ogen stond, een geheel eigen koers te varen op dit domein dat hem bij uitstek vertrouwd was, waardoor hij nu eens tradities bewaakte die hij als waardevol beschouwde en dan weer voorop liep, zich daarbij vaak inspirerend op buitenlandse voorbeelden, inzake hervormingen die hem noodzakelijk schenen.

HOOFDSTUK 7

RECHT VERSUS RAS EN NATIE

Vertrekkend vanuit zijn rechtsfilosofische krachtlijnen kwamen achtereenvolgens reeds de opvattingen van Picard met betrekking tot de vormgeving van het recht, de vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie en de hervorming van het gerecht aan bod. Opdat deze synthese van zijn rechtsdenken echter volledig representatief zou zijn voor de totaliteit ervan, mag tot slot niet voorbijgegaan worden aan wat voor hem zelf wellicht het meest wezenlijke aspect van zijn rechtsdenken was. Men kan er inderdaad niet om heen dat de drie-eenheid antisemitisme, racisme en nationalisme integraal deel uitmaakte van het rechtsdenken van Picard en onlosmakelijk verbonden was met zijn rechtsfilosofie. In mindere mate reeds tijdens zijn leven, maar vooral na zijn dood stelde dit conglomeraat al de rest in de schaduw. In het verlengde daarvan zal in dit hoofdstuk ook zijn houding tegenover het kolonialisme geduid worden. Een groot deel van de hierna voor het voetlicht gebrachte ideeën en in het bijzonder zijn antisemitische opvattingen moeten als aanstootgevend worden beschouwd. Voor zover dat nog behoeft, dient, zoals reeds uitdrukkelijk in de inleiding aangegeven, te worden opgemerkt dat deze meningen uitsluitend aan Picard mogen worden toegeschreven en specifiek moeten worden gezien in hun negentiende-eeuwse context, tijd waarin hij leefde en één en ander veel breder verspreid en maatschappelijk veel meer aanvaard was dan in latere tijden, ook al was kritiek toen zeker niet afwezig. Omwille van die geheel eigen aard van dit hoofdstuk is er bewust voor geopteerd om de zeker hier zo essentiële contextualisering, in tegenstelling tot de andere hoofdstukken van dit deel, niet in een aparte paragraaf te behandelen, maar onmiddellijk in de tekst zelf op te nemen.

7.1 RACISME EN ANTISEMITISME

*“One of the most fascinating individuals involved in the antisemitic movement, and, one who also contributed seriously to the misunderstanding concerning the alliance between antisemitism and socialism was Edmond Picard.”*¹⁰⁸⁰

Robert F. BYRNES

¹⁰⁸⁰ Citaat aangehaald bij: VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, p. 86.

Het meest problematisch zijn uiteraard de onverbloemd racistische en antisemitische uitspraken van Picard, die hier omwille van hun inhoudelijke verwantschap samen worden bestudeerd. Dergelijke opvattingen lijken op het eerste gezicht weinig affiniteit te vertonen met zijn democratisch engagement en er zelfs helemaal tegenstrijdig mee te zijn, zoals door zowat alle latere waarnemers altijd opnieuw in de verf wordt gezet.¹⁰⁸¹ Dit klopt evenwel slechts ten dele; voor Picard was er namelijk wel degelijk een wisselwerking tussen beide, zoals we in deze deelparagraaf pogen uiteen te zetten en te verklaren.¹⁰⁸²

7.1.1 Substraat

De vroegste en tegelijk meest fundamentele publicatie waarin Picard zijn virulent antisemitische en racistische ideeën formuleerde, is zijn essay *Le droit et la race*, dat in 1891 als inleiding verscheen bij het negenendertigste deel van de *Pandectes belges* en dat veelbetekenend – in tegenstelling tot zowat alle andere inleidingen – later niet als een aparte monografie werd uitgegeven. Achtereenvolgens behandelde hij daarin in vier hoofdstukken de feiten, oorzaken, gevaren en oplossingen van het antisemitisme.¹⁰⁸³

Zoals hij later ook in *Le Droit pur* zou doen, gaf hij meteen aan het ras als de belangrijkste motor van de evolutie van de rechtstotaliteit te beschouwen: “*Or, d’après notre conviction profonde, il n’est point, pour l’organisation et l’avancement du Droit, de facteur plus puissant et plus décisif que la Race. [...] Il n’est point pour un peuple de pire malheur que d’être soumis à une législation en contradiction avec ses instincts, la déviation ne fût-elle que partielle.*” In dat licht onderscheidde hij een Joods probleem, dat hij op dezelfde hoogte plaatste als het sociale.¹⁰⁸⁴ De hele geschiedenis kon zijns inziens dan ook herleid worden tot een strijd

¹⁰⁸¹ Representatief in dit verband is bijvoorbeeld de verbazing van de studente die in haar eindverhandeling Picards hoofdredacteurschap van het *Journal des Tribunaux* bestudeerde: “*Etrange que ce personnage qui publie en première ligne de son Journal de virulents plaidoyers en faveur du suffrage universel et de l’abolition des privilèges bourgeois à côté du parti-pris d’intolérance délibérée, mêlant sans discernement les irrégularités d’une législation imparfaite à d’incongrus propos racistes.*” CARRE, *Le Journal des Tribunaux d’Edmond Picard*, p. 87.

¹⁰⁸² Zie ook: COPPEIN, “J’ai vu ce que vous n’avez pas vu”, pp. 57-58 en 76-77. Zie voor een nagenoeg volledige bloemlezing van alle antisemitische passages uit het œuvre van Picard: GRAINDORGE, *Edmond Picard au Rwanda*, pp. 29-55. Zie voor een kritisch overzicht van alle reeds verrichte studies over het antisemitisme van Picard: SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, pp. XXVII-XXIX.

¹⁰⁸³ Tenzij men de *Synthèse de l’antisémitisme* uit 1892, waarin het essay bijna woordelijk werd hernomen, als zodanig beschouwt. Cfr. infra in deze paragraaf. Zie eveneens over dit essay: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 298-301; VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, pp. 78-79; RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 53-66.

¹⁰⁸⁴ PICARD, “Le droit et la race”, pp. IX-XI en X-XI (citaat). Ten einde de schrijfwijze van een aantal termen van zijn mogelijks delicaat karakter te ontdoen, wordt in dit proefschrift strikt de schrijfwijze van de veertiende en laatst verschenen uitgave van het Van Dale-woordenboek nagevolgd. Bijgevolg dienen de termen ‘ariër’, ‘arisch’, ‘semiet’ en ‘semitisch’ evenals alle samenstellingen ervan met een kleine letter te worden geschreven, daar waar de termen ‘Jood’ en ‘Joods’ met hoofdletter moeten worden geschreven vermits Picard ze begrijpt als betrekking hebbend op een volk en niet op een religie. Er zij op gewezen dat

tussen het arische en het semitische ras. Zo waren de Perzische oorlogen, de oorlogen van Alexander de Grote, de Punische oorlogen en de kruistochten volgens hem in de grond niets anders dan raciale conflicten geweest en moest de val van het Romeinse rijk in essentie worden toegeschreven aan de in zijn ogen perverse rassenvermenging binnen dit imperium.¹⁰⁸⁵ De Joden behoorden voor Picard onlosmakelijk tot de semitische volkeren, maar hadden een aantal speciale eigenschappen doordat ze eeuwenlang de invloed hadden ondergaan van de handelskaravanen die door hun thuisland Palestina waren getrokken. Na hun uitdrijving door Titus hadden ze zich over heel Europa gevestigd en daar hun commerciële talenten verder ontwikkeld. De Middeleeuwse jodenvervolgingen veroordeelde Picard als “*manifestations accidentelles, exagérées et injustes de l’antipathie des deux races*” die sinds de Franse Revolutie niet meer mogelijk waren in het arische Europa, maar hij wees er wel op dat die oude antipathie tegenover de Joden nog steeds doorleefde.¹⁰⁸⁶

In een tweede hoofdstuk schetste Picard de oorzaken van het antisemitisme. Het aloude christelijke antijudaïsme kon zijns inziens niet langer voldoen als verklaringsgrond, omdat het antisemitisme zowel onder gelovigen als niet-gelovigen voorkwam.¹⁰⁸⁷ Als concrete hoofdoorzaak voor het antisemitisme van zijn tijd beschouwde hij bovenal de Joodse kapitaalvorming:

*“Où elle mène davantage sa bataille, c’est sur le terrain de l’accaparement des richesses, et assurément ici on touche une matière plus brûlante. Il n’est pas douteux que quelques-unes des plus colossales fortunes de l’époque, de ces fortunes qui crie [sic] vengeance et destruction, qui mettent l’homme au-dessus des mœurs, au-dessus des lois, au-dessus de tout, qui le rendent invulnérable et inviolable, en même temps qu’elles font des milliers de misérables dont elles ont drainé les ressources au profit d’un seul monstrueusement privilégié, appartiennent à des Juifs, et que le nombre des Juifs qui en acquièrent d’analogues augmente incessamment.”*¹⁰⁸⁸

Bewust repte Picard met geen woord over het feit dat het merendeel van de toenmalige Joden, zeker diegenen die uit Oost-Europa gevlucht waren, eigenlijk allesbehalve rijk was,

Picard zelf alle eigennamen met een hoofdletter schreef, uitgezonderd de samenstellingen, maar voor de adjectieven nooit een hoofdletter gebruikte. Voor citaten wordt zijn oorspronkelijke schrijfwijze overgenomen.

¹⁰⁸⁵ De Trojaanse oorlog beschouwde Picard dan weer als een onderling conflict tussen arische volkeren. PICARD, “Le droit et la race”, pp. XII-XVIII.

¹⁰⁸⁶ PICARD, “Le droit et la race”, pp. XX-XXI en XX (citaat).

¹⁰⁸⁷ PICARD, “Le droit et la race”, p. XXI.

¹⁰⁸⁸ PICARD, “Le droit et la race”, p. XXII (citaat).

terwijl de rijke elite zeer beperkt in aantal was.¹⁰⁸⁹ Dat er ook rijke ariërs waren, kon hij daarentegen moeilijk ontkennen, maar het voorkomen daarvan deed hij af als een deel van het sociale probleem en dus iets wat in se los stond van het Joodse vraagstuk, cruciale vluchtweg die hij nodig had om zijn uitgangspunten niet te ondergraven. Sowieso was hij van oordeel dat er meer rijke Joden waren dan rijke ariërs en dat kapitaalsvorming door de eerstgenoemden erger was dan die door laatstgenoemden omwille van de manier waarop de kapitalen verworven werden:

*“On a précisé, on a serré de plus près le Juif en signalant les moyens usuels qu’il emploie pour s’enrichir. Il prend sans produire. Il suce, il gonfle comme la sangsue, sans augmenter le patrimoine commun. Il résorbe sans équivalent compensatoire. Comme le joueur, il déplace stérilement. Et il joue d’ordinaire à coup sûr. Il a, de tout temps, pratiqué, et souvent trouvé, les procédés par lesquels on gagne en violant l’équité. Le cri public le poursuit de ce chef immémorialement. Toute affaire qu’il traite est infectée, dès l’origine, d’un désir de gain incorrect, et si l’on échappe au piège ce n’est que par une habileté supérieure à la sienne.”*¹⁰⁹⁰

Voorbeeld bij uitstek van een dergelijke ‘parasitaire’ houding was zijns inziens het misbruik van de slag bij Waterloo door de Joodse bankier Nathan-Mayer Rothschild.¹⁰⁹¹ Op een meer abstract niveau wees hij het historische antagonisme tussen rassen aan als motor. De verschillende rassen vertoonden allemaal andere psychische kenmerken, ondermeer op het vlak van taal, religie, kunst, recht, zeden en gewoonten. Als ze noodgedwongen met elkaar moesten samenleven, zoals hij het geval achtte voor het arische en semitische ras in Europa, waren rassenconflicten daarom onvermijdelijk.¹⁰⁹²

Die aanwezigheid van het semitische ras in Europa bracht volgens Picard tal van gevaren mee. Concreet somde hij tal van vooroordelen op, die hij negatief beoordeelde. Zo was het semitische ras volgens hem immuun aan beschaving en vooruitgang, in tegenstelling tot het arische ras dat juist een enorme dynamiek bezat. Ten bewijze daarvan verwees hij naar het miserabele beschavingspeil van het Arabische schiereiland en Marokko. Daarom beklemtoonde hij dat elk contact met het semitische ras nadelig

¹⁰⁸⁹ Zie bijvoorbeeld voor de situatie van de Belgische Joden tot aan de Eerste Wereldoorlog: SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, pp. 6-15.

¹⁰⁹⁰ PICARD, “Le droit et la race”, p. XXII (citaat). Er zij op gewezen dat religieuze elementen een aantal van deze evoluties kunnen verklaren. Lange tijd was het christenen immers niet toegestaan krediet te verstrekken, waardoor die taak als vanzelf door Joden werd opgenomen. Dat ze daar rente voor vroegen, vormde echter altijd een steen des aanstoots.

¹⁰⁹¹ PICARD, “Le droit et la race”, pp. XXIII-XXIV.

¹⁰⁹² PICARD, “Le droit et la race”, pp. XXV-XXVII.

uitviel voor de arische beschavingen, getuige daarvan de terugval die Spanje en Sicilië hadden gekend na hun islamitische overheersing.¹⁰⁹³ Op dreef gekomen logenstrafte hij tussendoor de Joodse oorsprong van Jezus vanuit de gedachte dat een dergelijk edel personage wel een ariër moest zijn, ook al woonde hij dan in Judea en was hij daardoor in geografisch opzicht Joods. Dat de christelijke leer en het Nieuwe Testament doorgaans waren afgewezen door de Joden, maar daarentegen net zeer gunstig werden ontvangen door de arische wereld achtte hij als bewijs van doorslaggevend belang. Dat de katholieke kerk ook het Oude Testament had overgenomen, bestempelde hij als een cruciale vergissing.¹⁰⁹⁴ Last but not least verweet Picard de Joden geen goederen te produceren en te parasiteren op de rijkdom van de arische beschavingen door langzaam maar zeker de controle over *haute finance*, banken, beurzen en journalistiek over te nemen. Die machtsgreep van een vreemd ras op het arische geld beschouwde hij als een wezenlijke bedreiging voor het verdere overleven van het arische ras:

*“Mais c’est quand l’argent est aux mains d’une race étrangère et, qu’elle le veuille ou ne le veuille pas, foncièrement antagoniste, que le péril devient urgent et justifie les cris d’alarme. Chacun a la prévision qu’elle ne pourra s’en servir que pour donner satisfaction à ses propres instincts, c’est-à-dire pour mener hors de ses voies la race sur laquelle elle exercera sa puissance. Là est le fait qui caractérise le péril juif et qui le distingue nettement de la question sociale du capital, en tant que celui-ci serait accumulé au profit d’une féodalité financière aryenne, imprégnée d’idées aryennes. Celle-ci exercerait une tyrannie, mais ce ne serait pas celle de l’étranger.”*¹⁰⁹⁵

In het vierde hoofdstuk schoof Picard tenslotte een aantal ‘remedies’ – met dit woord suggereerde hij een geneesbaar medisch ziektebeeld – naar voor om dit Joods probleem op te lossen. Bij de Egyptenaren en de Assyriërs waren verdrijving en ballingschap in het verleden de meest eenvoudige en efficiënte manier geweest. In zijn eigen tijd achtte hij dit voor de afstammelingen van de vroegere slaven in de Verenigde Staten zonder meer de meest aangewezen oplossing:

“Ces Nègres, pour lesquels on s’était battu avec fureur au temps des belles théories philanthropiques de la Case de l’Oncle Tom, apparaissent tout à coup comme des entraves au développement normal de la Grande République. Incurables dans leur infériorité et dans les manies de leur race chamite, viciant, par

¹⁰⁹³ PICARD, “Le droit et la race”, pp. XXVII-XXXIII.

¹⁰⁹⁴ PICARD, “Le droit et la race”, pp. XXX-XXXI.

¹⁰⁹⁵ PICARD, “Le droit et la race”, pp. XXXIV-XXXIX en p. XXXVI (citaat).

des accouplements, le sang américain, ils font surgir un problème analogue [...] à celui de l'antisémitisme. Au Sénat des Etats-Unis on a agité leur renvoi en masse en Afrique pour y vivre à leur mode et sans plus embarrasser l'évolution sociale de leurs libérateurs."

Ook uitroeiing van volkeren was frequent voorgekomen in de geschiedenis, getuige bijvoorbeeld het lot van de 'Australische Papoea's', Azteken, Inca's of de oorspronkelijke Amerikanen. Zo'n radicale oplossing achtte hij echter niet meer mogelijk binnen de arische beschavingen, toch "*parvenue à un si haut développement d'humanité*".¹⁰⁹⁶ Emigratie van de Joden naar Palestina en de stichting van een eigen Joodse staat aldaar interesseerde dan weer slechts een kleine minderheid van de Joodse bevolking; de meerderheid verkoos in Europa te leven.¹⁰⁹⁷ De katholieke oplossing achtte hij "*inutile et surtout de surface*", omdat een religieuze bekering geenszins de eigen aard van de bekeerde veranderde. Bovendien voerde hij aan dat het door Jahweh uitverkoren volk een dergelijke belediging niet aanvaardde.¹⁰⁹⁸ Eveneens kante hij zich heftig tegen de assimilatie van Joden in de Westerse samenlevingen, omdat dit uiteindelijk zou leiden tot banale, uniforme en middelmatige bevolkingen en een verbasterd ras dat ondergeschikt zou zijn aan een zuiver arisch ras.¹⁰⁹⁹ De enige mogelijke oplossing kon voor Picard alleen bestaan in een streng wetgevend ingrijpen ten aanzien van het "*capital concentré entre les mains d'une race étrangère*", in het bijzonder bij de grootste banken en de beurs. Hier moest het recht bovenal beschermend optreden. Concreet stelde hij de volgende zeer verregaande maatregelen voor:

"La suppression de l'influence juive et, pour y parvenir, la destruction des fortunes juives, par une législation réformatrice de la Bourse, par la répression de la spéculation stérile, par l'organisation de pénalités sévères contre l'agiotage, par l'application impitoyable des responsabilités et du devoir de restitution contre ceux qui s'enrichissent aux dépens d'autrui et sans fournir aucun équivalent

¹⁰⁹⁶ PICARD, "Le droit et la race", pp. XL-XLI (citaten). Picard spreekt letterlijk over "Papous en Australie". Het is niet helemaal duidelijk op welk volk hij doelt. Zo deze uitdrukking zou slaan op de Aboriginals, klopt ze uiteraard niet. De oorspronkelijke Australische bevolking was immers geenszins uitgeroeid toen Picard zijn essay schreef en maakt ook in de eenentwintigste eeuw nog steeds deel uit van de Australische samenleving.

¹⁰⁹⁷ PICARD, "Le droit et la race", pp. XLI-XLII. Hoe Picard stond tegenover *Der Judenstaat* (1896) van Theodor Herzl, zionistisch manifest waarin die de vestiging van een eigen staat bepleitte, kon niet achterhaald worden. Vermoed kan worden dat Picard een eerder onverschillige houding aannam en weinig geloof hechtte aan het zionistisch alternatief.

¹⁰⁹⁸ PICARD, "Le droit et la race", pp. XLII-XLIII en XLII (citaat).

¹⁰⁹⁹ PICARD, "Le droit et la race", pp. XLV-XLVIII.

*augmentant le patrimoine social commun. L'exclusion, aussi, des juifs des fonctions gouvernementales, [...].*¹¹⁰⁰

Volgens hem moesten bij uitstek socialistische rechtsgeleerden en politici die uitdagingen op zich nemen.¹¹⁰¹

7.1.2 Verdere uitingen

Met Wim Van Rooy kan vastgesteld worden dat alle andere antisemitische werken en daden van Picard terug gaan op *Le droit et la race* en in wezen niet meer dan variantes en uitwerkingen bevatten van de daarin naar voor gebrachte stellingen.¹¹⁰²

Evenzo is het oudere reisverhaal *El Mogreb al Aksa*, dat in 1889 uitkwam na eerst te zijn voorgepubliceerd in feuilletonvorm in *L'Art moderne*, eigenlijk slechts een voorzichtige prefiguratie daarvan.¹¹⁰³ In dat werk deed Picard het relaas van zijn reis naar het prekoloniaal sultanaat Marokko van december 1887 tot maart 1888, waarbij hij in opdracht van Leopold II en de Belgische regering en samen met de schilder Théo Van Rysselberghe een diplomatieke missie van baron Whettnall, gevolmachtigd Belgisch minister te Tanger, naar sultan Alaouite Moulay Hassan vergezelde.¹¹⁰⁴ Uit de van dag tot dag bijgehouden aantekeningen bleek overduidelijk de overrompelende indruk die het contact met een compleet andere beschaving op Picard maakte.¹¹⁰⁵ Naarmate hij dieper in het binnenland kwam en meer vertrouwd raakte met de lokale zeden, beviel het land hem steeds minder en namen zijn antisemitisme en racisme gestaag in omvang toe. Na een bezoek aan de gevangenis van Tanger was hij bijvoorbeeld ontdaan door de erbarmelijke

¹¹⁰⁰ PICARD, "Le droit et la race", pp. XLIX-L (citaten).

¹¹⁰¹ PICARD, "Le droit et la race", pp. L-LI.

¹¹⁰² VAN ROOY, "Ideologie en ideologie-inconsistentie", p. 79.

¹¹⁰³ Voor dit proefschrift werd gebruik gemaakt van de goedkope tweede tekstueel identieke uitgave van 1893. De eerste uitgave verscheen bij Larcier in een zeer lage oplage van 205 exemplaren en was rijkelijk geïllustreerd door Van Rysselberghe. MARX, "Regards fin de siècle", p. 190, noot 4. Zoals reeds vermeld in het eerste hoofdstuk berust het originele manuscript in een luxueuze rode boekkoffer met halve maan in de Archives et Musée de la Littérature. KBB, AML, ML 8632. De inhoud volgens ondernummer daarvan is als volgt: /1 = inhoudsopgave, /2 = schetsen, /3 = eigenlijke uitgeschreven manuscript in groene kافت, /4 tot /10 = reisdagboekjes en /11 = kaart van Marokko.

¹¹⁰⁴ Zie in detail over deze diplomatieke missie: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 266-273; MARX, "Regards fin de siècle", p. 193.

¹¹⁰⁵ Dit blijkt bijvoorbeeld zeker ook uit een brief die Picard uit Mequinez naar zijn vrouw verstuurde om zijn terugkeer naar huis aan te kondigen: "*Tout cela Incha Allah, c'est-à-dire s'il plait à Dieu, car l'imprévu, en cet étonnant pays, brouille ou arrange tout avec une persistance déconcertante. Il y a fin à tout et cette fin approche pour mon merveilleux voyage. L'impression qu'il me fait ne s'interrompt pas. C'est un des grands, des beaux événements de ma vie.*" ARA, AAG, nr. 2437, Afschrift van brief van Edmond Picard aan Adèle Olin dd. 19 februari [1888] (citaat). Deze brief werd door Guislain verkeerdelijk gedateerd in 1886. Zie voor het hiernavolgende eveneens: RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 45-50; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l'antisémitisme*, pp. 35-40.

staat ervan; hij noteerde dat de gevangenen, waarvan het merendeel opgesloten was omdat ze hun schulden niet konden betalen, bijna volledig aan hun lot werden overgelaten en voor hun overleven afhankelijk waren van hun familie.¹¹⁰⁶ Over het Marokkaanse recht liet hij zich zo mogelijk nog laatsdunkerder uit. Recht werd rechtstreeks uit de Koran geput en kende nauwelijks een deftige procedure; straffen waren aan complete willekeur onderhevig: “*Primitive ici cette peine. [...] Pour un méfait, pour une dette, pour une vengeance. Distribution arbitraire comme aux chiens les coups de pied ou les coups de trique. Et pas de proportion de qualité ou de durée.*”¹¹⁰⁷ Geneeskunde en openbare hygiëne schenen hem dan weer nagenoeg volledig afwezig; ziekten werden gewoon ondergaan en straten waren openbare stortplaatsen.¹¹⁰⁸ Elders laakte hij het ontbreken van een schriftelijke cultuur en de ondergeschiktheid van de vrouw die louter “*instrument de service, de plaisir et de reproduction*” was en zo goed als afwezig in het publieke leven.¹¹⁰⁹ Uit zijn bezoek aan de Joodse wijk van Méquinez onthield hij voornamelijk de grote weelde, die volgens hem het gevolg was van woekerintresten.¹¹¹⁰ Voor Picard was er finaal maar één conclusie mogelijk: het land, en bij uitbreiding het hele semitische ras, bevond zich op alle vlakken nog in de Middeleeuwen en was synoniem met verval: “*Race stagnante! une civilisation qui, jadis, s’est épanouie à son maximum [...] et est rentrée dans ses limites désormais infranchissables [...] En réalité le retour [...] à des mœurs en équation avec les forces intimes, bornées, du Sémitisme.*”¹¹¹¹

Naar aanleiding van een lezing van Picard over zijn wedervaren aldaar liet Henri Lafontaine hem begin 1890 een lange brief geworden waarin hij diens discours poogde bij te stellen. In plaats van rassendichotomie en –rivaliteit pleitte hij daarin voor een vreedzame coëxistentie van de verschillende rassen, waaruit op termijn één superras zou kunnen groeien. Hij verwierp uitdrukkelijk de gedachte dat één ras een ander ras moest overheersen en stelde dat het arische en het semitische elkaar steeds opnieuw ten goede bevruchtten: “*La race sémitique semble donc, par son mélange avec la race aryenne, provoquer chez celle-ci une vue plus claire des choses et loin d’être un élément dissolvant constituer, au contraire, un élément progressif.*”¹¹¹²

¹¹⁰⁶ PICARD, *El Moghreb al Aksa*, pp. 60-63.

¹¹⁰⁷ PICARD, *El Moghreb al Aksa*, pp. 274-276 en 275 (citaat).

¹¹⁰⁸ PICARD, *El Moghreb al Aksa*, pp. 68-70.

¹¹⁰⁹ PICARD, *El Moghreb al Aksa*, pp. 148-151, 325 en 149 (citaat).

¹¹¹⁰ PICARD, *El Moghreb al Aksa*, pp. 239-246. Zie ook pp. 384-387 alwaar hij de werking van een Frans schoolje in de Joodse wijk van Fas als onverantwoord bestempelt.

¹¹¹¹ PICARD, *El Moghreb al Aksa*, pp. 118-121, 270-271 en 119 (citaat). Zie hierover ook: MARX, “Regards fin de siècle”, pp. 195 en 197-201.

¹¹¹² ARA, AAG, nr. 2448, Afschrift van brief van Henri Lafontaine aan Edmond Picard dd. 28 februari 1890 (citaat). Waarschijnlijk betrof het de lezing die Picard op dezelfde dag voor de Cercle des étudiants socialistes had gehouden en waarvan ook Eugène Robert zich later distancieerde. TETTELBAUM, *Edmond*

Dat de brief van Lafontaine op Picard niet de minste indruk maakte, bleek echter al gauw. In zijn boek *Synthèse de l'antisémitisme*, dat hij in 1892 publiceerde, nam hij diens brief zonder auteursvermelding grotendeels over en wees hij de stelling ervan af als een naïef droombeeld, dat haaks stond op de realiteit : “*Beau rêve! Démenti par l'histoire et par la science. [...] Dans l'espèce humaine, que deux races se mélangent, [...] il apparaît un type supérieur à la moins bonne, mais hélas! inférieur à la meilleure*”.¹¹¹³ Het hele eerste deel van dit werk overlapt qua structuur en zelfs bijna woordelijk, afgezien dan van enkele nieuwe passages, met zijn essay *Le droit et la race*.¹¹¹⁴ Daarnaast bevat het boek nog vier kleinere delen. In het meest uitgewerkte daarvan argumenteerde Picard, in het zog van een vroegere polemieek in de *Journal de Bruxelles* met de latere Leuvense hoogleraar Albin-Augustin Van Hoonacker (1857-1933), dat de Koran de rechtmatige voortzetting was van het Oude Testament. Bewijs dat het Nieuwe Testament een complete breuk vormde met de joodse godsdienst meende hij overvloedig te vinden in het wedervaren van de apostel Paulus, van wie hij opmerkte dat die voortdurend was vervolgd geweest door Joden.¹¹¹⁵ In de andere delen behandelde hij nog de zogenaamde Vedische hymnen die hij beschreef als de oudste arische gebeden, de Arabische kunst of eigenlijk veeleer het ontbreken daarvan en bundelde hij een aantal antisemitische passages uit *El Mogreb al Aksa*.¹¹¹⁶ Bijna onmiddellijk verscheen een scherpe kritiek van de hand van de Brugse progressief-katholieke advocaat Maurice Dullaert. Hij veroordeelde met klem de interpretatie van de Bijbel door Picard, relativeerde sterk de Spaanse casus door op te merken dat dit toch één van de meest katholieke landen was en stelde met zin voor ironie vast dat de door

Picard et l'antisémitisme, pp. 117-118. Naast Lafontaine correspondeerde zeker ook de Joodse onderwijzer L. Kahn met Picard over *El Mogreb al Aksa*, maar die briefwisseling kon evenmin worden teruggevonden. KAHN, *L'antisémitisme contemporain*, p. 1.

¹¹¹³ PICARD, *Synthèse de l'antisémitisme*, pp. 110-112 en 112 (citaat). De verwijzingen naar dit werk betreffen de oorspronkelijke uitgave van 1892. Het manuscript daarvan berust zoals vermeld in de inleiding van dit proefschrift in de Archives et Musée de la Littérature. KBB, AML, ML 4963.

¹¹¹⁴ PICARD, *Synthèse de l'antisémitisme*, pp. 9-123. Zie hierover eveneens: VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, pp. 79-81; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l'antisémitisme*, pp. 41-49.

¹¹¹⁵ PICARD, *Synthèse de l'antisémitisme*, pp. 125-184. De polemieek in de katholieke krant *Journal de Bruxelles* vond plaats in juli 1889 naar aanleiding van de publicatie van een aantal artikelen van de hand van Picard in *L'Art moderne* over de Bijbel. Opponent in het debat was de Brugse priester en doctor in de theologie Albin-Augustin Van Hoonacker, die op dat moment te Leuven subregent was van het Heilig Geestcollege. De artikelen waren niet ondertekend, maar over de identiteit van de auteur bestond geen twijfel. Met zijn omstandige wetenschappelijke kritiek op Picard werkte Van Hoonacker zich in de belangstelling van de Belgische bisschoppen, die voor hem nog datzelfde jaar aan de Leuvense universiteit de eerste leerstoel *Histoire critique de l'Ancien Testament* oprichtten. Van Hoonacker bekleedde deze leerstoel tot 1927. “Maitre Picard et les prophètes”. *Journal de Bruxelles*, 69 (1889) 188, [p. 1]; “M. Picard et les prophètes de la Bible”. *Journal de Bruxelles*, 69 (1889) 188, supplement; “Maitre Picard et les prophètes”. *Journal de Bruxelles*, 69 (1889) 193, [p. 1]; “Maitre Picard et les prophètes”. *Journal de Bruxelles*, 69 (1889) 198, [pp. 1-2]; “Maitre Picard et les prophètes”. *Journal de Bruxelles*, 69 (1889) 203, [pp. 2-3]. Zie over Van Hoonacker: SCHELKENS, “Van Hoonacker, Albin-Augustin”.

¹¹¹⁶ PICARD, *Synthèse de l'antisémitisme*, pp. 185-200 (Les hymnes védiques), 201-213 (L'art arabe) en 215-232 (Les Juifs au Maroc).

hem voorgestane oplossingen voor het ‘Joods probleem’ de facto in vergelijking met het verleden zeer gematigd waren: “*Et, si les scrupules de l’aveugle fraternité aryenne ne tolèrent pas de remèdes plus énergiques, ne sera-t-il pas démontré que l’antagonisme instinctif des races est une chimère, que le voisinage et le contact ne conduisent pas aux collisions [...] ?*”¹¹¹⁷ In plaats van wetenschap zoals Picard pretendeerde, moest zijn werk naar de mening van Dullaert dan ook bovenal als gevaarlijke literaire fictie bestempeld worden: “*la thèse fondamentale, présentée au nom de la Science (avec majuscule) en est radicalement fausse.*”¹¹¹⁸

Zijn aanval op de Bijbel en de fundamenteën van de katholieke leer diepte Picard verder uit in de werken *Contribution à la révision des origines du christianisme* (1893), overdruk van een artikel uit *La société nouvelle*, en het al vermelde *Le Sermon sur la Montagne et le Socialisme contemporain* (1896).¹¹¹⁹ Eerstgenoemde publicatie werd tot op het bot afgekraakt door de Leuvense professor en jezuïet Alphonse Delattre, die Picard aanraadde te zwijgen over zaken waarin hij niet onderlegd was. Delattre gaf aan dat de Bijbelvertaling van de uitgetreden Franse priester Eugène Ledrain die Picard als basis had gebruikt voor theologen geen enkele wetenschappelijke waarde had omwille van de talrijke manifeste fouten ervan en laakte voorts het stuitende gebrek aan kennis van de brontaal, de verdraaiing van de geschiedenis en de verkeerde interpretaties van Bijbelpassages, die hij in de rest van zijn repliek uitvoerig weerlegde.¹¹²⁰ Laatstgenoemde publicatie, waarin Picard zich had veroorloofd de volgorde van de bergrede te veranderen om ze zo te recupereren als eigentijds socialisme, werd op zijn beurt door A. Thiéry gecatalogeerd als blasfemie. In een uitvoerig exegetisch commentaar toonde de auteur de orthodoxe betekenis van de bergrede aan en veroordeelde hij het boek van Picard bovenal als een bewuste aanval op de katholieke Kerk. Hetzelfde werk was in 1897 de aanleiding voor Delattre voor het uitbrengen van zijn boek *Le cerveau picaresque*, waarin hij uitgebreider op de opvattingen van Picard inging. Picard nam niet de moeite om in te gaan op de argumenten van Delattre en beperkte zich tot het uitbrengen van het negenstrofig hekeldicht *La Lattropinade*.¹¹²¹ Op te merken valt wel dat noch Delattre noch Thiéry

¹¹¹⁷ DULLAERT, *L’antisémitisme de M. Edmond Picard*, pp. 10-18 en 18 (citaat).

¹¹¹⁸ DULLAERT, *L’antisémitisme de M. Edmond Picard*, p. 6 (citaat).

¹¹¹⁹ Zie over deze twee werken eveneens: TEITELBAUM, *Edmond Picard et l’antisémitisme*, pp. 50-54.

¹¹²⁰ DELATTRE, *Un essai biblique de M. Edmond Picard*, inz. pp. 5-18; GILLE, *Edmond Picard*, pp. 6-7; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l’antisémitisme*, pp. 74-75; VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, p. 80 noot 72.

¹¹²¹ THIÉRY, “L’Evangile par un socialiste”, inz. pp. 271-276 en 286-291. Op pp. 292-301 plaatst de auteur de authentieke tekst van de bergrede (Mattheus 5:1 – 8:1) tegenover de versie van Picard daarvan. Zie verder: ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*, p. 239 noot 145; DELATTRE, *Le cerveau picaresque*; RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 74-75; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l’antisémitisme*, pp. 76-77 en 148 (reproductie van het hekeldicht *La Lattropinade*).

afstand namen van het antisemitisme van Picard; ze beperkten zich louter tot het pareren van zijn kritiek op de Bijbel.

Bijzonder geruchtmakend was enkele jaren later de weigering van Picard, en, in zijn spoor, van zijn gewezen stagiairs Jules Destrée en Léon Hennebicq, om de petitie van Belgische schrijvers te ondertekenen, waarmee ze hun steun uitspraken voor Zola na de publicatie van zijn geruchtmakende brief *J'accuse*. Zelf motiveerde Picard zijn houding in *Le Peuple* van 27 januari 1898 als een louter principiële kwestie, die los stond voor zijn respect voor Zola als schrijver:

*“Même pour un hommage à un grand artiste, même pour aider à l'exaltation d'un principe de justice, même pour me joindre à des amis, je ne consentirai jamais à fournir indirectement des armes au groupe malfaisant des financiers et des juifs qui gangrènent et troublent actuellement si affreusement la France ... Vous nuisez sans le savoir (et heureusement sans efficacité sérieuse) au mouvement presque tri-millénaire de notre race contre une race antipodique à toute notre mentalité et qui cherche à la diriger, à la dévoyer, à la dominer. Dreyfus leur importe peu, mais le Juif est sa prédominance.”*¹¹²²

In de directe nasleep daarvan trachtte Picard zijn virulent antisemitisme te legitimeren door de publicatie van de negentiendelige artikelenreeks *L'Antisémitisme scientifique et humanitaire* in *Le Peuple*, die nadien door hem nog hetzelfde jaar werden gebundeld in het boek *L'Aryano-Sémitisme* (1898).¹¹²³ Hij droeg dit boek op aan de Joodse moeder van zijn minnares Judith Cladel, waarmee hij wellicht wou aangeven dat zijn antisemitisme zich vooral op een abstract niveau situeerde en zich niet vertaalde in zijn persoonlijke vriendschappen.¹¹²⁴ Hierin betoogde hij ondermeer dat het socialisme zich alleen met het eigen ras mocht bezighouden:

¹¹²² Citaat aangehaald bij: ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 72-73. Zie in detail voor de verdeeldheid binnen de BWP over de Dreyfusaffaire: TEITELBAUM, *Edmond Picard et l'antisémitisme*, pp. 118-125. Zie ook: ARA, AAG, nr. 2428, Brief van Model aan Albert Guislain dd. 10 januari 1941; SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, p. 54; RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 86 en 90-92. Getuige van het enthousiasme dat Zola vooral met zijn realistische werken opwekte bij Picard in het voorgaande decennium: PICARD, *Pro arte*, pp. 205-214.

¹¹²³ Wim Van Rooy wees er reeds op dat deze artikels niet voorkomen in de bibliografie van de artikels van Picard in *Le Peuple*. PICARD, *Mémoires d'un polémiste*; VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, p. 77, noot 57. Zie over dit werk ook: RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 93-95.

¹¹²⁴ Julia Mullem was de vrouw van de Franse schrijver Léon Cladel. VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, p. 81 noot 76; VAN DE KERCKHOVE, “Léon Cladel et Edmond Picard”, pp. 312-313; RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 95-96. De houding van Picard kan wel worden vergeleken met die van de Antwerpse antisemitische advocaat Charles Dumercy, die betoogde: “*Je suis de ceux qui n'attaquent pas les hommes, mais les idées.*” SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, p. 100 (citaat).

*“Quelque hautement fraternel qu’il soit, quelque nécessaire que soit pour le socialisme son devoir de se constituer le champion de tous les opprimés, il ne doit pas admettre que cette large bienveillance aille jusqu’à permettre à des individualités appartenant à d’autres races d’influencer la direction des instincts de sa race propre.”*¹¹²⁵

In de daaropvolgende jaren schreef Picard nog een voorwoord bij het boek *Les Juifs et nos contemporains* (1898) van de Franse katholieke auteur en hoogleraar François Bournand, verleende hij zijn medewerking aan de *Enquête sur l’antisémitisme* (1899) van diens landgenoot Henri Dagan en bracht hij nog het antisemitische toneelstuk *Jéricho* (1902) uit.¹¹²⁶ Als reactie op zijn voorwoord bij het boek van Bournand schreef de Joodse onderwijzer L. Kahn hem in 1901 een open brief, waarin hij hem verweet de Joden onterecht als zondebok te gebruiken en stelde dat zijn vele vooroordelen in de realiteit allerm minst bewaarheid werden:

*“Et qui est placé particulièrement favorable pour être le point de mire de leur aversion, si ce n’est le Juif qui de tout temps a été considéré par le monde chrétien comme la créature maudite par Dieu même [...] Ces quelques douzaines de millionnaires juifs, objets de tant de convoitise, d’envie et de jalousie, ne contre-balancent pas la misère, la misère noire, qui règne parmi les Juifs en Galicie, en Russie, en Roumanie, en Perse et au centre de l’Asie. [...] Je suis un Juif, [...] j’ai toujours vécu exclusivement du fruit de mon travail.”*¹¹²⁷

Hij riep hem op dan ook met aandrang op om in de toekomst dergelijk vilein antisemitisme, “*ombre sur votre caractère*”, achterwege te laten.¹¹²⁸

Rond de eeuwwisseling liet Picard zich eveneens opmerken door zijn hartstochtelijke steun aan de Boeren, standpunt dat de gelaagdheid van zijn racisme illustreert en werd gedeeld door een groot deel van de toenmalige Belgische en Europese publieke opinie.¹¹²⁹ In *Le Peuple* distantieerde Picard zich in felle bewoordingen van het Britse imperialisme, dat het nu zelfs waagde volkeren van zijn eigen ras onder de knoet te houden, daad die

¹¹²⁵ Citaat aangehaald bij: ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 74 en VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, p. 82.

¹¹²⁶ Zie in detail: VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, pp. 82-84. Zie specifiek over het toneelstuk *Jéricho*: WYNS, *L’antisémitisme d’Edmond Picard*; RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 104-107; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l’antisémitisme*, pp. 55-58; DUVIVIER, M. “Jéricho”. *Journal des Tribunaux*, 21 (1902) 1760, kol. 1066-1069.

¹¹²⁷ KAHN, *L’antisémitisme contemporain*, pp. 12-13 (citaat).

¹¹²⁸ KAHN, *L’antisémitisme contemporain*, p. 14 (citaat).

¹¹²⁹ Zie in dit verband ter illustratie de anti-Britse gevoelens aan de Antwerpse balie in dezelfde periode: VICTOR, *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse Conferentie*, pp. 140-143.

voor hem absoluut niet door de beugel kon: “*L’attentat auquel s’acharne l’Angleterre, elle le commet contre un peuple de même race naturelle qu’elle, [...] Il s’agit de Hollandais, d’êtres qui ont son sang et notre sang, [...] Dans le splendide bouquet des peuples de la race aryenne, ils forment une fleur spéciale.*” Hij liet dan ook optekenen op een overwinning van de Boeren te hopen.¹¹³⁰ Het Brusselse parket beschouwde ondermeer dit artikel als een belediging jegens koningin Victoria en haar opvolger Edward VII, maar zag uiteindelijk af van vervolging, omdat Picard als senator sowieso onschendbaar was en men wellicht ook de negatieve publiciteit van een dergelijk persproces vreesde.¹¹³¹ In de Senaat kwam Picard op de zaak terug bij de bespreking van de begroting van Buitenlandse Zaken op 27 maart 1900. Hij protesteerde tegen het pro-Engelse betoog van de genaturaliseerde liberale senator Georges Montefiori Levi en riep België op om zich aan de zijde van de Zuid-Afrikaanse republieken, slachtoffers van de Britse agressie, te scharen.¹¹³²

Tot op het einde van zijn leven bleef Picard volharden in zijn antisemitisme en racisme. Zo liet hij niet toevallig nog de Joodse bankier Aron ben Arosh als romanpersonage opdraven in *Au pays des Bilingues*.¹¹³³ Tegenover Passelecq fulmineerde hij in 1922 nog steeds over de gevaren van de Joodse plutocratie en de plicht van het socialisme om daartegen op te treden:

“*Nous sommes en démocratie, mais en démocratie ploutocratique. Il sont quelques-uns, qui exercent un pouvoir formidable. Ils s’en cachent. Ils se taisent. Ils s’agissent sournoisement. C’est bien juif. Remarquez-vous que la fortune la plus grande de toutes, - celle des Rotschild, - on n’en parle presque plus jamais. [...] Contre elle, le socialisme devrait se dresser, dites! ... le parti socialiste, qui se nomme le ‘parti ouvrier’!*”¹¹³⁴

¹¹³⁰ Het artikel “Boeren krijg” verscheen oorspronkelijk in *Le Peuple* van 24 december 1899 en werd gereproduceerd in het huldeboek naar aanleiding van de 65ste verjaardag van Picard: *In Memoriam. Manifestation du 21 Décembre 1901*, pp. 159-163 en 160-161 (citaat).

¹¹³¹ Rijksarchief Anderlecht, Archief Parket-Generaal Brussel, portefeuille 216, niet-genummerde stukken. We danken Bram Delbecke voor het bezorgen van deze informatie.

¹¹³² *Parlementaire Handelingen Senaat*, 27 maart 1900, p. 320; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1899-1900, p. 606. Zie verder over de houding van Picard terzake: ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 106-108.

¹¹³³ PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 136-148.

¹¹³⁴ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 49 (citaat). Vergelijk met betrekking tot het gebruik van “antisemitisme als wapen tegen het kapitalisme”: LUCASSEN, “Links antisemitisme”, pp. 84-85.

7.1.3 Oorzaken en duiding

Aan de basis van het virulente antisemitisme en racisme van Picard ligt een complex geheel van diverse op elkaar inwerkende factoren.¹¹³⁵ De belangrijkste oorzaak is zonder twijfel zijn diepe aversie van het grootkapitaal, dat hij consequent vereenzelvigde met en vernauwde tot het Jodendom. Alhoewel hij het sociale en het Joodse vraagstuk altijd duidelijk van elkaar bleef onderscheiden als twee aparte problemen, waren ze binnen zijn denksysteem toch zeer nauw met elkaar verbonden, alleen al doordat ze beide in de rechtvaardigheid hetzelfde einddoel hadden. De pleidooien voor anti-Joodse wetgeving waren in dat opzicht de logische pendant van zijn streven naar een collectivistische maatschappij en zijn engagement voor het algemeen enkelvoudig stemrecht. Voor Picard was het zonneklaar dat een echte socialist automatisch ook een antisemiet moest zijn. Het is cruciaal te beseffen dat die argumentatie in de tweede helft van de negentiende eeuw allerm minst uitzonderlijk was, niet in het minst bij bepaalde socialistische denkers. Marx zelf zette de toon in zijn berucht geworden artikel *Zur Judenfrage* (1844), waarin hij een zelfde pejoratieve associatie maakte tussen Jodendom, geldmachten, speculatie en uitbuiting. Ook Charles Fourier, Auguste Blanqui en Pierre-Joseph Proudhon, van wie Picard aangaf als jongeman diens boeken te hebben verslonden, en hun volgelingen vertolkten eenzelfde discours over parasitaire, niet-productieve Joden.¹¹³⁶ Een aantal geruchtmakende krachs en schandalen, bijvoorbeeld dat rond het Panamakanaal, waarbij ook Joodse bankiers betrokken waren, leek de juistheid van dat betoog te insinueren.¹¹³⁷

Mogelijk bleef ook het anti-judaïsme uit de door en door katholieke opvoeding van zijn jeugd tot op zekere hoogte doorwerken, maar doorslaggevend was het wellicht niet. Al even weinig waarschijnlijk lijkt ons een kruisbestuiving vanuit de Leuvense neoscholastiek, die het thema terug ter hand nam. Het antisemitisme van Picard was

¹¹³⁵ Zie in globo voor de navolgende alinea's: DETIEGE, *Edmond Picard. Défenseur de l'Ame belge*, pp. 11-14; DUPONT, "Edmond Picard", p. 106 ; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l'antisémitisme*, pp. 108-110 ; VAN ROOY, "Ideologie en ideologie-inconsistentie", pp. 78-79 et 86-87.

¹¹³⁶ Zie uitgebreid hierover: LUCASSEN, "Links antisemitisme", pp. 72-78; VAN ROOY, "Ideologie en ideologie-inconsistentie", pp. 69-75. Zie verder: ARA, AAG, nr. 2435; POLIAKOV, *Über den Rassismus*, pp. 112-113; SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, p. XXVII; TEITELBAUM, *Edmond Picard et l'antisémitisme*, pp. 93-96 en 106; WEISSMANN, *Der Nationale Sozialismus*, p. 76. Er zij op gewezen dat er ook een niet-antisemitisch vroegsocialisme was, waarvan Saint-Simon en na hem Louis Blanc de boegbeelden vormden. LUCASSEN, "Idem", pp. 78-82. Zie over het saint-simonisme: BARTIER, "Quelques réflexions sur le Saint-Simonisme".

¹¹³⁷ De Franse Compagnie Universelle du Canal Interocéanique de Panama, die in 1881 begon met de bouw van het Panamakanaal, ging in 1888 failliet. Het schandaal werd in 1892 uitgebracht door *La Libre Parole*, strijdblad van Drumont. ARA, AAG, nr. 2413, p. 302; WEISSMANN, *Der Nationale Sozialismus*, p. 77.

immers op de eerste plaats raciaal gekleurd en niet religieus, al was die argumentatie zeker niet helemaal afwezig.¹¹³⁸ Zijn nipte nederlaag in 1883 bij de opvolging van de overleden senator Bischoffsheim tegen diens zoon, overigens beiden bankiers, vormde voor hem dan weer met zekerheid een levenslange frustratie.¹¹³⁹ Die voedingsbodem werd uiteraard in belangrijke mate bevrucht door zijn reis naar het prekoloniale Marokko in 1887-1888. Duidelijk is voorts dat Picard terdege de invloed heeft ondergaan van de Franse antisemitische literatuur van zijn tijd. In zijn eigen antisemitische oeuvre verwees hij constant naar de publicaties van Edouard Drumont, Gustave Le Bon, Ernest Renan, Gustave Tridon en anderen. Tekenend is in dit verband nog dat hij Drumont – auteur van de bestseller *La France juive* (1886) en oprichter van de *Ligue antisémite de France* – een van een handgeschreven opdracht voorzien exemplaar van zijn eigen *Synthèse de l'antisémitisme* liet bezorgen en de enige biograaf werd van Le Bon, wiens boek *La Psychologie des foules* (1895) – al evenzeer een toenmalige bestseller – hij verslonden had.¹¹⁴⁰ Misschien is ook enige impact uitgegaan van de Parijse balie, die een lange traditie van antisemitisme kende en waarin Picard toch wel een aantal contacten had.¹¹⁴¹ Tot slot zat zijn eigenzinning karakter er wellicht ook voor iets tussen. Zoals reeds gebleken, genoot de man ervan een luis in de pels te zijn, schuwde hij allerm minst de polemie k en toonde hij doorgaans geen kritische zin ten aanzien van zijn eigen opvattingen.¹¹⁴²

Voor een goed begrip van zaken van dit delicaat en terecht zeer controversieel aspect van het rechtsdenken van Picard lijkt ons nog een aantal afsluitende beschouwingen en nuances op zijn plaats. In het algemeen moet erop worden gewezen dat het vandaag ten

¹¹³⁸ Ondermeer de opvattingen van de Leuvense hoogleraar Simon Deploige, leerling van Désiré Mercier, leunden de facto nauw aan bij wat Drumont en Picard voorstonden, al veroordeelde hij formeel hun opvattingen. Zie over het katholieke anti-judaïsme van de tweede helft van de negentiende eeuw: SAERENS, “De houding van de Belgische katholieken tegenover de joden”, pp. 77-84. Er zij in dit verband ook op gewezen dat Picard zich in 1870 nog had verzet tegen de viering van 500 jaar ‘Sacrament van Mirakel’ te Brussel. Volgens die legende zouden joden zich in 1370 hebben bezondigd aan hostieprofanatie en ontheiliging van religieuze voorwerpen. TOLLEBEEK, “Schrijven vanuit betrokkenheid”, p. 185.

¹¹³⁹ KBB, AML, ML 4966. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

¹¹⁴⁰ TEITELBAUM, *Edmond Picard et l'antisémitisme*, pp. 63-68, 78-79 en 104-105. Picard voorzag het exemplaar van de *Synthèse* van de volgende opdracht: “A Monsieur Edouard Drumont qui plus précisément que tout autre a su en ce siècle donner au problème sémitique sa véritable importance et sa juste orientation 4 avril 1892 Edmond Picard”. STENGERS, “La Belgique, un foyer de dreyfusisme”, p. 369 noot 51; ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*, p. 239 noot 144 (citaat); RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, p. 112. Zie zeer uitvoerig over Drumont en *La France juive*: NOIRIEL, *Immigration, antisémitisme et racisme*, pp. 208-233. Zie ook: WEISSMANN, *Der Nationale Sozialismus*, p. 77. Zie specifiek wat betreft Le Bon: PICARD, *Gustave Le Bon et son oeuvre*; DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”, pp. 655-656; NOIRIEL, *Idem*, pp. 273-275.

¹¹⁴¹ VERSTRAETE, *De Jodenverordeningen en de Antwerpse Balie*, p. 4 noot 4. Bij de huldiging van Picard in 1901 sprak meester Clunet namens de Parijse balie de tafelrede uit. In *Mémorial. Manifestation du 21 décembre 1901*, pp. 78-85.

¹¹⁴² Zie ook: ARA, AAG, nr. 2413, pp. 296-297.

gevolge van de Shoah en de misdaden van het nationaal-socialisme hoogst gecontesteerde begrip ‘ras’ in de negentiende eeuw veel minder problematisch was en feitelijk zeer courant was in de samenleving in het algemeen en de literatuur in het bijzonder.¹¹⁴³ Alleen een minderheid van de bevolking was evenwel werkelijk racistisch in de strikte zin van het woord en omhelsde sociaal-darwinistische en biologisch-deterministische standpunten als de ongelijkheid van de rassen en de superioriteit van het ene ras boven het andere. Dat Picard daartoe behoorde, behoeft na het voorgaande geen verdere uitleg.¹¹⁴⁴

In Europees verband was het antisemitisme zeker niet uitzonderlijk en slaagde het erin brede lagen van de bevolking te beroeren, getuige daarvan de Dreyfuszaak die de Franse samenleving jarenlang verscheurde.¹¹⁴⁵ Voor België – dat door Jean Stengers onterecht werd omschreven als “*un foyer de dreyfusisme*”¹¹⁴⁶ – moet desalniettemin toch opgemerkt worden dat Picard in zijn tijd één van de meest virulente antisemieten was. Zijn antisemitisme staat in direct verband met dat van twee *compagnons de route*, die hem op dat vlak onvoorwaardelijk en even ver volgden. Niet toevallig waren het twee mannen die bij hem hun stage als advocaat hadden verricht en onvermijdelijk zijn invloed hadden ondergaan. De ene was de socialistische volksvertegenwoordiger en later minister van Wetenschappen en Kunsten, Jules Destrée, die zich begin 1898 in volgende klare bewoordingen uitliet:

“Je n’en veux point aux Juifs à raison de leur religion. Ce que j’ai pu étudier de l’histoire me porte à penser que leur race a des facultés opposées et nuisibles à la nôtre [...] Mais ce que je vois surtout dans le mouvement qui se lève, c’est la guerre à l’argent acquis sans travail. Et dans ce sens, je suis antisémite, résolument.”

¹¹⁴³ BARKAN, “Race and the social sciences”, pp. 695-700; DE ROOY, “De wetenschap van het ras”, p. 21; GODEFROID, “Het ras in de ogen van de Waalse beweging”, p. 131.

¹¹⁴⁴ Daarmee positioneerde Picard zich op antropologisch vlak in het kamp van het polygenisme, dat op basis van archeologische opgravingen een verschillende oorsprong van de menselijke rassen en bijgevolg ook ongelijke kwaliteiten daarvan vooropstelde. FRAITURE, “Maltissage et symbolisme”, pp. 43-45. VANPAEMEL en BEYEN, “Ras, wetenschap en politiek”, p. 9; VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, pp. 75-76. Zie voor een inleidend beknopt overzicht van deze stroming: POLIAKOV, *Über den Rassismus*, pp. 91-110.

¹¹⁴⁵ Zie bij wijze van inleiding in de overvloedige literatuur over de Dreyfuszaak: BIRNBAUM, *The Anti-Semitic Moment*; BIRNBAUM, *L’Affaire Dreyfus*; NOIRIEL, *Immigration, antisémitisme et racisme*, pp. 237-267.

¹¹⁴⁶ Lieven Saerens stipte aan dat Stengers zijn oordeel baseerde op uitsluitend Franstalige bronnen en het katholieke antisemitisme onderschatte. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, pp. XXIX en 738-739.

De andere was Léon Hennebicq, toekomstig stafhouder van de orde van advocaten bij het Brusselse hof van beroep. Dat de teksten van Picard, Destrée en Hennebicq gretig werden overgenomen in *La Libre Parole*, het strijdblad van Drumont, is veelzeggend.¹¹⁴⁷

Evenzeer juist is echter ook dat tal van Belgische personaliteiten – en die onderstroom lijkt ons veel minder klein – veel minder uitgesproken antisemit waren, maar zich wel tot op zekere hoogte in het discours van Picard konden vinden, in elk geval genoeg om het niet openlijk te veroordelen of zich zeer voorzichtig in dezelfde richting te begeven. In dit verband kunnen ondermeer de namen genoemd worden van Emile Verhaeren en Louis Bertrand, hoofdredacteur van *Le Peuple*.¹¹⁴⁸ Dat Picard met zijn antisemitisme op zijn minst voet aan de grond had bij een deel van de Franstalige Antwerpse balie, waaronder de Antwerpse Conférence du Jeune Barreau, kan eveneens niet betwist worden. Ondermeer artistiek bewogen advocaten als Max Elskamp, Edmond De Bruyn en Charles Dumercy lieten zich op dat vlak door hem ‘inspireren’. Van laatstgenoemde is in dat opzicht een beruchte uitspraak overgeleverd: “*J’ai trois haines: le juif, le nègre et le flamingant*”. Zoals hierna zal blijken, kon Picard zich alleen met het laatste element niet vereenzelvigen.¹¹⁴⁹

Verder mag men zeker ook niet voorbijgaan aan de aanwezigheid van een maar al te zeer werkelijk bestaand katholiek antisemitisme in het fin de siècle. Illustratief is in dat opzicht bijvoorbeeld de haatcampagne van de katholieke *Gazet van Antwerpen* bij de wetgevende verkiezingen van 1894 tegen de liberale verkiezingskandidaat van Joodse afkomst Louis Strauss. Het taalgebruik dat de krant zich permitteerde, verschilde maar weinig van dat van Picard, getuige daarvan volgend citaat van 11 oktober 1894: “*De Joden*,

¹¹⁴⁷ DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”, p. 655; RINGELHEIM, *Jurisconsulte de race*, pp. 81-86 et 90-93; STENGERS, “La Belgique, un foyer de dreyfusisme”, pp. 369-370 en 370 (citaat Destrée); SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, p. XXX; VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, pp. 84-85; WEISSMANN, *Der Nationale Sozialismus*, p. 77. Zie ook: BELIEN, “Een mythe doorprikt”, p. 28. Zie over het antisemitisme van Destrée: SCHREIBER, “Jules Destrée entre Séparatisme et Nationalisme”, pp. 244-246 en 249; HASQUIN, *Historiographie et politique en Belgique*, p. 150 noot 18. Zie voor het racisme en antisemitisme van Hennebicq ondermeer: HENNEBICQ, L. “La race et le droit. Esquisse de mythologie juridique”. *Journal des Tribunaux*, 15 (1896) 1236, kol. 745-754 en 1237, kol. 761-772; HENNEBICQ, L. “La race et le droit”. *Journal des Tribunaux*, 18 (1899) 1482, kol. 609-620; 1483, kol. 625-635; 1484, kol. 641-652 en 1485, kol. 657-663. Paul Aron stipt ten bewijze ook nog de antisemitische misdaadroman *Maître Deforges* aan, die in 1900 anoniem werd voorgepubliceerd in het *Journal des Tribunaux* en waarvan ondermeer Destrée en Hennebicq gedeeltelijk de pen hielden. *Maître Deforges*; ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*, p. 239 noot 146.

¹¹⁴⁸ ARON, *Les écrivains belges et le socialisme*, pp. 112-113 en 239 noten 146-147; SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, pp. XXX en 100; DENECKERE, “Nieuwe geschiedenis van België”, pp. 652-654; BELIEN, “Een mythe doorprikt”, p. 28.

¹¹⁴⁹ SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, pp. 55-57 en 56 (citaat); VICTOR, *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse Conferentie*, pp. 448-449. Dumercy parafraseerde zijn uitspraak bij het debat van 4 februari 1898 binnen de Antwerpse Conférence du Jeune Barreau over een steunmotie voor Dreyfus: “*Il y a trois choses que je n’aime pas, ce sont les nègres, les juifs et les flamands*”. VERSTRAETE, *De Jodenverordeningen*, pp. 137-138 en 138 (citaat).

dat Godsmoordersras, dringen zich overal in [...] Wij zien het ditmaal in ons Vlaams katholieke Antwerpen, waar zich een liberale Duitse smous laat voordragen. [...] Antwerpenaars zijt gij niet verontwaardigd dat zulke vreemd gebroed U de les wil komen spellen?” Een dag later schoof de krant zelfs uitdrukkelijk de ‘socialist’ Picard als leidsman naar voren, zonder meer een uitzonderlijk gebeuren voor een katholieke krant: “*Nu dat de joderij [zich] hier wil meester [maken], zich met onze politiek komt bemoeien, roepen wij uit met Edouard Drumont en Edmond Picard: weg met de joderij*”.¹¹⁵⁰ Dat dezelfde krant zich in 1898 uitdrukkelijk verheugde over de weigering van Picard en Destrée om de reeds ter sprake gebrachte Dreyfuspetitie te ondertekenen, kan in die omstandigheden al evenmin verbazing wekken.¹¹⁵¹ Tot slot kan ook het antisemitisme van de christen-democratische politicus Henry Carton de Wiart, nog een stagiair van Picard, niet onder de korenmat geschoven worden.¹¹⁵²

In tegenstelling tot wat zijn enkele onhandige recuperatiepogingen van het katholieke geloof in socialistische richting zouden kunnen doen vermoeden ging het antisemitisme bij Picard echter niet gepaard met anticlericalisme. Als dusdanig had hij persoonlijk, in tegenstelling tot zo goed als alle andere progressisten en socialisten, nooit een probleem met het instituut Kerk zoals dat functioneerde binnen de grenzen van de Belgische Grondwet. Vanuit zijn jeugd was hij uiteraard terdege vertrouwd met de Kerk en anders dan bij vele ex-katholieken had het verlies van zijn geloof bij hem niet geresulteerd in haat. Er zij ook op gewezen dat twee van zijn zusters hun kloostergeloften hadden afgelegd, wat bijna zeker ook tot een mildere houding stemde. In de Senaat beroemde hij er zich terecht op, anders dan zijn vriend Paul Janson, zich nooit te hebben ingelaten met het anticlericalisme: “*Je ne suis pas, moi, atteint d’une maladie qu’on pourrait appeler la dysenterie de l’anticléricalisme [...]*”.¹¹⁵³ Tijdens de bespreking van het wetsontwerp inzake de wedden

¹¹⁵⁰ We danken Lieven Saerens voor het bezorgen van deze citaten, die voorzien waren voor de tweede Franstalige versie van zijn proefschrift. Van die editie zijn echter door het faillissement van uitgeverij Labor nauwelijks exemplaren op de markt gebracht. Email van Lieven Saerens aan Bart Coppein dd. 27 november 2009.

¹¹⁵¹ SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, p. 55.

¹¹⁵² DE SMAELE, “Henry Carton de Wiart”, pp. 40-41; DE SMAELE, *Henry Carton de Wiart*, pp. 38 en 83-84. Zie in het algemeen over het katholieke antisemitisme in de negentiende eeuw: SAERENS, “De houding van de Belgische katholieken”, pp. 79-84.

¹¹⁵³ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 9 mei 1906, p. 312 (citaat). Zie daaromtrent ook de stellingsnames in zijn verkiezingsprogramma’s, waarbij hij altijd – en dit lijkt ons niet zonder betekenis – het ondergeschikt belang ervan beklemtoonde aan de hervorming van het kiesrecht: PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 13-17; PICARD, *Carillon de grelots progressistes*, pp. 24-31 en 75-76. Dit laatste werk bevat weliswaar een aantal anticlericale uitspraken (betreffende de dode hand, begroting van de erediensden en de kerkfabrieken), maar afgaande op de rest van zijn oeuvre en de vele nuances en aarzelingen in de desbetreffende passages in dit programma bewees Picard ons inziens hier vooral lippendienst eerder dan dat hij zijn eigen persoonlijke mening verkondigde. Vermoedelijk zit het extreem polariserende karakter van de verkiezingen van 1884 hier voor veel tussen. Eerder werd er ook al op gewezen dat een voorziene kandidatuur in 1888 voor de progressisten spaak liep op de weigering van Picard om de levensbeschouwelijke spanningen als prioriteit te beschouwen. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk.

en pensioenen van de bedienaars van de katholieke eredienst op 19 april 1900 trok hij zich zo bijvoorbeeld niets aan van de partijlijn, die hij toen geacht werd als enige socialist te verdedigen. Vaststellend dat het wetsontwerp onvermijdelijk in partijpolitiek vaarwater terecht was gekomen, riep hij op tot een strikte toepassing van artikel 117 van de Grondwet, dat de Staat verplichtte om de wedden en pensioenen van de bedienaren van de eredienst op zich te nemen. Wel merkte hij op dat het wetsontwerp eigenlijk een onderscheid had moeten maken tussen bedienaars in de steden en op het platteland en vermeldde hij dat ook het aandeel van het casueel in de verloning zou moeten gekend zijn om het probleem correct in te schatten. Desalniettemin verklaarde hij voor te zullen stemmen, omdat het wetsontwerp in elk geval een aanzienlijke verhoging van de weddes van de dorpspastoors inhield:

*“Eh bien, messieurs, après réflexion, je me décide à voter la loi. Je m’y décide, parce que, si elle a pour résultat de donner à un certain nombre de membres du clergé des ressources qui leur sont inutiles, à un beaucoup plus grand nombre, elle fournira des ressources qui leur sont nécessaires. [...] Pour ceux-là, la légère augmentation qui vous est proposée sera un acte d’équité. [...] je considère que c’est chose belle et grande de venir sans hésitation, au péril sinon des intérêts généraux, peut-être de mes intérêts politiques personnels, déclarer, obéissant un sentiment d’impartialité, que ma conscience me commande de voter la loi.”*¹¹⁵⁴

Mag men na lezing van de bovenstaande zwaarwichtige feiten Picard met Foulek Ringelheim typeren én veroordelen als “*un préfasciste*” of “*socialiste national avant que d’autres n’inversent l’ordre des termes*” die een funest aandeel heeft gehad in de loop van de geschiedenis?¹¹⁵⁵ Dergelijke uitspraken die met zoveel woorden een persoonlijke verantwoordelijkheid van Picard voor de Shoah insinueren, schijnen ons als historicus in elk geval te kort door de bocht en kunnen we dan ook niet bijtreden. Primo moet namelijk sowieso worden vastgesteld dat het antisemitisme van Picard allesbehalve origineel was en in grote mate schatplichtig aan buitenlandse, Franse auteurs. De inbreng van Picard beperkt zich met andere woorden tot het vertalen van die tijdsgeest naar een Belgische context. Secundo: Picard pleitte in feite enkel voor een wetgevend ingrijpen tegen het grootkapitaal; de essentie van zijn antisemitisme komt daarop neer.

¹¹⁵⁴ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 19 april 1900, pp. 414-416, 419 en 416 (citaat); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 103-105; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1899-1900, p. 616.

¹¹⁵⁵ RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, p. 11 (citaten). Zoals in de inleiding reeds gesteld, interpreteert Ringelheim het hele leven van Picard vanuit die invalshoek. Zie ook: GRAINDORGE, *Edmond Picard au Rwanda*, pp. 12 en 57.

Daarenboven nam hij expliciet afstand van elke maatregel die radicaler zou zijn en verder zou gaan. Tussen dat antisemitisme dat Picard propageerde en het antisemitisme dat leidde tot de misdaden die door de Duitse nationaal-socialisten zijn begaan tijdens de Tweede Wereldoorlog gaapt een diepe kloof. Het antisemitisme van Picard was ‘theoretisch’, ‘cerebraal’ of ‘intellectueel’ en sloeg niet op concrete Joodse mensen.¹¹⁵⁶ Het lijkt ons zeer vergezocht te veronderstellen dat hij als jurist de aantasting van de fysieke integriteit van personen en de schending van de rechtsstaat zou hebben kunnen aanvaarden of zou hebben voorgestaan. Om het nog scherper te stellen: Picard zou nooit de vernietiging van welke Jood ook aanvaard hebben. Die houding staat mijlenver van de misdaden die door de nationaal-socialisten tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen de mensheid in het algemeen en het Joodse volk in het bijzonder werden begaan. Dat bepaalde van de ideeën van Picard tijdens de jaren dertig werden gerecupereerd door uitgesproken ‘vernietigingsantisemieten’ of dat zijn boek *Synthèse de l'antisémitisme* nadien door de bezetter werd heruitgegeven, is na zijn dood en buiten zijn wil om geschied.¹¹⁵⁷ Bovenstaande argumentatie mag uiteraard geenszins opgevat worden als een vergoelijkking van het antisemitisme van Picard – dat deel van zijn ideeëngoed heeft nog steeds niets aan verwerpelijkheid verloren –, maar heeft uitsluitend de bedoeling de betekenis ervan correct in te schatten binnen de toenmalige context.¹¹⁵⁸

7.2 NATIONALISME

Benevens zijn antisemitisme wordt Picard doorgaans vastgepind op zijn nationalisme. In dat verband wordt steevast verwezen naar zijn bekende ‘âme belge’-theorie, daar waar zijn genuanceerd standpunt ten aanzien van de taalwetgeving en zijn republikeinse inborst meestal tussen de mazen van het net verdwijnen. Nochtans blijkt daaruit precies de ware reikwijdte en complexiteit van zijn nationalisme; de gebruikelijke vereenzelviging met goedkope gemeenplaatsen gaat helemaal niet op. Zoon van een Vlaamse moeder en

¹¹⁵⁶ Zie naast zijn al vermelde houding tegenover Julia Mullem bijvoorbeeld zijn vriendschap met de Antwerpse advocaat van Joodse afkomst Louis Franck, met wie hij in 1897 te Antwerpen samen het Internationaal Maritiem Comité stichtte. Deze Louis Franck mag niet worden verward met de eerder genoemde Brusselse advocaat Louis Frank. TRICOT, “Honderd jaar Internationaal Maritiem Comité”, p. 287; VERSTRAETE, *De Jodenverordeningen en de Antwerpse Balie*, p. 137.

¹¹⁵⁷ Te denken valt bijvoorbeeld aan figuren als Jef De Langhe of Ward Hermans, die aanvankelijk lid waren van het Verdinaso, maar zich daar na enkele jaren van afkeerden. Zie in dit verband: SAERENS, “Het Verdinaso en de Joden”, pp. 164-169 en 174-175; SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, pp. 286-297, 313, 515-540 en 736. Zie voor een repliek: CAILLIAU, *Het Verdinaso. Antisemitisme und kein Ende?* Cfr. supra in het tweede hoofdstuk over de heruitgave van de *Synthèse de l'antisémitisme*.

¹¹⁵⁸ Zie ook het afwijzend oordeel van Guislain over de associatie van Picard met het nazisme: ARA, AAG, nr. 2413, pp. XVII-XIX.

een Waalse vader enerzijds en exponent van de Belgische Franstalige cultuur bij uitstek anderzijds was hij immers tegelijk een belangrijk medestander van de Vlaamse Beweging én een hartstochtelijk verdediger van de eenheid van het land dat op enkele jaren na even oud was als hijzelf.

Dit aspect van het rechtsdenken van Picard kan uiteraard niet los worden gezien van het duidelijk merkbaar scherper worden van het communautaire conflict rond de eeuwwisseling. Die evolutie vloeyde bijna automatisch voort uit het algemeen meervoudig stemrecht. De katholieken bleken namelijk vooral op de Vlaamse bevolking te steunen en moesten om electorale redenen toegevingen doen aan de Vlaamse beweging, terwijl de BWP en de liberale partij vooral hun stemmen haalden in het Waalse landsgedeelte.¹¹⁵⁹ Een belangrijke symboolwaarde had de zogenaamde Gelijkheidswet van 18 april 1898, die voortaan ook de Nederlandse tekst van de wetgeving kracht van wet verleende en vanuit het standpunt van de Vlamingen de weg had moeten openen naar een feitelijke tweetaligheid van België.¹¹⁶⁰ Op de vraag naar een Nederlandstalige universiteit in Vlaanderen, concreet via de vernederlandsing van de Gentse rijksuniversiteit, werd voor de Eerste Wereldoorlog niet ingegaan. De mislukking van het kartel tussen liberalen en socialisten, dat er bij de hard bevochten verkiezingen van 1912 niet in slaagde om de katholieke meerderheid te breken, gaf een krachtige impuls aan de uitbouw van een Waalse beweging.¹¹⁶¹ Daarin leefde de idee dat de Vlaamse kiezers het land voor eeuwig met een clericale regering zouden opzadelen die geen draagvlak had bij de Waalse kiezers. In die gedachtenstroom kaderde zich ook de beruchte *Lettre au Roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre* (1912) van Jules Destrée met zijn afwijzing van tweetaligheid in Wallonië en zijn pleidooi voor een bestuurlijke scheiding of federalisme.¹¹⁶²

¹¹⁵⁹ WILS, “De Vlaamse Beweging”, pp. 164-171. Zie ook: STRIKWERDA, *A House Divided*, pp. 35-38 en 279.

¹¹⁶⁰ STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, pp. 108-114; VAN GOETHEM, *De monarchie en het einde van België*, pp. 43-49. Zie over het officiële taalgebruik in België in de negentiende eeuw: WILS, “Het officiële taalgebruik in Vlaanderen”; VAN DIEVOET, “Het Nederlands als wetstaal”, pp. 103-107.

¹¹⁶¹ STENGERS, “De gevolgen van het algemeen meervoudig stemrecht”, pp. 114-118.

¹¹⁶² VAN GOETHEM, *De monarchie en het einde van België*, pp. 39-59. Destrée haalde onder de noemer “*Ils nous ont pris notre liberté*” expliciet de in zijn ogen onrechtvaardige verkiezingsuitslag in 1912 als één van zijn argumenten voor federalisme aan: “*Les élections générales de cette année enregistrèrent à nouveau cette profonde divergence, avec une netteté qui peut-être n'avait jamais été aussi éloquente. La Flandre s'avéra dévouée au gouvernement; la Wallonie, hostile. Il y eut en Belgique quatre arrondissements qui, malgré la représentation proportionnelle, n'accorderent aucun député à l'opposition; tous quatre sont des Flandres : Roulers, Turnhout, Hasselt, Tongres-Maeseyck. Dans les autres arrondissements flamands, les majorités catholiques furent énormes. En revanche, l'opposition recueillit des majorités considérables en Wallonie. La Wallonie anticléricale s'oppose à la Flandre catholique [...]*”. DESTREE, *Lettre au Roi*, p. 19 (citaat). Zie ook: SCHREIBER, “Jules Destrée entre Séparatisme et Nationalisme”, pp. 247-248.

7.2.1 L'âme belge

In het voetspoor van de Italiaanse en Duitse eenmakingen werd het begrip natie tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate in West-Europa geproblematiseerd én gelegitimeerd. Bijzonder invloedrijk was de lezing *Qu'est-ce qu'une nation?* die de Franse schrijver Ernest Renan (1823-1892) op 11 maart 1882 aan de Parijse Sorbonne hield. Voor Renan was het duidelijk dat een natie niet kon worden gegrondvest op ontoereikende factoren als dynastie, ras, taal, religie of geografie. Hij beschouwde een natie daarentegen bovenal als een spiritueel principe, dat werd onderbouwd door een gedeeld verleden en een wens om samen te leven:

*“Une nation est une âme, un principe spirituel. Deux choses qui, à vrai dire, n'en font qu'une, constituent cette âme, ce principe spirituel. L'une est dans le passé, l'autre dans le présent. L'une est la possession en commun d'un riche legs de souvenirs; l'autre est le consentement actuel, le désir de vivre ensemble, la volonté de continuer à faire valoir l'héritage qu'on a reçu indivis. [...] L'homme n'est esclave ni de sa race, ni de sa langue, ni de sa religion, ni du cours des fleuves, ni de la direction des chaînes de montagnes. Une grande agrégation d'hommes, saine d'esprit et chaude de coeur, crée une conscience morale qui s'appelle une nation. Tant que cette conscience morale prouve sa force par les sacrifices qu'exige l'abdication de l'individu au profit d'une communauté, elle est légitime, elle a le droit d'exister.”*¹¹⁶³

In aansluiting bij de opvattingen van Renan leefde in leidende Belgische kringen en in de hoofdstad al veel langer het idee van een eeuwenlange en taalonafhankelijke ‘wilsgemeenschap’.¹¹⁶⁴ Picard was evenwel de eerste die een poging ondernam om die *âme belge* – in het Nederlands meestal vertaald als Belgische volksgeest¹¹⁶⁵ – te definiëren, niet toevallig in een periode waarin veel meer belang werd gehecht aan de Belgische nationaliteit.¹¹⁶⁶ In 1897 gaf hij de aanzet daarvoor in een befaamd geworden artikel in

¹¹⁶³ RENAN, *Qu'est-ce qu'une nation?*, derde hoofdstuk (citaat).

¹¹⁶⁴ DEFOORT, “Het Belgische nationalisme vóór de eerste wereldoorlog”, pp. 524-525; LESAFFER, “Le Journal des Tribunaux”, pp. 111-115; STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, pp. 121-122; STEVENS, “Histoire du droit et nationalisme”, p. 215; VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*, pp. 187 en 208-209.

¹¹⁶⁵ Zie bijvoorbeeld bij: DEFOORT, “Het Belgisch nationalisme”, p. 524; SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad*, p. 235; BEYERS-BELL en VAN GOETHEM, “Picard, Edmond”, p. 2471.

¹¹⁶⁶ Symptomatisch was wel dat in de volkstelling van 1890 voor het eerst werd gepeild naar de nationaliteit van de inwoners. Gevestigde vreemdelingen, die niet de Belgische nationaliteit hadden, werden in toenemende mate gediscrimineerd en op die manier aangemoedigd Belg te worden. CAESTECKER, “Inwoners van buitenlandse nationaliteit”, pp. 230-232. Zie ook: GODDING, “L'expulsion des étrangers”.

het Franse tijdschrift *La Revue Encyclopédique*.¹¹⁶⁷ Hij omschreef België daarin als een “*phénomène de persistance*”, waarvan het territorium altijd al had gefungeerd als kruispunt tussen Europese grootmachten als Frankrijk, Duitsland, Engeland en later ook Spanje:

*“Un groupe ethnique presque insignifiant, se maintenant quand même sur un sol sans apparente importance, formant centre et point de choc des peuples courant au-devant les uns des autres pour les batailles, les invasions, le commerce, les luttes de religions, pour tous les conflits de la matière et de la pensée.”*¹¹⁶⁸

Doorheen die woelige geschiedenis had de bevolking volgens hem steeds blijk gegeven van een sterke wil tot onafhankelijkheid. Als voorbeelden noemde hij de slag bij Woeringen (1288) en de Guldensporenslag (1302). Ondanks alle latere vreemde overheersingen was die eigenheid steeds bewaard gebleven en zou ze naar zijn inschatting ook in de toekomst blijven bestaan:

*“La Belgique, par son évolution à travers les âges, d’une logique et d’un entêtement historique auquel nul autre phénomène ethnique ne peut être comparé, s’affirme donc comme une nécessité mystérieuse que rien n’a pu détruire et qui, sans doute, malgré les pronostics sinistres, cent fois prononcés, invariablement déjoués, est douée d’une durée indestructible. Oui, je le dis avec la conviction du penseur, peut-être avec l’illusion du patriote, je crois en cela comme en une Foi !”*¹¹⁶⁹

Evenals zijn antisemitisme kaderde zijn nationalisme in een zelfde theoretische racistische gedachtestroom. De Belgische volksgeest vormde zo voor hem een unieke en harmonische combinatie van de Germaanse en Latijnse volksgeest, de twee dominante en meest dynamische uitingen van het arische ras.¹¹⁷⁰ Het voorkomen van twee talen was

¹¹⁶⁷ Het artikel verscheen in het nummer van 24 juli 1897 en maakte deel uit van een dossier over België naar aanleiding van de viering van de nationale feestdag. HASQUIN, *Historiographie et politique*, p. 53 noot 2; VERSCHAFFEL, “Spiegelpaleis”, p. 165. Navolgende verwijzingen naar het artikel van Picard betreffen de reproductie ervan in een door Paul Aron geredigeerde bundel: ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, pp. 89-98.

¹¹⁶⁸ ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, p. 90 (citaten). Zoals Tom Verschaffel terecht aanstipt, vermeldde Picard bewust niet het andere buurland Nederland, wellicht uit rancune over de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830), die hij vermoedelijk als ‘volksvijandig’ interpreteerde. VERSCHAFFEL, “Spiegelpaleis”, pp. 166-167.

¹¹⁶⁹ ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, pp. 91-92 en 92 (citaat). Zie ook: HASQUIN, *Historiographie et politique*, pp. 53-54.

¹¹⁷⁰ ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, pp. 93 en 97. Zie verder: GODEFROID, “Het ras in de ogen van de Waalse beweging”, p. 134; VAN ROOY, “Ideologie en ideologie-inconsistentie”, pp. 77-78; VERSCHAFFEL, “Spiegelpaleis”, p. 165. Zie over de betekenis van het verschil tussen Germanen en Latijnen voor wat betreft de Vlaamse Beweging: VANDEWEYER, “Het verschil tussen Germanen en Latijnen”.

een uiting van die dualiteit en kenmerk bij uitstek van de Belgische volksgeest, maar stond geenszins een diepere psychologische eenheid in de weg: “*Alors que les deux idiomes se séparent nettement, les pensées, les instincts et les coeurs sont moins distincts et participent d’une communauté de nature qui forme le fond véritable [...] La vérité est que l’amalgamation de psychologies est beaucoup plus avancée que la fusion des langues.*”¹¹⁷¹ Als andere karakters van de Belgische volksgeest vermeldde hij verder nog de enigszins anarchistische neiging van de Belg om zich aan regels en discipline te onttrekken, zijn eigengereidheid en plantrekkerij, zijn eenvoudige bonhomie en zijn volharding. Daaraan was het te danken dat België in zijn tijd uitgegroeid was tot de ‘navel van de wereld’: op alle domeinen – van kunst tot wetenschap, in het bedrijfsleven maar ook qua sociale leer – gonsde het van eenzelfde “*fermentation extraordinaire*”. Kers op de taart vormde wel de ‘kolonisatie’ van Congo:

“*Enfin, vit-on jamais, malgré ses dangers et son climat impitoyable, colonie mise au point plus promptement et mieux que ce Congo immense et terrible où, sans apprentissage d’une aussi difficile entreprise, tant des nôtres ont été révéler les qualités les plus rares de l’explorateur, du soldat, de l’organisateur et de l’apôtre?*”¹¹⁷²

Voor Picard kon uit dat alles alleen maar worden afgeleid dat er wel degelijk een Belgische volksgeest bestond en dat er met andere woorden een gemeenschappelijke en sterkere identiteit was die Vlamingen en Walen met elkaar deelden:

“*L’erreur est grande de ceux qui, obstinément, ne veulent voir en notre nation qu’une panachure mal cousue du Flamand et du Wallon, restant invinciblement hostiles par les âmes, quoique administrativement garottés l’un à l’autre. Le résultat historique est meilleur, plus intense et plus grandiose. UNE AME UNIQUE, une âme commue plane sur ces deux groupes apparents, et les inspire. Ils peuvent parler des idiomes différents, leur unité physique n’en domine pas moins toute leur activité.*”¹¹⁷³

¹¹⁷¹ ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, pp. 93-94 (citaat). Zie ook: HASQUIN, *Historiographie et politique*, p. 54.

¹¹⁷² ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, pp. 95-97 en 96-97 (citaten). Toen Picard zijn artikel schreef, was Congo eigenlijk formeel nog geen kolonie van België, maar een onafhankelijke ‘Vrijstaat’ geleid door Leopold II. Zie ook: VERSCHAFFEL, “Spiegelpaleis”, p. 166. Zie voor een gelijkaardige koppeling tussen economische expansie en nationalisme: DUMOULIN, “Een groter België”, pp. 135-136.

¹¹⁷³ ARON, *La Belgique artistique et littéraire*, p. 97 (citaat). Zie ook: HASQUIN, *Historiographie et politique*, pp. 54-55.

In 1901 integreerde Picard nagenoeg woordelijk zijn artikel over de *âme belge* in het eerste hoofdstuk van zijn autobiografie *Confiteor*.¹¹⁷⁴

Het begrip kende vanaf het begin een bewogen receptiegeschiedenis, die hier slechts fragmentarisch kan belicht worden. Tal van schrijvers en prominenten, onder wie Georges Eekhoud, Camille Lemonnier en Henry Carton de Wiart, betuigden hun instemming.¹¹⁷⁵ Het onderzoek van historici als Godefroid Kurth en Henri Pirenne huldigde de facto eenzelfde visie op België. Niet toevallig loofde Picard Pirenne naar aanleiding van het verschijnen van het eerste deel van diens *Histoire de Belgique* uitvoerig in de Senaat op 2 mei 1900.¹¹⁷⁶ Aan de Brusselse balie omarmde Léon Hennebicq het *âme belge*-betoog als opstap naar een radicaal Belgisch nationalisme, waarvan hij de gangmaker werd. Op zijn aangeven organiseerde de CJBB in de winter van 1901-1902 een lezingenreeks, die later in boekvorm verscheen als *Entretiens sur la Belgique contemporaine* (1904). Daarin herkauwde ondermeer Frédéric Ninauve in zijn bijdrage over de “*esprit belge*” de stellingen van Picard: “*Et à ceux qui, il y a cinq ans, accueillirent avec un scepticisme dénigrant la révélation de l’Âme belge et qui, aujourd’hui, doutent encore ou ne veulent point regarder, nous dirons que notre but est d’élargir nos horizons et notre pensée. Pour que [...] nous ayons conscience que nous pouvons être une grande nation.*”¹¹⁷⁷ Meest problematisch was wellicht dat het begrip, anders dan Picard het zelf had bedoeld, vooral door Franstaligen werd aangegrepen om de hegemonie van het Frans te proclameren en de opkomende Vlaamse Beweging te bestrijden, waardoor het vanuit flamingantische hoek met klem werd veroordeeld en net

¹¹⁷⁴ PICARD, *Confiteor*, pp. 9-47 met daarin op pp. 30-44 het artikel over de *âme belge*. Zie voor een analyse daarvan: COPPEIN, “J’ai vu ce que vous n’avez pas vu”, p. 57. In 1903 verscheen het eerste hoofdstuk in brochurevorm onder de titel *La Patrie belge*. HASQUIN, *Historiographie et politique*, p. 56 en aldaar ook noot 4. Picard zelf zou dezelfde basisideeën nadien verder uitdragen in tal van lezingen, bijvoorbeeld in de lezingenreeks *Le Sentiment de la Patrie* die hij op 26 mei, 2 en 9 juni 1904 hield in de Brusselse Ecole Normale des Desmoiselles en nadien als brochure werd uitgebracht. KBB, LHP, nr. 9065A.

¹¹⁷⁵ STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, pp. 122-123.

¹¹⁷⁶ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 2 mei 1900, p. 497; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1899-1900, p. 637. Terecht werd er in de literatuur op gewezen dat Pirenne zich nooit publiekelijk achter de *âme belge*-theorie heeft geschaard noch in zijn werk ooit die uitdrukking heeft gebruikt, maar daartegenover staat dat zijn ideeën inhoudelijk zeer dicht bij die van Picard aanleunden. DHONDT, “Henri Pirenne”, pp. 96-101; HASQUIN, *Historiographie et politique*, pp. 56-87 en vooral pp. 70-71; VERSCHAFFEL, “Spiegelpaleis”, p. 165.

¹¹⁷⁷ DEFOORT, “Het Belgisch nationalisme”, pp. 525-540; LESAFFER, “Le Journal des Tribunaux”, pp. 112-139; STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, p. 124; HASQUIN, *Historiographie et politique*, p. 71; NINAUVE, “La Belgique et l’Esprit belge”, pp. 307-308 (citaat). Zie daarnaast ondermeer volgende artikelen in het *Journal des Tribunaux*, waar Hennebicq vanaf 1901 Picard opvolgde als hoofdredacteur: “Le territoire et l’âme nationale”. *Journal des Tribunaux*, 19 (1900) 1548, kol. 322-325; “Le nationalisme et le droit”. *Journal des Tribunaux*, 20 (1901) 1615, kol. 66-70; “Notre langue”. *Journal des Tribunaux*, 20 (1901) 1661, kol. 818-821; “Une épopée nationale”. *Journal des Tribunaux*, 21 (1902) 1776, kol. 1358-1361. Zie voor de afwijzende reacties van de BWP op het nationalisme van Hennebicq: VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*, pp. 208-209. Nog in 1918 zou de Belgische nationalist Pierre Nothomb zich in zeer positieve bewoordingen uitlaten over Picard en zijn *âme belge*-theorie: NOTHOMB, *Étapes du nationalisme belge*, p. 66.

de anti-Belgische gevoelens in de hand werkte. Hetzelfde gold op veel kleinere schaal voor de Waalse Beweging.¹¹⁷⁸

Ten einde een aantal misverstanden recht te zetten, publiceerde Picard van december 1905 tot oktober 1906 een reeks artikelen in *Le Peuple*, die hij daarna gezamenlijk als inleiding bij het zevenentachtigste deel van de *Pandectes belges* opnam onder de titel *Essai d'une psychologie de la nation belge* en opdroeg aan Henri Pirenne.¹¹⁷⁹ Fundamenteel daarin is de terminologische verschuiving die hij in dit essay doorvoerde. Door de term volk (*peuple*) in te ruilen voor natie (*nation*) erkende hij dat Vlamingen en Walen perfect van elkaar te onderscheiden waren en niet tot één Belgisch volk konden worden vereenzelvigd: “*C'est ainsi, notamment, que chez nous, malgré l'âme commune historiquement modelée, Flamands et Wallons demeurent, au-dessous, parfaitement distincts.*”¹¹⁸⁰ Voor de rest is dat essay in de lijn van zijn artikel over de Belgische volksgeest een uitvoerig exposé over de karaktertrekken van de Belg. Nu vermeldde hij middelmatigheid, individualisme, samenwerking in verenigingen, werklust, verlangen naar comfort en het goede leven.¹¹⁸¹ Zeer betekenisvol tenslotte rangschikte hij de Belg als een exponent van het arische ras, met alle goede eigenschappen vandien: “*obstinément progressive, indéfiniment éduicable, essentiellement inventive, irrésistiblement colonisatrice, habituellement généreuse et invariablement artiste.*”¹¹⁸²

In *Le Peuple* toonde Emile Vandervelde zich enigszins verbazend gematigd positief over dat essay van Picard en stelde hij dat diens nationalisme zeker verzoenbaar was met het internationalisme van de BWP, omdat internationalisme precies moest begrepen worden als samenwerking tussen naties. Tot op zekere hoogte kon hij zich achter het bestaan van een Belgische volksgeest scharen:

¹¹⁷⁸ VAN VELTHOVEN, “The making of Flemings and Walloons”, pp. 276-278. Regionale varianten als “*âme wallonne*” of “*vlaamse ziel*” vonden echter nauwelijks ingang. BEYERS-BELL en VAN GOETHEM, “Picard, Edmond”, p. 2471; STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, p. 123; STEVENS, “Histoire du droit et nationalisme”, pp. 214-215. Zie voor een hedendaagse invulling van de Belgische volksgeest: MARTENS, *Théories du droit*, pp. 249-251.

¹¹⁷⁹ PICARD, “Essai d'une psychologie de la nation belge”, p. XI. Zie ook: DUCHENNE, *Visions et projets belges pour l'Europe*, pp. 25-28; VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*, p. 299.

¹¹⁸⁰ PICARD, “Essai d'une psychologie de la nation belge”, p. XXXV (citaat). Zie ook: HASQUIN, *Historiographie et Politique en Belgique*, p. 56. Op de eerste bladzijde van de monografie die door Larcier nadien van dit essay werd uitgebracht formuleerde Picard het nog veel scherper: “*La Psychologie de la Nation Belge! Je dis 'Nation'. Je m'abstiens de dire 'Peuple'. Un Peuple suppose, entre tout ce qui le compose, la communauté de race. C'est ainsi que le Pangermanisme vise le peuple allemand tout entier, quelle que soient les nations où l'on en trouve des fragments: entre autres notre Belgique pour ses Flandres. Une Nation peut se composer d'éléments pris à des peuples différents. C'est encore le cas pour la Belgique qui est à la fois flamande et wallonne. Cette observation faite, je passe à mon principal propos.*” PICARD, *Essai d'une psychologie de la nation belge*, p. 1 (citaat).

¹¹⁸¹ PICARD, “Essai d'une psychologie de la nation belge”, pp. XVI-XXVIII. Zie voor een meer uitgebreide bespreking: COPPEIN, “J'ai vu ce que vous n'avez pas vu”, p. 57.

¹¹⁸² PICARD, “Essai d'une psychologie de la nation belge”, pp. XXXII-XXXIV en XXXIII-XXXIV(citaat).

“Quelle que soit l’opinion que l’on ait sur sa thèse fondamentale, il est impossible de ne pas admirer cette magistrale esquisse du caractère belge, tel qu’il nous apparaît, à la fois, malgré tant de différences frappantes, chez les Flamands et chez les Wallons. Car – je suis tout à fait d’accord sur ce point avec Edmond Picard – il y a un caractère, un type belge, parfaitement distinct du type anglais, allemand ou français.”

De karaktertrekken die Picard aan de Belg toeschreef, gingen volgens hem echter ook op voor andere Europese volkeren en misschien nog het meest voor de Engelsen door hun gemeenschappelijke industrialisatie.¹¹⁸³

Beroepshalve jurist beschouwde Picard het recht logischerwijze als de hoeksteen van de Belgische natie.¹¹⁸⁴ In dit perspectief moeten zeker de *Pandectes belges* geplaatst worden, die tot doel hadden dat Belgische recht op een overzichtelijke manier in kaart te brengen. Revelerend voor zijn ideeën daarover is vooral het aanhangsel *L’idée du droit en Belgique*.¹¹⁸⁵ Het Belgische recht kenmerkte zich vooral door de mildering van het harde systematische Romeins recht. Als voorbeelden daarvan schoof hij de ombuiging van de ouderlijke macht in de richting van de bescherming van de kinderen naar voor evenals het voorkomen van de nieuwe notie beroepsrisico in de wet op de arbeidsongevallen. Typerend voor de Belgische wetgeving was volgens Picard bovenal de neiging om te temporiseren en zich eerder argwanend op te stellen tegen vernieuwingen: *“Thémis, en Belgique, ne se travestit pas en Marianne. Nous sommes des législateurs d’Evolution et non de Révolution.”*¹¹⁸⁶

7.2.2 Taalwetgeving

*“We vinden ophefmakende verklaringen ten gunste van de Vlaamse rechtseisen [...] bij Edmond Picard, [...] maar een overname van de Vlaamse gedachte is dat op verre na niet.”*¹¹⁸⁷ Hendrik ELIAS

¹¹⁸³ KBB, LHP, nr. 9070A, VANDERVELDE, E. “Edmond Picard. Essai d’une Psychologie de la Nation belge”. *Le Peuple*, 24 januari 1907. Daarmee nam Vandervelde ongeveer dezelfde positie in die Picard reeds in 1894 had verdedigd met betrekking tot het verwijt aan de BWP van vaderlandsloosheid. PICARD, *Comment on devient socialiste*, pp. 102-107; VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*, pp. 171 en 297-298.

¹¹⁸⁴ LESAFFER, “De justitie en de media”, pp. 358-359. Zie verder over de receptie van dit essay binnen de BWP: VANSCHOENBEEK, “Socialisten: Gezellen zonder vaderland?”, pp. 244-245.

¹¹⁸⁵ Dit aanhangsel werd opgenomen in: PICARD, *Essai d’une psychologie de la nation belge*, pp. 85-96.

¹¹⁸⁶ PICARD, *Essai d’une psychologie de la nation belge*, pp. 88-94 en 94 (citaat). Vergelijk met de recente these van Paul Martens over het bestaan van een ‘belgitude juridique’: MARTENS, *Théories du droit*, pp. 252-257.

¹¹⁸⁷ Citaat aangehaald bij: ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, p. 47.

Tot haar essentie herleid behelst de hiervoor geschetste *âme belge*-theorie van Picard de uitschakeling van de taal als basis van de Belgische natie.¹¹⁸⁸ Voor hem was de noodzakelijke pendant daarvan echter evenzeer de ontmijsing van het ‘taalprobleem’ in Vlaanderen. In een merkwaardig boekje dat hij opdroeg aan Picard pleitte Louis Delattre in 1912 voor een echte tweetalige nationaliteit. Opdat die kans op slagen zou hebben, betoogde Delattre dat elke Belg ook effectief de andere landstaal moest leren, Vlamingen zowel als Walen:

*“Pour nous aimer, pour nous estimer, flamands et wallons apprenons les deux langues de la Belgique. Dans nos écoles, au lieu de tâcher de faire écraser une langue par l’autre, employons-nous à les faire enseigner également bien toutes les deux. [...] Il est vrai; la plupart des Flamands cultivés s’expriment non seulement en français, mais au besoin en anglais et en allemand. [...] Cependant nous, Wallons, continuons de passer pour absolument réfractaires à l’étude des langues ... En Wallonie, un préjugé où il entre autant de vanité que de candeur, veut que nous ne sachions absolument point apprendre le flamand. [...] Eh bien, c’est là un préjugé déplorable.”*¹¹⁸⁹

Zelf was Picard niet bereid zo ver te gaan als Delattre en verdedigde hij alleen de tweetaligheid voor Vlaanderen en niet voor het hele land. Zijn steun aan de taaleisen van de Vlaamse Beweging, die hierna wordt uiteengezet, moet steeds vanuit dat perspectief worden geïnterpreteerd.¹¹⁹⁰

Vooraf moet nog worden aangestipt dat Picard overigens zelf wel tweetalig was. Alhoewel zijn moeder van Vlaamse afkomst was, gebeurde zijn opvoeding ééntalig in het Frans. Als matroos verwierf hij van zijn Vlaamse collega’s aan boord klaarblijkelijk reeds een elementaire kennis van het Nederlands, waarin hij zich op latere leeftijd via intensieve zelfstudie vervolmaakte, omdat hij zich daarzonder slechts voor de helft Belg voelde.¹¹⁹¹ Voor een goed begrip van zaken moet men zich ook rekenschap geven van de enorme

¹¹⁸⁸ STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, p. 123.

¹¹⁸⁹ DELATTRE, *Pour l’âme belge*, pp. 46-51 en pp. 47-50 (citaat). Zie ook: KBB, LHP, nr. 9070A, Brief van Louis Delattre aan Edmond Picard dd. 4 december 1911.

¹¹⁹⁰ BEYERS-BELL en VAN GOETHEM, “Picard, Edmond”, p. 2471; MATTHEEUSSEN, *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap*, pp. 38-39.

¹¹⁹¹ Wanneer Picard precies het Nederlands volledig onder de knie had, is moeilijk vast te stellen. Als terminus ante quem mag veiligheidshalve de zaak Schoep (1873) (cfr. supra in het tweede hoofdstuk) vooropgesteld worden. In 1872 zou hij reeds een Nederlandstalige pleitoefening hebben gehouden voor de CJBb. Naar eigen zeggen voedde hij ook zijn kinderen op in het Nederlands. Dit is uiteraard niet onmogelijk, maar het lijkt ons waarschijnlijker dat ze de facto tweetalig werden opgevoed, daar de vrouw van Picard vermoedelijk Nederlandsonkundig was. Sowieso blijft het wel een feit dat Picard nooit in het Nederlands heeft gepubliceerd en zich slechts zelden in het publiek van die taal bediende. PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 46-47; PICARD, *Confiteor*, pp. 24-25; LESAFFER, “Le Journal des Tribunaux”, p. 111; ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, pp. 4-5.

goodwill waarvan Picard zich verzekerd had in Vlaamsgezinde kringen door, zoals reeds vermeld, in 1873 de verdediging op te nemen van de Vlaamse arbeider Jozef Schoep voor het Hof van Cassatie, feit dat nog bij zijn overlijden overvloedig werd gememoreerd in de Vlaamse pers.¹¹⁹²

Reeds in *La Liberté* werd een zeer welwillende houding aangenomen, waarbij het aandeel van Picard substantieel was. Toen de Brusselse gemeenteraad er in het voorjaar van 1865 aan dacht om de Nederlandse opschriften van het een jaar tevoren ingehuldigde standbeeld van de graven Egmont en Hoorn te laten verwijderen, verzette de krant zich daar heftig tegen vanuit de redenering dat Brussel een Vlaamse stad was:

“Il semble assez rationnel et assez convenable, qu’au sein d’une cité flamande et dans le quartier le plus essentiellement flamand de la ville, sur une place fréquentée par notre population presque exclusivement flamande un mouvement populaire, élevé à deux héros flamands, portât une inscription qui le rendit intelligible pour ceux auxquelles ils s’adressait principalement.”

Toen de hele zaak door het massale protest een storm in een glas water bleek en alles bleef zoals het was, pleitte de krant de week daarop voor een vreedzame coëxistentie van Vlamingen en Franstaligen in de hoofdstad, die precies daaraan haar eigenheid ontleende, en veroordeelde ze met klem de verfransingspogingen van de Brusselse gemeenteraad.¹¹⁹³ In 1866 verschenen nog twee artikels over de problematiek, die wellicht beide van de hand van Picard zijn, alhoewel dat slechts voor het tweede door hem werd bevestigd. Op 23 september 1866 werden de eisen van de Vlaamse Beweging zonder meer legitiem genoemd:

“Nous avons toujours considéré le mouvement flamand comme une revendication légitime des droits méconnus de nos intelligentes populations flamandes, et nous persistons à croire que la question du

¹¹⁹² De zaak Schoep leidde rechtstreeks tot de eerste taalwet van 17 augustus 1873 die voor strafzaken in de Vlaamse provincies (maar niet voor Brussel) het recht erkende op een Nederlandse rechtsbedeling. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk; PICARD, *Profession de foi politique*, p. 46; VICTOR, *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse Conferentie*, pp. 12-14. Dat Picard bij de zaak Schoep voor het Hof zijn pleidooi in het Nederlands hield, zoals hij zelf ook zelf enkele keren beweerde, is echter manifest onjuist. Op een steundiner voor Schoep georganiseerd door de Veldbloem, Vlaamse kring te Brussel, op 12 mei 1873 sprak hij echter wel een rede in het Nederlands uit. GUBIN, *Bruxelles au XIXe siècle*, pp. 446-448; ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, pp. 8-11; DURNEZ en WOUTERS, “Schoep, Jozef”, p. 2711; MATTHEEUSSEN, *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap*, pp. 22-24; VAN GOETHEM, *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht*, pp. 168-169.

¹¹⁹³ [PICARD, E.] “L’inscription flamande du monument des comtes d’Egmont et de Horn”. *La Liberté*, 1 (1865) 10, p. 4 (citaat); [PICARD, E.] “La question flamande et l’administration communale de Bruxelles”. *La Liberté*, 1 (1865) 11, p. 3. Zie ook: ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, pp. 6-7. Zie voor de opeising van het auteurschap door Picard: PICARD, *Profession de foi politique*, p. 47. Zie met betrekking tot dit standbeeld en de oprichting ervan: VAN NUFFEL, *Lamoraal van Egmont*, pp. 113-118 en afbeelding XLV.

langage est étroitement liée à la franchise de la pensée. [...] Sans doute, les flamands ont encore beaucoup à conquérir; mais nous pouvons espérer que leurs droits seront reconnus pacifiquement et loyalement.”¹¹⁹⁴

Op 16 december 1866 onderschreef Picard het principe dat elke burger in zijn eigen taal moest kunnen berechtigd worden: “*Est-il une réclamation plus respectable que celle d’un accusé qui demande à être jugé dans sa langue, par des juges capables de saisir ses explications ?*” De werkwijze met tolken schoot volgens hem volledig te kort; als alternatief riep hij op om in elke rechtbank en elk hof een Nederlandstalige kamer te vormen en het gebrek aan kennis van de taal van de beschuldigde als wrakingsgrond voor magistraten te aanvaarden.¹¹⁹⁵

In zijn verkiezingsprogramma *Profession de foi politique* (1882) verklaarde Picard, daarbij verwijzend naar de zaak Schoep en *La Liberté*, uitdrukkelijk dat hij de rechten van de Vlamingen altijd had verdedigd en dat ook in de toekomst zou blijven doen.¹¹⁹⁶ In dezelfde lijn bepleitte hij in *Pro arte* (1886) dat Vlaamse schrijvers hun werken in het Nederlands zouden schrijven eerder dan een artificieel idioom (in casu het Frans) te gebruiken dat het hunne niet was en verzette hij zich tegen een bestuurlijke ‘ontvlaamsingspolitiek’, die zijns inziens niet anders kon dan falen. Opnieuw bevestigde hij resoluut zijn steun aan de Vlaamse Beweging:

*“Il y a en Belgique un formidable essaim de Flamands, c’est le flamand qu’il faut cultiver en eux, en n’admettant le français que comme langue vivante étrangère, qu’il est bon d’acquérir par l’éducation dans une mesure réalisable, mais dans laquelle ne peuvent s’incarner les pensées et les sentiments propres aux Flamands. [...] Une politique qui méconnaît ces vérités si simples est une politique d’ignorants ou de tyrans. Longtemps, en Belgique, elle fut pratiquée, et des intelligences courtes espérèrent qu’on en arriverait à déflandriser entièrement notre territoire. Ce système absurde n’a abouti [...] qu’à maintenir une grande partie de la nation dans une infériorité intellectuelle qui aujourd’hui apparaît redoutable. Mais il a aussi produit ce magnifique et touchant mouvement par lequel nos Flamands affirment qu’ils sont résolus à ne pas laisser mutiler le droit naturel qu’a tout homme libre de parler sa langue [...].”*¹¹⁹⁷

In 1891 nam Picard samen met Prayon van Zuylen voor het Brusselse hof van beroep en nadien voor het Hof van Cassatie de verdediging waar van de Vlaamsgezinde stagiair

¹¹⁹⁴ “Le mouvement flamand et la Gazette de l’Allemagne du Nord”. *La Liberté*, 2 (1866) 38, p. 1 (citaat).

¹¹⁹⁵ [PICARD, E.] “Le flamand devant les tribunaux”. *La Liberté*, 2 (1866) 50, p. 1 (citaat).

¹¹⁹⁶ PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 46-47. In *Carillon de grelots progressistes*, zijn verkiezingsprogramma uit 1884, kwam de taalkwestie evenwel niet aan bod. Opnieuw hoeft dit niet te verbazen, gezien het specifieke karakter van die verkiezingen.

¹¹⁹⁷ PICARD, *Pro arte*, pp. 247-257 en 253 en 257 (citaat).

Maurits Josson, die door de tuchtraad van de Brusselse orde van advocaten geschrapt was van de lijst van stagiairs omdat hij zich in zijn contacten met de raad consequent van het Nederlands bediende.¹¹⁹⁸ De zaak Josson vormde de directe aanleiding voor de oprichting van een Vlaamsch Pleitgenootschap te Brussel. De statuten daarvan werden al op 1 februari 1891 aangenomen, maar de eigenlijke openingszitting vond pas plaats op 20 juni 1891. Symbolisch is dat één van de twee erevoorzitterschappen werd aangeboden aan Picard, die uiteraard aanvaardde. Zijn redevoering op de openingszitting hield hij opzettelijk in het Frans, waarmee hij de solidariteit en de gelijkheid van de twee talen wilde beklemtonen. Hij verwees naar de lange weg die reeds was afgelegd en zag de toekomst met vertrouwen tegemoet:

“J’ai été témoin de ces luttes judiciaires, au début objet de sarcasmes et de malveillances, et je puis ajouter, non sans l’orgueil du soldat, que j’y ai été souvent acteur. [...] Chaque coup d’autorité commis envers l’un de vous [...] a été le signal d’une réforme nouvelle, ajoutant [...] un étage à l’édifice de nos lois sur l’emploi des langues [...] Encore quelques efforts, généreux et vaillants combattants, et notre législation sur ce problème [...] sera complète [...].”

Voorts benadrukte hij de noodzaak van het gebruik van de eigen taal voor een volk en drukte hij de hoop uit dat het Pleitgenootschap ook de jonge Franstalige advocaten meer vertrouwd zou maken met het Nederlands.¹¹⁹⁹

Als senator bleef Picard dezelfde koers varen. Daarmee roeide hij als één van de enigen onvermoeibaar tegen de stroom in; de meerderheid van zijn collega’s wilde liefst van al het overwicht van het Frans bewaren. Dat blijkt zonder twijfel wel het meest uit de twee ellenlange redevoeringen die hij uitsprak tijdens de behandeling van het wetsvoorstel betreffende het gebruik van het Nederlands in officiële publicaties, de latere Gelijkheidswet, en waarin hij zich met zijn volle gewicht achter het wetsvoorstel schaarde. Op 2 februari 1897 benadrukte Picard de fundamentele gelijkheid van het

¹¹⁹⁸ Zowel in beroep als in cassatie werd Josson in het ongelijk gesteld. Uiteindelijk kon hij zijn stage afwerken te Gent en werd hij daar op het tableau van de orde opgenomen. Daarna liet hij zich opnieuw te Brussel inschrijven, wat hem nu niet meer kon worden geweigerd. MATTHEEUSSEN, *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap*, pp. 29-32.

¹¹⁹⁹ De andere erevoorzitter was de toen al doodzieke katholieke minister van Staat en Antwerpse advocaat Victor Jacobs, die eind dat jaar zou overlijden. MATTHEEUSSEN, *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap*, pp. 37 en 46-51; “Inauguration de la Conférence flamande du jeune barreau de Bruxelles”. *Journal des Tribunaux*, 10 (1891) 814, kol. 809-815 en 811-813 (rede Picard). Zie ook: ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, pp. 12-14. In 1900 zou Picard zijn uitdrukkelijke sympathie betuigen aan het eerste Vlaams rechtskundig congres dat toen doorging te Antwerpen. VICTOR, *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse conferentie*, p. 146.

Frans en het Nederlands. Hij stelde dat het wetsvoorstel tegemoet kwam aan een reeds lang bestaande verzuchting van de publieke opinie, omdat een taal bij uitstek de uiting van het verleden en de geest van een volk was. De aanwezigheid van twee talen beschouwde hij niet als een ongeluk maar eerder als een element van de grootsheid van België en een waarborg voor een eigen nationaliteit, op voorwaarde dat de twee talen op dezelfde manier werden behandeld. Daarom steunde hij de Vlaamse Beweging in haar rechtvaardige streven naar een gelijke status van het Nederlands:

“Oui, il faut que les deux langues soient traitées avec une égalité complète! Ennemis du flamand, méditez cette parole, car elle prophétise l’avenir. [...] Vous criez que les partisans du mouvement flamand sont insatiables. Ils le sont, mais dans ces limites: il veulent qu’il n’y ait rien de plus pour les uns que pour les autres. [...] Oui, voilà ce que les Flamands veulent. Et petit à petit ils l’auront!”

Verwijzend naar de vertaling van de Code civil door Ledeganck bevestigde hij het bestaan van een Nederlandstalig juridisch jargon. Zich beroepend op het voorbeeld van Zwitserland vreesde hij evenmin praktische moeilijkheden met betrekking tot het naast elkaar functioneren van verschillende gelijkwaardige talen op wetgevend vlak. De facto kon een minimale passieve tweetaligheid daarvoor volstaan en was het voldoende dat men de taal van de andere taalgroep op zijn minst begreep:

*“Il est à remarquer, en effet, que l’on confond trop ces deux choses: parler une langue et la comprendre, et que, pour les habitants d’un même pays, la seconde hypothèse suffit parfaitement aux relations quand on les veut fraternelles et patriotiques. Qu’on n’invoque donc pas toujours la prétendue impossibilité pour les Wallons d’apprendre le flamand assez pour faire des discours! Il suffit qu’ils le sachent assez pour saisir les discours.”*¹²⁰⁰

Toen het wetsvoorstel een jaar later terug in de Senaat werd behandeld, hernam Picard op 14 april 1898 op een systematischer manier dezelfde argumentatie in een tweede, herhaaldelijk door politieke tegenstanders onderbroken redevoering. Hij weerlegde achtereenvolgens de nutteloosheid, de onuitvoerbaarheid en het vermeende gevaarlijke karakter van het wetsvoorstel. Het cruciale belang en het verschil met de huidige arbitraire toestand was precies dat voortaan ook de Nederlandse tekst kracht van wet zou

¹²⁰⁰ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 2 februari 1897, pp. 262-271 en 264 en 267 (citaten); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 64-67; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1896-1897, p. 193. Zie ook: ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, pp. 15-17; VICTOR, *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse Conferentie*, pp. 137-138.

krijgen, wat zijns inziens niet meer dan rechtvaardig was. Hij achtte het dan ook een politieke noodzaak om het wetsvoorstel goed te keuren. Dat de wet onpraktisch zou zijn omdat men wetten zou moeten stemmen die men niet begreep, pareerde hij door de vergelijking te maken met technische wetten, waarvan vaak ook slechts een beperkt aantal parlementsleden op de hoogte was. Over de kwaliteit van de vertaling maakte hij zich geen zorgen; bij eventuele problemen zou de rechtspraak uitsluitsel moeten bieden op basis van de courante werktal van de parlementaire voorbereiding, in casu het Frans. Ook verwees hij opnieuw naar Zwitserland. Dat de wet het begin van het einde van België zou inluiden, veegde hij evenzeer van tafel als een overdrijving van de pers en een kleine Waalse minderheid. Zolang de eisen van de Vlamingen gerechtmatigd waren, verklaarde hij zich bereid die te steunen:

*“On a dit qu’un autre danger, c’est que les Flamands sont insatiables! Ils préparent, dit-on, de nouvelles revendications! C’est possible. Mais [...] si ces revendications sont justes, aussi justes que celles auxquelles il a été fait droit jusqu’ici, nous devrions y souscrire encore. Je les voterai sans hésiter. [...] Ce n’est pas pour faire plaisir aux Flamands que je défends ici leur langue; [...] C’est parce que, habitué à pratiquer la justice par ma profession d’avocat, je la vois dans cette loi si équitable que j’éprouve le besoin de la réaliser.”*¹²⁰¹

Uit het bovenstaande blijkt wel duidelijk, zoals Elias terecht aanstipt in het citaat bij het begin van deze deelparagraaf, dat Picard als Franstalige Brusselaar misschien wel verging in zijn steun aan de Vlaamse Beweging, maar er zorgvuldig over waakte bepaalde grenzen niet te overschrijden. De gelijkheid van de twee landstalen stond voor hem zonder meer buiten kijf, maar die doelstelling achtte hij al verwezenlijkt met een feitelijke tweetaligheid – letterlijk begrepen als het feitelijk naast elkaar bestaan van de twee landstalen – in Vlaanderen en Brussel, gebieden waar de Nederlandstaligen woonden. Voor het Waalse landsgedeelte daarentegen zag hij, anders dan bijvoorbeeld zijn Gentse partijgenoot Edward Anseele die pleitte voor taalwederkerigheid, geen enkel probleem en aanvaardde hij een exclusief Franstalig taalregime. Alleen voor de nationale instellingen, en in het bijzonder voor het parlement, achtte hij een passieve – dus geen actieve –

¹²⁰¹ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 14 april 1898, pp. 287-296 en 295 (citaat); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 77-80; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1897-1898, p. 295. Een fragment van deze redevoering werd opgenomen in het huldeboek voor de vijfenzestigste verjaardag van Picard: *In Memoriam. Manifestation du 21 décembre 1901*, pp. 141-149. Zie over de parlementaire behandeling van de Gelijkheidswet in zijn geheel: LIBON en NANDRIN, “De Senaat 1893-1918”, pp. 104-108; STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, pp. 108-114; VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*, pp. 220-227; VAN VELTHOVEN, “Onenigheid in de Belgische Werkliedenpartij”, pp. 131-132; VAN VELTHOVEN, “The making of Flemings and Walloons”, pp. 273-274.

tweetaligheid noodzakelijk.¹²⁰² Sowieso vormde de Belgische nationale staat voor hem altijd het uiterste raamwerk en was een opdeling van dat territorium in regionale entiteiten helemaal niet aan de orde, vandaar logischerwijze zijn diepe verontwaardiging over de *Lettre au Roi* van Destrée en de administratieve scheiding die de Duitse bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog effectief zou doorvoeren:

*“La Séparation administrative de la Flandre et de la Wallonie que le Gouvernement Occupant a si ‘effrontément’ décrétée et dont il tente si audacieusement la réalisation à petits coups, produit de ci de là sur les esprits belges son effet délétère. [...] On m’assure que Jules Destrée, l’auteur de la fameuse et imprudente Lettre au Roi, lancée dans le public à une époque où la Séparation qu’elle réclamait pouvait n’apparaître qu’en utopie de politicien en verve de faire quelque bruit, aurait récemment publié un article résumant et approuvant ces malsains désirs et ces tristes espérances qui germent et qu’on ose exprimer. Pauvre Belgique !”*¹²⁰³

In dezelfde lijn kon hij niet anders dan misprijzen voelen voor het activisme en de afkondiging van de Vlaamse onafhankelijkheid, zoals evenzeer zijn oorlogsdagboek getuigt:

*“Les Séparatistes flamands font des leurs. Ils ont tenu dimanche une grande assemblée au théâtre de l’Alhambra. Ils y ont proclamé ‘l’Autonomie de la Flandre!’ [...] Qu’en sera-t-il de ces manifestations ultra-flamandes après la Paix? Est-ce que vraiment les flamands, dans leur ensemble, approuvent? C’est douteux. La fraction qui, actuellement, fait ‘l’Activiste’ se rend-elle un compte exact de la situation? Elle s’est lourdement trompée, et les Allemands crédules après elle, en affirmant que Bruxelles était une ville flamande et en voulant qu’on la traitât comme telle, ce qui, à l’essai, a complètement échoué.”*¹²⁰⁴

¹²⁰² ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, pp. 1 en 45-47; STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, pp. 125-128; VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland*, pp. 226-227.

¹²⁰³ Deze dagboeknotitie is geschreven in de zomer van 1917; verdere dagaanduiding ontbreekt. KBB, MS, II, nr. 228, map 4, p. 10 (citaat). Omgekeerd zou ook Destrée zich in zijn *Lettre au Roi* expliciet distantiëren van het nationalisme van Picard: “*Et si M. Edmond Picard a été l’un des plus ardents défenseurs de cette illusion falote qu’on a appelée ‘l’âme belge’, l’ironie des destins a voulu qu’il fût aussi, dans ses écrits sur l’Antisémitisme par exemple, le théoricien des races, du danger et de la stérilité de leurs croisements, le dénonciateur implacable de l’infériorité des métis. Non, Sire, il n’y a pas d’âme belge. La fusion des Flamands et des Wallons n’est pas souhaitable; et la désirât-on, qu’il faut constater encore qu’elle n’est pas possible.*” DESTREE, *Lettre au Roi*, p. 11 (citaat). Zie ook: SCHREIBER, “Jules Destrée entre Séparatisme et Nationalisme”, pp. 246-247 en 249.

¹²⁰⁴ Dagboeknotitie bij 22 januari 1918. KBB, MS, II, nr. 228, map 4, p. 132 (citaat). Bemerkt dat Picard Brussel nu in tegenstelling tot in *La Liberté* niet meer als een Vlaamse stad omschrijft. Verklaring hiervoor is de sterke verfransing die de hoofdstad vooral in de laatste decennia van de negentiende eeuw onderging. GUBIN, *Bruxelles au XIXe siècle*, pp. 453-455.

Pendant daarvan was zijn steun aan de vernederlandsing van de Gentse rijksuniversiteit. Rond de eeuwwisseling stemde hij aanvankelijk in met de oprichting van een aparte Nederlandstalige afdeling naast de bestaande Franstalige, maar aan het einde van zijn leven pleitte hij, zij het omfloerst door de mond van een romanpersonage, voor een volledig Nederlandstalige instelling.¹²⁰⁵

7.2.3 Republikein

Bij Picard maakte tot slot ook een voorkeur voor de republiek deel uit van zijn nationalisme. Vanaf zijn intrede in de Senaat liet hij zich kennen als een gematigde republikein. Tijdens de bespreking over de dotatiebegroting op 21 december 1894 verzette hij zich tegen de dotatie van 200.000 frank die de regering wilde toekennen aan de graaf van Vlaanderen en broer van de vorst, Philippe (1837-1905). Volgens hem liet artikel 77 van de Grondwet namelijk geen andere civiele lijsten toe dan die van de vorst zelf. Bovendien stipte hij aan dat die dotatie niet beantwoordde aan een werkelijke behoefte en veeleer een cadeau was:

“On a cherché à l’expliquer en disant que l’allocation ne lui sert pas personnellement, mais qu’il l’applique à des œuvres charitables, ce qui est tout à son honneur. Mais on n’inscrit pas une somme au budget pour qu’un membre de la famille royale puisse faire des aumônes; on fait l’aumône avec ses propres ressources!”

Hij verklaarde logischerwijze een dergelijk relict uit het verleden niet te willen goedkeuren. De rede van Picard bruuskeerde door zijn inhoud een groot deel van zijn collega’s-senatoren. Tekenend is bijvoorbeeld de ontstemde reactie van de katholieke senator Victor Allard:

*“C’est la première fois que, dans cette enceinte, la mot de république a été prononcé, et mon cœur de patriote s’est révolté en l’entendant. [...] voici en quoi se résume le programme socialiste: c’est le bouleversement de nos institutions, l’atteinte à la monarchie, et, comme conséquence, ajouterai-je, à notre nationalité !”*¹²⁰⁶

¹²⁰⁵ PICARD, *Au pays des Bilingues*, pp. 102-104; ROOSSENS, *Edmond Picard et la Flandre*, pp. 17-20. Zie over de vernederlandsing van de Gentse rijksuniversiteit: STENGERS en GUBIN, *Le grand siècle*, pp. 129-131.

¹²⁰⁶ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 21 december 1894, pp. 36-38, 41 en 38 en 41 (citaten); ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 26; HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1894-1895, p. 744.

Ook de volgende jaren zou hij consequent tegen de dotatiebegroting stemmen.¹²⁰⁷

Uiteraard kwam Picard ook tussenbeide op 4 december 1901 bij de bespreking van het wetsontwerp houdende aanvaarding van de schenking door Leopold II aan de Belgische Staat. Zijn hoofdbezwaar betrof een schending van artikel 913 van het Burgerlijk Wetboek. Hij interpreteerde het wetsontwerp bovenal als een cynische manier van de vorst om zijn dochters gedeeltelijk te onterven. Ook omschreef hij het wetsontwerp als strijdig met artikel 6 van de Grondwet dat stipuleerde dat alle Belgen gelijk voor de wet waren. Samen met zijn partijgenoot Lafontaine onthield hij zich daarom bij de stemming.¹²⁰⁸

Een andere uiting van de republikeinse ingesteldheid van Picard was zijn afkeer van de adel en vorstelijke onderscheidingen. Reeds in *La Liberté* had hij de perversiteit van de Leopoldsorde en de buitensporige toekenning van die decoraties gelaakt.¹²⁰⁹ In *Profession de foi politique* herbevestigde hij dat hij zelf nooit een dergelijk ereteken wou ontvangen.¹²¹⁰ Die opvatting zou hij altijd blijven aanhouden.¹²¹¹

7.3 KOLONIALISME

Zijn afkeer van de monarchie als instelling belette echter niet dat hij Leopold II persoonlijk wel bewonderde en dan vooral als kolonisator.¹²¹² Met zijn opvattingen over Congo-Vrijstaat en de annexatie ervan door België, rond de eeuwwisseling sowieso het meest delicate dossier in de Belgische buitenlandse politiek, nam Picard binnen de BWP

¹²⁰⁷ Zie ondermeer: HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, 1896-1897, p. 157.

¹²⁰⁸ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 4 december 1901, pp. 18-21; ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 114-116; HYMANS, *Histoire parlementaire de Belgique*, 1901-1902, pp. 370-371. Door deze wet werd de Koninklijke Schenking opgericht. Het toenmalige artikel 913 Burgerlijk Wetboek luidde als volgt: “*De giften, hetzij bij akten onder de levenden, hetzij bij testament, mogen de helft van de goederen van de beschikker niet overschrijden, indien hij bij zijn overlijden slechts één kind achterlaat; een derde, indien hij twee kinderen achterlaat; een vierde, indien hij er drie of meer achterlaat.*” HEIRBAUT en BAETEMAN, *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek*, p. 982. Wellicht werd Picard in zijn standpunt beïnvloed door Lejeune, die in het conflict tussen Leopold II en zijn dochters partij koos voor de laatsten en meerbepaald optrad als juridisch raadgever voor prinses Stéphanie. CHRISTIAENSEN, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek*, pp. 121-123.

¹²⁰⁹ Cfr. supra in dit hoofdstuk.

¹²¹⁰ PICARD, *Profession de foi politique*, pp. 20-23.

¹²¹¹ PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 24.

¹²¹² PASSELECQ, *Derniers entretiens*, p. 55. Zie voor de koloniale ambities van Leopold II en de manier waarop hij die uiteindelijk verwezenlijkte door de oprichting van de Congo-Vrijstaat (1885) op de conferentie van Berlijn: SIMON, “België van 1865 tot 1884”, pp. 165-172; SPAAS, “The Congo in Brussels”, pp. 51-54; VANTHEMSCHE, *Congo. De impact van de kolonie*, pp. 27-32; VANDERSMISSEN, “Leopold II en zijn koloniale doctrine”.

zoals wel vaker een aparte plaats in. Samen met Vandervelde was hij één van de weinige socialistische voorstanders in een voor de rest zeer anti-kolonialistische partij.¹²¹³

Reeds in november 1892 had Picard samen met Félicien Cattier op vraag van Edmond Van Eetvelde, staatssecretaris van Binnenlandse Zaken van Congo-Vrijstaat, juridisch advies gegeven aan Leopold II over de reikwijdte van de rechten op het Privaat Domein. Picard argumenteerde dat uit de soevereiniteit van een staat weliswaar niet automatisch het eigendomsrecht van de onbezette gronden voortvloeide, maar dat elke staat ontegensprekelijk het recht had om de eigendomsrechten op zijn grondgebied via nadere wetgeving te regelen. Nog volgens hem was de ontginning van de aldus toegeëigende gronden – ondermeer via rubberteelt, ivoorverzameling en jachtrechten – geenszins in tegenspraak met de vrijheid van handel die het Verdrag van Berlijn oplegde. Die voor de vorst gunstige interpretatie werd bijgetreden door de rechtsleer en vormde de eigenlijke legitimatie voor het beleid van Leopold II met betrekking tot het Privaat Domein.¹²¹⁴

Bij de bespreking in de Senaat op 28 juni 1895 van de wetsontwerpen betreffende de goedkeuring van de conventie van 11 juni 1895 tussen België en Congo en betreffende het toestaan van een hypothecaire lening van 5 miljoen frank door de Belgische regering aan de *Compagnie du Chemin de fer du Congo* trachtte hij zich nochtans te houden aan het partijprogramma.¹²¹⁵ Bovenal protesteerde hij tegen de behandeling van het parlement door de regering, die het onmogelijk maakte om de wetsontwerpen ernstig te bespreken. Voor Picard was de essentiële vraag of België een koloniserende mogendheid moest worden. Hij verklaarde dat de BWP op zich niet tegen kolonisatie was – toch enigszins een eigen interpretatie – maar dat voor de partij eerst op binnenlands vlak de problemen van de eigen arbeiders moesten worden opgelost: “*Tant que ceux qui sollicitent des subsides*

¹²¹³ BUELENS, *Congo 1885-1960*, pp. 249-250; *Congo. Positions socialistes*, pp. 9-14; VANTHEMSCHE, “De Belgische socialisten en Congo”, pp. 33-35. Bij de ultieme stemming in het parlement was Vandervelde doelbewust niet aanwezig en bevond hij zich in Congo zelf. Picard, veel meer dan Vandervelde op koloniaal vlak een *hardliner*, was op dat moment al geen senator meer. VILAIN, “Le bourgeois, le sénateur socialiste”, pp. 37-39.

¹²¹⁴ PICARD, *Consultation sur les droits domaniaux*, pp. 79-80; JADOT, “Picard (Edmond)”, kol. 692-694; VILAIN, “Le bourgeois, le sénateur socialiste”, p. 39. Congo-Vrijstaat bestond uit drie soorten gebieden: het Privaat Domein dat de onbezette gronden bevatte die in regie door de Staat werden beheerd, het Kroondomein dat persoonlijke eigendom van Leopold II was en de gebieden die in concessie waren gegeven aan particulieren. De ontginning van het Privaat Domein kende Leopold II in 1892 toe aan de Société anversoise du Commerce du Congo en de Anglo Belgian India Rubber and Exploration Company. VAN GRIEKEN en VAN GRIEKEN-TAVERNIERS, “De onafhankelijke Congostaat”, pp. 342-343. Zie daarnaast over de institutionele organisatie en de economische politiek van Congo-Vrijstaat: BUELENS, *Congo 1885-1960*, pp. 59-84; VANTHEMSCHE, *Congo. De impact van de kolonie*, pp. 32-36.

¹²¹⁵ De hypothecaire lening werd door de Congolese spoorwegmaatschappij gebruikt voor de aanleg van de spoorweg tussen Matadi en Stanley-Pool. Zie hierover uitgebreid: VILAIN, “Le bourgeois, le sénateur socialiste”, pp. 32-36.

pour l'oeuvre africaine refuseront tout ce que demandent les travailleurs, la classe ouvrière refusera d'accorder ce qu'on lui demande pour des entreprises lointaines. Son instinct de justice l'y pousse." Van zijn eigen sympathie voor het Congolese project van Leopold II maakte hij geen geheim:

"Je suis sympathique au Congo, je l'ai dit souvent; j'ai pour l'oeuvre du Roi, en tant que tentative hardie conduite avec une promptitude inégalée, une admiration que je ne me suis pas borné à exprimer dans des conversations particulières, mais que j'ai écrite, malgré le péril qui pouvait en résulter pour moi dans le monde politique que j'aime et où je vis."

Desalniettemin verklaarde hij zich niet bereid en vond hij het onverantwoord om zonder grondig voorafgaandelijk onderzoek ter plaatse en aansluitend debat in te stemmen met het verlenen van dergelijke immense bedragen.¹²¹⁶ Diezelfde kritische houding nam hij aan op 28 mei 1896 toen het wetsontwerp betreffende de goedkeuring van de conventie van 27 maart 1896 tussen België en Congo en de bijgevoegde akte van 10 april 1896 in de Senaat werden behandeld.¹²¹⁷

Enkele maanden later voegde Picard zelf de daad bij het woord en reisde hij op bijna-zestigjarige leeftijd in de zomer van 1896 naar eigen zeggen als 'eerste Belgische toerist' naar Congo om zich met eigen ogen van de toestand te vergewissen.¹²¹⁸ Uit het reisverslag *En Congolie* dat hij daarover nog hetzelfde jaar publiceerde, blijkt duidelijk dat hij zich sindsdien onvoorwaardelijk achter de koloniale politiek van Leopold II schaarde, alhoewel hij evenmin blind was voor de excessen ervan.¹²¹⁹ Als senator werd Picard in Congo met alle mogelijke égards ontvangen en zag hij naar eigen zeggen minimum één

¹²¹⁶ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 28 juni 1895, pp. 350-352 en 351 en 352 (citaten). VILAIN, "Le bourgeois, le sénateur socialiste", pp. 40-42. Met het laatste citaat verwees Picard ondermeer naar een artikel dat hij op 27 januari 1895 in *Le Peuple* had gepubliceerd; daarin had hij zich uitgesproken voor de overname van Congo door België. ARNOLDI, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, pp. 41-42. Zie voor de socialistische houding: VANTHEMSCHE, *Congo. De impact van de kolonie*, p. 50.

¹²¹⁷ *Parlementaire Handelingen Senaat*, 28 mei 1896, pp. 346-348; VILAIN, "Le bourgeois, le sénateur socialiste", pp. 40 en 42-45. Ten gevolge van het groot aantal sprekers en diverse procedureproblemen kon Picard slechts een klein deel van zijn voorziene redevoering uitspreken; het oorspronkelijke, veel breedvoeriger plan ervan berust in de Archives et Musée de la Littérature. KBB, AML, ML 4964.

¹²¹⁸ Op te merken valt dat de Antwerpse schilder Frans Hens eigenlijk reeds in 1886 met eigen middelen naar Congo reisde; na hem volgde nog een aantal Belgen. Voorts had Picard aanvankelijk niet de bedoeling om door te reizen naar Congo, maar wou hij een maand vakantie nemen op de Canarische eilanden. FRAITURE, "Maltissage et symbolisme", pp. 35-36 en noot 6; VILAIN, "Le bourgeois, le sénateur socialiste", pp. 45-46; ARA, AAG, nr. 2431, Brieven van Edmond Picard aan Marie Mali, begin en 28 augustus 1896.

¹²¹⁹ Picard vertrok met de stoomboot Léopoldville in de haven van Antwerpen op 6 augustus 1896 en kwam daar op 25 oktober met dezelfde boot terug aan. PICARD, *En Congolie*, pp. I, 9 en 235. De hier geciteerde editie is de derde uitgave van dit werk, die de appendix *Notre Congo en 1909* bevat. Zie over *En Congolie*: JADOT, "Picard (Edmond)", kol. 695-696; FRAITURE, "Maltissage et symbolisme". Anders dan Picard het zelf voorstelt, heeft hij zijn manuscript wel degelijk na zijn thuiskomst nog bewerkt en ondermeer laten nalezen door Judith Cladel; hij bezorgde het dus niet onmiddellijk aan Larcier. VILAIN, "Le bourgeois, le sénateur socialiste", pp. 46-47.

zevende van alle aanwezige blanken.¹²²⁰ Onvermijdelijk doorspekte hij zijn hele boek met virulent racistische passages, bijvoorbeeld waar hij het had over de Senegalese arbeiders die aan de kust van Gambia aan boord werden geladen om in Congo te worden ingeschakeld bij de aanleg van de spoorweg, inheemse dorpjes beschreef of zich uitliet over de vermeende verdorvenheid van de Congolese *boys* of de door hem gepercipieerde wellustigheid van de zwarte vrouwen.¹²²¹ Voor hem bestond er immers geen enkele twijfel over de ondergeschiktheid van de zwarte aan de blanke:

*“Comme le singe, le noir est imitateur. [...] Le nègre peut devenir le collaborateur subalterne du blanc [...] Mais sentira-t-il jamais remuer en lui le besoin de s’affranchir des servitudes sociales qui procède d’une âme consciente de sa nature ‘indéfiniment éduicable, essentiellement progressive’? [...] Ne sera-t-il pas toujours, dans ses besognes partielles et localisées, sous la domination du blanc, esclave déguisé, serf indirect?”*¹²²²

Dat het grootste deel van de zwarte bevolking zich de facto echter in een toestand van verregaande slavernij bleek te bevinden – ook al was die dan officieel afgeschaft – verbaasde hem niet, maar kon hij evenmin goedkeuren:

*“Que de choses, que de choses niées en Belgique, que là-bas nul ne conteste, [...] L’esclavage existe pour la moitié, au moins de la population. La traite par les négriers a disparu; l’enlèvement, la razzia par l’Arabe a disparu. Mais l’esclavage dit domestique s’épanouit à l’aise, avec tous les agréments du droit de propriété, jus utendi et abutendi [...] Cet universel contubernalisme est toléré par les gouvernants et passé à l’état d’institution. Que son influence soit bienfaisante, on peut, sans bégueulerie en douter.”*¹²²³

Vandaar zijn pleidooi voor een meer menswaardige en in elk geval minder wrede behandeling van de inheemse bevolking, houding die volgens hem op lange termijn veel meer zou renderen.¹²²⁴ Evenzeer had hij moeite met het brute kapitalisme zoals hij dat aantrof in de haven van Matadi, maar hij toonde zich dan weer zeer enthousiast over de

¹²²⁰ PICARD, *En Congolie*, p. 153. Uit de door Guy Vanthemsche opgelijste cijfers blijkt dat er in 1896 1325 blanken, waarvan 839 Belgen, in Congo-Vrijstaat aanwezig waren. VANTHEMSCHE, *Congo. De impact van de kolonie*, p. 274.

¹²²¹ Zie ondermeer: PICARD, *En Congolie*, pp. 23-27 en 39-40 (betreffende de Senegalese arbeiders), 99-100 (betreffende bewoners van de inheemse dorpen), pp. 163-168 (betreffende het zwarte huispersoneel) en pp. 169-171 (betreffende zwarte vrouwen). Zie hierover ook: RINGELHEIM, *Jurisconsulte de Race*, pp. 76-78 en 80; HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, p. 124.

¹²²² PICARD, *En Congolie*, pp. 78-79 (citaat). Zie ook: FRAITURE, “Maltissage et symbolisme”, pp. 42-43.

¹²²³ PICARD, *En Congolie*, pp. 172-174 (citaat).

¹²²⁴ PICARD, *En Congolie*, pp. 188-190.

aanleg van de spoorweg die van daaruit vertrok naar het moeilijk doordringbare binnenland – ondanks de hoge menselijke tol –, de inrichting van de administratie en de rechtspraak, de uitbouw van het leger, de stichting van steden en posten, etc.¹²²⁵ Alles bij elkaar genomen beschouwde hij Congo, dat hem tegelijk afstootte en aantrok, als een absolute dictatuur in volle economische ontwikkeling die, afgezien van een aantal voorbijgaande mistoestanden, als voorbeeld kon gelden voor alle andere kolonies:

*“Dans toute l’histoire des Colonies, il n’y a pas d’exemple d’un résultat aussi avancé obtenu en un temps aussi court, avec un personnel, souvent de hasard, et constamment déprimé par la maladie. [...] Ni la France, ni l’Allemagne, ni l’Angleterre, [...] n’ont rien fait de semblable dans les morceaux du gâteau africain qu’elles s’attribuèrent lors du partage; le Congo apparaît comme un modèle à suivre pour ces orgueilleux colosses.”*¹²²⁶

Als België het land ooit zou annexeren, moest het er volgens hem in elk geval over waken dat ook het Privaat Domein integraal deel zou uitmaken van de overdracht.¹²²⁷

In 1909 voorzag Picard de derde uitgave van *En Congolie* nog van een korte appendix *Notre Congo en 1909*, dat een actualisering van zijn opvattingen na de overdracht aan België bevatte.¹²²⁸ In dit werk loofde hij kritiekloos en nagenoeg onbeperkt Leopold II en de Belgische kolonisten voor wat ze in Congo hadden gepresteerd en stelde hij dat de beschuldigingen over een onmenselijke behandeling van de oorspronkelijke inwoners schromelijk overdreven waren. Dat hij met die opstelling afweek van het partijstandpunt van de BWP, beschouwde hij als een eer: *“Il ne sera pas dit, dans l’Histoire, que tous nous avons commis l’erreur d’attaquer et de mépriser une oeuvre aussi noblement nationale et civilisatrice.”*¹²²⁹ Een jaar later zou hij in zijn voorwoord bij een verhandeling daarover bijna lyrisch de Koloniale Keure bewieroken als een opmerkelijke en nagenoeg perfecte Grondwet die wijsheid en gezond verstand combineerde.¹²³⁰ Beide teksten van Picard moeten uiteraard gelezen worden als een reactie op de toenemende kritiek over de misbruiken waarmee de koloniale exploitatie van Congo-Vrijstaat gepaard ging. In deze ‘*Red rubber*’-

¹²²⁵ PICARD, *En Congolie*, pp. 68-70, 85-86 en 155.

¹²²⁶ PICARD, *En Congolie*, pp. 154 en 156 (citaat).

¹²²⁷ PICARD, *En Congolie*, pp. 202, 209-212 en 217-218.

¹²²⁸ Zie met betrekking tot de overname en de geschiedenis van Belgisch-Congo tot aan de Tweede Wereldoorlog: VAN GRIEKEN en VAN GRIEKEN-TAVERNIERS, “De Belgische Kongo”; BUELENS, *Congo 1885-1960*, pp. 85- 95, 97-99 en 229-279; DUMOULIN, “Het ontluiken van de twintigste eeuw”, pp. 756-758; VANTHEMSCHE, *Congo. De impact van de kolonie*, pp. 38-43.

¹²²⁹ PICARD, *En Congolie*, pp. 237-289 en 286-287 (citaat). Zie ook: KBB, LHP, nr. 9082A, Brief van Emile van Arenbergh aan Edmond Picard dd. 18 december 1909.

¹²³⁰ HALOT-GEVAERT, *La charte coloniale belge*, p. II.

bewustmakingscampagne speelde naast de Brit Edmund Dene Morel en de door hem in 1904 opgerichte Congo Reform Association ook de al genoemde Belgische jurist Félicien Cattier een sleutelrol met zijn erg kritische en ophefmakende publicatie *La situation de l'Etat indépendant du Congo* (1906). Eén en ander leidde tot de instelling van een internationale onderzoekscommissie, die de bevindingen grotendeels bevestigde, en de oprichting in 1905 van een Commissie voor Hervormingen.¹²³¹

7.4 BESLUIT

Historische personages hebben wel vaker zwarte vlekken op hun blazoen, die vanuit een hedendaags perspectief wringen en waarvan men misschien zou willen dat er die nooit waren geweest. Wie Laurent bijvoorbeeld als groot jurist te berde brengt – wat hij ontegensprekelijk was – maar voorbijgaat aan zijn virulent anticlericalisme, vertelt maar de helft van het verhaal en verwaarloost een facet van diens persoonlijkheid en rechtsdenken dat de man zelf van wezenlijk belang achtte. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor het antisemitisme en racisme van Picard. Zijn uitlatingen op dit vlak – waarvan enkele hiervoor in al hun brutaliteit zijn weergegeven – moeten vanzelfsprekend met klem worden veroordeeld en kunnen op geen enkele wijze nog worden bijgetreden. Nolens volens kan men er echter niet omheen dat ze een cruciale plaats innemen in het rechtsdenken van Picard en als dusdanig zijn ze in dit hoofdstuk terecht het voorwerp van onderzoek geweest. Niet toevallig beschouwde hij bijvoorbeeld het ras als de belangrijkste motor achter de evolutie van de rechtstotaliteit. Voorts was het Joodse vraagstuk bij hem, alhoewel duidelijk onderscheiden, toch zeer nauw verbonden met de sociale kwestie. Geheel in de lijn van een bepaalde, veel oudere socialistische traditie vereenzelvigde hij het Joodse volk tot de wel bijzonder smalle kaste van grootkapitalisten en achtte hij wettelijk ingrijpen tegen hen niet meer dan gerechtvaardigd. Andere factoren speelden zeker ook mee, maar lijken ondergeschikt aan die hoofdoorzaak. Zijn antisemitisme vermengde Picard ondermeer met een aanval op de bronnen van het katholieke geloof – wat echter op politiek vlak geen anticlericalisme tot gevolg had – en een scherp racistische inslag, waarbij hij het arische ras superieur achtte boven alle andere. Originaliteit kan hem in dit verband helemaal niet worden toegeschreven. Picard baseerde zich in hoofdzaak op de Franse klassieke antisemitische auteurs van die tijd. Zijn inbreng kan herleid worden tot de ‘vertaling’ daarvan naar een Belgische context en

¹²³¹ BUELENS, *Congo 1885-1960*, pp. 86-87; HOCHSCHILD, *De geest van koning Leopold II*, passim; VANTHEMSCHE, *Congo. De impact van de kolonie*, pp. 36-38; PLASMAN, “De anti-Congolese campagnes”.

voor een Belgisch publiek dat daar lang niet zo ontvankelijk voor bleek te zijn als hij zelf had ingeschat en gehoopt, waarbij onmiskenbaar dient te worden gesteld dat een significante onderstroom van de Belgische bevolking zijn uitgangspunten wellicht tot op zekere hoogte bijtrad of ze in elk geval niet veroordeelde. Picard als prefascist of als nazi in de dop beschouwen, zoals een aantal auteurs heeft gedaan, gaat dan ook te ver, wat natuurlijk niet betekent dat bepaalde van zijn ideeën geen voedingsbodem zijn geweest voor de onmenselijke uitwassen die het nazistisch antisemitisme heeft gekend. Tussen zijn cerebraal antisemitisme en de gruwelijke reële toepassing onder het nationaal-socialisme gaapt ons inziens echter nog steeds een fundamentele en diepe kloof waarvan de overbrugging door de ideeën van Picard ons niet als bewezen voorkomt.

Benevens zijn antisemitisme wordt Picard stevast geassocieerd met zijn *âme belge*-theorie. In feite consolideerde hij ook daarmee een al veel langer bestaand idee van een taalafhankelijke eeuwenlange Belgische wilsgemeenschap, dat evenwel een zeer wisselvallige receptie te beurt is gevallen. Ook bleek dat die idee-fixe bij hem deel uitmaakte van een veel genuanceerder nationalisme. Tegenover de *âme belge* plaatste hij immers onlosmakelijk de oplossing van het taalprobleem in Vlaanderen. In dat licht dienen zijn voor een Franstalige Brusselaar in die tijd toch bijzonder opmerkelijke engagementen in de zaak Schoep, als redacteur van *La Liberté*, in de zaak Josson, zijn pleidooien in de Senaat voor de latere Gelijkheidswet en zijn erevoorzitterschap van het Vlaamsch Pleitgenootschap te Brussel gezien te worden. Picard echter een flamingant noemen is niet aan de orde, zoals Elias zeer correct interpreteerde. Picard beschouwde weliswaar de twee landstalen als volstrekt gelijkwaardig en ijverde ervoor dat de Vlamingen hun taal op alle domeinen konden gebruiken, maar hij kantte zich tegen een daadwerkelijke landsbrede tweetaligheid. Evenzeer vormde de Belgische staat voor hem altijd het ene én ondeelbare referentiekader, getuige zijn afwijzing van regionalistische tendenzen als de administratieve scheiding tijdens de Duitse bezetting of de open brief van Jules Destrée aan de vorst. Republikein als hij was, koesterde hij toch een groot respect voor de persoon van Leopold II omwille van de uitbouw van zijn koloniaal imperium. Zelf legde hij, samen met Félicien Cattier, de juridische basis voor de exploitatie van het Privaat Domein. Als senator stelde hij zich aanvankelijk tot op zekere hoogte kritisch op tegenover het Congolees avontuur, maar na zijn bezoek ter plaatse in de nazomer van 1896 – waarbij hij zeker niet blind was voor de vele mistoestanden, maar die zag als tijdelijke fenomenen – manifesteerde hij zich als één van de weinige koloniale hardliners binnen de BWP.

Antisemiet, racist, nationalist en kolonialist: Picard was het dus ontegensprekelijk allemaal, maar hij was, zoals in de vorige hoofdstukken van dit proefschrift in extenso is uiteengezet, natuurlijk ook veel meer dan dat. Hem vernauwen tot een aantal in min of meerdere mate ‘onwelgevallige’ facetten van zijn persoonlijkheid en zijn rechtsdenken is bijgevolg een even laakbare verleiding als de onderbelichting ervan. Teneinde beide valkuilen te vermijden is in dit proefschrift gepoogd om zijn rechtsdenken in zijn totaliteit – dus inclusief die deelelementen die thans problematisch zijn, maar zonder voorbij te gaan aan zijn andere opvattingen – én in hun specifieke context te overzien. De rechtshistoricus is het ons inziens namelijk aan zijn eigen deontologie verplicht om zijn onderzoeksobject te nemen zoals het is – indachtig het motto van Leopold von Ranke “*wie es gewesen ist*” – en te proberen dat zo goed mogelijk te duiden, maar hij mag zich niet de hybris toeëigenen het te willen veranderen.

HOOFDSTUK 8

ALGEMEEN BESLUIT

*“J’aurai bientôt soixante-cinq ans. Le Sort m’a accordé plus que la moyenne de la longévité humaine. J’ai, très humble parcelle du Monde, été entraîné depuis 1836 dans le déroulement du prodigieux XIXe siècle, le plus extraordinaire apparemment depuis les temps historiques, ce que si peu ont discerné parmi ceux qui y vécurent.”*¹²³²

Edmond PICARD

*“Ce qu’il faut, c’est reconstituer la synthèse de cette vie, de cette pensée, de cette activité, camper l’homme dans son fougueuse diversité, le faire apparaître, le faire voir, le faire entendre à ceux qui ne l’ont point connu, et les leur donner l’image aussi fidèle que possible de ce qu’il fut, l’image de ce qu’il reste. Ce n’est pas une tâche facile.”*¹²³³

Albert GUISLAIN

Dit proefschrift, dat we hebben opgevat als een intellectuele juridische biografie sensu lato, beoogde een uitvoerige synthese te presenteren van het rechtsdenken van Edmond Picard en dat te kaderen binnen zijn Belgische en Europese context. Respectievelijk werden na een summiere biografische schets achtereenvolgens zijn rechtsfilosofische krachtlijnen en zijn opvattingen over de vormgeving van het recht, de vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie, de hervorming van het gerecht en recht versus ras en natie behandeld. Aan het einde van de zoektocht dringen zich minstens enkele vaststellingen op.

8.1 EEN SLEUTELFIGUUR IN HET BELGISCHE FIN DE SIECLE

Wie dit proefschrift heeft gelezen, zal ten volle beseffen dat de vernauwing van Picard tot zijn antisemitisme – het courante imago dat na de gruwelen van de Shoah van de man is overgebleven tot op de dag van vandaag – zijn belang en plaats in het Belgische fin de siècle nagenoeg volledig heeft versluierd. Die waas van geheimzinnigheid zou thans inderdaad verdwenen moeten zijn. De kern van zijn professionele leven situeerde zich, op een korte avontuurlijke zeeperiode aan de drempel van zijn volwassenheid na die trouwens niet zonder invloed is gebleken, altijd in de gerechtelijke wereld. Zestig jaar lang

¹²³² PICARD, *Confiteor*, p. 1 (citaat).

¹²³³ ARA, AAG, nr. 2422 (citaat).

was hij advocaat, eerst bij het Brusselse hof van beroep en daarna bij het Hof van Cassatie. Zijn kabinet bloeide als geen ander, maar hij verwierf vooral bekendheid door een beperkt aantal geruchtmakende assisenprocessen, nihil nove sub sole. Zeer vlug maakte hij carrière binnen de rangen van zijn beide balies, maar ook daarbuiten spande hij zich voor zijn confraters in, ondermeer als mede-oprichter van de *Fédération des avocats* of als hoofdredacteur van het *Journal des Tribunaux*. Met de *Pandectes belges* en de bijhorende *BGDB* patroneerde hij praktische werkinstrumenten waaruit generaties juristen profijt hebben gehaald. Op politiek vlak engageerde hij zich aanvankelijk binnen de progressistische vleugel van de liberale partij en onderschreef hij als redacteur van *La Liberté* opmerkelijke stellingnames. Hij eindigde als provinciaal senator voor de BWP en zette de jonge partij en haar standpunten in de Hoge Vergadering, ondanks diverse afwijkende meningen, vanaf het begin op de kaart. In de voetsporen van zijn vader leek Picard voorbestemd voor een academische carrière. Hij verdedigde succesvol zijn aggregatieproefschrift aan de ULB, maar verbrak nadien uit rancune over een misgelopen benoeming het contact met die universiteit. Niet toevallig was hij jaren later van zeer nabij betrokken bij de afsplitsing van de Université Nouvelle en werd hij door die instelling aangetrokken als docent. Artistiek bewogen steunde hij evenzeer de uitbouw van een eigen Franstalige Belgische literatuur en trad hij op als mecenas en kunstcriticus voor tal van kunstenaars uit de groepen Les XX en La Libre Esthétique. De salons die in zijn somptueuze herenhuis in de Gulden Vlieslaan plaats vonden, waren ontmoetingsplaatsen bij uitstek voor alwie naam en faam had.

Dat Picard door die veelzijdige activiteit de spil vormde van een uitgebreid en zeer verreikend netwerk mag niet verbazen. Een glimp van de omvang en de diversiteit ervan kon worden opgevangen bij de massale huldiging die hem in 1901 te beurt viel. Ideologische of politieke tegenstellingen waren daarbij nooit een onoverkomelijk obstakel. Met zijn patroon Lejeune vormde hij tot aan diens dood bijna een tweeenheid. Onder zijn eigen stagiairs situeerden zich tal van personen, die zich later van het recht afwendden en vooral in de politiek, literatuur of in andere sferen carrière maakten, zoals bijvoorbeeld Carton de Wiart, Destrée, Verhaeren of Otlet. Als lid van de kleine, maar zeer prestigieuze balie van Cassatie had hij naast Lejeune ook politici als Beernaert en Woeste als confraters. Bij zijn grote collectieve juridische ondernemingen betrok hij tal van advocaten en magistraten. Met politici als Janson of Vandervelde was hij altijd goed bevriend, maar hij had evenzeer nog gestreden in de rangen van De Paepe of Volders. Als student was hij zelfs nog kind aan huis geweest bij zijn latere politieke

tegenstander Frère-Orban. Door zijn huwelijk werd hij de schoonbroer van een toekomstig minister. Tal van kunstenaars en schrijvers werden vrienden des huizes, zo bijvoorbeeld Félicien Rops of Camille Lemonnier. Moeilijker in kaart te brengen, maar zeker niet onbestaande zijn de verhoudingen met zijn cliënten, getuige bijvoorbeeld zijn optreden als organisator van een kunstenfestival voor de concessiehouder van het casino van Oostende. En zo zou de opsomming nog wel even verder kunnen gaan. Met Picard komt met andere woorden automatisch ook een groot deel van de toenmalige top van de Belgische samenleving in het vizier.

8.2 EEN MEERLAGIG RECHTSDENKEN

De term ‘rechtsdenken’ is in dit proefschrift gebruikt als koepelbegrip boven de positieve rechtsleer, de rechtsfilosofie en de visie op recht en samenleving, die bij Picard zeer nauw met elkaar samenhangen en eigenlijk niet van elkaar kunnen worden gescheiden.

Meest opvallende rode draad doorheen het rechtsdenken van Picard is onmiskenbaar de gerichtheid ervan op de emancipatie van het gewone volk in het algemeen en de arbeidersklasse in het bijzonder. Het belangrijkste deel van het openbare leven van Picard en de kern van zijn rechtsdenken speelden zich immers af tegen de achtergrond van het fin de siècle, hier gedefinieerd als de periode 1878-1914. Dat tijdperk was in de Belgische geschiedenis een scharnierepisode, die definitief de overgang inluidde van een cijsregime naar een massademocratie. Parallel met de toekenning van het algemeen meervoudig stemrecht kwam logischerwijze de vraag naar sociale wetgeving op, die betere levensomstandigheden moest garanderen voor de geproletariseerde arbeidersbevolking. Vanuit zijn rechtsfilosofie beschouwde Picard het sociale vraagstuk niet langer als een moreel dan wel als een juridisch probleem, cruciale opvatting die hij mee trachtte te verspreiden door het recht te vulgariseren. In die strijd tussen rechtelozen en rechtbezitters koos hij, zelf exponent van de burgerij, maar beseffend dat hun tijdperk naar zijn einde liep en dat een verdere democratisering van de samenleving onontkoombaar was, resoluut partij voor de eersten. Daar waar zijn biograaf Nadine Lubelski-Bernard over de doctrinair-liberale politicus en regeringsleider Walthère-Hubert Frère-Orban nogal eufemistisch opmerkt dat “*En matière sociale ou d’élargissement du corps électoral, le grand homme d’Etat ne se montra pas à la hauteur de ce que son intelligence, son sens politique, ses origines auraient dû lui dicter*”,¹²³⁴ geldt voor Picard net het omgekeerde. Zijn

¹²³⁴ LUBELSKI-BERNARD, “Frère-Orban, chef du Cabinet”, p. 21 (citaat).

eigen klassendoorbreekende ervaring als scheepsjongen en matroos zit daar wellicht voor veel tussen. Hij pleitte vanaf het begin ronduit voor de toekenning van het algemeen enkelvoudig stemrecht naar Frans model, beklemtoonde de noodzaak van een sociaal beleid, dat hij weldra vertaalde naar een vraag om sociale wetgeving, en onderschreef leer- en dienstplicht. Jaren lang stond hij in de voorste gelederen mee op de barricaden als auteur van het *Manifeste des Ouvriers*, redacteur van *La Liberté*, hoofdredacteur van het *Journal des Tribunaux* en gevierd spreker op meetings. Sowieso altijd al één van de meest vooruitstrevende figuren van de progressistische strekking binnen de liberale partij was zijn uiteindelijke toenadering tot de BWP geen verrassing. Nadat hij in 1894 werd aangeduid als provinciaal senator hield hij vast aan dezelfde uitgangspunten. Hij verwierp uitdrukkelijk het algemeen meervoudig stemrecht als eindstadium en huldigde het principe van ‘één man, één stem’. Evenzeer ondersteunde hij actief de uitbouw van de sociale wetgeving. Vooral in het risicobegrip, dat een alternatief bood voor het klassieke discours van verantwoordelijkheid, schuld en fout, zag hij de doorbraak van een nieuw recht. Zijn profilering op antisemitisch vlak vanaf de jaren 1890 houdt in dezelfde lijn rechtstreeks verband met zijn afkeer voor het grootkapitaal. Tegelijk blijkt echter maar al te zeer dat die volksverheffing bij Picard ook op een aantal limieten botste. Zijn inzet voor kansspelen, zijn pleidooien voor luxe en zijn verzet tegen de invoering van een inkomensbelasting, maatregel waaraan hij eerst nog lippendienst had bewezen en die hij trachtte te counteren met morele oproepen tot een soberder leven, zijn in dat opzicht niet zonder belang. Met betrekking tot democratie en het parlementair mandaat koesterde hij finaal eigenlijk een zeer verheven opvatting. Dat elke volwassen man moest kunnen kiezen, stond voor hem zonder meer buiten kijf, maar dat mocht geen afbreuk doen aan de werking van het parlement en de kwaliteit van het wetgevend werk. Betreurend dat ambtenaren sinds 1848 niet meer in het parlement mochten zetelen, bepleitte hij als technocratisch tegenwicht de oprichting van een Raad voor Wetgeving. Zijn hoop dat door het algemeen stemrecht, zelfs in een onperfecte meervoudige vorm, ook de samenstelling en de werking van het parlement ten goede zouden veranderen sloeg om in verbittering toen hij als senator zelf moest ervaren dat vooral de macht van de partijen en de regering toenam en de oude *politique politicienne* nog steeds hoogtij vierde. Tekenend voor zijn elitarisme is nog het feit dat hij democratie niet bestempelde als een universeel gegeven en de toekenning van stemrecht aan in zijn ogen minderwaardige rassen als absurd van de hand wees. Ook het gebruik van het begrip rechtvaardigheid, centrale ideologische pijler van zijn rechtsdenken die hij uitwerkte in een

tetragramformule, getuigt van een dergelijke ambiguïteit. Voor Picard moest de verspreiding van de rechtvaardigheid, wat hij omschrijft als vermaatschappelijking (*socialisation*), onvermijdelijk uitmonden in een collectivistische maatschappij, waarin het recht in de moraal zou opgaan. Dat collectivisme mag niet verward worden met communisme en behelst voornamelijk de nationalisering van een aantal sleutelsectoren van de samenleving; het fundament van de particuliere eigendom bleef voor hem, anders dan voor Proudhon die hij als één van zijn inspiratiebronnen naar voor schoof, evenwel onaantastbaar. Wel bood Picard hiermee een evenzeer socialistisch alternatief voor het revolutionaire discours van Marx. Enerzijds was het begrip rechtvaardigheid door de notie van geleidelijkheid die erin begrepen was veel minder bruuskerend voor de leidende politieke klassen: rechtvaardigheid was in de ogen van Picard iets dat alleen maar op lange termijn gerealiseerd kon worden. Anderzijds was de notie rechtvaardigheid zeker niet vrijblijvend en bevatte ze noodzakelijkerwijze ook een zekere mate van afdwingbaarheid door de Staat. Met die notie schreef Picard zich uiteraard ook in de pragmatische reformistische lijn van de BWP in. Dat dit juridisch socialisme niet veel meer was dan een verder ontwikkeld ‘burgerlijk recht’ en te weinig radicaal was om echt verandering te kunnen brengen, zoals de Franse syndicalist Georges Sorel hem en anderen verweet, weigerde hij te aanvaarden en achtte hij integendeel net de meest aangewezen manier om concrete juridische maatregelen te realiseren.¹²³⁵

In zijn opvattingen over de hervorming van het gerecht is eenzelfde meerlagigheid terug te vinden. Wat de advocatuur betreft, hield hij ontegensprekelijk vast aan een procesgebonden invulling van het beroep en bijgevolg aan de klassieke deontologie, waarin de plicht tot verdediging centraal stond. Dat steeds meer confraters gedwongen waren daarbuiten hun broodwinning te zoeken, kon hem niet tot mentale soepelheid op dat vlak bewegen, wellicht omdat dat anders zijn eigen identiteit als advocaat zou aantasten. Inzake de magistratuur durfde hij wel buiten de traditionele kaders te denken. Hij laakte de politieke benoemingen en wilde komen tot meer rechtszekerheid voor de burgers en een betere werking van het gerechtelijk apparaat door het systeem van de alleenzetelende rechter en een meer representatieve samenstelling van de jury, al weigerde hij daarbij wel om tactische redenen een volledige democratisering. Zijn discrete, maar daarom niet minder wezenlijke steun aan de nieuwe richting in het strafrecht paste in

¹²³⁵ DEFERME, “Aan iedere Belg wat hem toekomt”, pp. 49-50; PICARD, “Le droit nouveau”, p. XLI-XLIV. Georges Sorel (1847-1922) was een Frans filosoof en socioloog, die vooral bekend staat omwille van zijn verdediging van een revolutionair syndicalisme. WEYEMBERGH, *Georges Sorel*; WEYEMBERGH, “Georges Sorel en Charles Maurras”.

dezelfde gedachtegang, evenals zijn sympathie voor de arbitrage tussen staten, waarvan hij op een overkoepelend internationaal niveau heil verwachtte.

Een andere complexe spanning in zijn denken is zeker die tussen positivisme en natuurrecht, die hem van jongsaf intrigeerde en hem eigenlijk nooit meer losliet. In zijn proefschrift probeerde hij het natuurrecht tevergeefs te funderen als een wetenschap. In *La Forge Roussel* positioneerde hij recht als een reactie tegen de natuur, maar dit bleek eerder een overgaande gevoelsuiting, vermoedelijk onder invloed van het darwinisme. In *Le Droit pur* profileerde hij zichzelf dan nog wel uitdrukkelijk als een positivist – term die toch enigszins gewrongen staat tegenover zijn werkelijke opvattingen – maar onderscheidde hij toch een transcendentiaal recht, dat hij echter bewust geen natuurrecht wilde noemen, en beschouwde hij het recht als een a priori gegeven in de kosmos. Uiteindelijk kwam hij in *Les Constantes du Droit* uit bij het hominisme, dat de basis van het recht bij de menselijke natuur legde en dat hij zonder schroom als een mogelijke invulling van het natuurrecht typeerde. Dat Picard tot op zekere hoogte ook de aantrekkingskracht van de natuurwetenschappen en van het wetenschappelijk positivisme van Comte heeft ondergegaan, is echter niet helemaal te ontkennen, maar dan niet zozeer op het theoretische vlak dan wel in de praktijk, getuige daarvan zijn inspanningen voor de juridische bibliografie en de redactie van de *Pandectes belges* op basis van een veelheid aan rechtsbronnen, waarmee hij zich distantieerde van de *Exegetische school*.¹²³⁶ In het algemeen achtte Picard rechtsfilosofie trouwens van wezenlijk belang voor elke jurist, standpunt waarmee hij eens te meer tegen de stroom inroeide. Hij weigerde zich neer te leggen bij de door Immanuel Kant voorgestane scheiding tussen juristen en filosofen, die argumenteerde dat juristen zich uitsluitend moesten beperken tot de techniek van het recht, terwijl de eigenlijke reflectie over het recht, inbegrepen de vraag naar de rechtvaardigheid ervan, toekwam aan de filosofen.¹²³⁷ Onvermijdelijk had die dualiteit in de negentiende eeuw geleid tot een verwijdering van het positief recht en de rechtsfilosofie en bijgevolg tot een wezenlijke transformatie van de rechtswetenschap, zoals Jean-Pascal Chazal terecht opmerkt: “*Le juriste n’est plus ce prudent qui sait distinguer le juste de l’injuste; il devient un légiste qui rend compte des lois positives (les seules qui désormais existent juridiquement) comme le physicien des lois de la nature*”.¹²³⁸

Onvermijdelijk vertonen tot slot ook zijn opvattingen over recht versus ras en natie dat breukvlak. Meermaals werd opgemerkt dat de vandaag vaak schokkerende racistische

¹²³⁶ CHAZAL, “Philosophie du droit et théorie du droit”, pp. 48-51.

¹²³⁷ Zie voor het misprijzend oordeel van Picard over Kant: WARLOMONT, *La pensée d’Edmond Picard*, pp. 17-18.

¹²³⁸ CHAZAL, “Philosophie du droit et théorie du droit”, pp. 43-48 en 48 (citaat).

ideeën voor Picard niet in tegenspraak waren met de rest van zijn rechtsdenken. Afgezien van de band die hij legde tussen socialisme en antisemitisme, voor hem synoniemen, als gevolg van een vernauwing van het Jodendom tot het grootkapitaal, blijkt dat bijvoorbeeld ook uit het feit dat hij het ras als de belangrijkste motor achter de rechtstotaliteit beschouwde. Concreet beperkte hij zijn antisemitisme echter tot wetgevend ingrijpen en nam hij afstand van radicalere maatregelen. Zijn Belgisch nationalisme is evenmin zo ééndimensionaal als het op het eerste gezicht lijkt. Hij verdedigde de eenheid van het land waarvan hij een inwoner was en veroordeelde pogingen tot regionalisering, maar erkende wel de onfortuinlijke situatie van de Nederlandstaligen, waarvan de oplossing de pendant was van zijn befaamde âme belge-theorie. Daarom steunde hij de in zijn ogen rechtmatige eisen van de Vlaamse Beweging en aanvaardde hij in Vlaanderen en Brussel tweetaligheid, niet voor Wallonië. Zijn idolatrie voor de kolonisatie van Congo stond tenslotte aanvankelijk geenszins een kritische houding in de weg.

Uit het geheel van zijn rechtsdenken komt Picard finaal veeleer naar voor als een janusfiguur. Hij was een buitengewoon scherp observator van de gebeurtenissen van zijn tijd en heeft als een visionair soms zeer progressieve standpunten ingenomen. Evenzeer bleef hij echter altijd, hoe ver hij ook ging, een vertegenwoordiger van de burgerij waartoe hij behoorde, wat tot op zekere hoogte aan de grondslag ligt van een in wezen conservatieve ingesteldheid en een vaak aanwezige verbittering op latere leeftijd. Die spagaatpositie is door andere auteurs wel eens paradoxaal genoemd, maar de term meerlagigheid lijkt ons preciezer.¹²³⁹ Dat dilemma – als het ware het éne en het andere willen, geen echte keuze durven maken omdat het nog alle kanten opkon, maar wel ten volle beseffend dat wat was geweest niet meer zou kunnen zijn – was eigen aan de bijzondere woelige overgangstijd die het fin de siècle in de Belgische en bij uitbreiding West-Europese geschiedenis vormde.

¹²³⁹ We verkiezen dit neologisme boven de taalkundig correcte term ‘gelaagdheid’, die naar ons aanvoelen veel minder die spagaatpositie uitdrukt.

8.3 EEN RESIGNERENDE INTELLECTUEEL

Met een dergelijke meerlagige grondhouding kan Picard min of meer ingepast worden in de door Antoon Braeckman vooropgezette typologie over de omgang met de moderniteit door de *Bildungselite*. Onder moderniteit begrijpt Braeckman “*de periode in de Westerse beschavingsgeschiedenis die gedomineerd wordt door de kapitalistische economie en de vorming van democratische natiestaten*”, met andere woorden de negentiende eeuw en dan vooral de tweede helft ervan – periode die overeenstemde met wat Marx in zijn *Communistisch Manifest* het bourgeoisieitijdperk heeft genoemd of wat de Duitse protestantse socioloog Max Weber als “*Entzauberung der Welt*” omschreef.¹²⁴⁰ De *Bildungselite* definieert Braeckman als:

*“de relatief homogene groep van intellectuelen uit de negentiende en vroege twintigste eeuw, die overwegend afkomstig zijn uit de burgerlijke middenklassen, een universitaire opleiding achter de rug hebben en binnen het culturele en maatschappelijke leven een leidende rol spelen. Op het terrein gaat het vooral om universiteitsprofessoren, advocaten, artsen, geestelijken, hogere ambtenaren, enz. Als leden van het Bildungsbürgertum (de geschoolde burgerij) ontlelen ze hun maatschappelijke status niet aan geld of bezit, maar aan de vorming en opleiding die ze hebben genoten. In die zin zijn te onderscheiden van het Wirtschaftsbürgertum (de economische burgerij).”*¹²⁴¹

Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw monopoliseerde die groep, ook in België, nagenoeg de politieke macht, de cultuur en de publieke opinie, maar tijdens het fin de siècle werd die positie uitgedaagd door de vraag naar democratisering van de samenleving, waarbij vooral de arbeidersbeweging en de socialistische partijen als stuwende krachten van de grote ‘massa’ fungeerden. Braeckman stipt aan dat intellectuelen slechts twee posities konden innemen tegenover dat bijzonder ingrijpende proces, hetzij één van afwijzing en veroordeling, hetzij één van gelaten berusting. De eerste groep, die numeriek het grootst in aantal was, duidt hij aan als ‘reactief conservatieve intellectuelen’, de tweede als ‘resignerende verlicht conservatieve intellectuelen’.¹²⁴² Over laatstgenoemden merkt hij ondermeer het volgende op:

¹²⁴⁰ BRAECKMAN, “Denken tegen de moderniteit”, pp. 7-8 (citen).

¹²⁴¹ BRAECKMAN, “Denken tegen de moderniteit”, p. 32 noot 5 (citaat).

¹²⁴² BRAECKMAN, “Denken tegen de moderniteit”, pp. 10-13 en 19-20.

*“Zij zien wel de veranderingen, respectievelijk de problematische ontwikkelingen die zijzelf en hun samenleving ondergaan, maar ze leggen zich bij de onontkoombaarheid ervan neer. In elk geval zijn de mening toegedaan dat het terugdraaien van de moderniteit niet alleen niet haalbaar, maar bovendien niet wenselijk is. Hun rol zien zij vooral gelegen in het verheffen van een kritische stem, met de hoop dat ze op die manier de aan de gang zijnde maatschappelijke moderniseringsprocessen minstens met een minimum aan kritische reflexiviteit kunnen begeleiden.”*¹²⁴³

Als het bovenstaande wordt toegepast op Picard, blijkt dat er nauwelijks twijfel over kan bestaan dat hij deel uitmaakte van die *Bildungselite* en dat hij daarbinnen behoorde tot de relatief kleine groep van resigerende intellectuelen. Tot op zekere hoogte vertoonde hij raakvlakken met de reactieve strekking, maar te weinig om hem daarmee te identificeren.

Eén en ander komt natuurlijk het duidelijkst naar voor uit de houding van Picard ten aanzien van de vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie. Hij aanvaardde de richting waarin de samenleving en logischerwijze ook het recht evolueerden en verzette zich niet tegen het dalend belang van zijn eigen klasse dat hij onvermijdelijk en noodzakelijk achtte. Dat hij grote reserves had en naar het einde van zijn leven niet altijd gelukkig was over de gang van de zaken is terdege aangetoond, maar het cruciale uitgangspunt stond voor hem desondanks nooit of te nimmer ter discussie. Op dat vlak onderscheidde hij zich fundamenteel van de vertegenwoordigers van het andere afwijzende kamp. Het onderscheid blijkt misschien glashelder als men één van de belangrijkste politieke protagonisten daarvan uitvoerig aan het woord laat over de massademocratie, die in België met het algemeen meervoudig stemrecht onomkeerbaar was ingezet en na de Eerste Wereldoorlog werd bestendigd door het algemeen enkelvoudig stemrecht:

“Quiconque réfléchit sérieusement aux conditions inséparables d'un bon gouvernement doit reconnaître qu'elles ne se rencontrent pas dans l'absolutisme; que des garanties de contrôle sont nécessaires [...] Le mieux serait de donner des satisfactions à tous les groupements et de faire à chacun une part dans les affaires publiques. Mais un tel partage suppose dans la société une hiérarchie et une certaine pondération. Or, c'est là précisément ce que la démocratie moderne n'admet plus; sa loi, c'est un homme, une voix, et toutes ces voix doivent se confondre et former un énorme total d'où émerge une majorité quelconque. [...] L'idée fausse qui est en marche, c'est le nivellement. [...] Une société ne se conçoit pas sans une certaine hiérarchie appuyée sur les mœurs. L'égalité complète n'existe pas dans la nature. Sans doute l'égalité

¹²⁴³ BRAECKMAN, “Denken tegen de moderniteit”, p. 20 (citaat).

civile se justifie: tout homme a des droits et de devoirs. Mais pour l'exercice de l'autorité des capacités, des aptitudes, des lumières sont indispensables; la remettre aux mains qui ne les ont pas, c'est livrer les biens les plus précieux à la force aveugle du nombre."¹²⁴⁴

Voor de hier geciteerde Woeste, maar bijvoorbeeld ook evenzeer voor Frère-Orban of Van den Heuvel en vele andere toenmalige intellectuelen was de massademocratie met andere woorden uit zichzelf verwerpelijk en die opvatting hebben ze hun leven lang gehuldigd.

Mutatis mutandis nam Picard ook voor de andere aspecten van zijn rechtsdenken meestal een resignerende positie in. Dat geldt bijvoorbeeld zeker voor het communautaire probleem, waarop hij anders dan vele van zijn tijdgenoten het in zijn ogen gerechtvaardigde eisenpakket van de Vlaamse Beweging voor een groot deel kon onderschrijven. In het woelige koloniale debat stelde hij de kolonisatie zelf eigenlijk nooit ter discussie, maar wees hij aanvankelijk nog op de noodzaak om mistoestanden te remediëren om later een beaat bewonderaar van het koloniale project te worden. Voor een klein aantal aspecten van zijn rechtsdenken komt Picard evenwel veeleer over als een reactieve intellectueel. Te denken valt dan ondermeer aan zijn verdediging van de klassieke deontologie van de advocaat, waarvan hij een aanpassing aan de nieuwe zeden resoluut afwees. Eén en ander lijkt ons evenzeer op te gaan voor zijn antisemitisme, dat hij vooral invulde als een afweermechanisme tegen bepaalde excessen van het kapitalisme die hij associeerde met het Jodendom.

8.4 EMANATIE VAN EEN VERANDEREND RECHTSDENKEN

Op de vraag in hoeverre het rechtsdenken van Picard als een emanatie van de transformatie van het Belgische rechtsdenken in het fin de siècle mag gezien worden, wijzen de onderzoeksbevindingen van dit proefschrift in de richting van een positief antwoord. Picard lijkt zich te confirmeren aan bredere Belgische ontwikkelingen en situeert zich nooit in het ijle. Op veel vlakken was hij weliswaar binnen zijn tijd een pionier en formuleerde hij vernieuwende ideeën die een meerderheid van juristen (nog) niet kon bijtreden, maar hij deelde die doorgaans wel met (een beperkt aantal) medestanders. Ook daar waar hij respect vroeg voor de traditie stond hij evenmin alleen. Op rechtsfilosofisch vlak voerde Picard in de Belgische rechtsleer zo bijvoorbeeld het

¹²⁴⁴ WOESTE, *Oeuvres de combat*, pp. 239-240 (citaat). Het aangehaalde fragment is meerbepaald afkomstig uit een na de Eerste Wereldoorlog te dateren lezing *La démocratie en Belgique*.

verzet aan tegen de *Exegetische school* van Laurent. Zijn brede visie op de rechtsbronnen werd mee uitgedragen door Faider en de Haulleville, maar kreeg pas na de eeuwwisseling voet aan de grond in de academische wereld. Eenzelfde sociale invulling van rechtvaardigheid was eveneens aanwezig bij Denis. Naar vormgeving van het recht sloten zijn encyclopedische en juridische projecten aan bij de diverse pogingen van Otlet en Lafontaine om een uitdijende wereld alsnog te bevatten. Inzake rechtsonderwijs bouwde hij voort op de bevindingen van Beernaert en werd zijn kritiek op de overdreven aandacht voor het Romeins recht door tal van tijdgenoten bijgetreden. Met betrekking tot de vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie nam hij afstand van de gebruikelijke liberaal-economische visie en was hij de voorman van een aanzienlijke groep jongere juristen, in hoofdzaak advocaten, die het sociale vraagstuk als een juridisch probleem opvatte en daarom pleitte voor sociale wetgeving en algemeen stemrecht. Met zijn in wezen elitaire opvatting van democratie plaatste hij zich in het centrum van de Belgische rechtsleer. Wat zijn visie op de hervorming van het gerecht betreft, was zijn procesgebonden invulling van de deontologie van de advocaat typisch voor de *ancien* van de balie die hij was. Op strafrechtelijk vlak schaarde hij zich voluit achter Lejeune en Prins. Inzake internationaal publiekrecht leunde hij aan bij de dynamische Belgische vredestraditie van voor de Eerste Wereldoorlog met Rolin-Jacquemyns, Beernaert en Lafontaine als exponenten. Eén en ander gaat tot slot ook op, zij het in mindere mate, voor zijn ideeën over recht versus ras en natie. Dat hij in België de onmiskenbare heraut was van het racistische antisemitisme kan niet ontkend worden, maar hij had met Destrée en Hennebicq twee even onverkwikkelijke navolgers en werd daarenboven gedragen door een betekenisvolle onderstroom van de Belgische samenleving. Zijn nationalisme herhaalde met de *âme belge*-theorie wat al veel langer leefde in Brusselse kringen. Uniek daarentegen was zijn volgehouden steun aan de Vlaamse beweging, die echter niet onbegrensd was. Met zijn pro-koloniale houding isoleerde hij zich binnen de BWP, maar versterkte hij het invloedrijke kamp van zij die baat haalden uit de kolonisatie.

Op een tweede bovenliggend niveau blijkt het rechtsdenken van Picard tevens heel wat affiniteiten te vertonen met wat in de rest van West-Europa aan de gang was en mag hij bijgevolg eveneens gezien worden als een emanatie van een veranderend Europees rechtsdenken. De bestaande primauteit van de wetgeving en de ontoereikendheid van een exegetische respectievelijk legistische benadering werd in Frankrijk en Nederland op een min of meer gelijkaardige manier aangevallen door juristen als ondermeer Géný,

Saïlles, Hamaker of Molengraaff, die allen een bredere rechtsbronnenleer voorstonden en doorgaans eveneens pleitten voor een herwaardering van de rechtspraak. Wat Duitsland betreft, fungeerde de latere Jhering met zijn idee van recht als strijd als een cruciale inspiratiebron voor de rechtsfilosofie van Picard. De oprichting van het Nederlandse *Paleis van Justitie* getuigde dan weer van eenzelfde onvrede over de kloof tussen recht en volk en van eenzelfde ambitie om die te willen overbruggen. De vermaatschappelijking van het recht en de strijd om democratie waren op hun beurt zeker geen louter Belgisch fenomeen, maar beroerden evenzeer de buitenlandse tijdgenoten van Picard en dwongen ook hen positie in te nemen. In Duitsland kan de codificatie van het BGB niet los gezien worden van het door Gierke gepatroneerde debat rond ‘*die soziale Aufgabe des Privatrechts*’, waarvan het sociale vraagstuk een substantieel onderdeel vormde. In Frankrijk wezen bijvoorbeeld juristen als Tissier en Charmont op de onvolmaaktheid van de Code civil op dit vlak. In Nederland was Molengraaff de exponent van de sociaal bewogen en politiek geëngageerde jurist. Hetzelfde ging slechts tot op zekere hoogte op voor Van Houten, die zich vooral door economische motieven liet leiden, maar desalniettemin een wezenlijke bijdrage leverde tot de democratisering van de Nederlandse samenleving. De mosterd voor zijn ideeën over de hervorming van het gerecht haalde Picard eigenlijk voor een groot stuk uit het buitenland. Zijn opvatting over de deontologie van de advocaat en zijn inzet voor een democratischer jury waren in grote mate schatplichtig aan het Franse voorbeeld, daar waar hij voor het concept van de alleenzetelende rechter de steven had gewend naar Bentham. Inzake antisemitisme en racisme hertaalde hij tot slot voor een groot deel wat Franse auteurs als Drumont en Lebon hem hadden voorgezegd, daar waar zijn âme belge-theorie in grote mate schatplichtig is aan Renan.

8.5 EEN ORIGINEEL RECHTSDENKEN

Tegelijk is Picard met zijn rechtsdenken ook veel meer dan louter een emanatie geweest. Wie hem alleen als dusdanig beschouwt, doet hem onmiskkenbaar tekort. Zijn rechtsdenken vertoont uit zichzelf namelijk een grote originaliteit door zijn allesomvattend karakter.¹²⁴⁵ Zoals is aangetoond, was voor Picard de overgrote meerderheid van het menselijke handelen tot recht terug te brengen. Het bereiken van meer rechtvaardigheid moest voor hem altijd opnieuw het einddoel zijn, totdat er

¹²⁴⁵ Zie ook: DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid*, pp. 186-189.

uiteindelijk geen recht meer zou nodig zijn. Elk deelaspect van zijn rechtsdenken legt daarvan getuigenis af. Vandaar bijvoorbeeld dat hij het sociale vraagstuk interpreteerde als een juridisch probleem dat alleen via het recht ten gronde kon worden opgelost door sociale wetgeving en algemeen stemrecht. Vandaar voorts zijn ijver voor een betere werking van het gerecht, dat de toepassing van het recht moest garanderen, en zijn inzet voor een vulgarisering van het recht, zodat dat opnieuw met het algemeen belang zou samenvallen. Vandaar uiteraard dat een billijke taalwetgeving voor de Vlamingen bij hem een wezenlijk onderdeel vormde van zijn nationalisme. Vandaar tot slot dat hij zijn antisemitisme en racisme eveneens vertaalde naar een juridische essentie. Een dergelijk holistisch of totalitair rechtsdenken, waarin politieke en filosofische opvattingen onmiddellijk in het recht zijn opgenomen en daadwerkelijk geïntegreerd, is nadien door geen enkele Belgische of zelfs Europese jurist nog uitgedragen. Pas in dat licht krijgt de in het eerste hoofdstuk aangehaalde uitspraak van Emiel Van Dievoet, waarin die Picard inschatte als de belangrijkste Belgische jurist van de negentiende eeuw, zijn werkelijke volle gewicht. Vanuit een dergelijke interpretatie blijkt het grote contrast met Laurent, wiens rechtsopvatting er in essentie op neerkwam dat hij recht wilde begrenzen. In tegenstelling tot de non-conformist Picard die als praktizijn een zeer ruime theoretische horizon koesterde, was Laurent een conformistische dogmaticus die het recht finaal op zichzelf beschouwde en met klem weigerde het te betrekken op sferen die er volgens hem niets mee te maken hadden, zie bij wijze van illustratie zijn afkeer van het natuurrecht of zijn houding ten aanzien van het sociale vraagstuk, dat hij vanuit zijn logica alleen kon zien als een moreel probleem waarvoor juridische oplossingen hoogst ongepast waren. Omgekeerd zag Picard de levensbeschouwelijke strijd, die Laurent zo essentieel achtte, toch altijd veeleer als een obstakel. Zo beschouwd zou men Picard in zekere zin kunnen zien als het ultieme vuurwerk van de negentiende-eeuwse intellectuele burgerij, als het decadente hoogtepunt dat zijn eigen ondergang vat, maar die niet kan beletten. Het ontbreken van een later juridisch totaalconcept, en daarmee samenhangend het letterlijk bijna volledig uit de herinnering verdwijnen van de visie van Picard, is dan misschien minstens evenzeer een gevolg van de democratisering op zich, als van de fascistische, nationaal-socialistische en communistische ontsparingen daarvan in de twintigste eeuw.

8.6 ENVOI

Uit dit proefschrift is Picard vanuit een rechtshistorische invalshoek naar voren gekomen als een buitengewoon intrigerend personage en een fascinerende toegangspoort bij uitstek tot de samenleving van het fin de siècle in België en West-Europa, die fundamenteel anders was dan de huidige maatschappelijke werkelijkheid. Zijn rechtsdenken moet in zijn geheel in die tijd geplaatst worden om er de volledige reikwijdte van te kunnen doorgronden. Dit geldt mutatis mutandis uiteraard voor zijn antisemitisme en racisme, die vandaag terecht als aberrant worden veroordeeld. Zijn ideeën getuigen steeds opnieuw en op diverse domeinen van de moeilijke zoektocht naar een nieuw evenwicht en vertonen daardoor bijna altijd een complexe meerlagigheid. Wie die vaststelling als paradoxaal betitelt, bewijst veeleer dat hij de essentie ervan niet vat. Picard hinkte als het ware op twee benen: met het ene been aanvaardde hij en zat hij ten volle in de moderniteit, met het andere been kwam hij niet los van wat daarvoor evident was geweest. Dat Picard soms lelijk uit de bocht is gevlogen en ideeën heeft verdedigd die vandaag niemand meer zou durven schrijven en die ten strengste zouden worden afgewezen, kan onmogelijk worden betwist. Dat hij dan weer elders precies de vinger op de wonde legde en vaak oplossingen voorop stelde die in latere decennia effectief zouden worden verwezenlijkt of nog steeds niet aan actualiteitswaarde hebben verloren echter al evenmin.

In elk geval willen we een warme oproep lanceren om verder onderzoek aan Picard te wijden, ook na zijn zo objectief mogelijke ‘herontdekking’ en contextuele duiding in dit proefschrift. De hier gehanteerde specifieke benadering heeft weliswaar een belangrijk en fundamenteel deel van zijn activiteiten en persoonlijkheid blootgelegd, maar doet Picard op bepaalde vlakken evenzeer manifest ‘onrecht’ aan door doelbewust tal van zaken te verwaarlozen. Het moge duidelijk zijn dat het laatste woord nog lang niet over hem is gezegd. Er is nog een massa zo goed als onontgonnen archief aanwezig en de nood aan een volwaardige objectieve biografie doet zich meer dan ooit voelen. Voor tal van mogelijke onderzoeksvragen, zoals bijvoorbeeld de relatie tussen kunst en literatuur enerzijds en het recht en de balie anderzijds, of de wisselwerking tussen balie en politiek, enzovoort kan men voor wat het fin de siècle in België betreft eenvoudigweg niet voorbijgaan aan de man. We durven hopen dat de daartoe uitgeworpen handschoen vroeg of laat zal worden opgenomen. Dat de uitdaging niet eenvoudig zal zijn en dat de

vorser daarbij op tal van valkuilen zal stoten, mag niet als een bezwaar gelden; dat heeft de opdracht sowieso gemeen met elk ander (rechts)historisch onderzoek.

Het betaamt om in dit proefschrift over Picard en zijn rechtsdenken als slotoverweging voor de lezer het laatste woord aan de man zelf te laten:

*“Prenez la vie comme elle est. Acceptez-la dans ses ascensions et dans ses descentes. J’ai franchi le sommet et je m’en vais vers la vallée. [...] Soyez assurés qu’au moment où je vais me taire, je ne me sens pas un invalide, mais plutôt un vieux soldat capable de s’exciter encore en voyant manoeuvrer les autres et en entendant les fanfares guerrières qui sonnent pour vous la charge.”*¹²⁴⁶

¹²⁴⁶ *Cinquantenaire professionnel*, p. 29 (citaat).

BIBLIOGRAFIE

BRONNEN¹²⁴⁷

A. Archieven

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief¹²⁴⁸

Archief Henry Carton de Wiart [AHCDW]

- 81. Felicitatiebrief Edmond Picard n.a.v. benoeming als minister van Justitie
- 903. Briefwisseling met Edmond Picard
- 904. Briefwisseling met Marguerite Picard
- 1639. Collaboration de H. Carton de Wiart au J.T. depuis 1890

Archief Albert Guislain [AAG]

- 909. Briefwisseling van Guislain met Armand Heuse
- 1102. Briefwisseling van Guislain met Léon Le Febvre de Vivy
- 1423. Briefwisseling van Guislain met Marguerite Picard
- 1459. Briefwisseling van Guislain met G. Poplimont
- 2251. Notes dactylographiés sur la famille d'Edmond Picard
- 2413. Le Tombeau d'Edmond Picard, deel 1
- 2415. Le Tombeau d'Edmond Picard, deel 2
- 2418. Briefwisseling Guislain m.b.t. uitgave biografie Picard
- 2420-2421. Brieven/persknipsels m.b.t. uitgave bloemlezing literair oeuvre Picard
- 2422 en 2424. Artikels/lezingen m.b.t. Picard
- 2425-2429. Briefwisseling Guislain m.b.t. archief Picard en getuigenissen van derden
- 2430. Briefwisseling van Picard met Jules Destrée
- 2431. Briefwisseling van Picard met Marie Mali
- 2432. Briefwisseling van Picard met Marguerite Picard
- 2433. Briefwisseling van Picard met Alphonse Beeckman
- 2434. Voorwoord voor boek G. Vander Haeghen
- 2435. Autograaf Picard over zijn socialistische overtuigingen
- 2437. Briefwisseling van Picard met zijn vrouw
- 2438. Briefwisseling van Picard met Charles Gheude
- 2439. Journal des années de guerre, selectie door Guislain
- 2448. Choix de lettres reçues par Edmond Picard et commentées par A. Guislain
- 2449. Briefwisseling van Picard met Thomas Vinçotte
- 2450. Briefwisseling van Picard met Charles Van der Stappen
- 2453. Briefwisseling van Picard met Julien Leys
- 2454. Briefwisseling van Picard met Théodore Baron
- 2461. Biografische inlichtingen over Picard
- 2465. Krantenknipsels van Picard en kopie geboorteakte
- 2468-2469. Briefwisseling m.b.t. *Le Juré*
- 2470. Krantenknipsels m.b.t. Picard
- 2476. Brochure *Ostende Centre d'Art. Trois Saisons d'Activité 1905-1906-1907.*
- 2479. Brochure Valère Gille over Picard
- 2480. Brochure Georges Virres over Picard
- 2481. Openingsrede Louis Diercxsens over Picard
- 2754. Rechtspraak m.b.t. auteursrechten
- 2948. Briefwisseling van Guislain m.b.t. de *Anthologie d'Edmond Picard*
- 2777. Briefwisseling van Guislain m.b.t. de toekenning van de Prix Edmond Picard
- 2954. Stichtingsakte en historische schetsen van de Libre Académie de Belgique
- 2955. Ledenlijsten van de Libre Académie
- 2957. Proces-verbalen van de vergaderingen van de Libre Académie
- 2958-2960. Briefwisseling van Guislain m.b.t. de Libre Académie
- 2964. Causerie "Edmond Picard et les artistes"

¹²⁴⁷ Naar auteursarchief worden geen verwijzingen opgenomen.

¹²⁴⁸ De archieven Carton de Wiart, Guislain, Lejeune en Van den Heuvel werden op microfilm geraadpleegd.

2965. Dossier over de Libre Académie na de Bevrijding
2966. Causerie over leven van Picard
2967. Toespraken bij overbrenging Libre Académie naar het Maison des Ecrivains
2976. Persknipsels m.b.t. Libre Académie
3247. Briefwisseling van Picard met Xavier Mellery

Archief Jules Lejeune

66. Brochure met pleidooien Edmond Picard in de zaak Peltzer
69. Briefwisseling met Edmond Picard

Archief Ministerie van Justitie, Algemeen Secretariaat, Tweede afdeling

1561. Benoemingen van advocaten bij het Verbrekingshof, 1837-1905.

Archief Jules Van den Heuvel

3. Briefwisseling O-W

BRUSSEL, Justitiepaleis

Bibliotheek van de Brusselse balie

Papieren Edmond Picard

Bibliotheek van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie

Dossier Edmond Picard

Dossier buste Edmond Picard

Dossier Jules Lejeune

Dossier Charles Woeste

BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek Albert I

Afdeling Kostbare Werken

Legaat Hubert-Picard

9036 A – La Forge Roussel

9051 A – Le Droit pur

9053 A – Confiteor

9054 A – Recueil de lettres manifestation 1901

9055 A – Recueil de coupures de presse manifestation 1901

9058 A – Psukè

9060 A – Ambidextre journaliste

9062 A – Le juré

9065 A – Le sentiment de la patrie

9067 A – Destination sociale du luxe et des grandes fortunes

9070 A – Essai d'une psychologie de la nation belge

9075 A – Anatomie juridique

9076 A – Mémoires d'un polémiste

9078 A – Recueil de lettres et de coupures de presse retraite du Sénat 1908

9080 A – Théodore Hauben

9082 A – En Congolie

9086 A – Cinquantenaire professionnel

9087 A – Edmond Picard épigrammatiste

9088 A – Journal de mer d'un adolescent

9097 A – Vers la vie simple

9568 A – Mort d'Edmond Picard 1924

Handschriftenkabinet

MS, II, 7584 – Papieren Familie Otlet

MS, III, 228 – Oorlogsdagboek Edmond Picard

Archives et Musée de la Littérature

Reeks ML – Erfdeel Denise Picard

ML 631 – Album Félicien Rops

ML 2229 – Manuscript La Guerre Europeo-allemande

ML 4963 - Manuscript Synthèse de l'antisémitisme

ML 4964 - Annales Parlementaires. Discours de Me Edmond Picard
 ML 4965 – Procès Vander Smissen
 ML 4966 – Election Bisschoffsheim
 ML 4967 - Conférences
 ML 4970 - Articles politiques divers 1884-1886
 ML 4971 > 4973 – *La Chronique*
 ML 4978 > 4983 – *Le Peuple*
 ML 6558 – Album de photographies réunies en hommage à E. Picard
 ML 8632 - Manuscript El Moghreb al Aksa

Reeks ML – *Archief Judith Cladel*
 ML 2639 – Correspondance à Judith Cladel
 ML 3133 – Pèlerinage aux Grands Crûs de la Bourgogne

Reeks ML – *Andere archieven*
 ML 765 – Manuscript voorwoord L’homme en amour
 ML 2589/III – Correspondance à Georges Eekhoud
 ML 7250/1 – Gecorrigeerde drukproef Au Pays des Bilingues

Reeks ML A – *Archief Georges Eekhoud*
 ML A 1149 – Escal-Vigor

B. Pers¹²⁴⁹

La Belgique judiciaire (1842-1924)
La Liberté (1865-1867)
Journal des Tribunaux (1881-1924)

C. Wetgeving

Parlementaire Handelingen Kamer
Parlementaire Handelingen Senaat
Pasinomie

D. Oeuvre van Edmond Picard

DUCHAIINE, G. en PICARD, E. *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*. Parijs, Brussel, Durand et Pedone Lauriel, Claassen, 1869, 548 p.

PICARD, E. *Au pays des Bilingues. Le second voyage de Pantagruel. Sous le gouvernement des minces. Sermons dans la salle des pas-perdus*. Brussel, Larcier, 1923, 238 p.

[PICARD, E.] “Avant-propos du tome troisième”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 3, Brussel, Larcier, 1879, pp. IX-XV.¹²⁵⁰

[PICARD, E.] ‘Avant-propos du tome quatrième’, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 4, Brussel, Larcier, 1880, kol. IX-XLIV.

PICARD, E. *Baccara. Question de l'inégalité des chances*. S.l., 1907, 11 p.

PICARD, E. *Carmen octogenare. 15 décembre 1916*. Brussel, Larcier, 1917, 13 p.

PICARD, E. *Carillon de grelots progressistes*. Brussel, Larcier, 1884, 155 p.

PICARD, E. “Classification théorique rationnelle des matières d'un Code de droit civil”, in: E. PICARD

¹²⁴⁹ *La Belgique judiciaire* en het *Journal des Tribunaux* werden in hun papieren vorm geraadpleegd in de bibliotheek van de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de K.U.Leuven. *La Liberté* werd op microfilm geconsulteerd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I. Gebruikte artikelen uit het *Journal des Tribunaux* van na 1924 worden beschouwd als uitgegeven bronnen of als werken en hierna opgenomen.

¹²⁵⁰ De titel van de reeks *Pandectes belges* wordt in deze bibliografie verkort weergegeven. Cfr. supra in het tweede hoofdstuk voor de respectievelijke ondertitels.

- (ed.), *Pandectes belges*. Deel 112, Brussel, Larcier, 1920, pp. III-XVI.
- PICARD, E. *Comment on devient socialiste*, Brussel, Lacomblez, 1895, 154 p.
- PICARD, E. “Comment on fait une notice”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 18, Brussel, Larcier, 1886, pp. 9-26.
- PICARD, E. *Comment on fait une notice* (Petites fugues). Brussel, Larcier, 1999, 52 p.
- PICARD, E. *Confiteor*. Brussel, Larcier, 1901, 300 p.
- PICARD, E. *Consultations de Maîtres Capelle et Picard. Loi du 24 Octobre 1902*. S.l., 1903, 6 p.
- PICARD, E. *Consultation sur les droits domaniaux de l'Etat indépendant du Congo délibérée par Me Edmond Picard, avec la collaboration de Me F. Cattier, du Barreau de Bruxelles. Novembre 1892*. Brussel, Hayez, 1892, 80 p.
- PICARD, E. “De la confection vicieuse des lois en Belgique et des moyens d'y remédier”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 6, Brussel, Larcier, 1881, pp. IX-LXXVI.
- PICARD, E. “Des éléments primitifs et essentiels d'un droit. De la classification originaire des droits. Des droits intellectuels à ajouter comme quatrième terme à la division classique des droits en personnels, réels et d'obligation”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 2, Brussel, Larcier, 1879, pp. XIII-XXXII.
- PICARD, E. “Des juridictions administratives”, in : E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 4, Brussel, Larcier, 1880, pp. XLV-LXI.
- PICARD, E. *Discours sur le Renouveau au Théâtre*. Brussel, Larcier, 1897.
- PICARD, E. “Du travail en commun pour le progrès du droit”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 7, Brussel, Larcier, 1882, pp. IX-XXXI.
- PICARD, E. *El Moghreb al Aksa. Une mission belge au Maroc*. Brussel, Lacomblez, 1893, 427 p.
- PICARD, E. *En Congolie*. Brussel, Larcier, Lacomblez, 1896, 223 p.
- PICARD, E. *En Congolie Suivi de Notre Congo en 1909*. Brussel, Larcier, 1909, 292 p.
- PICARD, E. “Essai d'une psychologie de la nation belge”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 87, Brussel, Larcier, 1906, pp. IX-LVIII.
- PICARD, E. *Essai d'une psychologie de la nation belge. Suivi de L'idée du droit en Belgique*. Brussel, Larcier, 1906, 97 p.
- PICARD, E. *Essai sur la certitude dans le droit naturel*. Brussel, Bruylant-Christophe, 1864, 121 p.
- PICARD, E. *Etude critique de l'Arrêt de la Cour d'Appel de Bruxelles du 29 décembre 1905 en cause de Jules Massenet et Giacomo Puccini contre la Compagnie Générale des Phonographes, Cinématographes et Appareils de Précision et la Société Anonyme C. & J. Ulmann*. Brussel, Larcier, 1906, 46 p.
- PICARD, E. “Etude sur la Législation, la Juridiction, la Contrainte dans le Droit de la Guerre”, in: E. PICARD (ed.), *Pandectes belges*. Deel 110, Brussel, Larcier, 1919, pp. V-XLVII.
- PICARD, E. “Histoire d'une réforme législative”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 8, Brussel, Larcier, 1882, pp. IX-LXXIX.
- PICARD, E. “Introduction”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 1, Brussel, Larcier, 1878, pp. V-XX.
- PICARD, E. *Journal de mer d'un adolescent. Contribution à l'Histoire de la Vie belge après 1830*. Brussel, Larcier,

1910, 258 p.

PICARD, E. “La bibliographie juridique”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 9, Brussel, Larcier, 1883, pp. IX-XXXII.

PICARD, E. *La crise politique en Belgique*. Overdruk uit *La Revue Moderne*, Brussel, Mertens, 1883, 20 p.

PICARD, E. “La Forge Roussel”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 5, Brussel, Larcier, 1881, pp. IX-XLIII.

PICARD, E. “L'Amiral”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 10, Brussel, Larcier, 1883, pp. IX-LXIII.

PICARD, E. “La paix et ses répercussions juridiques”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 94, Brussel, Larcier, 1909, pp. I-XV.

PICARD, E. “La veillée de l'huissier”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 97, Brussel, Larcier, 1909, pp. I-XVII.

PICARD, E. “La vie dans l'enseignement du droit”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 95, Brussel, Larcier, 1909, pp. I-XII.

PICARD, E. *Le Droit Civil. Deuxième livre du Code Napoléon (art. 516 à 710). Syllabus du cours*. Brussel, Larcier, 1899, 112 p.

PICARD, E. “Le droit et la race”, in: E. PICARD, N. D'HOFFSCHMIDT en J. DE LE COURT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 39, Brussel, Larcier, 1891, pp. IX-LI.

PICARD, E. “Le droit nouveau”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 89, Brussel, Larcier, 1907, pp. IX-XLIV.

PICARD, E. *Le Droit pur. Cours d'Encyclopédie du Droit. Les Permanences juridiques abstraites*. Brussel, Parijs, Larcier, Alcan, 1899, 546 p.

PICARD, E. *Le Droit pur* (Bibliothèque de Philosophie scientifique). Parijs, Flammarion, 1908, 401 p.

PICARD, E. “Le juge unique”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 24, Brussel, Larcier, 1887, pp. IX-L.

PICARD, E. “Le juré”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 25, Brussel, Larcier, 1888, pp. IX-XLVIII.

PICARD, E. “Le luxe, les grandes fortunes et la législation”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 93, Brussel, Larcier, 1908, pp. I-XXIV.

[PICARD, E.] “Le procès des Pandectes”, in: E. PICARD, N. D'HOFFSCHMIDT en J. DE LE COURT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 28, Brussel, Larcier, 1888, pp. IX-XXIII.

PICARD, E. *Le Sermon sur la Montagne et le socialisme contemporain*. Brussel, Lacomblez, 1896, 108 p.

PICARD, E. *Les Constantes du Droit. Institutes juridiques modernes* (Bibliothèque de Philosophie scientifique). Parijs, Flammarion, 1921, 274 p.

PICARD, E. *Les Grandes Fresques du Droit. Constantes juridiques*. Brussel, Larcier, 1916, 171 p.

PICARD, E. *Les hauts plateaux de l'Ardenne : Bastogne et Saint-Hubert*. Brussel, Touring club de Belgique, 1906, 48 p.

PICARD, E. “Les quatre éléments essentiels de tout droit. Le canon juridique”, in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 88, Brussel, Larcier, 1907, pp. I-XVIII.

- PICARD, E. "Le témoignage des enfants en justice", in: E. PICARD, N. D'HOFFSCHMIDT en J. R. DE LE COURT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 29, Brussel, Larcier, 1889, pp. XIII-LVI.
- PICARD, E. *L'évolution historique du droit civil français. Alias introduction historique au droit civil. Syllabus du cours* (Elibron Classics series). Anastatische herdruk, s.l., Adamant Media Corporation, 2004, 88 p.
- PICARD, E. *Mon cens d'éligibilité*. Brussel, Larcier, 1883, 22 p.
- PICARD, E. "Mon Oncle le Jurisconsulte", in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 12, Brussel, Larcier, 1884, pp. IX-LI.
- PICARD, E. *Monseigneur le Mont-Blanc*. Brussel, Balat, 1900, 156 p.
- PICARD, E. *Ostende centre d'art. Trois saisons d'activité 1905-1906-1907*. Brussel, Larcier, 1907, 43 p.
- PICARD, E. *Ostende et la nouvelle loi des jeux. Réponse à une dissertation parue dans la 'Belgique judiciaire' du 18 octobre 1906*. Brussel, Larcier, 1906, 60 p.
- PICARD, E. "Paradoxe sur l'avocat", in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 3, Brussel, Larcier, 1879, pp. XVII-XLVI.
- PICARD, E. *Pro arte. Littérature*. Brussel, Larcier, 1886, 388 p.
- PICARD, E. *Profession de foi politique*. Brussel, Larcier, 1882, 56 p.
- PICARD, E. *Quarante-huit heures de pistole. Conte moral*. Brussel, Librairie du Peuple, 1893, 64 p.
- PICARD, E. *Quatorze ans de plume. Mémoires d'un polémiste. Articles paru dans Le Peuple 1893-1907*. Brussel, Larcier, 1907, X + 18 p.
- PICARD, E. "Quelques réflexions sur le Droit et le Fait en Cour de Cassation", in: E. PICARD (ed.) *Pandectes belges*. Deel 111, Brussel, Larcier, 1919, pp. IX-XLI.
- PICARD, E. *Scènes de la vie judiciaire*. Brussel, Lacomblez, 1893, 422 p.
- PICARD, E. *Synthèse de l'antisémitisme. La Bible et le Coran. Les hymnes védiques. L'art arabe. Les Juifs au Maroc*. Brussel, Parijs, Larcier, Albert Savine, 1892, 232 p.
- PICARD, E. *Synthèse de l'antisémitisme. La Bible et le Coran. Les hymnes védiques. L'art arabe. Les Juifs au Maroc*. Brussel, La Phalange, 1941, 193 p.
- PICARD, E. *Traité général de l'expropriation pour cause d'utilité publique*. 3 delen, Brussel, Larcier, 1869.
- PICARD, E. *Une grande aventure juridique. L'oeuvre des Pandectes Belges. Me Jules Le Jeune. Le Palais de Justice de Poelaert. Chronique pour servir à l'histoire du Barreau bruxellois de mon temps*. Brussel, Larcier, 1921, 151 p.
- PICARD, E. *Une nouvelle Université à Bruxelles*. Brussel, Monnom, 1894, 22 p.
- PICARD, E. "Une vie juridique belge", in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 100, Brussel, Larcier, 1910, pp. I-XII.
- PICARD, E. *Vers la Vie simple. Quelques pages d'un terrestre Pèlerinage*. Brussel, Larcier, 1922, 140 p.
- PICARD, E. *Vie Simple*. Brussel, Larcier, 1894, 82 p.
- PICARD, E. en LARCIER, F. *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge. Relevé de toutes les publications juridiques parues depuis la séparation de la Belgique et de la France (1814) jusqu'au 1er octobre 1889*. Brussel, Larcier, 1882-1890, 1354 p.
- PICARD, E. en OLIN, X. *Traité des brevets d'invention et de la contrefaçon industrielle sous l'empire de la loi de 1854*,

précédé d'une théorie sur les inventions industrielles. Brussel, Parent, 1866, VIII + 828 p.

PICARD, E. en OLIN, X. *Traité usuel de l'indemnité due à l'exproprié pour cause d'utilité publique*. Brussel, Decq, 1867.

PICARD, E. en PICARD, E. *Code general des brevets d'invention contenant le texte de toutes les lois et tous les règlements actuellement en vigueur dans les divers pays du globe*. Brussel, Larcier, 1882, XI + 875 p.

E. Andere uitgegeven bronnen¹²⁵¹

A

ARON, P. *La Belgique artistique et littéraire. Une anthologie de langue française (1848-1914)*. Brussel, Complexe, 1997, 751 p.

B

BAUDRILLART, H. *Histoire du luxe privé et public depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*. 4 delen, Parijs, Hachette, 1880-1881, 2de uitgave.

BENTHAM, J. *Oeuvres*. 3 delen, Brussel, Hauman, 1830.

BOURQUIN, M. *La protection des droits individuels contre les abus de pouvoir de l'autorité administrative en Belgique*. Brussel, Bruylant, 1912, 398 p.

C

CAPITANT, H. "Les transformations du droit civil français depuis cinquante ans", in: *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869-1919) Livre du cinquantenaire de la Société de législation comparée*. Deel I, Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1922, pp. 31-80.

CARTON DE WIART, H. *Beernaert et son temps*. Brussel, La Renaissance du Livre, 1945, 146 p.

CARTON DE WIART, H. *Souvenirs politiques. Tome I (1878-1918)*. Brugge, Desclée de Brouwer, 1948, 407 p.

CARTON DE WIART, H. *Souvenirs politiques. Tome II (1918-1951)*. Brussel, La Renaissance du Livre, 1981, 349 p.

CARTON DE WIART, H. *Souvenirs sur Edmond Picard*. Overdruk uit *La Revue générale*, Brussel, L'Edition Universelle, 1937.

"Chambre des représentants", in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 17, Brussel, Larcier, 1885, kol. 886-899.

"Chambres législatives", in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 17, Brussel, Larcier, 1885, kol. 976-989.

CHARMONT, J. *Les transformations du droit civil*. Parijs, Colin, 1912, 294 p.

Cinquantenaire Professionnel de Me Edmond Picard 23 Avril 1860 - 23 Avril 1910. Brussel, Larcier, 1910, 59 p.

D

DE HAULLEVILLE, P. *Etude sur le Sénat*. Brussel, Société belge de librairie, 1897, 45 p.

DELA'TTRE, A. *Le cerveau picaresque*. Brussel, Société belge de librairie, 1897, 276 p.

¹²⁵¹ Daar waar het aantal pagina's niet is opgegeven, kon de betreffende bron niet worden geraadpleegd en is er in dit proefschrift slechts in globo naar verwezen.

- DELATTRE, A. *Un essai biblique de M. Edmond Picard*. Brussel, Société belge de librairie, 1894, 45 p.
- DELATTRE, L. *Pour l'âme belge*. Parijs, Brussel, Association des écrivains belges, Librairie générales des sciences, arts et lettres, 1912, 54 p.
- DE LAVELEYE, E. *Le luxe* (Bibliothèque Gilon, 178). Verviers, Gilon, 1887, 135 p.
- DESTRIÉE, J. *Lettre au roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre gevolgd door het antwoord A Monsieur Destrée door H. Meert*. Brussel, Weissenbruch, 1912, 84 p.
- DOUXCHAMPS, C. *De la profession d'avocat et d'avoué*. Brussel, Parijs, Larcier, Pedone, 1907, 611 p.
- DUCHENNE, G. *Visions et projets belges pour l'Europe. De la Belle Epoque aux Traités de Rome (1900-1957)* (Euroclio, 22). Brussel, Presses Interuniversitaires Européennes, Lang, 2001, 302 p.
- DULLAERT, M. *L'antisémitisme de M. Edmond Picard*. Gent, A. Siffer, 1892, 19 p.

E

- Edmond Picard* (Anthologie des écrivains belges de langue française). Brussel, Editions de l'Association des écrivains belges, Dechenne et Compagnie, 1903, 125 p.
- ESCARRA, J. *Quelques réflexions sur un livre de M. Edmond Picard (Le Droit pur)*. Parijs, Librairie de la société du recueil J.-B. Sirey et du Journal du Palais, 1909, 27 p.
- ERRERA, P. "Belgique. Cinquante ans de droit public (1869-1919)", in : SOCIÉTÉ DE LÉGISLATION COMPARÉE. *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869-1919) Livre du cinquantenaire de la Société de législation comparée*. Deel I, Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1922, pp. 125-164.
- ERRERA, P. *Traité de droit public belge : droit constitutionnel, droit administratif* (Bibliothèque internationale de droit public). Parijs, Giard & Brière, 1918, 2de uitgave, VIII + 848 p.

F

- FRÈRE-ORBAN, H. *La révision constitutionnelle en Belgique et ses conséquences. La situation des partis, leurs programmes et leurs espérances*. Brussel, Stevelinck, 1893, 155 p.

G

- GENY, F. *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif*. Deel 1, Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1919, 2de uitgave, 446 p.
- GILLE, V. *Edmond Picard*. Overdruk uit *La Jeune Belgique*, Brussel, 1896, 26 p.
- GOBLET D'ALVIELLA, E. "De la réorganisation du parti libéral à Bruxelles". *Revue de Bruxelles*, 16 (1884) XLVII, pp. 204-211.
- GOBLET D'ALVIELLA, E. "La réforme du parlementarisme et la représentation des intérêts". *Revue de Belgique*, 16 (1884) XLVII, pp. 5-23.
- GOBLET D'ALVIELLA, E. "La représentation proportionnelle et les alliances du libéralisme". *Revue de Belgique*, 28 (1896) 17, pp. 221-236.
- GOBLET D'ALVIELLA, E. "Le dilemme du parti libéral. Réorganisation ou dissolution". *Revue de Belgique*, 24 (1892) 5, pp. 193-208.
- GOBLET D'ALVIELLA, E. "Les contradictions de la politique radicale et l'extension nécessaire du libéralisme". *Revue de Belgique*, 27 (1895) 15, pp. 329-351.

GOBLET D'ALVIELLA, E. "Les débuts du suffrage universel en Belgique et la situation du parti libéral". *Revue de Belgique*, 26 (1894) 12, pp. 217-244.

H

HALOT-GEVAERT, A. *La charte coloniale belge. Commentaire de la loi de gouvernement du Congo belge éclairé par les discussions parlementaires et la comparaison des législations étrangères*. Voorwoord van E. PICARD, Parijs, Londen, Pedone, Stevens and Haynes, 1910, 344 p.

HANSENS, E. "Le Code civil en Belgique", in: SOCIÉTÉ D'ÉTUDES LÉGISLATIVES (ed.) *Le Code civil 1804-1904. Livre du Centenaire*. Deel II, Parijs, Rousseau, 1904, pp. 679-722.

HAMAKER, H. "Het recht en de maatschappij", in: W. MOLENGRAAFF en C. STAR BUSMANN (eds.) *Verspreide geschriften H.J. Hamaker. VII. Algemene rechtsgeleerdheid*. Haarlem, Erven F. Bohn, 1913, pp. 19-133.

HAMAKER, H. "Wet en rechter", in: W. MOLENGRAAFF en C. STAR BUSMANN (eds.) *Verspreide geschriften H.J. Hamaker. VII. Algemene rechtsgeleerdheid*. Haarlem, Erven F. Bohn, 1913, pp. 199-230.

HENNEBICQ, L. "Edmond Picard et les Pandectes belges", in: L. HENNEBICQ (ed.) *Pandectes belges*. Deel 117, Brussel, Larcier, 1924, pp. 21-31.

HENNEBICQ, L. "Le dialogue sur l'Escaut ou les quatre points cardinaux de la profession d'avocat", in: L. HENNEBICQ (ed.) *Pandectes belges*. Deel 118, Brussel, Larcier, 1925, pp. I-XX.

HYMANS, L., HYMANS, P., en DELCROIX, A. *Histoire parlementaire de la Belgique. 3e série 1890-1900. Tome Ier (1890-1895). Session ordinaire de 1894-1895*. Brussel, Bruylant, 1903, pp. 673-767.

HYMANS, L., HYMANS, P. en DELCROIX, A. *Histoire parlementaire de la Belgique. 3e série 1890-1900. Tome II. Années 1896-1897 à 1899-1900*. Brussel, Bruylant, 1901, 698 p.

HYMANS, L., HYMANS, P. en DELCROIX, A. *Histoire parlementaire de la Belgique. 4e série 1900-1910. Session extra-ordinaire de 1900. Session ordinaire de 1900-1901*. Brussel, Bruylant, 1909, 264 p.

HYMANS, L., HYMANS, P. en DELCROIX, A. *Histoire parlementaire de la Belgique. 4e série 1900-1910. Session ordinaire de 1901-1902*. Brussel, Bruylant, 1910, pp. 265-403.

HYMANS, L., HYMANS, P. en DELCROIX, A. *Histoire parlementaire de la Belgique. 4e série 1900-1910. Session ordinaire de 1905-1906*. Brussel, Bruylant, 1913, 120 p.

HYMANS, L., HYMANS, P. en DELCROIX, A. *Histoire parlementaire de la Belgique. Table générale des matières du tome Ier de la troisième série (sessions de 1890-1891 à 1895-1896)*. Brussel, Bruylant, 1906, pp. 917-980.

I

"In Memoriam Edmond Picard". *Rechtskundig Tijdschrift voor België*, 18 (1924) 5-6, pp. 73-76.

In Memoriam. Manifestation du 21 décembre 1901 en l'honneur de Me Edmond Picard. Brussel, Larcier, 1902, 197 p.

J

JAMAR, P. "La Belgique et le Barreau", in : *Entretiens sur la Belgique contemporaine*, Brussel, Larcier, 1904, pp. 201-231.

JITTA, J. "L'évolution du droit privé en Hollande (le royaume des Pays-Bas) de 1869 à 1919", in: *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869-1919) Livre du cinquantenaire de la Société de législation comparée*. Deel II, Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1923, pp. 173-183.

K

KAHN, L. *L'antisémitisme contemporain. Lettre ouverte adressée à M. Edmond Picard*. Brussel, Verhavert, 1901, 15 p.

[KURTH, G.] *Notice sur la Famille Picard. Spécialement pour la Branche à laquelle appartient M. Edmond Picard 1525-1904*. Brussel, Oscar Lamberty, 1904, 17 p.

L

“La Manifestation”. *Journal des Tribunaux*, 40 (1925) 3001, kol. 157-188.

LAUDE, E. *La Fédération des Avocats Belges 1886-1911*. Brussel, Larcier, 1912, 61 p.

LAURENT, F. *Cours élémentaire de droit civil*. Deel 1, Brussel, Parijs, Bruylant-Christophe, Marescq aîné, 1878, 634 p.

Le Procès de l'Enfant du Crapaud. Affaire Camille Lemonnier. Réquisitoire, plaidoiries, jugement, documents. Brussel, Larcier, 1888, 125 p.

M

Maître Deforges. Roman judiciaire. Brussel, Larcier, 1900, 309 p.

MAHAIM, E. “La législation sociale en Belgique 1869-1919”, in : *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869-1919) Livre du cinquantenaire de la Société de législation comparée*. Deel I, Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1922, pp. 165-175.

MARCQ, R. *La responsabilité de la puissance publique*. Brussel, Larcier, 1911, 443 p.

“Ministère des Sciences et des Arts. Administration de l'Enseignement supérieur des Sciences et des Lettres. Concours quinquennal des Sciences sociales 6e période (1907-1911). Attribution du prix aux Pandectes Belges”, in : E. PICARD (ed.) *Pandectes belges*. Deel 106, Brussel, Larcier, 1913, pp. I-VII.

MOLENGRAAFF, W. “Is het noodzakelijk of wenselijk tusschen handelsrecht en burgerlijk recht te onderscheiden en ze tot voorwerpen van afzonderlijke wettelijke regeling te maken?”, in: M. TER HORST, B. WACHTER en J. WIARDA (eds.) *Molengraaff bundel. Kenze uit de verspreide geschriften van Mr. W.L.P.A. Molengraaff met levensbeschrijving en bibliografie*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1978, pp. 3-25.

MOLLOT, F. *Règles de la profession d'avocat*. 2 delen, Parijs, 1866, 3de uitgave.

MURET, P. *Une amitié exemplaire. Edmond Picard et Jules Le Jeune. Lettres inédites*. Brussel, Editions de la Revue Nationale, 1967, 23 p.

N

NAGELS, L. en MEYERS, G. *Les lois du jury. Etude sur les origines. Commentaire des lois belges. Les projets de réforme. Les législations étrangères*. Voorwoord van E. PICARD, Brussel, Larcier, 1901, 413 p.

NINAUVE, F. “La Belgique et l'Esprit belge”, in: *Entretiens sur la Belgique contemporaine*. Brussel, Larcier, 1904, pp. 283-308.

NOTHOMB, P. *Etapas du nationalisme belge*. Brussel, Parijs, G. van Oest et Cie, 1918, 231 p.

NYSENS, A. *Le suffrage universel tempéré*. Brussel, Société belge de librairie, 1890, 12 p.

NYST, R. *Procès du Journal La Belgique. Compte rendu des débats. Plaidoirie personnelle de l'accusé Ray Nyst*. Brussel, Larcier, 1919, 85 p.

O

ORBAN, O. *Code rural belge. Commentaire méthodique et doctrinal de la loi du 7 octobre 1886*. Voorwoord van E. PICARD, Brussel, Larcier, 1887, 409 p.

P

Pandectes françaises : nouveau répertoire de doctrine, de législation et de jurisprudence. 59 delen, Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1886-1905.

PASSELECQ, F. *Edmond Picard. Derniers entretiens (1921-1923)*. Brussel, Larcier, 1949, 75 p.

PIRMEZ, E. *La crise*. Gilly, Gérard, 1934, 85 p.

PRINS, A. *La démocratie et le régime parlementaire*. Brussel, Muquardt, 1884, 220 p.

PROCES, A. en HEBETTE, L. *Répertoire quinquennal de la jurisprudence belge*. 2 delen, Brussel, Larcier, 1886, 737 en 627 + 224 p.

R

RENAN, E. *Qu'est-ce qu'une nation?* Parijs, 1882. On line via: <http://www.bmlisieux.com/archives/nation01.htm>

S

“Sénat”, in : E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 96, Brussel, Larcier, 1909, kol. 608-634.

SOCIÉTÉ DE LÉGISLATION COMPARÉE. *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869-1919) Livre du cinquantenaire de la Société de législation comparée*. 2 delen, Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1922-1923.

SOCIÉTÉ D'ÉTUDES LÉGISLATIVES. *Le Code civil 1804-1904. Livre du centenaire*. Parijs, Arthur Rousseau, 1904, 1128 p.

SOUGUENET, L. *Les Monstres Belges*. Brussel, Oscar Lamberty, 1904, XI + 312 p.

STEVENS, F. *Geschiedenis van het publiekrecht. Bronnenboek*. Leuven, Acco, 2004, 240 p.

SURMONT DE VOLSBERGHE, A., DERIE, L. en MARCHAL, V. *Le Sénat belge en 1894-1898* (Galerie Nationale, II). Brussel, Société belge de Librairie, 1897, 537 p.

T

TER HORST, M., WACHTER, B., en WIARDA, J. *Molengraaff bundel. Keuze uit de verspreide geschriften van Mr. W.L.P.A. Molengraaff met levensbeschrijving en bibliografie*. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1978, 791 p.

THIERY, A. “L'Evangile par un socialiste. Picard et son soi-disant groupement méthodique du sermon sur la montagne”. *La Revue générale*, 64 (1896) 8, pp. 271-301.

TISSIER, A. “Le Code civil et les Classes ouvrières”, in : SOCIÉTÉ D'ÉTUDES LÉGISLATIVES (ed.) *Le Code civil 1804-1904. Livre du Centenaire*. Parijs, Arthur Rousseau, 1904, pp. 71-94.

V

VAN ARENBERGH, E. *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge. Tome II (1889-1903)*. Brussel, Institut International de Bibliographie, Larcier, 1913, 526 p.

VAN BIERVLIET, J. “L’interprétation belge du Code civil”, in: SOCIÉTÉ D’ÉTUDES LÉGISLATIVES (ed.) *Le Code civil 1804-1904. Livre du Centenaire*. Deel II, Parijs, Rousseau, 1904, pp. 639-678.

VAN DEN HEUVEL, J. *De la revision de la constitution belge*. Brussel, Société belge de librairie, 1892, VI + 184 p.

VAN DER HAEGHEN, G. *Ce qui peut faire l’objet d’un brevet d’invention. Suivi de quelques indications générales relatives aux marques de fabrique et dessins et modèles industriels*. Voorwoord van E. PICARD, Luik, Desoer, 1916.

Vente Publique et Volontaire de la Bibliothèque, du Mobilier et d’une Collection de Tableaux Modernes et Dessins appartenant à M. Edmond Picard. Les 13, 14 et 15 Janvier 1921 à 2 heures précises. Brussel, Galerij Georges Giroux, 1921, 16 p.

VON JHERING, R. *La lutte pour le droit*. Vertaald door O. DE MEULENAERE, Parijs, Marescq aîné, 1890, XXXII + 113 p.

VON JHERING, R. *L’évolution du droit*. Vertaald door O. DE MEULENAERE, Parijs, Marescq aîné, 1901, VI + 400 p.

VON GIERKE, O. *Die soziale Aufgabe des Privatrechts* (Deutsches Rechtsdenken, 12). Frankfurt am Main, Klostermann, 1948, 39 p.

W

WOESTE, C. *Mémoires pour servir à l’histoire contemporaine de la Belgique. Tome I. 1859-1894*. Brussel, Dewit, 1927, 550 p.

WOESTE, C. *Oeuvres de combat*. Brussel, Action catholique & De Lannoy, 1921, III + 841 p.

WERKEN¹²⁵²

A

ABS, R. “Fontaine (Henri-Marie La)”, in: *Biographie Nationale*. Deel 38, Brussel, Bruylant, 1973-1974, kol. 213-221.

Acht Groningse juristen en hun genootschap. 225 jaren Pro Excolendo Iure Patrio. Groningen, 1986.

ALLARD, C. *Inventaire de la correspondance d’Edmond Picard à Judith Cladel de 1905 à 1915 léguée aux Archives et Musée de la Littérature*. Onuitgegeven eindverhandeling, Brussel, Institut d’Enseignement Supérieur Social de l’Etat, 1995, 128 p.

“A propos d’Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 126 (2007) 6259, p. 196.

ARABEYRE, P., HALPERIN, J.-L. en KRYNEN, J. (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, XXXVI + 827 p.

ARNOLDI, J.-P. *Edmond Picard, sénateur socialiste (1894-1908)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Département des Sciences politiques et diplomatiques, ULB, 1966, 266 + 3 + 9 p.

ARON, P. “Art nouveau in Belgium: A laboratory of modernity”, in: N. AUBERT, P.-P. FRAITURE en P. McGUINNESS (eds.) *La Belgique entre deux siècles. Laboratoire de la modernité, 1880-1914* (Le Romantisme et après en France, 12). Bern, Lang, 2007, pp. 19-31.

ARON, P. “La vie intellectuelle en Belgique à la fin du XIXe siècle”, in: A. DESPY-MEYER (ed.) *Cent ans de l’Office international de Bibliographie 1895-1995. Les prémisses du Mundaneum*. Bergen, Editions Mundaneum, 1995, pp. 17-32.

¹²⁵² Daar waar het aantal pagina’s niet is opgegeven, kon het betreffende werk niet worden geraadpleegd en is er in dit proefschrift slechts in globo naar verwezen.

ARON, P. *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913). L'expérience de l'art social: d'Edmond Picard à Emile Verhaeren* (Archives du futur). Brussel, Labor, 1985, 278 p.

AUBERT, N.; FRAITURE, P.-P. en McGUINNESS, P. (eds.) *La Belgique entre deux siècles. Laboratoire de la modernité, 1880-1914* (Le Romantisme et après en France, 12). Bern, Lang, 2007, 272 p.

AUDREN, F. "Charmont Léon-Marie-Joseph", in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN, J. *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, pp. 182-183.

AUDREN, F. en NAVET, G. "Notes sur la carrière d'Eugène Lerminier au Collège de France (1831-1849)". *Revue d'histoire des sciences humaines*, 1 (2001) 4, pp. 57-67.

B

BAEKELMANS, L. "Herinneringen... Edmond Picard". *Dietsche Warande en Belfort. Tijdschrift voor letterkunde, kunst en geestesleven*, 105 (1960) 3, pp. 164-168.

BAERT, G. "François Laurent (1810-1887)". *Rechtskundig Weekblad*, 28 (1964-1965) 12, kol. 601-626.

BAERT, G. "François Laurent. Zijn leven, zijn tijd en zijn strijd", in: J. ERAUW e.a. (eds.) *Liber Memorialis François Laurent 1810-1887*. Brussel, Story-Scientia, 1989, pp. 9-60.

BAGGERMAN, A. en DEKKER, R. "'De gevaarlijkste van alle bronnen'. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven". *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1 (2004) 4, pp. 3-22.

BALTHAZAR, H. "Het socialisme betreedt de Kamer", in: J. BREPOELS e.a. (eds.) *Eenwige dilemma's. Honderd jaar socialistische partij*. Leuven, Kritak, 1985, pp. 83-95.

BARKAN, E. "Race and the social sciences", in: T. PORTER en D. ROSS (eds.) *The modern social sciences* (The Cambridge history of science, 7). Cambridge, Cambridge university press, 2003, pp. 693-707.

BARTHÉLEMY, J. *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*. Parijs, Giard, Brière, 1912, 768 p.

BARTIER, J. "België tijdens de Eerste Wereldoorlog", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel XII, Zeist, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1958, pp. 1-52.

BARTIER, J. "Partis politiques et classes sociales en Belgique", in: G. CAMBIER (ed.) *Libéralisme et socialisme au XIXe siècle*. Brussel, Editions de l'ULB, 1981, pp. 206-288.

BARTIER, J. "Proudhon et la Belgique", in: G. CAMBIER (ed.) *Libéralisme et socialisme au XIXe siècle*. Brussel, Editions de l'ULB, 1981, pp. 117-175.

BARTIER, J. "Quelques réflexions sur le Saint-Simonisme et sur Stendhal", in: G. CAMBIER (ed.) *Libéralisme et socialisme au XIXe siècle*. Brussel, Editions de l'ULB, 1981, pp. 505-519.

BASILIADES, J. "De lotgevallen van het radicalisme in België. Het ontstaan, de opkomst en de ondergang van een negentiende-eeuwse links-liberale stroming", in: S. GATZ en P. STOUTHUYSEN (eds.) *Een vierde weg? Links-liberalisme als traditie en als oriëntatiepunt*. Brussel, VUB Press, 2001, pp. 33-62.

BEAUD, O. en WACHSMANN, P. (eds.) *La science juridique française et la science juridique allemande de 1870 à 1918* (Annales de la Faculté de Droit de Strasbourg. Nouvelle série, 1). Straatsburg, Presses universitaires de Strasbourg, 1997, 345 p.

BEAUTHIER, R. "Un 'grand fait historique et national'. La commémoration du Code civil dans le Livre du Centenaire", in: R. BEAUTHIER en I. RORIVE (eds.) *Le Code Napoléon, un ancêtre vénéré? Mélanges offerts à Jacques Vanderlinden*. Brussel, Bruylant, 2004, pp. 7- 39.

BEAUTHIER, R. en RORIVE, I. (eds.) *Le Code Napoléon, un ancêtre vénéré? Mélanges offerts à Jacques Vanderlinden*. Brussel, Bruylant, 2004, XIII + 576 p.

BEHREND, O. (ed.) *Jherings Rechtsdenken. Theorie und Pragmatik im Dienste evolutionärer Rechtsethik* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften im Göttingen. Philologisch-historische klasse. Dritte folge, 216). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1996, 268 p.

BELIEN, P. “Een mythe doorprikt: ‘Vlaanderen als bakermat van racisme en antisemitisme’ ”. *Secessie*, (2002) 7, pp. 27-35.

BERNARDO Y GARCIA, L.; D’HOORE, M. en VAN DEN EECKHOUT, P. “Archief van particuliere personen en familiearchief”, in: P. VAN DEN EECKHOUT en G. VANTHEMSCHE (eds.) *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19^e-21^e eeuw*. Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2009, pp. 1175-1272.

BEYERS-BELL, J. en VAN GOETHEM, H. “Picard, Edmond”, in: R. DE SCHRYVER e.a. (eds.) *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Deel 2, Tiel, Lannoo, 1998, pp. 2470-2472.

BIERME, M. *Edmond Picard et ses oeuvres*. Brussel, Edition de la Belgique Artistique et Littéraire, 1908. ■

Biografisch repertorium van België vanaf 1830. Letter B. Brussel, Paleis der Academiën, 1956, 166 p.

Biografisch repertorium van België vanaf 1830. Letter D. Brussel, Paleis der Academiën, 1962, 135 p.

BIRNBAUM, P. *La France de l'affaire Dreyfus* (Bibliothèque des histoires). Parijs, Gallimard, 1994, 597 p.

BIRNBAUM, P. *The anti-semitic moment. A tour of France in 1898*. New York, Hill and Wang, 2003, 388 p.

BLANQUER, J.-M. “Hauriou Maurice”, in : P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, pp. 396-398.

BLOCK, J. “La Maison d'Art. Edmond Picard's asylum of beauty”, in: M. DRAGUET (ed.) *Irréalisme et Art Moderne. Les voies de l'imaginaire dans l'art des XVIIe, XIXe et XXe siècles. Mélanges Philippe Roberts-Jones*. Brussel, Section d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'ULB, 1991, pp. 145-162.

BLOCK, J. *Les XX and Belgian avant-gardism 1868-1894* (Studies in the Fine Arts: The Avant-Garde, 41). Ann Arbor, UMI Research Press, 1984, 185 p.

BLOCK, J. “Les XX en La Libre Esthétique: Laboratoria voor nieuwe ideeën in de Belgische kunst”, in: M. STEVENS en R. HOOZEE (eds.) *Van realisme tot symbolisme. De Belgische avant-garde 1880-1900*. Brugge, Ludion, Stichting Sint-Jan, 1995, pp. 40-58.

BONNECASE, J. *L'Ecole de l'Exégèse en droit civil. Les traits distinctifs de sa doctrine et de ses méthodes d'après la profession de foi de ses plus illustres représentants* (Bibliothèque de l'histoire du droit et des institutions, 19). Parijs, De Boccard, 1924, 2de uitgave, 285 p.

BONNECASE, J. *La Notion de Droit en France au dix-neuvième siècle. Contribution à l'étude de la philosophie du droit contemporaine* (Bibliothèque de l'histoire du droit et des institutions, 18). Parijs, De Boccard, 1919, 236 p.

BONNECASE, J. *La Thémis (1819-1831), son fondateur Athanase Jourdan*. Parijs, 1914, 2de uitgave.

BONNECASE, J. *Problème du droit et science belge du droit civil. Observations d'ordre général sur la conception et l'évolution actuelles du droit civil*. Parijs, De Boccard, 1931, 456 p.

BOS, G. *Mr. S. van Houten. Analyse van zijn denkebeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven*. Purmerend, Muusses, 1952, 206 p.

BOSCH, A. “Twee eeuwen codificatiegeschiedenis van het strafrecht in Nederland, met nadruk op buitenlandse invloeden”. *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 7 (2005) 2, pp. 287-296.

BOSLY, H., DEL MARMOL, C. en GOOSSENS, C. *Répertoire bibliographique du droit belge. I. 1919-1945*. Luik, Presses universitaires de Liège, 1947, XXXVIII + 456 p.

BOSLY, H., DEL MARMOL, C. en GOOSSENS, C. *Répertoire bibliographique du droit belge. II. 1946-1955*. Luik, Presses universitaires de Liège, 1957, 348 p.

BOSLY, H. en GOOSSENS, C. *Répertoire bibliographique du droit belge. III. 1956-1960*. Luik, Université de Liège, 1962, XXXVIII + 322 p.

BOSLY, H. en GOOSSENS, C. *Répertoire bibliographique du droit belge. IV. 1961-1970*. Luik, Université de Liège, 1972, XXXVII + 680 p.

BOUCKAERT, B. “De evolutie van het recht in de twintigste eeuw: 'It's the economy, stupid!'”, in: G. MARTYN, D. HEIRBAUT en R. OPSOMMER (eds.) *De rechtsgeschiedenis van de twintigste eeuw. The legal history of the twentieth century* (Iuris Scripta Historica, 19). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 2006, pp. 77-104.

BOUCKAERT, B. *De exegetische school. Een kritische studie van de rechtsbronnen- en interpretatieleer bij de 19de eeuwse commentatoren van de Code Civil*. Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1981, 527 p.

BOUCKAERT, B. “Een tweede millennium voor de rechtswetenschap”, in: F. FLEERACKERS (ed.) *Mens en Recht. Essays tussen rechtstheorie en rechtspraktijk. Liber Amicorum J.M.Broekman*. Leuven, Peeters, 1996, pp. 35-45.

BOUCKAERT, B. “De herziening van het Burgerlijk Wetboek: Een tweede adem voor de rechtsstaat”, in: J. ERAUW e.a. (eds.) *Liber Memorialis François Laurent 1810-1887*. Brussel, Story-Scientia, 1989, pp. 215-264.

BOUCKAERT, B. “Het Burgerlijk Wetboek en de andere rechtsbronnen”, in: D. HEIRBAUT en G. MARTYN (eds.) *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*. Mechelen, Kluwer, 2005, pp. 253-269.

BOUMANS, R. *Ministerie van Justitie. Algemeen secretariaat. 2de afdeling*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1960, 127 p.

BRAECKMAN, A. “Denken tegen de moderniteit. Contouren van een 'revolutie van de geest' (1890-1933)”, in: A. BRAECKMAN, R. BAUER en J. DE VISSCHER (eds.) *Onbeheggen met de moderniteit. De revolutie van de intellectuelen 1890-1933*. Kapellen, Pelckmans, 2001, pp. 7-33.

BRANTS, V. *La Faculté de Droit de l'Université de Louvain à travers cinq siècles. Etude historique*. Brussel, Parijs, Larcier, Larose & Tenin, s.d. [1917], 364 p.

BRUWIER, M. “Henri La Fontaine, franc-maçon, 'internationaliste' et pacifiste”, in: A. DESPY-MEYER en H. HASQUIN (eds.) *Libre pensée et pensée libre. Combats et débats*. Brussel, Editions de l'ULB, 1996, pp. 87-99.

BUCH, H. “L'évolution du Conseil d'Etat de Belgique”, in: *Conseil d'Etat. Etudes et documents*. Parijs, Imprimerie Nationale, 1964, pp. 175-209.

BUELENS, F. *Congo 1885-1960. Een financieel-economische geschiedenis*. Berchem, EPO, 2007, 671 p.

BÜRGE, A. *Das französische Privatrecht im 19. Jahrhundert. Zwischen Tradition und Pandektenwissenschaft, Liberalismus und Etatismus* (Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 52). Frankfurt am Main, Klostermann, 1991, XV + 636 p.

BURGELMAN, L. “Geschiedenis van de Belgische magistratuur (1830-2002)”, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en K. VELLE (eds.) *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden*. Brugge, Die Keure, 2004, pp. 187-215.

C

CAESTECKER, F. “Inwoners van buitenlandse nationaliteit en de zich wijzigende grenzen van België, 1892-1922”, in: E. WITTE e.a. (eds.) *Natie en democratie. Nation et démocratie. 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium Brussel 8-9 juni 2006. Actes du colloque interuniversitaire Bruxelles 8-9 juin 2006*. Brussel,

Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2007, pp. 228-237.

CAILLIAU, M. *Het Verdinaso, Antisemitisme und kein Ende?* Ieper, Studiecentrum Joris van Severen, 2009, 47 p.

CANNING, S. *A History and Critical Review of the Salons of 'Les Vingt', 1884-1893*. Pennsylvania, 1980.

CARRE, V. *Le Journal des Tribunaux d'Edmond Picard (1881-1899). Approche d'un journal judiciaire au dix-neuvième siècle*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Section Journalisme et Communication, ULB, 1986, VII + 142 p.

Cent ans de l'Office international de bibliographie, 1895-1995: les prémisses du Mundaneum. Bergen, Editions du Mundaneum, 1995, 368 p.

CHARITE, J. "Levy, Isaac Abrahm (1836-1920)", in: *Biografisch woordenboek van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/levy>

CHAZAL, J.-P. "Philosophie du droit et théorie du droit, ou l'illusion scientifique". *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, (2001) 46, pp. 39-79.

CHLEPNER, B. *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*. Brussel, Institut de Sociologie Solvay, 1956, 435 p.

CHRISTIAENSEN, S. "Adolphe Prins 1845-1919", in: C. FIJNAUT (ed.) *Gestalten uit het verleden. 32 rechtsvoorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*, Deurne, Leuven, Kluwer Rechtswetenschappen België, Universitaire Pers Leuven, 1993, pp. 109-123.

CHRISTIAENSEN, S. *Tussen klassieke en moderne criminele politiek. Leven en beleid van Jules Lejeune* (Samenleving, criminaliteit en strafrechtspleging, 28). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2004, 745 p.

CLAEYS, R. *De rechtstheorie en het natuurrecht bij G. Del Vecchio*. Oudenaarde, Sanderus, 1963, 193 p.

COING, H. *Die Interessenjurisprudenz und der englische Utilitarismus*. S.l., s.d., 20 p.

COING, H. *Europäisches Privatrecht. Band II. 19. Jahrhundert. Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern*. München, Beck, 1989, 678 p.

COLIN, G. "Du goût d'Edmond Picard pour les arts du livre". *Le livre et l'estampe*, XXXXII (1996) 146, pp. 7-72.

Congo. Positions socialistes 1885-1960, Hoei, Fondation Louis de Brouckère, Institut Emile Vandervelde, s.d., 381 p.

COPPEIN, B. "Edmond Picard (1836-1924), avocat bruxellois et belge par excellence de la deuxième moitié de la XIXe siècle", in: V. BERNAUDEAU e.a. (eds.) *Les praticiens du droit du Moyen Âge à l'époque contemporaine. Approches prosopographiques (Belgique, Canada, France, Italie, Prusse)*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2008, pp. 225-237.

COPPEIN, B. "Edmond Picard, actor and witness of the socialization of law in Belgium at the end of the 19th century", in: S. HORNYÁK e.a. (eds.) *Turning Points and Breaklines*. München, Meidenbauer, 2009, pp. 151-166.

COPPEIN, B. "Edmond Picard en de deontologie van de advocaat", in: G. MARTYN e.a. (eds.) *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Hilversum, Verloren, 2009, pp. 191-214.

COPPEIN, B. "Edmond Picard et la Bibliographie générale et raisonnée du droit belge". <http://digitheque.ulb.ac.be/fr/les-documents-numerises/classement-alphabetique-des-publications/index.html#c7731>

COPPEIN, B. "Het onzekere fundament van het recht. Edmond Picard en het natuurrecht", in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en A. WIJFFELS (eds.) *Histoire du droit et de la justice : une nouvelle génération*

de recherches. *Justitie- en rechtsgeschiedenis: een nieuwe onderzoeksgeneratie*. Louvain-la-Neuve, Presses universitaires de Louvain, 2009, pp. 503-518.

COPPEIN, B. “ ‘J’ai vu ce que vous n’avez pas vu’. Droit et politique dans la pensée juridique d’Edmond Picard (1836-1924)”. *Journal des Tribunaux*, 126 (2007) 6250, pp. 21-23; 6251, pp. 38-39; 6252, pp. 57-58 en 6253, pp. 76-77.

COPPEIN, B. “La Justice et la Patrie. Droit et politique dans la pensée juridique d’Edmond Picard (1836-1924), avocat et jurisconsulte belge”. *Revue du Nord*, 89 (2007) 369, pp. 213-214.

COPPEIN, B. “ ‘Le droit qu’une partie de la nation n’a pas’. Edmond Picard en de vermaatschappelijking van het recht in België tijdens het fin de siècle”. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 86 (2008) 2, pp. 375-409.

COPPEIN, B. “ ‘Un appareil concasseur et tritrateur’. De kritiek van Edmond Picard op de wetgevende macht in België tijdens de tweede helft van de 19de eeuw”. *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 9 (2007) 1, pp. 91-110.

COPPEIN, B. “Un avocat au parlement belge. Le cas d’Edmond Picard, sénateur socialiste (1894-1908)”. *Revue du Nord*, 91 (2009) 379, pp. 230-232.

COPPENS, C. en DUMOULIN, M. “Laveleye, Emile de”, in: *Nationaal biografisch woordenboek*. Deel IX, Brussel, Paleis der Academiën, 1981, kol. 451-463.

COSEMANS, A. en PAGNOUL, A.-M. *Papiers J. van den Heuvel* (Toegangen Algemeen Rijksarchief, 34). Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1988, ongepagineerd.

CROMBOIS, J.-F. “Energétisme et productivisme. La pensée morale, sociale et politique d’Ernest Solvay”, in: A. DESPY-MEYER en D. DEVRIESE (eds.) *Ernest Solvay et son temps*. Brussel, Archives de l’ULB, 1997, pp. 209-220.

D

DAUCHY, S. (ed.) *Ter overwinning van een historische drempelhees. De historicus en juridische bronnen. L’historien face aux sources juridiques* (Iuris Scripta Historica, VII). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 1994, 133 p.

DAURMONT, O. “Le Conseil d’Etat, juge naturel de l’administration”, in: C. WILWERTH e.a. (eds.) *L’administration en 7 questions. Actes de la journée d’études du 22 mars 1996*. Brussel, Bruylant, 1996, pp. 109-138.

DAVIGNON, H. “La Vie et les Idées. Le souvenir d’Edmond Picard”. *Revue générale*, 68 (1935), pp. 361-367.

DEBAENST, B. “ ‘Par défaut de précaution ou de prévoyance...’. De waarde van strafrechtsdossiers inzake arbeidsongevallen voor het historisch onderzoek”. *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 14 (2009) 1, pp. 28-42.

DE BONT, R. *Darwins kleinkinderen. De evolutietheorie in België, 1865-1945*. Nijmegen, Vantilt, 2008, 523 p.

DE BROUWER, A. “Edmond Picard, een veelzijdig man (1836-1924)”. *Rechtskundig Weekblad*, 29 (1965-1966) 8, kol. 369- 386.

DE BROUWER, J. *‘Un peuple civilisé n’use du dernier supplice qu’avec répugnance...’. La peine de mort en Belgique au 19eme siècle*. Onuitgegeven proefschrift, Louvain-la-Neuve, Université Catholique de Louvain, 2009.

DE CALUWÉ, A. “Propriété industrielle, droits intellectuels, antiquités juridiques?”, in: F. DE VISSCHER (ed.) *Jura vigilantibus. Antoine Braun, les droits intellectuels, le barreau*. Brussel, Larcier, 1994, pp. 77-88.

DEFERME, J. “ ‘Aan iedere Belg wat hem toekomt’. Visies over sociale rechtvaardigheid in sociaal-politieke debatten rond 1900”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXIV (2004) 1, pp. 49-78.

DEFERME, J. "‘Alles strijdt, wat naar vrijheid haakt'. Theorievorming over de staking in de Belgische politiek, 1884-1914". *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 117 (2002) 2, pp. 145-167.

DEFERME, J. "Belgische sociale wetgeving in de negentiende eeuw, 1830-1914". *Inter-Axis*, 4 (2001), afl. 8.

DEFERME, J. "De dode taal van de verantwoordelijkheid. De Belgische wet op de arbeidsongevallen (1903) als een breekpunt in het parlementaire sociale denken". Onuitgegeven paper KADOC-seminarie 29 november 2007.

DEFERME, J. "De schuld van het toeval. De Belgische Wet op de arbeidsongevallen (1903) als een breekpunt in het parlementaire sociale denken". *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 27 (2001) 1, pp. 57-76.

DEFERME, J. "Debatteren over pijnstillers. De arbeidswetgeving in het Parlement", in: L. NYS e.a. (eds.) *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*. Groningen, Historische uitgeverij, 2002, pp. 242-259.

DEFERME, J. "Geen woorden maar daden. Politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in het België van 1886". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXI (2000) 1-2, pp. 131-171.

DEFERME, J. *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België 1886-1914* (KADOC-Studies, 32). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2007, 512 p.

DEFERME, J. "Van 'burgerlijke afstandelijkheid' naar 'volkse betrokkenheid'. De politieke cultuur van enkele socialistische mijnwerkers in het Belgische parlement, 1894-1914". *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 9 (2004) 1, pp. 10-29.

DEFOORT, E. "Het Belgisch nationalisme voor de Eerste Wereldoorlog". *Tijdschrift voor geschiedenis*, 85 (1972) 4, pp. 524-542.

DE HARVEN, P. *Individualisme et socialisme. Mouvements généraux du droit civil belge contemporain. Etude critique*. Brussel, Parijs, Bruylant, Librairie générale de droit, 1928, 356 p.

[DEJONGH, C., JASPAR, H. en VANDERVELDE, E.] *Hommage à la Mémoire d'Edmond Picard. Institut des Hautes Etudes de Belgique. Année académique 1924-1925. Séance du 19 mars 1925*. Brussel, Larcier, 1925, 31 p.

DELANGE-JANSON, L. *Paul Janson 1840-1913. Sa vie généreuse. Son époque*. 2 delen, s.l. [Brussel], Editions du Centre Paul Hymans, s.d. [1962-1964], 525 p.

DELBECKE, B. "Gerechtelijke nationale cultuur en haar blinde vlek: de mercuriales van Charles Faider als procureur-generaal bij het Hof van Cassatie (1871-1885)". *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 75 (2007) 4, pp. 363-394.

DELBECKE, B. "Verlekkerd op geitenmelk en een kalkoenhoedster. Over de ontstaansgeschiedenis van de wet van 6 april 1847". *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 7 (2005) 1, pp. 115-131.

DELBECKE, B. "Vers une nouvelle prosopographie du jury criminel. Le long élan de la démocratisation du jury (la loi du 21 décembre 1930)". Ongepubliceerde lezing.

DELBROEK, B. "Werkboekjes in de 20e eeuw: de charmes van een vergeten bron". *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 11 (2006) 2, pp. 6-27.

DELFGAUW, B. *Thomas van Aquino. Een kritische benadering van zijn filosofie*. Bussum, Het Wereldvenster, 1980, 210 p.

[DELVA, W. e.a.] "Herziening van het Belgisch Burgerlijk Wetboek?". *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 3 (1966) 4, pp. 517-546.

DE MAEYER, J. *Arthur Verhaegen 1847-1917. De rode baron* (KADOC-Studies, 18). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1994, 696 p.

DE MAEYER, J. “De wedren om het katholieke volksdeel. De moeizame recuperatie en integratie van de christen-democratie in de Belgische natiestaat”, in: E. WITTE e.a. (eds.) *Natie en democratie. Nation et démocratie. 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium Brussel 8-9 juni 2006. Actes du colloque interuniversitaire Bruxelles 8-9 juin 2006*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2007, pp. 69-84.

DEMEYRE, V. *Edmond Picard: approche de la collection d'art privée d'un homme publique. Pour une reconsidération du rôle d'Edmond Picard dans le milieu artistique belge à la fin du XIXe siècle*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Section Art et Archéologie, ULB, 2001.

DEN BOON, T. en GEERAERTS, D. *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. 3 delen, Antwerpen, Utrecht, Van Dale Lexicografie, 2005, 14de uitgave, 4464 p.

DENECKERE, G. “Nieuwe geschiedenis van België 1878-1905”, in: E. WITTE e.a. *Nieuwe geschiedenis van België*. Deel 1, Tielt, Lannoo, 2005, pp. 447-664.

DENECKERE, G. *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*. Antwerpen, Baarn, Gent, Hadewijch, AMSAB, 1997, 415 p.

DENECKERE, G. “Straatagitatie, een versluierde geschiedenis. Het oproer in 1886 anders bekeken”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XX (1989) 1-2, pp. 253-291.

DERINE, R. *Grenzen van het eigendomsrecht in de negentiende eeuw: bijdrage tot de geschiedenis van het moderne privaatrecht* (Vlaamse rechtskundige bibliotheek). Antwerpen, De Sikkell, 1955, XV + 306 p.

DERINE, R. *Le droit de propriété en France et en Belgique au XIXe siècle: droit absolu et quasi illimité? Contribution à l'histoire du droit privé moderne* (Studia universitatis Lovanium. Faculté de droit, 1). Leopoldstad, Université Lovanium, 1959, 67 p.

DE ROOY, P. “De wetenschap van het ras”, in: M. BEYEN en G. VANPAEMEL (eds.) *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven, Amersfoort, Acco, 1998, 21-29.

DE RUYVER, B. “De transformatie van het Belgisch strafrecht tegen de achtergrond van politieke en sociaal-economische ontwikkelingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw”, in: D. HEIRBAUT en D. LAMBRECHT (eds.) *Van oud en nieuw recht. Handelingen van het XVe Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres. Universiteit Gent 16 en 17 april 1998*. Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen België, 1998, pp. 191-218.

DESCAMPS-DAVID, E. *La mosaïque constitutionnelle. Essai sur les sources du texte de la Constitution belge*. Leuven, Peeters, 1891, 52 p.

DE SCHAEPPDRIJVER, S. *De Grote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, Olympus, 2005, 366 p.

DESCHEPPER, C. *Edmond Picard ou l'échec d'un théâtre*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Section Philologie romane, ULB, 1977.

DE SMAELE, H. “De beroepspoliticus. Waarom de 'aristocratie' onvermijdelijk is”, in: H. DE SMAELE en J. TOLLEBEEK (eds.) *Politieke representatie*. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2002, pp. 109-122.

DE SMAELE, H. “Henry Carton de Wiart (1869-1905). Christen-democratisch politicus en literator””. *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden*, 4 (1995) 1, pp. 22-41.

DE SMAELE, H. *Henry Carton de Wiart. Aristocraat en christen-democraat (1895-1905)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Dept. Geschiedenis, K.U.Leuven, 1992, 297 p.

DE SMAELE, H. “Medische pathologie en juridische logica. Het politieke debat over de hervorming van het strafrecht”, in: L. NYS e.a. (eds.) *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*. Groningen, Historische uitgeverij, 2002, pp. 356-369.

DE SMAELE, H. "Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)". *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 114 (1999) 3, pp. 328-357.

DE SMAELE, H. "Politieke partijen in de Kamer, 1830-1914", in: E. GERARD e.a. *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002*. Brussel, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2003, pp. 131-157.

DE SMAELE, H. *Rechts Vlaanderen: religie en stemgedrag in negentiende-eeuw België* (KADOC-Studies, 33). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2009, 479 p.

DESPY-MEYER, A. *Inventaire des archives de l'Université nouvelle de Bruxelles (1894-1919) déposées aux Archives de l'Université Libre de Bruxelles*. Brussel, Archives de l'ULB, 1973, 52 p.

DESPY-MEYER, A. "Un laboratoire d'idées: l'Université Nouvelle de Bruxelles (1894-1919)", in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.) *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe - XXe siècles)*. Brussel, Editions de l'ULB, 1994, pp. 51-54.

DESPY-MEYER, A. "Une 'Université bulgare' à Bruxelles de 1894 à 1914", in: A. DESPY-MEYER en H. HASQUIN (eds.) *Libre pensée et pensée libre. Combats et débats*. Brussel, Editions de l'ULB, 1996, pp. 159-171.

DESPY-MEYER, A. (ed.) *Bruxelles. Les Francs-Maçons dans la Cité*. Brussel, Gent, Marot, Tijdsbeeld, 2000.

DESTRIÉE, J. en VANDERVELDE, E. *Le Socialisme en Belgique*. Parijs, Giard, Briere, 1903, 2de uitgave, 498 p.

DETEMMERMAN, J. "Le procès d'Escal-Vigor". *Revue de l'Université de Bruxelles*, (1984) 4-5, pp. 141-169.

DETIEGE, M. *Edmond Picard. Défenseur de 'Ame belge' (1836-1924)*. S.l. [Virton], La Dryade, s.d. [1999], 16 p.

DEVOS, I. "Ziekte: een harde realiteit", in: J. DE MAEYER e.a. (eds.) *Er is leven voor de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*. Kapellen, Pelckmans, 1998, pp. 117-129.

DEVOS, R. *Natuurrecht*. Leuven, Acco, 2005, 85 p.

DE VROE, W. en VAN DEN BERGHE, A. *Inleiding tot de rechtsvergelijking*. Leuven, Acco, 2004, 233 p.

DE VROEDE, M. "De weg naar de algemene leerplicht in België". *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 85 (1970) 2, pp. 141-166.

DE WEERDT, D. "Arbeidersbeweging 1873-1914", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 13, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, pp. 58-65.

DE WEERDT, D. "De arbeiderstoestanden van 1876 tot 1914", in: J. DHONDT (ed.) *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, Ontwikkeling, 1960, pp. 393-412.

DE WEERDT, D. "De moeizame oprichting van de B.W.P. 1876-1885", in: J. DHONDT (ed.) *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, Ontwikkeling, 1960, pp. 307-317.

DE WEERDT, D. "Organisatie B.W.P. (1885-1914)", in: J. DHONDT (ed.) *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, Ontwikkeling, 1960, pp. 421-431.

DHONDT, J. "De opkomst van de burgerij als politieke macht en de groei van de arbeidersstand (1789-1856)", in: J. DHONDT (ed.) *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, Ontwikkeling, 1960, pp. 33-50.

DHONDT, J. "De sociale kwestie in België", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel X, Utrecht, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1955, pp. 314-349.

DHONDT, J. "Henri Pirenne: historien des institutions urbaines", in: J. DHONDT *Machten en mensen. De belangrijkste studies van Jan Dhondt over de geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw*. Gent, Jan Dhondt stichting, 1976, pp. 63-119.

D'HOORE, M. *Archives particuliers relatives à l'histoire de la Belgique contemporaine (de 1830 à nos jours)* (Archives générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les Provinces. Guides, 40). Brussel, Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 1998, 854 p.

DILCHER, G. "Eichhorn, Karl Friedrich (1781-1854)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 188-189.

DILCHER, G. "Gierke, Otto von (1841-1921)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 232-234.

DIPPEL, H. "Modern constitutionalism, an introduction to a history in need of writing". *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 73 (2005) 1-2, pp. 153-169.

DISCAILLES, E. "Splingard (Pierre)", in: *Biographie Nationale*. Deel 23, Brussel, Bruylant, 1921-1924, kol. 460-465.

DÖLEMEYER, B. "Patentrecht und Musterschutz. Belgien", in: H. COING (ed.) *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Dritter Band: Das 19. Jahrhundert. Dritter Teilband: Gesetzgebung zu den privatrechtlichen Sondergebieten*. München, Beck, 1986, pp. 4091-4098.

DÖLEMEYER, B. "Urheber- und Verlagsrecht. Belgien", in: H. COING (ed.) *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Dritter Band: Das 19. Jahrhundert. Dritter Teilband: Gesetzgebung zu den privatrechtlichen Sondergebieten*. München, Beck, 1986, pp. 3973-3978.

DUBOUCHET, P. *La pensée juridique avant et après le Code civil*. S.l., Editions L'Hermès, 1998, 473 p.

DUMOULIN, M. " 'Een groter België'. De koning, België en de wereld in 1905", in: V. DUJARDIN e.a. *Leopold II. Ongegeneerd genie? Buitenlandse politiek en kolonisatie*. Tiel, Lannoo, 2009, pp. 127-141.

DUMOULIN, M. "Het ontluiken van de twintigste eeuw. 1905-1918", in: M. DUMOULIN e.a. (eds.) *Nieuwe geschiedenis van België*. Deel 2, Tiel, Lannoo, 2006, pp. 697-865.

DUMOULIN, R. *Cent cahiers. Honderd bijdragen (Cahiers Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, 101)*. Leuven, Parijs, Nauwelaerts, 1987, 103 p.

DUPIR, V. *Inventaire de la correspondance d'Edmond Picard à Judith Cladel de 1895 à 1905 léguée aux Archives et Musée de la Littérature*. Onuitgegeven verhandeling, Brussel, Institut d'Enseignement Supérieur Social de l'Etat, 1994, 70 p.

DUPONT-BOUCHAT, M.-S. "Histoire et droit. Quelle histoire pour les juristes?". *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, 1 (1978) 1, pp. 41-69.

DUPONT-BOUCHAT, M.-S. "Stratégies du maintien de l'ordre en Belgique et en France au XIXe siècle : la doctrine de la défense sociale", in: E. HEYEN (ed.) *Historische Soziologie der Rechtswissenschaft (Ius Commune. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte. Sonderhefte, 26)*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1986, pp. 79-105.

DUPONT, L. "Edmond Picard 1836-1924", in: C. FIJNAUT (ed.) *Gestalten uit het verleden. 32 rechtsvoorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspiegeling en de criminologie*. Leuven, Deurne, Universitaire Pers Leuven, Kluwer Rechtswetenschappen, 1993, pp. 97-107.

DURNEZ, G. en WOUTERS, N. "Schoep, Jozef", in: R. DE SCHRYVER e.a. (eds.) *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Deel 3, Tiel, Lannoo, 1998, p. 2711.

E

EDELMANN, J. *Die Entwicklung der Interessenjurisprudenz. Eine historisch-kritische Studie über die deutsche Rechtsmethodologie vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Studien und Texte zur Theorie und Methodologie des Rechts). Berlin, Gehlen, 1967, 114 p.

ERAUW, J. e.a. (eds.) *Liber Memorialis François Laurent 1810-1887*. Brussel, E. Story-Scientia, 1989, XV + 1209 p.

EWALD, F. *L'Etat-Providence*. Parijs, Grasset, 1986, 608 p.

F

FALK, U. "Jhering, Rudolph von (1818-1892)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 324-326.

FALK, U. "Heck, Philipp (1858-1943)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, p. 275.

"Ferdinand Larcier", in: E. PICARD en N. D'HOFFSCHMIDT (eds.) *Pandectes belges*. Deel 31, Brussel, Larcier, 1889, pp. IX-XXI.

FIERS, S. en GUBIN, E. "De fysionomie van de Kamer van Volksvertegenwoordigers", in: E. GERARD e.a. *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002*. Brussel, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2003, pp. 89-128.

FLEERACKERS, F. *De huid van het recht. Juristen in bevraging* (De Iure Ferenda). Brussel, Larcier, 2005, 193 p.

FOCQUE, R. "Het codificatiedenken van Jean-Etienne-Marie Portalis (1746-1807)", in: R. PETERMAN (ed.) *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw. Studiedag 1993*. Arnhem, Gouda Quint, 1994, pp. 1-15.

FOCQUE, R. en 'T HART, A. *Instrumentaliteit en rechtsbescherming. Grondslagen van een strafrechtelijke waardendiscussie*. Arnhem, Antwerpen, Gouda Quint, Kluwer Rechtswetenschappen, 1990, 501 p.

FRAITURE, P.-P. "Maltissage et symbolisme : La Congolie d'Edmond Picard, laboratoire d'une modernité ambiguë", in: N. AUBERT, P.-P. FRAITURE en P. McGUINNESS (eds.) *La Belgique entre deux siècles. Laboratoire de la modernité, 1880-1914* (Le Romantisme et après en France, 12). Bern, Lang, 2007, pp. 34-50.

FRANCOIS, L.; DE DECKER, S. en VANDENBROUCKE, P. "De Senaat 1831-1893", in: V. LAUREYS e.a. *De geschiedenis van de Belgische Senaat 1831-1995*. Tielt, Lannoo, 1999, pp. 44-86.

FRICKX, R. en TROUSSON, R. *Lettres françaises de Belgique. Dictionnaire des Oeuvres. III. Le théâtre. L'essai*. Louvain-la-Neuve, Parijs, Duculot, 1989, 484 p.

FROMONT, M. "Evolution comparée du recours en annulation en France et en Belgique", in: B. BLERO (ed.) *Le Conseil d'Etat cinquante ans après sa création (1946-1996). Actes du colloque organisé les 19 et 20 décembre 1996 à la mémoire de Monsieur Paul Tapie, Premier Président du Conseil d'Etat et Président du Centre de droit public*. Brussel, Bruylant, 1999, pp. 15-30.

G

GAUBLomme, D. "Doctrinair en progressisten tijdens de 19de eeuw", in: A. VERHULST en H. HASQUIN (eds.) *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, Paul Hymanscentrum, Uitgeverij Delta, 1989, pp. 201-208.

GAZZANIGA, J.-L. "Notes sur la liberté de parole de l'avocat", in: J.-L. GAZZANIGA. *Défendre par la parole et par l'écrit. Etudes d'histoire de la profession d'avocat*. Toulouse, Presses de l'Université des sciences sociales de Toulouse, 2004, pp. 69-80.

GAZZANIGA, J.-L. "Pour une introduction à une histoire des avocats", in: A. DEPERCHIN, N. DERASSE en B. DUBOIS (eds.) *Figures de justice. Etudes en l'honneur de Jean-Pierre Royer*. Rijsel, Centre d'Histoire Judiciaire, 2004, pp. 127-138.

GEENS, K. "Tweehonderd jaar vennootschapsrecht in vogelvlucht", in: J.-P. BUYLE e.a. (eds.) *Bicentenaire du Code de commerce. Tweehonderd jaar Wetboek van Koophandel*. Brussel, Larcier, 2007, pp. 91-138.

GERARD, E. en VERLEDEN, F. "Quelques aspects de l'historiographie politique de la Belgique contemporaine", in: J.-P. NANDRIN (ed.) *Bilans critiques et historiographiques en histoire contemporaine*. Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 2005, pp. 31-46.

GERBENZON, P. en ALGRA, N. *Voortgangh des rechttes. De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur*. Groningen, Tjeenk Willink, 1975, 445 p.

GIJSELS, J. *Recht, ruim bekeken. Tien thema's voor lessen over het rechtssysteem*. Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1991, 344 p.

GILISSEN, J. "Codifications et projets de codification en Belgique au XIXe siècle (1804-1914)". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XIV (1983) 1-2, pp. 203-285.

GILISSEN, J. "De eerste administratieve organisatie van België ten tijde van de Tijdelijke Regering (september 1830 - februari 1831)". *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, LII (1984) 4, pp. 301-342.

GILISSEN, J. "Het probleem van de Raad van State in de XIXe eeuw", in: *Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres*. Brussel, 1969, pp. 192-196.

GILISSEN, J. *Historische schets van de militaire strafwetgeving in België sedert 1814*. Overdruk uit het *Militair-Rechtelijk Tijdschrift*, s.l., 1957, 31 p.

GILISSEN, J. *Introduction historique au droit. Esquisse d'une histoire universelle du droit. Les sources du droit depuis le XIIIe siècle. Eléments d'histoire du droit privé*. Brussel, Bruylant, 1979, 754 p.

GILISSEN, J. "La Constitution belge de 1831: ses sources, son influence". *Res publica*, (1968), pp. 107-141.

GITS, C. en DELVA, J. *Het natuurrecht: werkelijkheid of mythe. Wijsgerige, cultuurhistorische en juridische overwegingen betreffende het recht*. Gent, Mys en Breesch, 2000, XV + 355 p.

GMÜR, R. en ROTH, A. *Grundriss der deutschen Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, 12de uitgave, 259 p.

GODDING, P. "De huidige stand van het onderzoek betreffende de evolutie van het privaatrecht in België in de negentiende eeuw", in: *Verruiming van de grenzen van de rechtsgeschiedenis*. Amsterdam, Nederlands centrum voor rechtshistorische documentatie, 1978, pp. 92-106.

GODDING, P. *La distinction entre droit public et droit privé dans les Pays-Bas Méridionaux avant 1800*. Brussel, Interuniversitair Centrum voor Rechtsvergelijking, 1966, 24 p.

GODDING, P. "L'expulsion des étrangers en droit belge. Aperçu historique (1830-1952)". *Annales de Droit*, XXX (1970) 4, pp. 301-329.

GODEFROID, C. "Het ras in de ogen van de Waalse beweging. Een begrip met een 'veranderlijke geometrie'", in: M. BEYEN en G. VANPAEMEL (eds.) *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven, Amersfoort, Acco, 1998, pp. 131-153.

GOFFAUX, P. "De l'échec du modèle moniste à la création du Conseil d'Etat", in: B. BLERO (ed.) *Le Conseil d'Etat cinquante ans après sa création (1946-1996). Actes du colloque organisé les 19 et 20 décembre 1996 à la mémoire de Monsieur Paul Tapie, Premier Président du Conseil d'Etat et Président du Centre de droit public*. Brussel, Bruylant, 1999, pp. 31-63.

GORDLEY, J. *The philosophical origins of modern contract doctrine*. Oxford, Clarendonn Press, 1991, 263 p.

GRAINDORGE, M. *Edmond Picard au Rwanda. Une histoire sans fin de la montée de l'antisémitisme et du racisme*. Brussel, Editions Le Cri, 1994, 212 p.

GRAS, F. "Socialisering van privaatrecht: een veranderend mensbeeld", in: R. PIETERMAN (ed.) *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw. Studiedag 1993*. Arnhem, Gouda Quint, 1994, pp. 173-200.

GROSSI, P. *Assolutismo giuridico e diritto privato* (Per la storia del pensiero giuridico moderno. Biblioteca, 52). Milaan, Giuffrè, 1998, 474 p.

GUBIN, E. *Bruxelles au XIXe siècle: Berceau d'un flamingantisme démocratique (1840-1873)* (Histoire Pro Civitate, 56). Brussel, Gemeentekrediet van België, 1979, 552 p.

GUBIN, E. "Les enquetes sur le travail en Belgique et au Canada à la fin du 19e siècle", in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.) *La question sociale en Belgique et au Canada XIXe-XXe siècles*. Brussel, Editions de l'ULB, 1988, pp. 93-121.

GUBIN, E. en NANDRIN, J.-P. "Het liberale en burgerlijke België 1846-1878", in: E. WITTE e.a. (eds.) *Nieuwe geschiedenis van België*. Deel 1, Tielt, Lannoo, 2005, pp. 239-440.

GUDDAT, T. *Ein europäischer Jurist des 19. Jahrhunderts: Jean-Jacques G. Foelix und die rechtsvergleichende Methode im (internationalen) Privatrecht* (Schriften zur europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, 50). Berlin, Duncker und Humblot, 2006, 455 p.

GUISLAIN, A. *Découverté de Bruxelles*. Brussel, Eglantine, 1930, 243 p.

GUISLAIN, A. *Edmond Picard, journaliste. Lecture faite par M. Albert Guislain à la séance mensuelle du 9 octobre 1954*. Brussel, Paleis der Academiën, 1954, 11 p.

GUISLAIN, A. *Edmond Picard. Les meilleures pages* (Collection Anthologique des prosateurs belges). Brussel, La Renaissance du Livre, 1954, XXXII + 134 p.

GUISLAIN, A. "Le jeu de la mémoire ou Barreau d'aujourd'hui et souvenirs d'autrefois", in: R. GOLSTEIN, A. GUISLAIN en H. SOUMAGNE (eds.) *Pour ou contre. La gazette des palais 1937*. Brussel, A l'enseigne du coq à l'âne, 1938, pp. 237-294.

GUISLAIN, A. *Le Palais de Justice ou les confidences du Mammoth*. Vorst, Editions du Cheval de bois, s.d., 233 p.

H

HAKIM, N. "Gény François", in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, pp. 360-362.

HALPERIN, J.-L. "Aubry Charles", in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, pp. 22-23.

HALPERIN, J.-L. "Capitant Henri-Lucien", in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, pp. 158-159.

HALPERIN, J.-L. "Saleilles Raymond", in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, pp. 694-696.

HALPERIN, J.-L. "Tissier Albert", in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, p. 743.

HARMSSEN, G. "Valkhoff, Johan", in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/valkhoff.html>

HARRY, G. *L'Affaire Peltzer. Le crime de la Rue de la Loi*. Brussel, Goemaere, 1944, 336 p.

HASQUIN, H. *Historiographie et politique en Belgique* (Notre Histoire). Brussel, Charleroi, Editions de l'ULB, Institut Jules Destrée, 1996, 240 p.

HEIRBAUT, D. "Codificatie in België en Nederland: Een voorbeeld van hoe het (niet) moet? Een onderzoek naar de factoren van succes en falen van de pogingen tot codificatie van het civielrecht in België en Nederland". *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 43 (2006) 4, pp. 1683-1745.

HEIRBAUT, D. "Henri De Page. Een man in de schaduw van zijn werk (5 november 1894 - 27 augustus 1969)". *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 38 (2001), pp. 111-121.

HEIRBAUT, D. "Het 'civiel' beleid van onze ministers van Justitie van 1830 tot heden: een grote onbekende", in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en K. VELLE (eds.) *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden*. Brugge, Die Keure, 2004, pp. 35-61.

HEIRBAUT, D. "Het sociaal recht: een stiefkind van de rechtshistorici". *Tijdschrift voor Sociaal recht*, (2008), pp. 179-194.

HEIRBAUT, D. "Law reviews in Belgium (1763-2004): instruments of legal practice and linguistic conflicts", in: M. STOLLEIS en T. SIMON (eds.) *Juristische Zeitschriften in Europa*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2006, pp. 343-367.

HEIRBAUT, D. "Legal history in Belgium". *Clio@Thémis*, 1 (2009) 1.

HEIRBAUT, D. "L'émancipation tardive d'un pupille de la nation française: L'histoire du droit belge aux 19ème et 20ème siècles", in: A. WIJFFELS (ed.) *Le Code civil entre ius commune et droit privé européen*. Brussel, Bruylant, 2005, pp. 611-642.

HEIRBAUT, D. "Les juges belges face au Code civil aux 19ème et 20ème siècles: l'exemple des troubles de voisinage", in: B. DÖLEMEYER e.a. (eds.) *Richterliche Anwendung des Code civil in seinen europäischen Geltungsbereichen ausserhalb Frankreichs*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2006, pp. 253-272.

HEIRBAUT, D. "Reading past legal texts. A tale of two legal histories. Some personal reflections on the methodology of legal history", in: D. MICHALSEN (ed.) *Reading past legal texts*. Oslo, Unipax, 2006, pp. 91-112.

HEIRBAUT, D. "The Belgian legal tradition: Does it exist?", in: H. BOCKEN en W. DE BONDT (eds.) *Introduction to Belgian Law*. Brussel, Den Haag, Bruylant, Kluwer Law International, 2001, pp. 1-22.

HEIRBAUT, D. en BAETEMAN, G. (eds.) *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek*. 2 delen, Gent, Tijdschrift voor Privaatrecht, 2004, 2664 p.

HEIRBAUT, D. en LAMBRECHT, D. (eds.) *Het nut van rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het hedendaagse recht. The use of legal history in the teaching of contemporary law* (Iuris Scripta Historica, XIV). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 2000, 83 p.

HEIRBAUT, D. en MARTYN, G. (eds.) *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*. Mechelen, Kluwer, 2005, 446 p.

HEIRBAUT, D.; ROUSSEAUX, X. en VELLE, K. (eds.) *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden*. Brugge, Die Keure, 2004, 444 p.

HEIRBAUT, D. en STORME, M. "De Belgische rechtstraditie: van een lang zoeken naar onafhankelijkheid naar een verlangen naar afhankelijkheid?". *Tijdschrift voor privaatrecht*, 45 (2008) 3, pp. 979-1041.

HEIRBAUT, D. en STORME, M. "The Belgian legal tradition: from a long quest for legal independence to a longing for dependence?", in: E. DIRIX en Y.-H. LELEU (eds.) *The Belgian reports at the Congress of Utrecht of the International Academy of Comparative Law*. Brussel, Bruylant, 2006, pp. 3-43.

HENNAU, C. en VERHAEGEN, J. "Jacques-Joseph Haus 1796-1881", in: C. FIJNAUT (ed.) *Gestalten uit*

het verleden. 32 rechtsvoorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie. Leuven, Mechelen, Kluwer Rechtswetenschappen, Universitaire Pers, 1993, pp. 73-81.

HENRI, P. *Grands avocats de Belgique.* Brussel, Editions J.M. Collet, 1984, 295 p.

HENSSEN, E. *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998.* Deventer, Kluwer, 1998, 321 p.

HEYMAN, H. “De juristen-vereniging en de aanzet tot de vermaatschappelijking van het privaatrecht”, in: J. VAN HERWAARDEN (ed.) *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij.* Rotterdam, Universitaire Pers, 1973, pp. 241-286.

HEYRMAN, P. *Tussen vrijheid en regulering. Middenstandsbeweging en beleid in België 1918-1940* (KADOC-Studies, 22). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1998, 624 p.

HEYRMAN, P. *Voor eigen winkel. Honderd jaar middenstand en middenstandsbeweging in Oost-Vlaanderen* (Museum van de Vlaamse sociale strijd, 7). Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1991, 254 p.

HEYRMAN, P. *Zelfstandigen in beweging. Middenstandsorganisatie in de provincie Antwerpen 1854-1994.* Antwerpen, Middenstandsinstituut voor kultuurverspreiding en aanvullende beroepsopleiding, 1995, 320 p.

HEYSE, M. “Picard, Edmond”, in: *Nationaal biografisch woordenboek.* Deel VI, Brussel, Paleis der Academiën, 1974, kol. 773-777.

HOCHSCHILD, A. *De geest van koning Leopold II en de plundering van de Congo.* Amsterdam, Meulenhoff, 2003, 12de uitgave, 359 p.

HOFSTRÖSSLER, P. “Tuchtrecht voor advocaten: omdat we anders zijn”, in: S. LUST en P. LUYPAERS (eds.) *Tucht en deontologie. (In)effectiviteit van het tuchtrecht ter handhaving van de waardigheid van het ambt.* Brugge, Die Keure, 2007, pp. 83-136.

HOLTHÖFER, E. *Beiträge zur Justizgeschichte der Niederlande, Belgiens und Luxemburgs im 19. und 20. Jahrhundert* (Rechtsprechung. Materialien und Studien. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte Frankfurt am Main, 6). Frankfurt am Main, Klostermann, 1993, 315 p.

HOLTHÖFER, E. “Belgien”, in: H. COING (ed.) *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Dritter Band. Das 19. Jahrhundert. Erster Teilband. Gesetzgebung zum allgemeinen Privatrecht. Einführung. Süd- und Westeuropa.* München, Beck, 1982, pp. 1069-1165.

HOLTHÖFER, E. “De Page, Henri (1894-1969)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München, Beck, 1995, pp. 159-160.

HOLTHÖFER, E. “Handelsrecht und Gesellschaftsrecht. Belgien”, in: H. COING (ed.) *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Dritter Band: Das 19. Jahrhundert. Dritter Teilband: Gesetzgebung zu den privatrechtlichen Sondergebieten.* München, Beck, 1986, pp. 3277-3395.

HOLTHÖFER, E. “Faider, Charles Jean-Baptiste Florian (1811-1893)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München, Beck, 1995, pp. 197-198.

HOLTHÖFER, E. “Laurent, François (1810-1887)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München, Beck, 1995, pp. 371-372.

HOLTHÖFER, E. “Nicolai, Pierre-Thomas (1763-1836)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München, Beck, 1995, pp. 457-458.

HOLTHÖFER, E. “Picard, Edmond-Désiré (1836-1924)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München, Beck, 1995, pp. 483-484.

HOLTHÖFER, E. “Warnkönig, Leopold August (1794-1866)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert.* München, Beck, 1995, pp. 646-648.

HOMBLÉ, N. *De twee-eenheid van kunst en politiek. "L'art moderne" en "Les XX" 1881-1883*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Dept. Geschiedenis, K.U. Leuven, 1992, XVI + 177 p.

HONDIUS, E. "Gerhardus Diephuis (1817-1892)", in: T. VEEN en P. KOP (eds.) *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1987, pp. 215-217.

HONDIUS, E. "Willem Leonard Pieter Arnold Molengraaff (1858-1931)", in: T. VEEN en P. KOP (eds.) *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1987, pp. 240-243.

HOOGHE, M. "De evolutie van de kieswetgeving in België van 1919 tot 1998", in: J. ART en L. R. FRANÇOIS (eds.) *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*. Gent, Academia Press, 1999, pp. 661-674.

HOOGHE, M., "Kiesrecht en democratisering in België, 1831-1998. De nieuwe tekst van artikel 8 G.W. in historisch perspectief". *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*, 54 (1999) 9, pp. 589-597.

HUMBLET, P. "De vervrouwelijking van de advocatuur en van het juridische werkveld", in: G. MARTYN e.a. (eds.) *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Hilversum, Verloren, 2009, pp. 227-247.

HUSSON, L. *Nouvelles études sur la pensée juridique*. Parijs, Dalloz, 1974, 521 p.

I

INGBER, L. "Droit et pouvoir judiciaire en Belgique au XIXe siècle". *Journal des Juristes Démocrates*, (1979) 21, pp. 1, 4 en 6.

INGBER, L. "Edmond Picard: Du droit pur au droit nouveau", in: M. MAGITS (ed.) *Handelingen van het achtste Belgisch-Nederlands rechtshistorisch colloquium. Lopend rechtshistorisch onderzoek. Colloquium gehouden op 10 en 11 mei 1983 aan de Vrije Universiteit Brussel en de Université Libre de Bruxelles*. Antwerpen, Kluwer rechtswetenschappen, 1984, pp. 59-86.

J

JADOT, J. "Picard (Edmond)", in: *Belgische Koloniale Biografie/ Biographie Coloniale Belge*. Deel III, Brussel, Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, 1952, kol. 689-697.

JANSEN, C. "Diephuis, Gerard (1817-1892)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 170-171.

JANSEN, C. "Hamaker, Hendrik Jacob (1844-1911)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 269-270.

JANSEN, C. "Kritiek op rechtspraak en wetgeving in het begin van de twintigste eeuw", in: R. VAN DEN BERG, O. TELLEGEN-COUPERUS en W. WITTEVEEN (eds.) *Tussen Recht en Geschiedenis. Bijdragen tot de Rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw. Studiedag Tilburg 1995*. Tilburg, Tilburg University Press, 1996, pp. 23-34.

JANSEN, C. "Molengraaff, Willem Leonard Pieter Arnold (1858-1931)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 436-437.

JANSEN, C. *Van Kemper tot Hamaker. Een onderzoek naar de encyclopedie van het recht in de negentiende eeuw*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1990, 79 p.

JANSEN, C. *Van Struycken tot Telders. Een onderzoek naar de inleiding tot de rechtswetenschap in de eerste helft van de twintigste eeuw*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1992, 113 p.

JANSSENS, P. (ed.) *Fiscaal Recht Geboekstaafd. Geschiedenis van het Belastingrecht van Perkament tot Databank*. Brussel, Fiscale Hogeschool, 1995, 264 p.

JORIS, F. "Les gènes multiples du socialisme", in : *1885/1985. Du Parti Ouvrier Belge au Parti Socialiste. Mélanges publiés à l'occasion du centenaire du P.O.B. par l'Institut Emile Vandervelde*. Brussel, Editions Labor, 1985, pp. 13-40.

JOUANJAN, O. *Une histoire de la pensée juridique en Allemagne (1800-1918). Idéalisme et conceptualisme chez les juristes allemands du XIXe siècle* (Léviathan). Parijs, Presses universitaires de France, 2005, 364 p.

K

KEILLMANN, A. "Pandektistik", in : M. SCHMOECKEL en S. STOLTE (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, pp. 375-376.

KEUNINGS, L. "La dynamique des manifestations violentes à Bruxelles au XIXe siècle. Une analyse des troubles d'avril 1893", in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.) *Un pays si tranquille. La violence en Belgique au XIXe siècle*. Brussel, Editions de l'ULB, 1999, pp. 197-240.

KLEIN, E.; SAAR, S. en SCHULZE, C. (eds.) *Zwischen Rechtsstaat und Diktatur. Deutsche Juristen im 20. Jahrhundert* (Rechtshistorische Reihe, 326). Frankfurt am Main, Lang, 2006, 177 p.

KLEINHEYER, G. en SCHRÖDER, J. *Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft* (Uni-Taschenbücher, 578). Heidelberg, Müller Juristischer Verlag, 1989, 3de uitgave, 415 p.

KLOMP, R. "Vermaatschappelijking van het handelsrecht aan het eind van de negentiende eeuw?", in: R. PIETERMAN (ed.) *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw. Studiedag 1993*. Arnhem, Gouda Quint, 1994, pp. 157-171.

KOOPS, W. "Temme, Hendrik Lodewijk (1857-1917)", in: *Biografisch woordenboek van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/temme>

KOP, P. "Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892)", in: T. VEEN en P. KOP (eds.) *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1987, pp. 218-224.

KOP, P. "C.W. Opzoomer (1821-1892) als theoloog, wijsgeer en jurist", in: G. VAN DIEVOET en G. MACOURS (eds.) *Justitie ende Gerechtigheyt. Handelingen van het zevende Belgisch-Nederlands rechtshistorisch colloquium*. Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1983, pp. 129-162.

KOP, P. "Hendrik Jacobus Hamaker (1844-1911)", in: T. VEEN en P. KOP (eds.) *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1987, pp. 231-235.

KOP, P. *Legisme en privaatrechtswetenschap. Legisme in de Nederlandse privaatrechtswetenschap in de negentiende eeuw* (Rechtshistorische cahiers, 3). Deventer, Kluwer, 1982, 113 p.

KOP, P. "Savigny en de wetenschap van het privaatrecht in Nederland in de negentiende eeuw". *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, LVII (1989) 1-2, pp. 117-134.

KORTHALS ALTES, A. "Adrianus Catharinus Holtius 1786-1861. Het allereerste handelsrecht", in: G. VAN DEN BERG, J. SPRUIT en M. VAN DE VRUGT (eds.) *Rechtsgeleerd Utrecht. Levensschetsen van elf hoogleraren uit driehonderdvijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht* (Stichtse historische reeks, 11). Zutphen, De Walburg Pers, 1986, pp. 56-69.

KRUTHOF, J. "De grootte van het Belgisch proletariaat tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw", in: J. DHONDT (ed.) *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, Ontwikkeling, 1960, pp. 193-209.

KUNST, A. *Korte voorgeschiedenis van het Nederlands Burgerlijk Wetboek* (Uitgaven van het Molengraaff Instituut voor Privaatrecht te Utrecht, 1). Zwolle, Tjeenk Willink, 1960, 38 p.

KUYPERS, J. "César De Paepe (1842-1890) of de Nederlandse gezindheid van een internationalist". *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 18 (1965), pp. 150-181.

L

La Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles 1841-1991. Brussel, Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles, 1991, 77 p.

LAMBERT, P. *Règles et usages de la profession d'avocat du barreau de Bruxelles*. Brussel, Editions du Jeune Barreau, 1980, 553 p.

LAMBERTS, E. “De beoefening van de nieuwste geschiedenis in de Belgische universiteiten en wetenschappelijke instellingen sinds 1945”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXV (1994-1995) 1-2, pp. 223-236.

LAMBERTS, E. “De Heilige Stoel en de zaak Laurent-Brasseur (1856)”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, II (1970) 2, pp. 83-111.

LAMBERTS, E. “De Leuvense universiteit op een belangrijk keerpunt tijdens het rektorat van A.J. Namèche en C. Pieraerts (1872-1887)”, in: G. BRAIVE en J. LORY (eds.) *L'église et l'état à l'époque contemporaine. Mélanges dédiés à la mémoire de Mgr. Alois Simon*. Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1975, pp. 337-369.

LAMBERTY, M. “Edmond Picard”. *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, III (1949), pp. 1184-1189.

LAMINE, L., SCHOENAERTS, B., en VAES, C. *Het tergend en roekeloos geding. Het tergend óf roekeloos geding en het roekeloos én tergend geding*. Antwerpen, Groningen, Oxford, Intersentia, 2003, 397 p.

LANGEMEIJER, G. *De bruikbaarheid van de term 'natuurrecht'* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, 28/9). Amsterdam, Noord-Hollandische Uitgeversmaatschappij, 1965, 18 p.

LAQUEUR, W. “Fin-de-siècle: Once more with feeling”. *Journal of Contemporary History*, 31 (1996) 1, pp. 5-47.

LAUFS, A. *Rechtsentwicklungen in Deutschland*. Berlijn, Walter de Gruyter, 1996, 461 p.

LAUREYS, V. e.a. *De geschiedenis van de Belgische Senaat*. Tielt, Lannoo, 1999, 470 p.

LEBLICQ, Y. “De evolutie van het stadsbeeld”, in: J. STENGERS (ed.) *Brussel. Groei van een hoofdstad*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1979, pp. 256-278.

LEBLICQ, Y. en DE METSENAERE, M. “De groei”, in: J. STENGERS (ed.) *Brussel. Groei van een hoofdstad*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1979, pp. 167-177.

LEBLICQ, Y. “De l'expropriation pour cause d'utilité publique à l'expropriation par zones en Belgique et en France au XIXe siècle”, in: L. WAELKENS (ed.) *L'expropriation. Deuxième partie. Moyen Age et temps modernes*. Brussel, Parijs, De Boeck, Larcier, 2000, pp. 105-162.

LEFEVRE, P. “De liberale partij als organisatie van 1846 tot 1914”, in: A. VERHULST en H. HASQUIN (eds.) *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, Paul Hymanscentrum, Uitgeverij Delta, 1989, pp. 75-82.

LEFEVRE, P. “De liberale partij tijdens de periode van het cijnskiesstelsel (1848-1893)”, in: A. VERHULST en H. HASQUIN (eds.) *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, Paul Hymanscentrum, Uitgeverij Delta, 1989, pp. 101-108.

LEFEVRE, P. “Grootheid en verval (1847-1914)”, in: A. VERHULST en H. HASQUIN (eds.) *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, Paul Hymanscentrum, Uitgeverij Delta, 1989, pp. 259-280.

LEGE, J. (ed.) *Greifswald. Spiegel der deutschen Rechtswissenschaft 1815 bis 1945*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2009.

LEHOUCQ, F. “De Kroon als parlementair mede- en tegenspeler in het militaire vraagstuk in België (1830-1914)”, in: *500 jaar parlementair leven in België 1464-1964* (Standen en Landen, XLI). Leuven, Parijs, Nauwelaerts, 1966, pp. 103-169.

LESAFFER, R. “De justitie en de media”, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en K. VELLE (eds.) *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden*. Brugge, Die Keure, 2004, pp. 357-368.

LESAFFER, R. *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2004, 484 p.

LESAFFER, R. “Le Journal des Tribunaux (1904-1914). De Belgisch-Nederlandse betrekkingen vanuit het standpunt van de Belgische nationalist”, in: F. STEVENS en D. VAN DEN AUWEELE (eds.) *Untersysens d'archiven. Handelingen van de XIe Belgisch-Nederlandse rechtshistorische dagen. Leuven, 22-23 november 1990*. Leuven, Afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis K.U.Leuven, 1992, pp. 107-139.

LESAFFER, R. *Recht en rechtvaardigheid*. Onuitgegeven syllabus, Leuven, 2007, 20 + 24 p.

LESAGE, X. *Den Duerwaerder. Geschiedenis van het gerechtsdeurwaardersambt*. Kapellen, Pelckmans, 1993, 353 p.

LEUWERS, H. *Un juriste en politique: Merlin de Douai (1754-1838)*. Arras, Artois presses université, 1996, 378 p.

LEVIE, F. *L'homme qui voulait classer le monde. Paul Otlet et le Mundaneum*. Brussel, Les Impressions Nouvelles, 2006, 352 p.

LEVENBACH, M. “Het Burgerlijk Wetboek en de maatschappelijke verhoudingen van 1838 tot heden”, in: P. SCHOLTEN en E. M. R. MEIJERS (eds.) *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1938, pp. 129-168.

LIBON, M. en NANDRIN, J.-P. “De Senaat 1893-1918”, in: V. LAUREYS e.a. *De geschiedenis van de Belgische Senaat*. Tielt, Lannoo, 1999, pp. 88-120.

LICART, A. *L'oeuvre d'Edmond Picard*. Brussel, La Revue Nationale, 1937, 48 p.

LIS, C. en VANTHEMSCHE, G. “Sociale zekerheid in historisch perspectief”, in: M. DESPONTIN en M. JEGERS (eds.) *De sociale zekerheid verzekerd?* Brussel, VUBPress, 1995, pp. 23-79.

LOKIN, J. en ZWALVE, W. *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*. Groningen, Wolters-Noordhoff en Forsten, 1992, 2de uitgave, 464 p.

LORY, J. “Frère-Orban et l'enseignement public”, in: A. DESPY-MEYER (ed.) *Frère-Orban et le libéralisme politique*. Brussel, Editions de l'ULB, 1996, pp. 47-58.

LUBELSKI-BERNARD, N. “Frère-Orban, chef du Cabinet”, in: A. DESPY-MEYER (ed.) *Frère-Orban et le libéralisme politique*. Brussel, Editions de l'ULB, 1996, pp. 11-24.

LUBELSKI-BERNARD, N. “Graux, Charles”, in: *Nouvelle Biographie Nationale*. Deel 1, Brussel, Paleis der Academiën, 1988, pp. 112-118.

LUBELSKI-BERNARD, N. *Léopold II et le cabinet Frère-Orban (1878-1884). Correspondance entre le roi et ses ministres* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen, 95-96). Leuven, Nauwelaerts, 1983, 1263 p.

LUCASSEN, L. “Links antisemitisme. De plaats van het anti-joodse stereotype binnen de Franse socialistische beweging in de negentiende eeuw”, in: D. VAN ARKEL e.a. (eds.) *Van Oost naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel*. Baarn, Den Haag, Brussel, Ambo, Novib, NCOS, 1990, pp. 71-86.

LUYKX, T. *Politieke geschiedenis van België. 1. Van 1789 tot 1944*. Amsterdam, Brussel, Elsevier, 1977, 4de uitgave, 428 p.

M

MABILLE, X. *Histoire politique de la Belgique. Facteurs et acteurs de changement*. Brussel, CRISP, 2000, 4de uitgave, 505 p.

MAGITS, M. “De Raad van State in historisch perspectief”, in: L. WINTGENS (ed.) *De adviesbevoegdheid van de Raad van State*. Brugge, Die Keure, 2003, pp. 1-37.

MAGITS, M. *De Volksraad en de opstelling van de Belgische grondwet van 7 februari 1831. Een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van de Belgische konstitutie*. 2 delen, onuitgegeven proefschrift, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vrije Universiteit Brussel, 1977, XXXVI + 415 en VI + 296 p.

MAGITS, M. “De wet van 10 maart 1900 op de arbeidsovereenkomst: de honderdjarige evolutie vóór en na”, in: M. STROOBANT en O. VANACHTER (eds.) *Honderd jaar arbeidsovereenkomstenwet*. Antwerpen, Intersentia, 2001, pp. 11-30.

MAHIEU, M. en BAUDREZ, J. *De Belgische advocatuur*. Kuurne, Leieland, 1980, 705 p.

MALAURIE, P. *Anthologie de la pensée juridique*. Parijs, Editions Cujas, 1996, 297 p.

MANAA, M. “Interessenjurisprudenz”, in: M. SCHMOECKEL en S. STOLTE (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschiede*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, pp. 377-379.

MARTENS, P. *Théories du droit et pensée juridique contemporaine* (Collection de la Faculté de droit de l'Université de Liège). Brussel, Larcier, 2003, 337 p.

MARTYN, G. “De verhoudingen tussen formele bronnen van het Belgische recht in de twintigste eeuw: spiegels van de macht?”, in: G. MARTYN, D. HEIRBAUT en R. OPSOMMER (eds.) *De rechtsgeschiedenis van de twintigste eeuw. The legal history of the twentieth century* (Iuris Scripta Historica, 19). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 2006, pp. 105-132.

MARTYN, G. “Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur”, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en K. VELLE (eds.) *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden*. Brugge, Die Keure, 2004, pp. 227-255.

MARTYN, G. e.a. (eds.) *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Hilversum, Verloren, 2009, 424 p.

MARX, J. “Regards fin de siècle sur le Maghreb sombre”, in: P. HALEN en J. RIESZ (eds.) *Images de l'Afrique et du Congo/Zaire dans les lettres françaises de Belgique et alentour*. Brussel, Textyles, 1993, pp. 189-204.

MATTHEEUSSEN, C. *Honderd jaar Vlaams Pleitgenootschap bij de Balie te Brussel 1891-1991. Een verhaal van Vlamingen in hun hoofdstad*. Tiel, Lannoo, 1992, 224 p.

MAUS, M. *Trente années de lutte pour l'art: Les XX, La Libre Esthétique 1884-1914*. Brussel, Lebeer-Hossmann, 1980, 511 p.

MAYER, A. *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. Londen, Croom Helm, 1981, 368 p.

MAYNÉ, M. “Les bons enfants du peuple. Doctrinaires et progressistes au temps de Frère-Orban”, in: A. DESPY-MEYER (ed.) *La Belgique au temps de Frère-Orban*. Brussel, Gemeentekrediet, 1996, pp. 81-95.

MAYNÉ, M., KIRSCHEN, G.-S. en VAN REEPINGHEN, C. “Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles. Séance solennelle de rentrée du 19 novembre 1955. Eloge d'Edmond Picard”. *Journal des Tribunaux*, 70 (1955) 4083, pp. 649-655.

MILET, M. “Duguit Léon”, in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.) *Dictionnaire historique des juristes français*. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, pp. 271-273.

- MINDERAA, J. “Houten, Samuel van (1837-1930)”, in: *Biografisch woordenboek van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/houten>
- MIROIR, A. “Het Liberaal Congres van 1846”, in: A. VERHULST en H. HASQUIN (eds.) *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, Paul Hymanscentrum, Delta, 1989, pp. 67-74.
- MOMMEN, A. *De Belgische Werkliedenpartij. Ontstaan en ontwikkeling van het reformistisch socialisme (1880-1914)*. Gent, Frans Masereelfonds, 1980, 260 p.
- MOMMEN, A. “Een aspect van het reformisme: De Belgische Werkliedenpartij en haar liberale connectie (1889-1894)”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 5 (1974) 3-4, pp. 273-338.
- MONBALLYU, J. *Geschiedenis van het familierecht. Van de late middeleeuwen tot heden*. Leuven, Voorburg, Acco, 2006, 223 p.
- MONBALLYU, J. *Zes eeuwen strafrecht. De geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*. Leuven, Acco, 2006, 382 p.
- MOSSE, G. “Fin-de-siècle. Challenge and response”. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 106 (1991) 4, pp. 573-580.
- MOTTE, O. “Aubry, Charles (1803-1883)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 47-48.
- MOTTE, O. “Capitant, Henri (1865-1937)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 113-114.
- MOTTE, O. “Duguit, Léon (1859-1928)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 180-181.
- MOTTE, O. “Gény, François (1861-1959)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, p. 228.
- MOTTE, O. “Hauriou, Maurice (1826-1929)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 273-274.
- MOTTE, O. “Laboulaye, Edouard-René Lefebvre de (1811-1883)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 366-368.
- MOTTE, O. “Planiol, Marcel (1853-1931)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 490-491.
- MOTTE, O. “Saleilles, Raymond (1855-1912)”, in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, pp. 533-535.
- MULLER, F. “Création et exploitation d'une base de données prosopographiques: l'exemple de la haute magistrature belge du XIXe siècle”, in: V. BERNAUDEAU e.a. (eds.) *Les praticiens du droit du Moyen Age à l'époque contemporaine. Approches prosopographiques (Belgique, Canada, France, Italie, Prusse)*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2008, pp. 77-93.
- MULLER, F. “Henri Velge, l'artisan du Conseil d'Etat belge (1911-1946)”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXVII (2007) 1-2, pp. 143-174.
- MULLER, F. *L'institution du Conseil d'Etat en Belgique. Le combat d'un homme: Henri Velge (1911-1951)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, ULB, 2003.
- MURET, P. *Inventaire des archives personnelles d'Albert Guislain (1890-1969) avocat, juriste et homme de lettres* (Archives Générales du Royaume. Inventaires, 296). Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2001, 326 p.
- MUSSET, J. “Demolombe Jean-Charles”, in: P. ARABEYRE, J.-L. HALPERIN en J. KRYNEN (eds.)

Dictionnaire historique des juristes français. Parijs, Presses universitaires de France, 2007, p. 245.

N

NANDRIN, J.-P. "Codifier au XIXe siècle? Quelques réflexions à partir des sources du droit judiciaire belge". *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, (1991) 26, pp. 111-122.

NANDRIN, J.-P. "De vrouwelijke advocaten", in: L. VAN MOLLE en P. HEYRMAN (eds.) *Vrouwenzaken - zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen 1800-2000* (Museum van de Vlaamse sociale strijd, 18). Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 2001, pp. 165-172.

NANDRIN, J.-P. "Entre l'Etat libéral et l'Etat assurantiel, un Etat paternaliste? L'exemple de la loi belge du 24 décembre 1903 sur les accidents du travail", in: J.-M. CAUCHIES en S. DAUCHY (eds.) *Commerce et droit. Actes des Journées internationales de la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des pays flamands, picards et wallons tenues à Ath du 25 au 28 mai 1995* (Cahiers du CRHIDI, 5-6). Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1996, pp. 179-191.

NANDRIN, J.-P. "La Cour de Cassation belge de 1832 et le pouvoir judiciaire. Héritage de la période française?", in: *Justice et institutions françaises en Belgique (1795-1815). Traditions et innovations autour de l'annexion. Actes du colloque tenu à l'Université de Lille II les 1, 2 et 3 juin 1995*. Hellemmes, Ester, 1996, pp. 275-293.

NANDRIN, J.-P. "La genèse du droit de travail en Belgique. Plaidoyer pour la chronologie", in: S. DAUCHY, J. MONBALLYU en A. WIJFFELS (eds.) *Auctoritates. Xenia R.C. Van Caenegem oblata. De auteurs van de rechtsontwikkeling* (Iuris Scripta Historica, XIII). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 1997, pp. 256-288.

NANDRIN, J.-P. "La laborieuse genèse du droit social belge: une utopie récupérée?", in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.) *La question sociale en Belgique et au Canada XIXe-XXe siècles*. Brussel, Editions de l'ULB, 1988, pp. 123-138.

NANDRIN, J.-P. "Le juge unique en Belgique. Quelques jalons historiques d'une révolution tranquille". *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, (1989) 23, pp. 97-113.

NANDRIN, J.-P. "L'histoire du contrat de travail et la problématique de l'entreprise avant 1914". *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, (1985) 15, pp. 41-88.

NEVE, P. "Niederländische und Belgische rechtshistorische Literatur". *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 2 (1980) 1-2, pp. 66-81.

NIJHOF, E. "Une transition paisible vers le capitalisme: les Pays-Bas de 1870 à 1940". *Le Mouvement Social*, (1998) 185, pp. 59-74.

NOIRIEL, G. *Immigration, antisémitisme et racisme en France (XIXe-XXe siècle). Discours publics, humiliations privées*. Parijs, Fayard, 2007, 717 p.

O

OESTERLE, H. "Bernhard Windscheid", in: M. SCHMOECKEL en S. STOLTE (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, pp. 182-183.

OESTERLE, H. "Rudolf von Jhering", in: M. SCHMOECKEL en S. STOLTE (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, pp. 184-185.

ORBAN, P. *De strijd tussen individualisme en socialisme in het recht. Enkele beschouwingen omtrent de leer van Léon Duguit en Maurice Hauriou*. Brussel, Antwerpen, Leuven, Standaard Boekhandel, s.d. [1931], 40 p.

P

PAGNOUL, A.-M. *Inventaire des papiers Carton de Wiart* (Archives Générales du Royaume. Inventaires, 223). Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1981.

PASQUIER, A. *Edmond Picard* (Collection Nationale, 59). Brussel, Office de Publicité, 1945, 86 p.

PAULUS, J.-P. *Aux prémices de l'humanisme socialiste: Edmond Picard et Jules Destrée* (Ceux d'hier et d'aujourd'hui). Brussel, Labor, 1971, 160 p.

PEEPERKORN, D. "Over oordelen en begrijpen. Enkele opmerkingen over het handwerk van rechter en historicus". *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 9 (2007) 1, pp. 3-17.

PEETERS, Y. "Chronologische bio-bibliografie Karel Buls", in: *Karel Buls, wereldreiziger met een hart voor Brussel (1837-1914)*. Brussel, Willemsfonds-Agglomeratieverbond Brussel, 1987, pp. 14-25.

PLASMAN, P.-L. "De anti-Congolese campagnes, de onderzoekscommissie en de koning", in: V. DUJARDIN e.a. *Leopold II. Ongegeneerd genie? Buitenlandse politiek en kolonisatie*. Tielt, Lannoo, 2009, pp. 181-194.

POLASKY, J. *The democratic socialism of Emile Vandervelde. Between reform and revolution*. Oxford, Washington D.C., Berg, 1995, XI + 303 p.

POLIAKOV, L.; DELACAMPAGNE, C. en GIRARD, P. *Über den Rassismus. Sechzehn Kapittel zur Anatomie, Geschichte und Deutung des Rassenwahns*. Frankfurt am Main, Berlijn, Wenen, Ullstein, 1985, 208 p.

POORTINGA, E. *De scheiding tussen publiek- en privaatrecht bij Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872): theorie en toepassing*. Nijmegen, Ars aequi libri, 1987, 332 p.

PUISSANT, J. "1886, la contre-réforme sociale?", in: P. VAN DER VORST (ed.) *Cent ans de droit social belge. Honderd jaar Belgisch sociaal recht*. Brussel, Bruylant, 1986, pp. 67-100.

PUISSANT, J. "Le POB entre contestation et intégration", in: E. WITTE e.a. (eds.) *Natie en democratie. Nation et démocratie. 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium Brussel 8-9 juni 2006. Actes du colloque interuniversitaire Bruxelles 8-9 juin 2006*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2007, pp. 97-105.

Q

QUINTELIER, B. en MARTYN, G. "De juridische vrije beroepen", in: P. VAN DEN EECKHOUT en G. VANTHEMSCHIE (eds.) *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19^e-21^e eeuw*. Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2009, pp. 1016-1032.

R

RAES, K. "Het belang van de sociologie voor de beoefening van het recht", in: K. RAES. *Het recht van de samenleving*. Brussel, VUBPress, 1999, pp. 19-48.

RAES, K. "Ontwikkelingen in de Belgische rechtscultuur. Een cultuurhistorische verkenning", in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en K. VELLE (eds.) *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden*. Brugge, Die Keure, 2004, pp. 345-356.

RAES, K. en VANDENDRIESSCHE, D. *Van rechtswege(n). Politieke en rechtsfilosofische stromingen door de eeuwen heen*. Gent, Academia Press, 2006, VI + 219 p.

RAXHON, P. "La démocratie contre la nation", in: E. WITTE e.a. (eds.) *Natie en democratie. Nation et démocratie. 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium Brussel 8-9 juni 2006. Actes du colloque interuniversitaire Bruxelles 8-9 juin 2006*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2007, pp. 32-38.

REPGEN, T. *Die soziale Aufgabe des Privatrechts. Eine Grundfrage in Wissenschaft und Kodifikation am Ende des 19. Jahrhunderts* (Jus Privatum. Beiträge zum Privatrecht, 60). Tübingen, Mohr Siebeck, 2001, 582 p.

RINGELHEIM, F. *Edmond Picard, jurisconsulte de Race* (Petites fugues). Brussel, Larcier, 1999, 121 p.

ROBERT, V. "De arbeidersbeweging in België", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der*

Nederlanden. Deel XI, Zeist, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1956, pp. 23-59.

ROBINSON, O.; FERGUS, D. en GORDON, W. *European Legal History. Sources and institutions*. Oxford, Oxford University Press, 2000, XVI + 385 p.

ROOSSENS, M. *Edmond Picard et la Flandre*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, K.U.Leuven, 1979, IV + 48 p.

RÖTTGER, R. "Een rode draad voor een blauw verhaal. De links-liberale uitwerking van mimetische representatie en de opvattingen over democratisch burgerschap in België, 1893-1900". *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005) 3, pp. 435-465.

RÖTTGER, R. "Tussen forum en markt. De 'geschiedenis' van partijen in het België van de 19de eeuw", in: G. VANTHEMSCHE, M. DE METSENAERE en J.-C. BURGELMAN (eds.) *De Tuin van Heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*. Brussel, VUBPress, 2007, pp. 107-139.

ROUSSEAUX, X. "Crime, justice et droit: quelques réflexions sur l'historiographie récente en Belgique", in: J.-P. NANDRIN (ed.) *Bilans critiques et historiographiques en histoire contemporaine* (Cahiers du CRHIDI, 23-24). Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 2005, pp. 47-154.

ROUSSEAUX, X. "L'histoire de la justice en Belgique: état des recherches d'un domaine en gestation". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVIII (1998) 1-2, pp. 247-277.

ROUZET, A. "Un legs fait à la Bibliothèque royale Albert Ier par une petite-fille d'Edmond Picard". *Le livre et l'estampe*, XXXXII (1996) 145, pp. 11-47.

RÜCKERT, J. "Der Geist des Rechts in Jherings 'Geist' und Jherings 'Zweck' ". *Rechtsgeschichte*, (2004) 5, pp. 128-149 en (2005) 6, pp. 122-142.

RÜFNER, T. "Friedrich Carl von Savigny", in: M. SCHMOECKEL en S. STOLTE (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, pp. 180-181.

S

SACRÉ-OLIN, E. "Edmond Picard le Mal-Aimé". *Le Flambeau. Revue belge des questions politiques et littéraires*, 42 (1959) 1-2, pp. 60-69 en 43 (1960) 3-4, pp. 181-210.

SAERENS, L. "De houding van de Belgische katholieken tegenover de joden (einde negentiende eeuw-Tweede Wereldoorlog)". *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden*, 15 (2006) 1-2, pp. 76-93.

SAERENS, L. "Het Verdinaso en de Joden (1931-1940)". *Wetenschappelijke tijdingen*, XLVI (1987) 3, pp. 155-180 en 4, pp. 241-254.

SAERENS, L. *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*. Tielt, Lannoo, 2000, 847 p.

SÄGESSER, C. "De Kamer als wetgever", in: E. GERARD e.a. *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2000*. Brussel, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2003, pp. 219-248.

SCHAEFFER, P.-J. *Jules Destrée. Essai biographique*. Brussel, Paleis der Academiën, Académie Royale de Langue et de Littérature françaises, 1962, 421 p.

SCHANDEVEYL, E. "Intellectuele geschiedenis in België: lange tijd een magere oogst", in: G. VANTHEMSCHE, M. DE METSENAERE en J.-C. BURGELMAN (eds.) *De Tuin van Heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*. Brussel, VUBPress, 2007, pp. 299-319.

SCHMOECKEL, M. en STOLTE, S. (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, 398 p.

SCHREIBER, J.-P. "Jules Destrée, entre Séparatisme et Nationalisme", in: A. MORELLI (ed.) *Les grands mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*. Brussel, Vie Ouvrière, 1995, pp. 243-254.

SCHRÖDER, J. "Die deutsche Rechtswissenschaft des 19. Jahrhunderts: Theorie und Verbindungen zur Rechtspraxis". *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 28 (2006) 1-2, pp. 33-47.

SCHULZE, C. "Hermann Ulrich Kantorowicz (1877-1940)", in: E. KLEIN, S. SAAR en C. SCHULZE (eds.) *Zwischen Rechtsstaat und Diktatur. Deutsche Juristen im 20. Jahrhundert* (Rechtshistorische Reihe, 326). Frankfurt am Main, Lang, 2006, pp. 35-48.

SCHULZE, R. (ed.) *Deutsche Rechtswissenschaft und Staatslehre im Spiegel der italienischen Rechtskultur während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Schriften zur europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, 1). Berlin, Duncker & Humblot, 1990, 353 p.

SCHWITTERS, R. "Een calculerende solidariteit in wording", in: G. VAN DEN BERGH, C. LORENZ en R. PIETERMAN (eds.) *Het Recht van de Geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijke onderzoek van recht*. 's-Gravenhage, VUGA, 1993, pp. 77-96.

SCHWITTERS, R. "Vermaatschappelijking van het recht in sociologisch perspectief", in: R. PIETERMAN e.a. (eds.) *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw. Studiedag 1993* (SI-EUR-reeks, 2). Arnhem, Gouda Quint, 1994, pp. 201-223.

SEGARD, A. *Edmond Picard. Etude biographique*. Parijs, La Nouvelle Revue Parisienne, 1898, 81 p.

SENCIE, F. "Prins et la loi belge de défense sociale", in : P. VAN DER VORST en P. MARY (eds.) *Cent ans de criminologie à l'ULB: Adolphe Prins, l'Union internationale de droit pénal, le Cercle universitaire pour les études criminologiques*. Brussel, Bruylant, 1990, pp. 140-159.

SILBERNER, E. "Edmond Picard's 'scientific and humanitarian' anti-Semitism". *Historia Judaica*, 14 (1952), pp. 106-118.

SIMON, A. "België onder katholiek bewind", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel XI, Zeist, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1956, pp. 251-273.

SIMON, A. "België van 1848 tot 1865", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel X, Utrecht, Antwerpen, Gent, Brussel, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1955, pp. 113-142.

SIMON, A. "België van 1865 tot 1884", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel X, Utrecht, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1955, pp. 143-172.

SIMON, F. en VAN DAMME, D. "François Laurent en de sociale kwestie: Een offensief beschavingsdefensief", in: J. ERAUW e.a. (eds.) *Liber Memorialis François Laurent 1810-1887*. Brussel, E. Story-Scientia, 1989, pp. 109-164.

SIMON-VAN DER MEERSCH, A.-M. "François Laurent, hoogleraar", in: J. ERAUW e.a. (eds.) *Liber Memorialis François Laurent 1810-1887*. Brussel, E. Story-Scientia, 1989, pp. 165-199.

SOMERHAUSEN, M. en REMION, F.-M. *Le Conseil d'Etat* (Les Nouvelles. Droit Administratif, VI). Brussel, Larcier, 1975, CXVIII + 807 p.

SPAAS, L. "The Congo in Brussels: exploitation and enterprise", in: N. AUBERT, P.-P. FRAITURE en P. McGUINNESS (eds.) *La Belgique entre deux siècles. Laboratoire de la modernité, 1880-1914* (Le Romantisme et après en France, 12). Bern, Lang, 2007, pp. 51-65.

STENGERS, J. "De gevolgen van het algemeen meervoudig stemrecht (1894-1919)", in: A. VERHULST en H. HASQUIN (eds.) *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, Paul Hymanscentrum, Delta, 1989, pp. 109-118.

STENGERS, J. "Histoire de la législation électorale en Belgique", in: J.-M. DUVOSQUEL e.a. (eds.) *Belgique - Europe - Afrique. Deux siècles d'histoire contemporaine. Méthode et réflexions. Recueil d'articles de Jean Stengers*. Brussel, Le Livre Timperman, 2005, pp. 247-270.

STENGERS, J. "La Belgique, un foyer de dreyfusisme", in: J.-M. DUVOSQUEL e.a. (eds.) *Belgique - Europe - Afrique. Deux siècles d'histoire contemporaine. Méthode et réflexions. Recueil d'articles de Jean Stengers*. Brussel, Le Livre Timperman, 2005, pp. 359-376.

STENGERS, J. en GUBIN, E. *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918. Tome 2. Le grand siècle de la nationalité belge*. Brussel, Racine, 2002, 237 p.

STERCKX, D. e.a. "Un siècle de J.T.". *Journal des Tribunaux*, 101 (1982) 5200, pp. 262-267.

STEVENS, F. "Der Code civil in Belgien seit 1804. Ein fester Halt", in: W. SCHUBERT en M. SCHMOECKEL (eds.) *200 Jahre Code civil. Die napoleonische Kodifikation in Deutschland und Europa*. Keulen, Böhlau Verlag, 2005, pp. 207-224.

STEVENS, F. "Een belangrijke faze in de wordingsgeschiedenis van de Belgische grondwet: de optie voor een tweekamerstelsel". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XII (1981) 3, pp. 641-661.

STEVENS, F. "Een magere oogst". *Tijdschrift voor rechtsdocumentatie*, 11 (1890) 8, p. 975.

STEVENS, F. "Emiel van Dievoet (10 juni 1886 - 24 juni 1967)". *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 38 (2001), pp. 233-237.

STEVENS, F. "Het coalitieverbod in België (1795-1866)", in: *Liber Amicorum Roger Blanpain*. Brugge, Die Keure, 1998, pp. 395-413.

STEVENS, F. "Het rechtsonderwijs in België in de 19de eeuw", in: *Handelingen IXe Nederlands-Belgisch rechtshistorisch congres 'Rondom Feenstra'. Zaterdag 2 november 1985. Gravensteen Leiden*, Leiden, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, 1986, pp. 57-71.

STEVENS, F. "Het rechtsonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden in het begin van de 19de eeuw", in: J.-M. CAUCHIES (ed.) *Enseignement et droit* (Cahiers du CRHIDI, 9). Brussel, Facultés Universitaires Saint-Louis, 1998, pp. 119-152.

STEVENS, F. "Histoire du droit et nationalisme en Belgique au XIXe siècle", in: J. POUMARÈDE (ed.) *Histoire de l'histoire du droit. Actes des Journées internationales de la Société d'Histoire du Droit, 1-4 juin 2005*. Toulouse, Presses de l'Université de Toulouse 1 Sciences Sociales, 2006, pp. 203-215.

STEVENS, F. "Joseph Pholien et le Jeune Barreau de Bruxelles", in: F. CARTON DE TOURNAI en G. JANSSENS (eds.), *Joseph Pholien: Un homme d'Etat pour une Belgique en crises*. Bierges, Editions Mols, 2003, pp. 81-88.

STEVENS, F. "Kloostergemeenschappen en het recht. De juridische positie van de kloosters in de 19de eeuw (1796-1921)", in: *De lotgevallen van de Kempische religieuze instellingen tussen 1780 en 1850. Studiedag Abdij Tongerlo, 28 september 1996*. Deel III, Turnhout, Centrum voor de studie van land en volk van de Kempen, 1997, pp. 1-39.

STEVENS, F. "La codification pénale en Belgique. Héritage français et débats néerlandais (1781-1867)", in: X. ROUSSEAUX en R. LÉVY (eds.) *Le pénal dans tous ses Etats. Justice, Etats et sociétés en Europe (XIIe-XXe siècles)*. Brussel, Facultés universitaires Saint-Louis, 1997, pp. 287-302.

STEVENS, F. "Les associations religieuses en Belgique pendant le 19e siècle", in: J. DE MAEYER, S. LEPLAE en J. SCHMIEDL (eds.) *Religious institutes in Western Europe in the 19th and 20th centuries* (KADOC-Studies on Religion, Culture and Society, 2). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2004, pp. 185-202.

STEVENS, F. "Résistances et acculturation aux codes. Le Code de 1804 et les actes de la pratique en Belgique", in: R. BEAUTHIER en I. RORIVE (eds.) *Le Code Napoléon, un ancêtre vénéré? Mélanges offerts à Jacques Vanderlinden*. Brussel, Bruylant, 2004, pp. 207-215.

STEVENS, F. en VERWILGHEN, M. *Een eeuw ten dienste van het notariaat 1891-1991*. Brussel, Koninklijke Federatie van Belgische Notarissen, 1991, 188 p.

STOLLEIS, M. *Der lange Abschied vom 19. Jahrhundert. Die Zäsur von 1914 aus rechtshistorischer Perspektive* (Schriftenreihe der Juristischen Gesellschaft zu Berlin, 150). Berlin, New York, De Gruyter, 1997, 22 p.

STOLLEIS, M. *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland: Weimarer Republik und Nationalismus*. München, Beck, 2002, 439 p.

STOLLEIS, M. (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995, 702 p.

STOLLEIS, M. *Public law in Germany 1800-1914*. Oxford, Berghahn, 2001, XIV + 514 p.

STOLLEIS, M. *Staats- und Verwaltungswissenschaft in Republik und Diktatur 1914-1945* (Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland, 3). München, Beck, 1999, 439 p.

STOLTE, S. "Otto von Gierke", in: M. SCHMOECKEL en S. STOLTE (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, pp. 186-188.

STORME, M. "De juridisering van sociale verhoudingen van de negentiende eeuw tot vandaag", in: G. MARTYN, D. HEIRBAUT en R. OPSOMMER (eds.) *De rechtsgeschiedenis van de twintigste eeuw. The legal history of the twentieth century* (Iuris Scripta Historica, 19). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 2006, pp. 27-75.

STRIKWERDA, C. *A House Divided. Catholics, Socialists and Flemish Nationalists in nineteenth-century Belgium*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 1997, 454 p.

STRIJPENS, H. *Geschiedenislessen in democratie. Op zoek naar de wortels van de democratie in België en Europa en de nationale identiteit from below 1830-1888* (Aalsterse fundamenteen, 4-5). Aalst, Van de Putte, 2007, 300 p.

SULZBERGER, M. *Profils perdus. Paul Janson, Edmond Picard, Jules Le Jeune, Sarah Bernhardt, Constantin Meunier, Alfred Stevens, Franz Courtens, Eugène Laermans, James Ensor, Victor Rousseau, etc.* Brussel, Office de publicité, 1937, 189 p.

T

TANGHE, F. "La question de la propriété et la division sociale", in: F. TULKENS (ed.) *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880-1914)*. Brussel, E. Story-Scientia, 1988, pp. 49-76.

TEITELBAUM, P. *Edmond Picard et l'antisémitisme*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Section des Sciences Politiques, ULB, 1983, 149 p.

TER HORST, M. "Leven en werken van W.L.P.A. Molengraaff", in: M. TER HORST, B. WACHTER en J. WIARDA. *Molengraaff bundel. Keuze uit de verspreide geschriften van Mr. W.L.P.A. Molengraaff met levensbeschrijving en bibliografie*. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1978, pp. XXVII-LIV.

TER HORST, M. en KORTHALS ALTES, A. "Willem Leonard Pieter Arnold Molengraaff 1858-1931. Vernieuwer van ons handelsrecht", in: G. VAN DEN BERG, J. SPRUIT en M. VAN DE VRUGT (eds.) *Rechtsgeleerd Utrecht. Levensschetsen van elf hoogleraren uit driehonderdvijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht*. Zutphen, De Walburg Pers, 1986, pp. 114-130.

THIELEMANS, M.-R. en DESMED, R. "De steunpilaren van de liberale gedachte en actie", in: A. VERHULST en H. HASQUIN (eds.) *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*. Brussel, Paul Hymanscentrum, Uitgeverij Delta, 1989, pp. 55-63.

THIEME, H. "Historische Rechtsschule", in: A. ERLER en E. KAUFMANN (eds.) *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1972, kol. 170-172.

THIENEL, R. "Kelsen, Hans (1881-1973)", in: M. STOLLEIS (ed.) *Juristen: ein biographisches Lexikon: von*

der Antike bis zum 20. Jahrhundert. München, Beck, 1995, pp. 344-346.

TOLLEBEEK, J. "Schrijven vanuit betrokkenheid. Anderhalve eeuw geschiedschrijving van het laatmiddeleeuwse jodendom", in: J. TOLLEBEEK (ed.) *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving*. Amsterdam, Bert Bakker, 1996, pp. 179-198.

TRICOT, L. "Honderd jaar internationaal maritiem comité", in : *Liber amicorum Jacques Putzeys. Etudes de droit des transports*. Brussel, Bruylant, 1996, pp. 287-302.

TROUSSON, R. "Edmond Picard et son 'nouveau théâtre'", in : G. DEBUSSCHER en A. VAN CRUGTEN (eds.) *Théâtre de toujours. D'Aristote à Kalisky. Hommages à Paul Delsemme*. Brussel, Editions de l'ULB, 1983, pp. 183-196.

TUNC, A. *La responsabilité civile* (Collection Etudes juridiques comparatives). Parijs, Economica, 1981, 182 p.

TULKENS, F. (ed.) *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880-1914)*. Brussel, E. Story-Scientia, 1988, VIII + 319 p.

TULKENS, F. "Un chapitre de l'histoire des réformateurs. Adolphe Prins et la défense sociale", in : F. TULKENS (ed.) *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880-1914)*. Brussel, E. Story-Scientia, 1988, pp. 17-46.

U

UYTTEBROUCK, A. "L'organisation de l'université", in : A. UYTTEBROUCK en A. DESPY-MEYER (eds.) *Les cent cinquante années de l'Université Libre de Bruxelles (1834-1984)*. Brussel, Editions de l'ULB, 1984, pp. 75-108.

V

VALKHOFF, J. *Een eeuw rechtsontwikkeling. De vermaatschappelijking van het Nederlandse privaatrecht sinds de codificatie (1838)*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1949, 2de uitgave, 248 p.

VAN CAENEGEM, R. *An historical introduction to private law*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 215 p.

VAN CAENEGEM, R. *An historical introduction to Western constitutional law*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 338 p.

VAN CAENEGEM, R. *Geschiedkundige inleiding tot het recht. 1. Privaatrecht*. Deurne, Kluwer Rechtswetenschappen, 1996, 3de uitgave, VIII + 259 p.

VAN CAENEGEM, R. "Reflexions on the place of the Low Countries in European legal history", in: N. HORN, K. LUIG en A. SÖLLNER (eds.) *Europäisches Rechtsdenken in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Helmut Coing zum 70. Geburtstag*. München, Beck, 1982, pp. 3-17.

VANCOPPENOLLE, C. "Het fonds van sekwesterarchieven gewikt en gewogen. Een creatieve invulling van het contextmodel", in: M. VAN DER EYCKEN en E. HOUTMAN (eds.) *Lach. Liber Amicorum Coppens Herman*. Deel 1, Brussel, Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 2007, pp. 395-421.

VAN DE KERCKHOVE, F. "Léon Cladel et Edmond Picard d'après leur correspondance inédite", in: P. GLAUDES en M.-C. HUET-BRICHARD (eds.) *Léon Cladel*. Toulouse, Presses universitaires du Mirail, 2003, pp. 259-315.

VAN DEN AUWEELE, D. "Geschiedenis-rechtsgeschiedenis-recht. Subjectieve beschouwingen omtrent de positie van het rechtshistorische bedrijf", in: F. STEVENS en D. VAN DEN AUWEELE (eds.) *Untnysens d'archiven. Handelingen van de XIe Belgisch-Nederlandse rechtshistorische dagen. Leuven, 22-23 november 1990*. Leuven, Afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis K.U.Leuven, 1992, pp. 239-298.

VAN DEN AUWEELE, D. “Jean-Joseph Thonissen 1816-1891”, in: C. FIJNAUT (ed.) *Gestalten uit het verleden. 32 rechtsvoorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*. Leuven, Deurne, Universitaire Pers Leuven, Kluwer Rechtswetenschappen, 1993, pp. 89-95.

VAN DEN AUWEELE, D. en LESAFFER, R. “Education and Research in Roman Law and Legal History in Belgium and the Netherlands”, in: K. MODEER (ed.) *Rättshistoria I förändring*. Lund, 2002, pp. 265-279.

VAN DEN BERGH, G. *Geleerd recht. Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht*. Deventer, Kluwer, 2000, 229 p.

VAN DEN BERGH, G.; SPRUIT, J. en VAN DE VRUGT, M. (eds.) *Rechtsgeleerd Utrecht. Levensschetsen van elf hoogleraren uit driehonderdvijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht* (Stichtse historische reeks, 11). Zutphen, De Walburg Pers, 1986, 240 p.

VAN DEN BRINK, H. “Typen van rechtshistorie”, in: J. VAN HERWAARDEN (ed.) *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij*. Rotterdam, Universitaire Pers, 1973, pp. 31-46.

VAN DEN BROECK, J. “De Belgische rechtsleer en de Duitse rechtshistorische school in de 19de eeuw”, in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek. Liber Amicorum J. Andriessen s.j., A. Keersmaekers en P. Lenders s.j.* Leuven, Amersfoort, Acco, 1986, pp. 309-322.

VAN DEN BROECK, J. “De Duitse rechtshistorische school in de 19de eeuw, een behoudende reflex”, in: J. VEREMANS (ed.) *Liber Amicorum Prof. Dr. G. Degroote*. Brussel, Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 1980, pp. 167-184.

VAN DEN BROECK, J. *De historiografie van het recht in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw* (Iuris Scripta Historica, II). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 1990, 141 p.

VAN DEN BROECK, J. *De rechtsleer in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw* (Iuris Scripta Historica, XV). Brussel, Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis, 2001, 257 p.

VAN DEN BROECK, J. “Het Burgerlijk Wetboek en de invloed van de Duitse rechtshistorische school in België tijdens de 19de eeuw”, in: *Liber amicorum John Gilissen. Code et Constitution, mélanges historiques. Wetboek en grondwet in historisch perspectief*. Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1983, pp. 417-425.

VAN DEN DUNGEN, P. *Milieux de presse et journalistes en Belgique (1828-1914)* (Académie royale de Belgique. Classe des lettres. Mémoires, 38). Brussel, Koninklijke Academie van België, 2005, 562 p.

VAN DEN EECKHOUT, P. en D’HOORE, M. “Persoonsarchieven en familiearchieven”, in: P. VAN DEN EECKHOUT en G. VANTHEMSCHE (eds.) *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België 19de-20ste eeuw*. Brussel, VUBPress, 1999, pp. 1071-1151.

VAN DEN WIJNGAERT, M. *De invloeden op de benoemingen van de magistraten in de negentiende eeuw. De rechtbank van Eerste Aanleg te Antwerpen 1847-1899*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Afdeling Moderne Geschiedenis, K.U.Leuven, 1964, XXXVII + 106 p.

VAN DE PERRE, M. *Redt en helpt u zelve en elkander of hoe de daensistische beweging de sociale problemen bestreed* (Museum van de Vlaamse sociale strijd. Bijdragen, 14). Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1997, 303 p.

VANDERKINDERE, L. *L'université de Bruxelles 1834-1884. Notice historique faite à la demande du Conseil d'Administration*. Brussel, P. Weissenbruch, 1884, 216 en CLXXII p.

VANDERMOTTEN, C. “Dynamiques spatiales de l'industrialisation et devenir de la Belgique”. *Le Mouvement Social*, (1998) 185, pp. 75-100.

VANDERSMISSEN, J. “Leopold II en zijn koloniale doctrine: van de hertog van Brabant tot 1885”, in: V. DUJARDIN e.a. *Leopold II. Ongegeneerd genie? Buitenlandse politiek en kolonisatie*. Tiel, Lannoo, 2009, pp. 73-89.

VANDERSTEENE, L. *Geschiedenis van de Faculteit Rechtsgeleerdheid. Boek 1: 1817-1940*. Gent, Faculteit Rechtsgeleerdheid, 2006, <http://www.law.ugent.be/decaan/geschiedenis/index.html>

VANDER STICHELE, A. “Administratieve rechtspraak in België”, in: E. SPANOGHE en R. FEENSTRA (eds.) *Honderdvijftig jaar rechtsleven in België en Nederland 1830-1980. Preadviezen uitgebracht voor een colloquium georganiseerd door de juridische faculteiten van de universiteiten van Gent en Leiden, Gent, 5-7 november 1980*. Leiden, Universitaire Pers Leiden, 1981, pp. 381-400.

VAN DERVEEGHDE, D. *Inventaire des papiers de Jules Le Jeune (1828-1911)* (Inventarissen Algemeen Rijksarchief, 147). Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1963, 19 p.

VAN DER VEN, J. “Hendrik Jacob Hamaker 1844-1911. Leven en werk van een karaktervol man”, in: G. VAN DEN BERGH, J. SPRUIT en M. VAN DE VRUGT (eds.) *Rechtsgeleerd Utrecht. Levensschetsen van elf hoogleraren uit driehonderdvijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht*. Zutphen, De Walburg Pers, 1986, pp. 82-100.

VAN DER VORST, P. “Esquisse d’une théorie générale du ‘risque professionnel’ et du ‘risque juridique’”. *Journal des Tribunaux*, 90 (1975) 4916, pp. 373-377 en 4917, pp. 389-394.

VAN DER VORST, P. en DE GOLDS, M. “Adolphe Prins et le droit social. Vingt ans de présence au Conseil supérieur du travail, trente-cinq ans de réflexion et d’action socio-économiques”, in : P. VAN DER VORST en P. MARY (eds.) *Cent ans de criminologie à l’ULB: Adolphe Prins, l’Union internationale de droit pénal, le Cercle universitaire pour les études criminologiques*. Brussel, Bruylant, 1990, pp. 249-304.

VANDEVOORDE, H. “En ces temps de chevaleresque idéologie’. Het ‘erotisch anarchisme’ van Georges Eekhoud”, in: D. GULLENTOPS en H. VANDEVOORDE (eds.) *Anarchisten rond Emile Verhaeren*. Brussel, VUB Press, 2005, pp. 125-152.

VANDEWEYER, L. “Het verschil tussen Germanen en Latijnen. Bron van antibelgicisme?”, in: M. BEYEN en G. VANPAEMEL (eds.) *Raschte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven, Amersfoort, Acco, 1998, pp. 155-172.

VAN DIEVOET, E. *Het burgerlijk recht in België en in Nederland van 1800 tot 1940. De rechtsbronnen. Bijdrage tot de vergelijkende rechtsgeschiedenis*. Antwerpen, 's-Gravenhage, De Sikkell, Martinus Nijhoff, 1943, 540 p.

VAN DIEVOET, G. “De ontwikkeling van de rechtswetenschappen”, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 7, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, pp. 311-320.

VAN DIEVOET, G. e.a. “De rechtsfaculteit van de Rijksuniversiteit te Leuven (1816-1835)”. *Jura Falconis*, 11 (1974-1975) 3, pp. 273-357.

VAN DIEVOET, G. “Het Nederlands als wetstaal in België in de negentiende en de twintigste eeuw”. *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 5 (2003) 1, pp. 96-118.

VAN ECKHOUTTE, W. “De balie bij het Hof van Cassatie: oorsprong en evolutie”, in: G. MARTYN e.a. (eds.) *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Hilversum, Verloren, 2009, pp. 297-318.

VAN EENOO, R. “De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919”. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), pp. 333-352.

VANGEEBERGEN, B. en VAN DAELE, D. “Is de studie van het recht een wetenschap en wie kan het wat schelen?”. *Rechtskundig Weekblad*, 72 (2008-2009) 24, pp. 986-994.

VAN GINDERACHTER, M. *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I*. Tiel, Lannoo, 2005, 494 p.

VAN GOETHEM, H. “De gehele natie of de partij? Het parlementaire mandaat in België”, in: H. DE SMAELE en J. TOLLEBEEK (eds.) *Politieke representatie* (Alfred Cauchie-reeks, 5). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2002, pp. 233-247.

VAN GOETHEM, H. *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht, 1795-1935* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 52/134). Brussel, Paleis der Academiën, 1990, 358 p.

VAN GOETHEM, H. *De monarchie en 'het einde van België': een communautaire geschiedenis van Leopold I tot Albert II*. Tielt, Lannoo, 2008, 255 p.

VAN GOETHEM, H. *Honderd jaar Vlaams rechtsleven 1885-1985. Bij het eeuwfeest van de Vlaamse Juristenvereniging en de 50ste verjaardag van de vernederlandsing van het gerecht*. Gent, E. Story-Scientia, 1985, 338 p.

VAN GRIEKEN, E. en VAN GRIEKEN-TAVERNIERS, M. "De Belgische Congo 1908-1940", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel XII, Zeist, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1958, pp. 239-261.

VAN GRIEKEN, E. en VAN GRIEKEN-TAVERNIERS, M. "De onafhankelijke Congostaat, 1885-1908", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel XI, Zeist, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1956, pp. 333-344.

VAN HECKE, G. *Notes pour servir a l'histoire du barreau de cassation*. Brussel, Balie van Cassatie, 1979, 84 p.

VAN HEIJNSBERGEN. "Faure, Rembt Tobias Hugo Pieter Liebrecht Alexander van Boneval", in: P.J. BLOK en P.C. MOLHUYSEN (eds.) *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 7, Leiden, 1927, pp. 430-431. [www.dbnl.org]

VAN HOECKE, M. "Wat is rechtswetenschap? De methodologie van het juridisch-wetenschappelijk onderzoek". *Advocate. Juridisch Cahier*, 7 (1998-1999) 1, pp. 8-12.

VANHOUDT, C. "Honderdvijftig jaar strafrecht in België", in: E. SPANOGHE en R. FEENSTRA (eds.) *Honderdvijftig jaar rechtsleven in België en Nederland 1830-1980. Preadviezen uitgebracht voor een colloquium georganiseerd door de juridische faculteiten van de universiteiten van Gent en Leiden, Gent, 5-7 november 1980*. Leiden, Universitaire Pers Leiden, 1981, pp. 435-473.

VAN KOOTEN, H. "Een opmerkelijke paradox? Over de implicaties van de rechtsvindingstheorie van H. J. Hamaker (1844-1891) voor de rol van de burgerlijke rechter in politieke kwesties". *Ars Aequi*, 41 (1992) 11, pp. 716-725.

VAN LENNEP, R. *De socialisatie van het recht. Een leerboek van rechtsphilosophie*. Leuven, De Vlaamse drukkerij, 1962, 471 p.

VAN LEYNSEELE, H. en GARSOU, J. *Frère-Orban. Le crépuscule. 1878-1896*. Brussel, La Renaissance du Livre, 1954, 221 p.

VAN MEULDER, G. "Mutualiteiten en ziekteverzekering in België (1886-1914)". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVIII (1997) 1-2, pp. 83-134.

VAN MOLLE, L. *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond 1890-1990* (KADOC-Studies, 9). Leuven, Belgische Boerenbond, 1990, 391 p.

VAN NESTE, F. *Natuurrecht. Leidraad en teksten*. Antwerpen, Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius, 1993, 190 p.

VAN NUFFEL, H. *Lamoraal van Egmont in de geschiedenis, literatuur, beeldende kunst en legende* (Standen en Landen, XLVI). Leuven, Nauwelaerts, 1971, 158 p.

VANPAEMEL, G. en BEYEN, M. "Ras, wetenschap en politiek: bij wijze van inleiding", in: M. BEYEN en G. VANPAEMEL (eds.) *Rasrecht wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven, Amersfoort, Acco, 1998, pp. 7-18.

VAN ROOY, W. "Ideologie en ideologie-inconsistentie: de socialistische antisemiet Edmond Picard (1836-1924)". *Tijdschrift voor diplomatie*, VII (1980-1981) 2, pp. 66-88.

VAN ROOY, W. "L'agitation étudiante et la fondation de l'Université nouvelle en 1894". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VII (1976) 1-2, pp. 197-241.

VANSCHOENBEEK, G. "Socialisten: gezellen zonder vaderland? De Belgische Werkliedenpartij en haar verhouding tot het 'vaderland België', 1885-1940". *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (1997) 3, pp. 237-255.

VANTHEMSCHE, G. *Congo. De impact van de kolonie op België*. Tielt, Lannoo, 2007, 328 p.

VANTHEMSCHE, G. "De Belgische socialisten en Congo 1895-1960". *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 4 (1999) 2, pp. 31-65.

VAN VELTHOVEN, H. "The making of Flemings and Walloons", in: E. WITTE e.a. (eds.) *Natie en democratie. Nation et démocratie. 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium Brussel 8-9 juni 2006. Actes du colloque interuniversitaire Bruxelles 8-9 juin 2006*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2007, pp. 269-278.

VAN VELTHOVEN, H. "Onenigheid in de Belgische Werkliedenpartij: de Vlaamse kwestie wordt een vrije kwestie (1894-1914)". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 5 (1974) 1-2, pp. 123-165.

VEEN, T. *'En voor berisping is hier ruime stof'. Over codificatie van het burgerlijk recht, legistische rechtsbeschouwing en berijping van het Nederlandse privaatrecht in de 19de en 20ste eeuw*. Amsterdam, Cabeljauwpers, 2001, 128 p.

VEEN, T. en KOP, P. (eds.) *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1987, 435 p.

VELAERS, J. "Leopold II en de versterking van de democratie en de monarchie", in: E. WITTE e.a. (eds.) *Natie en democratie. Nation et démocratie. 1890-1921. Acta van het interuniversitair colloquium Brussel 8-9 juni 2006. Actes du colloque interuniversitaire Bruxelles 8-9 juin 2006*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2007, pp. 146-155.

VELGE, H. *L'institution d'un Conseil d'Etat en Belgique: préparation des lois, responsabilité des autorités publiques, recours contre les excès du pouvoir* (Etudes morales, sociales et juridiques). Leuven, 1930, Société des études morales, sociales et juridiques, 320 p.

VELLE, K. "In de schaduw van de advocatuur. De Belgische pleitbezorgers (1800-1969)", in: G. MARTYN e.a. (eds.) *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Hilversum, Verloren, 2009, pp. 267-296.

VERBRUGGEN, C. *Schrijverschap in de Belgische belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*. Gent, Nijmegen, Academia Press, Vantilt, 2009, 413 p.

VERMAUT, C. *Tot uw dienst. Honderd jaar christelijke middenstandsbeweging in West-Vlaanderen*. Brugge, NCMV, 1991, 259 p.

VERMEULEN, F. *Edmond Picard et le Réveil des Lettres Belges 1881-1888* (Académie Royale de Langue et de Littérature françaises de Belgique. Mémoires, IX). Brussel, Paleis der Academiën, 1935, 100 p.

VERSCHAFFEL, T. "Spiegelpaleis. Belgische zelfbeelden en Belgische beelden van Nederland", in: T. VERSCHAFFEL en P. RIETBERGEN (eds.) *De erfenis van 1830*. Leuven, Voorburg, Acco, 2006, pp. 155-175.

VERSTEGEN, R. "Adagia ontlenen net als wijnen waarde aan hun ouderdom (Erasmus)". *Rechtskundig Weekblad*, (2005-2006) 25, pp. 961-967.

VERSTEGEN, R. "L'enseignement du droit en Belgique. Evolution de la législation aux XIXe et XXe siècle", in: F. STEVENS en D. VAN DEN AUWEELE (eds.) *Houd voet bij stuk. Xenia iuris historiae G. Van Dievoet oblata*. Leuven, Afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis, 1990, pp. 149-192.

VERSTRAETE, J. *De Jodenvervolging en de Antwerpse Balie. Historische studie*. Brussel, Larcier, 2001, 164 p.

VERSTRAETE, J. “De openingsrede 1906-2006. Een inleiding”, in: VLAAMSE CONFERENTIE BIJ DE BALIE TE ANTWERPEN (ed.) *100 jaar openingsredes*. Brussel, Larcier, 2006, pp. 3-78.

VICTOR, R. *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse Conferentie der balie van Antwerpen 1885-1960*. Antwerpen, De Vlijt, 1960, 613 p.

VILAIN, A. “Le bourgeois, le sénateur socialiste, la colonisation et le ‘Tramway-joujou’ ”, in : P. HALEN (ed.) *L’Afrique centrale dans les littératures européennes* (Etudes francophones de Bayreuth, 3). Bremen, Palabres Editions, 1999, pp. 31-47.

VIRAILLY, M. *La pensée juridique*. Parijs, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1960, 225 p.

VON LEERS, J. *Deutsche Rechtsgeschichte und deutsches Rechtsdenken* (Rechtspflege und Verwaltung, 2 – Deutsche Rechtspflege, 6). Berlijn, Deutscher Rechtsverlag, 1942, 179 p.

W

WAELEKENS, L. *Civium causa. Handboek Romeins Recht*. Leuven, Acco, 2008, 382 p.

WARLOMONT, R. *François Laurent. Juriste, homme d'action et publiciste (1810-1887)* (Collection nationale, 88). Brussel, Office de Publicité, 1948, 86 p.

WARLOMONT, R. *La Pensée d'Edmond Picard. Une âme moderne*. [Brussel], 1925, 29 p.

WARLOMONT, R. “Picard, Edmond-Désiré”, in : *Biographie Nationale*. Deel XXXIV, Brussel, Bruylant, 1968, kol. 644- 658.

WAUTERS, B. *Romeins recht. Geschiedenis van het Europees privaatrecht*. 2 delen, Leuven, Acco, 2005, 122 + 173 p.

WEBER, D. *Homo criminalis. Belgische parlementsleden over misdaad en strafrecht 1830-1940*. Brussel, VUBPress, 1996, 190 p.

WEISSMANN, K. *Der Nationale Sozialismus. Ideologie und Bewegung 1890-1933*. München, Herbig Verlag, 1998, 368 p.

WELS, C. “Stemmen en kiezen 1795-1922”. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), pp. 313-332.

WEYEMBERGH, M. (ed.) *Georges Sorel (1847-1922)*. Brussel, Centrum voor de studie van de Verlichting en het vrije denken, 1987, 125 p.

WEYEMBERGH, M. “Georges Sorel en Charles Maurras. De conservatief-revolutionaire marxist en de conservatieve revolutionair”, in : A. BRAECKMAN, R. BAUER en J. DE VISSCHER (eds.) *Onbeheggen met de moderniteit. De revolutie van de intellectuelen 1890-1933*. Kapellen, Pelckmans, 2001, pp. 34-52.

WHITMAN, J. “Jhering parmi les Français, 1870-1918”, in : O. BEAUD en P. WACHSMANN (eds.) *La science juridique française et la science juridique allemande de 1870 à 1918*. Straatsburg, Presses universitaires de Strasbourg, 1997, pp. 151-164.

WIEACKER, F. en WOLLSCHLÄGER, C. (eds.) *Jherings Erbe* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge, 75). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1970, 302 p.

WIEDERHOLD, S. “Freirecht”, in : M. SCHMOECKEL en S. STOLTE (eds.) *Examinatorium Rechtsgeschichte*. Keulen, München, Carl Heymanns Verlag, 2008, pp. 380-382.

WILD, G. *Leopold August Warnkönig, 1794-1866. Ein Rechtslehrer zwischen Naturrecht und historischer Schule und ein Vermittler deutschen Geistes in Westeuropa* (Freiburger rechts- und staatswissenschaftliche Abhandlungen, 17). Karlsruhe, Müller, IX + 124 p.

WILLEKENS, E. "De taalstrijd in België, 1840-1884", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel X, Utrecht, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1955, pp. 350-370.

WILLEMS, H. "De lijdensweg van een rustdag: de wet op de zondagsrust (1905)". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXII (2002) 1-2, pp. 73-118.

WILS, L. "België in de negentiende eeuw: religieus, politiek en sociaal", in: L. WILS (ed.) *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de K.U.Leuven*. Leuven, Davidsfonds, 1994, pp. 65-99.

WILS, L. "De katholieke partij in de negentiende eeuw: organisatie, programma en aanhang", in: L. WILS (ed.) *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de K.U.Leuven*. Leuven, Davidsfonds, 1994, pp. 157-171.

WILS, L. "De monarchie en de landsverdediging onder Leopold I", in: *Actes du colloque d'histoire militaire belge (1830-1980)*. Brussel, Koninklijk Legermuseum, 1981, pp. 207-216.

WILS, L. "De politieke ontwikkeling in België 1870-1894", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 13, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, pp. 164-206.

WILS, L. "De politieke ontwikkeling in België 1894-1914", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 13, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, pp. 395-429.

WILS, L. "De Vlaamse Beweging", in: J. VAN HOUTTE e.a. (eds.) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel XI, Zeist, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, W. De Haan, Standaard Boekhandel, 1956, pp. 164-178.

WILS, L. *Het daensisme. De opstand van het Zuidvlaamse platteland* (Keurreeks, 110). Leuven, Davidsfonds, 1969, 238 p.

WILS, L. "Het officiële taalgebruik in Vlaanderen in de negentiende eeuw". *Wetenschappelijke tijdingen*, LXVII (2008) 2, pp. 115-127.

WINKEL, L. "Niederländische und Belgische rechtshistorische Literatur 1980-2002. Eine Auswahl". *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 26 (2004) 1-2, pp. 84-101.

WITTE, E. "De Belgische radikalen: brugfiguren in de democratische beweging (1830-1847)". *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 90 (1977) 1, pp. 11-45.

WITTE, E. "De constructie van België 1828-1847", in: E. WITTE e.a. (eds.) *Nieuwe geschiedenis van België*. Deel 1, Tielt, Lannoo, 2005, pp. 29-235.

WITTE, E. "De politieke ontwikkeling in België 1831-1846", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 11, Weesp, Fibula-Van Dishoeck, 1983, pp. 315-345.

WITTE, E. "Het Belgische ambtenarenparlement (1830-1848)". *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 59 (1981) 4, pp. 828-882.

WITTE, E. *Over bruggen en muren. Hedendaagse politieke geschiedenis en politieke wetenschappen in België (1945-2000)* (Sociologie vandaag, 7). Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2003, 175 p.

WITTE, E. "Pioniers en pionierswerk. De Belgische contemporaine vakgeschiedenis tussen 1890 en het midden van de jaren 1950", in: G. VANTHEMSCHE, M. DE METSENAERE en J.-C. BURGELMAN (eds.) *De Tuin van Heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving*. Brussel, VUB Press, 2007, pp. 19-105.

WITTE, E. "Politiek leven: 1830-1914", in: J. STENGERS (ed.) *Brussel. Groei van een hoofdstad*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1979, pp. 188-205.

WYFFELS, C. "Vanderkindere, Léon Victor Joseph Albert", in: *Nationaal biografisch woordenboek*. Deel 13, Brussel, Paleis der Academiën, 1990, kol. 795-800.

WYNS, V. *L'antisémitisme d'Edmond Picard à l'oeuvre dans 'Jéricho'*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Faculté de Philosophie et Lettres, Université Catholique de Louvain, 1999, 111 p.

LIJST VAN AFKORTINGEN

AAG = Archief Albert Guislain

ARA = Algemeen Rijksarchief, Brussel

AEP = Archief Edmond Picard

AHCDW = Archief Henry Carton de Wiart

AML = Archives et Musée de la Littérature, Brussel

AOAHC = Archief Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie

ASMJ = Archief Tweede afdeling van het Algemeen Secretariaat van het Ministerie van Justitie

BBB = Bibliotheek van de balie van Brussel

BGB = Bürgerliches Gesetzbuch

BGDB = Bibliographie générale et raisonnée du droit belge

BWP = Belgische Werklieden Partij

CJBB = Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles

KB = Koninklijk Besluit

KBB = Koninklijke Bibliotheek van België Albert I, Brussel

LHP = Legaat Hubert-Picard

PSR = Parti Socialiste Républicaine

MS = Handschriftenkabinet

ULB = Université Libre de Bruxelles